

Akademik Hassasiyetler

The Academic Elegance



4 Aylık Uluslararası Akademik

Hakemli Dergi

ISSN: 2148-5933

E-ISSN: 2529-0088

SAYI/ISSUE: 20

Aralık/December 2022

Akademik Hassasiyetler / The Academic Elegance

4 Aylık Uluslararası Akademik Hakemli Dergi
Yıl/Year: 8 Sayı/Issue: 20 Aralık/December 2022
ISSN: 2148-5933 E-ISSN:2529-0088

Sahibi / Owner

Huzeyfe Süleyman ARSLAN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief

Şenol DURGUN

Yazı İşleri Müdürü / Editorial Director

Hüzeyfe Süleyman ARSLAN

Yürütücü Editör / Executive Editor

Volkan ÖNGEL

Yürütücü Editör Yardımcısı / Assistant Executive Editor

Derya KAHRAMAN & Onur KAYA

İngilizce Yayın Editörü / English Publication Editor

Batuhan SELVİ

Yönetim Yeri / Adress

Yavuz Selim Mah. 543. Sok. Turaykent Villaları No:10/18 Eryaman/ANKARA

İletişim / Contact

Maraşal Fevzi Çakmak Cad. No:9/4 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0 506 223 85 73

E-mail: academicelegance@gmail.com

Yapım / Production

A Kitap

Yayın Tarihi / Release Date

Aralık 2022

Yayın Kurulu / Editorial Board

Ayşegül SONCU, Batuhan SELVİ, Fatih Fuat TUNCER, Murat TOPCU, Mustafa ALTUNOK,
Semra BOĞA.

Alan Editörleri / Scope Editors

İktisat Alan Editörü : Doç. Dr. Semra BOĞA
Uluslararası İlişkiler Alan Editörü : Doç. Dr. Fatih Fuat TUNCER
Yönetim Bilimi Alan Editörü : Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman KURT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ANIK (İstanbul Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Deniz ÜNAL (Adana Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma TAŞDEMİR (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)

Prof. Dr. Gonca BAYRAKTAR DURGUN (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan REYHAN (Çorum Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim AQUDE (U.S.A. University of Hawaii)
Prof. Dr. İbrahim YILDIRIM (Gaziantep Hasan Kalyoncu Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan AKSOY (Samsun 19 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas SÖZEN (İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Latif TOKAT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Ankara Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU (İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat DEMİRKOL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim BAHÇEKAPILI
Prof. Dr. Ömer KESKİNSOY (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Volkan ÖNGEL (İstanbul Beykent Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdilaziz KALBERDİEV (Kırgızistan Oş Üniversitesi)
Doç. Dr. Akhmet A. YARLYKAPOV (Rusya Federasyonu Rusya Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Elmira MURATOVA (Kırım Akmescit Taurida National V. I. Vernodsky Üniv.)
Doç. Dr. Fatih DURGUN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülsen KAYA OSMANBAŞOĞLU (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ALTUNOK (Ankara Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Igor Leonidovich ALEXEEV (Rusya Humanitar Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. İskender GÜMÜŞ (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Kemal ERKİŞİ (Antalya Bilim Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa KOÇANCI (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep REHİMLİ (Azerbaycan Academi of Public Administration)
Doç. Dr. Rufat SATTAROV (Almanya Berlin Freie University)
Doç. Dr. Samaghan MYRZAİBRAİMOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Senem ATVUR (Antalya Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Timur KOZUKULOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf PUSTU (Ankara Hacı Bayram Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali PİŞKİN (Yalova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Zafer SAĞIROĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Alihan LİMONCUOĞLU (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali GÖNGEN (Gaziantep Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SANRI (İstanbul Yeditepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Suna GÖNÜLTAŞ (İstanbul Doğuş Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Volkan ERTİT (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
Dr. Didem ÖZDEMİR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Muhammed ADİL (Tunus Turc-Arab Association for Science Cultur and The Arts)
Dr. Özlem KÜÇÜK (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. Tark AK (Ankara Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

The Effects of Nationalism on the Turkish Left: The Case of the Turkish Worker's Party <i>Milliyetçiliğin Türk Solu Üzerine Etkileri: Türkiye İşçi Partisi Örneği</i> Melek Kaymaz Mert.....	1
Statistical Examination of Socio-Economic and Environmental Variables in EU Countries in the Post-Initial Period of Covid-19 <i>Covid-19 Başlangıç Sonrası Dönemde AB Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik ve Çevresel Değişkenlerin İstatistiksel Olarak İncelenmesi</i> Seyyid Ali Ertaş & Emre Ekinci.....	19
Paylaşım Ekonomisinde Bireylerin Dijital Platformlarda Ürün/Hizmet Kiralama Niyetlerinin Ajzen'in Planlamış Davranış Teorisi Kapsamında Değerlendirilmesi <i>The Measurement of Individuals' Intent to Rent Product/Service on Digital Platforms in the Sharing Economy within the Scope of Ajzen's Planned Behavior Theory</i> Ruşen Akdemir & AYTEKİN FIRAT.....	35
Tayvan'ın Ulusal Kimlik İnşasında Eyaletliler Zıtlaşması Sorunu <i>The Problem of Provincial Citizenship of Conflicts in Taiwan's National Identity Construction</i> Abdürreşit Celil Karluk.....	63
Cam Tavan Sendromu ve Mobbing: Kadın Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma <i>Glass Ceiling Syndrome and Mobbing: A Research on Female Health Workers</i> Nesrin Akca & Aygen Çakmak & Hande Şahin.....	89
Toplumsal Değişme Sürecinde Annelik Serüveni Genç Annelikten Geç Anneliğe Geçiş <i>The Adventure of Motherhood in the Process of Social Change: The Transition from Young Motherhood to Late Motherhood</i> Özge Zeybekoğlu Akbaş & Cansu Dursun.....	107
Silahlı Çatışma Sırasında Silahlı Kuvvetler Personelinin Yaşam Hakkı <i>The Right to Life of Armed Forces During Armed Conflict</i> Berkant Akkuş.....	129
Netflix'te Dijital Pazarlama Stratejileri ile Gündem Belirleme: Pera Palas'ta Gece Yarısı Örneği <i>Agenda Setting with Digital Marketing Strategies on Netflix: The Example of Midnight at the Pera Palas</i> Bilge Nur Öztürk & Yasin Erdoğan.....	161

Covid-19 Pandemi Döneminde Çalışanların İş Tatmini ve Performans Durumlarının, Yönetici Gözünden Değerlendirilmesi <i>Evaluation of Employees' Job Satisfaction and Performance Status from the Executive Perspective During the Covid-19 Pandemic Period</i> Emine Başak Savaş	197
An Analysis of Coal and Oil Price Transmission to Natural Gas Price Volatility <i>Kömür ve Petrol Fiyatlarının Doğal Gaz Fiyat Oynaklığına Aktarımının Analizi</i> Göktaş Şahin	223
Application Areas of E-Signature Technology in Supply Chain and Its Effects on Supply Chain Management <i>Tedarik Zincirinde E-İmza Teknolojisinin Uygulama Alanları ve Tedarik Zinciri Yönetimine Etkileri</i> Metin Yıldırım	245
Arapça – Türkçe Dil Çifti Özelinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Çeviri ve Müzik <i>A Comparative Review on Arabic – Turkish Language Pair: Translation and Music</i> Sezer Yılmaz & Senem Ceylan	267
“Hiç Kimse Eşit Değildir Ancak Bazıları Daha Eşit Değildir”: Byung-Chul Han ve Neoliberalizmin Geleceğini Yeniden Düşünmek <i>“No One is Equal, But Some are More Unequal than Others”: Reconsidering the Future of Neoliberalism with Byung-Chul Han</i> Ferhat Apaydın & Samet Zenginoğlu	283
Tamil Kaplanları: Mağlubiyetin Jeopolitik Analizi <i>Tamil Tigers: A Geopolitical Analysis of the Defeat</i> Tolga Öztürk	309
Global Effects of Covid-19 Pandemic on the Financial Markets: Is Gold Hedge or Safe Haven for Stocks? <i>Covid-19 Pandemisinin Finansal Piyasalara Global Etkisi: Altın Hisseler İçin Hedge veya Güvenli Liman mıdır?</i> Fatma Özgü Serttaş & Zaim Reha Yaşar	337
Reklam ve Firma Performansı Panel Nedensellik İlişkisi: BİST Turizm İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma <i>Advertising and Firm Performance Panel Causality Relationship: A Study on BIST Tourism Enterprises.</i> Mehmet Tahsin Liceli & Mehmet Oğuzhan İlban	355

Türkiye'nin Kafkasya'daki Enerji İşbirlikleri Bağlamında I. Karabağ Savaşı'ndan II. Karabağ Savaşı'na Değişen Politik Tutumu <i>Turkey's Changing Political Attitude from I. Karabakh War to II. Karabakh War in the Context of Its Energy Cooperation in Caucasus</i> Vüsal Halilzade & Hayriye Asena Demirer	377
Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve Dış Borçların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri <i>The Reasons Forcing the Ottoman Empire to Foreign Borrowing and the Effects of Foreign Debt on the Ottoman Empire</i> Niyazi Gümüş	411
Otoriter Rejimlerin Konsolidasyonunda Cunta Partilerinin Rolü: DRP, Golkar ve MDP Örnekleri <i>Junta Parties' Role in the Consolidation of Authoritarian Regimes: The Cases of DRP, Golkar and MDP</i> Aydoğan Kutlu & Mustafa Cem Oğuz	433
Gelişmekte Olan Ekonomilerde Uygulanan Toprak Reformu Politikalarının Ekonomik ve Sosyopolitik Etkileri <i>Economic and Sociopolitical Effects of Land Reform Policies in Developing Countries</i> Okan Şenol & Meral Altan	463
Sosyal Bilimlerin Ruhu: İletişim Disiplininin Kavramsal Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme <i>The Soul of Social Sciences: An Evaluation on Conceptual Boundaries of Communication Discipline</i> Sümevra Tüzün	495
Lüks Markalı Ürünlerin Satın Alınmasında Showrooming ve Webrooming Yöneliminin İncelenmesi: Y ve Z Kuşağı Örneklemi <i>Investigation of Showrooming and Webrooming Orientation in Purchasing Luxury Branded Products: A Sample of Generations Y and Z</i> Açelya Telli Danışmaz	517
Küresel İklim Değişikliğinin Bir Sonucu Olarak İklim Göçü <i>Climate Migration as a Result of Global Climate Change</i> Buket Ökten Sipahioğlu	543
Nasturi ve Şeyh Said Ayaklanmalarında Yabancı Devletlerin Doğrudan ve Dolaylı Etkileri <i>Direct and Indirect Effects of Foreign States in the Nasturi and Sheikh Said Uprising</i> Mehmet Bedri Aluçlu	567

Editörden

Sosyal bilimler alanında nitelikli bilgi üretimine katkı sağlamak ve alan yazına yeni bir soluk getirebilmek amacıyla 2014 yılında yayım hayatına başlayan Akademik Hassasiyetler, disiplinler arası yayımları ile siz değerli okuyucularımızı bir kez daha bir araya getirmektedir. Titiz ve yoğun bir çalışmanın ürünü olarak beğenilerinize sunulan dergimiz Nisan, Ağustos ve Aralık ayı olmak üzere yılda toplam üç sayıyla “düşünce” arşivinizi doldurabilmek gayesiyle üretmeye devam etmektedir. Akademik Hassasiyetler, sadece analitik çalışmalar üzerinden değil günümüz dünyasının toplumsal kaygıları ve beğenileri üzerinden her an dönüşüme uğrayan entelektüel düşüncenin bir temsili olarak akademide ki saygın yerini korumaktadır.

2022 yılının son sayısında toplamda 24 makale ile literatüre ve akademiye katkı sağlayan dergimiz adına, çalışmalarıyla bilim dünyasına değer katan tüm yazarlarımıza şükranlarımızı sunarız. Ayrıca bu denli kapsamlı bir çalışmanın huzurlarınıza sunulması için yoğun mesai harcayan editör ve hakemlerimize teşekkür ederiz.

21. Sayımızda tekrar buluşmak ümidiyle...

THE EFFECTS OF NATIONALISM ON THE TURKISH LEFT: THE CASE OF THE TURKISH WORKERS' PARTY

Melek KAYMAZ MERT*

Abstract

Today, the concept of nationalism is generally associated with right-wing ideologies, while leftism is thought to be a view that believes in a universal citizenship understanding devoid of nationality and is more positioned on class distinctions. When we look at the historical phases of the Turkish leftism, it is seen that nationalist ideas coexist with leftist ideology, except for some radical leftist forms. The Turkish left mostly emphasized nationalism through its anti-colonial views. The nationalist and fully independent Turkey thoughts and discourses of Atatürk and the founding staff of the Republic have always had a great impact on the Turkish left. Established in 1961 as a party that defines itself as a representative of the oppressed working class, the Workers' Party of Turkey has a left-wing line and has drawn attention as the only socialist party that was able to elect a member of Turkish Parliament. However, when the establishment of the Workers' Party of Turkey, the phases it went through and the discourses of the party members are examined, it is clear how much it is compatible with the nationalist view. The aim of this study is to read the effect of the nationalist view on the Turkish left through the Workers' Party of Turkey.

Keywords: Nationalism, Leftism, Turkish leftism, Workers' Party of Turkey

MİLLİYETÇİLİĞİN TÜRK SOLU ÜZERİNE ETKİLERİ: TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ ÖRNEĞİ

Öz

Günümüzde milliyetçilik kavramı genellikle sağ ideolojilerle bağdaştırılırken, solculuk ise milliyet duygusundan yoksun evrensel bir vatandaşlık anlayışına inanan ve daha çok sınıfsal ayrımlar üzerinde konumlanan bir görüş olarak düşünülmektedir. Türk solunun geçirdiği tarihi evrelere bakıldığında, bazı radikal sol düşünce biçimleri hariç, milliyetçi fikirlerin sol ideolojiyle bir arada olduğu görülmektedir. Türk solu tarihsel süreç içerisinde çoğunlukla sömürge karşıtı görüşleri üzerinden milliyetçiliğe vurgu yapmıştır. Atatürk ve Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun milliyetçi ve tam bağımsız Türkiye düşünceleri ve söylemleri, Türk solu

* Öğr. Gör. Dr, Bursa Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yıldırım /Bursa, Turkey, E-mail: melek.mert@btu.edu.tr. <https://orcid.org/0000-0001-9027-7780>

üzerinde her daim büyük etkiye sahip olmuştur. 1961 yılında kendini ezilen işçi sınıfının bir temsilcisi olarak tanımlayan bir parti olarak kurulan Türkiye İşçi Partisi solcu bir çizgiye sahip olmuş, TBMM'ye milletvekili seçtiren tek sosyalist parti olarak dikkati çekmiştir. Ancak Türkiye İşçi Partisi'nin kuruluşu, geçirdiği evreler ve parti üyelerinin söylemlerine bakıldığında milliyetçi görüşle ne kadar bağdaştığı açıktır. Bu çalışmanın amacı milliyetçi görüşün Türk solu üzerindeki etkisini Türkiye İşçi Partisi üzerinden okumaktır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Solculuk, Türk Solu, Türkiye İşçi Partisi

Introduction

Leftism is an ideology that takes a stand against any class distinction, opposes the free market economy, and adopts a supranational approach with the claim that all oppressed people are accepted as a single nation. Nationalism, on the other hand, is accepted as a view that attaches great importance to the sensitivity and consciousness of belonging to a nation (Anthony, 2013: 15). Therefore, it can be thought that the concepts of leftism and nationalism do not support each other or that these two concepts are contradictory to each other.

The foundations of modern Turkey's political thought go back to organizations such as the Young Turks and İttihat Terakki. The leftist view's connection with these, stems from this organization's oppositional views (Turkmen and Özger, 2016: 23). The nationalist view, like other political views, was embodied in these organizations in the last periods of the Ottoman Empire. The traces of nationalism are also seen in the left movements that started to become widespread in the country, especially in the 1960s and later.

The most important difference that distinguishes the nationalist view from the others is that it continues to exist as one of the most deeply ingrained ideas that manifest itself in almost all political currents in the history of Turkish politics and thought. One of the most important examples that can be shown in this context has been the Workers' Party of Turkey. Founded by a group of trade unionists in 1961, it started out with the slogan of "National Democratic Revolution" and continued its way with its own nationalist discourses (Belge, 2008: 36).

The aim of this study is to exemplify and read the effects of nationalist thought on the Turkish left through the Workers' Party of Turkey. In this context, first of all, the relationship between leftism and nationalism was discussed within the scope of the conceptual framework, then the historical framework of the leftist view's ties with nationalism in Turkey was revealed. Later, the establishment of the Workers' Party of Turkey the phases it went through and the emphasis on nationalism in these phases were evaluated through the discourses of the founders and notables of the party. The method used in this study is archival research and literature review.

1. CONCEPTUAL FRAMEWORK: ON LEFT NATIONALISM

Because nationalism and leftist views present two different ideological perspectives, they are regarded as unrelated or even competing ideologies. For the left, nationalism, seen as an artificial phenomenon, is a veil that prevents the oppressed classes from seeing that they are exploited. On the other hand, for nationalism, the left view is a way of thinking that does not care about the feeling of nationality and national identity and does not see important arguments for a nation. In the historical process, although these two basic views are in opposition, they have been able to act together against capitalism and imperialism, which are the common enemy perception (Güngör, 2021: 859).

In order to understand the relationship between the left view and nationalism, it is necessary to analyze Marx and Engels first. Marx saw nationalism as a feature of states, not as communities differentiated in terms of characteristics. Similarly, in Engels' works, it is seen that the concept of nation is frequently used to meet the nation-state. In his speech at the First Labor Federation, Marx stated that there was no contradiction in the international workers' party trying to create an independent Polish nation. On the other hand, especially Engels' approach to nationalisms such as Czech nationalism and Slavic nationalism is different. Engels speaks of two understandings of nationalism under the name of 'historical nations and nations without history'. Nations without history do not deserve an independent existence (Benner, 2014: 180).

On the other hand, Marx used the concept of nationality to designate the people of a sovereign state, as well as to express people with a language and a common history. In this context, Marx and Engels somewhat endorsed the workers' national struggles. In this direction, they have also developed the idea that the proletariat could be successful if it was organized on a national basis. In other words, the national struggle and the class struggle go together. As it will be noticed, Marx and Engels considered the nation as a prerequisite for the revolution, but also gave the proletariat the task of building a nation suitable for this revolution (Marx and Engels, 2017: 115-116).

Engels had a much more nationalistic orientation to the German nation. That the reconquest of the German-speaking bank of the Rhine was a matter of national honor for him. He thought that the Germanization of the forcibly severed Netherlands and Belgium was a political necessity. In addition, Engels also mentioned the need to discard unnecessary foreign words in the German language. Engels' reaction to foreign influence was not limited to this. For example, he was of the opinion that foreign forms applied in architecture should not be allowed in Germany (Davis, 1991: 23). For Marx and Engels, nationalism is a concept that should pave the way for the socialist revolution (Buçukçu, 2018: 48). Without this, it is not possible to

come to the power. In this context, the Revolution of 1848 brought the idea of unity and autonomy to the nations that had been deprived of unity until then, and thus paved the way for a socialist revolution, even if it was not a real socialist revolution (Marx and Engels, 2017: 110-111).

When we look at the historical process, first of all, the understanding of nationalism in Soviet Russia comes to the fore. Vladimir Ilyich Lenin (1870 -1924), who had 'little interest in nationalism' during his exile from Russia and was an ardent communist from the 1917 Bolshevik Revolution until his death, was brought to the Soviet leadership (Hayes, 1995: 90). The revolution created an idea that would enable the unification of different people and the abolition of Russian nationalism in Tsarist Russia, which was founded on the "Strong Russia" chauvinism. But with the revolution, the Russians almost saw Russian nationalism as a movement that would save them. During this period, an understanding of nationalism was tried to be formed on the ideological foundations of the Soviet Union (Private, 2014: 99). The 1905 Rebellion in Russia revealed the powerful results of the unification of socialists and nationalists. By including the revolutionary role of nationalist movements in his work titled "The Right to Self-Determination of Nations", Lenin stated that the power of nationalism would be the best way to prepare the future rapprochement of nations (Lenin, 1998: 19).

The process that deepens the relations between nationalism and socialism is essentially the new conditions of the world that emerged after the Second World War. With the development of the Non-Aligned movement, which came to the fore at the Bandung Conference convened in 1955, socialism and nationalism were blended in the struggle against imperialism. The colonies of the Western states in Asia and Africa, especially after 1945, embarked on independence movements against the colonial states (Murat, 2018: 363). In colonial countries, anti-imperialist movements naturally took a socialist form. There are two main reasons for this situation: The first is that the exploiters are capitalist countries. It leads societies to engage in the liberation movements psychologically, and the hostility to capitalism pushes the exploited nations to socialism. The second important reason is that socialism is perceived as synonymous with planning economy. Since these countries do not have a developed bourgeois class, a significant part of the economic activity is under state control (Buçukçu, 2017: 58).

Another development that blended nationalism and leftism was the Chinese Socialist Revolution. In this process, Mao Zedong, who brought the oppressed sections of the society together under the roof of nationalism, put the concept of nation at the center of the socialist revolution. The revolution meant a national struggle and liberation against the imperialist powers. With this nationalist-socialist perspective, Mao united the broad masses of the people and took steps towards class homogeneity. In other words, with the help of national consciousness, it was an important goal to reach an agreement on the basis of socialism with some classes, such as the national

bourgeoisie, with which the general public had some contradictions (Zedung, 2008: 67).

2. TURKISH LEFT AND NATIONALISM

While explaining the relationship between the Turkish left and nationalism, it is possible to examine this long process in three stages: Socialist movements in the last period of the Ottoman Empire, 1960, when the left movement gained significant momentum from the first years of the Republic, and the establishment of the Workers' Party of Turkey, which was the subject of the study. Nationalism has somehow influenced left ideology from the beginning to the end.

2.1. The Relationship between Leftism and Nationalism in the Last Periods of the Ottoman Empire

In order to look at the development of the leftist view in Turkey in the historical process, it is necessary to look at the opposition movements in the last period of the Ottoman Empire. It is obvious that a significant part of these opposition movements was triggered by the nationalist ideas spread with the French Revolution. Particularly, separatist movements carried out by ethnic and religious minorities should be emphasized in this context.

The oldest socialist organization in the Ottoman Empire was the Armenian Hinchakyan Party, founded in 1887, and the Dashnaksutyun Society, founded in 1890. All the founders of these two organizations were Marxists. The biggest of the demonstrations and riots against Ottoman Empire took place in Istanbul. In 1890, Cangülyan, Kılıcyab, Açıkbaşyan, Boyacıyan and Damadyan, who were among the leaders of the party, started preparations for the rebellion in Istanbul. After the speeches made in the Kumkapı church and Cangülyan's smashing the tughra, the symbol of the Ottoman State, under his feet, the armed demonstrators came to Bab-i Ali. Thanks to the measures taken, the demonstrators were dispersed, and this attempt was left inconclusive. Patriarch Ashekyan, whose actions were said to be inappropriate, resigned from his post. After that, the Hunchak party intensified its actions once again. They organized new demonstrations, especially in Istanbul and other provinces (Özşavlı, 2012: 148).

Thessaloniki, which was almost the center of socialist organizations in the Ottoman Empire, was a place where in 1910 approximately 150.000 population consisted of Jews, Greeks, Bulgarians, Turks, Serbians, Albanians, and Armenians. Nearly half of the population of the city of Thessaloniki, which had an important proletarian mass, the main feature of which was ethnic diversity, was Jews. Long working days and low wages caused significant social unrest among this large mass of workers. The workers of Thessaloniki did not remain silent against this exploitation and showed significant resistance and established unions and similar societies of a different nature than the solidarity associations established with the

initiative of the employers. (Haupt and Dumant, 1977: 123). In addition, the minorities like Armenians, Bulgarians, Jews, and Greeks who joined the socialist organizations had improved their relations with Europe since they had already joined the international socialist movement a few years before the Second Constitutional Monarchy. The Bulgarian Social Democratic Workers Party joined the Second Labor Federation and started socialist propaganda in Rumelia. The Armenian Dashnaksutyun Revolutionary Party adopted a Marxist program and entered the Second International Labor Federation in 1907, as well (Aydar, 2014: 65).

In the atmosphere of freedom that developed after the 1908 Revolution in the country, just like the proliferation of associations, clubs and strikes, there was also an increase in socialist publications in connection with these. One of them is the “İştirak”, which was started to be published weekly by Hüseyin Hilmi on February 26, 1910 and was closed after the 17th issue (Durgun, 2012: 9). The Affiliate, which was able to return to its broadcasting life later on, announced the establishment of the “Ottoman Socialist Party” a week later. The journal, which had a revolutionary character, openly called all workers to unite. The ideas put forward in the first issue of İştirak and the declaration and program of the Ottoman Socialist Party published are related to issues such as tax reform, nationalization and pacifism. The party has never been able to cooperate with socialist parties and organizations founded by minorities, which is an indicator of the national point of view (Tuncay, 2019: 123).

In these years, socialist organizations were mostly concerned with the separatist movements of minorities in line with the ideas of nationalism or the efforts made to protect workers' rights and improve the working conditions of workers. Socialism was not fully understood, especially the socialist activities carried out by the Turks remained in the shadow of nationalism.

2.2. Nationalist Socialism of the Republic of Turkey

Despite the existence of socialist formations in the Ottoman Period, socialist and communist movements, operating in Turkey during and after the Turkish War of Independence, began outside of Turkey in 1916-1917. The first Turkish socialist and communist movements, which started in France, Germany, Switzerland and Russia, became centralized in Turkey after 1919 and provided the birth of socialist and communist movements that have survived until today.

Turkish socialism began to flourish especially after 1919 because the struggle with the capitalist and imperialist Europeans during the Turkish War of Independence and the rapprochement with the Russians increased the effectiveness of this ideology. Enver, Cemal, Talat Pashas and Dr. Nazım who were famous unionists, founded a communist party in Baku in 1919. One of the founders of this party, Dr. Nazım, before becoming one of the founders of such a communist party, rendered great services to Turkism

through the “Turk Ocağı” which was established in 1911. He also adopted the ideas of Ziya Gökalp. (www.aturkancyclopedisi.gov.tr, 2022). He is a very 'national' character for those who believe in communism.

The Communist Party of Turkey (TKP) was founded in Baku, within the borders of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic, under the leadership of Mustafa Suphi in June 1920. Just like Dr. Nazım, Mustafa Suphi started his political life with a Turkist-nationalist view. He wrote articles in “Tanin”, the publication organ of the Committee of Ittihat Terakki. He attended the organization's congress held in Thessaloniki in 1911 as the Anatolian delegate, influenced by the ideologies of Turkism and Turkish Nationalism, with the influence of his close friends such as Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Talat Küçük, Ferit Tek, Mehmet Hafız and Yusuf Kemal, but he distanced himself from Turanist ideas. Between 1910 and 1912, he drew a new route with an anti-colonial and anti-imperialist perspective. Later, after the Bolshevik revolution, he was influential in the spread of anti-imperialist ideas on the people of Turkish and Muslim origin living in Central Asia and Russia (Ayber, 2022: 23).

At this point, it should be stated that Mustafa Suphi was also influenced by the ideas of Sultan Galiyev, who was a Turkish intellectual during his stay in Soviet Russia. The Cedid movement, which was the current of thought in Galiyev, was like a synthesis of Marxism and Turkism. Cedid movement can be shown as a response to the Russian strategy which tried to make Turks de-identified to spread Russian culture (Çay, 2020 :103). Some intellectuals like İsmail Gaspıralı and Galiyev started an Islamic Education Reform. They were interested not only with the Crimean Tatars, but also with all Russian Muslims. İsmail Bey, with the slogan of "Unity in Language, Idea, and Work “dedicated his life to the opening of Cedid Schools. In fact, İsmail Gaspıralı's "Language, Idea, Work Unity” ideal, in a way, constitutes the backbone of Sultan Galiyev's cultural Turkism. After a while, they were organized on the axis of their own ideology and they solved the leader problem by choosing Sultan Galiyev (Erdem, 2006).

The Turkish Communist Party is among the most important issues that need to be mentioned in order to reveal the nationalist side of the Turkish left. The Communist Party of Turkey was one of the organizations with various socialist-communist tendencies in Anatolia, which was occupied by the Western imperialist powers, under the influence of the Bolshevik Revolution that took place in October 1917. According to the "Report on the Activity of the Central Committee of the Communist Organization of Turkey", the communist activities among the Turks had two dimensions. First, dealing with the Turks included in the territory of Russia, the second was to prepare the Turks of Turkey for communism (Çelik, 2018: 64). When we look at the leftist organizations and parties, especially in the first years of the Republic, almost all of them have a national stance. When we look at left-wing intellectuals, it is seen that they cannot leave the nationalist line very much. For example, one of the founders of the Communist Party of

Turkey and later the Vatan Party, one of the important politicians and thinkers of the Marxist-Leninist line, Hikmet Kıvılcımlı had also nationalistic traces in his discourse and actions. These traces can also be understood from the name of the second party he founded. He also mentioned the positive results of the conquest of Istanbul by the Turks in 1953, that is, on the 500th anniversary of the conquest of Istanbul (Kıvılcımlı, 2008: 167).

It is also possible to see the traces of Turkish nationalism on the leftist view in literature, and one of the best examples that can be given in this regard is Nazım Hikmet, who is also referred to as the "poet of the nation". The socialist, communist and revolutionary aspect of Nazım Hikmet, who lived between 1902-1963, is always emphasized. However, he is a follower of the belief of the journal "Genç Kalemler", who adopted the spirit of "the return to the national identity in language and literature" and advocated the use of Turkish against Ottoman Turkish. He witnessed the Turks' struggle against imperialism, namely the First World War, and supported Mustafa Kemal's ideas (Nurettin, 1975: 13). He describes the community he formed with his friends during the occupation of Istanbul as follows: "As a young man of 17-18, we formed a gang with friends. When it got dark, we would scatter around Cadde-i Kebir (İstiklal Street), where mostly 'non-Muslims' lived, and shamelessly take down the enemy flags here and throw them away. We even walked from Inebolu to Ankara in four days to join the Kuvai Milliye (Öztürk, 2022: 78).

When it comes to the 1930s, the prominent ideas in the Turkish left are referred to as the "Kadro" movement. It can be said that Turkish nationalism has an important place in the ideas of Şevket Süreyya Aydemir, the pioneer of the "Kadro" movement (Sanlı, 2021: 341).

In his youth, first a supporter of Turan, then a socialist with the experience of Soviet Russia, he joined the Turkish Revolution. Describing the mission of "to set a precedent for colonies or semi-colonies", this mission defines itself as "the world "revolutionary, disciplined, organizational, nationalist", not through the TKP, which considers the revolution as a precursor (Sanlı, 2021: 345). He became a CHP member with the thought that it could happen in a republic party. It is thought that there is a Sultan Galiyev effect on the intellectual infrastructure of his ideas. According to him, under the conditions of imperialism, there was no classification in the colonies and semi-colonies and mainly because the workers in the metropolises of the colonizers also benefited from capitalism. The issue was to resolve the contrast between colonial countries and semi-colonial/colonial societies. This point, Şevket Süreyya adapted Galievist socialism to the Turkish Revolution and created a new set out to create an ideology (Bora, 2017: 160).

In Turkish political life, 1950, is the year that the Democratic Party (DP) came to power after the "years of one-party government". In this

political environment, where the ban on forming a party was lifted, left-wing parties were able to find a place for themselves

Two socialist party, in such an atmosphere, was founded. Also, a large number of publications were published, and a strong trade union organization occurred within the working class. One of the most characteristic features of this period was the emergence of a leftist tendency outside the line. By 1946, the divisions within the TKP, which had represented the left until that day, became evident. (Eren, 2019: 259).

The first legal socialist party, the Socialist Party of Turkey, was founded on May 15, 1946, led by Esat Adil Müstecaplıoğlu, who was outside the tradition of the TKP. Esat Adil, in those years, differed from other leftist views in terms of his support of America's financial aid to Turkey. In some of his writings, We can also find some nationalist tendencies such as "Mehmet Akif's Personal and Social Character – Patriotism – Nationalism – Poetry". For him, Mehmet Akif was not as a political figure, but as a great artist. He also expressed the nationalist ideas of Mehmet Akif and made his own definition like a socialist nationality (Müstecaplıoğlu, 1937) .Shortly after, on June 20, 1946, Dr. Sefik Hüsnü Değmer on the other hand, is the Socialist Laborer of Turkey established the Socialist Laborer and Peasants' Party (İleri, 2006: 63).When we compare the two parties established during this period, we can say that the first one had more nationalist traces.

In the process until 1960, many parties were established by taking advantage of the political environment brought by the multi-party life. However, with the military coup that took place on May 27, 1960, this environment left its place to martial law, and antidemocratic events that had never happened before in Turkish political history began.

3. THE TURKISH LEFT AND NATIONALISM AFTER 1960: THE CASE OF THE TURKISH WORKERS' PARTY

The bipolar world led by the United States and Soviet Russia after the Second World War, called as the socialist and capitalist world, the independence of the former colonial nations and their struggles were the fundamental facts that determined the climate of the 1960s. This process was related to how the transition to Socialism would take place in colonial, semi-colonial or dependent countries. It brought about discussions and different left approaches. This was the echo of the rise of the left around the world. Turkey was one of the countries where the left ideas found debates on the direction and method of independence and national development had begun. Left movements, which became much stronger in terms of politicization compared to the past, thanks to translation publications followed the developments all around the world (Aybar, 1968: 6).

In this period, three left movements representing different left approaches and forming the main orientations of left thought emerged: the Yön movement, the National Democratic Revolution movement, and the

Workers' Party of Turkey. In this divergence, while the two were shaped by the Soviet influence before 1960, the Workers' Party of Turkey was different. While adhering to the tradition of TIP, TIP circles brought an alternative left approach to this tradition (Söylemez and Erdem, 2020: 108).

Almost 1 year after the May 27 coup, The Workers' Party of Turkey was founded on February 13, 1961, by 12 unionized workers who were members of the Istanbul Trade Union. Unlike the Communist Party of Turkey, it was established to express the problems of workers and protect their rights (Türkiye İşçi Partisi, 2022). The founders of the party showed that they wanted the working class to have a party as well. In this context, the Party which was established after the coup, put socialist movements on a legal basis for the first time in Turkey's history. Until then, all socialist movements and organizations had been attributed to the Communist Party of Turkey. The Workers' Party of Turkey, on the other hand, did not have organic ties with the Communist Party (Şener, 2015: 90).

There are other features that make the Workers Party of Turkey unique in Turkey's political history. It is the only party where all its founders are unionists. However, its founders were not involved in leftist organizations. Among the rhetoric of the party, there was no "protecting the rights of the oppressed working class" as in the common socialist rhetoric. In the first place, they emphasized that they wanted to represent the working class, which was dissolved in different parties. Another important feature is that it is the only socialist party that was able to place a deputy in Turkish Parliament and 15 deputies from the Party managed to enter the Parliament in the 1965 elections (Cumhuriyet Gazetesi, 2022).

When we look at the first constitution and program of the Workers' Party of Turkey, it is possible to see traces of Turkish nationalism. Some of the articles in its constitution are as follows: "The Party evaluates the events of the country and the world in terms of the Turkish working class and the masses of the working people; defends their interests; struggles for the realization of their rights and freedoms." In the third paragraph of the second article: "The masses of working people, who make up the great majority of the nation, are the real creators of all wealth and all values, the only driving force of social development." This situation was repeated in the second paragraph of the third article: "The work of making Turkey an advanced society and the work of the masses of the working people to have a say and decision in the affairs of the country and to provide them with good living conditions are interdependent parts of a single cause; one cannot be accomplished without the other." (Tustav, 2022). In particular, this article explains that society is seen as a whole. Another important article is article 53; "It is considered that half of those who are in charge of all organs of the party are elected from among those who live by selling their labor to the owners of means of production because they do not own the means of production, or from among the members of the management organs of the labor unions. The candidate lists to be submitted to the congresses by the

governing bodies are prepared on this basis. Congresses also elect delegates and organs, inspired by this principle.” (Tustav, 2022). The purpose of this article is to prevent the left hegemony of the Workers' Party of Turkey.

The party program was accepted at the first big congress held in İzmir on February 10, 1964 (Akdere and Karadeniz, 1994: 260). In this program, commitment to Atatürk's revolutions was emphasized. In the program of the first establishment of the party in 1964, an attitude close to "Left Kemalism rather than Socialism" come to the fore. At the entrance of the program, they read a short letter called “What does Atatürk Say?” This clearly showed that Kemalist view was interiorized. Furthermore, during the congress, ideas like “Only with the unity of the people can a struggle be waged against systems such as imperialism and capitalism that try to destroy society”. Protecting the national independence and existence with a peaceful foreign policy, protecting the sovereignty rights, the republic and national independence, counting the protection of the territorial integrity of Turkey as the highest duty were stated as important goals. As a defense policy, defending the integrity of the homeland, protecting the sovereignty of the people, and protecting the republic, protecting the integrity of the homeland under all circumstances, regardless of attacks from outside, were the objectives of defense. (Keskiner, 2022: 69).

When we look at the goals and ideology of the party, we can say that the influence of nationalism, especially Atatürk's nationalism, is quite large. The emphasis on full independence in the party program, the stance against imperialism, especially the efforts to remove the US superiors from Turkey indicate a very national fervor (Bora, 2020: 616).

In addition, the spirit of the Kuvay-i Milliye can be clearly seen in the Party. For example, at the meeting of the General Management Board of the Party held in Ankara on May 9, 1965, Chairman Mehmet Ali Aybar said, “The moral suffering of living in a derelict, dependent country is in our heads and flesh, but the faithful joy of the revival of the Kuvay-i Milliye spirit is in our hearts, we are living our most painful but most hopeful days”. Explaining the basic principles of his policy, he stated that the “Kuvai Milliye spirit” has been revived in Turkey, that incompatible situations and agreements regarding our national independence and sovereignty rights will not continue, and that no one will be able to stop the “Second Liberation Movement” (Sismanov, 1978: 89).

Speaking on behalf of the Party at the liberation day of İzmir, Nihat Sargın stated that the working Turkish people, who are very devoted to their independence, won the first Independence War and set an example for all the colonial countries of the world and are still in a "national liberation struggle" today. It is possible to see the emphasis on the "Second National Liberation Struggle", which was put forward within the scope of an independent foreign policy, in almost all the documents of the party, and in all the speeches of the leader Aybar and other party members on foreign policy. In the election manifesto of 1965, The Party stated that it was a peacemaker, that it had no

eyes on any state's land, would not take part in any war of aggression, but would wage a "National War of Independence" when attacked, and that the purpose of the national defense policy was to protect the independence, national existence, the integrity of the homeland and the republic (Aybar, 1988: 28).

A parliament member from The Party, Behice Boran, who tabled a motion of censure on "Cyprus, Bilateral Agreements and American Bases in Turkey", expressed her views on bilateral agreements and the NATO alliance, and asked the government to start working on reversing this wrong path. "We must show our best efforts to return to a policy that Atatürk followed during the National War of Independence, which is truly independent, does not enter into military alliances, creates a security belt around Turkey, and bases Turkey's defense on its own industry and national strategy. He wanted to follow a foreign policy that did not enter into any military alliance as in his period and develops good neighborly relations with the surrounding countries." (Oran, 2001: 573).

According to the Party, the fact that Turkey is a NATO member does not mean that Turkey is secure. In reality, although the states in this alliance, which was established to realize the USA's goal of dominating the world, seem equal on paper, NATO is actually an alliance under the command of the USA and imperialism. Turkey, which gained its independence by fighting against colonialism, has no place in such an alliance. Because in such an alliance, the independence and sovereignty rights of the small states that are included with the big states are limited and these states become the outpost of the big states, they are driven to the line of fire for the benefit of the big states, and they suffer the misfortune of being the first target in a possible war (Dumrul, 2020: 38).

Süleyman Demirel's thought NATO as a defense pact, but also the treasure of the elements that made a 2500-year-old civilization was not accepted by Mehmet Ali Aybar. According to Aybar, who stated that the civilization mentioned in the face of the discourse was Greco-Latin Christian civilization; after the periods of slavery and feudal lordship, now it has covered a capitalist and imperialist social order and philosophy (Akdere and Karadeniz, 1994: 265). The order that NATO is based on and defended is the exploitative and western hegemony itself, which should never be forgotten that we are among the first victims of this and that we are trying to get rid of these exploitative and destructive ties by fighting in the War of Independence (Oran, 2001: 123).

Mehmet Ali Aybar, the first chairman of the party, was the grandson of Hüseyin Hüsnü Pasha from the Ittihat Terakki. In 1946, he contradicted İsmet İnönü and joined the Democrat Party due to his articles that he thought the country was not "free" enough. He wrote articles in "Vatan" newspaper. His opposition to the invasion of Czechoslovakia by the Soviet Union in 1968 left him alone among other socialists as he thought that socialism became a dogma. He always found the Soviet Union as a totalitarian and

stated that he thought some of Stalin's moves were to look cute to the West (Tunaya, 1999: 112).

Continuing his political activities in the following period, Aybar did not join the leftist parties that were founded later, such as the Socialist Party of Turkey and the Turkish Working Socialist Peasant Party. His love of freedom, filtered from the romance of Namık Kemal, was fed by the experience of the National Independence War, national but universalist; individualistic but socialist in nature. With his enthusiasm that cannot fit into these definitions, he was a "late Young Turk" (Aksakal, 2009: 80). Aybar's spirit of Kuvayi Milliye and his desire for independence were embodied in his article "İstiklal Hersey Üstünde" on the Truman Doctrine on April 5, 1947, and he stated that "to protect our independence against the Soviets tomorrow, no Turk will accept being a slave now." He also displayed a nationalist stance on the Cyprus issue and expressed the persecution of the Turkish Cypriots (Aybar, 1988: 123).

Mehmet Ali Aybar defended the idea of socialism that only special to Turkey, which was the product of a thought based on a strong Turkish nationalism and did not condition itself on existing socialist theories, integrating with the spirit of National Independence War. Aybar has always argued that Turkey should have a free socialism, but if this happens, originality could be achieved (Ünlü,2002). Aybar, an intellectual who sincerely believed in this, was soon accused of "turning to the right", being bourgeois and populist by the Turkish left (Aksakal, 2009: 76).

Atilla İlhan, another Turkish intellectual, supported Mehmet Ali Aybar and his party during those years. For him, the war of liberation was "political independence won by the "national liberation front" against imperialism (İlhan, 2018a: 26). He supported the idea of "left of the middle", which was frequently spoken in those years, and in this context, he put the Turkish left in a different place. İlhan, who thinks that politically the left was represented by the Workers' Party. On the other hand, in CHP, where İnönü was influential, that a left-wing movement could not last long. İnönü and CHP, which he had been criticizing since the 40s, were disapproved by the public. The reason why he thought like that was İnönü would get stuck in his disconnected and anti-democratic tradition.

Behice Boran, the only female member of the Workers' Party of Turkey who managed to enter the Parliament, was the editor of a magazine called "Yurt ve Dünya". The magazine published articles on topics such as economy and politics (Dinçer, 2008: 193). For example, in her articles, a special importance was attached to the policies of creating a national bourgeoisie by İttihat Terakki because they tried to establish large Turkish-Muslim merchant groups through national companies and national banks (Şanda, 1944: 35).

In some issues of the journal, the difference between racism and nationalism was mentioned. It was emphasized that cultural differences between societies developed not in biological characteristics, but in different

cultural exchanges over time. In the articles that deal with racism in terms of Turkish history, it is emphasized that there is no basis for racism in Turkish society historically, for example Ziya Gökalp is not a racist but a nationalist. Europe uses racism to separate the people. This is a result of imperialist ideas (Başoğlu, 1944: 25). Although it is thought to be a socialist journal, the authors focused on how the Republican regime would settle in the society and discussed how to adopt Kemalist ideas. Although social problems were often mentioned, the goal was to maintain the Atatürk line.

Conclusion

The history of nationalist discourses on the Turkish left goes back many years. The ideas of the Communist Party of Turkey, founded by some thinkers in the Ottoman Empire after the Bolshevik Revolution, based on nationalism, reveal this fact. Turkish nationalism also comes to the fore in İttihat Terakki, which was among the opposition movements in the last period of the Ottoman Empire. The nationalist movements that emerged with the French Revolution also greatly affected the socialist organizations established by minorities such as Armenians and Greeks living under the Ottoman Empire. Therefore, traces of nationalism can be seen in all socialist and opposition structures before the establishment of the Republic.

Full independence has always been the most important concept for the Republic of Turkey, as a state that was established with great difficulties after a very tough struggle against the imperialist powers in the First World War. Atatürk's understanding of nationalism, which embraced everyone without any discrimination, greatly influenced the left movements that emerged on the scene in the 1960s. For this reason, instead of concepts such as class conflicts or the dictatorship of the proletariat, which are the main arguments of socialism, the left embraced the nationalist concepts of Kemalism. Leftists believe that true nationalism means opposing capitalism with an anti-imperialist stance. They handled the Kuvay-ı Milliye Spirit with socialism and preferred to use concepts such as left nationalism instead of the word socialism.

The Workers' Party of Turkey, which managed to enter the Parliament for the first time in the 1965 elections, also adopted Atatürk's understanding of nationalism, accepted Turkey as a single nation, and supported the Kuvay-ı Milliye spirit against imperialism in all its discourses and actions. It did not support the invasion of Czechoslovakia by the Soviet Russia and stood by the national consciousness movements of the Turks living under the roof of Russia. Seeing that Soviet Russia took an imperialist stance like the USA, The Workers' Party of Turkey were never close to it, even though it adopted a 'socialist' ideology. It also acted as required by Turkish nationalism on issues such as Turkey's NATO membership and the Cyprus issue.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağlımsız

Yazar Katkısı: Melek Kaymaz Mert %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Melek Kaymaz Mert %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest

References

- Akdere, İ. ve Karadeniz, Z. (1994). *Türkiye Solunun Eleştirel Tarihi, 1908-1980*. İstanbul: Evrensel Yayıncılık.
- Aksakal, H. (2009). Güler Yüzlü Bir Sosyalist, İlkeli Bir Siyasetçi: Mehmet Ali Aybar'ın Türk Siyasal Yaşamındaki Yeri ve Önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(2). ss. 79-102.
- Atatürk Ansiklopedisi (2022). *Doktor Nazım Bey (1872-1926)* <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/doktor-nazim-bey-1872-1926/> (Erişim Tarihi:13.06.2022)
- Aybar, M. A. (1968). *Bağımsızlık - Demokrasi - Sosyalizm Seçmeler: 1945-1967*. İstanbul: Gerçek Yayınevi,
- Aybar, M. A. (1988). *Türkiye İşçi Partisi Tarihi 2*. İstanbul: BDS Yayınları.
- Ayber, F. (2022). *Mustafa Suphi: Milliyetçilikten Sosyalizme*. <https://teoriveeylem.net/tr/2021/01/mustafa-suphi-milliyetcilikten-sosyalizme/> (Erişim Tarihi: 14.06.2022)
- Aydar, Ö. (2014). Osmanlı Devleti'nde İlk Sosyalizm Tartışmaları ve İlk Sosyalist Örgütlenmeler, *Atatürk Dergisi*. 4 (2). ss.51-83.
- Başoğlu, M. Ş. (1944). Psikoloji Karşısında Irkçılık, *Yurt ve Dünya Dergisi*. 1(25), s.25.
- Belge, M. (2008). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Benner, E. (2014). Marx ve Engels'te Milliyetçilik ve Milli Kimlik: Bir Yeniden Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*.1 (167), s.193.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları

- Bora, T. (2020). *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buçukçu, Ö. (2017). *Türkiye Sosyalist Solu ve Milliyetçilik* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Afyon, s. 48
- Çay, M. M. (2020). Türkiye’de Sultan Galiyev Algısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124(244), ss.103-146.
- Çelik, A. (2018). Atatürk Döneminde Türkiye’de Komünist Propagandaya Karşı Alınan Önlemler. *History Studies*. 10 (10). ss.58-84
- Cumhuriyet Gazetesi (2022). *Türkiye İşçi Partisi 60, DİSK 54 Yaşında* <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/erinc-yeldan/turkiye-iscii-partisi-60-disk-54-yasinda-1812585> (. Erişim Tarihi: 15.06.2022)
- Davis, H. (1991). *Sosyalizm ve Ulusallık*. (Çev. K. Emiroğlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Diñer, H. (2008). II Dünya savaş yıllarında Türkiye’de bir dergi: Yurt ve Dünya, *Atatürk Yolu Dergisi*. 11 (42) 193-230.
- Dumrul, U.G. (2020) Türkiye İşçi Partisi 1961-1971 (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 38
- Durgun, H. (2012). II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Görülen Sosyalist Faaliyetler (1908-1914). *Türk Yurdu Dergisi*. 101 (293), ss.1-10
- Erdem, Ö. (2006). *Sultan Galiyev: Bütün Eserleri*. İstanbul:İleri Yayınları
- Eren, E. (2019). Türkiye Sosyalist Hareketinde Yabancı Sermaye Tartışması (1950). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(12), ss. 259-274.
- Güngör, B. (2021). 1960’lı Yıllarda Türk Solunun Almaşıklığı: Sosyalizm ve Milliyetçilik. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*.23 (3), ss. 859-890.
- Haupt, G. ve Dumont, P. (1977). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketler* (T. Artunkal). İstanbul: Gözlem Yayınları.

- Hayes, C. (1995). *Milliyetçilik Bir Din* (Çev. M. Çiftkaya), İstanbul: İz Yayıncılık.
- İleri, R. N. (2006). *Kırklı Yıllar-5*. (1. Baskı). İstanbul: Tüstav
- İlhan, A. (2018b). *Hangi Sol*. (5. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Keskiner, Y. (2022). *Türkiye'de sol: 1960-1971* (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Afyon,Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 56.
- Kıvılcımlı, H. (2008). *Osmanlı Tarihinin Maddesi.*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları.
- Lenin, V. (1998). *Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı*. (Çev. M. Erdost), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2017). *Komünist Manifesto*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Murat, T. (2018). Bandung Konferansı ve Türkiye. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2) ss. 363-379.
- Müstecaplıoğlu, E. (1937). *Mehmet Akif – Ferdi ve E İctimai Karakteri, Vatanperverliği, Milliyetçiliği, Şairliği*. İstanbul: Ülkü Yayınları
- Nureddin, V. (1975). *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Oran, B. (2001). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özel, M.S. (2014). Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2), ss. 99-122.
- Özşavli, H. (2012). Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı. *Ermeni Araştırmaları* 1 (41) (2012), ss. 141-190.
- Öztürk, Z. (2022). *Nâzım Hikmet'te Milli Bilinç*.
<https://teoridergisi.com/nazim-hikmette-milli-bilinc> (Erişim Tarihi:14.06.2022)

- Şanda, H.A. (1944). Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Ticaret Müesseseleri. *Yurt ve Dünya Dergisi* 1 (25), s. 35.
- Sanlı, F. S. (2021). Şevket Süreyya Aydemir'in Tarihî Metinlerinde Türk İnkılâbına Eleştiriler. *Türkiyat Mecmuası*, 31(1), ss. 341-374.
- Şener, M. (2015). *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Sismanov, D. (1978). *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi: Kısa Tarih (1908-1965)*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Smith, A. (2013). *Milliyetçilik*. (Çev: Ü. Yolsal). Ankara: Atıf Yayınları.
- Söylemez, F. ve Erdem Ç. (2020). Attilâ İlhan ve “Ulusal Sol” Düşüncesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*. 3(1), ss. 104-113.
- Tunaya, T.Z. (1999). *Türkiye’de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi 1918-1922*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Tuncay, M. (2019). *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Türkiye İşçi Partisi (2022). *Parti Tüzüğü*. <https://turkiyeiscipartisi.org/>, (Erişim Tarihi: 14 .06. 2022)
- Türkmen, E.ve Özger, Ü. (2016). *Türkiye Solundan Portreler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- TUSTAV. (2022). *TİP’linin El Kitabı*. <https://www.tustav.org/kutuphane/tip-kutuphanesi/> (Erişim Tarihi: 15.06.2022)
- Ünlü, B. (2002). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zedung, M. (2008). *Pratik ve Çelişki Üzerine*. (Çev. A. Kırmızıgül), Ankara: Epos Yayınları.

STATISTICAL EXAMINATION OF SOCIOECONOMIC AND ENVIRONMENTAL VARIABLES IN EU COUNTRIES IN THE POST-INITIAL PERIOD OF COVID-19

Seyyid Ali ERTAŞ* & Emre EKİNCİ**

Abstract

The new type of Coronavirus (SARS-CoV-2) disease has had devastating effects on socio-economic, health, and environmental indicators. Although the impact of the outbreak has been similar in most countries, there are also differences. Using basic components analysis, consequences of the COVID-19 pandemic in EU nations in 2021, when it peaked internationally, were examined in this study. Government revenue, expenditure, and primary aggregates, government deficit/surplus, debt, and related data, people at risk of poverty exclusion, employment, and interaction, exports, and imports by EU/third-country Member States, GDP, and main components, streamlined energy balances, gas prices for domestic consumers, underemployment, total air emissions accounts bridging to emission inventory totals, environmental protection investments of total economy and population variables were used in the study. As a result of the study, we see that the country least affected by COVID-19 in terms of socio-economic, environmental and energy indicators is Greece and the most affected one is the Netherlands. In future studies, it can be tested by performing clustering analysis with the same data.

Keywords: COVID-19, Principal Components Analysis, Socio-Economic and Environmental Indicators

COVID-19 BAŞLANGIÇ SONRASI DÖNEMDE AB ÜLKELERİNDE SOSYO-EKONOMİK VE ÇEVRESEL DEĞİŞKENLERİN İSTATİSTİKSEL OLARAK İNCELENMESİ

Öz

Yeni tip Koronavirüs (SARS-CoV-2) hastalığı; sosyo-ekonomik, sağlık, çevre vb. değişkenler üzerinde yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Salgının etkisi çoğu ülkede benzer sonuçlar doğursa da farklılıklar da bulunmaktadır. Bu çalışmada, Kovid-19 salgınının dünya çapında zirve yaptığı 2021 yılında AB ülkelerindeki etkileri bağlamında temel bileşen analizi yapılmıştır. Çalışmada, hükümet geliri, harcamaları ve ana toplamlar, hükümet açığı/fazlası, borç ve ilgili veriler, yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki insanlar, istihdam ve faaliyet, AB/üçüncü ülkelerin Üye

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Yerköy Adalet Meslek Yüksekokulu
seyyidalı.ertas@yobu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2566-6605.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Yerköy Adalet Meslek Yüksekokulu,
emre.ekinci@yobu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5101-6059.

Devletleri tarafından yapılan ihracat ve ithalat, GSYİH ve ana bileşenler, basitleştirilmiş enerji dengeleri, hane halkı için gaz fiyatları, işsizlik, emisyon envanteri toplamlarına köprü oluşturan hava emisyonları hesapları toplamları, toplam ekonominin çevre koruma yatırımları ve nüfus değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada bu göstergeler bağlamında AB ülkelerinin yoğun COVID-19 dönemindeki gelişmişlik düzeyleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda sosyo-ekonomik, çevresel ve enerji göstergeleri açısından COVID-19'dan en az etkilenen ülkenin Yunanistan, en çok etkilenen ülkenin ise Hollanda olduğu görülmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda aynı verilerle kümeleme analizi yapılarak test edilebilir.

Anahtar Kelimeler: KOVID-19, Temel Bileşenler Analizi, Sosyo-Ekonomik ve Çevre Göstergeleri.

Introduction

In the early days of December 2019, several cases of pneumonia caused by an unknown source began to develop in Wuhan, China. The International Committee on Virus Taxonomy (ICTV) named the disease Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2 (SARS CoV-2) when the disease's genomic sequence indicated that it was caused by a novel Coronavirus (Lai et al., 2020). The disease has evolved into a pandemic, with modest chains of transmission leading to bigger chains of infection in numerous countries, finally resulting in a widespread across the globe, affecting all continents (Anderson et al., 2020). Since the breakout of the new coronavirus (COVID-19) pandemic in 2019, countries have started putting in place containment measures to stop the virus from spreading. Several policies aimed to enhance social distance by restricting human movement, which effectively delayed transmission. Socioeconomic factors, which are varied in major metropolitan centers of low- and middle-income nations, might limit the ability to adjust to the epidemic and respond to containment efforts. COVID-19 has had many economic, social and environmental impacts.

COVID-19, which started in China in December 2019 and swiftly spread to almost every country in the globe over the next several months, has become the world's greatest health concern. Several commentators have already termed this a "Black Swan" catastrophe for the global economy. The outbreak has compounded economic effects, leading to a global catastrophe in which people die and others are losing their jobs as a result of businesses collapsing due to interruptions in producers and customers. As a consequence, the pandemic is not only a health issue but also an economic one that is hampering global development goals (Nicola, 2020; Pirouz, 2020). Companies that rely on leisure events, notably those in the tourism and media industries, have experienced depression as a result of which people have lost their jobs due to cutbacks and layoffs in workforce. As a result, demand for their services has decreased, while people's plan to spend has increased, leading to the closure and failure of numerous businesses (Ghosh, 2020). Instead, most countries are anticipating a sharp decline in economic growth, which would result in a drop in GDP. As consumption and production are reduced as a result of the COVID-19 epidemic, the world economy will be

thrown into chaos. China and India are not susceptible to such exogenous shocks, and economic development is expected to decelerate. As a result, the Indian economy has been sluggish since the introduction of demonetization and the sales and service tax (GST), and the government is looking for methods to get it back on track (Kapur, 2020). On either hand, COVID-19 put a halt to any hopes of an economic rebound in the near shortly pandemic, billions of dollars were lost in tourism, aviation, fabrics, agriculture, construction, gems/jewelry, and start-ups, all of which influence the economy and employment creation considerably (Seetharaman, 2020).

As the disease spreads to a significant number of people, social life is harmed by interruptions in community life, lockdowns, and social unrest caused by efforts to reduce the virus's impacts. When a pandemic reaches a life-threatening level, people's fear and avoidance behaviors rise, and social activity comes to a halt. The socio-economic costs generated by epidemic illnesses include labor losses as a result of the diseases' impacts. Pandemics damage national economies because of the money spent for the prevention of the disease and for the treatment in a broad sense, as well as socioeconomic situations and individual and family well-being in a strict sense. On both macro and micro levels, it is beneficial to address the societal consequences of epidemic illnesses. The relationship between internationalization and health is significant on a macro level. Infectious illnesses have a direct impact on health, according to one of the theories explaining the relationship between globalization and health. The COVID-19 virus, which was initially discovered in China in December 2019, largely demonstrates the health effects of globalization. The virus's rapid spread around the globe in less than two months has forced all governments to cope with the same problems. Isolating people physically is an effective method of reducing the transmission of infectious illnesses, including COVID-19 (Ahmed et al., 2018; Jackson et al., 2014). (Flaxman et al., 2020; Thakkar et al., 2020; Flaxman et al., 2020). While stay-at-home directives are good for general health (CDC, 2020), they can indeed be personally and economically inconvenient (Reger et al., 2020). Recent research suggests that the severe social and economic implications of current stay-at-home orders, and also the COVID-19 pandemic itself (e.g., economic disaster, prevalent exposure to distressing media coverage), may make contributions to psychological un productivity and higher loneliness, declining social assistance, depressed mood, nervousness, and financial concerns (Asmundson and Taylor, 2020; Courtet et al., 2020). Notwithstanding the fact that the economy and health receive a lot of attention (World Bank, 2020a), a growing number of studies are concentrating on the environment and climatic implications. The capacity to quantify and estimate the socio-economic and environmental implications of decreased human activity using existing information and data is a once-in-a-lifetime opportunity to evaluate overall sustainability restrictions and explore potential improvements (Stoll and Mehling, 2020; Manzanedo and Manning, 2020). Rume and Islam (2020), in combination with Zambrano-Monserrate et al.

(2020), have provided a favorable overall of the COVID-19 impacts, demonstrating the trade-off between the environmental advantages of fewer economic interactions and the environmental costs of consumption shifts. Increased penetration of safety clothing and waste and a brief decline in composting have been identified as some of the key environmental concerns of the COVID-19 epidemic (Klemes et al., 2020). COVID-19's spread has the potential to affect people's physical and mental health (Guan et al., 2020; Liang et al., 2020). The steps taken to stop the disease from spreading might have an economic impact, and the lengthy consequences could be disastrous (Cash and Patel, 2020). COVID-19's effects are also causing the global Sustainable Development Goals to go off course (Naidoo and Fisher, 2020). Border checks have also significantly disrupted storage and distribution routes, resulting in a significant reduction in food security (Yao et al., 2020). The COVID-19 pandemic is threatening the world's major health and economic systems, illustrating the magnitude of global inter-dependencies and thinner dependence on national health hazard preparedness. Much of the focus has shifted to the pandemic's response as well as the research of treatments and vaccines. Climate change, pollution, urbanization, and excessive consumption, which have all resulted in serious environmental disturbances and species loss, may appear to be less urgent. It may be tempting to seek epidemic remedies in the absence of these risks, such as using throwaway goods, minimizing public transportation use, and supporting polluted firms. Such actions may provide relatively brief quality of life and economic gains, but they will obviate this need for long-term human healthier and sustainable improvements. Climate change and other environmental stresses, as well as their effects on human and ecological health, have not abated. Therefore, considering these changing environmental issues, urgent global measures are needed to prevent the COVID-19 crisis.

This research has been organized in the following way to achieve in the post-onset period of COVID-19, it is aimed to statistically reveal the effects of the pandemic on socio-economic and environmental variables in EU countries. In this context, the second section contains a literature review, the third section contains methodology, the fourth section has data and estimation findings, and the final section contains the conclusion.

1. LITERATURE REVIEW

Ehlert (2021) looks at the relationship between socioeconomic, demographics, and health-related characteristics at the regional level and COVID-19-related cases and fatalities in Germany from the first wave until mid-June 2020. To accommodate for regional interconnections and probable spillover effects, multivariate spatial models encompass all 401 counties in Germany. Beyond the clinical variables addressed thus far, the findings add to our understanding of COVID-19 infection from a socio-economic viewpoint at the environmental level. Baldasano (2020) observed the world's biggest experiment in existence in terms of air pollution in cities during March and

April 2020. Any forecast of the results of this experiment may seem evident to scientists, but the quality of air has much improved, as predicted. It is unsurprising, to put it that way. Because of the severe drop in traffic, the lockdown has made it easier to estimate the limit of pollution reduction. Significant decreases of up to 75% have been seen in Madrid and Barcelona. We intend to present a summary of COVID-19 research related to cities, according to Sharifi and Garmsir (2020), by looking at material published during the first 8 months after the first confirmed cases were related in Wuhan, China. They were major objectives to understand the consequences of the pandemic on cities and to identify critical implications for post-COVID urban design and architecture. Early study on the consequences of early COVID -19 on cities, according to the findings, is primarily focused on four important themes: (1) ecological quality, (2) socioeconomic implications, and (3) management and governance. Andreoni (2021) In this research, the carbon dioxide fluctuations caused by the COVID-19 crisis management's socio-economic constraints are examined for 23 European nations and 10 sectors of the economy. This research is one of the first efforts to estimate the Carbon dioxide emission change that occurred in Europe during the first six months of 2020, using the most up-to-date data on GDP and carbon intensity of the industry. Bazzana (2022) The purpose of this report is to assess the possible consequences of several COVID-19 models on the Italian energy sector until 2030, with a particular focus on transportation and industries. To appropriately evaluate the intricate linkages of sectors across Italy, the research adopts a multidisciplinary approach. This method combines macroeconomic and feedback models to analyze economic circumstances, energy, and transport models to simulate the energy system's evolution, modeling techniques, and expert modeling to anticipate the reaction of travel demands and modal choice. The findings reveal that the COVID-19 epidemic might have a mid-term impact on energy usage. Rizvi (2021) This research aims Rizvi's group nations based on social, economic, health, and environmental factors that influence disease spread so that measures to restrict disease spread may be implemented. As a result, nations with comparable characteristics can take preemptive measures to combat the epidemic. Data is collected for 79 nations, with 18 distinct feature variables (factors linked to COVID-19 dissemination) being chosen. An examination of the connection between the specified feature variables and COVID-19 reported cases and fatalities is also presented. COVID-19 has a substantial correlation with the prevalence of underlying disorders, whereas environmental and health indicators have a poor correlation with COVID-19. Viezzer and Biondi (2021) looked at 3,052 municipalities in Brazil's Atlantic Forest to see if COVID-19 values are greater in towns with increased urbanization, worse socioeconomic situations, and less forest cover. The Atlantic Forest is Brazil's most urbanized, populated, and deforested region, and it is the country's second most afflicted by COVID-19. Although lesser predictors of COVID-19, socioeconomic and environmental factors had significant relationships with health indicators.

This study adds to the body of knowledge on COVID-19 prevalence in the Brazilian community. Mofijur et. al. (2021) This study aims to provide a comprehensive assessment of the COVID-19 outbreak's impact on the natural and energy sectors, community, and the economy, and also investigate global preventative measures taken to reduce COVID-19 transmission. This study unpacks the major answers to COVID-19, examines the effectiveness of current activities, and presents the lessons gained as an assessment of the accessible information to the government, business, and industry. According to findings, a 72-hour break in waste collection and disposal from infected residences and quarantine facilities is important in preventing the virus spread answered et. al. (2022) in a cross-section of 65 nations, the study looked at the nonlinear link between COVID-19 instances and carbon damages, financial development, renewables usage, and inventive capabilities. Because of the rising number of coronavirus infections, the data demonstrate that incoming foreign direct investment grows at first, then falls. Furthermore, when research and development expenditure rise and fall, so does population density, resulting in an increase in coronavirus incidence in different nations. Following the adoption of standardized operating practices to limit coronavirus illness, continuing economic growth initially reduces and then increases. With a variation of 17.127 percent and 5.440 percent, respectively, across a time horizon, the inter-temporal connection demonstrates that green energy sources and carbon damages will likely impact coronavirus cases. Mahnoor Ali et. al. (2021) the purpose of this article is to examine how particle matter quality was reduced throughout the lockdown period (March 23 to April 15, 2020) compared to before the lockdown. The improvement in air quality in Pakistan was identified using both ground-based and satellite data, with a special focus on the four major cities of Lahore, Islamabad, Karachi, and Peshawar. Both datasets reveal a significant decrease in PM2.5 levels of pollution across Pakistan (varying from 13 percent to 33 percent in satellite observations and 23 percent to 58 percent in ground-biassed measurements). The findings reveal a greater incidence of COVID-19 dissemination in Pakistan's largest cities with poor air quality. Vavoura and Vavouras (2021) believed that the green development strategy is based on a deliberate selection of the classic economic growth model while taking specific considering specific environmental factors environmental spending grows at a significantly slower rate than per capita income. When we look at investments in environmental protection, we see a definite downward trend. Our findings suggest that the social and environmental dimensions of sustainability are losing support, while the conventional objective of economic development is regaining ground. The second goal is to assess the coronavirus pandemic's influence on the EU's sustainable development process.

2. MODEL SPECIFICATION, DATA, AND METHOD

This study is based on the principal component analysis and the clustering method analysis, which is a multivariate analytic technique frequently used in the literature and is also suitable for the purpose of our study. It may be summarized in the following manner. Principal components analysis (PCA) is a multivariate data analysis approach for reducing data dimensionality. The first major component, $Z_{dimensionality}$ follows:

$$Z_1 = a_{11}X_1 + a_{12}X_2 + \dots + a_{1p}X_p$$

As a result, $Var(Z_1) = Z_1' Z_1 - a_1' X' X a_1$ is maximized.

Within the confines of the normalization restriction.

$$a_{11}^2 + a_{12}^2 + \dots + a_{1p}^2 = 1$$

The second most important factor is

$$Z_2 = a_{21}X_1 + a_{22}X_2 + \dots + a_{2p}X_p$$

Subject to standardization and orthogonality requirements, $Var(Z_2)$ is maximized.

$$a_{21}^2 + a_{22}^2 + \dots + a_{2p}^2 = 1$$

$$Z_2' Z_1 = 0$$

In the same way, other major components are specified. Cluster analysis is the second statistical approach. The goal of the analysis is to divide a large number of objects into a small number of individuals based on their commonalities.

The variables used in the analysis are summarized in the following table 1.

Table 1. Indicators Used in Empirical Analysis

Government revenue, expenditure, and main aggregates (Million units of national currency)

Government deficit/surplus, debt, and associated data (%)

People at risk of poverty or social exclusion by age and sex (%)

Employment and activity by sex and age - annual data (%)

Exports and imports by Member States of the EU/third countries (Current prices, million euro)

GDP and main components (output, expenditure, and income) (Current prices, million euros),

Simplified energy balances (Thousand euros of oil equivalent)

Gas prices for household consumers (Kilowatt-hour)

Unemployment by sex and age (%)

Air emissions account for totals bridging to emission inveaccounttalfor s (Grams per capita)

Environmental protection investments in total economy (Million euros)

Population ber)

Source: <https://euros.europa.eu/eurostat/data/database>

These variables were preferred in terms of the pandemic having the most socio-economic and environmental effects.

3. EMPIRICAL FINDINGS

In this section, the effect of the pandemic that erupted in the post-2019 period of COVID-19 on Socio-Economic and Environmental Variables in EU Countries was examined statistically and principal components analysis, a widely implemented method in the literature, was used. In this context, 12 socio-economic, energy, and environmental indicators were used for, 2021. The main objective of the principal component analysis is to reduce the original 12 variables to a smaller set of orthogonal indicators.

The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) and Bartlett's tests were done first in the study. These tests are used to determine whether our data is acceptable for principal component analysis. KMO statistics should exceed 0.60, and Bartlett's test should be meaningful (e.g., p0.05). We may use the analysis of the main components based on the data in Table 4 since KMO statistics is 0,481 and Bartlett's test is (0,002 0,05) significant.

Table 2.KMO and Bartlett's Tests

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,481
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	43,880
	df	21
	Sig.	,002

The principle components analysis was used in the second stage of the study to determine the number of principal components that should be

preserved for further investigation. According to the values, the first five principal components, as well as the resulting principal component scores, should be utilized to evaluate the nations (See Table3). Because eigenvalues greater than "1" are approved for further analysis, main components with eigenvalues greater than "1" are accepted.

Table 3. KMO and Bartlett's Tests

Component	Initial Eigenvalues		
	Total	% of Variance	Cumulative %
1	2,443	34,896	34,896
2	1,402	20,024	54,920
3	1,039	14,842	69,762
4	,803	11,477	81,239
5	,681	9,726	90,964
6	,474	6,767	97,731
7	,159	2,269	100,000

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Table 4. Component Matrix

	Component		
	1	2	3
SMEAN (devletaçığıfazlasıborç)	,853	,153	,146
SMEAN (Yoksulluksosyaldışlanm ariski)	-,185	,695	-,284
SMEAN(Istihdam)	,817	-,286	-,346
SMEAN(hanehalkgazfiyat)	-,482	-,617	-,061
SMEAN(işsizlik)	-,715	,433	,102
SMEAN(nüfus)	-,351	-,438	,432
SMEAN(havaemisyonları)	,382	,234	,785

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. 3 components extracted.

The first component is substantially linked with a state deficit, redundancy, and debt (-a 0.853), poverty and social exclusion (-0.185), the employment rate (0.817), household as prices (-0.482), unemployment (-0.715), and population (-0.351), accounting for 34.8 percent of the total variance (See Table 4). These relationships also provide insight into the elements that influence socioeconomic and environmental conditions in EU nations. In the EU, for example, COVID-19 has a strong and negative relationship with socioeconomic variables.

The second major component, which accounts for 20.02 percent of the total variation, is mostly contrite called by increases in unemployment (-0.715), population, and other factors (-0.351). In the peak years of COVID-19 in EU countries.

Table 5. Principal Components' Table

Countries	PCA1	PCA2	PCA3
Belgium	,42971	,08242	,14555
Bulgaria	,16576	-1,41251	,24347
Czech	-1,36036	,91193	,20806
Denmark	-,81393	-,10850	2,35227
Germany	-,56443	1,48430	,77215
Estonia	-,45467	-1,01546	,26673
Ireland	,05330	,78059	,99592
Greece	3,07988	-,63032	,04336
Spain	2,27173	,45117	-,92075
France	,50045	1,56787	-,66108
Croatia	,55485	-,73547	-,29668
Italy	1,00318	2,74416	,16965
Cyprus	-,11052	-,78043	,80859
Latvia	-,25773	-1,54534	-,09787
Lithuania	,10842	-,84005	-,01143
Continuation of Table 5			
Luxembourg	,20600	-,56579	2,58354
Hungary	-,69259	-,10777	-,69686
Malta	-,68627	-,20850	-1,80454
Netherlands	-1,50944	-,52505	-1,51700
Austria	-,32108	,69859	-,86880
Poland	-,20472	,53058	,99568
Portugal	-,26016	-,31973	-,53830
Romania	1,18437	-1,13269	-,77022
Slovenia	-,59572	1,17333	-,88755

Slovakia	-,51645	,05363	-,23000
Finland	-,28456	-,01014	,29892
Sweden	-,92504	-,54080	-,58279

In 2021, when the COVID-19 pandemic in EU countries increased most intensely, we show the country rankings according to the first basic components scores in determining the factors affecting these variables, where government expenditures have effects on variables such as population, environment, employment, exports, etc. In table 6, we see that in the most developed table entry in terms of socio-economic, environmental, and energy indicators, the least affected country by COVID-19 is Greece and the most affected country is the Netherlands.

Table 6. Country Ranking

1.	Greece	10.	Lithuania	19.	Slovakia
2.	Spain	11.	Ireland	20.	Slovenia
3.	Romania	12.	Cyprus	21.	Germany
4.	Italy	13.	Poland	22.	Malta
5.	Croatia	14.	Latvia	23.	Hungary
6.	France	15.	Portugal	24.	Denmark
7.	Belgium	16.	Finland	25.	Sweden
8.	Luxembourg	17.	Austria	26.	Czech
9.	Bulgaria	18.	Estonia	27.	Netherlands

Conclusion

COVID-19 has evolved into a pandemic, with modest chains of infection leading to larger chains of transmission in many countries, finally resulting in widespread transmission around the globe, and affecting all continents. Countries have begun to take quarantine measures to halt the new coronavirus pandemic from spreading after it broke out in 2019. Several regulations were implemented to increase social distance by limiting human movement, effectively delaying transmission. Socioeconomic characteristics in low- and middle-income countries' main urban areas may hinder the ability to react to the pandemic and respond to control measures. COVID-19 has had a wide range of economic, social, and environmental outcomes.

There are not many studies in the literature that simultaneously investigate the relationships between COVID-19 and socio-economic and environment

socio-economics. There was no study that statistically revealed these relationships. In this context, the studies in the literature, the relationship between COVID-19 and socio-economic variables, or the relations between COVID-19 and the environment were examined separately.

The investigation reported in this paper is based on a multivariate prior empirical study known as a principal component study (PCA). The principal component analysis is the principally used multivariate statistical approach, with applications in practically all scientific fields. It's also the most ancient multivariate approach. PCA examines a data table that contains observations that are characterized by several dependent variables that are often inter-correlated. Its purpose is to extract the significant data from the data table and represent it as a set of new orthogonal variables known as principal components. Twelve socioeconomic, energy and environmental variables were employed in this context for the year 2021. The principal component analysis' major goal is to condense the original 12 variables into a smaller collection of orthogonal indicators.

We will show the great nation standings according to the above basic components scores in examining the factors affecting these different factors in 2021, when the COVID-19 pandemic in European nations has increased the most profoundly, where government spending has effects on variables such as community, environment, employment, exports, and so on. We can observe that Greece is the most industrialized nation in terms of socioeconomic, environmental, and energy statistics, while the Netherlands is the most afflicted.

References

- Ali, S. M., Malik, F., Anjum, M. S., Siddiqui, G. F., Anwar, M. N., Lam, S. S., ... & Khokhar, M. F. (2021). Exploring the Linkage Between PM2.5 Levels And COVID-19 Spread and Its Implications for Socio-Economic Circles. *Environmental Research*, 193, 110421. pp. 1-9.
- Andreoni, V. (2021). Estimating the European CO2 emissions change due to COVID-19 restrictions. *Science of the Total Environment*, 769, 145115. pp. 1-8.
- Ashraf, J., Luo, L., & Anser, M. K. (2022). Do BRI Policy and Institutional Quality Influence Economic Growth and Environmental Quality? An Empirical Analysis from South Asian Countries Affiliated with The Belt and Road Initiative. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(6), pp.8438-8451.
- Asmundson, G. J., & Taylor, S. (2020). How Health Anxiety Influences Responses to Viral Outbreaks Like COVID-19: What All Decision-

Makers, Health Authorities, And Health Care Professionals Need to Know. *Journal of Anxiety Disorders*, 71, 102211. pp.1-2.

Baig, A. S., Butt, H. A., Haroon, O., & Rizvi, S. A. R. (2021). Deaths, Panic, Lockdowns and US Equity Markets: The Case Of COVID-19 Pandemic. *Finance Research Letters*, 38, 101701. pp.1-9.

Baldasano, J. M. (2020). COVID-19 Lockdown Effects on Air Quality by NO₂ Effect of Barcelona and Madrid (Spain). *Science of the Total Environment*, 41, 140353. pp. 1-10.

Bazzana, D., Cohen, J. J., Golinucci, N., Hafner, M., Noussan, M., Reichl, J., ... & Vergalli, S. (2022). A Multi-Disciplinary Approach to Estimate the Medium-Term Impact of COVID-19 on Transport and Energy: A Case Study For Italy. *Energy*, 238, 122015. pp. 1-14.

Cash, R., & Patel, V. (2020). Has COVID-19 Subverted Global Health? *The Lancet*, 395(10238), pp. 1687-1688.

Ehlert, A., Wedemeier, J., & Zahlmann, T. (2021). The Role of COVID-19 in Spatial Reorganization: Some Evidence from Germany (No. 195). *HWWI Research Paper*. pp.1-19.

Ficetola, G. F., & Rubolini, D. (2021). Containment Measures Limit Environmental Effects on COVID-19 Early Outbreak Dynamics. *Science of the Total Environment*, 761, 144432. pp.1-9.

Flaxman, S., Mishra, S., Gandy, A., Unwin, H. J. T., Mellan, T. A., Coupland, H., ... & Bhatt, S. (2020). Estimating the Effects of Non-Pharmaceutical Interventions on COVID-19 in Europe. *Nature*, 584(7820), pp. 257-261.

Ghosh, I. (2020). The Road to Recovery: Which Economies are Reopening? *Visual Capitalist*. Erişim Tarihi: 03.10.2022. Retrieved from: <https://www.visualcapitalist.com/the-road-to-recovery-which-economies-are-reopening-covid-19/>

Kapur, R. (2020). Social and the Social Impact Of COVID-19 on India and Recovery Potential. *India Briefing*. Erişim Tarihi: 11.10.2022. Retrieved from: <https://www.india-briefing.com/news/social-economic-impact-covid-19-india-recovery-potential-20202.html/>

Manzanedo, R. D., & Manning, P. (2020). COVID-19: Lessons for the Climate Change Emergency. *Science of The Total Environment*, 742, 140563. pp.1-4.

- Mofijur, M., Fattah, I. R., Alam, M. A., Islam, A. S., Ong, H. C., Rahman, S. A., ... & Mahlia, T. M. I. (2021). Impact of COVID-19 on the Social, Economic, Environmental and Energy Domains: Lessons Learned From The Pandemic. *Sustainable production and consumption*, 26, pp. 343-359.
- Nicola, M. (2020). The Socio-Economic Implications of The Coronavirus Pandemic (COVID-19): A Review. *International Journal of Surgery*, pp. 185-193. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ijssu.2020.04.018>.
- Pirouz, B., Haghshenas, S, S., Haghshenas, S, S., Piro, P. (2020). Investigating a Serious Challenge in the Sustainable Development Process: Analysis of Confirmed Cases of COVID-19 (New Type of Coronavirus) Through a Binary Classification Using Artificial Intelligence and Regression Analysis. *Sustainability*, 12(6), 2427. Available at: <https://doi.org/10.3390/su12062427>. pp.1-21.
- Rao, S. S., Loeb, A. E., Amin, R. M., Golladay, G. J., Levin, A. S., & Thakkar, S. C. (2020). Establishing Telemedicine in an Academic Total Joint Arthroplasty Practice: Needs and Opportunities Highlighted by The Covid-19 Pandemic. *Arthroplasty Today*, 6(3), pp. 617-622.
- Reger, M. A., Stanley, I. H., & Joiner, T. E. (2020). Suicide Mortality and Coronavirus Disease 2019—A Perfect Storm. *Jama Psychiatry*, 77(11), pp. 1093-1094.
- Rodgers, R. F., Lombardo, C., Cerolini, S., Franko, D. L., Omori, M., Fullertyszkiwicz, M., ... & Guillaume, S. (2020). The Impact of the COVID-19 Pandemic on Eating Disorder Risk and Symptoms. *International Journal of Eating Disorders*, 53(7), pp. 1166-1170.
- Seetharaman, P. (2020). Business Models Shifts: Impact of Covid-19. *International Journal of Information Management*, 54, 102173. pp.1-4.
- Sharifi, A., & Khavarian-Garmsir, A. R. (2020). The COVID-19 Pandemic: Impacts on Cities and Major Lessons for Urban Planning, Design, and Management. *Science of the Total Environment*, 749, 142391. pp.1-14.
- Stokes, E. K., Zambrano, L. D., Anderson, K. N., Marder, E. P., Raz, K. M., Felix, S. E. B., ... & Fullerton, K. E. (2020). Coronavirus Disease 2019 Case Surveillance—United States, January 22–January 2020. *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 69(24), pp. 759-765.

- Stoll, C., & Mehling, M. A. (2020). COVID-19: Clinching the Climate Opportunity. *One Earth*, 3(4), pp. 400-404.
- Vavoura, C., & Vavouras, I. (2021). Sustainable Economic Development in the European Union and COVID-19. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, pp. 1-19.
- Viezzler, J., & Biondi, D. (2021). The Influence of Urban, Socio-Economic, And Eco-Environmental Aspects on COVID-19 Cases, Deaths and Mortality: A Multi-City Case in the Atlantic Forest, Brazil. *Sustainable Cities and Society*, 69, 102859. pp.1-10.
- Yao, Y., Pan, J., Wang, W., Liu, Z., Kan, H., Qiu, Y., ... & Wang, W. (2020). Association of Particulate Matter Pollution and Case Fatality Rate of COVID-19 in 49 Chinese Cities. *Science of the Total Environment*, 741, 140396. pp.1-5.

PAYLAŞIM EKONOMİSİNDE BİREYLERİN DİJİTAL PLATFORMLARDA ÜRÜN/HİZMET KİRALAMA NİYETLERİNİN AJZEN'İN PLANLANMIŞ DAVRANIŞ TEORİSİ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Ruşen AKDEMİR* & Aytekin FIRAT**

Öz

Çok eski zamanlardan bugüne insanoğlunun sahip olduğu bir davranış olan paylaşım, aşırı üretim ve tüketimin doğurduğu olumsuz sonuçlardan ötürü doğal ve ekonomik kaynakların kullanımı konusunda daha da önemli bir hal almıştır. Yaşanan gelişmeler doğrultusunda bireyler ortak tüketime yönelmiş, bu durum teknolojinin gelişmesi ve mobil iletişimin artması ile birlikte küresel ekonomiyi etkileyecek düzeyde bir boyut kazanmıştır ve her geçen gün çok daha yaygın hale gelmiştir. Araştırmanın amacı; paylaşım ekonomisinde, bireylerin dijital platformlarda ürün/hizmet kiralama niyetlerinin Planlı Davranış Teorisi kapsamında ölçülmesidir. Literatüre göz atıldığında; dijital paylaşım platformları aracılığıyla yapılan ürün/hizmet kiralama konusunda davranış niyetinin belirlenmesine yönelik az sayıda çalışmanın olduğu ve bu çalışmalarda da konaklama, tekstil vb. sektörlerle odaklanıldığı gözlemlenmiştir. Bu çalışmada ise; bireylerin belirli bir ürün ya da sektöre yönelik değil, dijital platformları kullanarak ürün ya da hizmetlerle ilgili genel paylaşım/kiralama niyetlerinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Veriler 422 katılımcıdan çevrimiçi anket şeklinde toplanmıştır. IBM SPSS 22.0 programı kullanılarak değişkenler arası ilişkinin ve etkilerinin belirlenmek amacıyla korelasyon ve regresyon analizlerine başvurulmuştur. Yapılan analizlerin sonucuna göre; tutum, sübjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrolün davranış niyeti üzerinde pozitif ve anlamlı etki oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçlarının literatüre katkı sağlamasının yanı sıra paylaşım ekonomisi paydaşlarına öngörülebilir bulunmaları konusunda kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Paylaşım Ekonomisi, Planlı Davranış Teorisi, Kiralama, Niyet.

* Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE, Uluslararası İşletmecilik ve Ticaret ABD, rusenakdemir@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6551-9450>

** Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, aytekinfirat@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5599-5063>

Not: Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi amacıyla, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan etik kurul izni (Tarih: 30.06.2022, Protokol No: 220110, Karar No: 90) alınmıştır. —

THE MEASUREMENT OF INDIVIDUALS' INTENT TO RENT PRODUCT/SERVICE ON DIGITAL PLATFORMS IN THE SHARING ECONOMY WITHIN THE SCOPE OF AJZEN'S PLANNED BEHAVIOR THEORY

Abstract

Sharing, a human behavior since ancient times, has become even more important in the use of natural and economic resources due to the negative consequences of excessive production and consumption. In line with the developments, individuals have turned to common consumption. This has gained a dimension that will affect the global economy with the development of technology and the increase in mobile communication, and it has become much more common day by day. In this study, it was aimed to examine the intention of individuals to rent products / services on digital platforms in the sharing economy, within the scope of Planned Behavior Theory. A literature review shows that there are limited number of studies on behavioral intention regarding product/service renting made through digital sharing platforms, and that the existing studies generally focused on accommodation, textiles, etc. sectors. In this study, it was aimed to examine the general sharing/renting intentions of individuals about products or services by using digital platforms, not for a specific product or sector. Data were collected from 422 participants through online survey. By using IBM SPSS 22 analyze program; correlation analyze was performed to examine the relationship between variables and and regression analyze was performed to examine their effects. The results showed that attitudes towards behavior, subjective norms and perceived behavioral control variables had positive and significant effect on behavioral intention. It is predicted that the results of the study can contribute to the literature and also facilitate the sharing economy stakeholders to make predictions.

Keywords: *Sharing Economy, The Theory of Planned Behavior, Renting, Intention*

Giriş

Çok eski zamanlardan bugüne insanoğlunun sahip olduğu bir davranış olan paylaşım, aşırı üretim ve tüketimin doğurduğu olumsuz sonuçlardan ötürü doğal ve ekonomik kaynakların kullanımını konusunda daha da önemli bir hal almıştır. On beş yılı aşkın bir süre öncesinde, paylaşım ekonomisinin öncüleri olarak kabul edilen eBay ve Craigslist piyasaya sürülmüş ve kişilerarası ticaretin bireyler tarafından yaygın şekilde benimsenmesiyle bireyler aynı zamanda hem alıcı hem de satıcı olmaya teşvik edilmiştir. Bu kişilerarası işlem modeli, bireylerin yeteri düzeyde kullanılmamakta olan varlıklarının kullanılmayan değerinin etkin olarak ortaya çıkarılabilmesini sağlamıştır (Surakka ve Piippo, 2016: 4). Başka bir deyişle; yaşanan gelişmeler doğrultusunda bireyler ortak tüketime yönelmiş, bu durum teknolojinin gelişmesi ve mobil iletişimin artması ile birlikte küresel ekonomiyi etkileyecek düzeyde bir boyut kazanmıştır ve her geçen gün çok daha yaygın hale gelmiştir. Örneğin; paylaşım ekonomisi gelirlerinin 2025 yılı itibarıyla 335 milyar dolara ulaşacağı öngörülmektedir (PwC 2015: 14). İnternet ve mobil iletişimin gelişmesiyle birlikte bireylerin paylaşım yapabilmelerini kolaylaştırıcı çok sayıda dijital paylaşım platformu

kurulmuştur. Kurulan bu platformlara ilgi duyan bireylerin artık sahip olmak yerine ortaklaşa tüketim yaparak ürünlerin atıl kapasitelerinden de faydalanarak daha da verimli kullanım eğiliminde oldukları gözlemlenmektedir. Örneğin; bireyler artık ev, araç, bisikletten tutun; çim biçme makinası, matkap, oyun konsolu ve benzeri ürünleri satın almak yerine bunları kiralamayı tercih edebilmektedirler. Bu kiralama davranışı bireylerin ürünlerini kullanmadıkları zamanlarda da ihtiyacı olan bireyler tarafından kullanılması doğrultusunda üründen elde edilecek verimliliği artırılmasının yanı sıra, Ortaklaşa tüketim ile birlikte doğal ve ekonomik kaynakların tüketiminin daha bilinçli bir şekilde gerçekleştirilmesini mümkün hale getirebilmektedir.

Bunların yanı sıra sadece ürün kullanımında değil aynı zamanda hizmet konusunda da kiralama ile daha verimli sonuçlar elde edilebilmektedir. Örneğin; bireyler arta kalan zamanlarında başka bireylerin tesisat ve benzeri işlerini yapabilmekte, pişirdikleri yemekleri paylaşabilmektedirler. Paylaşım ekonomisi kapsamında bireylerin ortak tüketim yapabilecekleri çok geniş kapsamda ve çok sayıda dijital paylaşım platformu mevcuttur ve bunların sayısı her geçen gün artmaktadır. Bunlara; Uber, Airbnb, BlaBlaCar, Zipcar, Couchsurfing, Taskrabbıt, Lyft, XiaoZhu, HomeAway, EatWith, MealSharing, Ridesharing, Coworking, Workinton ve benzeri birçok paylaşım ekonomisi platformu örnek olarak gösterilebilir.

İnsanoğlunun düşünün bir varlık olduğu göz önünde bulundurulursa; gerçekleştirdiği herhangi bir davranışı; düşünmeden, rastgele hareket ederek gerçekleştirmeyeceği tartışılmaz bir gerçektir. Bireylerin herhangi bir davranış gerçekleştirmelerinin altında ilgili davranışa yönelik niyet ile ilgili birtakım unsurların olduğu ve bu unsurların niyeti yönlendirdiği belirtilmiştir (George, 2004: 199). Bu unsurlar; ilgili davranışa ilişkin bireylerin olumlu ya da olumsuz değerlendirmeleri anlamına gelen tutum; bireylerin, davranışı gerçekleştirmelerine yönelik algıladıkları sosyal baskı olan sübjektif normlar; bireylerin davranış gerçekleştirme konusunda algıladığı zorluk ya da kolaylık anlamındaki algılanan davranışsal kontrol olarak açıklanabilir (Ajzen ve Driver, 1992: 208). Bu yaklaşım ile birlikte bireylerin herhangi bir davranışı sergileme ya da sergilemeye yönelik niyet taşıma durumlarının altında belirli birtakım etkenlerin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Yukarıdaki açıklamalar düşünüldüğünde; çok eski tarihlere dayanmayan ve bireysel ürün kiralama açısından daha az yaygın kullanılan paylaşım ekonomisi platformlarının kullanımı yönünde, bireylerin ne kadar olumlu ya da olumsuz görüşe sahip olduğu, Dijital paylaşım platformlarını kullanım konusunda ne kadar niyetli oldukları sorusu akla gelmektedir. Araştırma amacı doğrultusunda, aşağıdaki başlıklarda paylaşım ekonomisi kavramından ve planlı davranış teorisinden bahsedilmiş, bireylerin dijital platformlarda ürün/hizmet kiralama niyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Ayrıca, araştırma kapsamında toplanan veriler ile yapılan analizlerin bulgularına ve

bunların sonuçlarına yer verilerek değişkenlerarası ilişki ve birbirini etkileme düzeylerinden bahsedilmiştir.

1. PAYLAŞIM EKONOMİSİ KAVRAMI

Yakın geçmişte yaşanan, kuzeydeki ekonomik ve sosyal kriz beraberinde yaşanan toplumsal zorluklar, tüketicileri yaşam tarzları, ilgili oldukları sosyal, ekonomik ve doğal çevre koşullarını tekrardan değerlendirmeye itmiştir. Tüketiciler harcama alışkanlıklarında daha dikkatli ve sınırlı bir bütçe ile yaşayabilme konusunda daha hassas hale gelmiştir. Gerek birey gerek tüketici grubu olarak belirli ürünlere sahiplik yerine, erişim olasılığını yeniden değerlendirmeye başlamışlardır. Ürün ve hizmetlerin tedarik edilmesinde yaşanan bu gelişmeleri açıklamaya yönelik keşfedilmiş terim “işbirlikçi tüketimdir” (Cruz vd., 2018: 1). İşbirliği kavramı; bir bireyin başka bireylerle; farklı bir kuruluştaki, farklı bir alanda uzman olan bireyle ya da farklı bir yer, pazar, kültürdeki bireyler ile ortak hareket etmesi şeklinde ifade edilmektedir (Riles, 2020: 17).

Değişen yaşam koşullarıyla birlikte insanoğlu her geçen gün işbirlikçi tüketime yönelmekte ve geleneksel paylaşım davranışları; kiralama, hediyeleşme, borç verme, takas, teknoloji ve arkadaş grupları aracılığıyla değişmektedir. İşbirlikçi tüketim bireylere para, zaman, mekân tasarrufu gibi birtakım faydalar sunabilmektedir. Ayrıca; kullanım verimliliği artışı, atık azalımı, daha kullanışlı ürünlerin geliştirilmesi yönünde imkân sunarak aşırı üretim ve tüketim ile oluşmuş fazlalıkların temizlenmesine de yardımcı olarak çevresel faydalar da sunmaktadır (Botsman ve Rogers, 2010: 11).

Birbirine ürün satan tüketiciler arasında gerçekleşen işlemler ikinci el ekonomisi kapsamında değerlendirilmektedir. Çünkü kişiler ürünlerine geçici değil de kalıcı erişim sağlamaktadır ve bu tür işlemler de paylaşım ekonomisi kapsamında değerlendirilmemektedir. Bu tür işlemlere aracılık etmekte olan bazı platformlar Ebay ve Taobao şeklinde örneklendirilebilir. Ürünlerin başka tüketiciler yerine işletmelerden kiralanması da ürün-hizmet ekonomisi kapsamında değerlendirilmektedir. Burada da sağlanan hizmette ürünün mülkiyeti işletmeye aittir ve el değiştirmez, sadece tüketicilerin kullanımına sunulmaktadır. Hertz gibi araç kiralama işletmeleri buna örnek olarak gösterilebilir (Frenken ve Schor, 2019: 125).

Paylaşım olgusunun insanlık tarihinin eski günlerine kadar dayandığı bilirse de; işbirlikçi tüketim ve paylaşım ekonomisi kavramı dijital çağ ile beraber ortaya çıkmıştır (Belk, 2013: 1595). Paylaşım; sahiplik ya da özel mülkiyet kavramına alternatif bir kavramdır. Bununla birlikte bireylere, ikiden fazla bireyin bir ürüne sahip olabilme durumunun sağladığı faydaları veya maliyet avantajları sunabilmektedir. Paylaşım; ben yaklaşımından ziyade, biz yaklaşımını esas almaktadır ve esasen üründen veya hizmetten öte paylaşılan tüketimin kendisine odaklanmaktadır (Belk, 2007: 127). Paylaşım sadece eski topluluklardan bir kalıntı olarak değerlendirilmemeli; işçiler, azınlık toplulukları, yoksullar gibi gruplarda da her geçen gün yaygınlaştığı düşünülmelidir (Schor, 2016: 13).

Teknolojide ve toplumsal alanlarda meydana gelen değişimlerle beraber paylaşım ekonomisi kavramı zamanla daha popülerleşmiş ve hızla gelişen mobil iletişim sonucunda yaygınlaşan küresel bir eğilim olarak gözlemlenmektedir (Jiang ve Tian, 2019: 38). Küresel ekonomik koşullar, yeni teknolojilerin yaygınlaşması, çevresel bozukluklar ve toplulukların ortak tüketime yönelmesi ile birlikte paylaşım ekonomisinin oluşması ve benimsenmesi büyük hız kazanmıştır (Nadler, 2014: 13). Schor ve Attwood-Charles (2017), paylaşım ekonomisinin geçen on yılda karmaşık, çeşitli, hızlı ilerleyen bir olgu olduğunu belirtmiştir. Bireyler ve işletmeler arasındaki işlemler ve ürün ya da hizmetlerin sunum şekilleri yaşanan dijital devrim sonucu olarak değişiklik göstermiştir. Bunun en önemli etkisinin yerel ve küresel pazarlara olan erişimin çok daha kolay ve yaygın şekilde sağlanabilmesi olarak belirtilmiştir ve bunun sonucunda; paylaşım ekonomisi etkisi ile birlikte fiziksel sınırların ötesine geçilerek dijital sınırlara doğru ilerleme yaşanmaktadır (Vinogradov vd., 2021: 1).

Günümüzde, paylaşım ekonomisi kapsamında faaliyet gösteren işletmelerin çoğunun 2008'de başlayan ekonomik krizin sonuçlarından (tüketicilerin bazılarının araba, ev, finansal yatırım kayıpları onları ürün/hizmet konusunda daha duyarlı davranmaya yöneltmiştir) faydalanarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür (Belk, 2013: 1599). Gelişen yazılımlar ile birlikte ikincil piyasalarda işlem maliyetleri azalmış, eBay'deki satıcılar ile ilgili güvenilirlik bilgileri alıcılardan kitle kaynaklı şekilde sağlanmıştır ve böylelikle bireylerin yabancı kişilerle işlem yapma riskleri azaltılmıştır. Daha sonra, 2010 yılına gelindiğinde giyim sektöründe faaliyet gösteren Threadflip, Yerdle, ThredUp, Freecycle gibi siteler ve Swapstyle.com ve benzeri takas siteleri ücretsiz değişimi mümkün kılmıştır (Schor, 2016: 10). Paylaşım ekonomisinin araç paylaşımı, müzik/video akışı, seyahat, finans gibi temel sektörlerdeki küresel gelirinin 15 milyar dolar seviyelerinden 2025 yılı ile beraber 335 milyar dolar seviyelerine ulaşacağı yönünde tahminde bulunulmuştur (PwC, 2015: 14).

Paylaşım ekonomisi farklı disiplinlerden bilim insanlarınca farklı bakış açısına sahip şekilde ifade edildiğinden ötürü (Dredge ve Gyimóthy, 2017: 4) ve büyük ölçüde çeşitlilik göstermesi ve sınırlarının kullanıcılar tarafından belirlenmesinden ötürü ortak bir tanımdan yoksun olduğu belirtilmiştir (Schor, 2016: 9; Sedkaoui ve Khelfaoui, 2020: 4). Paylaşım ekonomisi ile ilgili bazı tanımlamalar tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Paylaşım Ekonomisi Tanımları

Kaynak	Tanım
Belk, 2007: 127	Bizim olan bir şeyi başka kişilere kullanmaları için dağıtma fiili ve süreci ve aynı zamanda başkalarından kendi kullanımımız amacıyla bir şeyler alma sürecidir.
Bostman 2014	Daha yüksek verimlilik ve erişimi mümkün kılan modeller ve pazarlar aracılığı ile her türden varlıkların kullanılmamakta olan değerini harekete geçiren bir sistemdir.
Owyang, Tran ve Silva 2013: 4	Mülkiyet ve erişimin şirketler, girişimler ve insanlar arasında paylaşıldığı bir ekonomik modeldir.
Stephany, 2015: 9	Yeterince kullanılmamakta olan varlıkları topluluk adına çevrimiçi olarak erişilebilir kılmanın değeridir.
Di Amato, 2016: 177	Varlık ya da hizmetlerin ücretsiz/ücretli şekilde özel bireylerarası, genellikle de internet aracılığıyla paylaşımının yapıldığı bir ekonomi sistemidir.
Philip, Ozanne ve Ballantine, 2018: 160	Teknolojik açıdan daha geniş anlamda değerlendirilerek, özel kişilerin (akranların) başka kişilere ürün/hizmet sağlama eylemi ve süreci, çevrimiçi bir ağ tarafından kolaylaştırılan, diğer özel kişilerden ürün/hizmet alma eylem ve sürecidir.
He ve Svetec, 2020: 8	Bireylerin sahip olduğu ürün/hizmetlerin kişilerarası paylaşıldığı ekonomik sistemdir.
Çaprak ve Ayazlar, 2021: 518	Sosyo-ekonomik, çevresel değere sahip olan fakat atıl durumda olan unsurların dijital platformlar aracılığıyla el değiştirmesi ve ihtiyaç duyulan yerlerde kullanılmasıdır.

Tablo 1’de verilen tanımlamalardan yola çıkarak paylaşım ekonomisi; “Çevresel ve ekonomik değere sahip ürün/hizmetlerin dijital paylaşım platformları aracılığıyla bireylerarası el değiştirerek çevresel ve ekonomik anlamda daha verimli olarak, ortak tüketimin yapıldığı davranıştır” şeklinde tanımlanabilir.

Bostman ve Rogers (2010), yakın geçmişte yaşanan ekonomik gelişmelerin bir paylaşım patlamasını (kiralama, takas, ödünç verme, hediye etme) sonucunu doğurduğu ve bunun da paylaşım ekonomisini ortaya çıkardığını belirtmiştir. Geleneksel olarak kiralama yapılan pazarlarda ürün sahipleri kiralayacakları ürünlerin mülkiyetini elinde tutmaktadır. Yakın geçmişte teknoloji Startup firmaları tarafından kişilere kendi kullandıkları kişisel eşyaları kiralayabilecekleri yeni bir ortam oluşturulmuştur (Horton ve Zeckhauser, 2016: 1).

Dijital kiralama platformlarında tüketici ihtiyacını karşılayabilme amacıyla; yeme-içme, ulaşım, konaklama, yatırım ve kredi işlemleri ve benzeri birçok alanda ürün/hizmet sunumu yapılabilmektedir. Uber, Lyft, BlaBlaCar gibi platformlar ulaşım sektöründe, HomeAway, Airbnb, XiaoZhu, gibi platformlar konaklama sektöründe, EatWith, MealSharing gibi platformlar yeme-içme sektöründe, RentMyWardrobe, DesignerShare

gibi platformlar tekstil sektöründe hizmet veren işletmelere örnek gösterilebilir (Wirtz vd., 2019: 453). Kullanıcıların bu platformları büyük ilgiyle karşıladıkları gözlemlenmiştir (Zervas vd., 2017: 687). Bu kiralama platformlarının öncüleri olarak Uber ve Airbnb gösterilebilir (Schor ve Attwood-Charles, 2017: 1). Uber ve Airbnb platformları yaşadıkları ekonomik büyüme ile ulaşım ve konaklama sektöründe büyük etki yaratmıştır (Slee, 2015: 8). Kabra (2022), Uber'in 900'ü aşkın metropolitanda 78 milyon aktif kullanıcısıyla paylaşım ekonomisinin en geniş platformu olduğunu ve pazar değerinin 2022 ile birlikte 15 milyar dolar olduğunu belirtmiştir. En geniş konaklama platformu olan Airbnb ise 2022 ile birlikte pazar değeri 113 milyar dolara yükselmiştir (Lock, 2022). Sadece bu iki platformun Pazar değeri düşünüldüğünde bile paylaşım ekonomisinin küresel değerinin ne ölçüde olduğuyula ilgili çıkarımlarda bulunmak zor değildir. Paylaşım ekonomisi iş modelleri incelendiği zaman; satış, kiralama, fonlama, bağış/hediye, ödünç verme, takas, erişim temelli hizmetlerin sunulması ve benzeri birçok değişim sistemini bünyesinde barındırdığı gözlemlenmektedir (Kiracı ve Kayabaşı, 2017: 85). Yine, Akın (2018), 2022 yılı ile birlikte paylaşım ekonomisi iş hacminin giderek daha da büyüyerek birçok segmentte çok daha fazla alana (sosyal bakım, sağlık, sigorta, kamu hizmetleri vb.) yayılacağını belirtmiştir.

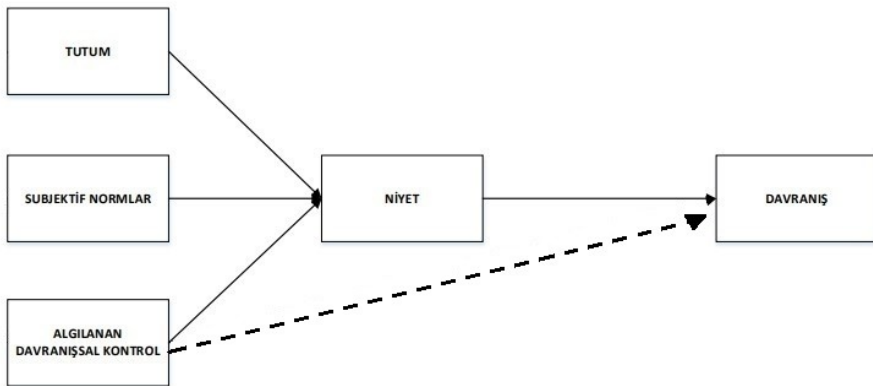
2. AJZEN'İN PLANLANMIŞ DAVRANIŞ TEORİSİ

Gerekçeli Eylem Teorisinin (GET) devamı olarak kabul edilmekte olan Planlı Davranış Teorisi (PDT); gerçekleştirilmesi ya da gerçekleştirilmemesi düşünülen davranışa yönelik algılanan ve gerçek kontrolü de değerlendirmesi açısından GET'den farklılık göstermektedir (Ajzen, 1985: 11). GET'de olduğu gibi PDT de bireylerin genellikle mantıklı davrandığını varsaymaktadır. Bireyler, mevcut bilgileri hesaba katmakta ve kendi davranışlarının sonuçlarını hesaba katmaktadır. Buradan yola çıkarak, bir davranışın gerçekleştirilme ya da gerçekleştirilmeme niyetinin o davranışın en önemli belirleyicisi olduğunu varsayılmaktadır (Ajzen, 2005: 117). Aynı şekilde; bireylerin belirli davranışları sergilemeleri, davranışların gerçekleştirilme niyetiyle belirlenmektedir. Niyet, tutum, davranışa katılmayla ilgili subjektif normlar ve davranışın başarılı bir şekilde gerçekleştirilebileceği ile ilgili algılar tarafından yönlendirilmektedir (George, 2004: 199). Niyetlerin, davranışı etkileyen unsurları barındırdığı varsayılır; bireylerin davranışın gerçekleştirilmesine yönelik ne kadar çaba gösterdiklerinin ya da bunu ne kadar planladıkları, davranışın gerçekleştirilmesinin göstergesidir (Ajzen, 1991: 183). PDT, niyet unsurunun kavramsal anlamda bağımsız üç belirleyicisinin olduğunu varsaymaktadır; tutum (bireylerin ilgili davranış hakkında olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirme düzeyini ifade etmektedir), subjektif norm (davranışın gerçekleştirme ya da gerçekleştirilmeme konusundaki algılanan sosyal baskıyı ifade etmektedir), algılanan davranışsal kontrol derecesi

(davranışı gerçekleştirilmede algılanan kolaylık/zorluğu ifade etmektedir). Bir davranışa yönelik tutum ve sübjektif normun pozitiflik düzeyinin yüksekliği ve algılanan davranışsal kontrol büyüklük düzeyi, bireyin ilgili davranışı gerçekleştirme niyeti o derece güçlü etkilemektedir (Ajzen ve Driver, 1992: 208). Başka bir ifadeyle; PDT'ye göre niyetler ve davranışlar; doğası gereği kişisel olan, sosyal etkiyi yansıtan, kontrol sorunlarıyla ilgili olan temel belirleyici üç unsurun bir fonksiyonu şeklinde açıklanmıştır. Kişisel faktör; bireyin davranışa yönelik tutumudur ve bireyin ilgilenilen belirli davranışı gerçekleştirme konusundaki olumlu/olumsuz değerlendirmesi şeklinde ifade edilmiştir. Diğer faktör sosyal baskı algısıdır ve algılanan normatif yönlendirmelerle ilgili olduğu için sübjektif norm olarak adlandırılmaktadır. Bir diğer faktör ise algılanan davranışsal kontrol şeklinde ifade edilen, öz-yeterlik duygusu ya da ilgilenilen davranışı gerçekleştirme yeteneği olarak ifade edilmiştir (Ajzen, 2005: 118).

PDT'ye göre; bireylerin davranışı üç düşünce tarafından yönlendirilmektedir: Davranışsal inançlar (davranışın muhtemel sonuçları ya da diğer nitelikleri ile ilgili inançlar), normatif inançlar (bireylerin normatif beklentilerine ilişkin inançlar) ve kontrol inançları (davranış performansını artırabilecek/engelleyecek faktörlerle ilgili inançlar). Davranışsal inançlar, gerçekleştirilecek davranışa ilişkin olumlu ya da olumsuz tutum üretmektedir. Normatif inançlar, sübjektif normlar ya da algılanan sosyal baskı ile sonuçlanmaktadır. Kontrol inançları ise, bir davranışın gerçekleştirilmesine ilişkin algılanan kolaylık ya da zorluğa neden olmaktadır. Davranışsal tutum, sübjektif norm ve algılanan davranışsal kontrol birleşerek davranışsal olan bir niyet oluşumuna yol açmaktadır (Ajzen, 2002: 665). Aşağıda, şekil 1'de PDT modeli gösterilmiştir.

Şekil 1: Ajzen Planlanmış Davranış Teorisi Modeli



Kaynak: Madden, Ellen ve Ajzen, 1992: 4

Şekil 1'de görüldüğü üzere; algılanan davranışsal kontrol, davranışların üzerinde doğrudan etkisi olan ve niyetler aracılığıyla davranış üzerinde dolaylı etkiye sahip dışsal bir değişken şeklinde modele eklenmiştir. Dolaylı etki burada; algılanan davranışsal kontrolün davranışsal

niyetler açısından motivasyon kaynaklı etkilerinin olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bireyler gerekli kaynakların eksikliği nedeniyle davranışın gerçekleştirilmesi ile ilgili yeterince kontrole sahip olmadıklarını düşündüklerinde, olumlu tutumlara ya da davranışın gerçekleştirilmesine yönelik sübjektif normlara sahip olsalar dahi, bireylerin davranışı gerçekleştirme niyetleri düşük olabilmektedir (Madden vd. , 1992: 4). PDT'ye göre, algılanan davranışsal kontrol, tutum ve sübjektif normun niyet üzerindeki etkisini yumuşattığı ve gerçek davranışsal kontrolün, niyetin davranış üzerinde olan etkisini yumuşattığı varsayılmaktadır. Yani, olumlu tutum ve destekleyici nitelikteki sübjektif norm, bireylerin ilgili davranışı gerçekleştirebileceklerini düşündükleri seviyede olumlu bir davranışsal niyetin oluşumuna yol açacaktır (Ajzen, 2020: 316). PDT birçok davranışsal alandaki (fiziksel aktiviteler, uyuşturucu kullanımı, seyahat yolu seçimi, teknoloji kullanımı vb.) davranışları tahmin etmek ve açıklamak için başarıyla kullanılmıştır (Ajzen, 2020: 314). Verilen bilgiler doğrultusunda; herhangi bir davranışın gerçekleştirilmesinde ya da gerçekleştirilmemesinde bireylerin içinde buldukları kişisel ya da çevresel/toplumsal birtakım unsurların etkili olduğunu söylemek mümkündür.

3. AMAÇ, YÖNTEM VE BULGULAR

Bu araştırmada amaç; bireylerin paylaşım ekonomisi dijital paylaşım platformları aracılığıyla ürün/hizmet kiralama niyetlerinin planlı davranış teorisi kapsamında ölçülmesidir. Bu doğrultuda, araştırma örnekleme, kullanılan ölçekler, araştırma modeli, yapılan analizler ve benzeri bilgilere aşağıdaki başlıklarda yer verilecektir.

3.1. Amaç

Çalışmanın amacı; paylaşım ekonomisinde, bireylerin dijital platformlarda ürün/hizmet kiralama niyetlerinin planlı davranış teorisi kapsamında ölçülmesidir. Literatür incelendiği zaman; dijital platformlarda ürün/hizmet kiralama niyetinin ölçümüne ilişkin az sayıda araştırmanın olduğu gözlemlenmiştir. Yapılan araştırmaların belirli sektörlere (konaklama, ulaşım, tekstil gibi) odaklandığı gözlemlenmiştir. Bu çalışmada ise; bireylerin belirli bir ürün ya da sektöre yönelik değil, dijital platformları kullanarak ürün ya da hizmetlerle ilgili genel paylaşım/kiralama niyetlerinin ölçülmesi amaçlanmıştır.

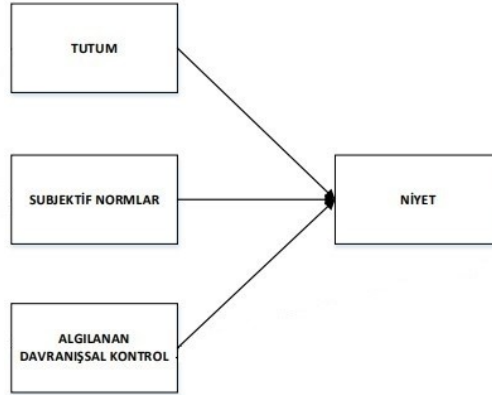
3.2. Yöntem

Araştırma evrenini, ulusal/uluslararası paylaşım ekonomisi platformları ile ilgili bilgi sahibi, 18-65 yaş arası katılımcılar oluşturmaktadır. Toplamda 442 katılımcıya ulaşılmış fakat konuyla ilgili bilgi sahibi olmayan katılımcılardan elde edilen veriler araştırmaya dâhil edilmemiş, 422 katılımcıdan elde edilen veriler kullanılmıştır. Araştırma verileri, anket tekniği kullanılarak, çevrimiçi olarak toplanmıştır. Likert tipi

ölçek kullanılmıştır. Araştırma; tutum, sübjektif norm, algılanan davranışsal kontrol ve niyet ölçeklerine ait sorulardan oluşmaktadır. Ölçek, Hsiao ve Tang'ın (2014) çalışmasından uyarlanmıştır ve alanında uzman kişilerce; önce İngilizceden Türkçeye sonra Türkçeden tekrar İngilizceye çevrilmiştir. Daha sonra ilk İngilizce hali ile sonradan İngilizceye çevrilmiş hali karşılaştırılmıştır. Yapılan kontroller sonrasında ölçeğin çalışma açısından uygunluğu alanında uzman kişilerce onaylanmıştır. Ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik değerleri bulgular kısmında, tablo 2'de gösterilmiştir. Katılımcılardan elde edilen verileri ölçmek için IBM SPSS 22.0 analiz programı kullanılmıştır.

Değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenebilmesi amacıyla korelasyon analizine başvurulmuştur. Tutum değişkeninin niyete etkisinin, sübjektif norm değişkeninin niyete etkisinin ve algılanan davranışsal kontrol değişkeninin niyete etkisinin belirlenebilmesi amacıyla regresyon analizine başvurulmuştur. Aşağıda, şekil 2'de tutum, sübjektif norm ve algılanan davranışsal kontrol değişkenlerinin niyete etkisinin olduğu gösterilmiştir.

Şekil 2: Tutum, Sübjektif Normlar ve Algılanan Davranışsal Kontrol Değişkenlerinin Niyet Değişkenine Etkisinin Olduğunu Gösteren Araştırma Modeli



Literatür incelemesi yapıldığın zaman; planlı davranış teorisi kapsamında yapılmış, tutum, sübjektif norm ve algılanan davranışsal kontrol değişkenlerinin niyete etkisinin olduğu birçok çalışmaya rastlamak mümkündür (Zheng, Cheng ve Ju, 2019: 12; Matharu, Jain ve Kamboj, 2020: 29; Si, Shi, Tang, Wu ve Lan, 2020: 6; Zhu, Hu, Lin, Li, Wang ve Wang, 2020:41740; Hsiao ve Tang, 2014: 152; Pham, Hoang, Nguyen, Do ve Mar, 2021: 997; Li, Shen ve Jia, 2021: 1; Liao, Li ve Chen, 2017, 306; Ashaduzzaman, Jebarajakirthy, Weaven, Maseeh, Das ve Pentecost, 2022; Zhang Li, 2020: 106; Choi ve Kim, 2021: 794 Shook ve Bratianu, 2010: 231; Roos ve Hahn, 2019: 679; Kim ve Lee, 2019: 1; Huang ve Kuo, 2020: 818; McCoy, Wang ve Chi, 2021: 1; Martínez-González, Parra-López ve Barrientos-Báez, 2021: 1).

Araştırma kapsamında oluşturulmuş, tutum, sübjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrol değişkenlerinin niyet değişkenine etkisinin olduğunu gösteren hipotezler aşağıda gösterilmiştir;

H₁: “Tüketicilerin davranışa yönelik tutumu tüketicilerin dijital platformlarda ürün/hizmet kiralama niyeti üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkiye sahiptir.”

H₂: “Tüketicilere ait sübjektif normlar tüketicilerin dijital platformlarda ürün/hizmet kiralama niyeti üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkiye sahiptir.”

H₃: “Tüketicilerin algılanan davranışsal kontrolü tüketicilerin dijital platformlarda ürün/hizmet kiralama niyeti üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkiye sahiptir.”

3.2.1. Etik konular

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi amacıyla, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan etik kurul izni (Tarih: 30.06.2022, Protokol No: 220110, Karar No: 90) alınmıştır.

3.3. Bulgular

Araştırma kapsamında kullanılan ölçeklerin güvenilirlik analizi sonuçları aşağıda tablo 2’de gösterildiği gibidir;

Tablo 2: Tutum, Sübjektif Normlar, Algılanan Davranışsal Kontrol ve Davranış Niyeti Ölçeklerinin Güvenilirlik Değerleri Tablosu

Güvenilirlik istatistikleri		
Ölçekler	Cronbach's Alpha	Madde sayısı
Tutum	,92	3
Sübjektif Normlar	,86	3
Algılanan Davranışsal Kontrol	,82	3
Niyet	,92	3

Gürbüz ve Şahin (2016), sosyal bilimler alanındaki araştırmalarda, anket uygulamalarındaki ölçeklerde bulunan ifadelerin kendi içerisindeki tutarlılığını belirlemek amacıyla güvenilirlik analizleri yapıldığını ve ölçeğe ilişkin iç tutarlılık güvenilirliğini gösteren değerler, yani Cronbach Alfa'sının en az 0.70 olması gerektiğini belirtmiştir. Tablo 2’de, yapılan analiz sonucunda, PDT değişkenlerinin her birinin Cronbach alfa değerlerinin 0.70'in üzerinde (tutum Cronbach alfa değeri 0,92 - sübjektif normlar Cronbach alfa değeri 0,86 – algılanan davranışsal kontrol Cronbach alfa değeri 0,82 – niyet Cronbach alfa değeri 0,92) olduğu gösterilmiştir. Bu değerlerin beklenen güvenilirlik düzeyinde oldukları varsayılabilir.

Aşağıdaki tablo 3’te; tutum değişkenine ait, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliğinin ölçülmesine ilişkin değerler gösterilmiştir.

Tablo 3: Tutum Değişkeni Faktör Analizi Değerleri

KMO ve Bartlett's Testi		
KMO Örneklem Yeterliliğinin Ölçülmesi		,737
Bartlett'in Sphericity Testi	Yaklaşık Ki-kare	994,682
	df	3
	Sig.	,000

Katılımcılardan edinilmiş verilerle yapılan analizin sonucunda, tablo 3'te görüldüğü üzere; KMO örnekleme yeterlilik değerinin 0.737 olduğu ve böylelikle örneklem büyüklüğünün faktör analizinin yapılabilmesi açısından yeterli düzeyde olduğu saptanmıştır. Bartlett'in küresellik test değerleri anlamlıdır ve maddelerin korelasyon ilişkisinin faktör analizi açısından uygunluğu gözlemlenmiştir.

Tablo 4: Tutum Değişkeni Varyans Tablosu

Varyans						
Madde	Başlangıç Özdeğerleri			Kare Yüklerin Ekstraksiyon Toplamları		
	Toplam	Varyansı n Yüzdesi	Birikimli Yüzde	Toplam	Varyansı n Yüzdesi	Birikimli Yüzde
1	2,589	86,305	86,305	2,589	86,305	86,305
2	,284	9,472	95,778			
3	,127	4,222	100,000			

Yapılan faktör analizi sonucunda tutumun açıklanan varyans değeri %86.31 olarak tablo 4'te görülmektedir. Yani, bu doğrultuda tutum değişkeninin %86.31'lik varyans değeriyle bu yeterli geçerlilik düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

Aşağıdaki tablo 5'te; subjektif normlar değişkenine ait, KMO örneklem yeterliliğinin ölçülmesine ilişkin değerler gösterilmiştir.

Tablo 5: Subjektif Normlar Faktör Analizi Değerleri

KMO ve Bartlett's Testi		
KMO Örneklem Yeterliliğinin Ölçülmesi		,679
Bartlett'in Sphericity Testi	Yaklaşık Ki-kare	669.900
	df	3
	Sig.	,000

Katılımcılardan edinilmiş verilerle yapılan analizin sonucunda, tablo 5'te görüldüğü üzere; KMO örnekleme yeterlilik değerinin 0.679 olduğu ve böylelikle örneklem büyüklüğünün faktör analizinin yapılabilmesi açısından yeterli düzeyde olduğu saptanmıştır. Bartlett'in küresellik test değerleri anlamlıdır ve maddelerin korelasyon ilişkisinin faktör analizi açısından uygunluğu gözlemlenmiştir.

Tablo 6: Sübjektif Normlar Varyans Tablosu

Varyans						
Madde	Başlangıç Özdeğerleri			“Kare Yüklerin Ekstraksiyon Toplamları”		
	Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde	Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde
1	2,329	77,650	77,650	2,329	77,650	77,650
2	,495	16,505	94,155			
3	,175	5,845	100,000			

Yapılan faktör analizi sonucunda sübjektif normların açıklanan varyans değeri %77.65 olarak tablo 6’da görülmektedir. Yani, bu doğrultuda sübjektif normlar değişkeninin %77.65’lik varyans değeriyle bu yeterli geçerlilik düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

Aşağıdaki tablo 7’de; algılanan davranışsal kontrol değişkenine ait, KMO örneklem yeterliliğinin ölçülmesine ilişkin değerler gösterilmiştir.

Tablo 7: Algılanan Davranışsal Kontrol Faktör Analizi değerleri”

KMO ve Bartlett's Testi		
KMO Örneklem Yeterliliğinin Ölçülmesi	,693	
Bartlett'in Sphericity Testi	Yaklaşık Ki-kare	489.365
	df	3
	Sig.	,000

Katılımcılardan edinilmiş verilerle yapılan analizin sonucunda, tablo 7’de görüldüğü üzere; KMO örnekleme yeterlilik değerinin 0.693 olduğu ve böylelikle örneklem büyüklüğünün faktör analizinin yapılabilmesi açısından yeterli düzeyde olduğu saptanmıştır. Bartlett’in küresellik test değerleri anlamlıdır ve maddelerin korelasyon ilişkisinin faktör analizi açısından uygunluğu gözlemlenmiştir.

Tablo 8: Algılanan Davranışsal Kontrol Varyans Tablosu

Varyans						
Madde	Başlangıç Özdeğerleri			Kare Yüklerin Ekstraksiyon Toplamları		
	Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde	Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde
1	2,221	74,018	74,018	2,221	74,018	74,018
2	,498	16,607	90,625			
3	,281	9,375	100,000			

Yapılan faktör analizi sonucunda algılanan davranışsal kontrolün açıklanan varyans değeri %74.02 olarak tablo 8’de görülmektedir. Yani, bu doğrultuda algılanan davranışsal kontrol değişkeninin %74.02’lik varyans değeriyle bu yeterli geçerlilik düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

Aşağıdaki tablo 9’da; niyet değişkenine ait, KMO örneklem yeterliliğinin ölçülmesine ilişkin değerler gösterilmiştir.

Tablo 9: Niyet Değişkeni Faktör Analizi Değerleri

KMO ve Bartlett's Testi		
KMO Örneklem Yeterliliğinin Ölçülmesi		,760
Bartlett'in Sphericity Testi	Yaklaşık Ki-kare	907.364
	df	3
	Sig.	,000

Elde edilen verilerle yapılan analizin sonucunda, tablo 9’da görüldüğü üzere; KMO örnekleme yeterlilik değerinin 0.760 olduğu ve böylelikle örneklem büyüklüğünün faktör analizinin yapılabilmesi açısından yeterli düzeyde olduğu saptanmıştır. Bartlett’in küresellik test değerleri anlamlıdır ve maddelerin korelasyon ilişkisinin faktör analizi açısından uygunluğu gözlemlenmiştir.

Tablo 10: Niyet Değişkeni Varyans Tablosu

Varyans						
Madde	Başlangıç Özdeğerleri			Kare Yüklerin Ekstraksiyon Toplamları		
	Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde	Toplam	Varyansın Yüzdesi	Birikimli Yüzde
1	2,577	85,890	85,890	2,577	85,890	85,890
2	,227	7,580	93,470			
3	,196	6,530	100,000			

Yapılan faktör analizi sonucunda niyet değişkeninin açıklanan varyans değeri %85.89 olarak tablo 10’da görülmektedir. Yani, bu doğrultuda niyet değişkeninin %85.89’luk varyans değeriyle bu yeterli geçerlilik düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

Araştırma kapsamında elde edilen verilerle yapılan korelasyon analizi sonuçları tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 11: Tutum, Sübjektif Norm, Algılanan Davranışsal Kontrol, Niyet İlişkisini Gösteren Korelasyon Analizi Tablosu

		Tutum	Sübjektif Norm	Algılanan Davranışsal Kontrol	Niyet
Tutum	Pearson Korelasyon	1			
	Anlamlılık (2 yönlü)				
	N	422			
Sübjektif norm	Pearson Korelasyon	,600*	1		
	Anlamlılık (2 yönlü)	,000			
	N	422	422		
Algılanan davranışsal kontrol	Pearson Korelasyon	,704*	,398*	1	
	Anlamlılık (2 yönlü)	,000	,000		
	N	422	422	422	
Niyet	Pearson Korelasyon	,774*	,576*	,732*	1
	Anlamlılık (2 yönlü)	,000	,000	,000	
	N	422	422	422	422

*. Korelasyon $p<0.01$ düzeyinde anlamlıdır.

Davranışa yönelik tutum ve sübjektif normlar arasında 0,600'lük değeriyle orta düzeyde, pozitif yönde ve anlamlı ($p<0.01$) ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuç katılımcıların davranışa yönelik tutumu ile sübjektif normlarının orta düzey güçte ilişkiye sahip oldukları ve anlamlı olarak birlikte artış gösterdikleri anlamına gelmektedir. Davranışa yönelik tutum ve algılanan davranışsal kontrol arasında 0,704'lük değeriyle yüksek düzeyde, pozitif yönde ve anlamlı ($p<0.01$) ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuç katılımcıların davranışa yönelik tutumu ile algılanan davranışsal kontrolünün güçlü bir ilişkiye sahip olduğu ve anlamlı olarak birlikte artış gösterdiği anlamına gelmektedir. Davranışa yönelik tutum ve niyet arasında 0,774'lük değeriyle yüksek düzeyde, pozitif yönde ve anlamlı ($p<0.01$) ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuç katılımcıların davranışa yönelik tutumu ile niyetlerinin güçlü bir ilişkiye sahip olduğu ve anlamlı olarak birlikte artış gösterdiği anlamına gelmektedir. Sübjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrol arasında 0,398'lik değeriyle orta düzeyde, pozitif yönde ve anlamlı ($p<0.01$) ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuç katılımcıların sübjektif normları ile algılanan davranışsal kontrollerinin orta düzey güçte ilişkiye sahip oldukları ve anlamlı olarak birlikte artış gösterdikleri anlamına gelmektedir. Sübjektif normlar ve niyet arasında 0,576'lük değeriyle orta

düzeyde, pozitif yönde ve anlamlı ($p<0.01$) ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuç katılımcıların subjektif normları ile niyetlerinin orta düzey güçte ilişkiye sahip oldukları ve anlamlı olarak birlikte artış gösterdikleri anlamına gelmektedir. Algılanan davranışsal kontrol ve niyet arasında 0,732'lik değeriyle yüksek düzeyde, pozitif yönde ve anlamlı ($p<0.01$) ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuç katılımcıların algılanan davranışsal kontrolleri ile niyetlerinin güçlü bir ilişkiye sahip olduğu ve anlamlı olarak birlikte artış gösterdiği anlamına gelmektedir.

Tablo 12: Katılımcıların Tutum algılamalarının Niyet Üzerindeki Etkisini Gösteren Regresyon Analizi Değerleri

Regresyon Analizi Değerleri	Model özeti ^b					ANOVA ^a	
	Model	R	R kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahmini Standart Hata	F	Anlamlılık
Tutum	1	,774 ^a	,599	,598	,84015	627,924	,000 ^b
A. Bağımsız Değişkenler: Tutum							
B. Bağımlı Değişken: Niyet							

Tablo 12’de; katılımcıların davranışa yönelik tutum algılamalarının davranış niyeti üzerinde oluşturduğu etkiyi gösteren regresyon analizi değerleri gösterilmiştir. Davranışa yönelik tutumun, davranış niyeti üzerinde meydana getirdiği etkinin düzeyinin belirlenmesine yönelik yapılan regresyon analizi sonucunda katılımcıların davranışa yönelik tutum algılamalarının, davranış niyeti algılamaları üzerinde R^2 bazında %59.9 değerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Yani, davranışa yönelik tutum algısının, davranış niyeti algısındaki değişimi %59.9 oranında açıkladığı belirtilebilir. Bu analiz sonucuna göre; H_1 hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 13: Tutum ve Niyet İle İlgili Regresyon Analizi Katsayı Değerleri

Katsayılar ^a						
Model		Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	Anlamlılık
		B	Std. Sapma	Beta		
1	(sabit)	,891	,191		4,671	,000
	Davranışa Yönelik Tutum	,832	,033	,774	25,058	,000
a. Bağımlı Değişken: Niyet						

Tablo 13 incelendiğinde; katılımcıların davranışa yönelik tutum algılamalarının, davranış niyeti algılamaları üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve davranışa yönelik tutum değişkeninde meydana gelecek bir birimlik artışın niyet değişkeninde 0,832 oranında artışa neden olacağı sonucu görülmektedir.

Tablo 14: Katılımcıların Sübjektif Normlar Algılamalarının Niyet Üzerindeki Etkisini Gösteren Regresyon Analizi Değerleri

Regresyon Analizi Değerleri	Model özeti ^b					ANOVA ^a	
	Model	R	R kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahmini Standart Hata	F	Anlamlılık
Sübjektif Normlar	1	,576 ^a	,332	,330	1,08485	208,495	,000 ^b
A. Bağımsız Değişkenler: Sübjektif Normlar							
B. Bağımlı Değişken: Davranış Niyeti							

Tablo 14'te; katılımcıların sübjektif normlar algılamalarının davranış niyeti üzerindeki etkisini gösteren regresyon analizi değerleri gösterilmiştir. Sübjektif normların, davranış niyeti üzerinde meydana getirdiği etkinin düzeyinin belirlenmesine yönelik yapılan regresyon analizi sonucunda katılımcıların sübjektif norm algılamalarının, davranış niyeti algılamaları üzerinde R² bazında %33.2 değerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Yani, sübjektif normlar algısının davranış niyeti algısındaki değişimi %33.2 oranında açıkladığı belirtilebilir. Bu analiz sonucuna göre; H₂ hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 15: Sübjektif Normlar ve Niyet İle İlgili Regresyon Analizi Katsayı Değerleri

Katsayılar ^a						
Model		Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	Anlamlılık
		B	Std. Sapma	Beta		
1	(sabit)	3,084	,180		17,184	,000
	Sübjektif Normlar	,514	,036	,576	14,439	,000

a. Bağımlı Değişken: Niyet

Tablo 15 incelendiğinde; katılımcıların sübjektif normlar algılamalarının, davranış niyeti algılamaları üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve sübjektif normlar değişkeninde meydana gelecek bir birimlik artışın davranış niyeti değişkeninde 0,514 oranında artışa neden olacağı sonucu görülmektedir.

Tablo 16: Algılanan Davranışsal Kontrol Değişkeninin Niyet Üzerindeki Etkisini Gösteren Regresyon Analizi Değerleri

	Model özeti ^b	ANOVA ^a
--	--------------------------	--------------------

Regresyon Analizi Değerleri	Model	R	R kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahmini Standart Hata	F	Anlamlılık
Algılanan Davranışsal Kontrol	1	,732 ^a	,537	,535	,90344	486,230	,000 ^b
A. Bağımsız Değişkenler: Algılanan Davranışsal Kontrol							
B. Bağımlı Değişken: Niyet							

Tablo 16'da; algılanan davranışsal kontrol değişkeninin, davranış niyeti üzerindeki etkisini gösteren regresyon analizi değerleri gösterilmiştir. Algılanan davranışsal kontrolün, niyet üzerinde meydana getirdiği etkinin düzeyinin belirlenmesine yönelik yapılan regresyon analizi sonucunda katılımcıların algılanan davranışsal kontrol algılamalarının, davranış niyeti algılamaları üzerinde R² bazında %53.7 değerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Yani, algılanan davranışsal kontrol algısının, davranış niyeti algısındaki değişimi %53.7 oranında açıkladığı belirtilebilir. Bu analiz sonucuna göre; H₃ hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 17: Algılanan Davranışsal Kontrol ve Niyet İle İlgili Regresyon Analizi Katsayı Değerleri

Katsayılar ^a						
Model		Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	Anlamlılık
		B	Std. Sapma	Beta		
1	(sabit)	,614	,229		2,684	,008
	Algılanan Davranışsal Kontrol	,853	,039	,732	22,051	,000

a. Bağımlı Değişken: Niyet

Tablo 17 incelendiğinde; algılanan davranışsal kontrol algılamalarının, davranış niyeti algılamaları üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve algılanan davranışsal kontrol değişkeninde meydana gelecek bir birimlik artışın davranış niyeti değişkeninde 0,853 oranında artışa neden olacağı sonucu görülmektedir.

Sonuç

İnsanlığın en eski tarihlerine kadar dayanan paylaşım, ortak tüketim davranışı, teknoloji ve iletişimin düzeyinin yükselmesiyle daha da ileri

seviyelere ulaşmıştır. Paylaşım davranışındaki artış sadece teknolojik ilerleme ya da iletişimin artması sonucunda değil, aynı zamanda ekonomik koşulların değişiklik göstermesi, doğal kaynakların verimli kullanımı konusunda hassas, çevresel bilince sahip tüketicilerin yaklaşımı ve benzeri birçok tetikleyici unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Paylaşımı kolaylaştıran mobil internetin yaygın kullanımı ve bu doğrultuda gerçekleştirilen birçok dijital girişim ile birlikte paylaşım sadece yerel anlamda değil, uluslararası anlamda da bir yapı kazanmıştır. Paylaşım artık sosyal medya ya da internet sitelerinde düşünce, fotoğraf, müzik ve benzeri paylaşımlarla sınırlı değil, bunun da ötesinde bir hal almıştır. Dünyanın herhangi bir ülkesinden gelen bir turistin yerel bir kullanıcının evini, aracını, bisikletini, yemeğini ve benzeri ürün ya da hizmetlerini paylaşması paylaşım ekonomisi kapsamında gerçekleştirilen paylaşımlar örnek olarak gösterilebilir. Küresel ve yerel anlamda yapılabilen bu ortak tüketim hareketi, küresel ölçekte azımsanmayacak büyüklükte paya sahip olan paylaşım ekonomisine doğurmuştur. Bireyler ortaklaşa tüketim yaparak ürün ya da hizmetlerden daha çok verimlilik sağlarken, ekonomik gelir de elde edebilmektedir. Paylaşım ekonomisine gösterilen yoğun ilgi, bunun gün geçtikçe daha da popüler bir olgu haline geleceğine işaret etmektedir.

Paylaşım davranışı kendiliğinden gerçekleşen bir olay değildir. Bir davranışın gerçekleştirilmesi öncesinde niyet, istek ve benzeri birtakım gerekli koşulların varlığından bahsedilebilir. Hatta Ajzen, bunları da şekillendiren başka olguların varlığından bahsetmiştir. Ajzen ve Driver (1992), bir davranışı gerçekleştirme niyetinin; davranışa yönelik tutum, subjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrol öncülleriyle belirlendiğini belirtmişlerdir. Diğer bir ifadeyle; davranışa yönelik tutum, subjektif normlara yönelik olumluluk derecesi ne kadar yüksek ve algılanan davranışsal kontrolün düzeyinin büyüklüğü bireyin davranış niyetinin gücünü ortaya koymaktadır. Buradaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere; bir davranışın gerçekleştirilmesinde belirli öncüller ve bunların gerçekleşme düzeyi davranışın gerçekleştirilme niyeti ve gerçekleştirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde; tutum, subjektif norm ve algılanan davranışsal kontrol değişkenlerinin niyet üzerinde etkisinin olduğu görülmektedir (Zheng, Cheng ve Ju, 2019: 12; Matharu, Jain ve Kamboj, 2020: 29; Si, Shi, Tang, Wu ve Lan, 2020: 6; Zhu, Hu, Lin, Li, Wang ve Wang, 2020:41740; Hsiao ve Tang, 2014: 152; Pham, Hoang, Nguyen, Do ve Mar, 2021: 997; Li, Shen ve Jia, 2021: 1; Liao, Li ve Chen, 2017, 306; Ashaduzzaman, Jebarajakirthy, Weaven, Maseeh, Das ve Pentecost, 2022; Zhang Li, 2020: 106; Choi ve Kim, 2021: 794 Shook ve Bratianu, 2010: 231; Roos ve Hahn, 2019: 679; Kim ve Lee, 2019: 1; Huang ve Kuo, 2020: 818; McCoy, Wang ve Chi, 2021: 1; Martínez-González, Parra-López ve Barrientos-Báez, 2021: 1).

Bu araştırmada amaç; bireylerin dijital paylaşım platformlarını kullanarak ürün ya da hizmet kiralama niyetlerinin PDT kapsamında

belirlenmesidir. Araştırma kapsamında edinilmiş veriler kullanılarak yapılan analizlerin sonucunda; katılımcıların davranışa yönelik tutum algılamalarının davranış niyeti algılamaları üzerinde, sübjektif normlar algılamalarının davranış niyeti algılamaları üzerinde ve algılanan davranışsal kontrol algılamalarının davranış niyeti algılamaları üzerinde pozitif yönde ve anlamlı olarak etkisinin olduğu görülmüştür. Başka bir ifadeyle katılımcılar dijital platformlarda ürün ya da hizmet kiralama fikrinin akıllıca bir olduğu görüşündedir. Katılımcılar bu fikri sevmeleri ve ürün/hizmet kiralama davranışını gerçekleştirmenin hoş olacağı düşüncelerine de sahiptir. Bu durum da onların; dijital platformlarda ürün ya da hizmet kiralama ve bunu sıklıkla yapabilme niyetlerini etkilemektedir. Ayrıca bu durum, katılımcıların sahip olduğu, bu platformlara erişim imkânı sayesinde kiralama yapabilme niyetlerini etkilemektedir. Bunların yanı sıra; katılımcıların arkadaşlarının kiralama yapabilme konusunda katılımcılara destekçi olması da kiralama niyetlerini etkilemektedir. Katılımcıların bu platformlarda kiralama yapmaları gerektiğini düşünmesi ve ayrıca katılımcıların kendileri açısından önemli olduğunu düşündükleri kimselerin de onların dijital kiralama platformlarında kiralama yapması gerektiğini düşüncesi katılımcıların kiralama niyetlerini olumlu yönde etkilemektedir. Yukarıda belirtilenlere ek olarak; katılımcıların dijital kiralama platformlarında ürün ya da hizmet kiralayabileceği düşüncesi kiralama niyetlerini olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca, katılımcıların kiralama davranışının kendi kontrollerinde olduğu düşüncesi de kiralama niyetlerini olumlu yönde etkilemektedir. Yine, katılımcıların kiralama yapabilecek kaynak, bilgi ve becerilere sahip oldukları düşünceleri de onların; dijital platformlarda ürün ya da hizmet kiralama ve bu işlemleri sıklıkla yapabilme niyetlerini olumlu yönde etkilemektedir. Katılımcıların dijital paylaşım platformlarına erişim imkânına sahip olmaları da kiralama niyetlerini olumlu yönde etkilemektedir.

Araştırma kapsamında katılımcılardan herhangi bir ürünün ya da hizmetin kiralama niyetine yönelik bilgi istenmemiş, genel anlamda bireylerin dijital paylaşım platformları aracılığıyla ürün ya da hizmetlerini kiralama niyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Gelecek araştırmalarda belirli ürün ya da hizmetler belirtilerek bireylerin bunlardan hangilerini kiralama niyetinde oldukları ya da ne düzeyde kiralama niyetinde oldukları araştırılabilir. Bununla beraber yapılacak araştırmalar X, Y, Z gibi kuşaklar kapsamında veya kültürlerarası karşılaştırılarak değerlendirilebilir. Ayrıca, farklı sektörlerde hizmet veren paylaşım platformları kullanıcıları arasında karşılaştırma yapılabilir. Bu doğrultuda yapılabilir araştırmaların verileri toplanırken dijital paylaşım platformları ile işbirliği ile araştırmanın yürütülmesi çok sayıda veriye ulaşılma açısından daha pratik olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Ruşen Akdemir %50, Aytekin Fırat %50.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi amacıyla, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan etik kurul izni (Tarih: 30.06.2022, Protokol No: 220110, Karar No: 90) alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Ruşen Akdemir %50, Aytekin Fırat %50.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: Ethics committee approval (Date: 30.06.2022, Protocol No: 220110, Decision No: 90) was obtained from Muğla Sıtkı Koçman University Social and Human Sciences Research Ethics Committee for the purpose of carrying out this study.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1985). From Intentions to Actions: A Theory of Planned Behavior. (Ed. Kuhl, J., Beckmann, J.). İçinde, *Action Control: From Cognition to Behavior*, (s. 11-39). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Ajzen, I. (1991). The Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Ajzen, I., ve Driver, B. L. (1992). Application of The Theory of Planned Behavior to Leisure Choice. *Journal of Leisure Research*, 24(3), 207-224.
- Ajzen, I. (2002). Perceived Behavioral Control, Self-Efficacy, Locus of Control, and The Theory of Planned Behavior 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 32(4), 665-683.
- Ajzen, I. (2005). *Attitudes, Personality and Behaviour*. McGraw-Hill Education (UK).
- Ajzen, I. (2020). The Theory of Planned Behavior: Frequently Asked Questions. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 2(4), 314-324.
- Akın, S. 2018. Paylaşım Ekonomisi Kendine Yeni Sektörler Arıyor. <https://Pazarlamasyon.Com/Paylasim-Ekonomisi-Kendine-Yeni-Sektorler-Ariyor/>. (Erişim Tarihi: 17.05.2022)
- Ashaduzzaman, M., Jebarajakirthy, C., Weaven, S. K., Maseeh, H. I., Das, M., Pentecost, R. (2022). Predicting Collaborative Consumption Behaviour: A Meta-Analytic Path Analysis on The Theory of Planned Behaviour. *European Journal of Marketing*, 56(4), 968-1013.

- Belk, R. (2007). Why Not Share Rather Than Own?. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, 611(1), 126-140.
- Belk, R. (2013). You Are What You Can Access: Sharing and Collaborative Consumption Online. *Journal of Business Research*, 67(8), 1595-1600.
- Botsman, R., ve Rogers, R. (2010). *What's Mine Is Yours. The Rise of Collaborative Consumption*. Harpercollins E-Books.
- Botsman, R. (2014). Sharing's Not Just For Start-Ups. *Harvard Business Review*, 92 (9), 23-25.
- Choi, S., ve Kim, S. H. (2021, January). An Exploratory Study of The Participation in The Sharing Economy: What Are The Influencing Variables?. *In Proceedings of The 54th Hawaii International Conference on System Sciences*, 794-803.
- Cruz, I., Ganga, R., ve Wahlen, S. (2018). *Contemporary Collaborative Consumption*, (s. 1-15). Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Çaprak, D. ve Ayazlar, G. (2021). Klasik Tüketim Normlarına Karşı Alternatif: Paylaşım Ekonomisi ve Turizm. (Ed. Saltık, I. A.). İçinde, *Turizm-Toplum-Kültür* (Syf. 518-533). Ankara: Nobel
- Di Amato, A. (2016). Uber and The Sharing Economy. *Italian LJ*, (2), 177-190.
- Dredge, D., ve Gyimóthy, S. (Eds.). (2017). *Collaborative Economy and Tourism: Perspectives, Politics, Policies and Prospects*. Springer.
- Frenken, K., ve Schor, J. (2019). *Putting The Sharing Economy into Perspective*. *In A Research Agenda for Sustainable Consumption Governance*. Edward Elgar Publishing.
- George, J. F. (2004). The Theory of Planned Behavior and Internet Purchasing. *Internet Research*. 14 (3), 198-212.
- Gürbüz, S., ve Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felsefe, Yöntem, Analiz*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- He, S. ve Svetec, J. (2020). *Airbnb for Dummies*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., Hoboken.

- Horton, J. J., ve Zeckhauser, R. J. (2016). Owing, Using and Renting: Some Simple Economics of The" Sharing Economy" (No. W22029). *National Bureau of Economic Research*.
- Hsiao, C. H., ve Tang, K. Y. (2014). Explaining Undergraduates' Behavior Intention of E-Textbook Adoption: Empirical Assessment of Five Theoretical Models. *Library Hi Tech*, 32 (1), Syf 139-163.
- Huang, S. L., ve Kuo, S. Y. (2020). Understanding Why People Share in The Sharing Economy. *Online Information Review*, 44(4), 805-825
- Jiang, B., ve Tian, L. (2019). The Strategic and Economic Implications of Consumer-to-Consumer Product Sharing. (Ed. Hu, M.). İçinde, *Sharing Economy, Making Supply Meet Demand* (Syf. 11-36). Springer.
- Kabra, H. (2022). *Uber Net Worth 2022*.
<https://Mddailyrecord.Com/Uber-Net-Worth-2021-2022-2023>, Erişim Tarihi: 06.07.2022
- Kim, J. H., ve Lee, H. C. (2019). Understanding The Repurchase Intention of Premium Economy Passengers Using an Extended Theory of Planned Behavior. *Sustainability*, 11(11), 3213.
- Kiracı, H. ve Kayabaşı, A. (2017). Yeni Nesil Bir Ekonomik Sistemin Ülkemizdeki Potansiyeli: Paylaşım Ekonomisindeki İş Modeli Örneklerinin İrdelenmesi. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 75-90.
- Li, J., Shen, J., Jia, B. (2021). Exploring Intention to Use Shared Electric Bicycles by The Extended Theory of Planned Behavior. *Sustainability*, 13(8), 4137.
- Liao, J., Li, S., Chen, T. (2017). Research on TPB Model for Participating Behavior in Sharing Economy. In Proceedings of The 2017 International Conference on Management Engineering, *Software Engineering and Service Sciences* (Pp. 306-310).
- Lock, S., (2022). *Company Value of Airbnb Worldwide 2016-2021*.
<https://Www.Statista.Com/Statistics/339845/Company-Value-And-Equity-Funding-Of-Airbnb>, Erişim Tarihi: 06.07.2022.

- Madden, T. J., Ellen, P. S., Ajzen, I. (1992). A Comparison of The Theory of Planned Behavior and The Theory of Reasoned Action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18(1), 3-9.
- Martínez-González, J. A., Parra-López, E., Barrientos-Báez, A. (2021). Young Consumers' Intention to Participate in The Sharing Economy: An Integrated Model. *Sustainability*, 13(1), 430.
- Matharu, M., Jain, R., Kamboj, S. (2020). Understanding The Impact of Lifestyle on Sustainable Consumption Behavior: A Sharing Economy Perspective. *Management of Environmental Quality: An International Journal*.
- Mccooy, L., Wang, Y. T., Chi, T. (2021). Why Is Collaborative Apparel Consumption Gaining Popularity? An Empirical Study of US Gen Z Consumers. *Sustainability*, 13(15), 8360.
- Nadler, S. S. N. (2014). The Sharing Economy: What Is It and Where Is It Going? (*Doctoral Dissertation, Massachusetts Institute of Technology*).
- Owyang, J., Tran, C., Silva, C. (2013). The Collaborative Economy. *Altimeter*, United States.
- Pham, H. T., Hoang, K. T., Nguyen, T. T., Do, P. H., Mar, M. T. C. (2021). Sharing Economy: Generation Z's Intention Toward Online Fashion Rental in Vietnam. *The Journal Of Asian Finance, Economics and Business*, 8(3), 997-1007.
- Philip, H. E., Ozanne, L. K., Ballantine, P. W. (2018). The Rise and Fall of Peer-to-Peer Collaborative Consumption: A Perspective from Two Types of Collaborative Consumption Practices. Albinsson, (Ed. P. A. ve Perera, B. Y.). İçinde, *The Rise of The Sharing Economy: Exploring The Challenges and Opportunities of Collaborative Consumption*, 159-182.
- PWC,(2015). *Consumer Intelligence Series "The Sharing Economy*.
<https://www.pwc.com/us/en/technology/publications/assets/pwc-consumer-intelligence-series-the-sharing-economy.pdf>. (Erişim Tarihi: 16.05.2022).
- Riles, A. (2020). Building Platforms for Collaboration: A New Comparative Legal Challenge. (Ed. Compagnucci, M. C., Forgo, N., Kono, T., Teramoto, S., Vermeulen, E. P. M.). İçinde, *Legal Tech and The New Sharing Economy* (s. 15-20). Springer, Singapore.

- Roos, D., ve Hahn, R. (2019). Understanding Collaborative Consumption: An Extension of The Theory Of Planned Behavior with Value-Based Personal Norms. *Journal of Business Ethics*, 158(3), 679-697.
- Schor, J. (2016). Debating The Sharing Economy. *Journal of Self-Governance and Management Economics*, 4(3), 7-22.
- Schor, J. B., ve Attwood-Charles, W. (2017). The “Sharing” Economy: Labor, Inequality, and Social Connection on for-Profit Platforms. *Sociology Compass*, 11(8), 1-16.
- Sedkaoui, S., ve Khelifaoui, M. (2020). *Sharing Economy and Big Data Analytics*. John Wiley & Sons.
- Shook, C. L., ve Bratianu, C. (2010). Entrepreneurial Intent in a Transitional Economy: An Application of The Theory of Planned Behavior to Romanian Students. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 6(3), 231-247.
- Si, H., Shi, J. G., Tang, D., Wu, G., Lan, J. (2020). Understanding Intention and Behavior Toward Sustainable Usage of Bike Sharing by Extending The Theory of Planned Behavior. *Resources, Conservation And Recycling*, 152, 104513.
- Slee, T. (2015). *What's Yours Is Mine: Against The Sharing Economy*. New York: Or Books
- Stephany, A. (2015). *The Business of Sharing: Making It in The New Sharing Economy*. Springer.
- Surakka, J., ve Piippo, J. (2016). *General Attitudes and Subjective Behavior in Sharing Economy*. Finland
- Wirtz, J., So, K. K. F., Mody, M. A., Liu, S. Q., Chun, H. H. (2019). Platforms in The Peer-to-Peer Sharing Economy. *Journal of Service Management*, 30(4), 452-483.
- Vinogradov, E., Leick, B., Assadi, D. (2021). *Digital Entrepreneurship and The Sharing Economy*. Newyork: Routledge.
- Zervas, G., Proserpio, D., Byers, J. W. (2017). The Rise of The Sharing Economy: Estimating The Impact of Airbnb on The Hotel Industry. *Journal Of Marketing Research*, 54(5), 687-705.

- Zhang, Y., ve Li, L. (2020). Intention of Chinese College Students to Use Carsharing: An Application of The Theory of Planned Behavior. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 75, 106-119.
- Zheng, S., Cheng, Y., Ju, Y. (2019). Understanding The Intention and Behavior of Renting Houses Among The Young Generation: Evidence from Jinan, China. *Sustainability*, 11(6), 1507.
- Zhu, M., Hu, X., Lin, Z., Li, J., Wang, S., Wang, C. (2020). Intention to Adopt Bicycle-Sharing in China: Introducing Environmental Concern into The Theory of Planned Behavior Model. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(33), 41740-41750.

Extended Abstract

Gradually, sharing has become even more important in the use of natural and economic resources due to the negative consequences of excessive production and consumption. More than fifteen years ago, eBay and Craigslist, regarded as the pioneers of the sharing economy, were launched and with the widespread adoption of interpersonal commerce, individuals were encouraged to be both buyers and sellers at the same time. This interpersonal transaction model enabled individuals to reveal the unused value of their assets that were not used sufficiently (Surakka and Piippo, 2016: 4). In line with the developments, individuals turned to common consumption, and this situation has gained a dimension that will affect the global economy with the development of technology and the increase in mobile communication. For example, it is predicted that the sharing economy revenues will reach 335 billion dollars by 2025 (PwC 2015: 14). The sharing economy does not have a common definition because it is expressed in different perspectives by scientists from different disciplines (Dredge and Gyimóthy, 2017: 4), it varies greatly and its boundaries are determined by users (Schor, 2016: 9; Sedkaoui and Khelfaoui, 2020: 4). Based on many definitions in the literature, the sharing economy can be defined as "the behavior in which common consumption is made more efficient in social, environmental and economic terms by exchanging interpersonal products/services with environmental and economic value through digital sharing platforms".

Man is a thinking being and it is an irrefutable fact that he/she does not act randomly without thinking. It is stated that there are some features related to the intention for a behavior in the individual's performance of any behavior and these features direct the intention. (George, 2004: 199). These features can be categorized as attitudes, individual's positive or negative assessments of the relevant behavior, subjective norms, individual's perceptions of social pressure to engage in the behavior, and perceived

behavioral control, the perceived ease or difficulty of engaging in the behavior by individual (Ajzen and Driver, 1992: 208). Based on this approach, individual's purpose to display or show any action is motivated by a number of reasons.

Considering the above explanations, the question of how many positive or negative opinions individuals have regarding the use of sharing economy platforms, and how much they are willing to use digital sharing platforms arises. Therefore, this study aimed is to examine of the individuals' intention to rent products / services on digital platforms in the context of planned behavior theory. A literature review shows that there are not many studies on product/service renting intention on digital platforms. It is also noticed that the researchers focus on certain sectors such as accommodation, transportation, textiles. In this study, it is aimed to examine the general sharing/rental intentions of individuals about products/services using digital platforms, not for a specific product or sector. The research population consisted of 422 Turkish participants who had information about national/international sharing economy platforms. Research data were collected through online questionnaires. Likert type scale was used and IBM SPSS 22.0 analysis program was used in data analysis.

The correlation between the variables was examined using correlation analysis. The effect of attitude, subjective norm, and perceived behavioral control on renting intention was investigated using regression analysis. The research hypotheses were as follows;

H₁: "Consumers' attitudes towards behavior have a positive and significant effect on consumers' intention to rent products/services on digital platforms."

H₂: "Consumers' subjective norms have a positive and significant effect on consumers' intention to rent products/services on digital platforms."

H₃: "Consumers' perceived behavioral control has a positive and significant effect on consumers' intention to rent products/services on digital platforms."

As a result of the analysis, H₁, H₂, and H₃ were confirmed. In other words, the findings showed that behavioral intention was positively and significantly influenced by participants' attitudes regarding behavior, subjective norms, and perceived behavioral control. The participants thought that the idea of renting a product or service on digital platforms was a smart action. Participants concurred that it would be nice to engage in renting a product or service. This situation affected their intention to rent products or services on digital platforms and to do so frequently. In addition, this situation affected the intention of the participants to rent, due to their access to these platforms. Besides, the fact that the participants' friends supported the participants in renting also affected their rental intentions. In addition, the participants' belief that they should rent on these platforms, and also the fact that the people they think are important to them should also rent on

digital rental platforms, positively affected the rental intentions of the participants. Furthermore, the idea that participants can rent products or services on digital rental platforms positively affected their rental intentions. Additionally, the notion that the participants' rental behavior was under their control also positively affected their rental intentions. Also the thoughts of the participants that they have the resources, knowledge and skills to rent also positively affect their intention to rent products or services on digital platforms and to do these transactions frequently. Participants' access to digital sharing platforms positively affected their rental intentions.

In the study, information about the intention to rent any product or service was not asked from the participants, and in general, the intention of individuals to rent their products or services through digital sharing platforms was tried to be examined. In future research, certain products or services can be identified and it is examined which ones individuals intend to rent or to what extent they intend to rent them.

TAYVAN'IN ULUSAL KİMLİK İNŞASINDA EYALETLİLER ZITLAŞMASI SORUNU

Abdürreşit Celil KARLUK*

Öz

Modern devletler politik sınırları çizilmiş coğrafya üzerinde yaşayan nüfus temelinde belirgin bir ulusları yaratır. Bu süreç geleneksel Çin devlet düşüncesinin hâkim olduğu Çin için pek geçerli değildir. Çin Halk Cumhuriyeti'ni yöneten Çin Komünist Partisi rejimi, Modern Çin devleti sınırlarının Mançu- Qing imparatorluğu dönemindeki sınırları kapsamı gerektiğine inanıyor ve bu bağlamda iç ve dış politika güdüyor. Bu politikalar içeride Doğu Türkistan ve Tibet'te, dışarıda ise Doğu Asya'da özellikle Çin Halk Cumhuriyeti-Tayvan ilişkilerinde daha somut ve tehditkâr bir şekilde cereyan etmektedir. 1947 yılından beri fiili olarak Çin'den bağımsız bir devlet statüsünde mevcudiyetini devam eden Tayvan, Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM'de Çin'i temsil etmeye başlamasından sonra ulusal ve uluslararası arenada Çin'in güttüğü "Tek Çin" politikasından dolayı her alanda tecrit edilme, baskılanma politikası ve uygulamalarına maruz kalmıştır. Bu çalışmada işbu nedenlerden ötürü bir türlü uluslararası toplumca tam olarak tanınmamış Tayvan'ın ulusal kimlik inşa sürecine genel olarak odaklanmak suretiyle işbu süreçte öne çıkan "Eyaletliler Zıtlığı" veya "yerli-yabancı/yeni gelen çatışması" üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte, aynı dilin farklı lehçelerini konuşan fakat ortak yazıyı kullanan, değişik kültürel örüntü ve hafızaya sahip toplulukların ortak kimlik inşa sürecinde karşılaştıkları sorunlar da aydınlatılmaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tayvan, Çin, Kimlik İnşası, Eyaletler Zıtlığı, Çinlilik, Tayvanlılık.

THE PROBLEM OF PROVİNCIAL CİTİZENSHP CONFLİCTS İN TAIWAN'S NATIONÄL İDENTİTY CONSTRUCTION

Abstract

Modern states have created distinct nations based on populations living in politically demarcated geography. This practice is not very valid for China, where traditional Chinese state thought is dominant. The Chinese Communist Party (CCP) governing the People's Republic of China believes that the boundaries of the modern

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi. <https://orcid.org/0000-0002-2268-033X>; abdurreisit.karluk@hbv.edu.tr, kamucam13@gmail.com.

Chinese state should cover the borders of the Manchu-Qing imperial era and pursues domestic and foreign policy regarding historical context. These policies are implemented in East Turkestan and Tibet inside the country, and in East Asia abroad, especially in China-Taiwan relations more concretely and aggressively. Taiwan has been a de-facto-independent country since 1947. However, after the People's Republic of China began to represent China in the United Nations under its stable "One China" policy towards Taiwan, Taiwan faced isolation and repression in various fields, especially in the international arena. In this study, the "provinces conflict" or "domestic-foreign/newcomer conflict" is emphasized by focusing on Taiwan's national identity construction process, which the international community has not fully recognized for these reasons. In addition, it is tried to explain the problems faced by communities with different cultural patterns and memories, speaking different dialects of the same language but using a standard script to build a common identity.

Keywords: Taiwan, China, Identity Building, Conflict of Provinces, Chineseness, Taiwaneseess.

Giriş

Yirminci yüzyıl, geleneksel imparatorlukların yıkılarak yerlerine genellikle Batı tarzı tasarımı esas alan ulus-devlet yapıları veya ona benzer yapıların geçtiği bir yüzyıl olmuştur. Diğer taraftan, komünist ideoloji ile örgütlenen Ruslar, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Çinliler ise II. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgelerindeki zayıf milletleri veya ülkeleri işgal ederek, devasa yüz ölçümlere sahip modern sosyalist İmparatorlukları kurmayı başarmışlardır. II. Dünya Savaşı'ndan güçlenerek çıkan Rusya, sınırlarını olabildiğince genişletmiş, sosyalist ideoloji ihraç ederek dünyada daha fazla alan açmaya çalışmış, karşıtı Batı ile birlikte dünyanın genel de iki kutuplu yapıya dönüşmesine ve adına Soğuk Savaş denilen sürecin başlamasına neden olmuştur. Çin ise bu süreçte, Ruslar ile yolunu ayırdıktan sonra Afrika başta olmak üzere Mao tarafından "üçüncü dünya" adı verilen dünyada, kendine alan açmanın yollarını aramış ve nispeten başarılı olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile komünist ideoloji çökmüş, SSCB parçalanmış, kapitalizm veya demokrasi zaferini ilan etmiştir. Fakat aynı dönemlerde ülkesinde cereyan eden demokrasi talepleriyle Tianmen Meydanı ve çevresini dolduran milyonlarca genci acımasız bir şekilde bastıran Çin Komünist Partisi (ÇKP), ekonomik olarak serbest piyasa ekonomisine ve Batı'nın finans sistemine kapılarını açarken, politik olarak tam zıddı bir süreci başlatmıştır. Diğer bir deyişle, Çin'de demokrasi ve politik liberalizm öldürülmüş, 1980'lerde başlayan "Reform ve Açılım" sürecindeki nispi özgürlüklerin alanı, bilhassa farklılıklara, çoğulculuğa karşı kapılar önce azınlık bölgelerinde sonra Çin genelinde kapatılmıştır. Diğer taraftan, yükselen ve büyüyen ekonomik gücüne bağlı olarak, dış politikasını geleneksel düşük profildelikten, kademeli olarak proaktif tutum benimseyen, küresel boyutta Çin merkezli bloklar oluşturan veya buna mütemayil ekonomik, politik uygulamalara ağırlık veren yönde değiştirmiştir. Bu süreçte ÇKP yönetimi, içeride özellikle Doğu Türkistan ve Tibet'te

asimilasyon ve ayrımcı politik uygulamalara hız verirken, Hong Kong demokrasisinin Çinleştirilmesine yönelik çeşitli icraatlara girişmiştir. Dışarıda, özellikle Tayvan'a yönelik söylem ve eylemlerde daha tehditkâr dil kullanmaya başlamıştır.

Tayvan, adanın yerlisi olarak bilinen, Austronesian dillerini konuşan, adanın esas ahalisi ile adaya son dört yüzyılda çeşitli nedenlerle (Çin'den) göç etmiş Hokla, Hakka halklarının ana yurdudur. Günümüzde ada nüfusunun mutlak çoğunluğunu oluşturan Hokla ve Hakkalar, adaya 17. yüzyıldan sonra Mançuların adayı işgal etmesiyle Çin anakarasından gelen göçmenlerdir. Her ne kadar Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) resmî söylemi, Tayvan'da Çinlilerin en eski dönemlerden beri yaşadığı şeklindeki ikna edici kanıtlardan yoksun politik iddialar ile dolu olsa da tarihi kayıtlar, Tayvan'ın Çin'in resmî yönetimine girdiği 17. yüzyıldan sonra adada hatırı sayılır Çinli nüfusun oluştuğunu; öncesinde ise Çin'in resmî olarak yönettiğine dair herhangi bir kanıtın bulunmadığını göstermektedir (Jiang, 2006: 142).

Tarihler 1661'i gösterdiğinde, Mançulara karşı direnen Ming sülalesine sadık komutan Zheng Chenggong'un (鄭成功 nam-i diğer Koxinga), Tayvan Adası'nı Qing İmparatorluğu'na karşı direniş üssü olarak kullanmak amacıyla ele geçirmesi ile Çin'in adadaki yönetim dönemi başlamış bulunuyordu (Karluk, 2018: 62-63). Koxinga, adayı işgal etmeden önce ada, Portekiz, İspanyol ve Hollandalılar tarafından farklı derecelerde kolonileştirilmiş idi. Tayvan Adası'nı işgal eden Koxinga kuvvetleri kısa ömürlü bir Krallık kursa da isyancıların peşini bırakmayan Mançu-Qing kuvvetleri, 1683 tarihinde bu krallığı yok etmiştir. Tayvan Adası, Mançu-Qing idarecileri tarafından başlangıçta Fujian eyaletinin bir parçasına dönüştürülerek yönetilmeye başlanmış, 1886 yılında ise Qing İmparatorluğu'na bağlı ayrı bir eyalete dönüştürülmüştür (Jiang, 2006: 142).

Çin'in meşru yönetimi olan Milliyetçi Çin (国民党 Kuomintang, KMT), isyancı komünistlerle giriştiği savaşta yenilmesi sonucunda, 1949 yılında tüm devlet yönetimini Tayvan Adası'na taşımasıyla ada, sürgündeki Çin Cumhuriyeti'ne sığınak olmuştur. Tayvan'a taşınan Milliyetçi Çin rejiminin, Tayvan Adası'nda uyguladığı politikalar, genellikle Tayvan Adası'nda geçici olarak buldukları, Çin anakarasını Komünistlerden temizledikten sonra ayrılacakları şeklinde olmuştur. Fakat sürecin uzaması, baskıcı, dışlayıcı ve Çinleştirici uygulamalar, Tayvan yerlilerinde artan karşıt söylemlerin, Çinlilikten bağımsız bir kimlik arayışının güçlenmesine neden olmuştur. Tayvan'daki sıkıyönetimin son bulması ve demokratikleşme sürecinin başlaması ile KMT Dönemi'ndeki mecburi "Çinleştirme" süreci son bulmuş, çok partili sistemin getirdiği nispeten rahat politik ortam, Tayvanlı kimliği ekseninde yükselen yerel milliyetçilik akımı, Tayvan ulusal kimlik inşa sürecinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu süreçte güçlenen Tayvanlı kimliğini savunan siyasal hareketler, seçimlerde büyük başarılar elde ederek yerel yönetimler başta olmak üzere ülkeyi yönetmek için meşru yollardan iktidara yürümüştür. Bu gelişmeler bir taraftan "Tayvanlı" kimliğinin pekişmesi veya yaygınlaşmasına daha fazla fırsat sunarken, buna

mütekabil olarak ÇHC ile birleşmeyi öngören “Çinli” kimliğini savunanların oranında sürekli gerilemeyi de belirgin kılmıştır. Elbette, ÇHC’de Xi Jinping iktidarı ile ortaya çıkan gelişmelerin, bilhassa ÇKP’nin Doğu Türkistan’daki soykırım uygulamaları, Tibet’teki baskıcı asimilasyonu, Çin genelinde artan baskı ve kısıtlamalarıyla Hong Kong demokrasisine vurduğu darbelerin Tayvan’daki ulus inşa sürecine doğrudan etki yaptığını, en azından “Çinliliği” reddeden siyasi partilerin daha gür sesle Tayvan ulusal kimliğini veya Tayvan bağımsızlığını savunması için büyük fırsatlar sunduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

ÇHC, kurulduğu günden beri hasmı olan Milliyetçi Çin’i yok etmeyi, dolayısıyla onun yönettiği toprakları kendi sınırları içine katmayı hedef olarak belirlemiştir. Bundan dolayı Tayvan’ı Çin’in ayrılmaz bir parçası olarak görmüş, bir gün mutlaka Tayvan’ın ilhak edileceğini siyasal söylemlerinin merkezine yerleştirmiştir. Bu inançla Tayvan halkının Çinliler ile ortak etnik kökene sahip tek bir milletin parçası olduğu tezini hem propagandasında hem de güdümündeki bilimsel çalışmalarda ısrarla işlemiştir. Dolayısıyla Tayvan, ÇHC tarafından hiçbir zaman yönetilmediği hâlde ÇHC’ye bağlı bir eyaletmiş gibi görülmeye devam edilmiştir. Bu durum, yetmiş küsur yıldır ÇHC’nin eğitim-öğretim kurumlarında, kültür, iletişim ve medya alanında, siyasal söylem ve eylemlerinde, hatta günlük hava durumu bilgilendirmelerinde dahi istikrarlı bir şekilde işlenmeye devam edilmiştir. Bununla birlikte, Tayvan nüfusunun yaklaşık %96’si Çince konuşan insanlar olmasına veya mutlak çoğunluğun Han Çinlisi olarak görülmesine rağmen Tayvan halkı, Çinlileri tek etnik kimlik olarak kabul etmemektedir. Kendilerini çeşitli alternatif etnik kimliklerde görme eğilimi içinde olmuşlardır. Tayvan’da yaşayan Çince konuşan insanlar genel olarak *Daluren*¹ (大陆人/Anakaralı) ve *Taiwanren* (台湾人/Tayvanlı) olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Adaya geliş sürelerindeki farklılıklar, onların anakara Çin ve Tayvan hakkında farklı hafızalara sahip olmasını, sosyal, politik ve kültürel olarak farklı kategorilerde durması gerçeğini ortaya çıkartmıştır. Tayvanlıların, Hollanda, İspanya ve Japonya sömürgelerinde bulunmuş geçmişi ile 1947 sonrasında adaya devlet yönetimi, ordu ve kalabalık nüfus ile gelen Chiang Kai-shek rejimi, adeta adayı işgal etmiş ve adalıkların hafızalarında silinmesi imkânsız 28 Şubat Tayvan katliamını gerçekleştirmiştir (Li, 2003: 230).

Tayvan toplumunun sosyolojik gerçeği gereği, tarihsel kökenleri bulunan “*Tayvanlılık*” algılaması, sıkıyönetimin sonlarına doğru daha örgütlü hâle gelmeye başladıysa, özellikle demokratikleşme süreciyle ortaya çıkan çok partililik siyasal ortamda kendine politik alanda ciddi yer bulmuş, artan ÇHC tehdidi karşısında gitgide pekişmeye başlamıştır. Tayvan’ın

¹ Daluren, Çince konuşan Doğu ve Güney Asyalılarda yaygın kullanılan bir kavramdır. Dalu 大陆, sözcük manası olarak “büyük kara/toprak” anlamında olup literatürde genellikle bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içindeki Han Çinlilerinin yoğun olarak yaşadığı kültürel Çin’e veya Çin anakarasına gönderme yapar. *Daluren*, bahsi geçen topraklarda yaşayan Çinlileri kastetmektedir. Tayvan, Hong Kong, Makao ve Singapur’larda nezdinde zaman zaman negatif anlamı olan söylemdir. Yani, henüz tam çağdaşlaşmamış, kaba ve kırsal kültürü baskın Çinlilerdir (Karluk, 2018: 66).

bağımsız bir devlet olması gerektiğini savunan siyasi ideolojiye de kaynaklık yapan “*Tayvanlı*” kimliğinin Çin ile birleşmeyi savunan “*Çinlilik*” karşısında konumlandığı, Tayvan’da ÇHC’den farklı bir ulusal kimlik inşasının omurgasına dönüştüğü görülmüştür.

Tayvan’daki çoğunluk olan Çince konuşan nüfusun adaya geliş tarihindeki farklılıklar bir birinden farklı kimlik algılamasına, politik arenada aktif kullanılmasına neden olmuştur. Özellikle kimlik algılamasındaki anayurt/eyaletlilik eğilimi politik temayüle dönüşerek Tayvan ulusal kimlik inşa sürecinde eyaletliler zıtlaşması şeklinde bir soruna dönüşmüştür. Bu durum Tayvan bağımsızlığını önceleyen politik, kültürel gruplar ile Çinle bütünleşmek isteyen grupların saflarını pekiştirmesinde kullanılan etkili söyleme dönüşerek Tayvan seçimlerindeki kavgaların odağını oluşturmuştur (Zhang, 2003: 38).

Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı, literatür taraması ve doküman analizi gibi tekniklere başvurulmuş bu çalışmada, 1947 yılından beri fiili olarak Çin’den bağımsız bir devlet statüsünde bulunan, fakat ÇHC’nin BM’de Çin’i temsil etmeye başlamasından sonra ulusal ve uluslararası arenada yürüttüğü “*Tek Çin*” politikasıyla Tayvan’a yönelttiği tecrit etme, baskılama politika ve uygulamalarından ötürü bir türlü uluslararası toplumca tam olarak tanınamamış Tayvan’ın ulusal kimlik inşa sürecine genel olarak odaklanmak suretiyle işbu süreçte öne çıkmış olan “Eyaletliler Zıtlaşması” veya “yerli-yabancı/yeni gelen çatışması” üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte, aynı dilin farklı lehçelerini konuşan fakat ortak yazıyı kullanan, değişik kültürel örüntü ve hafızaya sahip toplulukların ortak kimlik inşa sürecinde karşılaştıkları sorunları aydınlatmaya çalışacağız.

1. KİMLİK VE ULUSAL KİMLİK EKSENİNDE TAYVANLILAR

Kimlik, sosyal bilimler alanında, özellikle sosyoloji ve psikolojide önemli kavramlardan biridir. Sosyal bilimlerde kimlik kavramına yönelik entelektüel ilginin 1980’li yıllardan sonra arttığı görülmüştür. Bu ilgi esasında kıta Avrupa’sı ile ABD, Kanada ve Avustralya gibi ülkeler özelinde toplumsal, siyasi ve kültürel alanlarda ulus-devlet içerisindeki farklı grupların, toplulukların ya da azınlık konumunda olan grupların farklılık taleplerini daha yüksek sesle dile getirmeye başlaması ile bağlantılıdır. Bu tür taleplerin toplumsal ve siyasi alanda yarattığı etki, kimlik kavramına ilişkin farklı nitelermelerin de yeni bir boyut kazanmasına neden olmuştur (Yanık, 2013: 226). Kavram olarak kimlik, bireylerin gerek kültürel gerekse yaşadıkları çevrelerdeki sosyal konum ve statülerinin karşılığı olan çok boyutlu, inanç, tutum, değer yargıları gibi yaşam biçimini sembolize eden bir kapsamın alt başlığıdır (Yıldız, 2007: 9). Kimlik bir sorun veya bunalım olarak belirmesi, esasında insanın “*kendisinin ne olarak*” veya “*neye göre tanımladığı*” ya da “*kendisini diğerlerinden ayırt eden özelliklerin neler olduğu*” sorularına aradığı cevaplar ile alakalıdır. Aslında kişinin “*mensubiyet*” ve “*ait olma*” konusundaki başvuru çerçeveleri, kimlik

“*tutunumu*”nu sağlayan dayanaklarıdır. Burada kimlik başka bir şeye ait olma ihtiyacının sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Güleç 1992: 14).

Birey tarafından “*ben kimim, benim dışımdakiler kimlerdir?*” tarzında sorular dile getirilmeye başlandığında, esasında bir kimlik inşa süreci de başlamış oluyor. Çünkü işbu sorulara verilen cevaplar, bireyleri ve toplulukları sınıflandırmakta, farklılıklarını vurgulamakta ve aralarındaki sınırları sabitleyen bir tanımlamaları da yapmaktadır. Birey böyle bir tanımlama çerçevesinde kimlik edindiğinde, duruşunu ve bakışını da belirtmiş oluyor. Kimlikler, çoğu zaman görüngülü imgeler üretimi sürecinde ortaya çıkabiliyor veya yeniden üretilebiliyor. Kimliklerin sosyolojik ve psikolojik yapılanmaları, her tür özcü ya da durağan belirleyici etkenlere karşı çıkan devamlılığı olan bir süreçtir. Kimlikler, siyasal veya kültürel sınırların çizilmesiyle veya oluşturulması ile ötekinin ötekiliği de içselleştirilerek inşa ediliyor (Karakas, 2013: 4). Bu süreçte sınırları giderek belirginleşen “*Biz ve Ötekiler*” ayırımı kültürel beslenmeleri ile siyasal alanda da kendini göstererek topluluğun veya toplumun ortak bir kimliğini daha belirgin hâle getirir. İşbu ortak toplumsal kimlik, modern çağda daha çok ulusal kimlik olarak belirmiş veya bu şekilde adlandırılmıştır. Ulusal kimlikle kastettiğimiz şey, hem kültürel hem de siyasî bir kimliği içerir ve kültürel toplulukta olduğu kadar siyasî toplulukta da konumlanır. Bu, bir ulusal kimlik imalatının aynı zamanda jeopolitik bir haritanın yeniden çizilmesi veya siyasî rejim ile devletlerin bileşiminin değiştirilmesi gereği gibi siyasî doğurguları olan siyasî bir eylem anlamına geldiği için önemlidir (Smith, 1994: 157-158).

Batı’da yükselen Ulus-Devlet düşüncesi ile Batı tarzı Ulusçuluk, geleneksel milliyetçiliklerin veya bu eksenli kimlik tanımlamalarının modern devlet inşa süreçlerinde gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Ulus kavramıyla ilgili literatürde üç farklı yaklaşımdan yola çıkan açıklamaların varlığı malumumuzdur. Bunların ilki, Primitif ya da İlkçi yaklaşım; ikincisi, Etno-sembolcü yaklaşım ve üçüncüsü ise Modernist yaklaşımdır. Primitif ya da İlkçi yaklaşım, milletlerin dilin ortaya çıkışından itibaren var olduğunu savunduğundan ötürü dili, milletleri oluşturan tek önemli temel öge olarak görmüştür. Bu yaklaşıma göre farklı dilleri paylaşan insan grupları zaten farklı değerler, inançlar, bilgiler, semboller ve ya ortak geçmişe sahiptirler. Bu yüzden bu ortak öğeleri paylaşan kolektif kimlikler, zaten bir ulusu temsil etmeye yeterlidir. Etno-sembolcü yaklaşımı savunanlara göre ulus, tarihin ürünü olup topluluğun kolektif ruhunun ifadesidir. Bu görüşe göre ortaklığı sağlayan, kapsayıcı bütünsellik, geçmişte kök salmış gelenek, yaşayan bir etno köken (kimilerine göre ırk) ve dil topluluğuna mensup oluşun organik doğal bağıdır. Etno-sembolcü yaklaşım, çeşitli ulusların birbirlerine indirgenemez bir heterojenliği olduğunu uluslar arasında en iyi hâlde aşılabilir bir türülülük, en kötü hâlde yatıştırılmaz bir çatışma bulunduğunu öngörür. Bu bağlamda milliyetçiliğin kaçınılmaz bir gerçeklik olduğunu var sayar. Son olarak Modernist yaklaşım, siyasetin “ortak bir yasa altında yaşayan ortaklar birliği” olarak bir ulus tanımını ortaya atmıştır. Bu

ulus, hakları ve görevleri bakımından eşit olan ve bu eşitliği karşılıklı olarak kabul eden insanlardan oluşuyor. Buna göre, ulus, sosyal sözleşmenin ilkelerine katılma üzerine temellenmiş ve özgür bir sözleşme iradi bir birleşmeyi içerir. Ulus-devletlerin küresel sistemi, 17. yüzyıldan daha erken oluşmadığından, modernistler ulus, milliyetçilik ve ulusal kimlik kavramlarının hepsinin çok yeni, toplumsal olarak inşa edilmiş biçimler olduğunu öne sürerler (Jiang, 2017: 21).

Ulusal kimliğin çerçevesi veya temel özellikleri hakkında Anthony D. Smith (1994: 31-32) şunları belirtmiştir:

1. Tarihi bir toprak/ülke ya da yurt
2. Ortak mitler ve tarihi bellek
3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü
4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler
5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi.

Bir ulusal kimlik duygusu, uzun zamandır siyaset bilimciler tarafından ulus inşasının hayati bir parçası olarak tasavvur edilmiştir. Bunun en önemli nedeni belki de etnik ve dinsel olarak heterojen bir yapıda, üst bir kimlik olarak ulusal kimliğin yurttaşlığa, sadakat ve katılımcı coşkusu yaratarak ulus-devlette kolektif tutarlılık ve uluslararası bağlılık veya yön duygusu aşılabilmesinden dolayı olsa gerek. Bundan dolayı ulusal kimlik duygusu, kolektif kişilik prizması ile onun ayırt edici kültürü içinden tanımladığı bireysel, kendilerine dünya üzerinde bir yer veren güçlü bir araçtır (Smith, 1994: 35).

Esas konumuz olan Tayvanlıların kimlik algılaması veya modern kimlik inşa süreçlerine baktığımızda, geleneksel Çinlilik ile Batı tarzı modern ulus inşa süreçlerinin iç içe geçtiği, fakat artan ÇHC tehdidinin daha çok modern ulus inşa sürecine yönelen eğilimi yoğun ve etkin kıldığı söylenebilir. Tayvan Adası'nda inşa edilmeye çalışılan ulusal kimliğin karşılaştığı sorunların, büyük ölçüde Tayvan Adası'nı adeta işgal eden KMT rejiminin adayı yönettiği yıllarda Tayvanlılara yönelik uyguladığı ayrımcı, dışlayıcı ve Çinleleştirici uygulamalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Tayvan Dışişleri Bakanlığının 2017 yılına ait verilere göre², Tayvan nüfusu toplam, 23.547.448 kişi olup, bunun içinde %95,4 Han Çinli (içinde %71 Hoklo, %13 Hakka ve %11,4 Daluren), %2,4 Tayvan yerlileri, %2,2 göçmenlerden oluşmaktaydı. Burada bahsi geçen göçmenler, genellikle hızla gelişen Tayvan endüstrisinin artan işgücü ihtiyacını gidermek için 1980 tarihinden itibaren istihdam edilen, sayıları yüzbinleri geçen Güneydoğu Asya ülkelerinden gelen mavi yakalı işgücü nüfusu ile 1990'lı yılların ortalarından itibaren yine sayıları yüzbinleri geçen, çoğunluğu ÇHC kökenli olmak üzere Güneydoğu Asya ülkelerinden ithal edilen gelinlerden oluşmaktadır (Karluk, 2018: 66). Demografik yapıdaki mevcut veriler,

² Ministry of Foreign Affairs, Republic of China (Taiwan) Taiwan, *The Republic of China at a Glance, 2017*, Printed by Red & Blue Color Printing Co., Ltd.

Tayvanlıların etnik mensubiyet duygusundaki karışıklık hakkında da fikir vermektedir.

ÇHC'nin kendi politik sınırları içindeki bölgeler ile politik sınırları dışında kalan ve hak iddiasında bulunduğu Tayvan ve diğer çevre bölgelerle ilgili kimlik duygusu veya anlayışı oldukça istikrarlı olmuştur. Buna göre, önce Çin anakarasındaki tüm farklılıkların en kısa sürede ortadan kaldırılarak veya Çinlilik ekseninde asimile edilerek, tek bir Çinli (Zhonghua milleti- 中华民族) kimliğinin inşa edilmesi, daha sonra veya eş zamanlı olarak Tayvan başta olmak üzere çevredeki “*asıl Çin toprakları*”nın, anavatan (Çin anakarası) ile birleştirilerek, Çin milletinin büyük birliği ve dirliğinin sağlanması, bir ülkü haline getirilmiştir. Bu ülkünün, Xi Jinping Dönemi’nde “Çin Rüyası” ile formüle edildiği de biliniyor. Buna karşılık, Tayvan’daki ulusal kimlik duygusu, zaman içinde büyük ölçüde değiştiği, giderek Çinli kimliğinden sıyrıldığı bilinmektedir.

İç savaşta, KMT’i yenerek Milliyetçi hükümetin Tayvan’a çekilmesini sağlayabilen ÇKP yönetimi, 1949’dan beri ÇHC’nin, Çin’in dünyadaki tek meşru temsilcisi olduğunu ilan etmiştir. Aynı zamanda mağlup KMT hükümeti, Tayvan Adası’na çekilmiş olmasına rağmen Çin’in tek yasal temsilcisi olduğundan vaz geçmemiş ve bu durumu BM’de 1970’lere kadar devam ettirmiştir. Sonraki on yıllarda Pekin geliştirdiği başarılı dış politikası ile “*dünyada yalnızca bir Çin vardır; Tayvan, Çin’in ayrılmaz bir parçasıdır ve ÇHC, Çin’i temsil eden tek meşru hükümettir*” söylemini diplomatik ilişki kurduğu tüm ülkelere kabul ettirmiştir. Bunu dış ilişkilerde bir ilke haline getiren ÇHC, ülkesi ile diplomatik ilişkiler kurmak isteyen tüm ülkelerin Tayvan’daki Çin Cumhuriyeti ile resmî ilişkilerini sona erdirmesi gerektiğini ön şart koşmuştur (Jiang, 2017: 28-29). ÇHC’nin ısrarcı “Tek Çin Politikası” ekseninde geliştirdiği diplomasi gereği, herhangi bir ülke ÇHC’nin yasal statüsünü tanıdığı anda, Çin Cumhuriyeti o ülke ile diplomatik ilişkilerini derhal keserken bunun tersi de geçerliydi. Çin’in işbu politikası, Tayvan’ı yavaş yavaş uluslararası arenada yalnızlaştırarak savunmacı bir pozisyona sokmuştur. Özellikle Tayvan, 1980 sonrası ekonomisi hızla gelişen, askerî yetenekleri sürekli arttırılan ve geliştirilen ÇHC ile siyasi veya ekonomik olarak rekabet edebilecek durumda değildi.

Tayvan Adası’na yerleşen Milliyetçi Çinliler, başlangıçta kaybettiği Çin anakarasını geri alma hayali ile Tayvan’ı sürgündeki bir hükümetin geçici sığınağı olarak görmüş ve ona uygun bir Çin kimliği yerleştirmeye veya Çin’den getirdiğini Tayvan’da devam ettirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte, 28 Şubat 1947’de KMT hükümetinin bazı uygulamalarına karşı gelen Tayvanlıları şiddetle bastırması ve on binlerce kişiyi öldürmesi olayı Tayvan tarihine, 28 Şubat Katliamı olarak geçmiştir. Bu katliamda, 10 binlerce aydın ve sosyal elitler kıyıma tabi tutulmuştur (Copper 1996: 36; Brown 2004: 252). Bu katliamın yarattığı derin yara ile KMT rejiminin daha sonraki yıllarda Tayvanlıları dışlayan ayrımcı uygulamaları örneğin öğrencilerin okulda ana dillerini kullanmalarının yasaklanması, (çoğunlukla Hokkien veya Minnan, Tayvanca Tâi-oân-oê veya Tâi-gi olarak bilinir) idari

ve bürokraside dışlanması, bütün alanda Çin anakarasından gelenlere öncelik verilmesi, Çin milliyetçiliğini, Çinliliği dayatması gibi durumlar, Tayvan yerlileri ile Çin anakarasından 1947 sonra gelenler arasında farklı kimlik algılamalarının derinleşmesine sebebiyet vermiştir (Cabestan, 2017: 44).

Peng Mingmin gibi siyasi aktivistler, 1960'ların başlarında demokratikleşme talepleriyle yakından bağlantılı olarak bir Tayvanlı kimliğini iddia etmiştir. 1970'lerde Tayvanlı kimliğinin özellikle edebiyat-sanatta ve kültürel alanda bir “yerleştirme” (本土化/bentuhua) harekâtı olarak yükselişe geçtiği, aynı zamanda KMT rejimi tarafından dayatılan geleneksel Çin kültürü ve kültürel üretimine tepki olarak daha belirgin hale geldiği gözlemlenmiştir. Siyasi alanda, sıkıyönetim yasasına rağmen, Çin anakarasına sahip olma rüyasının bir türlü gerçekleşmemesi ve uzayan süreçte KMT rejiminin de “Tayvanlılaşmaktan” başka seçeneğinin kalmadığı zamanla anlaşılıyordu. Çünkü 1986 yılına gelindiğinde, KMT üyelerinin %66'sı artık Tayvan yerlilerinden oluşuyordu. Bu süreç, 1986'nın sonlarına doğru Çin anakarasından gelenlerin partideki egemenliğinin sona ermesi ile daha da pekişmişti. KMT Merkez Daimi Komitesi içindeki Çin anakarasından gelenlerin oranı %48'e düşmüştü. Başkan Chiang Chingkuo, bu gelişmeler ışığında Demokratik İlerleme Partisini (民进党 DPP) yasallaştırıp, en önemlisi kırk yıllık sıkıyönetim yasasını kaldırarak, Tayvan'ın demokratik geçişini başlatmak zorunda kalmıştı (Cabestan, 2017: 44).

Tayvan'da başlayan demokratikleşme süreci daha önce bastırılmış, dışlanmış çoğunluğun daha rahat kendini ifade etmesine imkân tanımıştır. KMT rejiminin dayattığı, “Tek Çin” eksenli Çinlilik mensubiyetine mütakabil, kökleri en az 3-4 asrı bulan Tayvanlı mensubiyeti, demokratikleşme sürecinde daha fazla dillendirilme, geliştirilme imkânı bulmuştur. Özellikle bu süreçte hayata geçirilen çok partili sistemde, bazı partilerin örneğin DPP'nin neredeyse resmî politikası hâline gelmişti. Seçim sürecinde “Tayvanlılık” ile “Çinlilik” karşıt partiler arasında seçmenlerini pekiştirme söylemi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tayvanlı kimliği üzerine söylemlerin sadece politik arenada değil, sosyal, kültürel, sanatsal ve eğitim-öğretim alanında da işlendiği de biliniyordu. Özellikle Tayvan siyasetinde ilk defa KMT dışında bir partinin lideri olarak iktidara gelen renkli figür Chen Shuibian'ın (陈水扁) Cumhurbaşkanlığı Dönemi'nde (2000-2008) “Çinsizleştirme” (去中国化) politikası ve uygulamaları, “Tayvanlı” kimliğinin daha geniş ve özgürce dillendirilmesi açısından önemli olmuştur. Chen Shuibian'ın, yerine gelen KMT lideri Ma Yingjeou(马英九), kökleri Çin anakarasına ait bir ailenin üyesi olarak iktidara geldiğinde, partisinin bir önceki lideri Lee Tenghui'nin, KMT'yi yerelleştirme girişimini (Tayvanlaştırma veya yerleştirme) reddetmiş, ÇHC ile yeni sayfa açmak için yeni açılımları başlatmıştı. Ma, bunu yaparken sıkıyönetim zamanında baskın olan ve eski nesil Tayvanlıların zihninde otoriter dönem ile KMT'in demokratik olmayan eğilimleriyle bağlantılı kötü anıları canlandırabilecek bir anlatı ve söylemi yeniden harekete geçirmiştir

(Cabestan, 2017: 49). Bu durumda, KMT tarafından tekrar ÇHC ile birleşmeyi savunan, “Çinlilik” ön plana çıkartılmış oluyordu. Ma Dönemi’ndeki uygulamaların, Tayvanlı seçmenlerce pek benimsenmediği bir sonraki seçimde anlaşılmış, Tayvanlılığı savunan, ÇHC ile birleşmekten ziyade Tayvan bağımsızlığını savunan siyasi parti, DPP’yi tekrar iktidara taşımıştır.

Tablo 1: “Tayvanlı”-“Çinli” Kimlik Algılamalarındaki Değişimler (1992-1997).

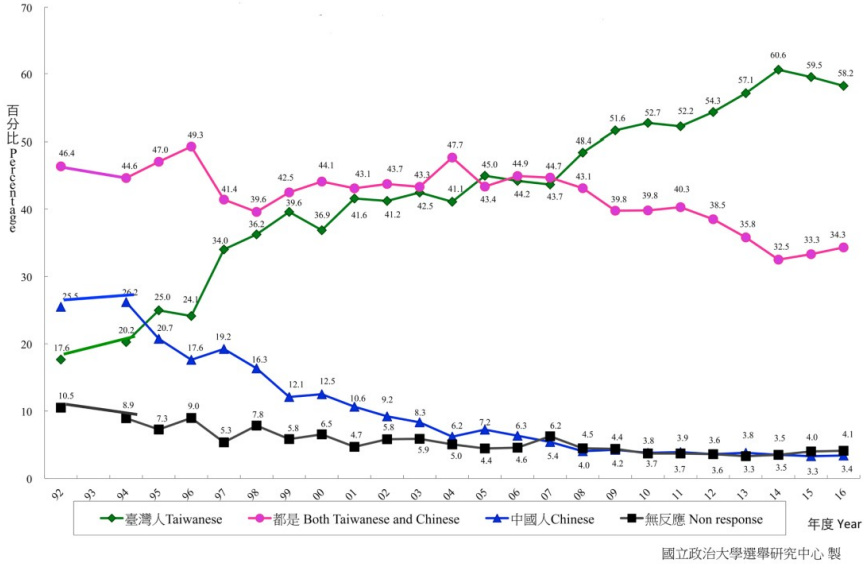


FIGURE 1. Changes in the Taiwanese/Chinese Identity of Taiwanese as tracked in surveys by the Election Study Center, National Chengchi University (1992–2016).

SOURCE: Hui-ling Chen, “Taiwanese/Chinese Identification Trend Distribution in Taiwan (1992/06–2016/12),” Election Study Center, National Chengchi University, August 24, 2016, <http://esc.nccu.edu.tw/course/news.php?Sn=166>.

Tablo 1’de, günümüz Tayvan toplumunda yaygın olan “Tayvanlı”-“Çinli” tartışması ve bu bağlamdaki kimlik algılamalarındaki değişimleri anlatan veriler bulunmaktadır. Bu verilere göre, ÇHC ile Tayvan yönetimleri arasında 1992 yılında imzalanan meşhur, tartışmalı “1992 Uzlaşısı” sonrasındaki kimlik algılamalarına bakıldığında, “Çinli” kimliğini benimseyenlerin oranının %25’lerden sürekli düşerek %4’ün altına indiği; “Tayvanlı” kimliğini özümseyenlerin oranlarının ise %17’lerden %60’lara kadar yükseldiği görülmektedir. Bir diğer algılama tarzı olan “hem Çinli hem Tayvanlı” kimlik algılamasının, 1992 yılında %46 dolayında iken 2017 yılına gelindiğinde %37’ye gerilediği görülmüştür. Aslında bu durum, Tayvan politik hayatında Tayvanlı kimliğini öne çıkartan ve Tayvan’ın Çin Cumhuriyeti değil Tayvan Cumhuriyeti adı altında bağımsız devlet olmasını ve bu ad ile BM’ye katılmasını öngören DPP’nin yükselen oy oranları ile iktidara gelişinden de anlaşılmaktadır.

Tablo 2: “Birleşme”- “Bağımsızlık” Görüşlerindeki Değişimler (1994-2016)

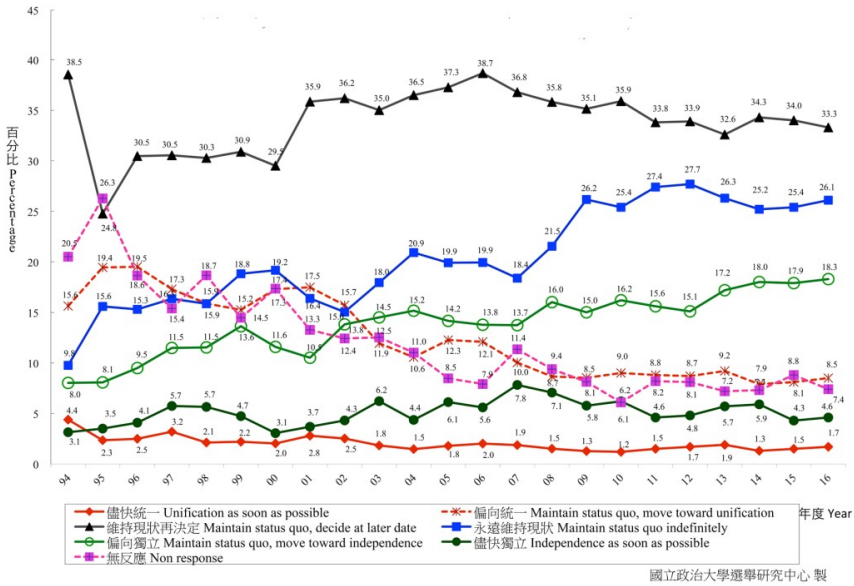


FIGURE 2. Changes in the unification-independence stances of Taiwanese as tracked in surveys by the Election Study Center, National Chengchi University (1994–2016).

SOURCE: Hui-ling Chen, “Taiwan Independence vs. Unification with the Mainland Trend Distribution in Taiwan (1992/06–2016/12),” Election Study Center, National Chengchi University, <http://esc.nccu.edu.tw/course/news.php?Sn=167>.

Tablo 2’de görüldüğü üzere, “Çin Halk Cumhuriyeti ile en kısa zamanda birleşmeyi” düşünenlerin oranının %4,4’lerden %1,7’ye gerilediği; “mevcut statükoyu koruyarak birleşmeye çabalamalı” diyenlerin oranının %19,5’lerden %8,5’e gerilediği; “mevcut statükoyu koruyalım, ne yapmaya daha sonra karar verelim” diyenlerin oranının %38,5’lerden %33,3’e gerilediği; “statükoyu süresiz koruyalım” diyenlerin oranının %9,8’lerden %26,1’e yükseldiği; “mevcut statükoyu koruyalım, bağımsızlığa doğru ilerleyelim” diyenlerin oranının %8,0’lerden %18,3’e yükseldiği; “mümkün olan en kısa zamanda bağımsızlık ilan edelim” diyenlerin oranının %3,1’lerden %10’a kadar yükseldiği; “kararsızlar”ın oranının ise %26,3’lerden %7,4’e gerilediği görülmüştür. Özetlemek gerekirse, tablodaki veriler Tayvanlıların kimlik algılamalarının karmaşık olduğunu, ancak “Tayvanlı” kimliğinde birleşme eğiliminin ağır bastığını, bağımsızlık düşüncelerinin daha da belirginleşmeye başladığını göstermektedir.

Tayvanlı bilim insanlarının çoğu, Tayvanlı kimliğinin modernist yaklaşım ile açıklanabileceğini, bu kimliğin kolonizasyondan arınma ve demokratikleşme sürecinde ortaya çıkan modern bir sosyal yapı olarak görülmesinin daha doğru olabileceğini vurgulamaktadırlar. Bu bağlamda ilgili bilim insanlarının aşağıdaki noktalarda hemfikir oldukları görülmüştür (Jiang, 2017: 20):

- (1) Bir ulus, ortak köken, dil, din veya tarih yoluyla birbirleriyle ilişki kuran kişilerin bir toplamıdır, ancak birliktelik duygusu gerçek olmaktan çok hayal edilebilir.
- (2) Ulusal kimliğin temel özellikleri bir anavatan, bir halk, ortak bir tarihsel hafıza ve ortak bir kamu kültürü içeren, kişinin hayali topluluğa karşı sahip olduğu bir duygudur.
- (3) Tayvanlı kimliği, Tayvan milliyetçiliğinin ve Tayvan'ın bağımsızlığının siyasi hedefini takip eden Tayvan milliyetçi hareketinin kaynağıdır.

2. TAYVAN ULUSAL KİMLİK İNŞA SÜRECİNDE EYALETLİLER ZITLAŞMASI SORUNU

Çin'deki 2000 yıllık feodal düzene son veren, Çinli milliyetçilerin kurduğu Çin Cumhuriyeti, Japon işgaline son verdikten sonra isyancı komünistlerle giriştiği iç savaşta yenilmiştir. İktidardaki KMT yönetimi, arta kalan askerî gücünü, takip edebilen tüm yandaşlarını alarak Tayvan Adası'na çekilmiştir. Aslında bu, kalabalık bir ordu ve çoğu eğitilmiş göçmen kitlesi ile gerçekleşen bir işgal girişimi idi. II. Dünya Savaşı sonunda Japonya teslim olduğunda, 25 Ekim 1945 tarihinde Tayvan'ı Çin'e iade etmiş ve bu tarihten itibaren Çin Cumhuriyeti, uluslararası hukuk çerçevesinde Tayvan'da hak sahibi olmuştur. KMT rejimi ile Tayvan'a gelen sayıları milyon üzerinde olan Dalulu "*politik göçmen*", Tayvan toplumu gözünde özgün, dikkat çeken, ada dışından gelen yabancı grup olarak görülmüştür. Kısa zaman diliminde adaya gelen kalabalık nüfus ve nüfuz sahibi KMT'lular ile adada yaşayan halklar arasında farklı ölçek ve şekillerde çatışmalar, çözümü zor zıtlaşmalar yaşanmıştır. İlgili sürtüşmeler, daha sonra ortaya çıkacak politik hareketlere, kültürel bilinçlenme ve ayrışmalara, hatta etnik çatışma veya zıtlaşmaya zemin hazırlamıştır (Jao ve Mckeever 2006: 131). Buna göre, 1945 öncesinde adaya göç eden eski göçmenler ve Tayvan'ın esas yerlileri, kendilerini yeni gelenlerden ayırt etmek için "Yerli" anlamına gelen "*Benshengren-本省人*" şeklinde isimlendirerek "Tayvanlı" kimliğini öne çıkartmış ve demokratikleşme sürecinde Demokratik İlerleme Partisi ile politik örgütlenmesini tamamlamıştır. Ada nüfusunun mutlak çoğunluğunu teşkil eden "*Benshengren*" grubu, Çin iç savaşında yenilerek adaya Çin anakarasından Tayvan'a gelen KMT yanlılarının tamamını "*Waishengren/外省人-dış eyaletliler*" olarak adlandırmıştır (Chen, 2002: 1).

Özellikle, 28 Şubat Katliamına maruz kalan Tayvanlıların, Çin anakarasından gelenler için kullandığı “Waishengren” etiketi, aslında onların pek de hoş karşılanmadığına işaret etmekteydi. Buna müteakabil, adanın sakinleri kendilerini Tayvan Adası'nın esas sahibi anlamını da yansıtan “Benshengren” olarak adlandırması da manidar idi. Bu ayrışma, Japonya, Tayvan'ı Çin Cumhuriyeti'ne iade etmesinden sonra Tayvan toplumdaki sosyal ve etnik olarak bölünmenin temel ilkesine dönüşmüştü. KMT rejimi, adada kurduğu sürgün yönetiminin otoriter yapısını devam ettirmek için Tayvan yerlilerini yani “Benshengren”ların siyaset ve bürokrasiye katılmasını büyük ölçüde engellemiş veya olabildiğince kısıtlamıştır (Liu, 2015: 55).

Tayvan toplumu, sosyolojik olarak genelde dört etno-demografik yapıdan oluşmaktadır. Bunlar toplam nüfuslarının büyüklüğüne göre sırası ile Hoklolar (闽南人), Hakkalar (客家人), Waishengliler (外省人) ve Tayvan yerlileri/aborijinlerdir (原住民). Tayvan'ın en eski yerlileri olan aborijinler ile son dört yüz yılda adaya yerleşmiş olan Hoklo ve Hakka halkları, kendilerini Tayvan yerlisi anlamına gelen “Benshengren” tanımlaması ile adlandırmışlardır. Tayvan'ın Japonya tarafından Çin Cumhuriyeti'ne iade edildiği 1945 yılından sonra, özellikle 1949'da KMT rejimiyle birlikte Tayvan Adasına gelen Çinliler, Tayvanlılarca “Waishengren” olarak adlandırılmıştır. Tayvan toplumunda genel olarak bir kimsenin “Waishengren” ya da “Benshengren” olmasına, o kişinin babasının *Jiguan*'i ölçüt alınarak karar verildiği görülmüştür (Liu, 2015: 54). “Waishengren” kitlesinin toplum nüfusu 1949 yılında tahmini olarak 1,2 milyon olduğu tahmin edilirken 2000'li yıllarda onların ikinci nesilleri ile birlikte 2,8 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Waishenglilerin Tayvan toplam nüfusundaki oranı ise %13 dolayındadır (Zhang, 2003: 1).

Tayvan etno-demografik yapısındaki bu tür ayrışmanın kökenleri, aslında Çin'in geleneksel nüfus kayıt sisteminden kaynaklanmakta idi. Çin'in binlerce yıllık nüfus kayıt sisteminde değişmez bir kavram olan *Jiguan*³ (籍贯), geleneksel Çin bürokrasisindeki memur alımlarında önemli ölçüt olan Keju⁴ (Kecü-科举) sınav sistemindeki kotaların dağıtılması ile doğrudan ilişkili olmakla birlikte, insanların sosyal ilişkilerindeki uzaklık,

³ Çinliler, tarımcı bir toplum olarak insanların sabit mekân olduğuna inanırlar. Bundan dolayı, Çin toplumunda bir kişi mensubu olduğu aile, soy ve seçercesinden ötürü mutlaka kökleri asırlar öncesine dayanan sabit bir coğrafi mekâna bağlıdır; orası onun esas ve değişmez yurduudur. O mekân, Çince *Jiguan* olarak isimlendirilir. Kişi, işi veya başka sebeplerden ötürü başka mekânlarda, uzak eyaletlerde veya ülkelerde yaşasa, çoluk çocuğa karışıp çoğalsa da *Jiguan*'i unutmaz. Nüfus kayıt sisteminde doğum yeri ile *Jiguan*, bir birine karıştırılmaz. Bu durum, günümüz ÇHC nüfus kayıt sisteminde de aynen devam ettirilmektedir. Türkçede belki köken yer olarak ifade edilebilir.

⁴ Keju Sınav Sistemi'nin, Çin devlet ve bürokrasi geleneğinde özel ve ayrıcalıklı bir konumu vardır. Çince yazılışı 科举/Keju olan bu sistem, Sui ve Tang Dönemlerinden itibaren Mançu-Qing sülâlesinin sonlarına kadar, 1300 yıldan fazla zaman zarfında memur ve yönetici bürokratları seçmek için uygulanan bir çeşit memurluk sınav sistemidir. Çin uygarlığı ve kültürünün pratik, hem de geleneksel bilgilerini ölçmek maksadıyla yapılan bu sınav sistemi ile ilgili yönetimlerin bürokrat, asker, kâtiplik ve kalem işlerini yürütecek nispeten liyakatli insanları seçiyordu. Modernleşme ekseninde yapılan reformlarla Qing sülâlesinin son dönemlerinde, yeni eğitim sistemine geçilmesiyle 1300 yıllık geleneksel Keju Sınav Sistemi son bulmuştur. Daha geniş bilgiler için bakınız: Karluk, 2021: 47-48.

yakınlık mesafesinin de belirlenmesinde önem arz eden etkili bir ölçüttür. Bu ölçüt, Çin Cumhuriyeti Dönemi'nde 1931 yılında çıkartılan Nüfus Kayıt Yasası'nda açıkça belirtilmiş olup, kişinin kimliğini belirleyen esas belirteçler *Jiguan*, *cinsiyet* ve *yaş* olarak belirlenmiş idi. Bu kanun, KMT rejimi Tayvan'a taşındıktan sonra da aynen uygulanmıştır. Modern nüfus kayıt sistemlerinden farklı bir uygulama olan işbu yasanın beşinci maddesinde, “*Çin Cumhuriyeti vatandaşlarının memleket bilgisi için eyaleti ve ilgili eyalete bağlı ilçe temel alınacaktır*” şeklinde belirtilmiş idi. Aynı yasanın 16. Maddesinde ise “*çocuklarının başka bir memleket bilgisi yok ise ebeveynlerinin memleketi onların memleketidir; eğer anne babalarının memleketleri farklıysa, babalarının memleketi onların memleketidir*” şeklinde belirtilmişti (Wang, 2005: 64). Gündelik sosyal ilişkilerde önemli unsur olan memleket veya coğrafi mekâna dayalı köken ayırımının yasalarca desteklenmesi, toplumsal olarak gruplaşma veya ayrışmalara da meşruiyet sağlamıştır. Tayvan toplumunda bu durum, daha özel bir görünüm sergilemiştir. Çünkü sıkıyönetim sürecinde, Dalulu olarak bilinen Waishenglilere sağlanan ayrıcalık ve imtiyazlar, toplumsal yarılmayı daha da derinleştirmiştir. Bundan dolayı, Tayvan toplumunda belirgin bir Waisheng-Bensheng çatışması, ortaya çıkmıştır. Bu çatışma, Tayvan toplumundaki etnik ilişkilerin özünü oluşturmuştur. Tayvan literatüründe, *Shengji Maodun*-*省籍矛盾* olarak adlandırılan eyaletliler zıtlaşması, adadaki herhangi bir etnik çatışma veya sorunları gölgede bırakan, önemli bir soruna dönüşmüştür. Tayvan'ın son yirmi yıldaki siyasi ekolojisi açısından bakıldığında, neredeyse tüm önemli meselelerin, “Bensheng”-“Waisheng” arasındaki karşıtlıkta iç içe geçtiği bariz bir şekilde göze çaracaktır (Liu, 2015: 54).

Özellikle 1970'lerin başında, KMT hükümetine uluslararası desteğin giderek azalmaya başladığı sıralarda, yerel demokratik hareket, hükümetten demokratik reform talep ederek eyaletler sorununa meydan okumuş ve hükümetin güçlü tepkisini çekmişti. 1975 yılında, KMT rejimine muhalif ilk yerel dergi olan “*Tayvan Politik İnceleme*” dergisinde Yao Jiawen, hükümetin büyük ilgisini çeken Tayvanlı adayların üniversite giriş sınav sisteminde maruz kaldığı ayrımcılığı gündeme taşımıştı. 1977'deki altı kamu görevi için aday seçimleri yapıldığında, KMT dışı adaylar ilk defa eş görülmemiş sayıda sandalye kazanarak Tayvan yerlilerinin morallerinin yükselmesine neden olmuştu. 1978'de Çin Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri diplomatik ilişkileri kesmesinden sonra, 1979'da KMT dışı siyasi aktörler *Güzel Ada* (Formosa) adında bir dergi çıkartarak, Tayvan'ın her yerinde şubelerini kurdu. Dergi mensupları, birçok siyasi toplantı ve konuşmalar yaparak, aslında bir siyasi parti kurmanın hazırlığını yapmışlardı. Bu gelişmeler, KMT rejimine ciddi bir meydan okuma olarak algılandı ve KMT hükümeti bu hareketi sert bir şekilde bastırdı. Olaydan sonra, askerî mahkeme sorumluları yargılamaya başlamış, yargılama devam ederken 28 Şubat 1980'de Lin Yixiong'un ailesinin öldürülmesi hadisesi yaşanmış, Tayvan yerlisi öğrencilere dönük üniversite kontenjan kısıtlaması

ve diğer ayrımcılıklar, eyaletliler zıtlaşması sorununu son derece hassas bir siyasi konu haline dönüşmesini sağlamıştı (Wang, 2005:89-90).

Çin Cumhuriyeti'nin BM'den çekilmesi sonucunda KMT hükümeti, uluslararası arenada yürüttüğü diplomatik savaşta bir dizi yenilgiye uğramıştı. Bu durum, Tayvan'daki çeşitli taleplerin çoğalmasına neden olmuş, özellikle Tayvan'ın siyasi sisteminin değişmesini zorunlu kılmıştı. Özellikle KMT rejimi, merkezî siyasi iktidarı tekelleştirerek demokratik bir denge ve denetim sisteminin kurulmasına izin vermeyerek, hükümet eliyle eyaletliler zıtlaşmasını körüklemişti. Bu durum, tam da muhaliflerin eleştirilerinin odağı hâline geldi. Yeni nesil siyasi muhalifler de muhalif siyasi dergiler yayınlamaya başlayarak önemli bir muhalefet partisinin kurulmasına ortam hazırlamıştı. Demokratik idealleri desteklemek için seçimlerin ve kitlesel toplantıların yapılmasını mümkün kılarak toplumsal direnci arttırdılar. Ülkede artan demokratikleşme ve siyasi reform taleplerine yanıt olarak, Chiang Chingkuo liderliğindeki KMT yönetimi de istemeyerek bazı Tayvanlaştırma çabalarına yol vermek zorunda kalmıştır. Bunlar, Tayvan yerlisi (Benshengren) seçkinlerin hükümete, KMT'ya girmesi ve düzenli olarak merkezî kamuoyu temsilcilerinin seçimlerine katılabilmeleri ve kota uygulamalarının gevşetilmesi vb. (Wang, 2005: 103).

Tayvan yerlileri, toplam nüfusun yaklaşık %85'ini ve diğer Çin anakarasından gelenler (Waishengren) yaklaşık %13'ünü oluşturuyor. Ancak, 1945'ten beri (özellikle 1949), KMT yönetimi altında, Tayvan yerlileri ülkenin sadece küçük yerel yönetimlerinde ve kamuoyu organlarında koltukların çoğunluğunu elinde tutuyordu. Fakat partinin, hükümetin ve ordunun “merkezî” düzeydeki ana pozisyonları ve tüm kilit yerler ise Waishengren, yani Çin anakarasından gelenlerin tekellerinde idi. 1950'den sonraki yedi dönem, kabinenin yürütme başkanları ve önemli Bakanlıkların Bakanları ve üst düzey bürokratlardan hiçbiri Tayvan yerlisi (Benshengren), değildi. Waishengliler, tamamen siyasi iktidarı tekeline alarak, eyaletler temelindeki etnik çatışmanın tohumunu ekmiştir. Daha sonraki süreçte KMT rejimi, Tayvan yerlileri için bazı kapıları açtıysa da çok kısıtlı idi. Bu durum, 1987'lere kadar pek değişmemiştir. Örneğin 1987'ye kadar KMT Merkez Parti Ofisi, Hükümet Kabinesi ve Yasama Yuan'ındaki önemli pozisyonların dörtte üçünden fazlası ve ordu generallerinin %84'ü Çin anakarasından gelenlerden (Waishengren) oluşuyordu (Tian, 1989: 54).

Tayvan'da vatandaşların esas kökenine işaret eden ve kimliğin belirtilmesinde en önemli unsur olan *Jiguan*, sadece çeşitli resmî sertifikalarda, lisans belgelerinde değil, aynı zamanda resmî nüfus istatistiklerinde de görünüyordu. 1947'deki 28 Şubat Katliamından sonra, Tayvanlılarla Çin anakarasındaki çeşitli eyaletlerden gelen göçmenler arasındaki etkileşim ve “Eyaletliler Zıtlaşması”nda *Jiguan* önemli bir belirteç olarak Tayvan toplumunun önemli siyasi sorunlarından biri haline gelmişti. Demokratikleşme sürecindeki çok partili sistemde, özellikle seçim kampanyalarında bu sorun daha da belirgin hale gelmeye başlayınca

hükümet yasalarında bazı değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda, Tayvan yasama organı Yuan, 1992 yılında Nüfus Kayıt Kanunu'nda değişiklik yaparak, kişilerin nüfus kaydındaki köken yeri kaydının, “*babanın Jiguan’ı*” yerine “*kişinin doğduğu yeri*” olarak değiştirdi. Bu değiştirme ile geleneksel Çin nüfus kayıt sistemindeki, kişilerin kimliğinin belirlenmesindeki en önemli belirteç *Jiguan*, yasal olarak kaldırılmış oldu (Wang, 2005: 61). Nüfus kayıt sistemindeki *Jiguan* uygulamasının kaldırılması ile eyaletliler zıtlaşması gibi ihtilafların hemen çözülmeyebileceği, daha da önemlisi politik dilin yumuşatılması gerektiği ve hükümetin istihdamda eyalet kökenini dikkate alan uygulamasından vazgeçmesi gerektiği, daha da baskın bir inanış olarak belirmiştir.

Eyaletliler zıtlaşmasının temelinde, kültürel ve zihniyet farkının da olduğu unutulmamalıdır. Çin-Japon Savaşı ile komünistlere karşı savaşı yürütmüş olan Milliyetçi Çin mensupları, Tayvan’ı işgal ettiklerinde yüksek derecede milliyetçi duygulara sahip olmakla birlikte, yabancı kültürlerle bilhassa Japon kültürü ve etkilerine karşı da hassas idiler. Kendilerini Tayvan yerlisi sayan Hoklo ve Hakkaların, Çin anakaradaki soydaşları ile iletişiminin sürekli olmayışı, onlarda farklı sosyal ve kültürel kimliğin ve buna münasip psikolojinin şekillenmesine yol açmıştır. Ayrıca, Tayvan yerlileri ile farklı düzeylerde etkileşmiş, Japon Sömürgesi Dönemi’ndeki eğitim-kültür uygulamaları sonucunda göç ettikleri Çin anakaradaki akrabalarından önemli oranlarda farklılaşmışlar idi (Wang, 1989: 45). Buna ek olarak, 50 yıllık Japon sömürgesi geçmişiyle, 1936-1945 yılları arasındaki “Japonlaştırma”⁵ siyasetine maruz kalan Tayvanlılarda, doğal olarak sosyo-kültürel ve zihniyet alanında belirgin değişimler ortaya çıkmıştı. İşte bu farklılıklar, sonradan gelen ve adaya hâkim olan *Waishengren*’ların, onlara dönük ayırıcı, dışlayıcı ve baskıcı tutumlarına karşı güçlü bir “biz ve öteki” ayırımının kök salmasına da neden olmuştur. Bu farklılaşma, adanın milliyetçi Çin tarafından ilhak edilmesi sürecinde kendini göstermiş, KMT yönetiminin aşırı şoven ve şüpheli uygulamaları karşısında çok fazla acının yaşanması durumu da ortaya çıkmıştı. KMT yöneticileri, Tayvanlıları potansiyel Japon işbirlikçileri olarak görmüş, onlara yönelik acımasız sömürge politikaları uygulamıştı (Gold 1986: 50). Aynı zamanda, Japon Sömürgesi Dönemi’ndeki Japon izlerini silmek için Çin milliyetçiliği çatısı altında Tayvanlılara Milliyetçi Çin’in değerleri empoze edilmişti. Özellikle,

⁵ Çince “*皇民化运动 /Huangminhua Yundong*” olarak isimlendirilen bu hareket, Tayvan’da uygulanan Japonlaştırma siyaseti ve icraatlarına gönderme yapar. Japon hükümeti, Eylül 1937 tarihinde Tayvanlıları Çin kültüründen uzaklaştırmak amacı ile “Ulusal Manevi Seferberlik Planı” adı verilen sistematik asimilasyon programını hayata geçirmiştir. Buna göre, Tayvanlıların Çince kullanması yasaklanmış, okullardaki her düzey Çince dersler durdurulmuş, gazete ve süreli yayınların Çince baskıları kaldırılmış, sadece Japonca’nın kullanımı ve öğrenimi zorunlu kılınmıştır. Ayrıca, Çin tarzı tapınaklar kapatılmış, çeşitli heykelleri yok edilmiş ve atalarının mezar taşları değiştirilmiş, Japon inançları dayatılmıştır. Bu süreçte Çin tarzı kıyafetler de yasaklanarak Japon kıyafetleri zorunlu kılınmıştır. Bunun dışında Çin draması, müziği ve dövüş sanatları da yasaklanmıştır. 1940’ta, Japon isimlerine geçenlerin siyasi statüleri iyileştirilmiş, isim değiştirmeyi reddedenler görevden alınmıştır. Daha sonraki yıllarda, zorunlu askere alma ve cephelere gönderilme de olmuştur. Gayri resmi verilere göre 300 bin Tayvanlı genç, Çin ve Güneydoğu Asya’daki savaş meydanlarına gönderilmiştir. Özetle, *Huangminhua* hareketi genel olarak dört alanda gerçekleştirilmiştir: Japonca seferberliği, ad-soyadı değiştirme, inanç ve kültürel değiştirme, gönüllü askerlik düzeni.

Çincenin “devlet dili” olarak zorunlu yaygınlaştırılması, Çin kültürünün özümsetilmesi, parti-devlet otoritesini sadakatle koruyarak “Çin anakarasına saldıracak” kutsal, ulusal misyonun bilincinde olmak...vs. (Hao 2004: 125). Bu tarz uygulamalar sonucunda, “bir gün Çin’e döneceğiz” ülküsü ile yaşayan hâkim grup olan “*Daluren*” veya “*Waishengren*” kitesinin, “Tayvanlı”laşmama durumunu da ortaya çıkartmıştır. Onlar, cunta yönetimi sürecinde daima kendilerini Tayvanlılardan üstün tutmuş veya adadaki önemli mevkileri ellerinde bulundurarak ayrıcalıklı konumlarını korumuşlardır (Zhang 2003: 38). Bu imkânlar, grup kimliğini pekiştirirken, toplumsal yarılmayı da derinleştirmiştir.

Eyaletliler zıtlaşmasında, ÇHC ile birleşmeyi güçlü bir şekilde savunan kitlelerin önemli bir bölümünü, KMT rejimi adaya yerleştikten sonra inşa etmiş olduğu, adına askerî köy denilen *Juancun*/眷村⁶ da yaşamış insanların oluşturduğu da biliniyor. 1949’da ülkenin dört bir yanından milyonlarca insanın KMT rejimiyle birlikte Tayvan’a gelmesi ile onların iskânı, iâşe-ibateleri ciddi bir sorun haline gelmiştir. Özellikle sayıları 600 bini bulan askerî personellerin maaş başta olmak üzere pirinç, tahıl ve başka yaşam malzemelerinin dağıtımını kolaylaştırmak amacıyla kolektif bir yaşam alanı, yani *Juancun*’ler inşa edilmeye başlanmıştı (Tamburo, 2018: 138). Bu uygulama ile asker, memur ve eğitimciler kura çekimi ile mülkiyeti kendilerine ait olmayan işbu yaşam alanlarında bulunan yurtlara yerleştiriliyordu. Zamanla birer köy tarzı yerleşim birimine dönüşen *Juancun*’ler, genellikle deniz, kara ve hava askerî üslerin etrafında inşa edilmiş, dışarıya kapalı birimler idi. İşbu yaşam alanının içinde hastaneler, dükkânlar, postaneler, okullar ve diğer kamu tesisleri bulunmaktaydı. Bu nedenle, işbu yaşam alanında yaşayanlar çok önemli bir işleri olmadıkça genellikle bu kapalı mekânlardan ayrılmıyor, kapalı bir yaşam döngüsü içinde yaşamlarına devam ediyorlardı. *Juancun* adı verilen bu yaşam alanlarında yaşayanların yaşam tarzları, mimarisi ve insan ilişkileri Tayvan yerlileri, Hakka ve Hoklo halklarından farklılık arz ediyordu. *Juancun*, nispeten bağımsız bir sosyal ve kültürel ortam oluşturmuş olup, böylesine kapalı bir ortamda yaşayan *Waishengren* kitlesi, Tayvan toplumunun dışında gibi görünen bir dizi karakter ve kompleks geliştirmişti. Tayvanlıların gözünde *Juancun*, özel bir yabancı toplumun yaşadığı mekânlar olarak kabul edilmiştir. *Juancun* için askerî yaşamın bir parçası, Tayvan dışından gelip Tayvan’a hâkim olan göçmenlerin evlerinin bulunduğu izole mekân olduğu söylenebilir. *Juancun* kültürü, KMT ile ÇKP arasındaki iç savaşın getirdiği kutsal savaş misyonunun atmosferiyle doluydu. Askerlik ruhu, *Juancun*’da yaşayan nesillerin düşünce yapısını hem kolektivize etmiş hem

⁶ *Juancun* üzerine daha geniş bilgi için bakınız: 张启疆, 君自他乡来, 苏伟贞, 台湾眷村小说选, 台北: 二鱼文化事业有限公司, 2004; Gao, Dan-Hua. "The *Juancun* in Taiwan 1949-2006 (認識臺灣眷村 1949-2006)." *Taipei: Democratic Progressive Party, Taipei Branch* (2006); Tamburo, Elisa (2018), Authoritarianism in the Living Room: Everyday Disciplines, Senses, and Morality in Taiwan's Military Villages, in: *Journal of Current Chinese Affairs*, 47, 2, 137-163; Ho Si-mi, Taibei xian juancun daochoa yanjiu (*An investigative study of military family villages in Taipei County*), Banciao, Cultural Affairs Bureau of Taipei County, 2001, pp. 19-23; Dominic Meng-Hsuan Yang and Mau-Kuei Chang, *Understanding the Nuances of Waishengren*, China Perspectives, 2010/3, s.108-122.

kurumsallaştırarak burada yaşayan Waishengren'ların mensubiyet duygusu ile içgüdülerini bambu çitin dışındaki Tayvanlılardan farklı kılmıştır. Bundan dolayı *Juancun* sakinleri, kendi yaşam alanlarının dışında kalan Tayvanlıları kendilerinin askerî geçmişinden ayırmak için “avam, sıradan halk” şeklinde isimlendirmiştir. Toplam sayıları 900'ü geçen *Juancun*'da yaşayan birinci nesil Waishengren'lar, genellikle “*Komünistleri devirip KMT iktidarını dirilteceğiz ve ana yurda döneceğiz*” sloganı ile yaşayarak neredeyse Tayvanlı kimliğinden bağımsız bir aidiyet duygusunu oluşturmuştur (Zhang, 2007: 59). Bundan dolayı, onlarda kuvvetli ve tereddütsüz Çinli kimliği daima var olmuş, herhangi bir şekildeki “Tayvanlılığı” reddetmiş, Tayvan bağımsızlığını savunanlara şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu durum, onların ikinci neslinin kimlik bunalımına girmesine, özellikle demokratikleşme süreciyle yükselen Tayvanlı kimliğinin kimi ikinci nesillerce kabul görmesine neden olurken, bağımsızlık isteklerinin iktidarda yer bulmasıyla Çinliliği veya ÇHC ile bütünleşmeyi savunanların çeşitli zorluklarla baş başa kalmasına neden olmuştur.

Demokratikleşme süreci, Tayvan yerlilerinin siyasette daha aktif ve baskın olmasına imkân vermiştir. Aynı zamanda, adaya KMT rejimi ile birlikte gelenlerin imtiyazlı konumunun da hızla sona erdiği gözlemlenmiştir. Tayvan yerlisi ilk Cumhurbaşkanı Lee Teng-hui Dönemi'nde başlayan “Tayvanlılaştırma”, KMT içindeki Dalulu siyasetlerin siyaset sahnesinden dışlanması ile sonuçlanmıştır. “*Waishengren*” grubunun 1990'lardan sonra büyük ölçüde güçlerini kaybetmesi, onlarda bir kriz hissi uyandırmış olup, KMT içindeki ana akım hizipler ile ana akım olmayan hizipler arasındaki mücadele sonucunda, 1993 yılında KMT'dan ayrılanlar “Yeni Parti” adında bir parti kurmuştur. Çoğu seçmenlerin doğduğu ve sosyalleştiği yerin, artık Tayvan olmasından ötürü köken olarak Waishengren olan ikinci veya üçüncü nesillerin sosyalleştiği ortamlardan ötürü yerliler arasındaki eyaletli ayrımı iddiasını yavaş yavaş kaybettiği, nihayetinde adada yaşayanların büyük çoğunluğunun artık Tayvanlı kimliğini doğal bir kimlik olarak benimsediği de gözlemlenmiştir. (Cabestan, 2017: 55). Sonuçta, günümüzde insanların günlük hayatında “Eyaletliler Zıtlaşması”nın nispeten nadir olduğunu, ancak siyasi yaşam alanında, özellikle seçimlerde sıklıkla ve sertlikle ortaya çıktığını söylemek daha yerinde olacaktır.

Tayvan seçimlerine katılan “*Waishengren*” grubuna mensup adaylar, genellikle “Tayvan'ı satanlar” şeklinde etiketlenmiştir. Eyaletlilik bilinci, daima “*ÇHC ile birleşme*” ve “*Bağımsızlık*” bilinciyle iç içe geçmiş durumdadır. “*Waishengren*” ile “*Benshengren*” arasındaki zıtlışmanın, “*Tayvanlı-Çinli*” karşıtlığına dönüştüğü de yaygın gözlenen bir olgudur. 1994 ve 1998 yıllarındaki Taipei Belediye Başkanlığı seçimleri ile 2000 yılındaki Cumhurbaşkanlık seçimleri ve 2002'deki Taipei Belediye Başkanlığı seçimleri, adanın siyasi mücadelesinde “Eyaletliler Zıtlaşması”nı daha da görünür kılmıştır (Zhang, 2003: 2). Buradan da görüleceği üzere, başlangıçta bir nevi sosyal tabaka şeklinde beliren, daha çok kaynakların

kontrolü veya bir nevi sömürmek-sömürülmek ilişkisini yansıtan “Eyaletliler Zıtlaşması”, Tayvan’daki çok partili sisteme geçiş ile birlikte siyaset kurumunda ortaya çıkan dönüşümler akabinde, özellikle Tayvan’ın bağımsız ülke olması gerektiğini savunan siyasal parti veya grupların Eyaletlilik bilincinden istifade ederek “*Yerli ve Gayriyerli*” sınırını çizdiği; bunu daha da ileri götürerek “*Tayvan’ı sevmek*” ve “*Tayvan’ı satmak*” şeklinde kategorize edilmesini sağladığı, hatta Tayvan’ın “*Çinsizleştirilmesi*” için de kullandığı görülmüştür. Neticede, “Eyaletliler Zıtlaşması” belirli ölçülerde ÇHC ile birleşme-bağımsızlığı elde etme çatışmasına dönüşmüştür (Zhang, 2003: 2).

Sonuç

Tayvan veya resmî adı ile Çin Cumhuriyeti, 1949 yılından beri fiili olarak Çin’den daha doğrusu ÇHC’den tamamen bağımsız yaşayan bir ülkedir. ÇKP, Çin ankarasında ÇHC’yi kurduğu tarihten beri KMT rejimini kökünden kazımayı veya Çin Cumhuriyeti’ni tamamen ortadan kaldırmayı, yarım kalmış bir hesap olarak görmüştür. Bu nedenle, Mançu-Qing İmparatorluğu’nun tüm sınırlarının tek hâkim-i mutlağı olarak kendini görmüş ve görmeye devam etmektedir. Esasında modern çağda, Batılı bir ideolojiden esinlenerek kurulan ÇKP, geleneksel Çin devlet zihniyetini devam ettirmiştir. Kültürel Çin ve Politik Çin ayırımında ısrar etmiştir. Politik Çin, sınırlarını Mançu-Qing sınırları olarak kabul etmiş, bu yüzden Doğu Türkistan, Tibet, Tayvan gibi Mançular Dönemi’nde işgal edilen bölgelerin kültürel Çin tarafından yönetilmesi, Çinleştirilmesinde ısrarcı olmuştur. ÇKP rejimi modern çağda Doğu Türkistan ve Tibet’i, dönemin elverişli konjonktüründen istifade ederek, kolayca politik sınırları içine almıştır. Tayvan ise jeopolitik konumu ve ABD desteğinden ötürü ÇHC politik sınırları içine dâhil edilememiştir. Fakat Tayvan’ı yalnızlaştırma, sıkıştırma, hatta içeriden dönüştürme uğraşısına, aralıksız devam etmiştir. Önce BM başta olmak üzere uluslararası örgütlerden dışlanması sağlanmış, sonra ülkelerin Tayvan ile resmî diplomatik ilişki kurmasına veya ilişkisi devam eden ülkeleri ilişkilerini kesmeye zorlamıştır.

2020 itibarıyla Tayvan’ın resmî diplomatik ilişkisi bulunan ülke sayısı 15 (bunlardan 4’ü Asya-Pasifik Bölgesi’nde, 1’i Avrupa’da, 9’u Latin Amerika ve Karayiplerde, 1’i ise Batı Asya ve Afrika Bölgesi’ndedir) olup, Tayvan’ın 112 ülkede Misyonu bulunmaktadır. Aynı zamanda, 70 ülkenin Misyonu da Tayvan’da faal durumdadır⁷. 73 yıldır kendi kendini yöneten ve Doğu Asya’da her alanda örnek teşkil edebilecek kalkınması, modernleşmesi ve demokratik yaşam tarzı ile Tayvan, artık modern bir ulusun temel

⁷ Tayvan Dışişleri Bakanlığı ağ sayfası: <https://en.mofa.gov.tw/News.aspx?n=1333&sms=277>, Erişim: 08.04.2022. International Relations From Year-end 2011 to Year-end 2020, <https://ws.mofa.gov.tw/Download.ashx?u=LzAwMS9VcGxvYWQvNDZlJlBjZGZpbGUvMjc3LzlkzNjk2LzQ5ZmMyNjkzLWU2NmMtNDY3MS05YTY4LTMxZTc2NDQxOTUzNi5wZGY%3d&n=6KGoNCjoi7EpLTEwOeWci%2bmam%2bmXnOS%2fquamuagzSjoag5KS5wZGY%3d&icon=.pdf>

özelliklerini yerine getirmiş bir toplum görünümünü sergilemektedir. Fakat ÇHC'nin Tayvan Adası'nı, ÇHC'ye katmaya, hatta yutmaya yönelik artan emelleri, adanın ulus inşa sürecini doğrudan etkileyen önemli faktör konumunu korumaya devam etmektedir.

Tayvan'ın ulusal kimliği inşa edilirken, eskiden çok önemli bir sorun olan eyaletlilik zıtlaşması eksenli Çinlilik-Tayvanlılık sorunu, artık günümüz Tayvan halkının gündelik yaşantısında o kadar ciddi bir sorun olmaktan çıktıysa da siyasette, tam tersi bir durumun arz etmeye devam ettiği bilinmektedir. Günümüzde Tayvan'daki farklı partilerin birleşme/bağımsızlık sorununa ilişkin tutumlarını ve çabalarını doğrudan etkileyecek önemli bir faktör, Xi Jinping'in "Çin Rüyası"nın gerçekleşip gerçekleşmemesidir. Diğer taraftan, işbu "Birleşme/Bağımsızlık" sorunu sadece Tayvan ve ÇHC'yi ilgilendirmiyor, Tayvan Adası'nın içinde bulunduğu Doğu ve Güney Çin Denizi'nde çıkarları bulunan tüm ülkeleri, özellikle ABD, Japonya gibi ülkeleri de ilgilendiriyor. Bundan dolayı, Doğu Asya coğrafyasına göre nispeten küçük bir ada ülkesi olan Tayvan'ın görünüşte "iç" meselesi gibi gözükse de ulus inşa süreci, karmaşık ilişkiler içinde giderek çetrefilleşmektedir (Jiang 2017: 37).

ÇHC ile artan ekonomik ilişkiler ekseninde gelişen sosyal ve kültürel ilişkiler, Tayvanlılar arasında bazı gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin Tayvan toplumunda çok belirgin olan, "Dalulu Gelinler"dir. Tayvan'daki yabancı kökenli eşlerin toplam sayısı Kasım 2016 itibarıyla, 520 bin kişidir. Bu eşlerden doğma bebeklerin sayısı ise 360.000'i aşmıştır. Yabancı eşlerin yaklaşık 350 binin uyuğu Çin Halk Cumhuriyeti'dir (Karluk, 2018: 67). Ebeveynleri Dalulu olan Tayvan vatandaşlarının çoğu, kendilerini Çinli olarak tanımlayanlar olup, Çin'i hiç bir tehdit olarak görme eğiliminde değiller. Bu, kendilerini hâlâ Çinli olarak gören Tayvan'daki Çin anakaralıları ve onların soyundan gelenlerin, Tayvan'daki Tayvanlılardan çok Çin'deki Çinlileri kendilerine daha yakın gördüklerini de göstermektedir (Karalekas, 2018: 52). Bununla birlikte, sayıları bir ila iki milyon arasındaki Tayvanlı'nın, ÇHC sınırları içinde yaşadığı, kimilerinin burada evli-barklı olduğu biliniyor. Diğer taraftan, sayıları belirsiz çok sayıda kaçak ÇHC vatandaşının Tayvan'da ikamet ettiği de malumdur. Bu iki farklı ama büyüyen topluluk ve onların çocukları, Tayvan'ın ÇHC hakkındaki görüşünü (ve Çin'in Tayvan'a bakışını) etkilemeye ve değiştirmeye başladığı (Cabestan, 2017: 54) dikkatlerden kaçmamalıdır. Tayvan toplumundaki işbu sosyolojik gerçeklikler, ÇHC'nin tezlerine belirli düzeyde meşruiyet sağlarken, güçlü bir Tayvan ulusunun inşasını da güçleştirdiği veya güçleştireceği söylenebilir.

Tayvan Adası'ndaki toplumsal, kültürel ve politik gelişmeler, adanın bağımsızlığı veya mevcut statükonun devamından yana olanların çoğunlukta olduğu bir yönde ilerlediğini göstermektedir. Çünkü ister yerel seçimlerde ister genel seçimlerde birleşmeden yana olan siyasi partiler, artık iktidar olabilecek çoğunluğu sağlayamamaktadır. Son iki seçimi, salt çoğunlukla (%56,12 ve %57,13) bağımsızlık yanlısı DPP kazanmıştır. Tayvan

Boğazı'nın iki tarafındaki ÇKP rejimi ile DDP yönetiminin söylemleri ve tutumları itibarıyla yetmiş üç yıldır devam eden gerilimin, kolay kolay sona ermeyeceği söylenebilir. Diğer taraftan, ÇHC'nin Doğu ve Güney Çin Denizi'ndeki saldırgan tutumu, var olan gerilimi daha da tırmandırarak, bölgede ABD, Japonya, Avustralya ve Hindistan gibi büyük ülkeler ÇHC'ye karşı ittifaklar oluştururken (QUAD gibi), Tayvan'ın önemi daha fazla öne çıkmış bulunmaktadır. “Tek Çin” tezinden vazgeçmeyen ÇHC tehdidi devam ettiği müddetçe, Tayvan toplumunda Tayvanlı kimliği ekseninde devam eden ulus inşa sürecinin güçlenerek devam edeceği, aynı zamanda Çinli kimliğinin de kolay kolay yok olmayacağı, sorunlu bir alan olarak var olacağı öngörülebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız.

Yazar Katkısı: Abdürreşit Celil Karluk %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind.

Author Contributions: Abdürreşit Celil Karluk %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest

Kaynakça

Brown, M. (2004). “Is Taiwan Chinese?” *The Impact of Culture, Power, and Migration on Changing Identities*, Berkeley: University of California Press.

Cabestan, J. P. (2017). *Changing Identities in Taiwan under Ma Ying-jeou, Taiwan and China: fitful embrace*/edited by Lowell Dittmer. Description: Oakland, California: University of California Press.

Copper, J. F. (1996). *Taiwan: Nation-State or Province?* Boulder, 1996, Westview Press.

陈孔立,台湾政治的“省籍 - 族群 - 本土化”研究模式,台湾研究集刊,2002年第2期,s.1-13.

Dominic Meng-Hsuan Yang ve Mau K., Ch. (2010). Understanding the Nuances of Waishengren, *China Perspectives*, Sayı 3, ss.108-122.

Gao, D. H. (2006). "The Juancun in Taiwan 1949-2006 (認識臺灣眷村 1949-2006)." *Taipei: Democratic Progressive Party, Taipei Branch*.

Gold, Th. B.(1986). *State and Society in the Taiwan Miracle*, Armonk, NY, M.E. Sharpe.

Güleç, C. (1992). *Türkiye’de Kültürel Kimlik Krizi*, Vadi Yayınları, Ankara.

郝时远 (2004). 台湾的“族群”与“族群政治”析论, *中国社会科学*, Sayı 2, ss. 123-136.

International Relations From Year-end 2011 to Year-end 2020, <https://ws.mofa.gov.tw/Download.ashx?u=LzAwMS9VcGxvYWQvNDZlZjIibGZpbGUvMjc3LzlkzNjk2LzQ5ZmMyNjkzLWU2NmMtNDY3MS05YTY4LTMxZTc2NDQxOTUzNi5wZGY%3d&n=6KGoNCjoi7EpLTEwOeWci%2bmam%2bmXnOS%2fguamguazgSjooag5KS5wZGY%3d&icon=.pdf>, Erişim: 08.04.2022.

Jao, J. Ch. ve Mckeever, M. (2006), Ethnic Inequalities and Educational Attainment in Taiwan, *Sociology of Education*, vol. 79, Sayı 2, ss. 131-152.

Jiang, Y. H. (2017). Taiwan’s National Identity and Cross-Strait Relations, *Taiwan and China: fitful embrace / edited by Lowell Dittmer*. Description: Oakland, California: University of California Press, 19-42.

Jiang, Y. H. (2006). “Is Taiwan a Nation? On the Current Debate over Taiwanese National Identity and National Recognition,” in *The Dignity of Nations: Equality, Competition, and Honor in Asian Nationalism*, ed. Sechin Y. S. Chien and John Fitzgerald (Hong Kong: Hong Kong University Press, ss.141-64.

Karakaş, M. (2013). Türkiye’nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/2, ss.1-44.

- Karalekas, D. (2018). *Civil-Military Relations in Taiwan: Identity and Transformation*, Emerald Publishing.
- Karluk, A. C. (2018). "Tayvan'ın Etno-Demografik Yapısı", *Türkiye'de Tayvan Çalışmaları-I* (Tarih, Ekonomi ve Uluslararası İlişkiler), Ankara Üniversitesi Yayınları No: 616 Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi APAM Yayınları: 1, Ankara, ss. 62-93.
- Karluk, A. C. (2021). *Çinlilik ve Çin'de Ötekiler*, Gözden geçirilmiş ikinci baskı, Nobel.
- Li, D. Zh. (2018). Cultural Memory in Mainland Immigrants' Settlement of Taiwan: A Case Study of Zuoying Naval Veterans' Villages. In: Compton, Jr., R., Leung, H., Robles, Y. (eds) *Dynamics of Community Formation*. Palgrave Macmillan, New York.
- Li M. Ch.(2003). Basis of Ethnic Identification in Taiwan, *Asian Journal of Social Psychology*, Sayı 6, ss. 229-237.
- 刘效宇 (2015). 试论台湾省籍族群政治下的主要政党认同. 广州社院学报·2015 年第 1 期, ss.54-58.
- Ministry of Foreign Affairs, (2017). Republic of China (Taiwan) Taiwan, *The Republic of China at a Glance*, Printed by Red & Blue Color Printing Co., Ltd.
- Smith, A. D.(1994). *Milli Kimlik (National Identity)*, ÇEVİREN Bahadır Sina Şener, 1. BASKI, İletişim Yayınları.
- Tamburo, E. (2018). Authoritarianism in the Living Room: Everyday Disciplines, Senses, and Morality in Taiwan's Military Villages, in: *Journal of Current Chinese Affairs*, 47, 2, ss.137-163.
- Tayvan Dışişleri Bakanlığı Ağ Sayfası: <https://en.mofa.gov.tw/News.aspx?n=1333& sms=277>, Erişim: 08.04.2022.
- 田弘茂, 大转型, 台北, 时报文化出版社, 1989 年版.
王甫昌, 由「中國省籍」到「台灣族群」: 文戶口普查籍別類屬轉變之分析, 台灣社會學, 第九期, 頁 59-117, 2005 年 6 月出版.
- Yanık, C. (2013). Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi, *Kaygı*, Sayı 20, ss.225-237.

Yıldız, S. (2007). Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği, *Millî Folklor*, Sayı 74, ss. 9-16.

张文生, 台湾省籍矛盾的社会历史根源重, 庆社会主义学院学报, 2003 年第 3 期, s. 38-39.

张文生, 眷村文化与台湾省籍矛盾, 重庆社会主义学院学报, 2007 年第 4 期.s.58-61.

张启疆, 君自他乡来, 苏伟贞, 台湾眷村小说选, 台北: 二鱼文化事业有限公司, 2004.

Extended Abstract

Taiwanese population consists of three origins in general. The first is the island's original population called Yuanzhumin, speaking Austronesian languages known as the natives of the island. The second is the Hokla and Hakka people, who migrated to the island from Southeastern China for various reasons in the last four centuries- different from the mainland Chinese- speaking different dialects of Chinese and calling themselves Benshengren. The last one consists of Kuomintang (KMT) members and supporters who took refuge on the Island or occupied the Island after being defeated by the Chinese Communists in the civil war in mainland China. The People's Republic of China's (PRC) official discourse claims that the Chinese people have lived in Taiwan since ancient times. However, historical records say that a considerable Chinese population formed on the Island after the 17th century, when Taiwan came under official Chinese rule. It indicates that there was no evidence that China officially ruled the island previously.

KMT, the legitimate government of China, was defeated in the civil war in 1949; in the same year, the Island became a refuge for the exiled Republic of China when the entire state administration was transferred to Taiwan Island. The policies implemented by the KMT regime in Taiwan, which moved to Taiwan, are generally that they are on Taiwan temporarily and will leave after clearing mainland China from communists. However, the prolongation of the process, the oppressive, exclusionary and Sinification practices and the increasing oppositional discourses among Taiwanese natives have strengthened the search for an identity independent of Chineseness. With the end of martial law in Taiwan and the beginning of the democratization process, the compulsory "Sinification" process in the KMT period came to an end. The relatively comfortable political environment brought about by the multi-party system and the local nationalism rising on the axis of Taiwanese identity allowed the development of Taiwan's national identity construction process. Political movements defending the Taiwanese

identity gained strength in this process, achieved great success in the elections and came to power through legitimate ways to govern the country, especially local governments. These developments not only provided more opportunities for the “Taiwanese” identity to consolidate or expand but also reduced the proportion of those who advocated the “Chinese” identity, which was the official ideology of the KMT period, which envisaged unification with the PRC. Of course, the changes that emerged with the Xi Jinping government in the PRC, the CCP’s genocidal practices in East Turkistan, the assimilation and oppression of Tibet, the increasing restrictions in China and its effects on Hong Kong democracy have had a direct impact on the nation-building process in Taiwan. However, it should not be ignored that political parties rejecting “Chineseness” create significant opportunities to defend Taiwan’s national identity or Taiwanese independence.

Although the PRC never administered Taiwan, it continued to be seen as a province of the PRC. This situation has continued to be processed steadily in the educational institutions of the PRC, in the field of culture, communication and media, in its political discourse and actions, and even in daily weather information for seventy years. However, although about 96% of Taiwan’s population is Chinese-speaking or is seen as the majority Han Chinese, Taiwanese people do not consider Chinese their sole ethnic identity. They tend to see themselves in a variety of alternative ethnic identities. Chinese-speaking people living in Taiwan are generally divided into two main groups, Daluren (Mainland China Chinese) and Taiwanren (Taiwanese). The differences in the arrival time on the island caused them to have different memories of mainland China and Taiwan and to evaluate themselves in different social, political and cultural categories. The Chiang Kai-shek regime, which came to Taiwan with a colonial past of the Netherlands, Spain and Japan, with the state administration, army and large population after 1947, almost occupied the island. The Chiang Kai-shek regime carried out the February 28 Taiwan massacre, which cannot be erased from the memory of the Islanders.

Due to the sociological reality of Taiwanese society, the perception of “Taiwanese”, which has historical roots, started to become more organized towards the end of martial law. However, it found a severe place in the political arena, especially in the multi-party-political environment that emerged with democratization. It started to consolidate in the face of the increasing PRC threat. The “Taiwanese” identity, also the source of the political ideology that advocates for Taiwan to be an independent state, stood against the “Chinese” that advocated unification with China. A different national identity from the PRC was built in Taiwan. In particular, the homeland/state tendency in the perception of identity has turned into a political inclination and has caused conflicts in constructing Taiwan’s national identity. This situation was used between political and cultural groups that prioritized Taiwan's independence and groups that wanted to integrate with China and became the focus of fights in Taiwan elections.

The method used in this study is qualitative research, such as literature review and document analysis. This study mainly focuses on Taiwan's national identity construction process, which has been a de facto independent state from China since 1947. Still, Taiwan is not fully recognized by the international community due to the "one China" policy implemented by the PRC. The study revealed that the Chinese-Taiwanese problem, which was a significant problem in the past while constructing the national identity of Taiwan, is not a severe problem in the daily life of today's Taiwanese people but continues as the opposite situation in politics. The study considered that as long as the aggressive attitude of the Xi Jinping administration in the East and the South China Sea and the "One China" policies towards Taiwan continue, the nation-building process in Taiwanese society will continue on the axis of Taiwanese identity, will continue to strengthen. At the same time, it is thought that the Chinese identity will not disappear quickly and will exist as a problematic area.

CAM TAVAN SENDROMU VE MOBBİNG: KADIN SAĞLIK ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Nesrin AKCA* & Aygen ÇAKMAK** & Hande ŞAHİN***

Öz

Bu araştırma kadın sağlık çalışanlarının cam tavan sendromu ve mobbing durumlarının incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu sağlık alanında çalışan 259 kadın oluşturmuştur. Araştırmanın verileri “Kişisel Bilgi Formu”, Karaca (2007) tarafından geliştirilen “Cam Tavan Algısı Ölçeği” ve Laleoğlu ve Özmete (2013) tarafından uyarlanan “Mobbing Ölçeği” ile toplanmıştır. Veriler bağımsız örneklemelerde t testi, ANOVA ve Pearson Çarpım Moment Korelasyon analizi ile değerlendirilmiştir. Araştırma sonucuna göre; kadın sağlık çalışanlarının yaş değişkeninin cam tavan algısı ölçeğinin kadınların kişisel tercih algıları alt boyut puanlarında anlamlı bir farklılık oluşturmaktadır. Evli olan kadınların çoklu rol üstlenme, kişisel tercih algıları ve stereotip alt boyutlarına ait puan ortalamalarının bekâr olan gruba göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Kadınların kişisel tercih algıları ile örgüt kültürü ve politikaları alt boyut puanlarında çalışma yılının anlamlı bir farklılık oluşturduğu, ayrıca işlerini hiç sevmediklerini belirten kadınların cam tavan algısı ölçeği toplam puanlarının diğer gruplara göre daha düşük olduğu saptanmıştır. Araştırmada ayrıca kadın sağlık çalışanlarının yaş, medeni durum, çalışma yılı ile işini sevmeye düzeyinin mobbing ölçeği toplam puanlarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu, cam tavan algısı ölçeğine ait puanlar ile mobbing ölçeği puanları arasında ise pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cam Tavan, Mobbing, Kadın Sağlık Çalışanı, Dışlama, Engel.

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, nakca@kku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5546-1443>.

** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, ayalp71@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0692-336X>.

*** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, hande_k1979@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-0012-0294>.

Not: Bu araştırmanın yapılabilmesi için, Kırıkkale Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 25.03.2021 tarih 2021/06 sayılı ve 2021.03.24 karar no'lu etik kurul uygunluğuna ilişkin izin alınmıştır.

GLASS CEILING SYNDROME AND MOBBING: A RESEARCH ON FEMALE HEALTH WORKERS

Abstract

This study was conducted to examine the glass ceiling syndrome and mobbing experienced by female health workers. The study group consisted of 259 women working in the field of health. The data were collected using the "Personal Information Form", "Glass Ceiling Perception Scale" developed by Karaca (2007) and the "Mobbing Scale" adapted by Laleoğlu and Özmete (2013). Descriptive statistics, independent samples t test, one-way analysis of variance and Pearson Product Moment Correlation analysis were used in the analysis of the data. The results revealed that there was a significant difference in the personal preference perceptions sub-dimension of the glass ceiling perception scale with regard to age. It was found that the married participants' average scores in multi-role taking, personal preference perceptions and stereotypes scores was higher than those of the single group. It was also revealed that the working year made a significant difference in women's personal preference perceptions and organizational culture and policies sub-dimensions. It was also indicated in the study that the age, marital status, working year and level of love of work made a significant difference in the total scores of the mobbing scale, and there was a positive significant relationship between the glass ceiling perception scale and the mobbing scale scores.

Keywords: Glass Ceiling, Mobbing, Female Health Workers, Exclusion, Prevent.

Giriş

Kadın popũlasyonu, dũnyanın neredeyse yarısını oluştururken, iş yaşamında Özellikle yŕnetici konumlarında kadınların oranının erkeklere gŕre daha dũŐũk dũzeyde olduğu gŕrũlmektedir. Toplumda kadının iş tanımının ve aynı zamanda alıŐma koşullarının bũyũk oranda erkeğe gŕre belirlenmiş olması, kadının çalışma yaşamında geri plana atılmasına ve yŕneticilik kademelerinde yer alamamasına neden olmuştur (Utma, 2019:45).

Toplumdaki kadın çalışanların kariyer yapmalarının ya da yetki sahibi olmalarının çeşitli Şekillerde engellenmesinin (cam tavan sendromu / mobbing) temel nedenleri arasında; toplumsal yargılar, cinsiyet ayrımı, fırsat eŐitsizlikleri vb. Önemli faktŕrler yer almaktadır. Bu doğrultuda toplumda kadınlar, yŕnetimle ilgili işlerden çok uzmanlık gerektiren iŐlere yŕnelmektedirler (Őrũcũ, Kılıç ve Kılıç, 2007:120; Crampton ve Mishra, 1999:89).

Kadınlara yŕnelik uygulanan olumsuz davranışların temel sebebi; çalışan birey olmaktan çok, "kadın" olmalarıdır. Bu açıdan bakıldığında; çalışan kadına uygulanan mobbing ya da cam tavan uygulamaları, ayrımcılık ve toplumsal cinsiyet temelli eŐitsizlikten kaynaklanan bir sorun olarak açığa çıkmaktadır.

Kadınların alıŐma hayatlarında ũst dũzey yŕnetimde yer almalarının engellenmesi ile ilgili bir kavram olan "cam tavan sendromu"; hem Őrgũtsel

boyutta hem de kamuda, politik yaşamda, eğitimde ve akademik boyutlarda da görülebilmektedir. Bu kavram; sadece örgütsel boyutta piramidin en üstünde değil, diğer yönetsel boyutlarda da karşımıza çıkabilmektedir. Cam tavan sendromu, sadece çalışan kadınların örgüt içinde hiyerarşik olarak yükselememelerini ifade etmekle kalmamakta, aynı zamanda cinsiyete bağlı olarak maaş, terfi, eğitim ve kariyerlerinde gelişme haklarını kullanamama, erkeklerin çoğunlukta olduğu iletişim yöntem ve uygulama kanallarına girememe, basmakalıp yargılar vb. birçok yanlış uygulamayı da içermektedir. Cam tavan sendromunun ortaya çıkmasında; toplumsal inançlar, mesleki cinsiyet ayrımı, örgüt kültürü gibi faktörler yer almaktadır (Lockwood, 2004:2-3; Utma, 2019:45-46). Tüm bunların yanında, çalışan kadınların üst yönetici konumunda daha az yer almasına neden olan diğer etmenler; toplumdaki değer yargıları ve kadının yeri eşinin yanındır, kadın bir annedir düşüncesinden hareketle geleneksel rollerin verilmesi, kadının kendine güven duygusunun azalması, üst yönetime yükseldiğinde, yalnızlık yaşayacağı korkusu; erkek yöneticilere özenmesi sonucunda “kraliçe arı sendromu” yaşaması ve mobbinge uğraması vb. şeklinde sıralanabilir (Yılmaz, 2019:27).

Özellikle toplumda kadın çalışanlara uygulanan “cam tavan sendromu”nun ve “mobbing” eyleminin; sadece örgüt düzeyinde değil, toplumsal düzeyde de bir sorun olarak algılanması önem taşımaktadır. Yapılan bu kadın/erkek ayrımcılığının yalnızca ayrımcılığa maruz kalan kadın grubuna yönelik olmaktan çok; toplumun tamamına yönelik bir sorun olduğu göz önünde bulundurularak bu konunun üzerinde durulması ve mücadele edilmesi gereklidir (Utma, 2019:55).

Bu çalışma, sağlık sektöründe çalışmakta olan kadın çalışanların cam tavan sendromu ve mobbing durumlarını araştırmayı amaçlayan kesitsel bir araştırmadır. Bu amaç doğrultusunda; kadın sağlık çalışanlarının çalışma hayatında gerek cam tavan sendromundan kaynaklı gerekse mobbing mağduru olmaktan kaynaklı karşılaştıkları sorunların nedenlerini tespit edip, çözüm önerileri üretmek hedeflenmektedir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Kadınların üst yönetim kademelerine gelememeleri ve onların başarılarının ya da yeterliliklerinin gözardı edilerek ilerlemelerini engelleyen aynı zamanda açıkça görülmeyen ve ifade edilemeyen engellerin tamamı “cam tavan sendromu” olarak bilinmektedir (Şiyve, 2004:1). Aynı şekilde cam tavan sendromu gibi işyerinde mobbing davranışlarına maruz kalan kadın çalışanların sayısı erkeklere oranla daha fazladır ve kadınlar bu süreçlerden olumsuz etkilenmektedir. Bir veya birden fazla çalışan bireyin iş ortamında, bir başka çalışan bireye sistematik bir biçimde devamlı psikolojik şiddet içeren tutum ve tavır sürecini kapsayan “mobbing”; çalışan bireyler açısından hem mesleki hem güvenlik hem de sağlık sorununa neden olmaktadır (Aşkın ve Aşkın, 2018:256). Diğer bir bakış açısıyla mobbing eylemi; “mobbing uygulayan kişilerin, hedef aldığı birey ya da grupların

yıpranmalarını sağlamak, baskı kurarak yılmalarına sebep olmak ve çalışma ortamından uzaklaştırmak ya da bulunduğu örgütten ayrılmasına sebep olmak amacıyla sistemli olarak yapılan davranışların toplamıdır” şeklinde ifade edilebilir (Leymann, 1996:165; Einarsen, 1999:17-19). İster “cam tavan sendromu” olsun ister “mobbing” olsun bu tür davranışlara uğrayan kadınların başta “ruh sağlığı” olmak üzere genel sağlığı bozulmaktadır.

Yapılan araştırmalar incelendiğinde (Karaca, 2007; Örucü, Kılıç ve Kılıç, 2007; Aksoy, 2008; Fettahlıoğlu, 2008; Çetin, 2011; Çivilidağ, 2011; Çetin ve Atan, 2012; Türeli ve Dolmacı, 2013; Gökdemir, 2016; Kılıç ve Burhan Çakıcı, 2016; Öztürk ve Bilkay, 2016; Soysal ve Baynal, 2016; Aşkın ve Aşkın, 2018; Utma, 2019; Kuru, 2020; Atalay, 2022); cam tavan sendromu ve mobbing ayrı ayrı ele alınmış olup, kadın sağlık çalışanları üzerine cam tavan sendromu ve mobbingin bir arada yer aldığı bir çalışma yapılmamıştır. Kadınların çalışma hayatında kariyer yapmalarının engellenmesi, mobbinge maruz bırakılarak ya da cam tavan sendromu sonucu gerçekleşebilmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada; sağlık sektöründe çalışan kadınların, çalışma hayatlarında karşılaştıkları güçlükler ve yönetici konumuna yükselme isteklerinin önündeki engellerden cam tavan sendromu ve aynı şekilde mobbing durumları incelenmektedir.

Günümüzde çalışan kadınlar, çalışma hayatının her aşamasında (yönetim aşaması da buna dahil) erkek çalışana göre geride kalmayı değil, tam aksine erkek çalışanla yanyana çalışmayı ve alınacak kararları ortak almayı istemektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde çalışan kadınların hem kurumsal hem de toplumsal alanda belirli bir mevki sahibi olma sürecinin tamamlanmamasından dolayı; kadınların üst düzey mevkiye yükselmeleri engellenmekte, bu nedenle de üst düzey pozisyonlarda sayıları erkek çalışanlara göre daha az olmaktadır (Yılmaz, 2019:2-3).

2. HİPOTEZ GELİŞTİRME

Literatürde değinilen tartışmalardan hareketle aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

Hipotezler

H1: Kadın sağlık çalışanlarının bireysel özellikleri ile cam tavan sendromu arasında bir fark vardır.

H2: Kadın sağlık çalışanlarının bireysel özellikleri ile mobbing durumları arasında bir fark vardır.

H3. Kadın sağlık çalışanlarının cam tavan sendromu ve mobbing durumları arasında bir ilişki vardır.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışma; kadın sağlık çalışanlarının cam tavan sendromu ve mobbing durumları üzerinde yaş, medeni durum, çalışma yılı ve işini sevme düzeyinin farklılık oluşturup oluşturmadığı ve cam tavan algısı ölçeği puanları ile mobbing ölçeği puanları arasındaki ilişkinin incelendiği ilişkisel tarama modelinin kullanıldığı bir araştırmadır. Çalışmada yer alan bireyler

doğal ortamlarında incelenirken, değişkenler arasındaki değişimin varlığında ilişkisel tarama modelinden yararlanılmaktadır (Karasar, 2016:114-119).

Araştırma, kartopu örnekleme yöntemiyle; araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden sağlık alanında çalışan 259 kadın üzerinde yürütülmüştür. Kartopu örnekleme yöntemi; aranılan kritere uygun bireyler bulunduktan sonra, bireylerin aynı özelliğe sahip tanıdığı diğer bireylere ulaşmaya çalışması şeklinde uygulanmaktadır (Aksakoğlu, 2006:15). Bu araştırmada öncelikle araştırmacıların tanıdığı kadın sağlık personeline ulaşılmış olup, sonrasında ulaşılan sağlık personelinin tanıdığı arkadaşları tarafından anket formunun doldurulması sağlanmıştır.

Çalışmaya hemşire, doktor ve diğer kadın sağlık çalışanları dahil edilmiştir. Araştırmaya katılmayı kabul eden gönüllü kadın sağlık çalışanlarına ait veriler “Google Form” aracılığı ile toplanmıştır. Ankete, formun hangi amaçla hazırlandığı ve anketin doğru anlaşılabilmesi için kısa bir açıklama yapılarak başlanmıştır.

3.1. Verilerin Toplanması

Araştırmada veri toplama amacıyla kadın sağlık çalışanlarına ait tanıtıcı bilgileri elde edebilmek amacıyla “Kişisel Bilgi Formu”, cam tavan engellerine ilişkin algının belirlenmesi amacıyla “Cam Tavan Algısı Ölçeği” ile “Mobbing Ölçeği” kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Kadın sağlık çalışanlarının tanıtıcı özelliklerine ait bilgileri elde edebilmek amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanan bir formdur.

Cam Tavan Algısı Ölçeği: Karaca (2007) tarafından geliştirilmiş ölçek beşli likert tipte 38 maddeden oluşmakta, 1-5 puan arasında puanlanmakta, yüksek puanlar almak cam tavan algısının artmasına işaret etmektedir. Ölçek maddelerinin faktörlere göre dağılımı, 5 madde çoklu rol üstlenme; 7 madde kadınların kişisel tercih algıları; 8 madde örgüt kültürü ve politikaları, 3 madde informal iletişim ağları, 2 madde mentorluk, 6 madde mesleki ayırım, 7 madde stereotipler şeklindedir. Karaca (2007) tarafından yapılan güvenilirlik analizinde ölçeğin güvenilirlik katsayısı 0,94’tür. Karasar (2016)’a göre 0,80 ve üzerinde Cronbach Alfa katsayısına sahip ölçekler yüksek ve 0,90 üzeri çok yüksek düzeyde güvenilirliğe sahiptir. Çalışmada ölçekten elde edilen verilerle Cronbach Alfa katsayısı 0,849 olarak saptanmıştır.

Mobbing Ölçeği: Aiello vd. (2008) tarafından geliştirilen ölçeğin uyarılama çalışması Özmete ve Laleoğlu (2013) tarafından yapılmıştır. Laleoğlu; yapmış olduğu geçerlik ve güvenilirlik analizi sonucunda 38 madde ve “İş arkadaşları ile ilişkiler, Tehdit ve taciz, İş ve kariyer ile ilgili engellemeler, Özel yaşama müdahale, İşe bağlılık” olmak üzere beş faktörden oluşan bir yapı elde etmiştir. Ölçeğin iç tutarlılığı Cronbach Alpha 0,948 olarak belirlenmiştir. Ölçekte ifadeler 1 ile 7 puan arasında puanlanmaktadır. Ölçekten yüksek puanlar almak bireyin mobbinge maruz

kaldığını göstermektedir (Laleoğlu ve Özmete, 2013:9-31). Bu çalışmada ölçeğin güvenirlik katsayısı 0,953'tür.

3.2. Verilerin Analizi

Bu çalışmada veriler SPSS programı ile değerlendirilmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılım gösterip göstermediği araştırılmış, ± 2 çarpıklık ve basıklık değerlerinin normal dağılım varsayımını karşıladığı belirlenmiştir (George ve Mallery, 2010:114). Araştırmada verilerin normal dağıldığı kabul edilerek, analizlerde t testi, ANOVA Testi ile anlamlı farklılıklarda farklılığın hangi grup tarafından kaynaklandığını belirlemede Scheffe testi kullanılmıştır. Sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan sendromu ve mobbing durumları arasındaki ilişki ise Pearson Çarpım Moment Korelasyon analizi ile değerlendirilmiştir.

Tablo 1. Cam Tavan Sendromu ve Mobbing Ölçeği Normallik Değerleri

Ölçek	Min	Max	X	Std.Hata	Çarpıklık	Basıklık
Cam Tavan Algısı	1,00	2,82	1,51	,0274	-,084	,275
Mobbing	1,00	4,66	2,00	,0548	1,099	,725

Tablo 1'de görüldüğü gibi, cam tavan algısı ölçeği ortalaması 1.51 ± 0.02 ; mobbing ölçeği ortalaması 2.00 ± 0.05 'tir.

3.3. Etik Konular

Bu araştırmanın yapılabilmesi için, Kırıkkale Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 25.03.2021 tarih 2021/06 sayılı ve 2021.03.24 karar no'lu etik kurul uygunluğuna ilişkin izin alınmıştır.

4. BULGULAR

Tablo 2'de araştırmaya katılan kadın sağlık çalışanlarının tanıtıcı özelliklerine ilişkin bilgiler verilmektedir.

Tablo 2. Kadın Sağlık Çalışanlarının Bazı Tanıtıcı Özelliklerine Göre Dağılımları (n=259)

Tanıtıcı özellikler	Sayı (n)	Yüzde (%)
Yaş		
20-30	64	24.70
31-40	76	29.30
41 yaş ve üzeri	119	45.90
Öğrenim durumu		
Lise	31	12.00
Üniversite	228	88.00
Medeni durum		
Evli	195	75.30
Bekâr	64	24.70
Sahip olunan çocuk sayısı		
Çocuk yok	76	29.30
1	62	23.90
2 ve üzeri	121	46.70
Gelir durumu		

Gelir giderin altında	57	22.00
Gelir gidere eşit	135	52.10
Gelir giderin üstünde	67	25.90
Kaç yıldır çalışıyorsunuz?		
1-10 yıl	81	31.30
11-20 yıl	80	30.90
21-30 yıl	81	31.30
31 yıl ve üzeri	17	6.60
İşinizi sevme düzeyiniz		
Çok	14	5.40
Orta	157	60.60
Hiç	88	34.00
İşinizi değiştirmeyi ister misiniz?		
Evet	127	49.00
Hayır	132	51.00

Araştırmaya katılanların demografik özellikleri incelendiğinde; kadın sağlık çalışanlarının %24,7'sinin 20-30 yaş aralığında, %45,9'unun ise 41 yaş ve üzerinde olduğu görülmektedir. Kadınların %75,3'ü evli, %88'i üniversite mezunu, %46,7'si iki ve üzerinde çocuğa sahiptir. Kadın sağlık çalışanlarının %52,1'i gelir durumlarını "gelir gidere eşit" olarak belirtirken, %22'si "gelir giderin altında" olarak ifade etmişlerdir. Kadınların %31,3'ü 1-10 yıl, %30,9'u 11-20 yıl arasında çalıştığını, 6,6'sı ise 31 yıl ve üzerinde çalıştıklarını belirtmişlerdir. Çalışmaya alınan kadın sağlık çalışanlarının %60,6'sı işlerini orta düzeyde sevdiğini belirtirken, %49'u iş değiştirmeyi istemektedir.

Tablo 3. Sağlık Alanında Çalışan Kadınların Tanıtıcı Özelliklerine Göre "Cam Tavan Algısı Ölçeği" Puanlarına İlişkin Analiz Sonuçları

Tanıtıcı özellikler	Cam Tavan Algısı Ölçeği							
	Çoklu rol üstlenme	Kadınların Kişisel Tercih Algıları	Örgüt Kültürü ve Politikaları	İnformel İletişim Ağları	Mentorluk	Mesleki Ayrım	Stereotip	Toplam
	$\bar{x} \pm ss$	$\bar{x} \pm ss$	$\bar{x} \pm ss$	$\bar{x} \pm ss$	$\bar{x} \pm ss$	$\bar{x} \pm ss$	$\bar{x} \pm ss$	$\bar{x} \pm ss$
Yaş								
20-30 ¹	0.88 ± 0.64	0.56 ± 0.64	2.15 ± 0.73	2.04 ± 0.86	2.20 ± 0.84	1.83 ± 0.53	0.62 ± 0.55	1.47 ± 0.40
31-40 ²	1.04 ± 0.68	1.04 ± 0.68	1.90 ± 0.73	1.97 ± 0.66	1.96 ± 0.77	1.80 ± 0.57	0.83 ± 0.67	1.49 ± 0.39
41 yaş ve üzeri ³	1.04 ± 0.69	0.95 ± 0.49	1.94 ± 0.76	1.96 ± 0.71	2.24 ± 0.80	1.76 ± 0.57	0.73 ± 0.62	1.54 ± 0.41
Analiz	F=1.315 p=.270	F=17.591 p=.000** 1<2,3	F=2.200 p=.113	F=.212 p=.809	F=2.851 p=.060	F=.308 p=.735	F=2.012 p=.136	F=.647 p=.525
Medeni durum								
Evli	1.06 ± 0.71	0.96 ± 0.53	1.94 ± 0.74	1.98 ± 0.73	2.17 ± 0.81	1.81 ± 0.57	0.80 ± 0.64	1.54 ± 0.41
Bekâr	0.83 ± 0.62	0.65 ± 0.46	2.09 ± 0.77	1.97 ± 0.73	2.07 ± 0.81	1.73 ± 0.53	0.55 ± 0.53	1.41 ± 0.36
Analiz	t=2.302 p=.022*	t=4.123 p=.000**	t=1.300 p=.195	t=.113 p=.910	t=.849 p=.397	t=1.033 p=.302	t=2.762 p=.006**	t=2.254 p=.025*
Çalışma yılı								
1-10 yıl ¹	0.94 ± 0.65	0.66 ± 0.50	2.15 ± 0.75	2.07 ± 0.87	2.23 ± 0.86	1.84 ± 0.55	0.63 ± 0.55	1.49 ± 0.41
11-20 yıl ²	1.06 ± 0.78	0.95 ± 0.55	1.85 ± 0.72	2.00 ± 0.66	2.06 ± 0.80	1.79 ± 0.58	0.79 ± 0.67	1.51 ± 0.42
21-30 yıl ³	1.01 ± 0.67	0.99 ± 0.51	1.89 ± 0.74	1.84 ± 0.69	2.13 ± 0.79	1.71 ± 0.57	0.80 ± 0.66	1.50 ± 0.40
30 yıl ve üzeri ⁴	1.03 ± 0.65	1.06 ± 0.46	2.22 ± 0.79	2.15 ± 0.55	2.23 ± 0.70	1.91 ± 0.37	0.64 ± 0.52	1.61 ± 0.33
Analiz	F=.419 p=.740	F=7.131 p=.000** 1<2,3,4	F=3.194 p=.024* 2<4	F=1.708 p=.166	F=.626 p=.599	F=.996 p=.395	F=1.427 p=.235	F=.392 p=.759
İşi sevme düzeyi								
Çok ¹	1.45 ± 0.96	1.02 ± 0.58	2.09 ± 0.76	1.95 ± 1.02	2.32 ± 0.89	1.93 ± 0.44	1.14 ± 0.84	1.72 ± 0.55
Orta ²	1.04 ± 0.65	0.89 ± 0.50	2.08 ± 0.76	2.09 ± 0.76	2.24 ± 0.80	1.85 ± 0.55	0.74 ± 0.62	1.57 ± 0.39
Hiç ³	0.86 ± 0.69	0.84 ± 0.57	1.76 ± 0.69	1.80 ± 0.60	1.93 ± 0.77	1.68 ± 0.57	0.66 ± 0.57	1.36 ± 0.36

Analiz	F=5.052 p=.007**	F=7.759 p=.469	F=5.835 p=.003**	F=4.447 p=.013*	F=4.251 p=.015*	F=3.107 p=.046*	F=3.418 p=.034*	F=9.609 p=.000** 3<1.2
--------	---------------------	-------------------	---------------------	--------------------	--------------------	--------------------	--------------------	------------------------------

*p<.05, **p<.01

Tablo 3' te sağlık alanında çalışan kadınların tanıtıcı özelliklerine göre cam tavan algısı ölçeği alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile ölçek toplam puanları görülmektedir.

Yaş değişkeninin sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan algısı ölçeğinin sadece kadınların kişisel tercih algıları alt boyut puanlarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu (F =17,591; p<.05) bu farklılığı da Scheffe testi sonucunda 20-30 yaş aralığında kadınların puan ortalamalarının oluşturduğu belirlenmiştir.

Sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan algısı ölçeğinin çoklu rol üstlenme, kadınların kişisel tercih algıları ve stereotip alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile ölçek toplam puan ortalamalarında medeni durumun anlamlı bir farklılık oluşturduğu saptanmıştır (p<.05). Evli olan sağlık alanında çalışan kadınların çoklu rol üstlenme (1.06 ± 0.71), kadınların kişisel tercih algıları (0.96 ± 0.53) ve stereotip (0.80 ± 0.64) alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile ölçek toplam puan ortalamaları (1.54 ± 0.41) bekâr olan gruba göre daha yüksektir.

Çalışma yılına göre sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan algısı ölçeğinin sadece kadınların kişisel tercih algıları ile örgüt kültürü ve politikaları alt boyut puanlarında anlamlı bir farklılık oluşturmuş (p<.05) ve farklılığın kaynağını belirlemek için Scheffe testi sonucunda, kadınların kişisel tercih algıları alt boyutunda farklılığı 1-10 yıl arası çalışan kadınların puan ortalamaları oluştururken, örgüt kültürü ve politikaları alt boyutunda 11-20 yıl ile 30 yıl ve üzerinde çalışma yılına sahip kadınların puan ortalamaları arası fark anlamlıdır.

İşini sevmeye düzeyini “Çok” olarak belirten sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan algısı ölçeğinin çoklu rol üstlenme (1.45 ± 0.96), kadınların kişisel tercih algıları (1.02 ± 0.58), informal iletişim ağları (2.09 ± 0.76), mentorluk (2.32 ± 0.89), mesleki ayırım (1.93 ± 0.44), stereotip (1.14 ± 0.84) alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile ölçek toplam puan ortalamalarının (1.72 ± 0.55) işini sevmeye düzeyini “Orta” ve “Hiç” olarak belirtenlere göre daha yüksektir. Yapılan Anova testi sonucunda işi sevmeye düzeyinin cam tavan algısı ölçeğinin çoklu rol üstlenme, örgüt kültürü ve politikaları, informal iletişim ağları, mentorluk, mesleki ayırım, stereotip alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile toplam ölçek puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık oluşturmaktadır (p<.05). Scheffe testi sonucunda toplam ölçek puan ortalamalarında bu farklılığı işini hiç sevmediklerini belirten kadın sağlık çalışanlarının puan ortalamaları oluşturmaktadır.

Sonuç olarak sağlık çalışanlarının medeni durum ve işini sevmeye gibi bireysel özellikleri ile cam tavan algısı ölçeğinin toplam puanı arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Bu sonuçlara göre H1 hipotezinin kısmen kabul edildiğini söylemek mümkündür.

Tablo 4. Sağlık Alanında Çalışan Kadınların Tanıtıcı Özelliklerine Göre “Mobbing Ölçeği” Puanlarına İlişkin Analiz Sonuçları

Tanıtıcı özellikler	Mobbing Ölçeği					
	İş arkadaşları ile ilişkiler $\bar{x} \pm ss$	Tehdit ve taciz $\bar{x} \pm ss$	İş ve kariyer ile ilgili engellemeler $\bar{x} \pm ss$	Özel yaşama müdahale $\bar{x} \pm ss$	İşe bağlılık $\bar{x} \pm ss$	Toplam $\bar{x} \pm ss$
Yaş						
20-30 ¹	2.57 ± 1.23	1.36 ± 0.74	3.03 ± 1.39	2.17 ± 1.37	2.34 ± 1.38	2.28 ± 0.92
31-40 ²	2.15 ± 1.23	1.35 ± 0.57	2.34 ± 1.32	1.71 ± 1.03	2.04 ± 1.20	1.93 ± 0.78
41 yaş ve üzeri ³	2.03 ± 0.97	1.30 ± 0.47	2.12 ± 1.04	1.76 ± 1.16	2.34 ± 1.41	1.90 ± 0.75
Analiz	F=4.641 p=.011*	F=.353 p=.703	F=11.591 p=.000**	F=3.170 p=.044*	F=1.352 p=.261	F=4.843 p=.009**
Medeni durum						
Evli	2.11 ± 1.06	1.29 ± 0.48	2.27 ± 1.16	1.74 ± 1.10	2.22 ± 1.36	1.93 ± 0.72
Bekâr	2.46 ± 1.31	1.46 ± 0.79	2.84 ± 1.47	2.16 ± 1.40	2.36 ± 1.31	2.24 ± 1.02
Analiz	t=-2.070 p=.040*	t=-1.970 p=.050	t=-3.143 p=.002**	t=-2.425 p=.016*	t=-.713 p=.476	t=-2.648 p=.009**
Çalışma yılı						
1-10 yıl ¹	2.64 ± 1.23	1.38 ± 0.72	2.88 ± 1.37	2.13 ± 1.30	2.43 ± 1.40	2.28 ± 0.91
11-20 yıl ²	2.08 ± 1.12	1.31 ± 0.44	2.27 ± 1.18	1.78 ± 1.28	1.91 ± 1.10	1.88 ± 0.77
21-30 yıl ³	1.96 ± 0.98	1.30 ± 0.53	2.16 ± 1.19	1.58 ± 0.88	2.20 ± 1.35	1.82 ± 0.69
30 yıl ve üzeri ⁴	1.83 ± 0.84	1.40 ± 0.60	2.00 ± 0.89	2.02 ± 1.28	3.23 ± 1.58	2.10 ± 0.79
Analiz	F=6.302 p=.000** 1>2,3,4	F=.343 p=.795	F=5.897 p=.001** 1>2,3,4	F=3.060 p=.029* 1>2,3,4	F=5.334 p=.001** 4>1,2,3	F=5.087 p=.002** 1>2,3
İşi sevme düzeyi						
Çok ¹	2.34 ± 0.84	1.46 ± 0.61	2.75 ± 1.31	2.10 ± 1.17	1.85 ± 1.09	2.10 ± 0.77
Orta ²	2.40 ± 1.20	1.38 ± 0.62	2.67 ± 1.31	1.95 ± 1.26	2.25 ± 1.28	2.13 ± 0.87
Hiç ³	1.81 ± 0.97	1.21 ± 0.45	1.89 ± 1.01	1.62 ± 1.05	2.31 ± 1.49	1.74 ± 0.66
Analiz	F=7.453 p=.001** 2>3	F=2.824 p=.061	F=12.022 p=.000** 1,2>3	F=2.419 p=.091	F=.687 p=.504	F=6.326 p=.002** 1,2>3

*p<.05, **p<.01

Tablo 4’ de sağlık alanında çalışan kadınların tanıtıcı özelliklerine göre mobbing ölçeği alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile ölçek toplam puanları görülmektedir.

Sağlık alanında çalışan 20-30 yaş aralığında kadınların mobbing ölçeğinin tüm boyutlarında puan ortalamalarının diğer yaş gruplarında kadınların puan ortalamalarına göre daha yüksektir. Ancak Anova testi sonucunda yaş değişkeninin mobbing ölçeğinin iş arkadaşları ile ilişkiler (2.57 ± 1.23), iş ve kariyer ile ilgili engellemeler (3.03 ± 1.39), özel yaşama müdahale (2.17 ± 1.37) alt boyutlarına ait puan ortaları ile toplam ölçek puan ortalamalarında (2.28 ± 0.92) anlamlı bir farklılık oluşturmaktadır. Yapılan Scheffe testi sonucunda farklılığı 20-30 yaş aralığında sağlık alanında çalışan kadınların puanlarının oluşturduğu saptanmıştır.

Sağlık alanında çalışan bekâr kadınların mobbing ölçeğinin tüm boyutlarına ait puan ortalamaları evli olan kadınlara göre daha yüksektir. Ancak analiz sonucunda medeni durumun mobbing ölçeğinin iş arkadaşları ile ilişkiler, iş ve kariyer ile ilgili engellemeler, özel yaşama müdahale alt boyutlarına ait puan ortaları ile toplam ölçek puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu belirlenmiştir (p<.05).

Sağlık alanında 1-10 yıl aralığında çalıştığını belirten kadınların mobbing ölçeğinin iş arkadaşları ile ilişkiler (2.64 ± 1.23), iş ve kariyer ile ilgili engellemeler (2.88 ± 1.37), özel yaşama müdahale (2.13 ± 1.30) alt boyut puan ortalamaları ile toplam ölçek puan ortalamaları (2.28 ± 0.91) diğer yaş gruplarına göre daha yüksektir. Yapılan analiz sonucunda sağlık

alanında çalışan kadınların çalışma yılının mobbing ölçeğine ait iş arkadaşları ile ilişkiler, iş ve kariyer ile ilgili engellemeler, özel yaşama müdahale ile işe bağlılık alt boyut puan ortalamaları ile toplam ölçek puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu belirlenmiştir. Bu farklılığı iş arkadaşları ile ilişkiler, iş ve kariyer ile ilgili engellemeler, özel yaşama müdahale alt boyutları ile toplam ölçek puan ortalamalarında 1-10 yıl aralığında çalışan kadınların puan ortalamaları, işe bağlılık alt boyutunda ise bu farklılığı 30 yıl ve üzerinde çalışan kadınların puan ortalamaları oluşturmaktadır.

Sağlık alanında çalışan kadınların işini sevme düzeyi, mobbing ölçeğinin iş arkadaşları ile ilişkiler, iş ve kariyer ile ilgili engellemeler alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile toplam ölçek puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık oluşturmaktadır ($p<.05$). Bu farklılığı iş arkadaşları ile ilişkiler alt boyutunda işlerini hiç sevmeyen ile orta düzeyde sevdiğini belirten sağlık alanında çalışan kadınların puan ortalamaları oluştururken, iş ve kariyer ile ilgili engellemeler alt boyutu ile toplam ölçek puan ortalamalarında işini hiç sevmediğini belirten kadınların puan ortalamaları arasında fark anlamlıdır.

Sonuç olarak sağlık çalışanlarının yaş, medeni durum, çalışma yılı ve işini sevme gibi bireysel özellikleri ile mobbing ölçeği toplam puanı arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Bu sonuçlara göre H2 hipotezinin kabul edildiğini söylemek mümkündür.

Tablo 5. Cam Tavan Algısı Ölçeğinden Alınan Puanlar ile Mobbing Ölçeği Puanları Arasındaki İlişki Sonuçları

Değişken	N	r	p
Cam Tavan Algısı	259	0.319**	0.000
Mobbing			

Tablo 5'e göre; sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan algısı ölçeği ile mobbing ölçeği puanları arasında istatistiksel açıdan $p<.05$ düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki belirlenmiştir ($r=.319$; $p<.05$). Bu durumda H3 hipotezinin kabul edildiği söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Cam tavan sendromu, son yıllarda farklı çalışma alanlarına konu olmuş, özellikle sağlık alanında kadın çalışanların oranının oldukça yüksek olması da konunun önemini ortaya koymaktadır. Sağlık sektöründe kadın çalışanlar erkeklere göre daha dezavantajlı bir konumda bulunmakta olup bireysel, kurumsal ve sosyal açıdan karşılaştıkları engeller nedeniyle öğrenilmiş çaresizlik yaşamaktadırlar. Öztürk ve Bilkay'ın (2016) yaptıkları çalışma sonucunda; sağlık alanında çalışan kadınlarda cam tavan algısının olduğu, kadınların üst düzey yöneticilik yapamayacakları görüşüne katılmadıkları ve aile sorumluluklarını ilerlemelerinde engel olarak görmediklerini belirlemişlerdir.

Çalışmada araştırma kapsamına alınan kadın sağlık çalışanlarının

yaşları ile cam tavan algısı ölçeği puanları arasında anlamlı bir farklılık belirlenmemekle birlikte 41 ve üzeri yaş grubu kadınların cam tavan algısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında yaş değişkeninin sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan algısı ölçeğinin sadece kadınların kişisel tercih algıları alt boyut puanlarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu belirlenmiştir. Literatürde bu bulguya benzer pek çok çalışma yer almaktadır. Kılıç ve Çakıcı'nın (2016) çalışmalarında da; kadın çalışanların yaşları ile cam tavan algısı ölçeği "kişisel tercih algıları" alt boyutu ile "yaş" arasında negatif yönde zayıf bir ilişki olduğu saptanmıştır. Çetin (2011) araştırmasında kadın yöneticilerin yaş gruplarına göre cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark olmadığını saptamıştır. Çetin ve Atan (2012)'in çalışmalarında ise yaş değişkeninin katılımcıların cam tavan algılarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu ve bu farklılığı 51 yaş ve üzerindeki katılımcıların oluşturduğu belirlenmiştir. Soysal ve Baynal'ın (2016) çalışmalarına göre de; 46-55 yaş arasında olan sağlık çalışanlarının cam tavan algısı daha fazladır. Atalay (2022) tarafından kamu personeli ile yapılan çalışmada; katılımcıların yaş değişkeni ile cam tavan ölçeğinin sadece mentörlük alt boyutu puanları arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Buna göre 31 yaş ve üzeri yaş gruplarında yer alan kamu personelinin mentörlük alt boyut algı düzeylerinin daha yüksektir.

Sağlık alanında çalışan kadınların medeni durumu ile cam tavan algısı ölçeğinin çoklu rol üstlenme, kadınların kişisel tercih algıları ve stereotip alt boyutlarına ait puan ortalamaları ile ölçek toplam puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu saptanmıştır. Çalışmamıza benzer şekilde Kılıç ve Çakıcı tarafından (2016) yapılan çalışmada da cam tavan algısının, "kişisel tercih algıları ve stereotipler" alt boyutlarına ait puanlarda medeni durumun anlamlı bir farklılık oluşturduğu belirlenmiştir. Her iki çalışmada da "kişisel tercih algılarında" bekârlar, evli olanlara göre daha fazla cam tavan algısına sahiptirler. Soysal ve Baynal'ın (2016) çalışmasında da bekâr sağlık çalışanlarının cam tavan algısı daha yüksek bulunmuştur. Yine benzer şekilde Öztürk ve Bilkay (2016) tarafından yürütülen çalışmada da; çalışanların medeni durumları ile cam tavan algıları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve çalışan bekâr kadınların algı düzeylerinin yüksek olduğu ifade edilmiştir. Bu durum bekâr çalışan kadınların eş desteğinden yoksun olmaları ve aile düzenini tamamlamamış olmalarının sonucu olarak gösterilebilir.

Öztürk (2011), Gazi Üniversitesi kadın akademisyenlerinin cam tavan sendromu algılarını incelediği araştırmasında, kadın akademisyenlerin cam tavan sendromu algılarında, medeni durum, yaş ve mesleki deneyimin istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar oluşturduğunu belirlemiştir. Buna karşın Kuru (2020) tarafından kadın çalışanların cam tavan algılarını belirlemek amacıyla gerçekleştirilen çalışmada ise; sosyo-demografik özellikler çerçevesinde yapılan değerlendirmelerde cam tavan algısında yaş, medeni durum ve mesleki deneyim yılının anlamlı bir farklılık oluşturmadığı saptanmıştır.

Çalışma yılına göre sağlık alanında çalışan kadınların cam tavan algısı ölçeğinin sadece kadınların kişisel tercih algıları ile örgüt kültürü ve politikaları alt boyut puanlarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu belirlenmiştir. Kılıç ve Çakıcı tarafından (2016) yapılan çalışmada da kadın çalışanların yaş değişkeninde olduğu gibi mesleki deneyimleri arttıkça cam tavan algısı “kişisel tercih algıları” alt boyutuna ait puanları azalmaktadır (öz-yeterlilik vb.). Cam tavan algısı ölçeğinin “stereotipler” alt boyutunda ise iş deneyimi arttıkça “stereotipler” algısı da pozitif yönde artmaktadır. Soysal ve Baynal (2016) tarafından sağlık kurumlarında çalışan kadınların cam tavan algılarını belirlemek amacıyla yapılan çalışmada kadınların mesleki deneyimleri ile cam tavan algıları arasında bir fark bulunmamakla birlikte 16-20 yıllık mesleki deneyime sahip kadınların cam tavan algıları en yüksek bulunmuştur. Kılıç ve Çakıcı (2016) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada meslek deneyim ile kadınların kişisel tercih ve algıları ve stereotipler alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır.

Sağlık sektörü, insan hayatının söz konusu olduğu hatayı kabul etmeyen hizmet sektörlerinden biridir. Bu nedenle bu alanda çalışanların mutlu ve güvenli bir çalışma ortamına sahip olması gerekmektedir. Çalışanların, amirlerinden, mesai arkadaşlarından ve hasta yakınlarından mobbinge maruz kalmadan güvenli bir şekilde görevlerini yerine getirme gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Kurumda amirler çalışanlarına, adil iş yükü, iyi çalışma koşulları ve mobbing davranışlarından uzak bir çalışma ortamı sunmalıdır. Bu çalışmada; sağlık alanında çalışan 20-30 yaş aralığında kadınların mobbing ölçeğinin tüm boyutlarında puan ortalamalarının diğer yaş gruplarında kadınların puan ortalamalarına göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Çalışma sonuçları literatürdeki diğer çalışmalar ile benzerlik göstermektedir. Özen-Çöl (2008) tarafından yapılan çalışmada; çalışan genç ve orta (15-36) yaş grubunun, ileri yaşta olan kişilere göre psikolojik şiddet ile karşılaşma olasılığının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Benzer olarak Tekin (2013) tarafından hemşireler ile gerçekleştirilen çalışma sonucunda 21-30 yaş arası hemşirelerin mobbinge daha fazla maruz kaldıkları saptanmıştır. Bu durum daha fazla kıdeme sahip olan çalışanların gençleri kendi alanları için tehdit olarak görmeleri ve bu nedenle de gençler üzerindeki baskıyı arttırıyor olmaları ile açıklanabilir.

Sağlık alanında çalışan bekâr kadınların mobbing ölçeğinin tüm boyutlarına ait puan ortalamalarının evli olan kadınlara göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Aksoy'un (2008), Türeli ve Dolmacı (2013)'nın yaptığı çalışmalarda da, bekâr çalışanların daha fazla mobbinge maruz kaldığı belirlenmiştir. Çivilidağ (2011) tarafından öğretim üyeleri ile gerçekleştirilen çalışma sonucunda ise; bekâr bireylerin mobbinge maruz kalma puan ortalamalarının evli ve boşanmış olanlara göre anlamlı derecede bulunmuştur. Aynı şekilde Karşlıoğlu (2011) tarafından yapılan çalışmada da bekâr çalışanların evli olanlara göre daha sık mobbing davranışlara maruz kaldığı saptanmıştır. Bu durum bekâr çalışanların daha çok küçük yaş grubunda bulunmaları nedeniyle genç ve tecrübesiz olmalarından

kaynaklanmış olabilir.

Sağlık alanında 1-10 yıl aralığında çalıştığını belirten kadınların daha fazla mobbinge maruz kaldıkları belirlenmiştir. Kök-Bayrak (2006) ve Günel (2010) yaptıkları çalışmalarda, 5 yıl ve üzeri çalışma hayatına sahip olanların mobbing davranışlarına daha çok maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Fettahlıoğlu (2008) tarafından yapılan çalışmada; 1-5 yıl aralığında görev yapan akademisyenlerin diğerlerine göre daha fazla mobbinge maruz kaldıkları saptanmıştır. Kariyerinin başında olan kadınların işe uyum ve deneyim kazanmaya uğraştıkları, daha fazla iş yüküne sahip oldukları ve bu nedenle de daha fazla mobbing ile karşılaştıkları düşünülebilir.

Çalışmada işini severek yapanların mobbinge maruz kalma düzeyleri fazla bulunmuştur. Gökdemir (2016) tarafından gerçekleştirilen sağlık çalışanları ile gerçekleştirilen çalışmada iş yeri tacizi algılarının iş tatmini üzerinde anlamlı bir ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Gerçekleştirilen çalışma sonuçlarına göre; kadın sağlık çalışanlarının cam tavan algısı ve mobbing düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki saptanmıştır. İş hayatında aktif olarak çalışan kadınlar kariyerlerini maalesef belirli bir seviyeye kadar çıkarabilmektedir. Bunun nedenleri arasında da maruz kaldıkları mobbing davranışları yer almaktadır. Kadınlar çalıştıkları iş yerlerinde görünmez engeller ile karşılaşarak toplumsal önyargılardan dolayı, üst yönetim pozisyonlarına çok zor yükselebilmektedir. Hâlihazırda erkek egemen çalışma hayatı içinde yer almaya ve yükselmeye çalışan kadınların mobbinge maruz kalmaları iş verimlerinin düşmesine, geride kalmalarına, özgüvenlerinin azalmasına yani cam tavan sendromu yaşamalarına da sebep olabilmektedir.

“Cam Tavan Sendromu” ve “Mobbing” konularında hem örgütlerin hem sağlık çalışanlarının hem de toplumdaki diğer ilgililerin bu konu hakkındaki bilgi ve farkındalığının oluşması sağlanarak, konu ile ilgili duyarlılığın artırılması açısından da çalışma sonuçlarının önemlilik göstereceği düşünülmektedir. Bu araştırmanın Google form aracılığıyla ve kadın sağlık çalışanı ile yapılmış olması sınırlılığı olarak düşünülmektedir. Araştırmanın bu sınırlılığı dikkate alındığında benzer araştırmaların farklı çalışma gruplarında, farklı değişkenler ya da ölçekler kullanılarak daha büyük evrenle çalışılması durumunda sonuçların daha kapsayıcı olacağı varsayılmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Nesrin AKCA %33,34 Aygen ÇAKMAK %33,33, Hande ŞAHİN %33,33.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Kırıkkale Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 25.03.2021 tarih 2021/06 sayılı ve 2021.03.24 karar no'lu etik kurul uygunluğuna ilişkin izin alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Nesrin AKCA 33,34%, Aygen ÇAKMAK 33,33%, Hande ŞAHİN 33,33%.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: Ethics committee permission, dated 25.03.2021 and numbered 2021/06 and decision numbered 2021.03.24, was obtained by the Kırıkkale University Non-Interventional Research Ethics Committee.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Aiello, A., Dientinger, P., Nardella, C., Bonafede, M.A. (2008). Tool for Assessing the Risk of Mobbing in Organizational Environments: The “Val.Mob.” Scale, *Prevention Today*, 3, ss. 9-24.
- Aksakoğlu, G. (2006). *Sağlıkta Araştırma ve özümleme*. İzmir: D.E.Ü. Rektörlük Basımevi.
- Aksoy, F. (2008). *Psikolojik Şiddetin (Mobbing) Sağlık alışanlarına Etkisi*. Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Kurumları Yöneticiliği Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Aşkın, E.Ö. ve Aşkın, U. (2018). Çalışma Yaşamında Kadına Yönelik Mobbing: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(24), ss. 255-282.
- Atalay, S. (2022). *Kamu Personelinin Cam Tavan Sendromuna Yönelik Algıları: Ardahan İli Örneği*. Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ardahan.
- Crampton, S.M. ve Mishra, J.M. (1999). Women in Management, *Public Personnel Management*, 28(1), 87-106.
- etin, A. (2011). *Kadın Yöneticilerin Cam Tavan Algısının Cam Tavanı Açma Stratejilerine Etkisi: Bursa İli Tekstil Sektöründe Bir Alan Araştırması*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya.
- etin, M. ve Atan, E. (2012). İlköğretim Okullarında Görev Yapan Kadın Okul Yöneticilerinin Cam Tavan’a İlişkin Algılarının İncelenmesi, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 35(35), ss. 123-136.

- Çivilidağ, A. (2011). *Üniversitelerdeki Öğretim Elemanlarının Psikolojik Taciz (Mobbing), İş Doyumu ve Algılanan Sosyal Destek Düzeyleri*. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya.
- Einarsen, S. (1999). "The Nature and Causes of Bullying at Work". *International Journal of Manpower*. 20(1/2). pp.16-27.
- Fettahlioğlu, Ö.O. (2008). *Örgütlerde Psikolojik Şiddet (Mobbing): Üniversitelerde Bir Uygulama*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir.
- George, D. ve Mallery, P. (2010). *SPSS for Windows Step by Step; A Simple Guide and Reference. 17.0 Update (10th ed.)*. Boston: Pearson.
- Gökdemir, D. (2016). *Sağlık Çalışanlarında Mobbing Algısının İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Kamu Hastanesinde Bir Araştırma*. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Günel, Ö.D. (2010). "İşletmelerde Yıldırma Olgusu ve Yıldırma Mağdurlarının Kişilik Özelliklerine İlişkin Bir Araştırma". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 12(3). ss. 37-65.
- Karaca, A. (2007). *Kadın Yöneticilerde Kariyer Engelleri: Cam Tavan Sendromu Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- Karasar, N. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Karşlıoğlu, G. (2011). *İşyerinde Mobbing (Psikolojik Taciz) ve Çalışan Motivasyonu Üzerindeki Etkisi*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Kılıç, T. ve Burhan Çakıcı, A. (2016). Sağlık ve Eğitim Sektöründeki Kadın Çalışanların Cam Tavan Algısının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(3), ss. 283-303.

- Kök Bayrak, S. (2006). “İş Yaşamında Psiko-Şiddet Sarmalı Olarak Yıldırma Olgusu ve Nedenleri”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 16. Sayı. ss.433-448.
- Kuru, D. (2020). *Kadın Çalışanların Cam Tavan Algısının Örgütsel Sessizlik ve İştten Ayrılma Niyetine Etkisi*. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel İşletme Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Laleoğlu, A. ve Özmete, E. (2013). Mobbing Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 7(31), ss. 9-31.
- Leymann, H. (1996). “The Content and Development of Mobbing at Work”. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 5(2). pp.165-184.
- Lockwood, N.R. (2004). “The Glass Ceiling: Domestic and International Perspectives”. *Human Resource Magazine Research Quarterly*. pp.1-49.
- Örücü, E., Kılıç, R., Kılıç, T. (2007). Cam Tavan Sendromu ve Kadınların Üst Düzey Yönetici Pozisyonuna Yükselmelerindeki Engeller: Balıkesir İli Örneği, *Yönetim ve Ekonomi*, 14(2), ss.117-135.
- Özen Çöl, S. (2008). “İşyerinde Psikolojik Şiddet: Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”. *Çalışma ve Toplum Dergisi*. 19(4). ss.107-134.
- Öztürk, Z. ve Bilkay, T.A. (2016). Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumunda Çalışan Kadınların Kariyer Engelleri ve Cam Tavan Sendromu Algıları, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), ss. 89-102.
- Öztürk, A. (2011). *Kadın Öğretim Elemanlarının Cam Tavan Sendromu Üzerine Bir Araştırma: Ankara Üniversitesi Örneği*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Büro Yönetimi ve Eğitimi Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Soysal, A. ve Baynal, T. (2016). Sağlık Kurumlarında Cam Tavan Sendromu: Kayseri Özel Sağlık Kurumlarında Bir Araştırma, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 225-264.
- Şiyve, O.Ç. (2004). “Kadın-Erkek Liderlik Tarzları ve Cam Tavan”. *Tügiad Elegans Magazin*. 66. Sayı. ss.1

Tekin, H.H. (2013). *Hastanede Çalışan Hemşirelerin Mobbinge Maruz Kalma Durumları ve Stres Durumlarının Değerlendirilmesi*. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.

Türeli, N.Ş. ve Dolmacı, N. (2013). İş Yaşamında Kadın Çalışana Yönelik Ayrımcı Bakış Açısı ve Mobbing Üzerine Ampirik Bir Çalışma, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 83-104.

Utma, S. (2019). “Kadına Yönelik Cinsiyet Ayrımcılığı ve Cam Tavan Sendromu”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*. 11(1). ss.44-58.

Yılmaz, S. (2019). *Kadınların İş Hayatında Karşılaştıkları Cam Tavan Sendromu Üzerine Nitel Bir Araştırma*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Yönetimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Extended Abstract

Although the female population constitutes almost half of the world, it is seen that the proportion of women in business life, especially in managerial positions, is lower than that of men. The fact that the job description of women and also the working conditions of women in the society are largely determined by men, has caused women to be ignored in working life and especially in managerial positions (Utma, 2019:45).

Among the main reasons why female employees in the society are prevented from making a career or gaining authority in various ways (glass ceiling syndrome / mobbing) there are important factors such as social judgments, gender discrimination, inequalities of opportunity. In this direction, women in society tend to work in jobs that require expertise rather than management-related jobs (Örücü, Kılıç and Kılıç, 2007:120; Crampton and Mishra, 1999:89).

All of the invisible and unsaid obstacles that prevent women from promoting to the top management levels and their progress by ignoring their success or competence are known as the "glass ceiling syndrome" (Şiyve, 2004:1). Likewise, the number of female employees exposed to mobbing in the workplace such as glass ceiling syndrome is higher than men, and women are negatively affected by these processes. “Mobbing”, which includes the systematic and continuous psychological violence of one or more individuals in the work environment, to another working individual, causes both occupational, safety and health problems for workers (Aşkın and Aşkın, 2018:256). From another point of view, the act of mobbing can be defined as “the sum of the systematic behaviours of the individuals or groups that are mobbing in order to cause the targeted individuals or groups to wear out, to cause them to get tired by putting pressure on them, to remove them from the working environment or to cause them to leave the organization”

(Leymann, 1996:165; Einarsen, 1999:17-19). Whether it is "glass ceiling syndrome" or "mobbing", the general health, especially the "mental health" of women who are exposed to such behaviours, deteriorates.

The main reason for such behaviours towards women is that they are "women" rather than workers. Based on this angle, mobbing or glass ceiling practices applied to working women emerge as a problem arising from discrimination and gender-based inequality.

The aim of this cross-sectional study was to investigate the glass ceiling syndrome and mobbing experienced by female employees working in the health sector. In accordance with this purpose; it was aimed to identify the causes of the problems that female health workers face in their working life, both due to glass ceiling syndrome and being a mobbing victim, and to produce solutions.

In the study, first of all, permissions regarding the compliance of the ethics approval were obtained by Kırıkkale University Non-Interventional Research Ethics Committee (25.03.2021 dated and 2021.03.24 numbered).

Snowball sampling method was used in sample selection and 259 women working in the field of health who voluntarily agreed to participate in the study were included in the study. Nurses, doctors and other female health workers participated in the study. The data were collected through "Google Forms" using "Personal Information Form", "Glass Ceiling Perception Scale" developed by Karaca (2007) and the "Mobbing Scale" adapted by Laleoğlu and Özmete (2013).

In the study, the data were analysed through the SPSS program. First, it was investigated whether the data showed a normal distribution, and it was determined that the data had ± 2 skewness and kurtosis values, which met the assumption of normal distribution (George & Mallery, 2010:114). Assuming that the data were normally distributed, t test, ANOVA test and Scheffe test were used. The relationship between the glass ceiling perception of women working in the field of health and their exposure to mobbing was evaluated with Pearson Product Moment Correlation analysis.

Of the participants, 45.9% were aged 41 and over, 75.3% were married, 88% were university graduates, 46.7% had two or more children. While 52.1% of the participants stated their income as "income equal to expenditure", 22% stated that "income is below expenditure". 31.3% of the participants stated that they worked between 1-10 years, 30.9% worked between 11-20 years, and 6.6% worked for 31 years or more. While 60.6% of the participants state that they liked their job moderately, 49% want to change jobs.

The findings revealed that there was a significant difference in personal preference perceptions sub-dimension of the glass ceiling perception scale in terms of age. It was found that the married participants' average scores in multi-role taking, personal preference perceptions and stereotypes scores was higher than those of the single group. It was also revealed that the working year made a significant difference in women's

personal preference perceptions and organizational culture and policies sub-dimensions. It was also indicated in the study that the age, marital status, working year and level of love of work made a significant difference in the total scores of the mobbing scale, and there was a positive significant relationship between the glass ceiling perception scale and the mobbing scale scores.

It is thought that the results of the study will be important in terms of increasing the awareness of both the organizations, health workers and other relevant people in the society on the subject of "Glass Ceiling Syndrome" and "Mobbing" by providing the knowledge and awareness about this issue.

TOPLUMSAL DEĞİŞME SÜRECİNDE ANNELİK SERÜVENİ: GENÇ ANNELİKTEN GEÇ ANNELİĞE GEÇİŞ

Özge ZEYBEKOĞLU AKBAŞ* & Cansu DURSUN**

Öz

Hızla değişip dönüşen günümüz toplumlarında aile, bütün değişimlerin odağında yer almakta ve derinden etkilenmektedir. Toplumsal değişme süreciyle birlikte ailenin tanımı, yapısı, türleri, işlevleri değişime uğramakta; geleneksel geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına geçiş yaşanmakta; evliliğe alternatif yeni yaşam biçimleri, yeni aile türleri ve aileye ilişkin sosyal problemler çeşitlenerek daha görünür hale gelmektedir. Özellikle kadının toplum içerisindeki konumunun, eğitim düzeyinin yükselmesi ve çalışma hayatına aktif katılımıyla birlikte yeniden şekillenmesi aile yapısında köklü değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmektedir. Kadının eğitim düzeyinin yükselmesi, çalışma yaşamına aktif katılımının artması ve geleneksel rollerde yaşanan değişim kadının aile ve evliliğe ilişkin süreçlerini, kararlarını daha ileri/geç yaşlara ertelemesine, doğurganlık yaşının yükselmesine ve bütün bunların doğal bir sonucu olarak da doğurganlık sayılarının azalmasına yol açmaktadır. Başka bir ifadeyle, kadının toplum ve aile yapısı içerisindeki değişen konumu, eğitim ve istihdam süreçlerine daha fazla oranda katılımının doğal bir sonucu olarak daha ileri/geç yaşta evlilik ve çocuk sahibi olma kararı alma eğilimlerini etkilemektedir. Buradan hareketle çalışmada, kadınların geleneksel toplumlardaki erken yaşta evlenerek “genç anne” olma durumlarının günümüz modern toplum yapılarına geçişle birlikte eğitim ve istihdam süreçlerine katılımının artmasıyla evliliğin ertelenmesi ve çocuk sahibi olma yaşının ötelenmesi sonucu “geç anne” olma durumuna geçişi noktasındaki değişen eğilimleri Türkiye özelinde başta Türkiye İstatistik Kurumu verileri olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen araştırmaların güncel verilerinden yararlanılarak irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada aile, evlilik kavramlarından hareketle, toplumsal değişme bağlamında kadının toplumdaki konumu, çalışma yaşamına aktif katılımı, evlilik ve anneliğe ilişkin süreçleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Değişme, Aile, Evlilik, Annelik, Kadının Çalışma Yaşamına Aktif Katılımı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Antalya, e-posta: ozgezeybekoglu@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0407-5774>.

*** Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Antalya, e-posta: cansul1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7961-2701>.

THE ADVENTURE OF MOTHERHOOD IN THE PROCESS OF SOCIAL CHANGE: THE TRANSITION FROM YOUNG MOTHERHOOD TO LATE MOTHERHOOD

Abstract

In today's rapidly changing and transforming societies, the family is at the center of all changes and is deeply affected. With the process of social change, the definition, structure, types and functions of the family are undergoing changes; there is a transition from the traditional extended family structure to the nuclear family structure; new life styles alternative to marriage, new family types and social problems related to the family are diversifying and becoming more visible. In particular, the reshaping of women's position in society with the increase in their level of education and their active participation in working life brings about radical changes and transformations in the family structure. The increase in women's education level, their active participation in working life and the change in traditional roles cause women to postpone their family and marriage-related processes and decisions to older/later ages, increase their fertility age and, as a natural consequence of all these, decrease their fertility rates. In other words, the changing position of women in society and family structure affects their tendency to make marriage and childbearing decisions at an older/later age as a natural consequence of their higher participation in education and employment processes. From this point of view, this study aims to examine the changing tendencies of women from being "young mothers" by getting married at an early age in traditional societies to being "late mothers" as a result of postponing marriage and postponing the age of childbearing due to their increased participation in education and employment processes with the transition to modern societal structures by making use of current data from surveys conducted by various institutions and organizations, especially the Turkish Statistical Institute. Based on the concepts of family and marriage, the study focuses on women's position in society, active participation in working life, marriage and motherhood processes in the context of social change.

Keywords: Social Change, Family, Marriage, Motherhood, Active Participation of Women in the Workforce.

Giriş

Aile toplumu meydana getiren ve sürekliliğini sağlayan en küçük birim olarak hızla değişen, dönüşen toplumlarda sanayileşme, modernleşme, kentleşme, küreselleşme, dijitalleşme gibi büyük çaplı değişimlerden son derece etkilenen bir yapıya sahiptir. Bütün değişimlerin merkezinde yer alan aile başta tanımı, türleri, yapısı, işlevleri, evlilik, akrabalık ilişkileri, eş seçme süreçleri olmak üzere çeşitli yönlerden değişime uğramaktadır. Aileye ilişkin diğer değişimler ise tarım toplumunun yaygın aile türü olan geleneksel geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına geçiş yaşanması; evliliğe ve aileye alternatif yeni yaşam biçimlerinin, yeni aile türlerinin ve aileye ilişkin sosyal problemlerin çeşitlenerek daha görünür hale gelmesi

olarak belirtilebilmektedir. Aileye ilişkin tüm bu değişim ve dönüşüm süreçlerinin özellikle kadının toplum içerisindeki konumuna ilişkin değişimlerden etkilendiği görülmektedir. Kadının toplum içerisindeki konumunun özellikle çalışma hayatına/işgücüne aktif katılımıyla yeniden şekillenmesi, aile yapısında ciddi değişimleri beraberinde getirmektedir. Toplumsal değişme sürecine toplumsal cinsiyet perspektifinden bakıldığında, kadının toplum içerisindeki değişen konumunun toplumsal yaşamın pek çok alanında etkisini gösterdiği görülmektedir. Eğitim düzeyi yükselen ve çalışma hayatında daha fazla oranda yer almaya başlayan kadınların, aile ve evliliğe ilişkin kararlarını, süreçlerini ertelemeye yönelik değişen eğilimler görünür hale gelmektedir. Başka bir ifadeyle, kadının değişen konumu, eğitim ve istihdam süreçlerine daha fazla katılımının doğal bir sonucu olarak daha ileri/geç yaşta evlilik ve çocuk sahibi olma kararı alma eğilimlerini arttıran bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aileye ilişkin değişimler ve bireylerin özellikle de kadınların gündelik yaşam rutinlerinin farklılaşması, annelik rollerine ilişkin değişimleri beraberinde getirmektedir. Bilim, teknoloji ve ekonomi alanlarındaki hızlı değişim süreçleri bu alanlarla sınırlı kalmamakta, sosyo-kültürel alanları da etkilemekte, kadının eğitim sürecinin uzaması ve çalışma hayatına aktif katılımı aileye, evliliğe ve anneliğe bakışının değişimini sağlayarak, genç annelikten geç anneliğe doğru yönelen bir süreci beraberinde getirmektedir. Modernleşme ve geleneksel rollerdeki değişim süreci kadının toplum içerisindeki konumu ve toplumsal bir zorunluluk olarak görülen “anne olma” sürecini kendi istekleri, hedefleri doğrultusunda erteleme durumu açısından yeniden düzenleme imkânı sağlamaktadır. Bu doğrultuda toplum yapılarına göre değişimin hızı ve oranı farklılık göstermekle birlikte, genel olarak kadının doğurganlık yaşının yükseldiği; kadın başına düşen ortalama doğum sayısının azaldığı; çocuğa atfedilen önem, anlam ve değer değiştiği görülmektedir. Günümüzün modern toplumlarında evlilik ve çocuk sahibi olmaya ilişkin kararlar diğer aile üyelerinin istek, beklenti ve zorlamaları yoluyla olmaktan uzaklaşarak, bireylerin kendi istek ve kararları doğrultusunda gerçekleşen bir durum olmaktadır. Buradan hareketle çalışmada, kadınların geleneksel toplumlardaki erken yaşta evlenme ve çocuk sahibi olarak “genç anne” olma durumlarının günümüz modern toplum yapılarına geçişle birlikte eğitim ve istihdam süreçlerine katılımının artmasıyla evliliğin ertelenmesi ve çocuk sahibi olma yaşının ötelenmesi sonucu “geç anne” olma durumuna geçişi noktasındaki değişen eğilimleri literatür taraması ve Türkiye özelinde başta Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen araştırmaların güncel verilerden yararlanılarak irdelenmeye çalışılmıştır.

1. TOPLUMSAL DEĞİŞME BAĞLAMINDA AİLE, EVLİLİK VE TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİ

Sanayileşme, modernleşme, kentleşme, küreselleşme, dijitalleşme gibi büyük çaplı değişimlerin her geçen gün farklı bağlam ve boyutlarda etkilerinin ön plana çıktığı, tartışıldığı günümüz toplumlarında toplumsal değişme toplumların temel karakteristiği olarak devamlılık gösteren bir süreç özelliği taşımaktadır. Toplumsal değişmeye ilişkin alan yazında, tanımlanması oldukça zor ve çetrefilli bir kavram olarak nitelendirilen toplumsal değişme, toplumsal yapıyı meydana getiren toplumsal ilişkiler ağının, toplumsal kurumların ve toplumsal yapının geçirdiği değişim, dönüşüm ve başkalaşımını ifade etmektedir. Toplumsal değişimin en önemli özelliklerinden biri, toplumsal yapının bir ögesindeki değişimin başka ögelerin de değişmesine neden olabileceğidir. Bu bağlamda çok boyutlu değişim ve dönüşümlerin aile, evlilik ve toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin değişimleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Değişimlerin odağında yer alan aile, sosyolojinin en önemli kurumları arasında yer almaktadır. Ailenin değişen toplumla beraber geçirdiği değişimleri inceleyen aile sosyolojisi, güncelliğini korumaya devam etmektedir. Aile sosyolojisine ilişkin alan yazında ailenin evrensel bir tanımını yapmanın zorluğu sıklıkla vurgulanmakla birlikte, yaygın bir şekilde “biyolojik ilişkiler sonucu insan neslinin devamını sağlayan; toplumsallaşma sürecinin ilk ortaya çıktığı, karşılıklı ilişkilerin belirli kurallara bağlandığı; o güne dek toplumda oluşturulmuş maddi ve manevi zenginlikleri kuşaktan kuşağa aktaran; biyolojik, psikolojik, ekonomik, toplumsal, hukuksal vb. yönleri bulunan toplumsal bir birim” (Sayın, 1990: 2) olarak tanımlanmaktadır.

Aile denilince ilk akla gelen kavramlardan biri şüphesiz evliliktir. Aile kurmanın ilk adımı olan ve ailenin oluşumunu sağlayan evlilik, “kadın ve erkeğin birbirleri üzerinde cinsellik kullanım haklarına sahip olmalarını sağlayan bir sözleşme sonucu oluşan birliktelik” (Haviland, 2002: 263) olarak ifade edilmektedir. Evlilikle ilgili çok sayıda değişik gelenek ve yasanın varlığı bilinmekle birlikte, bir kadın ve erkeği bağlayan resmi ve evrensel ilişki olarak kabul görmektedir (Gittins, 2011: 84). Geleneksel anlamda ailenin kurulması için sosyal bir zorunluluk olan evlilik, modern öncesi dönemde kişisel isteklere fazla hareket alanı bırakmamaktayken (Beck ve Beck-Gernsheim, 2012: 159) modern toplumlarda yaşamın her alanında görüldüğü gibi aile bazında da bireysel tercihler, kararlar belirleyici olmaktadır. Değişen toplumsal koşullarla birlikte günümüzde bireylerin - özellikle de kadınların- evliliğe eskiye nazaran daha fazla anlam yüklediği, evlilikle ilgili beklentilerinin farklılaşarak arttığı görülmektedir (Zeybekoğlu, 2012: 62). Evlilik içinde artık kadın ve erkek ailenin arzu ve isteklerine boyun eğmek zorunda kalmamakta, ekonomik neden ya da ailesel zorlamalardan dolayı değil, evlilik kararını daha çok gönüllü olarak almaktadır (Beck ve Beck-Gernsheim, 2012: 162-163). Aile biçimlerinde gerçekleşen geniş ölçekli dönüşümler, ailelerin oluşum farklılıkları ve bireylerin kişisel ilişkilerindeki beklentilerin değişimi önemli konular olarak karşımıza çıkmaktadır (Giddens, 2005: 178). Başka bir ifadeyle günümüz bireyleri artık evlilik ve çocuk sahibi olmaya ilişkin konularda kendi istekleri

doğrultusunda karar verebilme özgürlüğüne sahiptir. Kadının eğitim düzeyinin yükselmesi, çalışma yaşamına aktif katılımının artması ve geleneksel rollerde yaşanan değişim aile ve evliliğe ilişkin süreçlerin, kararların daha ileri/geç yaşlara ertelenmesine, doğurganlık yaşının yükselmesine ve bütün bunların doğal bir sonucu olarak da doğurganlık sayılarının düşmesine yol açmaktadır. Doğurganlık sayılarının düşmesi beraberinde aileye ilişkin değişimin bir başka boyutunu da görünür hale getirmektedir. Zeybekoğlu'nun (2012: 62) da vurguladığı üzere ailede görülen bir başka değişim alanı ise çocuğa atfedilen anlam, önem ve değere ilişkin değişimdir. Özellikle refah düzeyi yüksek toplumlarda ailedeki çocuk sayısı azalmakta, tek çocuk sahibi olmayı tercih eden aile yapılarında artış görülmekte ve çocuğa atfedilen önem, anlam ve değer farklı bir boyuta taşındığı günümüzün çocuk merkezli ailelerinin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Gittins'in (2011: 26) de belirttiği gibi, günümüz toplumlarında çocuk doğurmaya daha az, çocuk yetiştirmeye daha çok zaman ayrılmaktadır. Günümüzün yaygın aile türü olan çekirdek aile yapısında daha az sayıda çocuk bulunmakta ancak bu çocukların ihtiyaçlarının yükü daha çok annenin sorumluluğunda olmaktadır (Bilton vd., 2008: 147).

Aile, evlilik ve özellikle kadının toplum içerisindeki konumuyla ilgili değişme süreçlerini irdelerken önemle üzerinde durmamız gereken bir diğer kavram ise toplumsal cinsiyet ve cinsiyet rolleridir. Toplumsal cinsiyet kavramı, kadın ve erkeğe ilişkin toplumsal rol ve sorumlulukları vurgulayarak, toplumun bizi nasıl algıladığına, bizden nasıl davranışlar sergilememizi istediğine yönelik ipuçlarını içermektedir (Zeybekoğlu, 2013: 2). Bu doğrultuda toplumsal cinsiyet kavramını aile bağlamında değerlendirmeye çalıştığımızda, aile birliğini oluşturan kadın ve erkeğin, bu yapı bünyesinde farklı rol ve sorumlulukları yerine getirmekle yükümlü oldukları kabul gören bir gerçekliktir. Aile içerisinde “anne-baba, kadın-erkek, kız çocuk-erkek çocuk” rollerinden her biri farklı incelemeler gerektiren toplumsal gerçeklikleri sunmaktadır (Eken, 2010: 35). Ailenin içinde bulunduğu sosyal çevrenin ve alınmış olan eğitimin etkisiyle, kız ve erkek çocuklar cinsiyetlerine uygun olan rolleri edinerek, toplumsal cinsiyet kimliğine sahip olmaktadır. Kadınlar için ev işleri ve çocuk bakımı öne çıkarken, erkekler için çalışma hayatındaki rol kalıpları ailesel rollerinden daha mühim olarak kabul görmektedir (Powell ve Greenhause, 2010: 1012). Toplumsal cinsiyete göre erkeğin birincil rolü ailenin geçiminden sorumlu olmak iken, kadının görevi çocuğun bakımı, yetiştirilmesi ve aile içinde anlamsal devamlılığı sağlamaktır (Moya vd., 2000: 825). Toplumsal cinsiyet rollerine yönelik beklentiler içinde aileye daha çok kadın önem vermekte, erkek ise sorumluluk, otorite ve korumacılık gibi toplumsal rol ve görevlere uygun olarak nitelenmektedir (Ersoy, 2009: 214). Bunlara ek olarak cinsiyet rolleri yaşam boyu öğrenilen ve sürekli olarak yeniden içselleştirilen, böylelikle de sürekli yeniden üretilerek gerçeklik haline dönüştürülen bir yapıdır (Onur ve Koyuncu, 2004: 41). Toplumsal cinsiyet kalıpları, cinsiyet rollerinin dağılımında belirleyici olmakla birlikte değişim süreçlerinden de

etkilenmektedir. Eğitim düzeyi yükselen, çalışma yaşamına aktif katılımı artan kadının toplum içerisindeki değişen konumu, cinsiyet rollerinin de yeniden şekillenmesine yol açmaktadır. Günümüz modern toplumlarında çalışma yaşamında yer alan ve yer almayan kadınların cinsiyet rollerine ilişkin görev ve sorumlukları değişkenlik göstermektedir. Kadına ait olarak tanımlanan ev içi yani özel alanın yanı sıra çalışma yaşamında da yer almaya başlayan kadın, kamusal alanda da görünürlüğünü arttırmaktadır. Aileye, evliliğe ve kadının toplum içerisindeki konumuna ilişkin tüm bu değişimler, kadının en önemli cinsiyet rollerinden olan anneliğe ilişkin değişimleri de beraberinde getirmektedir.

2. TOPLUMSAL DEĞİŞME BAĞLAMINDA ANNELİK

Toplumsal yapılar da kültürel ve dönemsel farklılıklar var olmakla birlikte kadının toplumsal rol ve statüsü açısından anne olması ve içinde bulunduğu toplumun değerleri doğrultusunda annelik görevini yerine getirmesi oldukça önemlidir. Sanayileşme, kentleşme, modernleşme, küreselleşme ve dijitalleşme gibi toplumsal değişmeyi hızlandıran süreçler kadının toplum içerisindeki konumunu etkileyerek değişen annelik olgusunu irdelenmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkarmaktadır. Toplumsal cinsiyet açısından değerlendirildiğinde annelik, kadının en önemli sorumluluklarından, rollerinden biri olarak kabul edilmektedir. Aile yapısında yaşanan değişimler kadının hane içindeki konumunu, anne olma sürecini, annelik pratiklerini değiştirmekle kalmayarak, çocuğa atfedilen değer, önemi ve anlamı da etkilemektedir. Kadına ait olarak tanımlanan ev içi yani özel alanın dışında erkeğe ait olarak nitelenen kamusal alanda da görünürlüğünü arttıran kadın, çalışma yaşamında varlığını devam ettirme mücadelesi verirken aile kurma ve ocuk sahibi olmaya ilişkin kararlarını, süreçlerini erteleyerek daha ileri/geç yaşta anne olmaya doğru değişen bir eğilimi görünür hale getirmektedir. Değişen bu eğilim anne olma yaşı yükselen kadının, daha az sayıda ocuk sahibi olma durumunu da beraberinde getirmektedir.

Aktaş ve zden (2020) “Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Kuşaklararasıda Anneliğin Dönüşümü: Denizli İli rneği” başlıklı çalışmalarında annelik olgusunun doğası gereği biyolojik, psikolojik, hormonal ve sosyo-kültürel alanları kapsaması nedeniyle tek bir bakış açısıyla irdelenemeyecek kadar çok boyutlu bir alan olduğunu belirtmektedir. Aktaş ve zden’e (2020: 96) göre “annelik , bir taraftan kadın olmanın beraberinde getirdiği cinsiyet ve toplumsal cinsiyete bağlı tanımlamaları içine alırken diğer taraftan kişisel karar ve arzuları bünyesinde taşıyan bir gönüllülük sürecidir. Bu çerçevede mekânsal zorluklar, ailenin ve sosyal çevrenin kadından beklentileri, ev içi sorumluluk ve iş hayatının birlikte sürdürülmesinden kaynaklı ifte mesainin kadın üzerinde yarattığı baskı, bu süreçte ortaya çıkabilecek zorluklarla mücadele edebilme yetisi kadının annelik kimliğini belirleyen temel etmenlerdir”.

Aileye ilişkin değişimler ve bireylerin özellikle de kadınların gündelik yaşam rutinlerinin farklılaşması, annelik rollerine ilişkin değişimleri beraberinde getirmektedir. Annelik, anne olmanın pratik gerçeklerini ve sosyal anlamını içeren bir terimdir. Sosyolojinin bir süreç olarak anneliğe ilgisi zamanla değişiklik göstermektedir. 1970'lerden önceki odak noktası ya demografik açıdan çocuk sahibi olmak ya da çocuk yetiştirmekti. Her iki durumda da odak noktaları, nüfusun matematiksel artışı olarak çocuklar veya toplumun potansiyel yetişkin üyeleri idi. Bir yandan doğurganlık biçimleri (doğum yaşı, doğumlar arası mesafe, aile büyüklüğü, hamileliği erteleyici yöntemler, gayri meşruiyet vb.) diğer yandan annelerin (ve daha az ölçüde babaların) çocuklara yani geleceğin yetişkinleri üzerine etkileri tartışılmaktaydı (Güçlü, 2013: 298). Doğurganlığı destekleyen, doğum yanlısı olarak ifade edilen pronatalist toplumlarda çocuk doğurması beklenen bir misyonla kadının toplumsal cinsiyet sınırları çizilmiştir. 1960 öncesi dönemde nüfus artışını ve doğurganlığı destekleyen pronatalist bakış açısı hâkim iken, 1960-2000 yılları arası dönemde nüfusu azaltmaya yönelik, doğum karşıtlığını destekleyen antinatalist politika ve uygulamalar yürürlüğe konulmuştur (Benezra, 2014: 42). Belirli bir yerleşim biriminde, belirli bir zaman diliminde yaşayan insanların oluşturduğu topluluk olarak tanımlayabileceğimiz nüfus olgusu, toplumun sayısal ağırlığını ortaya koyması sebebiyle oldukça önemlidir. Nüfus bir ülkenin kalkınması, devamı için gerekli bir güç unsurudur. Özellikle 20. yüzyılda dünya genelinde daha önce görülmemiş değişimlerin ortaya çıkması nüfus konusuna verilen önemi farklı bir boyuta taşımıştır. Birçok ülkede aşırı nüfus artışına karşı tedbir alma ihtiyacı ortaya çıkmış ve pronatalist politikalarından antinatalist politikalara geçiş yaşanmıştır. Nüfusun yapısında meydana gelen değişimler doğumlar, ölümler ve göçler olmak üzere üç temel faktör ile ilişkilendirilerek açıklanırken, nüfus oranlarında gözlenen tercihli bir düşünüş toplumsal değişimin bir yansıması olarak ifade edilebilmektedir. Doğurganlık oranlarının yani kadın başına düşen ortalama doğum sayısının azalması, anneliğe ve çocuğa atfedilen önem, anlam ve değerini değişimini irdelememizi zorunlu kılmaktadır.

Sosyolojik açıdan annelik; anne olmanın gerektirdiği pratikleri, deneyimleri, toplumsal önemi ve toplumsal yapıları kapsayan bir terimdir (Marshall, 1999: 31). Badinter (2011: 132) "*Kadınlık mı Annelik mi?*" adlı eserinde kadınlık ve annelik kimliklerini birbiriyle bağlantılı bir şekilde ele alırken, Miller'e (2010: 33) göre annelik, rol yapmaktan daha fazlasıdır. Donath (2018: 28) ise kadının anne olmasının tüm dünyaya kadın olduğunu duyurmak için bir araç olduğunu belirtmektedir. Anneliğe bakış açısı dönemsel ve kültürel farklılıklar içermekle birlikte toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında kadınlık, annelik ile ataerkil bir düzen içerisinde inşa edilmektedir. Anneliğe ilişkin yaygın anlayış kadının çocuk doğurması ile örtüştürülmektedir. Ancak Arendell (2000: 1192) anneliğin sadece doğurmakla mümkün olmadığını vurgulayarak, "annelik etme"nin biyolojik olmayan yolla, çocuk büyütme yani çocuğun sorumluluğunu ve bakımını -

bireysel veya kolektif olarak- üstlenmek ile de olabileceğini vurgulamaktadır. Oakley'e (1974: 186) göre annelik miti üç inanıştan oluşmaktadır: "Tüm kadınların anne olmaya ihtiyacı vardır, tüm anneler çocuklarına ihtiyaç duyarlar, tüm çocuklar annelerine ihtiyaç duyarlar." Bu bağlamda irdelendiğinde her kadın anne olmalıdır ve anne olmak her kadın için olması beklenen bir tamamlanmışlık hali olarak kabul görmektedir. Ancak bu bakış açısı, anne ol(a)mayan ya da anne olmayı tercih etmeyen kadınların var olduğunu gözden kaçırmaktadır. Özellikle eğitim düzeyi yükselen, çalışma yaşamına aktif katılımı artan kadının toplum içerisindeki değişen konumu, cinsiyet rollerinin de yeniden şekillenmesine yol açarken, kadına ve annelik kavramına bakış değişmektedir. Kadınların geleneksel toplumlardaki erken yaşta evlenme ve çocuk sahibi olarak "genç anne" olma durumlarının günümüz modern toplum yapılarına geçişle birlikte eğitim ve istihdam süreçlerine katılımlarının artmasıyla evliliğin ertelenmesi ve çocuk sahibi olma yaşının ötelenmesi sonucu "geç anne" olma durumuna geçiş noktasındaki değişen eğilim dikkat çekmektedir. Anneliğe ilişkin karar ve süreçlerin günümüz modern toplum yapılarında farklılaştığı görülmektedir.

3. TOPLUMSAL DEĞİŞME SÜRECİNDE ANNELİK SERÜVENİ: GENÇ ANNELİKTEN GEÇ ANNELİĞE GEÇİŞ

Toplumsal yaşamdaki ekonomik, siyasi, teknolojik ve sosyo-kültürel değişimler kaçınılmaz olarak toplumsal yapının her bir parçasını etkisi altına almaktadır. Toplumsal değişimin hız kazandığı günümüz toplumlarında geleneksel geniş aile yapılarının çekirdek aile yapılarına evrilmesi, kadınların çalışma yaşamına aktif katılımı, ortalama yaşam sürelerinin uzaması gibi pek çok alanda ortaya çıkan gelişmeler kadınlık ve erkeklığe ilişkin geleneksel örüntülerin belirli ölçülerde geçerliliğini yitirerek yeniden şekillenmesini sağlamaktadır (Zeybekoğlu, 2013: 20-21). Günümüz toplumlarında eğitim düzeyi yükselen, çalışma yaşamına aktif katılan ve dolayısıyla ekonomik bağımsızlığını elde eden kadının kendi seçimi, kararı olarak toplumsal rol ve statüsünün farklı bir anlam kazandığı annelik sürecini planlamaya başlaması genç annelikten geç anneliğe doğru artan bir eğilimi karşımıza çıkarmaktadır. Geleneksel, ataerkil toplum yapılarında yaygın olan genç annelik olgusu, eğitim süreci uzayarak, kariyer planlaması ve çalışma yaşamına aktif katılımı hedefleyen bireyselleşen kadın modelinde geç anneliğe doğru bir değişimi görünür kılmaktadır.

Tarihsel süreçte annelik kavramının belirli etiketlere maruz kaldığı görülmektedir. Thurer "Annelik Mitleri" adlı eserinde kültürün "iyi anne" mitini nasıl yeniden inşa ettiğini tartışırken, Taş Devri'nde "doğal anne"; Neolitik Çağ'da "kutsallaştırılmış yüce anne", Ortaçağ'da kutsal çocuğun doğmasıyla birlikte kutsanan çocuk ve annelik; erken modern dönemde tüm olguları bilen baba ve "itaatkar anne"; modern dönemde "annelik iç güdüsü"; 20. yüzyılın başlarında her şeyi kuralına göre uygulamaya döken "bilimsel anne" ve sonlarına doğru "empatik anne" mitinin yaygın olduğunu belirtmektedir (Thurer, 1994). Buradan hareketle tarihsel sürecin her

döneminde anneliğe atfedilen anlamların değiştiği ve farklı etiketlerle kadının dolayısıyla anneliğin sınırlarının çizildiği görülmektedir. Bir başka çalışmada ise Maher ve Saugeres (2007: 5-6) Batı toplumlarında annelik uygulamalarını etkileyen önemli sosyal, ekonomik ve kültürel değişiklikler olduğunu vurgulamaktadır. Kadınların ücretli istihdamında görülen belirgin artış, evlilikte ve karı-koca ilişkilerinde yaşanan değişiklikler, doğurganlık oranlarının azalması, çocuk sahibi olmayı erteleme eğiliminin artması gibi önemli değişimler bireylerin ebeveynliği ve evliliği görme biçimlerini de etkilemektedir.

Annelik süreci, kadının yaşamında ortaya çıkacak köklü değişimlerin habercisidir (Çelik ve Akdeniz, 2020: 369). Bununla birlikte kadınların annelik zamanlaması bir “seçim” söylemine bağlıdır (Budds vd., 2016: 170). Modern dönemde kadının annelikle ilgili süreci daha fazla oranda bir tercih, seçim ve planlama olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha ileri/geç yaşlarda anne olmayı tercih eden, planlayan kadınların sayısındaki belirgin artış her geçen gün dikkat çekmektedir. Kadınların çocuk doğurmaya başladıkları yaş, doğurganlığı etkileyen önemli bir faktördür. Bu doğrultuda doğum istatistikleri belirli yaş grupları/arıklarında annelikle ilgili sayısal verileri sunması açısından önem taşımaktadır. Buradan hareketle konuya Türkiye özelinde bakıldığında anneliğe ilişkin değişen eğilimler, toplam doğurganlık hızı, kaba doğum hızı, ortalama anne olma yaşı, ortalama çocuk sayısı gibi özel bir anlama sahip istatistiksel verilerden yararlanılarak irdelenmeye çalışılmaktadır.

Toplam doğurganlık hızı, bir kadının doğurgan olduğu dönem olan 15-49 yaş grubunda doğurabileceği ortalama çocuk sayısını ifade etmektedir. TÜİK (Doğum İstatistikleri, 2020) verileri kapsamında yaş grupları açısından doğurganlık hızına bakıldığında, 2001 yılında en yüksek yaşa özel doğurganlık hızının binde 144 ile 20-24 yaş aralığında olduğu görülürken, 2020 yılına gelindiğinde bu oranın; binde 115 ile 25-29 yaş aralığına yükselişi söz konusu çalışma açısından destekleyici bir nitelik taşımaktadır. Doğum yapan annelerin ortalama yaşına bakıldığında ise 2001 yılında ortalama anne olma yaşı 26,7 iken, 2020 yılında 29,0 yaşa yükselmektedir. Bu veriler ışığında Türkiye’de 2001 ve 2020 yılları arasında kadınların doğurganlığının daha ileri yaşlarda gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Yine aynı araştırmada 15-19 yaş grubunda bin kadın başına düşen ortalama canlı doğan çocuk sayısı olarak tanımlanan adölesan doğurganlık hızının 2001 yılında binde 49 iken 2020 yılında binde 15’e düşmesi günümüz kadınlarının daha ileri/geç yaşlarda anne olmayı tercih etmeye başladıklarının göstergesi olarak dikkat çekmektedir.

Bir başka kapsamlı veri seti Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen “Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA)-2018” Raporu’nda karşımıza çıkmaktadır. TNSA 2018 verilerine göre Türkiye’nin 1993 yılı ortalama hanehalkı büyüklüğü 4,5 iken 2018 yılında bu oranın azalarak 3,5 kişiye düştüğü görülmektedir. Bu durum doğurganlığın azalmasıyla ilişkilendirilebilmektedir. 15-49 yaş grubunda yer

alan kadınlar için belirlenen toplam doğurganlık hızı 1993 yılında 2,7 iken, 2000’li yılların başından itibaren durağanlaşarak 2,3 civarına ulaşmıştır. 2018-TNSA’da kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,3 olarak belirtilmektedir. Doğurganlığın en yüksek olduğu yaş grubu 2003 yılına kadar 20-24 yaş grubu iken, 2003 yılı sonrasında 25-29 yaş grubuna yükselmiştir. Eğitim düzeyine ilişkin TNSA 2018 verileri incelendiğinde, hiç okula gitmemiş/ilkokulu tamamlamamış kadınların oranı 2013 yılında %28 iken, 2018 yılında %25’e düştüğü görülmektedir. Lise ve üzeri düzeyde eğitime sahip olan kadınların oranına bakıldığında ise 2013 yılında %31 iken, 2018 yılında %41’e yükseldiği görülmektedir. Bölgelere göre irdelendiğinde lise ve üzeri eğitimi tamamlayan kadınların oranları Batı (%47), Kuzey (%45) ve Orta (%44) bölgelerinde yüksek iken, Doğu bölgesinde (%28) yaşayan kadınlarda en düşük seviyededir. Kentsel alanlarda yaşayan kadınların okur-yazarlık oranının (%95), kırsal alanlarda yaşayan kadınlardan (%90) daha yüksek olduğu da tespit edilmiştir. TNSA 2018 raporunda da belirtildiği gibi çalışma ve eğitim durumu gibi faktörler, kadınların güçlenmeleri açısından oldukça önemlidir. Raporda kadınların çalışma durumu yüzdelerinin yaşla birlikte artış gösterdiği, 40-44 yaş aralığındaki kadınlarda %37 ile en yüksek seviyesine ulaştığı belirtilmektedir. Bununla birlikte yaşayan çocuk sayısı arttıkça çalışan kadınların oranının azaldığı da tespit edilmektedir. 2018 TNSA raporunda yer verilen yıllar itibarıyla karşılaştırmalarda 2013-2018 yılları arasında tüm yaş gruplarındaki hiç evlenmemiş kadınların oranındaki artış ve 1993-2018 yılları arasında da ilk evlenme yaşındaki düzenli artış dikkat çekmektedir (TNSA, 2018).

Bir başka TÜİK (Doğum İstatistikleri, 2020) veri setinde toplam doğurganlık hızının 2001 yılında 2,38 çocuk iken 2020 yılında 1,76 çocuk olarak belirlenmesi durumu, doğurganlığın nüfusun yenilenme düzeyi olan 2,10’un altında kaldığının önemli bir göstergesidir. 2020 yılında Türkiye’de toplam doğurganlık hızının en yüksek olduğu iller 3,71 çocuk ile Şanlıurfa; 3,22 çocuk ile Şırnak; 2,88 çocuk ile Ağrı ve Siirt olmuştur. Kaba doğum hızı ise 2001 yılında binde 20,3 iken, 2010 yılında binde 17,2’ye, 2020 yılında ise binde 13,3 doğuma düşmüştür. Kaba doğum hızının en yüksek olduğu iller binde 28,3 ile Şanlıurfa, binde 25,2 ile Şırnak ve binde 23,0 ile Ağrı ve Siirt’tir. Türkiye’de 2020 yılında illere göre ilk doğumdaki ortalama anne olma yaşı irdelendiğinde, 28,1 yaş ile İstanbul; 27,8 yaş ile İzmir, Rize ve Muğla; 27,7 yaş ile Trabzon ve Eskişehir en yüksek ilk doğumda ortalama anne olma yaşına sahip illerdir. Bu yaşın en düşük olduğu iller ise 23,3 yaş ile Ağrı; 23,6 yaş ile Muş; 24,2 yaş ile Şanlıurfa ve Bitlis olarak belirlenmiştir (TÜİK Doğum İstatistikleri, 2020). Türkiye’de son 10 yılın TÜİK verileri doğrultusunda 0.1 artışın seyrettiği ortalama anne olma yaşına ilişkin projeksiyonlar, 2025 yılında ortalama anne olma yaşının 30 yaş, 2050’li yıllara gelindiğinde ise 35-40 yaş ve üzeri sınırlarına varacağını öngörmektedir. Toplam doğurganlık hızında görülen düşüş, çocuksuzluk ya da daha az sayıda çocuğa sahip olma eğilimini gösterirken, aynı zamanda

geç ebeveyn olmanın getirdiği doğal bir sonuç olarak tek çocuğa sahip olma eğilimini arttırmaktadır. Bununla birlikte Türkiye’de toplam doğurganlık hızı ve bin nüfus başına düşen canlı doğum sayısını ifade eden kaba doğum hızının yüksek olduğu iller bazında bir değerlendirme yapıldığında doğu ve güneydoğu bölgelerinin başı çektiği görülmektedir. Söz konusu bölgelerde kadınların toplum içerisindeki ikincil konumu, eğitim ve istihdam düzeylerinin düşük olması, erken yaşta evliliklerin gerçekleştirilmesi ve geleneksel, ataeril yapının baskın olması gibi durumların olağan bir sonucu

olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte ortalama evlenme yaşında meydana gelen artış, anne olma yaşının da yükselmesine zemin hazırlayan bir durumdur. Hızlı toplumsal değişmelerin etkisiyle kadının toplumsal yaşamdaki konumunun değişimi evlilik ve annelik ile ilgili süreçlerin daha ileri yaşlara ertelenmesine yol açarken, ilk anne olma yaşının yükselişi beraberinde kadın başına düşen doğum sayısını da azaltan bir etkiyi beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda ortalama hanehalkı büyüklüğünün yıllar itibariyle azalması da şaşırtıcı bir sonuç değildir. TÜİK İstatistiklerle Çocuk (2021) Raporu’nda nüfus projeksiyonlarına göre çocuk nüfus oranının 2025 yılında %26,6; 2030 yılında %25,6; 2040 yılında %23,3; 2060 yılında %20,4 ve 2080 yılında %19,0 olacağını, başka bir ifadeyle çocuk nüfus oranının yıllar itibariyle ciddi oranda azalacağını öngörmektedir.

Nüfusun geleceğine yönelik tahminler olarak nitelenen ve geleceğe yönelik nüfus politikaları üretme açısından önem taşıyan nüfus projeksiyonları kapsamında 2013-2075 yıllarına ilişkin TÜİK verileri ise şu şekilde belirtilmektedir: Türkiye nüfusunun 2023 yılında 84 247 088 kişi olması beklenirken; 2050 yılına kadar yavaş bir artış göstererek en yüksek değerini 93 475 575 kişi ile bu yılda alması öngörülmektedir. 2050 yılından itibaren düşmeye başlayan nüfusun 2075 yılında 89 172 088 kişi olması beklenmektedir. Bununla birlikte demografik göstergelerdeki mevcut eğilimlerin devam etmesi durumunda Türkiye nüfusunun yaşlanmaya devam edeceği ve nüfusun ortanca yaşının yükseleceği tahmin edilmektedir. Ayrıca 2050 yılında kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,5 olduğu takdirde, 2075 yılı için tahmini toplam nüfus 119 milyon olarak hesaplanmaktadır. Nüfus projeksiyonları kapsamında Türkiye’nin doğurganlık hızında yaşanacak değişim nüfus büyüklüğü, yaş yapısı ve diğer demografik süreçlere etkisi bakımından 3 farklı senaryo ile incelenmektedir. Temel Senaryo olarak betimlenen Senaryo 1, toplam doğurganlık hızının doğal akışı içinde azalıp, 2050 yılında 1,65’e düştüğü ve 2050 yılından sonra artışa geçip 2075 yılında 1,85’e ulaştığı doğurganlık senaryosudur. Senaryo 2, toplam doğurganlık hızının, 2020 yılında 2,11’e, 2050 yılında 2,5’e ulaşacağını ve 2075 yılına kadar sabit kalacağını varsayan kademeli artan doğurganlık senaryosudur. Son olarak Senaryo 3 ise toplam doğurganlık hızının 2050 yılına kadar kademeli olarak 3’e ulaşacağını ve 2075 yılına kadar sabit kalacağını varsayan artan doğurganlık senaryosudur. Söz konusu

3 senaryo arasındaki temel farklılık, kadın başına düşen ortalama çocuk sayısındaki değişimdir (TÜİK, Nüfus Projeksiyonları, 2013).

Tablo 1. Farklı doğurganlık düzeylerine göre nüfus ve yaşlı nüfus oranı

SENARYO		2013	2023	2050	2075
Senaryo -1	Toplam Nüfus	76.481.847	84.247.088	93.475.575	89.172.088
	65+ ve üzeri nüfus oranı	7,7	10,2	20,8	27, 7
Senaryo -2	Toplam Nüfus	76.481.847	85.153.647	104.309.596	119.344.690
	65+ ve üzeri nüfus oranı	7,7	10,1	18,7	20, 7
Senaryo -3	Toplam Nüfus	76.481.848	85.598.777	110.546.401	140.672.782
	65+ ve üzeri nüfus oranı	7,7	10,1	17,6	17, 5

Kaynak: TÜİK, Nüfus Projeksiyonları, 2013.

Türkiye özelinde TÜİK tarafından gerçekleştirilen kapsamlı çalışmaların sonuçlarının bir araya getirildiği “İstatistiklerle Kadın, 2021” başlıklı haber bülteninde dikkat çeken bazı güncel veriler ise şu şekildedir:

- “Hanehalkı işgücü araştırması sonuçlarına göre; eğitim durumuna göre işgücüne katılım oranı incelendiğinde; 2020 yılında kadınların eğitim seviyesi yükseldikçe işgücüne daha fazla katıldıkları görüldü. Okuryazar olmayan kadınların işgücüne katılım oranı %12,4, lise altı eğitilmiş kadınların işgücüne katılım oranı %24,1, lise mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %29,9, mesleki veya teknik lise mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %37,0 iken yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %65,6 oldu.”
- “Hanehalkı işgücü araştırması sonuçlarına göre; yarı zamanlı çalışanların istihdam içindeki oranı 2020 yılında toplamda %12,4 olurken, kadınlarda bu oran %19,5, erkeklerde ise %9,3 oldu.”
- “Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı sonuçlarına göre; 2008-2020 yılları arasında, 25 ve daha yukarı yaşta olan ve en az bir eğitim düzeyini tamamlayanların toplam nüfus içindeki oranının yıllar itibarıyla arttığı görüldü. En az bir eğitim düzeyini tamamlayan 25 ve daha yukarı yaşta bireylerin toplam nüfus içindeki oranı, 2008 yılında %81,1 iken 2020 yılında %92,9 oldu. En az bir eğitim düzeyini tamamlayanların oranı cinsiyete göre incelendiğinde; 2008 yılında, kadınlarda %72,6, erkeklerde %89,8 olan bu oran, 2020 yılında sırasıyla %87,7 ve %98,1 oldu.”
- “Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı sonuçlarına göre; en az üniversite mezunu olan 25 ve daha yukarı yaşta nüfusun toplam

nüfus içindeki oranı ise 2008 yılında %9,8 iken 2020 yılında %22,1 oldu. Bu oran cinsiyete göre incelendiğinde; 2008 yılında 25 ve daha yukarı yaşta olup en az üniversite mezunu olan kadınların oranı %7,6, erkeklerin oranı %12,1 iken bu oran 2020 yılında kadınlarda %19,9, erkeklerde ise %24,4 oldu.”

Türkiye’ye ilişkin veriler ile Avrupa Birliği İstatistik Ofisi (Eurostat) veri tabanından alınan veriler kıyaslandığında, Türkiye'nin toplam doğurganlık hızının, Avrupa Birliği (AB) üyesi 28 ülkenin toplam doğurganlık hızlarından daha yüksek olduğu görülmüştür. AB üyesi 28 ülkenin toplam doğurganlık hızlarına bakıldığında, 2018 yılında en yüksek toplam doğurganlık hızına sahip olan ülke 1,88 çocuk ile Fransa, en düşük toplam doğurganlık hızına sahip ülke ise 1,23 çocuk ile Malta’dır. AB üye ülkelerinin toplam doğurganlık hızı ortalaması 1,56 çocuk olarak belirtilmektedir (TÜİK Doğum İstatistikleri, 2019). Bir başka veri ise AB üye ülkeleri arasında en genç doğum yapan annelerin Bulgaristan'da yer aldığını göstermektedir. Bulgaristan'da ilk doğum yapan kadınların ortalama yaşı 26, Romanya’da 26,4, Letonya’da 26,8, Slovakya’da 27, Polonya’da 27,2 yaş olarak belirtilirken, ilk anne olma yaşının Fransa’da 28,5’e, İngiltere’de 28,9’a ve Almanya’da 29,4 yaşa kadar yükseldiği de görülmektedir. AB ülkelerinde kadınların ilk anne olma yaşının en yüksek olduğu ülke 31 yaş ile İtalya olurken, İtalya’yı 30,8 yaş ile İspanya, 30,5 yaş ile Lüksemburg ve 30,3 yaş ile Yunanistan izlemektedir (TÜİK açıkladı..., 2018). İngiltere Ulusal İstatistik Kurumu (ONS) 2014 verilerine göre, İngiltere ve Galler’de kadınların ortalama anne olma yaşı ilk kez 30’a yükselmiştir. 2013’te ufak bir düşüş yaşanmakla birlikte 1991 yılından itibaren 40 yaş ve üzeri kadınlarda doğum oranlarının üç kata kadar arttığı; 35-39 yaş aralığındaki kadınlarda bu oranın %84’e ulaştığı belirlenmiştir. Bunun yanı sıra ONS raporunda 2012 yılıyla kıyaslandığında 2013 yılında bebek doğum oranlarının %4,3’lük bir düşüş yaşadığı ve 1975’ten bu yana geç anne olma yaşında sürekli bir artış görüldüğü ifade edilmiştir. Bu verileri değerlendiren Britanya Gebelik Danışma Servisi Başkanı Anne Furedi, kadınların annelik yaş ortalamasının ilk defa 30 yaşa ulaştığını, bunun sebeplerinin de kadınların artık daha geç yaşlarda aile kurmak istemeleri ile eğitim ve profesyonel hayatın gelişmesinin zaman alarak kadınların maddi güvenliklerini sağlamak olduğunu vurgulamıştır (BBC News Türkçe, 2014).

Gelişmiş toplumlarda yeni bir eğilim, ilk çocuğun doğumunda annelik yaşının sürekli artışına yansıyan “gecikmiş annelik-ebeveynlik” olarak karşımıza çıkmaktadır. *İleri yaşta “yaşlı” annelik* yeni bir sosyal uygulama olmamakla birlikte (Ylänne, 2016: 178), gün geçtikçe artan oranlar ile dikkat çekmektedir. Birleşmiş Milletler’in yaptığı doğurganlık ve evlilik araştırmasında, doğurganlık oranlarının yüksek olduğu ülkelerde genç nüfus artarken, doğurganlık seviyesinin düşük olduğu ülkelerde yaşlı nüfusun arttığı görülmektedir. Evlilik ve birlikteliklerin zamanlaması, yaygınlığı ve istikrarı yalnızca kadınların ve erkeklerin doğurganlık (üreme) davranışlarını şekillendirmekle kalmamakta, aynı zamanda kadınların eğitim düzeyi ve

işgücüne katılımındaki gelişmeler gibi daha geniş sosyal ve ekonomik değişimlerle de doğrudan ilişkili olmaktadır (Dünya Doğurganlık Verileri, 2019). Son 30 yılda birçok gelişmiş ölkede doğurganlığa ilişkin verilerin ciddi anlamda düşüş göstermesi genç nüfusun toplam nüfus içerisindeki payının azalması ve nüfusun yaşlanması başta olmak üzere sosyo-költürel, ekonomik, askeri vb. pek çok alanda olumsuzlukları beraberinde getirmektedir. Bu nedenle de söz konusu ölkeler 90'lı yıllardan itibaren doğurganlık hızlarını arttırmak amacıyla ailelere yönelik mali teşvikleri uygulamaya sokmaya başlamaktadır (Alçin şahintürk ve Çelebi, 2022). Billari (2008) Avrupa'da düşük doğurganlık oranlarına dikkat çektiği çalışmasında bu durumun endişe verici bir konu haline geldiğini belirtmekte; nüfus artışı ve göç ile ilişkilendirerek bu yeni doğurganlık seviyelerinin nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır (Billari, 2008: 2).

Sonuç

Takip edilemez hızda değişen günümüz toplumlarında aile, toplumu meydana getiren, en küçük birim olması nedeniyle bütün değişimlerin merkezinde yer almaktadır. Sanayileşme, modernleşme, kentleşme, küreselleşme, dijitalleşme gibi büyük çaplı değişimler toplumun genelinde olduğu gibi, aile yapısında da ciddi değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmektedir. Yaşanan hızlı toplumsal değişmelerle birlikte ailenin tanımı, türleri, yapısı, işlevleri, evlilik ve akrabalık ilişkileri, eş seçme süreçleri vb. değişime uğramakta; geleneksel geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına geçiş yaşanmakta; evliliğe, aileye alternatif yeni yaşam biçimleri, yeni aile türleri ve aileye ilişkin sosyal problemler çeşitlenerek daha görünür hale gelmektedir. Toplumsal roller kişiden kişiye değişmekle birlikte, özellikle toplumsal cinsiyet rollerinde yaşanan değişim ve dönüşümler kadının toplum içerisindeki konumunu önemli ölçüde etkileyerek aileye, evliliğe, anneliğe ilişkin süreçlerini kendi istekleri doğrultusunda yeniden düzenleme imkânı sağlamaktadır. Özellikle de kadının toplum içerisindeki konumunun eğitim düzeyinin yükselmesi ve çalışma hayatına aktif katılımıyla birlikte yeniden şekillenmesi aile yapısındaki değişim sürecini hızlandıran bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte eğitim düzeyi yükselen ve çalışma yaşamında daha fazla oranda yer almaya başlayan kadınların aile ve evliliğe ilişkin kararlarını, süreçlerini ve planlamalarını gözden geçirerek erteleme, öteleme eğilimi göstermektedir. Başka bir ifadeyle, kadınların toplum içerisindeki değişen konumları, eğitim ve istihdam süreçlerine daha fazla oranda katılımlarının doğal bir sonucu olarak daha ileri/geç yaşta evlilik ve çocuk sahibi olma kararı alma eğilimlerini arttıran bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumların gelişmişlik düzeylerine ve sosyo-költürel yapılarına göre değişimin hızı ve oranı farklılaşmakla birlikte, genel olarak doğurganlık yaşının yükseldiği; kadın başına düşen ortalama doğum sayısının azaldığı; çocuğa atfedilen önem, anlam ve değerin değiştiği dikkat çekmektedir. Günümüz toplumlarının yaygın aile türü olan çekirdek ailelerde, bireylerin

artık evliliğe ve çocuk sahibi olmaya ilişkin kararları kendi istek ve kararları doğrultusunda aldıkları da görülmektedir.

Günümüz modern toplumlarında özellikle çalışma yaşamında yer alan kadınlar açısından cinsiyet rollerine ilişkin görev ve sorumluluklar değişkenlik göstermektedir. Kadına ait olarak tanımlanan ev içi yani özel alanın yanı sıra çalışma yaşamında da yer almaya başlayan kadın, kamusal alandaki görünürlüğünü arttırmaktadır. Aileye, evliliğe ve kadının toplum içerisindeki konumuna ilişkin tüm bu değişimler, kadının en önemli cinsiyet rollerinden biri olarak betimlenen “annelik” olgusuna ilişkin değişimleri de beraberinde getirmektedir. Kültürel ve dönemsel farklılıklar var olmakla birlikte toplumsal yapılarda kadının toplumsal rol ve statüsü açısından anne olması ve içinde bulunduğu toplumun değerleri doğrultusunda annelik görevini yerine getirmesi oldukça önemlidir. Toplumsal değişmeyi hızlandıran süreçler kadının toplum içerisindeki konumunu etkileyerek değişen annelik olgusunu irdelenmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkarmaktadır. Aileye ilişkin değişimler ve bireylerin özellikle de kadınların gündelik yaşam rutinlerinin farklılaşması, annelik rollerine ilişkin değişimleri beraberinde getirmektedir. Eğitim düzeyi yükselen ve çalışma yaşamında daha fazla oranda yer almaya başlayan kadın, aile ve evliliğe ilişkin kararlarını, süreçlerini erteleme eğilimi göstermektedir. Başka bir ifadeyle, kadının değişen konumu, eğitim ve istihdam süreçlerine daha fazla oranda katılımının doğal bir sonucu olarak daha ileri/geç yaşta evlilik ve çocuk sahibi olma kararı alma eğilimlerini arttıran bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilim, teknoloji ve ekonomi alanlarındaki hızlı değişim süreçleri sadece bu alanları değil, aynı zamanda sosyo-kültürel alanları da etkilemekte, kadının eğitim sürecinin uzaması ve çalışma hayatına aktif katılımı aileye, evliliğe ve anneliğe bakışının değişimini sağlayarak, genç annelikten geç anneliğe doğru yönelen bir süreci beraberinde getirmektedir. Kadınların geleneksel toplumlardaki erken yaşta evlenme ve çocuk sahibi olarak “genç anne” olma durumlarının günümüz modern toplum yapılarına geçişle birlikte eğitim ve istihdam süreçlerine katılımlarının artmasıyla evliliğin ertelenmesi ve çocuk sahibi olma yaşının ötelenmesi sonucu “geç anne” olma durumuna geçiş noktasındaki değişen eğilim dikkat çekmektedir.

Aile yapısında yaşanan değişimler kadının hane içindeki konumunu, anne olma sürecini, annelik pratiklerini değiştirmekle kalmayarak, çocuğa atfedilen değeri, önemi ve anlamı da etkilemektedir. Kadına ait olarak tanımlanan ev içi yani özel alanın dışında erkeğe ait olarak nitelenen kamusal alanda da görünürlüğünü arttıran kadın, çalışma yaşamında varlığını devam ettirme mücadelesi verirken aile kurma ve çocuk sahibi olmaya ilişkin kararlarını, süreçlerini erteleyerek, daha ileri/geç yaşta anne olmaya başlamıştır. Bununla birlikte kadının anne olma yaşının yükselmesi daha az sayıda çocuk sahibi olma durumunu da beraberinde getirmiştir. Günümüz toplumlarında yaşanan hızlı toplumsal değişmelerin etkisiyle kadınların eğitim seviyelerinin yükselmesi, çalışma yaşamına aktif katılımları, toplum ve aile içerisindeki değişen konumları, aile ve evlilik kurumlarına bakış

açılarını, beklentilerini, isteklerini ve geleceğe ilişkin planlamalarını etkileyerek, daha geç/ileri yaşta evlenmeleri ve ocuk sahibi olmalarına zemin hazırlamaktadır. Kadınların doğurgenlik yaşlarının artması, geç elde edilen sosyal bir statü olarak betimleyebileceğimiz geç annelik kavramını karşımıza çıkarırken, bu doğrultuda çocuğa atfedilen anlam, önem ve değerin daha görünür hale geldiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Özellikle gelişmiş ülkelerde anne olma yaşının ortalamasının 30 yaşa aşmasıyla birlikte anne-ocuk arasındaki ilişki daha farklı bir yapıya brnelebilmekte, anneliğe ilişkin daha profesyonel yaklaşımlar benimsenebilmekte ve yaşanan bu değişim süreci ebeveyn-ocuk ilişkisi noktasında düşünüldüğünde, çocuğun değişen anlam, önem ve değerini geç anneliğin beraberinde gelebilecek tek ocuk sahibi olma konusundaki artan bir eğilimi de görünür hale getirmektedir. İlk doğum yaşının yükselmesi hem evliliğin hem de anneliğin ertelendiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. Genç yaşta evlenerek genç anne olma durumu yerini daha ileri yaşlarda gerçekleştirilen evliliklere, uzayan eğitim ve istihdam süreçlerine, aktif olarak çalışma yaşamında var olma mücadelesine bırakırken, evlilik ve anneliğe ilişkin süreçlerin ertelenmesi şaşırtıcı değildir. Bu durum, tek ocuk ya da az sayıda ocuk sahibi olma eğilimini beraberinde getirirken, çocuğa atfedilen önem, anlam ve değerin farklı bir boyuta taşındığı günümüzün ocuk merkezli aile yapılarını da görünür hale getirmektedir.

Modernleşme ve geleneksel rollerdeki değişim süreci kadının toplum içerisindeki konumu ve aileye, evliliğe, anneliğe ilişkin süreçlerini kendi istekleri, hedefleri doğrultusunda yeniden düzenleme imkânı sağlamaktadır. Bu doğrultuda toplum yapılarına göre değişimin hızı ve oranı farklılık göstermekle birlikte, genel olarak kadının doğurgenlik yaşının yükseldiği; kadın başına düşen ortalama doğum sayısının azaldığı; çocuğa atfedilen önem, anlam ve değerin değiştiği görülmektedir. Günümüzün modern toplumlarında evlilik ve ocuk sahibi olmaya ilişkin kararlar diğer aile üyelerinin istek, beklenti ve zorlamaları yoluyla olmaktan uzaklaşarak, bireylerin kendi istek ve kararları doğrultusunda gerçekleşen bir durum olmaktadır. Buradan hareketle çalışmada, kadınların geleneksel toplumlardaki erken yaşta evlenme ve ocuk sahibi olarak “genç anne” olma durumlarının günümüz modern toplum yapılarına geçişle birlikte eğitim ve istihdam süreçlerine katılımlarının artmasıyla evliliğin ertelenmesi ve ocuk sahibi olma yaşının ötelenmesi sonucu “geç anne” olma durumuna geçişi noktasındaki değişen eğilimleri alan yazın ve Türkiye özelinde başta Türkiye İstatistik Kurumu verileri olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen araştırmaların güncel veriler ile desteklenerek gözler önüne konulmaya çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkışı: Özge Zeybekoğlu Akbaş %50, Cansu Dursun %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Özge Zeybekoğlu Akbaş %50, Cansu Dursun %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Aktaş, G. ve Özden, M. H. (2020). *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Kuşaklararası Anneliğin Dönüşümü: Denizli İli Örneği*, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 51, ss. 96-120.
- Alçin Şahintürk, D. ve Çelebi, A. K. (2022). *Doğurganlık Hızını Arttırmaya Yönelik Kamu Mali Teşvikleri: Avustralya, Japonya, Danimarka, Fransa, Kanada ve Rusya Analizi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 49, ss. 69-87.
- Arendell, T. (2000). Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade's Scholarship, *Journal of Marriage and the Family*, 62(4), ss. 1192-1207.
- Badinter, E. (2011). *Kadınlık mı Annelik mi*, İletişim Yayınları.
- BBC News Türkçe (2014). İngiltere'de Anne Olma Yaşı 30'a Yükseldi. [https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/07/140717_gec_annelik#:~:text=%C4%B0ngiltere%20Ulusal%20%C4%B0statistik%20Kurumu'nun,yo%C4%9Fun%20oldu%C4%9Fu%20yerler%20olarak%20g%C3%B6steriliyor_\(Erişim Tarih 11.06.2022\).](https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/07/140717_gec_annelik#:~:text=%C4%B0ngiltere%20Ulusal%20%C4%B0statistik%20Kurumu'nun,yo%C4%9Fun%20oldu%C4%9Fu%20yerler%20olarak%20g%C3%B6steriliyor_(Erişim Tarih 11.06.2022).)
- Beck, U. ve Beck-Gernsheim. (2012). *Aşkın Normal Kaosu*, (Çev. Nafer Ermiş), İmge Kitabevi.
- Benezra, B. (2014). The Institutional History of Family Planning in Turkey. (Ed: Kristina Kamp, Ayhan Kayan vd.), *Contemporary Turkey at a Glance Interdisciplinary Perspectives on Local and Translocal Dynamics*, Springer, ss. 41-56.

- Billari, F. C. (2008). Lowest-Low Fertility in Europe: Exploring the Causes and Finding Some Surprises , *The Japanese Journal of Population*, 6(1), ss. 2-18.
- Bilton, T., Bonnett, K., Jones, Pip., Lawson, T., Skinner, D., Stanworth, M. ve Webster, A. (2008). *Sosyoloji*, (Çev. Ed.: K. İnal), Siyasal Yayınevi.
- Budds, K., Locke, A. ve Burr, V. (2016). For Some People It isn't A Choice, It's Just How It Happens: Accounts Of "Delayed" Motherhood Among Middle-Class Women In The UK, *Feminism & Psychology*, 26(2), ss. 170-187.
- Çelik, A. A. ve Akdeniz, G. (2020). Kadının Anneliğe Geçişi ile Tüketim Alışkanlıklarındaki Değişime Kuramsal Bir Bakış, *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 12(2), ss. 367-402.
- Donath, O. (2018). *Abartılmış Annelik Bastırılmış Kadınlık*, Destek Yayınları.
- Dünya Doğurganlık Verileri "Doğurganlık ve Evlilik". (2019). <https://www.un.org/development/desa/pd/content/fertility-and-marriage-0> , (Erişim Tarihi: 10.06.2022).
- Eken, H. (2010). *Rol Etkileşimi Bağlamında Kadın Subaylar*, Palet Yayınları.
- Ersoy, E. (2009). *Cinsiyet Kültürü İÇerisinde Kadın ve Erkek Kimliği* (Malatya Örneği), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), ss. 209-230.
- Giddens, A. (2005). *Sosyoloji Kitabı*, Ayraç Kitabevi.
- Gittins, D. (2011). *Aile Sorgulanıyor* (Çev. T. Erdem), Pencere Yayınları.
- Güçlü, S. (2013). Motherhood In Society And The Sociology Of Motherhood, *The Science and Education at the Beginning of the 21st Century in Turkey*, (Ed. Recep Efe vd.) St Kliment Ohridski University Press, ss. 298-316.
- Haviland, W. A. (2002). *Kültürel Antropoloji* (Çev. H. İnaç, S. Çiftçi), Kaknüs Yayınları.

- Maher J. M. ve Saugeres, L. (2007). To Be Or Not To Be A Mother? Women Negotiating Cultural Representations Of Mothering, *J Sociol (Melb)*, 43, ss. 5-21.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürçü), Bilim ve Sanat Yayınları.
- Miller, T. (2010). *Annelik Duygusu Mitler ve Deneyimler*, İletişim Yayınları.
- Moya, M., Expósito, F. ve Ruiz, J. (2000). Close Relationships, Gender, and Career Salience, *Sex Roles Vol. 42*, 9/10, ss. 825-846.
- Oakley, A. (1974). *Woman's Work The Housewife Past and Present*. New York: Pantheon Books.
- Onur, H. ve Koyuncu, B. (2004). Hegemonik Erkekliğin Görünmeyen Yüzü. *Toplum ve Bilim*, Sayı 101, Birikim Yayınları, ss.31-49.
- Powell, G.N. ve Greenhaus, J.H. (2010). Sex, Gender, and Decisions at The Family-Work Interface. *Journal of Management*, 36(4), ss 1011-1039.
- Sayın, Ö. (1990). *Aile Sosyolojisi-Ailenin Toplumdaki Yeri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Thurer, S. L. (1994). *Myths of Motherhood: How Culture Reinvents the Good Mother*, Penguin Books.
- TÜİK Açıkladı...2018. <https://www.cnnturk.com/yasam/tuik-acikladi-avrupanin-en-genc-anneleri-turk-kadinlari?page=1> , (Erişim Tarihi: 14.06.2022).
- TÜİK Doğum İstatistikleri 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dogum-Istatistikleri-2019-33706#:~:text=Canl%C4%B1%20do%C4%9Fan%20bebek%20say%C4%B1s%C4%B1%201,%2C7'si%20k%C4%B1z%20oldu.> , (Erişim Tarihi: 12.06.2022).
- TÜİK Nüfus Projeksiyonları 2013. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Nufus-Projeksiyonlari-2013-2075-15844> , (Erişim Tarihi: 12.06.2022).
- TÜİK İstatistiklerle Kadın 2021 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2021-45635> , (Erişim Tarihi: 13.06.2022).

TÜİK İstatistiklerle Çocuk 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2021-45633> , (Erişim Tarihi: 13.06.2022).

Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2018. http://www.sck.gov.tr/wp-content/uploads/2020/08/TNSA2018_ana_Rapor.pdf, (Erişim Tarihi: 05.06.2022).

Yläne, V. (2016). Too Old to Parent? Discursive Representations of Late Parenting In The British Press, *Discourse & Communication*, 10(2), ss.176–197.

Zeybekoğlu, Ö. (2012). Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri, *Değişen Toplumda Değişen Aile*, (Ed. N. Adak), Siyasal Kitabevi, ss. 39-63.

Zeybekoğlu, Ö. (2013). *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Erkeklik Olgusu*, Eğiten Kitap.

Extended Abstract

The family, which is at the center of all changes, is undergoing changes in many respects such as its definition, types, structure, functions, marriage, kinship relations, spouse selection processes; there is a transition from the traditional extended family structure, which is the common family type of the agricultural society, to the nuclear family structure; new life styles alternative to marriage and family, new family types and social problems related to the family are becoming more visible. The reshaping of women's position in society, especially with their active participation in working life/labor force, brings about serious changes in the family structure. In today's modern societies, the duties and responsibilities related to gender roles vary, especially for women in working life. In addition to the domestic, that is, private sphere, which is defined as belonging to women, women have started to take part in working life, increasing their visibility in the public sphere. All these changes regarding family, marriage and women's position in society bring along changes regarding the phenomenon of "motherhood", which is defined as one of the most important gender roles of women. Although there are cultural and periodical differences, it is very important for women to be mothers in terms of their social role and status in social structures and to fulfill the duty of motherhood in line with the values of the society in which they live.

Processes that accelerate social change such as industrialization, urbanization, modernization, globalization and digitalization affect the position of women in society and make the changing phenomenon of motherhood an area that needs to be examined. Changes in the family and the differentiation of the daily routines of individuals, especially women, bring about changes in the roles of motherhood. Women with higher levels

of education and more participation in working life tend to postpone their decisions and processes regarding family and marriage. In other words, as a natural consequence of the changing position of women and their increased participation in education and employment processes, women tend to make decisions about marriage and having children at a later/late age. Rapid change processes in the fields of science, technology and economy are not only limited to these fields, but also affect socio-cultural fields, and the prolongation of women's education and their active participation in the working life leads to a change in their view of family, marriage and motherhood, and brings about a process from young motherhood to late motherhood. With the transition to today's modern societal structures, the changing tendency of women from being "young mothers" by marrying and having children at an early age in traditional societies to being "late mothers" as a result of postponing marriage and postponing the age of childbearing due to their increased participation in education and employment processes draws attention. It is seen that decisions and processes regarding motherhood are differentiated in today's modern society structures.

Changes in the family structure not only change the position of women in the household, the process of becoming a mother and the practices of motherhood, but also affect the value, importance and meaning attributed to the child. Women, who have increased their visibility in the public sphere, which is defined as belonging to men, in addition to the private sphere, i.e. the domestic sphere, which is defined as belonging to women, have started to become mothers at an older/late age by postponing their decisions and processes regarding starting a family and having children while struggling to maintain their existence in working life. However, the increase in the age at which women become mothers has also brought with it the situation of having fewer children. With the effect of rapid social changes in today's societies, women's higher education levels, their active participation in working life, their changing positions in society and family affect their perspectives on family and marriage institutions, their expectations, wishes and future planning, and pave the way for them to marry and have children at a later/late age. While the increase in women's fertility age leads to the concept of late motherhood, which can be described as a social status achieved later, it would not be wrong to say that the meaning, importance and value attributed to the child has become more visible in this direction. Especially in developed countries, as the average age of motherhood exceeds 30 years, the relationship between mother and child can take on a different structure, more professional approaches to motherhood can be adopted, and when this process of change is considered in terms of the parent-child relationship, the changing meaning, importance and value of the child makes visible the increasing tendency to have only one child that may accompany late motherhood.

The process of modernization and change in traditional roles provides the opportunity to reorganize the position of women in society and the

situation of postponing the process of "becoming a mother", which is seen as a social obligation, in line with their own wishes and goals. In this direction, although the speed and rate of change vary according to social structures, it is generally observed that women's fertility age has increased; the average number of births per woman has decreased; and the importance, meaning and value attributed to children has changed. In today's modern societies, decisions regarding marriage and having children are no longer based on the wishes, expectations and coercion of other family members, but are instead based on individuals' own wishes and decisions. From this point of view, this study aims to reveal the changing tendencies of women from being "young mothers" by marrying at an early age and having children in traditional societies to being "late mothers" as a result of postponing marriage and postponing the age of having children due to their increased participation in education and employment processes with the transition to today's modern societal structures, supported by the literature and the current data of the studies conducted by various institutions and organizations, especially the data of the Turkish Statistical Institute in Turkey.

SİLAHLI ÇATIŞMA SIRASINDA SİLAHLI KUVVETLER PERSONELİNİN YAŞAM HAKKI

Berkant AKKUŞ*

Öz

Silahlı çatışmalar sırasında yaşam hakkı, uluslararası insan hakları hukuku ile uluslararası insancıl hukuk arasındaki ilişki için önemli bir test alanıdır. Hukukun bu iki dalının birbirine yakınlaştığı ancak yaşam hakkı ve özellikle de devletin fiili kontrolünde olmayan kişilere yönelik ölümcül güç kullanımı söz konusu olduğunda, genellikle birbirleriyle çeliştikleri tartışılmaktadır ve uluslararası insancıl hukukun silahlı çatışmalarda herhangi bir yaşam hakkı tanımadığı düşünülmektedir. Yaşam hakkının askeri personele uygulanması tartışmalı bir konu olmuş ve duygusal ihtilaflar yaratmıştır. Bu konuda iki ana görüş bulunmaktadır. Silahlı çatışma sırasında ölüm olasılığını isteyerek kabul etmenin, silahlı kuvvetlerde görev yapmanın doğal bir parçası olduğunu kabul edenler ve bu doğru olsa da, devletlerin yine de silahlı kuvvetlerini uygun şekilde eğitime ve donatma yükümlülüğü olduğunu iddia edenler. Bu makale, bu alandaki davaları gözden geçirmekte ve bir devletin silahlı kuvvetleriyle ilgili olarak ne zaman yaşam hakkı yükümlülükleri olduğu ve bu yükümlülüklerin ne anlama geldiği konusunda bir görüş sunmaktadır. Makalenin araştırma sorularını incelemek için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarının yanı sıra evrensel insan hakları hukuku standartları ve diğer bölgesel insan hakları kurumlarının kararları da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Hakkı, Uluslararası İnsancıl Hukuk, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi.

THE RIGHT TO LIFE OF ARMED FORCES DURING ARMED CONFLICT

Abstract

The right to life during armed conflict is an important testing ground for the relationship between international human rights law and international humanitarian law. It is argued that these two branches of law converge but contradict each other when it comes to the right to life and especially the use of lethal force against persons not under the de facto control of the state, and it is thought that international humanitarian law does not recognize any right to life in armed conflicts. The application of the right to life to military personnel has been a

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Okan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Bölümü, berkantakus91@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6652-2512>.

controversial issue and has created emotional conflicts. There are two main views on this issue. The first one puts forward that willingly accepting the possibility of death during armed conflict is a natural part of serving in the armed forces, and the second one argues that while this is true, states still have an obligation to properly train and equip their armed forces. This study reviews cases in this issue and provides a view of when a state has right to life obligations in relation to its armed forces and what those obligations mean. In order to answer the research questions, the jurisprudence of the European Court of Human Rights, as well as the universal human rights law standards and the decisions of other regional human rights institutions were examined.

Keywords: *Right to Life, International Humanitarian Law, European Court of Human Rights.*

Giriş

Yaşam hakkı hiç şüphesiz her insan için gerçekten doğal ve temel bir insan hakkıdır. Hem en üstün hak hem de diğer tüm hakların dayanak noktasıdır. Yaşam hakkı, içeriği uluslararası teamül hukukunda bulunan ve insanlığın vicdanını yansıtan bir *jus cogens* norm olarak kabul edilirse, kodifiye edilmiş bütün hakların bu en temel insan hakkını güçlendirdiği anlaşılabilecektir (Gormley, 1985: 121). *Jus cogens*'in uygulanmasına ilişkin özellikle önemli bir örnek, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Şili Raporu'nda görülebilir. Raporda yaşam hakkı gelişmişlik derecesi veya kültürel yapısı ne olursa olsun, her toplumda temel bir hak olarak kabul edilmiştir (UN. Commission on Human Rights, 1983: 18). Her ne kadar silahlı çatışmalarda da insanların yaşama haklarından keyfi olarak mahrum bırakılmayacağı kabul edilse de (Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion), 1996: 25), bunun uygulanabilirliğinin ve etkisinin tartışmalı olduğu belirli bir alan vardır: silahlı çatışmaların yürütülmesi sırasında devletin kendi askeri personelinin yaşamları.

Bu alan, silahlı çatışmalarda yaşam hakkı muammasını temsil etmektedir. Bir yandan hem evrensel hem de bölgesel insan hakları belgeleri uyarınca, herkesin yaşamı korunmalıdır ve hiç kimse keyfi olarak bu haktan mahrum bırakılamaz. Geniş ve kapsayıcı yapısının bir sonucu olarak, silahlı çatışmalarda bulunan tüm bireyler için, statüleriyle ilgili başka herhangi bir özel gerekliliğe bakılmaksızın uygulanır (Beck, 2006: 864). Öte yandan, askeri personelin insan haklarının ve yaşam haklarının yersiz bir kavram gibi görüldüğü sıklıkla ileri sürülmektedir (Rowe, 2014: 520). Askerler, hak sahibi veya ihlal mağduru olmaktan ziyade, insan haklarını ihlal eden devlet görevlileri olarak görülmektedir (Rowe, 2008).

Ancak literatürde askeri personelin yaşam hakkına çok az dikkat çekilmiştir. Hiçbir uluslararası içtihat, çatışmaların yürütülmesi sırasında yaşam haklarının potansiyeli ve sınırları hakkında net bir rehberlik sağlamamıştır.

Dolayısıyla bu çalışma, insan hakları hukukunun evriminin uluslararası insancıl hukuk normlarında, özellikle de çatışmaların yürütülmesinin düzenlenmesinde yaratabileceği etkilere odaklanacaktır.

Silahlı kuvvetler mensuplarının yaşam haklarının korunması söz konusu olduğunda, geride kalmamalarını sağlamayı amaçlayan uluslararası insan hakları hukukundaki mevcut eğilimlerin ve pratik uygulama söz konusu olduğunda ortaya çıkabilecek potansiyel tuzakların eleştirel analizlerini sunacaktır.

Bu makalede, devletlerin kendi silahlı kuvvetleri mensupları için çatışmalar sırasında yaşam hakkı açısından oluşan hukuki boşluğu ele alacaktır. Öncelikle mevcut insan hakları sistemi analiz edilecek ve askerlerin, askeri operasyonlar bağlamı da dahil olmak üzere, yaşam hakkından gerçekten yararlandıkları gösterilecektir. Araştırmanın ana odağı, Avrupa Konseyi dışındaki içtihat hukuku ve yumuşak hukuk kaynaklarının sınırlı kapsamı nedeniyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihadı ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) uygulanmasıdır. İlk bölümde, askerlerin yaşam hakkının tanınması ve devletin barış ve savaş zamanındaki yükümlülüklerinin çeşitliliği ele alınacaktır. AİHS'nin ülke dışı uygulamasına ve yurtdışında yürütülen silahlı çatışmalarda yaşam hakkından feragat etme olasılığına özel önem verilecektir. Bu çalışma, devletin silahlı çatışmalarda askerlerin yaşam hakkı karşısındaki yükümlülüklerinin, çatışmaların yürütülmesine etkileri olan kapsamını analiz edecektir. İkinci bölüm, çatışmaların yürütülmesi sırasında askerlerin hayatının korunması alanında uluslararası insan hakları hukuku ile uluslararası insancıl hukukun birbiri ile etkileşimine ayrılmıştır. Bu bölümde, uluslararası insancıl hukukun savaşılanların yaşam hakkına güvence sağlamak için elverişli olup olmadığı ve uluslararası insan hakları hukukunun çatışmaların yürütülmesi rejimindeki mevcut koruma boşluğunu nasıl doldurabileceği ele alınacaktır. Son olarak, uluslararası insan hakları hukukunun uluslararası insancıl hukuk üzerindeki etkisinin pratik sonuçları, mevcut zorlukları ve olası çözümleri üzerine eleştirel bir analiz sunulacaktır.

1. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI HUKUKU KAPSAMINDA DEVLETİN KENDİ ASKERİ PERSONELİNİN YAŞAM HAKKI

Yaşam tehdidi ve ölüm riski, askerlik hizmetinin ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen, askeri personelin yaşam hakkı konusunun neden uzun süre atıl kaldığı, teoride ve uygulamada çok az ilgi gördüğü belirsiz görünmektedir. BM örgütünün organlarının ve bölgesel insan hakları mahkemelerinin hiçbiri, çatışmaların yürütülmesi sırasında askerlerin yaşam hakkı konusunu ele almamıştır.

AİHM, başvuranın oğlunun 2003 yılında Irak'ta askeri görevini yerine getirirken kimliği belirsiz bir kişi tarafından vurularak öldürüldüğü *Pritchard v Birleşik Krallık* (Pritchard v. UK, 2010) davasında bu konuyu ele alma fırsatı bulmuştur. Bu dava, askerlerin yaşam hakkı konusunda bir dönüm noktası olabilirdi ve AİHM'ye üye 47 devletin tamamını etkileyebilirdi (Milanovic, 2013). Ancak, Birleşik Krallık'ın başvuranla

dostane çözüm yoluna gitmesi nedeniyle bu karar hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.

Uluslararası içtihadın mevcut olmadığı durumlarda, hukuki yanıtlara ulaşmak için iç hukuka başvurulabilir. Mevcut analizler, Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi'nin *Smith* davasında (R (Smith and others) v The Ministry of Defence, 2013) verdiği ve devletin silahlı çatışmalarda silahlı kuvvetleri mensuplarına karşı AIHS'nin 2. maddesi kapsamında yükümlülükleri olduğunun ilk kez kabul edildiği karara dayandırılacaktır.

Smith davası, AIHS'nin yurtdışında yürütülen silahlı çatışmalarda uygulanabilirliği ve devletin yaşam hakkı kapsamında ordusuna karşı olan yükümlülüklerinin kapsamı ile ilgili bazı ciddi tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, insan hakları içtihadının sahadaki politika ve karar vericilerde nasıl yankı bulabileceğini de göstermiştir (Ekins, Morgan, & Tugendhat, 2015).

1.1. Silahlı Kuvvetler Personelinin Yaşam Hakkı

Antlaşmaların yorumlanmasına ilişkin genel kural dikkate alındığında belirtmek gerekir ki, AIHS'nin düzenlediği, yaşam hakkı herkes için güvence altındadır ve askeri statüye dayalı olarak belirli kategorilerdeki bireyleri kapsam dışında bırakmak yanlış olacaktır. AIHS, siviller için olduğu kadar askerler için de geçerlidir; ancak Mahkeme her zaman askeri hizmetlerin özelliklerine dikkat etmiştir (Engel and Others v. the Netherlands, 1976).

AIHS'nin onaylanmasının ardından aralarında Fransa, İspanya, Rusya ve Portekiz'in de bulunduğu birçok devlet, AIHS 2. madde kapsamında askeri personelin haklarına çekince koymuştur, ancak hiçbiri yaşam hakkına çekince koymamıştır, yani askerleri hakkın kapsamı dışında bırakma niyeti hiçbir zaman olmamıştır. Bu durum hem barış zamanında hem de savaş zamanında yaşam hakkının kapsamını netleştirmek için daha fazla analiz yapılmasını gerektirmektedir.

Savaş zamanında askeri personelin yaşam hakkının korunması barış zamanına kadar uzanmaktadır. Nitekim, silahlı kuvvetler mensuplarının yaşamları barış zamanında da belirli risklere maruz kalabilmektedir (Anwar ve Toney, 1998: 538). Devletin yükümlülükleri barış zamanında, askeri mahkemeler tarafından verilen ölüm cezaları ve askerlerin intiharları gibi çeşitli durumlarda doğabilmektedir (Perevedentsev v. Russia, 2014).

Askeri personelin barış zamanında diğer bireylerden daha fazla güç ve ölümcül silah kullanımına maruz kalması nedeniyle, asker arkadaşları veya üstleri tarafından işlenen cinayetler de bir diğer ilgili örnektir. *Esat Bayram v. Türkiye* davasında mahkeme, devletin yaşam hakkı kapsamındaki usule ilişkin yükümlülüklerinin özellikle etkili soruşturma ilkesinin ihlal edildiğine karar vermiştir (Esat Bayram v. Turkey, 2009). Devletin bu pozitif yükümlülüğünü incelerken mahkeme, askerlik hizmetinin özelliğine atıfta bulunmamış, genel ilkenin uygulanmasında ısrar etmiştir. Mahkeme, etkili soruşturma yükümlülüğünün hem araçlara hem de sonuçlara ilişkin bir

yükümlülük olduğunu teyit etmiştir; bu da soruşturmanın olayın gerçekleştiği koşulları tespit etme ve sorumluların tespit edilmesine ve cezalandırılmasına yol açma kapasitesine sahip olması anlamına gelmektedir.

İnsan hakları yükümlülüklerinin askeri personele yönelik genel uygulaması, hizmetlerinin özel niteliği bahane edilerek bir kenara atılamaz. Silahlı kuvvetler mensupları, silahlı kuvvetlere katılmakla insan haklarından ve temel özgürlüklerinden vazgeçmiş olmazlar ve devletin yükümlülükleri de silahlı kuvvetler mensuplarına karşı her zaman farklı değildir.

Devletin askeri eğitim bağlamındaki yükümlülükleri, mevcut analizler için en alakalı olanlardır. *Stoyanovi v Bulgaristan* davasında, başvuranın oğlu paraşüt eğitimi sırasında bir kazada ölmüştür. Mahkeme, maddi yükümlülüklerle ilgili sonraki analizleri için de geçerli olacak bazı gözlemlerde bulunmuştur. Mahkeme, barış zamanında bile askeri hizmetlerin tehlikeli olarak kabul edildiğini ve potansiyel olarak zararlı faaliyetlerin temel işlevlerinin bir parçası olduğunu kabul etmiştir. Ancak bu durum, devletin yükümlülüklerinin mevcut olmadığı anlamına gelmez. Bu faaliyetleri düzenleyen veya izin veren devletin temel görevi, bir kurallar sistemi ve yeterli kontrol yoluyla riskin asgari seviyeye indirilmesini sağlamaktır (*Stoyanovi v. Bulgaria*, 2011: 59). Mahkeme, askerlik hizmeti bağlamında *Osman v UK* davasında belirtilen kriterleri (*Osman v. the United Kingdom*, 1998: 116) hatırlatmış ve çifte gerekliliğe işaret etmiştir. İlk olarak, kontrol unsuru ve faaliyet devlet tarafından organize edilmeli veya yetkilendirilmelidir. İkinci olarak, riski en aza indirmek için araç yükümlülüğü vardır ki bu da askerlerin usulüne uygun olarak donatılması yükümlülüğüne ilişkin ileride yapılacak tartışma için gereklidir.

Ayrıca, mahkeme etkili soruşturma yükümlülüğünü yinelemiştir. İç soruşturma için gerekli kriterleri belirlemeye devam etmiştir; yani gerekli uzmanlık, tarafsızlık, çabukluk, makul ve ikna edici açıklamalar sunma yeteneği. Dış soruşturmaya ilgili olarak, anlamlı olması gerektiği, ancak bir mahkumiyetle sonuçlanmasının zorunlu olmadığı neticesine varmıştır (*Stoyanovi v. Bulgaria*, 2011: 66). Dolayısıyla, barış zamanında askerlerin yaşam hakkı devlete, askeri yaşamın kendine has özellikleri ışığında her zaman bağlamsal yoruma tabi olmayan çeşitli pozitif yükümlülükler yüklemektedir.

Askerlerin insan hakları konusundaki tartışmanın en büyük problemi; hukuki argümanlara dayanmak yerine ahlaki gerekçelerin ön plana çıkarılmasıdır (Walzer, 2015). Ancak bu yaklaşım, doğru değildir ve hukuki yapının parçalanması ve hukuki korumada gri bölgeler yaratılması dışında hiçbir amaca hizmet etmemektedir.

Silahlı çatışmalar sırasında da yaşam hakkının sona ermediği kabul edilmektedir (Watts, 2010), bu aynı zamanda çatışmaların yürütülmesi anlamına da gelmektedir. İnsan Hakları Komitesi'nin 36 numaralı genel yorumunda yer alan bu genel kural, askerler gibi belirli birey kategorilerini dışlamıyor gibi görünmektedir (May, 2017: 47). Ortaya çıkabilecek temel

zorluklar, insan haklarının ülke dışında uygulanması ve olası sınırlamalarla bağlantılıdır.

1.2. İnsan Hakları Antlaşmalarının Ülke Dışında Uygulanması

İnsan haklarına ilişkin antlaşmaların kişi ve yer bakımından uygulanmasına dair hükümleri incelendiğinde; AİHS'nin yargı yetkisini belirten 1. maddesi, tarafların kendi yetki alanları içinde bulunan herkesin, sözleşmede yer alan hak ve özgürlüklerden yararlanabileceğini belirtir. Tüm örgüt organlarının genel yaklaşımı, insan hakları belgelerinin sınır ötesi uygulanabilir olduğudur (Joseph ve Sander, 2018: 120). Yargı yetkisi teriminin en geniş yorumu Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi (İHK) tarafından yapılmıştır ve bu yorum üzerinde güç veya etkin kontrol uyguladığı yaşam hakkından yararlanan tüm kişileri kapsamaktadır. Bu kategori İHK tarafından tam olarak tanımlanmamıştır, bunun yerine Komite, bireylerin devletin faaliyetlerinden doğrudan ve makul olarak öngörülebilir bir şekilde etkilenmesi örneğini vermiştir. Bu ifade yurtdışında konuşlandırılmış silahlı kuvvetler mensuplarını kapsam dışı bırakmaz. Aksine, devlet tarafından düzenlenen ve yetkilendirilen askeri operasyonlar bu kişilerin yaşamları üzerinde doğrudan ve makul bir etkiye sahiptir.

Bölgesel Avrupa düzeyinde, yargı yetkisi kavramı daha fazla incelemeye tabi tutulmuştur. Avrupa Konseyi, askeri personelin insan haklarının, devletin onlar üzerinde yeterli yetki ve kontrol kullanması koşuluyla yurtdışında korunduğunu kabul etmektedir (Council of Europe, 2010). AİHM'nin sözleşmenin ülke dışında uygulanmasına ilişkin tutumu, *Bankovic* davasında (Banković and others v. Belgium and other, 2001: 80) çok kısıtlayıcı bir yorumundan, *Al-Skeini* davasındaki etkili kontrol testine kadar önemli ölçüde değişmektedir (Al-Skeini and others v. UK, 2011: 142). Ancak sorun, mahkemenin askerlerin haklarını hiçbir zaman ele almamış olması, onları yalnızca devletin yurtdışındaki yetkisini kullanan devlet görevlileri olarak görmesidir (Al-Saadoon and Mufdhi v. the UK, 2010: 140).

Asıl soru, aynı kişisel modelin askerlerin insan hakları için de geçerli olup olamayacağıdır? Devletin yetki alanına girmek için devlet tarafından görevlendirilmiş olmak yeterli midir? Bu sorular *Smith* davasında Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi önünde ortaya çıkmıştır. Mahkeme doğru bir şekilde, hiçbir şeyin sözleşmenin üye devlet toprakları dışında meydana gelen olaylara uygulanmasını engellemediğini ve bunun koşullarının duruma göre değişebileceğini belirtmiştir (R (Smith and others) v The Ministry of Defence, 2013: 30). Yüksek Mahkeme, AİHM'nin *Al-Skeini* davasındaki gerekçesini tersine çevirmiş ve silahlı kuvvetler mensuplarının yurtdışında devlet ajanı olarak hareket ederek yaşamları üzerindeki neredeyse tüm kontrolü devlete bıraktıklarını ve bu nedenle onun yargı yetkisi içinde kaldıkları sonucuna varmıştır.

Devletin toprak üzerinde etkin kontrol uyguladığı askeri işgal ve çatışmaların aktif olarak yürütülmesinde birliklerin düşmanla yüz yüze

savaştığı durumlar olmak üzere, farklı askeri operasyon türleri arasında ayırım yapmak doğru olacaktır. Her halükarda, farklı operasyon türlerinin devletin yükümlülüklerinin kapsamını potansiyel olarak etkileyeceğini, ancak sözleşmenin uygulanabilirliğini bütünüyle dışlamayacağını öne sürmek makul olacaktır. Öte yandan, bu, askerlerin daimi olarak devletin yargı yetkisi dahilinde olduğunu iddia etmek anlamına gelmez ki bu herhangi bir insan hakları belgesinin mantığına aykırı olacaktır. Asker devlet tarafından yetkilendirilen ve düzenlenen operasyon dahilinde görevlerini yerine getirdiği sürece böyle bir yargı yetkisinin bulunduğunu varsaymak uygun gözükmemektedir.

1.3. Silahlı Kuvvetler Personelinin Yaşam Hakkı Sınırlandırılabilir veya Vazgeçilebilir mi?

İnsan haklarının askeri bağlamda yorumlanmasının yanı sıra, bir diğer kilit konu da asker olmanın yaşam hakkına yönelik zımni bir sınırlama veya istisna olarak görülüp görülemeyeceği sorusuyla ilgilidir.

Askeri personelin yaşam hakkına zımni sınırlamalar getirildiği iddiası uygun görünmemektedir (Liivoja ve Duxbury, 2019: 15). Yaşam hakkı mutlak olmasa da, sınırlamaların dar yorumlanması gerekir. Yaşam hakkına getirilen mevcut sınırlamalar, yani ölüm cezası ve güç kullanımı, (McCann and others v. UK, 1995: 146) nesnel niteliktedir. Mevcut insan hakları hukuku rejimindeki hiçbir düzenleme, sınırlamaların öznel nitelikte olabileceği, yani belirli birey gruplarını dışlayabileceği anlamına gelmez. Bu durum, uluslararası insan hakları hukukunun yaşam hakkının en önemli güvenceleri arasında yer alan savaş risklerini önlemek şeklindeki amacı ile de pekiştirilmektedir (Schabas, 2007: 592). Dolayısıyla, savaş yürütmek için askerlerin yaşam hakkının doğası gereği sınırlandırıldığı ve hatta ortadan kalktığı fikri, insan haklarının mantığı ile doğrudan çelişmektedir.

Yaşam hakkının kısıtlanmasının silahlı kuvvetler mensuplarına uygulanmasına karşı ileri sürülebilecek bir diğer argüman ise derogasyonlardır. Yaşam hakkında kısıtlamaya izin veren insan hakları belgelerini incelediğimizde; AİHS m. 15/2, meşru savaş eylemleri sonucunda meydana gelen ölüm hali dışında, yaşama hakkının düzenlendiği 2. maddeye aykırı tedbirlerin alınamayacağını öngörmektedir. BM Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ise aşırı suçlar için ölüm cezasının verilebileceğini 6. maddesinin 2. fıkrasında öngörmektedir. İstisna dar bir şekilde formüle edilmiştir ve hukuka aykırı savaş eylemlerini hariç tutmaktadır (Wallace, 2019: 116). Evrensel düzeyde, yaşam hakkının kısıtlanamaz olduğu, silahlı çatışma ve diğer kamusal acil durumlar da dahil olmak üzere her koşulda geçerli olmaya devam ettiği kabul edilmektedir (Park, 2018: 175).

Devletler bu mekanizmayı silahlı çatışmalarda yaşam hakkından feragat etmek için kullanmamıştır. Ekim 2016'da Birleşik Krallık hükümeti, İngiliz Silahlı Kuvvetleri'ni ısrarlı yasal taleplerden korumak amacıyla, yurtdışındaki askeri operasyonlarda AİHS'ye gelecekte yapılacak

sınırlamalar hakkında bir açıklama yaptı (Ministry of Defence, 2016), ancak söz konusu hakların kapsamını hiçbir zaman belirtilmedi. Yurtdışındaki çatışmalarda sınırlamaların geçerliliği söz konusu olduğunda, askeri operasyon devletin sınırlarından uzakta yürütüldüğünde, ulusun yaşamını tehdit etme unsurunun tartışmalı yorumu nedeniyle yargıda fikir birliği yoktur (Serdar Mohammed v. Ministry of Defence, 2014: 155). Bununla birlikte, uzmanlar böyle bir olasılığı dışlamanın ters etki yaratacağı konusunda hem fikir olma eğilimindedir (Sassòli, 2011: 66).

Aynı zamanda, silahlı çatışmalarda askerlerin yaşam hakkından zımni olarak feragat edilmesi Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi tarafından reddedilmiştir. Mahkeme, silahlı kuvvetler tarafından yürütülen operasyonlar sonucunda meydana gelen ölüm ve yaralanmaların her koşulda AİHS 2. maddenin kapsamı dışında olduğunu tespit etmenin bir kısıtlama anlamına geleceğini (R (Smith and others) v The Ministry of Defence, 2013: 58) ve bunun da ilk bakışta sözleşmeye aykırı olacağı yönündeki endişelerini dile getirmiştir. Farklı bir sonuca varmak kaçınılmaz olarak ayrımcılık yasağının ihlaline yol açacaktır, çünkü bireyler askeri statülerine dayalı korumayı kaybedeceklerdir.

Devletler kısıtlamalar konusunda isteksizdirler çünkü AIHM uluslararası insancıl hukukun AİHS'yi nasıl etkilediğini aktif olarak değerlendirene kadar manevra alanlarının olmasını istemektedirler, zira kısıtlamaların devletin diğer uluslararası yükümlülükleriyle uyumlu olması gerekmektedir (Lubell, 2005: 742). Marko Milanovic'in de haklı olarak belirttiği gibi, devletlerin kısıtlama yapma yükümlülüğü yoktur, ancak tercihlerinin sonuçlarına ve daha sıkı insan hakları denetiminin uygulanmasına da katlanmak zorundadırlar (Milanovic, 2016: 88). Avrupa düzeyinde, devletlerin silahlı kuvvetler mensuplarını yaşam hakkından mahrum bırakmak için kısıtlamalara başvuramayacaklarına dair bir karine vardır (Arabadjiev, 2006: 54).

1.4. Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Uluslararası İnsancıl Hukukun Eşzamanlı Uygulanması İlkesi

Uluslararası ve uluslararası olmayan silahlı çatışma zamanlarında uygulanabilir hukukun ana gövdesi uluslararası insancıl hukuktur. İnsan hakları hukuku başlangıçta barış zamanında uygulanabilir olarak düşünülmüştür (Taşdemir, 2012: 108). Savaş zamanına uygulanabilirliği yaygın olarak kabul görmemiştir.

1960'lerden itibaren bu durum tersine dönmüştür. Bugün insan hakları hukukunun silahlı çatışma durumlarında da geçerli olduğu genel kabul görmektedir (Tütüncü, 2006: 2). İnsan hakları hukuku sözleşmelerindeki hiçbir hüküm bu tür durumlara uygulanabilirliğini dışlamamaktadır (Öktem, 2011: 95). Bu belgelerin çoğunda yer alan ve devletlerin olağanüstü hallerde veya silahlı çatışma durumlarında insan hakları hukuku yükümlülüklerinden bazılarını bir kenara bırakmalarına izin veren istisna hükümleri, insan hakları hukuku yükümlülüklerinin bu durumlarda da geçerli olmaya devam ettiğini

zımnen teyit etmektedir (Kolb, 1999: 67). Aksi takdirde istisna hükümleri gereksiz olurdu.

Bu argüman uluslararası olmayan silahlı çatışmalar için kesinlikle geçerlidir. Uluslararası silahlı çatışmalar için ise mutlaka belirleyici değildir. Gerçekten de, ulusal sınırların ötesinde eylem içeren savaş durumlarında, insan hakları hukukunun uygulanmasının temelini oluşturan devletin kendi toprakları üzerindeki olağan yargı yetkisinin veya eşdeğer bir kontrolün genellikle bulunmadığı düşünülebilir (Banković and others v Belgium and 16 Other Contracting States, 2001). Bununla birlikte, uluslararası uygulama, insan hakları hukukunun uluslararası silahlı çatışma durumlarında bile geçerli olduğunu kabul etmiştir. Uluslararası Adalet Divanı, yakın zamanda, Nükleer Silah Tehdidinin veya Kullanımının Hukuka Uygunluğu ve İşgal Altındaki Filistin Topraklarında Duvar İnşasının Hukuki Sonuçları Danışma Görüşlerinde bu uygulanabilirliği yeniden teyit etmek için birçok fırsat bulmuştur (Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory (Advisory Opinion) , 2004: 106). Ayrıca, insan hakları hukuku denetim organlarının neredeyse tamamı, insan hakları hukukunun uluslararası veya uluslararası olmayan silahlı çatışma durumlarında uygulanabileceğini açıkça veya dolaylı olarak davaları karara bağlayarak kabul etmiştir (Cyprus v Turkey, 2001).

Son olarak, Güvenlik Konseyi (United Nations Security Council , 2004) veya BM Genel Kurulu (The UN General Assembly, 1970) gibi siyasi organlar da bu anlayış temelinde harekete geçmiştir. Dolayısıyla, insan hakları hukuku belgelerinde yer alan yargı yetkisine ilişkin sınırlamalar, güvence altına aldıkları hakların ülke dışında uygulanmasına aykırı bir şekilde yorumlanmamıştır (Lopez Burgos v. Uruguay, 1981).

Aksine, uluslararası silahlı çatışmalarda işgal durumlarında, uluslararası silahlı çatışmalarda ve uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda bireylerin çatışmanın karşı tarafının elinde olduğu durumlarda; insan hakları hukuku ve uluslararası insancıl hukukun eş zamanlı olarak uygulanacağı genel olarak kabul edilmektedir (Watkin, 2004: 33).

Nükleer Silah Tehdidinin veya Kullanımının Hukuka Uygunluğu hakkındaki Danışma Görüşü'nde Uluslararası Adalet Divanı, uluslararası insan hakları hukuku ve uluslararası insancıl hukukun eş zamanlı uygulanabilirliğine ilişkin mevcut yaklaşımı oluşturmuştur. Genel olarak uluslararası insan hakları hukukunun, özel olarak da yaşam hakkının, silahlı çatışmalarda nükleer silahların kullanımını yasaklayıp yasaklamadığı sorusunu yorumlayan divan, doğru referansın *lex specialis*'in bir ifadesi olarak uluslararası insancıl hukuk olduğuna karar vermiştir (Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion), 1996: 25). 2004 tarihli Duvar Görüşü'nde divan, işgal altındaki topraklara uygulanacak hukuk bağlamında bu gerekçeyi tekrarlamıştır (Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory (Advisory Opinion) , 2004: 106).

Uluslararası insancıl hukuk ve uluslararası insan hakları hukuku arasındaki ilişki ile ilgili olarak üç olası durum vardır. Haklar yalnızca uluslararası insancıl hukukun konusu olabilir, bazı haklar ise münhasıran insan hakları hukukunun konusu olabilir, ancak hakların uluslararası hukukun bu iki dalının da konusu olabilmesi mümkündür. Divan, Duvar Görüşü'nde kendisine yöneltilen soruya cevap verebilmek için, uluslararası hukukun bu iki dalını, yani uluslararası insan hakları hukukunu ve *lex specialis* olarak uluslararası insancıl hukuku dikkate almıştır (O'Keefe, 2004: 135).

Ancak *lex specialis* yaklaşımı belirsizlikler içermektedir. En belirgin olanı *lex specialis* kuralının hangi düzeyde işlediğiyle ilgilidir. Bir bütün olarak özel kanun genel kanunları ilga eder kuralı doğrultusunda uluslararası insan hakları hukukuna karşı uluslararası insancıl hukuk düzeyinde mi, yoksa vaka bazında çatışan tekil normlar düzeyinde mi? Eğer ikinci durum söz konusuysa, o zaman meselenin bağlamsal bir yorum olduğunu söylemek yerine, genel bir *lex specialis* kuralından söz edilebilir mi?

Divan'ın tavsiye niteliğindeki görüşleri doğrultusunda; uluslararası insancıl hukukun bir bütün olarak uluslararası insan hakları hukukuna göre daha özel hukuki düzenlemeler içerdiği kabul edilmektedir (Dennis, 2005: 139). Ancak bu yaklaşımı doğru kabul etmek zordur. Öncelikle, Lindroos'un da belirttiği gibi, bütün bir hukuk alanının başka bir hukuk alanına göre daha özel olduğuna dair soyut bir belirleme gerçekçi değildir (Lindroos, 2005: 42). Hukukun dalları arasındaki somut ilişkiler böylesine basit bir formülün ifade edebileceğinden çok daha karmaşıktır. Sadece silahlı çatışma durumlarını ele almak üzere tasarlandığı için uluslararası insancıl hukukun, her zaman uluslararası insan hakları hukukundan daha özel düzenlemeler içerdiğini söylemek doğru değildir (Heintze, 2010: 796). Özel düzenleme kavramı, kesinlikle normlarının ana amaç ve hedefinden daha zengin bir denkleme dayanır.

Geleneksel *lex specialis derogat legi generali* özdeyişinin bu konuya uygulanması mümkündür. Çelişmezlik ilkesi doğrultusunda aynı konuya ilişkin, iki veya ikiden fazla uluslararası insancıl hukuk ve/veya uluslararası insan hakları hukuku normu mevcut olduğunda; *lex specialis derogat legi generali* yani özel kanun genel kanunları ilga eder kuralı, her iki normun da aynı anda uygulanmasını imkansız kılacak şekilde çatıştığı ölçüde geçerlidir (Hampson ve Salama, 2005: 57).

Bu kuralın ana kapsamı Vierdag tarafından doğru bir şekilde ifade edilmiştir. İki kuralın bir dizi olgu veya eyleme eşzamanlı olarak uygulanmaya çalışılması, uyumsuz sonuçlara yol açıyorsa kullanılmasa söz konusu olmalıdır (Vierdag, 1998: 100). Bu uyumsuzluk üç türde olabilir: (1) X kuralı ve Y kuralı doğrudan bir çelişkiye yol açar. Örneğin, bir kişi belirli bir fiilden dolayı yargılanmalıdır ve aynı kişi aynı fiilden dolayı kovuşturulamaz. (2) X ve Y kuralları farklı ama yine de uyumsuz sonuçlara yol açar. Örneğin, tutuklama kararları teyit edilmelidir, ancak bir durumda adli bir organ gerekirken diğerinde idari bir organın yeterliliği kabul

edilmektedir. (3) Hukukun iki dalından biri bir konuda norm içermezken diğeri içeriyorsa, ancak düzenleme yokluğu kasıtlı bir ihmale, yani nitelikli bir sessizliğe karşılık geliyorsa, norm çatışması söz konusu olabilir. Son olarak, X normu Y normunun tüm içeriğini kapsıyor ancak Y normundan daha geniş yorumları içeriyorsa uyumsuzluk yoktur. Bu durumda vurgulanması gereken bir fark vardır. Kural tutukluluğun bir kararla onaylanması gerektiğini belirtiyor, diğerkural ise tutukluluğun 3 aylık süre içinde bir kararla onaylanması gerektiğini belirtir şeklindeyse son seçeneğe uygun bir örnek oluşturabilir.

Uluslararası insancıl hukuk kuralının uluslararası insan hakları hukuku kuralına karşı, otomatik olarak üstün geleceğini kayıtsız şartsız olarak teyit etmek mümkün değildir (International Law Commission, 2004: 9). Bir kuralın özelliğini belirlerken birçok unsur bir araya gelecektir. Bu unsurlar; kuralın kesinliği ve açıklığı, davanın özel koşullarına uyarlanması ve sunduğu koruma derecesidir.

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu genellikle daha yüksek koruma derecesi kriterini tercih etmiştir (Juan Carlos Abella v. Argentina (la Tablada), 1997: 166). İki hükmün aynı anda uygulanması ve X normunun tüm hükümleri içerecek şekilde bireyin korunmasını sağlaması bir dereceye kadar mantıklıdır. Y normunun sağladığı korumanın ötesine geçmesi durumunda, daha yüksek derecede koruma sağlayan norm, yani X normu geçerli olmalıdır (Sassòli, 2007: 391). Her iki normun da geçerli olması halinde, daha yüksek derecede koruma sağlamama durumu otomatik olarak devletin X normunda yer alan hukuki taahhütlerinden birini ihlal ettiği anlamına gelecektir.

Dolayısıyla, bir devlet farklı antlaşmaları onaylayarak veya bu antlaşmalara teamül hukuku yoluyla katılarak bireylere daha kapsamlı haklar tanırsa, bu antlaşmalardan birinin bunları sağlamadığını ileri sürerek hakları sonradan ihlal edemez. Her bir antlaşma özerktir ve kendi içinde saygı görmelidir; bunun tersi bir argüman insancılık ilkesiyle bağdaşmayan bir söylem olacaktır. Böylelikle devletler tarafından bir antlaşma yükümlülüğünün, başka bir özerk antlaşmada yer alan bir yükümlülüğü ortadan kaldırmak için kullanılmasının önüne geçilecektir. Bu durum, doğal olarak, her iki hukuki rejimin aynı anda geçerli olduğunu varsayar; aksi takdirde, anlaşmazlık sona erer. Benzer bir yorum AIHM tarafından da yapılmıştır. *Hassan* davasında, silahlı çatışmalara uluslararası insan hakları hukukunun ve uluslararası insancıl hukukun eş zamanlı uygulanacağı kabul edilmiştir (Hassan v. the United Kingdom, 2014). Bu durumda iki hukuk rejimi arasında öncelik ilişkisi ve herhangi bir hiyerarşi olmadığı noktası vurgulanmalıdır. *Lex specialis* yorumu norm çatışmalarını çözmek için tek tip bir yanıt sunamaz. Daha ziyade bağlamsal ve teleolojik yorumlamanın genel bir tanımlayıcı aracı olarak görülmelidir.

2. DEVLETİN ASKERİ PERSONELİYLE İLGİLİ İNSAN HAKLARI YÜKÜMLÜLÜKLERİNİN KAPSAMI

Askeri personelin yaşam hakkının silahlı çatışmalarda da mevcut olduğuna dair çok az şüphe olsa bile, devletin askerlerine karşı yükümlülüklerinin kapsamının daha fazla açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında hem AİHM'nin hem de Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin yorumu, taraf devletler için dört yasal görevin kabul edilmesinde birleşmektedir:

Silahlı kuvvetler mensupları, açık ve meşru askeri amaçlar olmaksızın hayatlarının kaçınılmaz olarak riske atılacağı durumlara veya yaşama yönelik tehdidin göz ardı edildiği koşullara maruz bırakılmamalıdır. Şüpheli ölüm veya yaşam hakkı ihlali iddialarına ilişkin bağımsız ve etkili soruşturma yürütülmelidir. Yaşam hakkına aykırı eylemlerin rapor edilmesi teşvik edilmelidir. Ölüm cezası yasaklanmalıdır (Council of Europe, 2010: 7). Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda, ilk iki yükümlülüğün yerine getirilmesi çatışmaların yürütülmesi rejimi üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olduğu için daha yakından analiz edilecektir.

2.1. Gereksiz Riske Maruz Bırakmama Yükümlülüğü

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Tavsiye Kararı, devletlere, askerlerini kaçınılabilecek ve açık meşru bir askeri amaç olmaksızın veya yaşama yönelik tehdidin göz ardı edildiği durumlarda, hayatlarının riske atılacağı durumlara maruz bırakmama yükümlülüğü getirmektedir (Council of Europe, 2010). İlk bakışta negatif olan bu yükümlülük, aslında devletin bir dizi pozitif taahhüdünü ima etmektedir ve doğası gereği barış zamanında askerlerin yaşam hakkıyla bağlantılıdır. Bu tür görevler, sadece planlama, eğitim ve teçhizatı değil, aynı zamanda konuşlanma ve yerinde uygun sağlık hizmetlerini de içerecek şekilde genişletilmiş yorumlanabilir.

Eğitim ve tedarik düzeyindeki özen yükümlülüğü de *Smith* davasında ele alınan konulardan biriydi. Mahkemenin karşılaştığı temel sorun, koruma yükümlülüğü ile doğası gereği öngörülemez (R (Smith and others) v The Ministry of Defence, 2013: 63) ve tehlikeli bir iş olan savaş gerçeği arasındaki dengeyi bulmaktır (Rowe, 2014: 539). Yüksek Mahkeme, devletin kontrolü altında gerçekleşen davranışlar ile savaş alanında gerçekleşen davranışlar arasında ayırım yapmak için elinden geleni yaptı. AİHM daha önce insan davranışlarının öngörülemezliği ile öncelikler ve kaynaklar açısından yapılması gereken operasyonel seçimlerin, yetkililere imkansız veya orantısız bir yük getirmemesi gerektiğini teyit etmişti (Osman v. the United Kingdom, 1998: 116). Bu standart tek başına devletin savaş alanında meydana gelen can kayıplarından sorumlu tutulmaması için mükemmel bir çıkış yolu olabilir, ancak aynı kararda mahkeme, devletin yaşama yönelik gerçek ve acil bir riskin varlığını bildiği veya bilmesi gerektiği ve bu riski önlemek için yetkileri kapsamında önlem almadığı durumlarda, sorumluluğunun var olduğunu da açıklığa kavuşturmuştur.

Mahkemenin, insan davranışlarının öngörülemezliğinin, yaşamın sürekli tehdit altında olduğuna dair hiçbir şüphenin bulunmadığı savaş alanından genellikle daha yüksek olduğu barış zamanında suç teşkil eden

davranışlarla ilgilendiği unutulmamalıdır. Farklı bir davada, Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi, devletin, askerlerin sürekli olarak öldürülme veya yaralanma riski altında oldukları bir ortamda konuşlandırıldıklarının farkında olduğunu açıkça teyit etmiştir ((Smith) v Oxfordshire Assistant Deputy Coroner (Equality and Human Rights Commission Intervening), 2010: 112). Bu bağlamda imkansız veya orantısız bir sorumluluk kavramı da ortak akıl temelinde doğru olmayan bir yaklaşım olarak görünecektir. Devlet denizaşırı ülkelerde karmaşık bir askeri operasyon yürütebilecek durumdaysa, yeterli eğitim ve askeri planlama orantısız bir sorumluluk olarak değerlendirilebilir mi? İyi niyetle verilecek cevap olumsuz olacaktır.

Yüksek Mahkeme, çok sayıda can kaybına yol açan sistemik veya operasyonel başarısızlıkların incelemeye tabi tutulması gerektiğini belirtmiştir (R (Smith and others) v The Ministry of Defence, 2013: 63). Bu yaklaşımın sorunu, ihlalin sistematik karakterini göstermek için mağdura ek bir yük getirmesi ve böylece bireysel bir hakkı başkalarının bireysel haklarının ihlaline bağımlı hale getirmesidir.

Diğer önemli konu ise devletin yetkilerinin kapsamını tanımlamaktır. AİHM, *Stoyanovi* davasında devletin sorumluluğu için oldukça yüksek bir eşik koymuş ve devletin sınırsız güç, etkiye sahip bir unsur olarak kabul edilmesini reddetmiştir. Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi AİHM ile aynı fikirdeymiş gibi görünmesine rağmen, politika, tedarik ve operasyonel planlama arasındaki boşluğu tanımlayarak insan hakları için ek bir giriş noktası yaratmıştır (Wright J. , 2016: 58).

AİHM, savaş operasyonlarında askerlerin yaşam hakkı konusunu hiç ele almamış olsa da, askeri bağlamda devletin iki yönlü yükümlülüğünü desteklemektedir. Bu yükümlülükler, sadece askeri faaliyet ve operasyonların doğasından değil, aynı zamanda insan unsurundan da kaynaklanabilecek risk düzeyine uygun kurallar koymak ve askeri yaşamın doğasında var olan tehlikelere karşı etkili koruma sağlamayı amaçlayan pratik tedbirler almak olarak sıralanabilir (Mosendz v. Ukraine, 2013: 91).

Bu nedenle, *Pritchard* davasında olduğu gibi, uygun güvenlik ekipmanlarının bulunmaması veya dost ateşi vakalarında askeri personelin yeterli eğitim almaması durumunda, devletin askeri üs dışında meydana gelen silahlı kuvvetler mensuplarının ölümlerinden sorumlu olması beklenebilir. Bu durum, devlete imkansız görevler değil, beklenen risklerden kaçınmak için makul bir standart yükleyecektir (Rowe, 2014: 539).

2.2. Bağımsız ve Etkili Soruşturma Yükümlülüğü

Şüpheli ölümleri veya yaşam hakkı ihlali iddialarını soruşturma yükümlülüğü yaşam hakkının ayrılmaz bir parçasıdır (McCann and others v. UK, 1995: 161). *Stoyanovi* davasında da teyit edildiği üzere, bu yükümlülük mağdurun statüsüne bağlı değildir ve ölen kişinin askeri mensubiyeti, ilgili yükümlülüklerin eşliğini düşürmez (Salgin v Turkey, 2007: 86). Bu yükümlülüğün ne genel olarak silahlı çatışmalarda ne de özel olarak düşmanca davranışlarda geçerliliğini yitireceğine dair bir işaret

bulunmaktadır (Kaya v Turkey, 1998: 91). Aksine, bu yükümlülük uluslararası insan hakları hukuku kapsamında, uluslararası insancıl hukukta karşılık gelen yükümlülüğün eksikliğini tamamlayan daha koruyucu bir rejimin örneğini temsil etmektedir (Gaggioli ve Kolb, 2007: 115).

AİHM içtihadında etkili ve bağımsız bir soruşturma için yerine getirilmesi gereken kriterleri tanımlamıştır. İlk olarak, soruşturma olaylardan bağımsız kişiler tarafından yürütülmelidir. İkinci olarak, her ne kadar bir araç yükümlülüğü olsa da, soruşturma ilgili koşulları belirleyebilmeli ve sorumluları tespit edebilmelidir (McKerr v UK, 2001: 112). Üçüncü olarak, çabukluk ve makul bir hız şartı vardır (Kelly and Others v. UK, 2001: 97). Dördüncü olarak, delillerin toplanması ve muhafaza edilmesi gerekir (Kaya v Turkey, 1998: 89). Son olarak, kamu denetimi ve mağdurun yakınlarının soruşturmaya katılımı vazgeçilmez bir koşuldur (Salgin v Turkey, 2007: 89).

Soruşturma yükümlülüğünün, çatışmalar sırasında askerlerin ölümüyle ilgili davalar için ne gibi sonuçlar doğurmakta olduğunu incelemek gerekirse; öncelikle, soruşturma yükümlülüğü teorik olarak, ölümlerin büyük çoğunluğu için geçerli olabilir. Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi'nin yerinde bir şekilde belirttiği gibi, askeri operasyonlarda meydana gelen ölümlerle ilgili *prima facie* vakalarında bile, soruşturma ilerledikçe yaşam hakkının olası bir ihlaline işaret eden yeni bilgiler ortaya çıkabilir (R (Smith and others) v The Ministry of Defence, 2013: 63). Diğer önemli nokta, soruşturmadan sorumlu organlarla ilgilidir; yapısı gereği dahili askeri soruşturma tarafsız olamazken, soruşturmanın sivil makamlar tarafından yürütülmesi halinde bu gerekliliğin karşılanması daha olasıdır (Rowe, 2010: 36). Bu gereklilik, *Pritchard* davasının gerçeklerinden de görüldüğü üzere, askeri soruşturmalarda neredeyse imkansız olan kamu denetimi ve ailenin katılımı ile bağlantılıdır.

Stoyanovi davasında AİHM ayrıca, ölümün kasıtsız olarak gerçekleştiği durumlarda ceza hukuku yolunun sağlanmasının zorunlu olmadığını, bunun yerine uygun bir tazminatın da sağlanabileceğini belirtmiştir (Stoyanovi v. Bulgaria, 2011: 60). Birçok devletin görev başındaki askerlerin ölümleri için ulusal düzeyde tazminat mekanizmaları bulunmaktadır; (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2008: 183) ancak bu durum devleti ölümün koşullarını araştırma yükümlülüğünden muaf tutamaz çünkü bunlar yükümlülüğün iki ayrı unsurudur.

Etkili bir soruşturma için yukarıda belirtilen gerekliliklere uymak ve askeri operasyon kalkanının arkasına saklanıp ilgili verileri sağlamayı reddetmemek devletin menfaatinidir. AİHM içtihadına göre, bu tür bir ret, başvuranın haklı gerekçelerine eşit tutulabilir ve özellikle ölüm, devletin münhasır askeri kontrolü altında gerçekleşiyorsa, sorumluluk karinesine yol açabilir (Gaggioli ve Kolb, 2007: 151). *Pritchard* davasındaki olayların gerçekleştiği 2003 yılında işgal altındaki Irak'da yaşanan olay bunun açıklayıcı bir örneği olacaktır.

3. ULUSLARARASI İNSANCIL HUKUKTA SAVAŞANLARIN YAŞAM HAKKININ İNSAN HAKLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Uluslararası insancıl hukuk sadece sivil nüfusu ve silahlı çatışmalarda veya savaş dışı durumlarda çatışmalara aktif olarak katılmayanları koruyan yasal bir rejim olarak yanlış anlaşılmaktadır. Buna göre savaşanlar koruma kapsamı dışında kalacak ve esas olarak savaş kurallarına uyma yükümlülüğü taşıyacaklardır. Ancak böyle bir yaklaşım uluslararası insancıl hukukun özüne ve insancıl korumanın evrimine uygun değildir. Bu bölümde, çatışmaların yürütüldüğü zaman da dahil olmak üzere savaşanların yaşamının korunmasının uluslararası insancıl hukukun kökenlerinden miras kaldığı savunulacaktır. Uluslararası insan hakları hukuku ve uluslararası insancıl hukukun iç içe geçmesi, hukukun üstünlüğüne saygı gösterilmesine önemli ölçüde katkıda bulunabilir. Bununla birlikte, uluslararası hukukun iki dalı karşılıklı olarak birbirini güçlendirirken, bu artan koruma uluslararası insancıl hukuku zayıflatmamalıdır ve bu nedenle uluslararası insan hakları hukuku ile sağlam ve tutarlı bir eklemlenmeyi gerektirir.

3.1. Martens Kaydı

Martens kaydı, 19. yüzyılın sonunda formüle edilmiş olup, bağlayıcı bir antlaşma hükmü olmasa dahi, insanlık ilkelerinden ve kamu vicdanının emirlerinden türetilen uluslararası hukuk ilkelerinin sivil nüfusu ve savaşanları korumasını garanti altına almıştır. Rus delege Friedrich Martens tarafından 1899 Lahey Barış Konferansı'nda *franc-tireurs* (hukuka aykırı savaşanlar) muamelesini kapsamak üzere ortaya atılmıştır (Sassòli, 2019: 54). Çağdaş uluslararası insancıl hukuk kapsamında bu madde dört Cenevre Sözleşmesi ve Ek Protokollerinde yansıtılmaktadır. Martens kaydının rolü, yeni teknolojiler veya taktikler gibi mevcut antlaşma hukukunun kapsamı dışında kalabilecek yeni gelişmelere uygulanabilecek uluslararası insancıl hukuk ilkelerinin yorumlanmasında kılavuz olarak hizmet etmektir (Asaro, 2016: 367). Bunun arkasındaki mantık, uluslararası insancıl hukuk kapsamında yasaklanmayan her şeye otomatik olarak izin verildiği varsayımını önlemektir (Sandoz, Swinarski, & Zimmermann, 1987: 55).

Martens kaydı, silahlı çatışmalarda insan hakları için bir giriş noktası olarak kabul edilebilir. İnsancılık kavramı insan hakları kavramıyla bağlantılıdır (Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion), 1996: 685), zira insan hakları alanındaki muazzam gelişmeler insanlık gibi kavramların değerlendirilmesinde mutlaka etkisini göstermelidir. Bu nedenle, insan hakları endişelerini silahlı çatışma hukukuna dahil etmek için hala güçlü bir araçtır (Meron, 2006: 28). Martens kaydının bir başka zorlayıcı katkısı da sivillerin korunmasının önemini savaşanlarla eşitlemesidir. Mümkün olan en geniş şekilde formüle edildiğinden, hukuktaki olası gri alanlardan kaçınmaya ve mevcut normların daha koruyucu bir şekilde yorumlanmasına olanak sağlamaktadır.

Geleneksel olarak uluslararası insancıl hukuk, savaşı taraflar arasındaki çatışmaların yürütülmesini ve düşmanın elindeki kişilere yapılacak muameleyi düzenleyen bir hukuk olarak görülür. Bu nedenle, uluslararası insancıl hukukun önde gelen söylemi, esas olarak düşman vatandaşlarını koruduğudur (Sassòli, 2019: 1). Ayrıca, düşmanın eylemlerinden koruduğu, ancak kendi güçlerinin şiddetinden korumadığı da tekrarlanabilir (Prosecutor v. Issa Hassan Sesay, Morris Kallon and Augustine Gbao (the RUF accused) (Trial judgment), 2009: 1451). Devletin kendi silahlı kuvvetleri mensuplarının korunması, yaralı ve hastaların tedavisi düzeyinde öngörülmektedir. Birinci Cenevre Sözleşmesi'nin 12. maddesi uyarınca, devlet, kendi kuvvetlerine ya da düşman kuvvetlerine mensup olmalarına bakılmaksızın yaralı ve hastaların korunmasını ve bakımını sağlamakla yükümlüdür (Sandoz vd. 1987: 138).

Benzer bir yaklaşım, genel koruma sağlayan uluslararası insancıl hukuk hükümlerinde de izlenebilir. Asgari kıstas olarak Ortak Madde 3, hem uluslararası hem de uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda geçerli olan insanlığın temel düşüncelerini yansıtmaktadır (Case Concerning the Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States) (Judgment), 1986: 218). Herhangi bir olumsuz ayırım gözetmeksizin, silahlı kuvvetler mensupları da dahil olmak üzere, çatışmalarda aktif rol almayan tüm kişilere koruma sağlamaktadır. Kişinin korumadan yararlanması için düşmanın gücünde olması gibi bir gereklilik yoktur; korunan kişilerin kapsamına ilişkin herhangi bir sınırlama da yoktur (Kleffner, 2015: 436). Aksi bir sonuca varmak ve kişiler arasında bir tarafa üyeliklerine göre ayırım yapmak temel ayrımcılık yapmama ilkesine aykırı olacaktır (Rodenhäuser, 2016: 171). Bu nedenle, silahlı çatışmalarda aktif olarak yer almadığı sürece, silahlarını bırakmış veya savaş dışı bırakılmış bir savaşı otomatik olarak korumadan yararlanır. Uluslararası ceza hukuku içtihadı bu argümanı daha da geliştirerek, uluslararası insancıl hukuk kapsamındaki yükümlülüklerin sadece düşmana karşı olmadığını, aynı zamanda ülke içi şiddeti de yasakladığını ileri sürmüştür (Decision Pursuant to Article 61(7)(a) and (b) of the Rome Statute on the Charges of the Prosecutor Against Bosco Ntaganda, 2014: 76). Devletin kendi güçlerinin korunması tüm normlarda bulunmayacağından ve ilgili hükümlerin analizi her zaman gerekli olacağından, iyimser bir yaklaşımda olmamak gerekir. Bununla birlikte, bu durum, devletin savaş dışı bırakılan kendi silahlı kuvvetler mensuplarına karşı yükümlülüklerini de içeren Ortak Madde 3 kapsamındaki genel koruma için geçerli olacaktır.

Aynı mantık, Cenevre Sözleşmeleri Ek Protokol I'in 75. maddesi kapsamında sağlanan temel güvenceler için de geçerlidir. Bu hüküm, mevcut antlaşmalar kapsamında çatışmanın bir tarafının gücünde olan ve Protokol altında olumlu muameleden yararlanmayan kişilere sağlanan korumadaki boşluğu doldurmak için vardır. İfadenin kendisi, savaşın korunan kişiler kategorisine dahil edilmesini engellemektedir (Crawford, 2010: 54). Dahası, kişinin çatışmanın hangi tarafının gücü altında olması gerektiği

belirtilmemektedir; bu durumda tarafın sadece düşman değil, aynı zamanda bireyin vatandaşı olduğu devlet olduğuna inanmak için iyi nedenler sunmaktadır. Ayrıca, hukuka aykırı ayrımcılık gerekçelerinin açık uçlu listesi, tarafın kendi vatandaşlarının veya başka bir şekilde o tarafa ait olan kişilerin koruma kapsamı dışında bırakılmasına karşı çıkmaktadır (Kleffner, 2013: 296).

Devletin kendi silahlı kuvvetleri mensuplarının korunması uluslararası insancıl hukuka yabancı değildir. İnsanlık ilkesine derinden bağlıdır ve bu temel ilke, kişileri uyruklarına veya çatışmadaki statülerine göre kapsam dışında bırakarak ayrımcı bir şekilde yorumlanamaz. Bununla birlikte, verilen tüm örnekler, silahlı çatışmaların yürütülmesini ele almak ve devlete savaş dışı kalan savaşılanlarına karşı yükümlülükler doğurmak konusunda yetersiz kalmaktadır.

3.2. Uluslararası İnsancıl Hukuk Savaşçıların Yaşam Hakkı İçin Koruma Sağlıyor mu?

Uluslararası insancıl hukukun, silahlı çatışmalardan etkilenen kişilerin hayatını ve onurunu koruması gerektiği düşüncesinin, aynı zamanda bireylerin statülerine bağlı olarak koşulsuz öldürülmelerine izin vermesi, insancıl amacı ortadan kaldırıyor gibi görünmektedir. Aksine, Gloria Gaggioli'nin haklı olarak belirttiği gibi, uluslararası insancıl hukuk öldürme hakkı vermekten uzaktır (Gaggioli, 2013: 252). Eğer durum böyle olsaydı, uluslararası insancıl hukuk ile uluslararası insan hakları hukuku arasında yaşam hakkına ilişkin çatışma aşılamaz olurdu. Ancak gerçek şu ki, her iki hukuk dalı da gereksiz veya orantısız ölümleri önlemeyi amaçlamaktadır. Yaşama yönelik şiddetin ve özellikle de cinayetin açıkça yasaklanması, bir dizi hükümde düzenlenmiştir ve aynı zamanda uluslararası insancıl hukukun bir teamül kuralını temsil etmektedir (Beck, 2006: 903).

Savaşanlar, Ek Protokol I'in 52. maddesi uyarınca meşru bir askeri amaç olarak, uluslararası insancıl hukuk kapsamında hukuka uygun bir şekilde öldürülebilir. Koşullar ne olursa olsun bir savaşanın her zaman öldürülebileceği iddia edilse de, askeri gereklilik ve insanlık ilkeleri bu dogmatik yaklaşımı engellemektedir. Askeri gereklilik ilkesi 1868 tarihli Saint-Petersburg Bildirgesi'nin önsözünde yer almıştır. Devletlerin savaş sırasında gerçekleştirmeye çalışması gereken tek meşru amaç düşmanın askeri güçlerini zayıflatmaktır. Bu amaçla mümkün olan en fazla sayıda kişiyi etkisiz hale getirmek yeterlidir.

Dolayısıyla meşru hedef öldürmek değil, düşmanı etkisiz hale getirmektir. Öldürmektense yakalamak gibi koşulsuz bir yükümlülük olmasa da (Melzer, 2009: 1047), muharebe dışı kalanlar kavramı ve askeri gereklilik kavramı, ölümcül güç kullanımı için açıkça bir gereklilik olmadığı durumlarda, düşmanı öldürmenin insanlık ilkesine aykırı olduğu sonucuna götürmektedir. Gerçekten de, eğer durum böyle olmasaydı, muharebe dışı

kalmış savaşıları öldürmenin neden yasaklanacağı açıklığı kavuşamazdı. Bu nedenle, muharebe dışı kalmış savaşıları düzenleyen kuralların, kuvvet kullanımına ilişkin kısıtlamalarla belirlenen hukuki sınırları ortaya koyduğu bile ileri sürülmektedir (Goodman, 2013: 819).

Muhariplerin hayatının korunmasına ilişkin bir diğer önemli gösterge de savaşı tarafların savaşı araç ve yöntemleri konusundaki tercihlerinin sınırlandırılmasına ilişkin normdur. Meşru askeri hedeflere ulaşmak için kaçınılmaz olandan daha fazla zarar verme yasağı, aynı zamanda muhariplerin hayatlarını korumayı amaçlayan uluslararası teamül hukukunun ihlal edilemez bir ilkesidir (Dinstein, 2005: 214). Bu yasak, araçların seçimine ilişkin bir kuraldan daha geniş kapsamlı olmakla birlikte, günümüzde çatışmaların yürütülmesini düzenleyen uluslararası insancıl hukukun tamamının yani Lahey hukuku ve örfi kuralların altında yatan ve bu konuda bilgi veren temel bir kural anlamına gelmektedir (Melzer, 2010: 905). Meşru hedeflere yönelik saldırılarda güç kullanımına ilişkin kısıtlamalarla doğrudan bağlantılıdır, dolayısıyla muhariplerin hayatlarını korumaktadır. Son olarak, hainlik ya da çatışmasızlık emri veya tehdidi gibi belirli yöntemlerin yasaklanması da, çatışmaların yürütülmesi sırasında muhariplerin hayatının korunduğuna işaret etmektedir.

Dolayısıyla, muhariplerin yaşamının ve hatta yaşam hakkının korunması fikri uluslararası insancıl hukukun varlık nedenine aykırı değildir. Aslında, çatışmaların yürütülmesini düzenleyen temel ilkelere kadar izlenebilir. Bununla birlikte, çatışmaların yürütülmesine ilişkin kurallarda, uluslararası insancıl hukukun devletin kendi silahlı kuvvetlerine karşı yükümlülükleri konusunda sessiz kaldığını belirtmek de aynı derecede önemlidir. Yaşam hakkı korunsa bile, tüm kısıtlama yükümlülükleri düşman savaşıları korumaya yöneliktir.

Sonuç olarak, uluslararası insancıl hukukta, çatışmaların yürütülmesi sırasında kendi tarafınca savaşıların hayatlarının korunmasına ilişkin bir boşluk var gibi görünmektedir. Bu boşluğun insan hakları hukuku ile giderilebilmesi mümkün görünmektedir. Böyle bir korumanın mantığı aykırı olacağı söylenebilir; ancak hukukun bir dalı koruma sağlamakta yetersiz kalırsa, hukuki boşluk ortaya çıkmayacaktır. İşte bu noktada, uluslararası insan hakları hukuku kapsamındaki yükümlülükler devreye girmekte ve kaçınılmaz olarak çeşitli zorluklara ilişkin anlayışta değişiklikler getirmektedir.

4. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI HUKUKU VE ULUSLARARASI İNSANCIL HUKUKUN ARASINDAKİ ETKİLEŞİMİN SONUÇLARI

Askeri personelin yaşam hakkının korunması, silahlı çatışmalarda gerçekçi olmayan, tamamen uluslararası insan hakları hukukuyla ilgili bir mesele olarak görülmemelidir. Aslında, askerlerin savaşı alanındaki davranışları ve çatışmaların yürütülmesini düzenleyen kurallara saygı gösterilmesi üzerinde doğrudan etkileri vardır.

Ne yazık ki, askerlere karşı işlenen insanlık dışı eylemler kavramının mevcut olmadığına dair yaygın bir inanç vardır, çünkü şiddet ve ölüm eylemlerinin askerlik etiği, yani acı yoksa kazanç da yoktur ilkesine uygun olarak askeri rutinin bir parçası olduğu iddia edilmektedir (Maringira, 2017: 79). Bununla birlikte, uluslararası düzeyde, anlatının değişmesi gerektiğine dair artan bir anlayış vardır. Avrupa Konseyi'nin, *Smith* davasında Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi tarafından da atıfta bulunulan, silahlı kuvvetler mensuplarının insan haklarına ilişkin tavsiye kararı, ordu saflarında insan haklarına saygı garanti altına alınmadıkça; silahlı kuvvetlerden uluslararası insancıl hukuka ve uluslararası insan hakları hukukuna saygı göstermelerinin beklenemeyeceğini, çünkü askeri personel tarafından, askeri personelin insan haklarına saygının aynı madalyonun iki yüzü olduğunu ve eş zamanlı olarak teşvik edilmesi gerektiğini kabul etmiştir (Council of Europe, 2010: 12).

Yakın zamanda, Uluslararası Kızılhaç Komitesi askerlerin ve savaşımların davranışlarını etkileyen faktörleri belirlemek için “Savaşta Kısıtlamanın Kökleri” üzerine bir araştırma yapmıştır. Bu çalışma uluslararası insan hakları hukuku boyutunu ele almamış olsa da, bazı sonuçlar mevcut analizler için açıklayıcı olabilir. Afganistan ve Irak'taki Birleşik Devletler ordusunun yanı sıra Avustralya ve Filipinler'den elde edilen veriler, daha yüksek düzeyde uluslararası insancıl hukuk eğitiminin, daha iyi uyum ve ihlalden kaçınma ile sonuçlandığını göstermiştir. Bununla birlikte, uluslararası insancıl hukuk eğitiminin genel sonucun sadece bir bileşeni olduğu, diğerinin etik uyum olduğu da tespit edilmiştir. Araştırma, belirli bir süre boyunca uyku ve yiyecekte mahrum bırakılmanın, askerlerin etik dışı ve hukuka aykırı davranışları üzerinde doğrudan etkisinin ortaya konulduğu bir deney örneği sunmaktadır (ICRC, 2020: 29). Araştırmacılar bu örneği, askeri personelin hazırlanmasında etik eğitiminin rolünü göstermek için kullanmaktadır. Aynı şekilde, askerlerin temel insan haklarından mahrum bırakılmalarının ve bu haklardan mahrum bırakılmalarının uluslararası insancıl hukuka uymaları üzerinde nasıl doğrudan bir etkiye sahip olduğunu göstermek için de kullanılabilir.

Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin Birinci Cenevre Sözleşmesi'nin 47. maddesine ilişkin yorumlarını başka bir şekilde ifade edecek olursak: Etkili olabilmesi ve hukuka uygun davranışları teşvik edebilmesi için uluslararası insancıl hukuk soyut ve ayrı bir hukuki normlar bütünü olarak öğretilmemelidir (Sandoz vd. 1987: 2776), uluslararası insan hakları hukukunun temel ilkeleri ile tamamlanmalıdır. Gerçekten de, çok az sayıda ülkenin askeri el kitabında uluslararası insan hakları hukuku ve bunun askeri operasyonlara uygulanabilirliği açıkça ele alınmaktadır (ICRC, 2022). Ancak, insan haklarının ordunun iç yapısına entegre edilmesi özellikle önemlidir (Lambert, 2009: 60).

Askeri personelin insan haklarına, özellikle de yaşam hakkına gereken şekilde riayet etmesinin hem askerler hem de sivil halk için karşılıklı olarak faydalı bir rol oynayabileceği daha pratik bir örnek sunmak için, Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarafından analiz edildiği üzere, silahlı çatışmalarda

ayaklanmaların durumunu değerlendirmek doğru olacaktır (Gaggioli, 2013). Bu örnek, karmaşıklığı ve hem kolluk kuvvetleri hem de çatışmaların yürütülmesi paradigmalarının eş zamanlı olarak uygulanması nedeniyle seçilmiştir, bu da pratikte ordu için yüksek düzeyde bir hazırlık anlamına gelmektedir. Eğer devlet insan hakları yükümlülüklerini yerine getirmek istiyorsa, ayaklanmaları durdurmak için görevlendirdiği askerlerinin yaşam hakkını güvence altına almalıdır. Eğer gerçekten de askerleri uygun şekilde donatma ve eğitime görevi varsa, sonuç iki yönlü olmalıdır. Bir yandan, uygun şekilde teçhiz edilmiş bir asker hayatı riske karşı yeterince korunmuş olur. Böylece göstericilere ve hatta kalabalık içindeki savaşçılara karşı aşırı güç kullanmasına gerek kalmaz ki bu da sivil halkın daha iyi korunması anlamına gelir. Öte yandan, uygun eğitim, özellikle de hem uluslararası insancıl hukuk hem de uluslararası insan hakları hukuku bilgisini özenle içeriyorsa, güç kullanımını anında karar vermeyi kolaylaştıracaktır.

Dolayısıyla, askeri personelin yaşam hakkının korunması ile uluslararası insancıl hukuka uygunluk arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Devletin kendi ordusuna karşı yükümlülüklerini gerektiği gibi yerine getirmesi, sivil halkın korunması ve hukukun üstünlüğüne genel olarak saygı gösterilmesi üzerinde doğrudan etkiye sahiptir.

4.1. Orantılılık İlkesi

Çatışmaların yürütülmesinde askeri personelin insan haklarını savunurken madalyonun diğer yüzü konusunda da gerçekçi olmak gerekir. Silahlı çatışmalara girerken, devletler açıkça askeri potansiyellerini ve yürütülen operasyonların etkinliğini artırmak isterler. Uluslararası insancıl hukuk, orantılılık ilkesi ve belirli savaş araç, yöntemlerinin kısıtlanması da dahil olmak üzere, devletin çatışmaların yürütülmesindeki eylemlerine birçok sınırlama getirmektedir. Bu gerekçeyle, askeri personelin yaşam hakkının uluslararası insancıl hukuktaki orantılılık ilkesini zayıflatabileceği olası argümanların ele alınması zaruridir.

Thomas Frank orantılılık ilkesinin, güzellik gibi, sadece bakanın gözünde var olduğu şeklinde bir algı olduğunu belirtmiştir (Frank, 2008: 715). Bu sonuç, uluslararası insancıl hukuk bağlamında ancak belirli bir dereceye kadar makul olabilir. Cenevre Sözleşmeleri Ek Protokol I madde 51(5)(b)'de yer alan orantılılığa ilişkin teamül kuralı, saldırının orantılı olması için belirli standartlar ve kılavuz ilkeler belirler. Askeri gereklilik ilkesi doğrultusunda sivil kayıp öngörülen somut ve doğrudan askeri avantaja kıyasla aşırı olmamalıdır.

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, olası kaybın analizi *ex-ante* olarak yapılmaktadır. Ancak mevcut tartışma için daha ilgi çekici olan, sivil kaybını dengelemesi gereken askeri avantaj kavramıdır. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin 51. madde yorumları askeri avantajın tam olarak ne anlama geldiğini belirtmemektedir. Devletin kendi ordusunun korunması bir avantaj olabilir mi? Devlet uygulamaları böyle bir yaklaşımın gerçekten de mümkün olduğunu göstermektedir, zira saldıran kuvvetlerin güvenliği, orantılılık

değerlendirmesinde askeri avantajın bir örneği olarak açıkça belirtilmektedir (The United States Department of Defense, 2016: 216). Aynı mantığı izleyen İsrail, 2014 yılında Gazze'de yaşanan çatışma sırasında birçok kez eylemlerinin, kendi silahlı kuvvetlerini Hamas'ın oluşturduğu tehditlerden korumanın askeri gerekliliği ile gerekçelendirildiğini iddia etmiştir (State of Israel, 2015: 92). Bu yoruma göre, İsrail Savunma Kuvvetleri'nin güvenliği, Gazze'ye yıkıcı saldırılar düzenlerken aranan askeri avantajın unsurları arasında değerlendirilebilir.

Uluslararası insan hakları hukuku kapsamında yaşam hakkıyla ilgili olarak devlete pozitif yükümlülük yüklenmesi bu tür bir argümanı güçlendirmez mi? Eğer devlet kendi ordusunu korumak için yasal bir yükümlülük altındaysa, kendi kuvvetlerinin güvenliğini garanti altına almadaki askeri avantaj somut ve doğrudan hale gelir. Dahası, askerlerin hayatlarının korunması etik ve pragmatik bir kategoriden hukuki bir yükümlülüğe dönüşür. Bu nedenle, beklenen sivil kayıp, böyle bir yasal zorunluluk olmadığı duruma göre çok daha yüksek olabilir, ancak yine de beklenen askeri avantajla orantılıdır.

Gerçekten de bu argüman savaşı taraflarca öne sürülebilir. Ancak, böyle bir durum önleyici tedbir alma yükümlülüğü ile dengelenebilir. Devletin yine de sivil kayıpları en aza indirmek için mümkün olan tüm tedbirleri alması gerekecektir. Ayrıca, Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin de açıkladığı gibi, sivil kayıplar ile beklenen askeri avantaj arasındaki orantısızlık hassas bir sorundur ve birinin diğerine ağır basıp basmadığı her zaman net değildir. Bu gibi durumlarda sivil halkın çıkarları üstün gelmelidir (Sandoz vd. 1987: 1979). Sivil zararı en aza indirme yükümlülüğü orantılılık değerlendirmesinden önce gelir (Wright J. , 2012: 827) ve bu nedenle sivil halk için ekstra bir koruma düzeyi sağlar. Bu nedenle, devletin çatışmaların yürütülmesindeki yükümlülüklerinin iyi niyetle yorumlanması, savaşın uygulanabilir uluslararası insan hakları hukuku normları aracılığıyla sivillerden daha fazla koruma elde ettiği gibi bir sonuca yol açmamalıdır.

Sonuç

Devletlerin kendi askeri personelinin yaşam hakkı, uluslararası insancıl hukuk kapsamındaki koruma boşluğunu doldurmak için uluslararası insan hakları hukukunun rolü ve etkisinin tipik bir örneğidir. Uluslararası insancıl hukukun sessizliğini tamamlarken, uluslararası insan hakları hukuku kapsamında askeri personelin yaşam hakkı, hem barış zamanında hem de silahlı çatışmalarda devlet için karşılık gelen yükümlülükler yaratır. Gerçekten de, yaşam hakkı da dahil olmak üzere askeri personelin insan haklarının çoğu, askeri yaşamın özellikleri nedeniyle bağlamsal yoruma tabidir.

Savaşın yaşam hakkı, uluslararası insancıl hukukun varlık nedeni ile uyumsuz değildir. Uluslararası insancıl hukukun temel dayanakları olan insanlık ilkesi ve askeri gereklilik, savaşın sağlanmasına sağlam bir koruma temeli sağlamaktadır. Ancak, önemli bir boşluk tespit edilmiştir; bu boşluk,

uluslararası insan hakları hukukunda yaşam hakkı kapsamındaki mevcut yükümlülükler yoluyla doldurulabilecek olan, devletlerin kendi askerlerinin çatışmaların yürütülmesi sırasında korunmamasıdır.

Bir askerinin gerektiğinde ülkesi için hayatını feda etmesi beklenebilir. Ancak askerlerin yaşamı sadece silahlı çatışmalar esnasında değil; tehlikeli eğitimler yapılırken ya da üstlerinin, meslektaşlarının dikkatsizliği ve ihmali nedeniyle oluşabilecek ölüm riskleri nedeniyle de tehdit altındadır. Yaşam hakkının ihlali doğrultusunda devletin sorumluluğuna gidilebilmesi için yaşam hakkını korumadaki ağır ihmal ve kasıt unsurlarının kanıtlanması gerekmemektedir. Yaşam hakkı keyfi bir şekilde de ihlal edilebilir. Komutanlar askerlerin yaşamı konusunda gerçek ve yakın bir riskin varlığını bilmelerine rağmen, bu riskleri yok etmek için gerekli önlemleri almadıkları takdirde hak ihlallerinden sorumlu olacaklardır. Bir bireyin ölümüne ilişkin bağımsız, tarafsız bir soruşturma yapılması gerekliliği açıktır. Uygulamada, ölen kişiyle aynı birlikte yer alanlar arasından seçilen askeri soruşturma kurulları bağımsızlık unsurunu sağlamaktan çok uzaktır. Soruşturma, sivil makamlar tarafından yürütülmelidir. Bu makalede vurgulanmak istenen en önemli nokta; uluslararası insancıl hukuk kurallarının *lex specialis* olarak kabul edilebilir olduğudur. Ancak kurallar tüm sorunlara yanıt veremeyecek durumda kaldığında; insan hakları hukuku, insancıl hukukun temel amaç ve hedefleriyle uyumsuz olmamak koşuluyla oluşan hukuki boşlukları doldurabilmelidir.

Askeri personelin yaşam hakkının korunması sadece uluslararası insan hakları hukuku amacına değil, aynı zamanda uluslararası insancıl hukuka genel uygunluğa da hizmet eder. Askerlerin kendi hak ve yükümlülüklerini daha iyi anlayabilmeleri için askeri eğitim sistemine ve askeri el kitaplarına zorunlu insan hakları bileşeninin eklenmesi tavsiye edilebilir.

Son olarak, insan hakları hukuku normları mevcut uluslararası insancıl hukuk sistemi için bir tehdit oluşturmamaktadır. İnsan hayatının ve onurunun korunması, uluslararası insancıl hukuk ve uluslararası insan hakları hukukunun ortak hedefidir. Askeri personeli korumanın dışında tutmak ve onları fail olarak etiketlemek bu ortak amaca zarar verir. Askerler üniforma giyseler ve silah taşıyıcılar da insan olmaya devam ederler; onlara koruma sağlamak muhtemelen savaşı durdurmayacaktır ancak kesinlikle barışa bir adım daha yaklaştıracaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Berkant AKKUŞ %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Berkant AKKUŞ %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- (Smith) v Oxfordshire Assistant Deputy Coroner (Equality and Human Rights Commission Intervening), [2010] UKSC 29 (UK Supreme Court 06 30, 2010).
- Al-Saadoon and Mufdhi v. the UK, 61498/08 (ECtHR 10 04, 2010).
- Al-Skeini and others v. UK, 55721/07 (ECtHR 07 07, 2011).
- Anwar, S., & Toney, R. (1998). "International Human Rights Law and Military Personnel: A Look Behind the Barrack Walls". *American University International Law Review*. 14(2). ss.520-542.
- Arabadjiev, A. (2006). *Human Rights of Members of the Armed Forces*. Strasbourg: Council of Europe.
- Asaro, P. (2016). Jus Nascendi, Robotic Weapons and the Martens Clause. I. Kerr, M. Froomkin, & R. Calo içinde, *Robot Law* (ss. 367-386). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Banković and others v Belgium and 16 Other Contracting States, 52207/99 (ECtHR 12 12, 2001).
- Banković and others v. Belgium and other, 52207/99 (ECtHR 12 12, 2001).
- Beck, L. D. (2006). "The Right to Life in Armed Conflict: Does International Humanitarian Law Provide All the Answers?". *International Review of the Red Cross*. 88(864). ss.881-904.
- Case Concerning the Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States) (Judgment), ICJ Rep 392 (International Court of Justice 06 27, 1986).
- Council of Europe. (2010). *Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to Member States on Human Rights of Members of the Armed Forces*. Strasbourg: Council of Europe: Committee of Ministers.
- Crawford, E. (2010). *The Treatment of Combatants and Insurgents under the Law of Armed Conflict*. Oxford : Oxford University Press.
- Cyprus v Turkey, 25781/94 (ECtHR 05 10, 2001).

- Decision Pursuant to Article 61(7)(a) and (b) of the Rome Statute on the Charges of the Prosecutor Against Bosco Ntaganda, ICC-01/04-02/06-309 (International Criminal Court 06 14, 2014).
- Dennis, M. (2005). "Agora: ICJ Advisory Opinion on Construction of a Wall in the Application of Human Rights Treaties Extraterritorially in Times of Armed Conflict and Military Occupation". *American Journal of International Law*. 99(1). ss.119-141.
- Dinstein, Y. (2005). Collateral Damage and the Principle of Proportionality. D. Wippman, & M. Evangelista içinde, *New Wars, New Laws?* (ss. 211-224). New York: Transnational.
- Ekins, R., Morgan, J., & Tugendhat, T. (2015). *Clearing the Fog of Law Saving Our Armed Forces From Defeat by Judicial Diktat*. London: Policy Exchange.
- Engel and Others v. the Netherlands, 5100/71 (ECtHR 06 08, 1976).
- Esat Bayram v. Turkey, 75535/01 (ECtHR 05 29, 2009).
- Frank, T. (2008). "On Proportionality of Countermeasures in International Law". *American Journal of International Law*. 102(4). ss.715-767.
- Gaggioli, G. (2013). *L'influence Mutuelle Entre Les Droits de L'homme et le Droit International Humanitaire à la Lumière du Droit à la Vie*. Paris: Editions A. Pedone.
- Gaggioli, G. (2013). *Use of Force in Armed Conflicts, The Interplay between the Conduct of Hostilities and Law Enforcement Paradigms*. Geneva: ICRC.
- Gaggioli, G., & Kolb, R. (2007). "A Right to Life in Armed Conflicts? : the Contribution of the European Court of Human Rights". *Israel Yearbook on Human Rights*. 37(1). ss.115-163.
- Goodman, R. (2013). "The Power to Kill or Capture Enemy Combatants". *European Journal of International Law*. 24(3). ss.819-853.
- Gormley, P. (1985). The Right to Life and the Rule of Non-Derogability: Peremptory Norms of Jus Cogens. B. Ramcharan içinde, *The Right to Life in International Law* (ss. 120-159). Leiden: Brill Nijhoff.
- Hampson, F., & Salama, I. (2005). *Working Paper on the Relationship between Human Rights Law and International Humanitarian Law*. Geneva : UN.
- Hassan v. the United Kingdom, 29750/09 (ECtHR 09 16, 2014).

- Heintze, H. J. (2010). "On the Relationship Between Human Rights Law Protection and International Humanitarian Law". *International Review of the Red Cross*. 86(856). ss.789-814.
- ICRC. (2020). *The Roots of Restraint in War*. Geneva: ICRC.
- ICRC. (2022, 07 29). *Military Manuals*. <https://ihl-databases.icrc.org/>:
https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihlweb_ara_2.nsf/docindexeng-print/src_iimima adresinden alındı
- International Law Commission. (2004). *Report of the Study Group on Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law*. Geneva: UN.
- Joseph, S., & Sander, B. (2018). Scope of Application. D. Moeckli, S. Shah, S. Sivakumaran, & D. Harris içinde, *International Human Rights Law* (ss. 106-129). Oxford: Oxford University Press.
- Juan Carlos Abella v. Argentina (la Tablada), 11.137 (Inter-American Commission on Human Rights 11 18, 1997).
- Kaya v Turkey, 158/1996 (ECtHR 02 19, 1998).
- Kelly and Others v. UK, 30054/96 (ECtHR 08 04, 2001).
- Kleffner, J. (2013). Friend or Foe? On the Protective Reach of the Law of Armed Conflict. M. Matthee, B. Toebes, & M. Brus içinde, *Armed Conflict and International Law, in Search of the Human Face—Liber Amicorum in Memory of Avril McDonald* (ss. 285-302). The Hague: T.M.C. Asser Press.
- Kleffner, J. (2015). The Beneficiaries of the Rights Stemming from Common Article 3. A. Clapham, P. Gaeta, & M. Sassòli içinde, *The 1949 Geneva Conventions: A Commentary* (ss. 433-447). Oxford: Oxford University Press.
- Kolb, R. (1999). "Aspects Historiques de la Relation Entre le Droit International Humanitaire et les Droits de l'Homme". *Canadian Yearbook of International Law*. 37(1). ss.57-97.
- Lambert, A. (2009). *Democratic Civilian Control of Armed Forces in the Post-Cold War Era*. Münster: LIT Verlag.
- Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory (Advisory Opinion) , ICJ Rep 136 (International Court of Justice 07 09, 2004).

- Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion), ICJ Rep. 226 (International Court of Justice 07 08, 1996).
- Liivoja, R., & Duxbury, A. (2019). "Human Rights of Service Personnel". *Human Rights Defender*. 28(2) ss.13-15.
- Lindroos, A. (2005). "Addressing Norm Conflicts in a Fragmented Legal System: The Doctrine of Lex Specialis". *Nordic Journal of International Law*. 74(1). ss.27-66.
- Lopez Burgos v. Uruguay, 59/79 (Human Rights Committee 07 29, 1981).
- Lubell, N. (2005). "Challenges in Applying Human Rights Law to Armed Conflict". *International Review of the Red Cross*. 87(860). ss.737-754.
- Maringira, G. (2017). "Soldiers as Victims: Behind Military Barracks in the Post-Colonial African Army". *African Security Review*. 26(1). ss.77-86.
- May, L. (2017). Human Rights, Proportionality and the Lives of Soldiers. S. Bazargan, & S. Rickless içinde, *The Ethics of War* (ss. 46-64). Oxford: Oxford University Press.
- McCann and others v. UK, 18984/91 (ECtHR 09 27, 1995).
- McKerr v UK, 28883/95 (ECtHR 08 04, 2001).
- Melzer, N. (2009). *Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law*. Geneva: ICRC.
- Melzer, N. (2010). "Keeping the Balance Between Military Necessity and Humanity: A Response to Four Critiques of the ICRC's Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities". *New York University Journal of International Law and Politics*. 42(831). ss.833-913.
- Meron, T. (2006). *The Humanization of International Law*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- Milanovic, M. (2013, 06 24). *UK Supreme Court Decides Smith (No. 2) v. The Ministry of Defence*. <https://www.ejiltalk.org>: <https://www.ejiltalk.org/uk-supreme-court-decides-smith-no-2-v-the-ministry-of-defence/> adresinden alındı

- Milanovic, M. (2016). Extraterritorial Derogations from Human Rights Treaties in Armed Conflict. N. Bhuta içinde, *The Frontiers of Human Rights* (s. 55-88). Oxford: Oxford University Press.
- Ministry of Defence. (2016, 10 04). *Government to Protect Armed Forces from Persistent Legal Claims in Future Overseas Operations*.
<https://www.gov.uk/>:
<https://www.gov.uk/government/news/government-to-protect-armed-forces-from-persistent-legal-claims-in-future-overseas-operations> adresinden alındı
- Mosendz v. Ukraine, 52013/08 (ECtHR 01 17, 2013).
- O'Keefe, R. (2004). "Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory: A Commentary". *Revue Belge de Droit International*. 37(1). ss.751-815.
- Organization for Security and Co-operation in Europe. (2008). *Handbook on Human Rights and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel*. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights.
- Osman v. the United Kingdom, 23452/94 (ECtHR 10 28, 1998).
- Öktem, E. (2011). *Terörizm / İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Park, I. (2018). *The Right to Life in Armed Conflict*. Oxford : Oxford University Press.
- Perevedentsev v. Russia, 39583/05 (ECtHR 04 24, 2014).
- Pritchard v. UK, 1573/11 (ECtHR 12 20, 2010).
- Prosecutor v. Issa Hassan Sesay, Morris Kallon and Augustine Gbao (the RUF accused) (Trial judgment), SCSL-04-15-T (Special Court for Sierra Leone 03 02, 2009).
- R (Smith and others) v The Ministry of Defence, 2012/0249 (UK Supreme Court 06 19, 2013).
- Rodenhäuser, T. (2016). "Squaring the Circle? Prosecuting Sexual Violence against Child Soldiers by their Own Forces". *Journal of International Criminal Justice*. 14(1). ss.171-193.

- Rowe, P. (2008). "Military Misconduct During International Armed Operations: Bad Apples or Systemic Failure?". *Journal of Conflict and Security Law*. 13(2). ss.165-189.
- Rowe, P. (2010). *The Impact of Human Rights Law on Armed Forces*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowe, P. (2014). Human Rights of Members of the Armed Forces. A. Clapham, & P. Gaeta içinde, *The Oxford Handbook of International Law in Armed Conflict* (ss. 521-542). Oxford: Oxford University Press.
- Salgin v Turkey, 46748/99 (ECtHR 05 20, 2007).
- Sandoz, Y., Swinarski, C., & Zimmermann, B. (1987). *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Sassòli, M. (2007). Le droit international humanitaire, une lex specialis par rapport aux droits humains? A. Auer, & A. Flückiger içinde, *Les droits de l'homme et la constitution : études en l'honneur du Professeur Giorgio Malinverni* (ss. 375-395). Geneva: Schulthess.
- Sassòli, M. (2011). The Role of Human Rights and International Humanitarian Law in New Types of Armed Conflicts. O. B. Naftali içinde, *International Humanitarian Law and International Human Rights Law* (ss. 34-94). Oxford: Oxford University Press.
- Sassòli, M. (2019). *International Humanitarian Law: Rules, Controversies and Solutions to Problems Arising in Warfare*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Schabas, W. (2007). "Lex Specialis? Belt and Suspenders? The Parallel Operation of Human Rights Law and the Law of Armed Conflict, and the Conundrum of Jus Ad Bellum". *Israel Law Review*. 40(2). ss.592-613.
- Serdar Mohammed v. Ministry of Defence, HQ12X03367 (England and Wales High Court 05 02, 2014).
- State of Israel. (2015). *The 2014 Gaza Conflict (7 July – 26 August 2014): Factual and Legal Aspects*. Jerusalem: State of Israel.
- Stoyanovi v. Bulgaria, 42980/04 (ECtHR 02 09, 2011).
- Taşdemir, F. (2012). "İnsan Hakları Hukuku ve İnsancıl Hukuk Açısından Türkiye'nin Ayrılıkçı Terör Örgütü PKK İle Mücadelesi". *Ankara*

- Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 16(1). ss.107-151.
- The UN General Assembly. (1970). *G.A. Res. 2675 (XXV), Basic Principles for the Protection of Civilian Populations in Armed Conflicts*. Geneva: The UN General Assembly.
- The United States Department of Defense. (2016). *The Department of Defense Law of War Manual*. Virginia: The Department of Defense.
- Tütüncü, A. N. (2006). *İnsancıl Hukuka Giriş*. İstanbul : Beta Yayınları.
- UN. Commission on Human Rights. (1983). *Human Rights in Chile* . New York: UN. Commission on Human Rights.
- United Nations Security Council . (2004). *Resolution 1565 (2004)*. Geneva: United Nations Security Council .
- Vierdag, E. (1998). "The Time of the 'Conclusion' of a Multilateral Treaty: Article 30 of the Vienna Convention on the Law of Treaties and Related Provisions". *British Yearbook of International Law*. 59(1). ss.75-111.
- Wallace, S. (2019). *The Application of the European Convention on Human Rights to Military Operations*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Walzer, M. (2015). *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York: Basic Books.
- Watkin, K. (2004). "Controlling the Use of Force: A Role for Human Rights Norms in Contemporary Armed Conflict". *American Journal of International Law*. 98(1). ss.1-34.
- Watts , J. C. (2010). "Has Human Rights Law Become Lex Specialis for the European Court of Human Rights in Right to Life Cases Arising from Internal Armed Conflicts?". *The International Journal of Human Rights*. 14(4). ss.584-602.
- Wright, J. (2012). "Excessive Ambiguity: Analysing and Refining the Proportionality Standard". *International Review of the Red Cross*. 94(886). ss.819-854.
- Wright, J. (2016). "The Operational Obligation under Article 2 of the European Convention on Human Rights and Challenges for Coherence – Views from the English Supreme Court and Strasbourg". *Journal of European Tort Law*. 7(1). ss.58-81.

Extended Abstract

Regulating legal problems between the state and the civilian population of the enemy state and members of the armed forces is the main purpose of international humanitarian law. This article claims that the right to life cannot be restricted for an individual when he is a member of the armed forces, and human rights will continue to be applied exactly. Based on the Martens clause, these claims argue that international human rights law should be accepted within the scope of international humanitarian law in line with the interaction between international humanitarian law and international human rights law, which is a fundamental and current issue. In this study, qualitative and quantitative research methods were used to examine studies in the literature in light of human rights court decisions.

The main research topic of this study was to examine whether the right to life of members of the armed forces is protected during armed conflicts. The right to life is protected for individuals both during armed conflict and in peacetime. However, it is accepted that the members of the armed forces cannot benefit from the right to life, on the contrary, the soldiers, as state officials, will only be responsible for violations of rights. In line with the commonalities in the formation of international human rights law and international humanitarian law, this study aimed to criticize the misconception that the right to life does not extend to members of the armed forces.

The first part of the study focused on the human rights obligations of the state towards members of the armed forces in line with the case law of the European Court of Human Rights and the United Kingdom Supreme Court. The nature of the right to life of members of the armed forces, covering both peacetime and wartime, was examined. This examination included the limitations of the right to life and whether the right to life applies to military operations abroad. The state has an obligation to protect the right to life of soldiers. This obligation is valid both in peacetime and in wartime. Military service does not remove these obligations. The most important aspect of these obligations is the obligation to investigate suspicious deaths and alleged violations of the right to life effectively, impartially, and promptly. The obligation applies without discrimination between civilian and military personnel.

The second part of this study examined whether international humanitarian law provides opportunities for how the state can protect the right to life of military personnel. The Martens Clause and Common Article 3 protect the right to life of combatants as fundamental norms of international humanitarian law. Through the evolution of the idea of humanitarian protection, it was tried to prove that the right to life of combatants is protected and that this protection does not contradict international humanitarian law.

In the third part, this article argued that one of the main objectives of international humanitarian law is to protect the right to life of combatants. The military necessity and limitation of the means and methods of warfare provisions in international humanitarian law are the best examples. Even if the protection of the right to life for military personnel is accepted, all restrictions of international humanitarian law are aimed at protecting enemy combatants. International humanitarian law is silent on what obligations the state has towards its military personnel during armed conflict.

Section four explored the consequences arising from the state's protection of the right to life of members of the armed forces. The protection of the right to life is a consequence of respect for international humanitarian law. The protection of the right to life has implications for the protection of the civilian population as well as the members of the state's own armed forces. Respect for the principle of proportionality during armed conflict will prevent the abuse of the right to life by states.

Consequently, the right to life of members of the armed forces is a legal gap in international humanitarian law. International human rights law is well suited to fill this legal gap in international humanitarian law. In order to demand respect for international human rights law and international humanitarian law by members of the armed forces, the rights of members of the armed forces themselves must be guaranteed. As a result of the research in this article, military training should be reformed. Thus, by including human rights law as part of the training. It is a fact that it will increase respect for international human rights law and international humanitarian law in armed conflicts.

NETFLIX'TE DİJİTAL PAZARLAMA STRATEJİLERİ İLE GÜNDEM BELİRLEME: PERA PALAS'TA GECE YARISI ÖRNEĞİ

Bilge Nur ÖZTÜRK* & Yasin ERDOĞAN**

Öz

Dijital pazarlama, yeni medya ile şekillenen markalar açısından oldukça önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz koşullarında dijital platformlarda varlık göstermeyen işletmelerin veya hizmet sağlayıcıların faaliyetlerini sürdürebilmesi zorlaşmıştır. Dijital mecranın çeşitli platformlarında güncel içerik paylaşımlarında bulunan markalar ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda, tüketiciler ile iletişim halinde olan ve sosyal medyada çok konuşulan trendleri gözden kaçırmayan markalar diğer markalara kıyasla avantajlı konuma gelmektedir. Bu bağlamda, sosyal medyada var olan markaların kendi ürettikleri içeriklerle kendi gündemlerini oluşturabildikleri görülmektedir. Bu konuda oldukça başarılı görülen Netflix, kendi orijinal içerikleri ile hakkında konuşuran ve gündemde kalmayı başaran bir markadır. Bu çalışmada, Netflix'in Pera Palas'ta Gece Yarısı isimli dizisi üzerinden kendi gündemini oluşturmasına yardımcı olan sosyal medya pazarlaması stratejileri içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Kendi sektöründe lider konumda olan Netflix markasının sosyal medya kanalları incelendiğinde hedef kitleyle etkili iletişim stratejilerine yer verdiğini görmek mümkündür. Mizah kullanımına sıklıkla yer veren Netflix'in "Pera Palas'ta Gece Yarısı" isimli diziye ait paylaşımlarının içerik incelemesinde samimi ve merak uyandırıcı bir dil kullanarak, hedef kitlenin diziye konuşması ve paylaşmasını sağlayabildiği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Netflix, Dijital Pazarlama, İçerik Pazarlama, Sosyal Medya Pazarlaması, Küreyerleşme.

AGENDA SETTING WITH DIGITAL MARKETING STRATEGIES ON NETFLIX: THE EXAMPLE OF MIDNIGHT AT THE PERA PALAS

Abstract

* Dr. Öğretim Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İ.İ.S.B.F. İşletme Bölümü, bilge.ozturk@alanya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9232-3912>.

** Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İ.İ.S.B.F İşletme Bölümü, yasinerdogaann@icloud.com, <https://orcid.org/0000-0003-2177-0218>

Digital marketing is a very important concept for brands shaped by new media. In today's conditions, it is difficult for businesses or service providers which do not exist on digital platforms to continue their activities. Brands that share up-to-date content on various digital media platforms get ahead of their competitors. In addition, brands that are in contact with consumers and do not ignore the major trends in social media are in an advantageous position compared to other brands. In this context, it is considered that brands existing in social media can create their own agenda with the content they produce. Netflix, which is regarded quite successful in this regard, is a brand that is talked about its own original content and manages to stay on the agenda. In this study, social media marketing strategies that help Netflix create its own agenda through Midnight at The Pera Palas series were examined using content analysis method. When the social media channels of Netflix, which is the leader in its sector, are examined, it is possible to see that it includes effective communication strategies with its target audience. Netflix has often included the use of humor. It turns out that by using a sincere and intriguing language in the series titled "Midnight at The Pera Palas", the target audience is able to talk and share the series.

Keywords: Netflix, Digital Marketing, Content Marketing, Social Media Marketing, Glocalization

Giriş

Kitle iletişim araçları etkileri açısından değerlendirildiğinde gündem belirleme gücüne sahiptir. Yeni medya ile giderek dijitalleşen kitle iletişimi, gündem belirleme özelliği açısından yeni bir boyut kazanmaktadır. Artık, yeni medyanın geleneksel medya gündemiyle paralel olmayabilecek şekilde kendi gündemini oluşturabildiği görülmektedir. Üstelik dijital iletişim içerisinde önemli bir yeri olan sosyal medya etkileşimleri, kullanıcılara kendi gündemlerini oluşturabilme ve bunları paylaşabilme özgürlüğü sunmaktadır.

Markalar günümüz teknolojisinde geleneksel pazarlama yöntemleri yerine daha yenilikçi, daha akılda kalıcı yöntemler ile tüketicilere ulaşmaya çalışmaktadır. Dijital mecralarda var olmak artık markalar açısından oldukça önemli bir hâle gelmiştir. Dijital platformların kullanım oranlarının gün geçtikçe artış göstermesiyle birlikte işletmeler, ürünlerini ve hizmetlerini tüketicilere sunmak için dijital pazarlama faaliyetlerine ihtiyaç duymaktadırlar. Günümüz dünyasında yenilikleri takip etme, müşteri ile etkili çift yönlü iletişim kurma, tüketicilerin istediklerini sunabilme gibi çeşitli faaliyetleri aktif olarak yürütebilen işletmeler sektörlerinde daha güçlü bir konuma gelebilmektedirler. İşletmeler çok daha düşük maliyetler ile daha fazla sayıda tüketiciye ulaşarak sosyal medyayı bir pazarlama aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. Sosyal medya, birçok güncel akımın, trendin ve popüler içeriklerin hızla geniş bir kitleye yayılmasını sağlamaktadır. Bu tür içeriklerin yayılması, güncel tutulması, ilgi çekici bir şekilde örneğin mizah kullanarak aktarılması markaların sosyal medya faaliyetlerinde görülebilmektedir.

Benzer şekilde güçlü markalar, sosyal medya üzerinden etkili stratejilerle kendilerine ve ürün veya hizmetlerine yönelik gündemler oluşturabilmektedir. Kullanıcıların bu konular hakkında kendisi ve birbirleriyle etkileşim kurmasını sağlayabilmektedir. Ülkemizde yoğun bir şekilde tercih edilen sosyal medya platformu olan Twitter üzerinden bu stratejiler kolaylıkla uygulanabilmektedir.

SocialBrands'in Türkiye Sosyal Medya Marka Endeksine göre, Netflix sosyal medya kullanımını açısından en başarılı marka olarak ortaya çıkmaktadır (Boomsocial, 2022). Türkiye pazarına yakın bir tarihte giriş yapmış olmasına rağmen Netflix'in Türkiye'de çok sayıda kullanıcısı bulunmaktadır. Sosyal medya kanalları incelendiğinde paylaşımlarını sürekli güncel tutan, içeriklerinde mizaha ve samimiyete yer veren ve hedef kitlesi ile diyalog kurmakta girişken olan bir marka olarak ortaya çıkmaktadır. Netflix Türkiye'nin kendini ve hizmetlerini gündemde tutabilmesi ve içerikleri üzerinden konuşulabilmesi için oluşturduğu stratejiyi irdelemek bu açıdan önemli görülmektedir.

1. GÜNDEM BELİRLEME KURAMI

İngilizcede “agenda-setting” olarak ifade edilen kavram Türkçe'ye genellikle “gündem belirleme” olarak çevrilmiştir. İletişim araçlarının gündem belirleme işlevi, bu araçların insanların ne hakkında düşüneceklerini, neyi önemli olarak algılayacaklarını etkileme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Mutlu, 2004: 119-120). Gündem belirleme işlevi kitle medyasının bir rolüdür. Ek olarak, gündem belirleme medyanın gündem oluşturma özelliğini de kapsamaktadır. Bu bağlamda medya etki araştırmaları arasında, kitle iletişiminin kültür ve topluma etkileri açısından ele alınmaktadır (McQuail ve Windahl, 2005: 125). Gündem belirleme kuramına göre, kitle iletişim araçlarının konulara verdiği öncelikler, izleyiciler tarafından öğrenilir (Erdoğan ve Alemdar, 2005: 180). İnsanlar konuların ne olduğunu ve önem sırasına göre nasıl düzenlendiğini kitle iletişim araçlarından öğrenmektedirler (McQuail ve Windahl, 2005: 132).

1922 yılında yapılan literatürdeki ilk çalışmada Walter Lippmann, medya görüntüsünde baskın olan unsurların, medyayı izleyenlerin zihnindeki görüntüde de baskın ya da öncelikli hâle geldiği düşüncesini ortaya atmıştır (Lippmann, 1922'den Akt. Yüksel, 2007: 577). Gündem belirleme kavramı ilk olarak 1968 yılında gerçekleştirilen ABD başkanlık seçimi dönemini kapsayan Maxwell E. McCombs ve Donald L. Shaw'ın 1972 yılında yaptıkları araştırma tarafından ortaya atılmıştır (Mutlu, 2004: 119). Gündem belirleme ya da gündem oluşturma, “*medyanın toplumun önceliğine, neyi bilmesi ve merak etmesi gerektiğine karar vermesi ile oluşturulan suni bilinç ve bu bilincin gerçek gündem halini almasıdır*” (Övür, 2019: 331). Tüm bu tanımlar geleneksel medyanın gündem belirleme işlevine işaret etmektedir.

İnternetin yükselişiyle birlikte bireyler gündeme farklı kaynaklardan da erişir hâle gelmişlerdir. Dijital platformlar nedeniyle üretilen veya dolaşımda olan bilgiler, bireylerin tüketebileceklerinden çok daha fazla

olmaya başlamış, bu nedenle geleneksel kitle iletişim araçlarının gündem belirleme gücünün evrenselliği ve tekilliği ortadan kalkmıştır. Sosyal medya ağları, bağımsız haber kaynakları ve bloklar gibi kanallar, geleneksel kitle iletişim araçları ile bireyler arasındaki gücü yeniden dağıtmaktadır (Demir ve Ayhan, 2020: 3-4). Bu noktada, gündem belirleme kuramının kapsamı yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır. Bazı araştırmacılar, geleneksel gündem belirleme anlayışının yeni medya ortamlarına da uyarlanabileceğini ileri sürmüşler ve bu durumu “gündem birleşimi (agenda-melding)” kavramıyla ifade etmişlerdir (Berger ve Freeman, 2011: 4). Bu doğrultuda, son yıllarda geleneksel medya gündemi ile yeni medya gündemi arasındaki bağlantı araştırmalara konu olmuştur. Sosyal medyaya yansıyan gündem, geleneksel haber medyasının sunduğu haber gündemiyle zorunlu ve mekanik bir bağlantıya sahip değildir. Sosyal ve geleneksel medyada, tek yönlü gündem belirlemeden ziyade, ikisinin karşılıklı bağımlılığından bahsetmek daha doğrudur (Neuman vd., 2014: 210-211). Bu kapsamda yeni medya: geleneksel medya karşısında yeni alternatifler sunarak geleneksel medyanın gündem oluşturma etkisini azaltmıştır. Yine de geleneksel medyanın gündem belirleme yeteneği ortadan kalkmış değildir. Burada bahsedilen bir değişimdir. Ek olarak, yeni medya ile bilgi akışı alışılmışın tersi yönde de gerçekleşme potansiyeline sahiptir (Sayre vd., 2010: 12-13).

Geleneksel kitle iletişim araçlarının gündem belirleme rolü, dijital sistemler çerçevesinde oluşan sosyal medya, dijital haber kaynakları gibi yeni kitle iletişim araçlarının etkileri arasında sadece bir güç olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca sosyal medya her ne kadar geleneksel medya ile ilişkili olsa da kendi gündemini oluşturma gücüne sahiptir (Demir ve Ayhan, 2020: 3-4). Her iki medya ortamı da gündem oluştururken ortak unsurlar çerçevesince birbirlerinden beslenmekte ve etkilenmektedir (Ergen, 2018: 505). Bazı sosyal bilimcilere göre ise, sanal olarak izleyiciler artık farklılaşmıştır ve kendilerine ait gündemleri bulunmaktadır (Kılıç, 2020: 98). Bir başka ifadeyle, yukarıda vurgulanan ters yönlü bilgi akışı gereği, yeni medya bazen geleneksel medyayı yönlendirebilmektedir. Örneğin, Twitter’ın aynı zamanda diğer medya organları için de bir kaynak haline geldiği söylenebilir. Özellikle önemli kişilerin Twitter ve benzeri platformlardaki paylaşımları haber değeri taşıyarak anında televizyon, gazete gibi diğer medya ortamlarında yer almaktadır (Övür, 2019: 339).

Sosyal medyanın gündemi ile geleneksel medya gündeminin farklılaşması olağan kabul edilmektedir. Örneğin, Twitter kullanıcılarının kendi aralarında yüksek etkileşim seviyesine sahip oldukları ve gündemlerinin geleneksel medyanın gündeminden farklı konularda olabildiği görülmektedir. Klasik medya akışında bir konunun kamu gündeminde olabilmesi için geçmesi gereken süre yeni medyadaki süreye göre oldukça yavaştır. Özellikle Twitter, mikro blog sitesi olmasının da avantajıyla kısa, anlık ve hızlı bir platform olarak gündemin çok daha hızlı ve değişken olmasını sağlayabilir. Bununla birlikte, dijital sistemlerde toplumdaki bireyler kendileri de haber ve içerik üreten bir kaynak

olabilmektedirler. Özellikle, spor gibi bilgiye doğrudan ulaşabilen konularda kamu gündemini medyanın değil, kullanıcıların belirlediği ya da medyanın etkisinin sınırlandığı bir durumundan bahsedilebilir. Politika, ekonomi gibi kullanıcıların doğrudan bilgi edinmelerinin güç olduğu konularda ise medya, kamu gündemini belirleyicidir. Gündem belirleme etkisi özellikle Twitter ile tersine çevrilmektedir (Kılıç, 2020: 100-101). Twitter platformu, televizyon ağı pazarlama stratejilerine en sık dâhil edilen sosyal medya platformu olarak ortaya çıkmaktadır (Uluçay vd., 2021: 697). Diğer yandan, Twitter'ın ikinci ekran pazarlamasında (tüketicilerin aynı anda iki ekran kullanımı nedeniyle akıllı telefon, tablet, oyun konsolu gibi araçlar üzerine odaklanan pazarlama) merkezi bir rolü bulunmaktadır (Segado vd., 2015'ten Akt. Uluçay, vd., 2021: 697).

2. YENİ MEDYA VE DİJİTAL PAZARLAMA STRATEJİLERİ

1990'lı yıllarda öne çıkmaya başlayan yeni medya kavramı en temelde ağ tabanlı ve etkileşim odaklı bir medyaya işaret etmektedir. Yeni medya, geleneksel medyanın özelliklerini de içinde barındırarak iletişimi farklı boyutlara taşımakta ve teknolojik yeniliklerle birlikte sürekli değişmektedir (Çamur ve Zinderen, 2021: 470).

Yeni medyada, sesler, metinler, görüntüler sayısal olarak aynı ortamda bulunurken, bunlara etkileşimli bir şekilde ulaşıp değiştirilebilmektedir. Geleneksel kitle iletişiminde, farklı mekânlarda bulunan ve iletilen mesajlar karşısında genelde pasif olan insanlar aynı iletiye maruz kalmaktadır. Bu bağlamda, yeni medya karşılıklı etkileşim imkânı sunması açısından geleneksel medyadan ayrılmaktadır (Şahin ve Şahin, 2016: 52). Bir diğer önemli fark, kitlesizleştirmedir. Yeni medyadaki yüz yüze bağlantılılık olanağı sayesinde, araç üzerinden bireyin kontrol edilmesi olarak ifade edilmektedir (Çamur ve Zinderen, 2021: 470). Ek olarak, yeni medyada kullanıcı odaklı ve interaktif ilişkiyi içeren bir üretim süreci söz konusu iken; zamandan ve mekândan bağımsızlaşmış, kişiselleştirilmiş bir tüketim biçimi bulunmaktadır (Özel ve Özay, 2021: 299).

Yeni medya pazarlama açısından da önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Geleneksel pazarlama günümüzde tek başına yetersiz olmaya başlamıştır. Gelişen teknoloji insanların yaşam standartlarını, satın alma ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmiştir. Yeni medyada ile iletişim yeni bir boyuta taşınırken, pazarlama da bu değişime kayıtsız kalmamış, dijital stratejiler giderek daha çok işletme tarafından benimsenmeye başlamıştır. Yeni medya, pazarlama stratejisini oluştururken, heterojen toplum fikrinden hareketle, farklı demografik/kültürel özellikler için kişiselleştirilmiş geniş bir içerik sunmaktadır (Özel ve Özay, 2021: 300-301). Farklılaşabilme, rakiplerden ayrılma ise işletmeler için giderek zorlaşmıştır. Bu nedenle işletmeler, hedef kitlelerine daha hızlı ulaşmak için reklam harcamalarının büyük bir kısmını dijital kanallara aktarmaya başlamışlardır (Royle ve Laing, 2014: 68). Dijital pazarlama dört kültürel evreden oluşmaktadır: İşbirlikçi sistemler, geleneksel pazar sistemleri, birlikte oluşturma sistemleri,

temel sosyal ağ sitelerinin oluştuğu tüketim pazarı sistemleri. Son evrede yeni bir kültürel repertuar oluşmuştur. Bu süreçte sosyal ağlar kendi kendine markalaşmaya başlamıştır. Bir şirket tarafından düzenlenen resmi bir birlikte yaratma sürecinin dışında çevrimiçi incelemeler, değerlendirmeler tüketici değeri yaratmaya çağırılmaktadır (Busca ve Bertrandias, 2020: 6-10).

Küresel internet kullanıcıları, 2022 yılında toplam dünya nüfusunun yüzde 62,5'ini kapsayarak 4,95 milyar olarak ifade edilmiştir. Dünyada 4,62 milyar sosyal medya kullanıcısı olduğu ve 2021'e kıyasla son 12 ayda %10'dan fazla büyüdüğü açıklanmıştır (We Are Social Dijital Raporu, 2022). Bu veriler doğrultusunda, dijital pazarlama stratejilerinin giderek daha önemli bir hâl aldığı ifade edilebilir.

Markalar, ürünlerini ve hizmetlerini dijital kanallar yolu ile çok daha geniş bir kitleye ulaştırabilmektedirler. Dijital kanallar aracılığıyla ürünlerini veya hizmetlerini geniş kitlelere duyurma fırsatı yakalayan işletmeler aynı zamanda hedef kitlelerinden etkili ve hızlı geri bildirim alma imkânına da sahip olmaktadır. Bunu yaparken de maliyet avantajı elde edebilmektedir. Dijital pazarlamaya yönelik pek çok tanım bulunmaktadır.

Dijital pazarlama, geleneksel medyadan farklı yöntemlerle, markayı ve işi tanıtmak, tüm pazarlama faaliyetlerine destek vermek için internet, mobil ve interaktif platformlar kullanılarak yapılan pazarlama faaliyetleridir. Dijital pazarlamada büyük kitlelere internetin oldukça ucuz şekilde ulaşması ile birlikte pazarlama stratejileri tamamen değişmiştir (Chaffey ve Smith, 2013: 102).

Dijital pazarlama kapsamında değerlendirilen pek çok farklı pazarlama yaklaşımı olduğu söylenebilir. Bunlar: içerik pazarlaması, e-posta pazarlaması, arama motoru pazarlaması, bağlam pazarlaması, influencer pazarlama, gelen pazarlama, etkileşimli/interaktif pazarlama, viral pazarlama, söylenti pazarlaması, kullanıcıların oluşturduğu pazarlama, sosyal medya pazarlaması vb. farklı alanlardaki uygulamaları içerecek şekilde çeşitlenmiştir. Aşağıda kısaca ifade edildiği gibi, dijital pazarlama stratejileri amaçları ve yöntemlerine göre kendi içlerinde çeşitlenmektedir.

Günümüzde tüketiciler kendilerine değer yaratan, daha fazla bilgi aktarımı sunan ve kendilerinin de söz sahibi olacağı markaları ve işletmeleri tercih etmektedir. **İçerik pazarlaması**, işletmelerin tüketicilere ilgi duydukları alanlarda sürekli ve değerli bilgi ya da içerik üretip sunması olarak açıklanabilir. Esas amaç, içerik yoluyla ulaşılan tüketicileri markanın iletişim alanında tutabilmek ve tüketicilerin markanın sunmuş olduğu hizmetlerden yararlanmasını sağlamaktır (Benli ve Karaosmanoğlu, 2017: 30). İçerik pazarlamasında, müşterinin ne istediğini anlamak ve bu çerçevede müşteriye en üst seviyede hizmet sunmak çok önemlidir. Aynı zamanda tüketiciye, ürün veya hizmet konusunda satın alma baskısı yapmamak, ürün bilgisi sunulurken müşterinin zihnini karıştırmamak ve sunulan içerikleri çeşitlendirmek gibi birtakım faaliyetler içerik pazarlaması ve uygulanması kapsamında oldukça büyük önem taşımaktadır. Bu sayede işletmeler başarılı bir içerik pazarlaması ile marka bilinirliğini arttırabilmektedir. Marka

bilinirliğini arttıran ve medya ortamında güven kazanan işletmeler, mevcut müşterilerini kaybetmemenin yanı sıra yeni müşteriler kazanmaya başlayacaktır. **E-posta ve arama motoru pazarlaması** adlarından anlaşılacağı gibi bahsedilen araçlar üzerinden gerçekleştirilen dijital pazarlama faaliyetlerindedir. **Bağlam pazarlaması (içeriğe dayalı pazarlama)** “kullanıcıların çevrimiçi davranışlarına göre internet sitelerinde ve sosyal medya ağlarında farklı reklamlarla hedeflenmesidir” (Bardakçı, 2020: 24). **Influencer pazarlama**, influencer olarak adlandırılan yüksek takipçi sayılarına ulaşmış hesaplara sahip kişilerin pazarlama faaliyetlerinde kullanılması ile ortaya çıkmaktadır. **Gelen (inbound) pazarlama**, SEO (Arama Motoru Optimizasyonu), içerik pazarlaması veya sosyal kanallara (ağlar, bloglar ve diğer sosyal platformlar) katılım gibi araçlarla marka hedef kitle ilişkilerini ve mesajların anlamını değiştirmeye çalışan pazarlama tekniklerini kapsamaktadır (Lopes ve Casais, 2022: 8). Hedef kitle ile çift yönlü etkileşime imkân tanıyan **interaktif pazarlama**, son yıllarda tüketicilerden alınan verilerin tüketicilere geri döndürülmesini sağlayan önemli bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda, internetin pazarlamacılar tarafından “etkileşim” ve “bireyselleştirme” amaçlı kullanılması sağlanmaktadır (Kotler ve Keller, 2009: 578). Ağızdan ağıza pazarlamanın dijital platformlardaki şekline **viral pazarlama** denilmektedir. Viral pazarlama, bireyleri bir pazarlama mesajını başkalarına iletmeye teşvik eden, mesajın etkisinin katlanarak büyüme potansiyeli yarattığı herhangi bir stratejiyi tanımlamaktadır (Nalina ve Palanivelrajan, 2015: 233). Viral pazarlamanın planlı hazırlanmış bir pazarlama stratejisi olduğu bazen tüketiciler tarafından anlaşılmayacak şekilde tasarlanmaktadır. Bu nedenle hedef kitle, viral pazarlama amacıyla ortaya çıkan kurgusal hikâyeleri gerçek sanabilmektedir. Viral pazarlamada, geleneksel pazarlama yöntemlerine göre daha geniş bir kitleye daha düşük bir maliyet ile ulaşabilmek mümkündür. Günümüzde yaygın olarak kullanılan sosyal medya platformları (Facebook, Twitter, Instagram, YouTube, Snapchat vb.), markaların viral pazarlamaya yönelmesine katkı sağlamıştır. **Söylenti (fısıltı) pazarlaması**, viral pazarlama ve ağızdan ağıza pazarlamanın bir alt kümesi olarak düşünülebilir. Bir fikir, bir cümle, bir slogan, bir logo, bir maskot, bir reklam veya insanların marka veya ürün hakkında konuşmasını sağlayan herhangi bir tetikleyicidir (Bardakçı, 2020: 16). Tüketicilerin reklam içeriği oluşturmasına veya başka bir şekilde pazarlama sürecine katılmasına izin veren herhangi bir pazarlama kampanyası, **kullanıcı tarafından oluşturulan pazarlama** olarak kabul edilebilir. Bu strateji, sosyal medyayı, öneri sitelerini ve içerik paylaşım araçlarını içeren internet teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte kullanımı giderek daha kolay ve popüler hale gelmiştir (Marketing Schools, 2020). Örneğin, Netflix, orijinal dizisi “Stranger Things”ten esinlenerek, bazı yaratıcı kullanıcılar tarafından oluşturulan içerik serilerini tanıtmıştır. Netflix bu stratejiden dizinin ikinci sezonunu tanıtmak için yararlanmış ve “Stranger Things2” hashtag’ini kullanmıştır. Bu sayede kullanıcıların günlük hayattaki ilginç buldukları şeylerin görüntülerini paylaşımları ve eğlenmeleri

sağlanmıştır. Bu sayede Netflix, sadece 2 haftada yaklaşık 1 milyon kitleye ulaşmıştır (Bardakçı, 2020: 94).

Sosyal medya; bloglar, web siteleri, podcastler, mikrobloglar, sosyal ağ siteleri, video, fotoğraf ve müzik gibi medya paylaşım siteleri, sosyal işaretleme siteleri ve sanal dünyalar gibi geniş bir ağı kapsamaktadır (Mangold ve Faulds, 2009: 358). Kullanımlar ve doyumlar teorisine göre tüketicilerin sosyal medyayı kullanmalarının çeşitli nedenleri şöyle sıralanmıştır: sosyal etkileşim (%88), bilgi arama (%80), zaman geçirme (%76), eğlence (%64), rahatlama (%60), iletişimsel fayda (%56), fikirlerin ifade edilmesi (%56), kolaylık programı (%52), bilgi paylaşımı (%40) ve başkalarının gözetimi (%20) (Whiting ve Williams, 2013: 367-368). Bir başka ifadeyle, sosyal medyanın temelinde katılım kültürü bulunmaktadır ve bunun pazarlama ve iş süreçlerinde kullanılması gerekmektedir (Akar, 2011: 38).

Dijital, sosyal medya ve mobil pazarlamanın dört evreden oluştuğunu söyleyebiliriz. Buna göre ilk dönem dijital medya alıcı davranışlarını şekillendiren ve kolaylaştıran (2000-2004) bir döneme işaret ederken, ikinci dönem, tüketicilerin dijital sosyal medya ve mobil pazarlamayı şekillendirdiği ağızdan ağıza iletişim (WOM) ve ağlardan oluşmaktadır (2005-2010). Üçüncü dönem ise, sosyal medya dönemidir (2011-2014). Sosyal medya dönemi: pazarlama eylemlerini güçlendirme veya sabitleme aracı olarak bireysel kendini ifade etme, pazarlama aracı olarak kullanıcı tarafından oluşturulan içerikler ve belirli bir sosyal medya platformunda pazarlama zekâsını yakalamak şeklinde üç tema etrafında düşünülebilir. Dördüncü dönem ise, bahsedilen dijital kültürün yükselişi ve post dijital dünya olarak tanımlanmıştır (Lamberton ve Stephen, 2016: 152-160). Bu yeni dönem, sosyal medya pazarlaması konusunda bir patlamanın yaşandığı ve araçların bu doğrultuda yeniden gözden geçirildiği bir sürece işaret etmektedir.

Bu doğrultuda, *sosyal medya pazarlaması* bir ürünü, bir işletmeyi veya bir markayı pazarlamak için sosyal medyanın ve/veya sosyal ağların kullanılmasıdır. İşletmeler sosyal medya pazarlaması faaliyetlerini en çok müşterilerle etkileşimde kalmak ve potansiyel müşteriler nezdinde markanın görünürlüğünü artırmak için kullanmaktadırlar. Bu strateji markanın öncü yönlerini vurgulaması, marka imajını güçlendirmesi, sadık fanlar oluşturması, satışları artırması gibi açılardan da etkili bir yöntemdir (Clow ve Baack, 2016: 258-259). Sosyal medya pazarlaması, hedef kitlelerin ilgi ve eğilimlerini öğrenme, ürün satışlarını artırma, yeni pazarlama stratejileri için fikir geliştirme, müşteri ve potansiyel müşterileri bulma ve harekete geçirme, tüketici davranışlarını gözlemlenme, rakipleri takip etme, fikir liderlerini (sosyal medya etkileyicilerini) tanımlama, web ve sosyal medya trafiğini artırma, ürün ve marka farkındalığını artırma, markanın itibar ve imajını artırma gibi faydalar sağlayabilir (Güçdemir, 2017: 110). Pazarlama iletişiminin temel amacı olan müşteri ilişkilerini, satın alma niyeti oluşturarak ve müşteri değeri yaratan faktörleri güçlendirerek geliştirmek

için sosyal medya pazarlaması faaliyetleri etkili pazarlama iletişimi yöntemleri olarak kabul edilmektedir. Örneğin, sosyal medyayı pazarlama için kullanmak lüks tüketicileri çekmek için uygun bir araç gibi görülmektedir. Tüketiciler tarafından algılanan sosyal medya pazarlaması faaliyetleri lüks moda markalarının gelecekteki kârları üzerinde önemli ölçüde etkili bulunmuştur (Kim ve Ko, 2012: 1484).

Markalar bugün yüz binlerce Facebook arkadaşı, Twitter takipçisi, çevrimiçi topluluk üyeleri ve YouTube hayranları talep etmektedir. Markalar kadar tüketicilerin de süreci yönlendirebildiği bu zamanda marka yöneticisi olmak korkutucu olabilmektedir (Fournier ve Avery, 2011: 193). Sosyal medyada ne kadar orijinal ve kaliteli içerik üretilirse üretilsin, takipçilerle etkileşime geçilmiyorsa; kurulmak istenen o bağ, yeteri kadar güçlü olmamaktadır (Kurnaz, 2020). Markalar sosyal medya platformları üzerinden etkili içerikler oluşturarak, kimi zaman eş zamanlı pazarlama kimi zaman viral pazarlama stratejilerinden yararlanarak, takipçilerini içerik üretmeye ve içeriği yaymaya teşvik ederek hedeflerine ulaşmaya çalışmaktadır.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere dijital pazarlama stratejileri, stratejinin uygulandığı dijital kanala veya yaklaşımlara göre farklı sınıflandırılabilirler, birbirleri içine geçmiş bir şekilde birkaç strateji birlikte de kullanılabilirler. Bu nedenle, bazı stratejiler arasında net bir ayırım yapmak zorlaşmaktadır. Araştırma kapsamında Netflix'in sosyal medya platformlarındaki paylaşımlarının içerikleri incelendiği için dijital pazarlama faaliyetleri ağırlıklı olarak sosyal medya pazarlaması açısından ele alınmıştır.

3. OTT TV OLARAK NETFLIX

Dijital yayıncılık sistemleri uydu yayıncılığı, IPTV (Internet Protocol TV), Web TV, HBB TV (Hybrid Broadcast Broadband TV) ve OTT TV şeklinde sınıflandırılabilirler. OTT, "bir şeyin üzerinde" (Over-The-Top) anlamına gelmektedir. OTT TV, internet üzerinden sunulan televizyon hizmetleri anlamına gelmekte; görüntülü içeriğin televizyonun yanı sıra bilgisayar ve çeşitli mobil cihazlardan izlenmesine imkân sağlamaktadır (Sarı ve Türker, 2021: 65).

OTT TV'yi anlamlandırabilmek için Amerikan televizyon yayıncılığının evrelerini ele almak gerekmektedir. ABD'de 1950-1980'lerin başlarına kadar olan, kanal kıtlığının ve kitlesel izleyicilerin bulunduğu dönem TVI olarak adlandırılmaktadır. 1980-1990'ların sonuna kadar uzanan artan kanal sayıları, kaliteli televizyon kanalları ve ağ marka stratejilerinin ortaya çıktığı dönem TVII olarak ifade edilmektedir. 1990'larda başlayan TVIII evresi, çoğalan dijital dağıtım platformları ve parçalanmış, ayrışan izleyiciler dönemi olarak ifade edilmektedir. 2007'de çevrimiçi DVD kiralama hizmeti Netflix, talebe bağlı video hizmetinin (VOD) tanıtıldığını duyurmuştur. Bu dönem TVIV olarak adlandırılan yeni bir çağa işaret etmektedir. Netflix'in de dâhil olduğu TVIV, izleme kalıplarının, markalama

stratejilerinin, endüstriyel yapıların, farklı medya biçimlerinin birbirleriyle etkileşim şeklinin veya içeriğin çeşitli şekillerde sunulma biçimlerinin televizyon setinden tamamen uzaklaştığı, akışkan bir matris medya çağı olarak anlaşılabilir (Jenner: 2016: 257-260).

Tüm bu bilgiler ışığında Netflix OTT TV hizmetlerinden, talebe bağlı hizmetler (VOD) arasında yer almaktadır. Talebe bağlı hizmetler kendi içlerinde abonelik temelli (SVOD), reklam temelli (AVOD), öde ve izle temelli (TVOD) olarak ayrılmaktadır (Özel, 2020: 128). Netflix, Tivibu, Blutv vb. aboneliğe dayalı talebe bağlı video servisleri (Subscription-Based Video-on Demand Services) markaları olarak ifade edilebilir (Parmaksız ve Enginkaya, 2019: 981). İstenilen yerde ve zamanda televizyona ulaşabilmeyi sağlayan bu hizmetleri ile Netflix, dil, ekran ve çözünürlük seçimi gibi kişiselleştirilmiş hizmetlerle de izleyicisine destek sunmaktadır.

Amazon'un kitaplarla yaptığı gibi halihazırda piyasada olan bir ürünün internet üzerinden insanlara ulaşmasını sağlamak fikri (Randolph, 2020: 28) üzerinden geliştirilen Netflix, 1997 yılında ilk yatırımcı Reed Hastings ve CEO Marc Randolph tarafından kurulmuştur. Geleneksel VHS kaset mağazalarından DVD'lere henüz yaygın şekilde geçilmeyen bir dönemde, film ürününü benzer yaklaşımla dijital ortama taşıma girişimleri, "bu iş asla tutmaz" düşüncesine rağmen Netflix'in, 2021 yılında bir önceki yıla göre %19 büyüyerek ve beş sıra yükselerek dünyanın 36. en iyi markası (Interbrand, 2021) olmasını sağlamıştır. Netflix, farklı türlerde ve dillerde diziler, belgeseller ve sinema filmleri arz eden dünyanın lider internet eğlence hizmetidir. Netflix'in 2022'nin ilk çeyreği itibariyle, önceki çeyreğe göre 200.000 abonelik kaybetmiş olsa da dünya genelinde yaklaşık 221,64 milyon ücretli abonesi bulunmaktadır. Netflix abonelerinin çoğu (75 milyondan fazlası) ABD ve Kanada'dadır (Stoll, 2022a). Ek olarak Netflix, 2020 yıl abone sayısını 37 milyon artırarak koronavirüs salgını sürecinden en kârlı çıkan şirketlerden biri olmuştur (Sherman, 2021). Dünya çapındaki en büyük internet şirketleri piyasa değeri açısından değerlendirildiğinde 2022 yılında Netflix 267,46 milyar dolarla yedinci sırada yer almaktadır (Clement, 2022).

Netflix, 2017 yılında "Beyaz Kasklılar" belgeseli ile ilk Oscar ödülünü kazanmıştır. 2019 yılında ise "Roma" isimli film ve "Period End of Sentence" isimli belgesel ile dört Oscar ödülü kazanmıştır (Aslan ve Yiğiter, 2021: 857). Netflix, yalnızca ABD'deki pazarına liderlik etmekle kalmamakta, aynı zamanda hizmetini Kuzey Amerika dışında da etkin bir şekilde genişletmektedir. Netflix, dünya çapında çok sayıda abone kazanmanın yanı sıra, geleneksel TV ağlarına meydan okuyan House of Cards ve Orange is the New Black gibi yüksek profilli orijinal şovlar üretmeyi ve dağıtmayı başarmıştır. 2021'de Netflix'in orijinal programları 129 Emmy Ödülü adaylığı almıştır; bu, üç yıl önce alınan adaylık sayısının üç katından fazladır. Bunlar, Netflix'in çeşitli şekillerde ölçülebilen başarısının sadece birkaç göstergesi olarak düşünülebilir. Netflix'in yıllık geliri yıllar içinde istikrarlı bir şekilde artarak 2021'de bugüne kadarki en

yüksek rakam olan 26,7 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Tüketicilerin Netflix içeriğini izlemeye ayırdıkları zaman, başarıyı göstermenin başka bir yolu olarak ifade edilebilir. Netflix'in stratejilerinden biri, TV dizilerini toplu olarak yayınlamak olmuştur, böylece tüketiciler en sevdikleri programları aşırı derecede (binge watching) izleyebilirler (Stoll, 2022b).

Aşırı izleme, izleyicinin bir oturuşta aynı programı uzun bir süre (Örneğin, 4 saat) ve birden fazla bölümünü sürekli olarak izlemeyi kabul etme deneyimi olarak tanımlanmaktadır. Genellikle bir şovun tüm sezonunu izlemek ya da uykuya dalana kadar izlemekle ilişkilendirilmiştir. Ek olarak Netflix, aşırı izleme ile ilişkilendirilen ve bu doğrultuda kullanılan birinci platformdur (Rubenking vd., 2018: 74).

Netflix gibi isteğe bağlı video hizmeti sağlayıcıları televizyon metnini akış (streaming) arşivleri şeklinde paketleyerek, izleyicilerin dizileri art arda ara vermeden izleyebilmesini sağlamıştır (Ateşalp ve Başlar, 2020: 121). Aşırı izleme, insanların geleneksel televizyon izleme alışkanlıklarıyla ilişkili olsa da Netflix gibi akışlı medya hizmetlerinin büyük ekran televizyon izleme, akışlı video ve sosyal medya (derecelendirme ve inceleme) yeteneklerinin avantajlarını birleştirdiği söylenebilir. İzleyiciler, şov derecelendirmeleri ve favori listeleri aracılığıyla profillerini geliştirirken en sevdikleri programları istedikleri zaman izleyebilmektedir. İzleyiciler, oturma odalarını her yere götürmek için akış ve depolama teknolojisini (Örneğin, Netflix, YouTube, DVR) kullanabilmektedir. Ek olarak, teknoloji onlara içeriği duraklatma, geri sarma ve altyazı ekleme olanağı sağlamaktadır (Steiner ve Xu, 2020: 88).

Farklı sektörlerdeki işletmelerin ve hizmet sağlayıcıların olumsuz etkilendiği, hatta bazılarının faaliyetlerine son vermek zorunda kaldığı pandemi sürecinde Netflix, Netflix aboneliği olup 1 yıl boyunca aktif olmayan fakat ücret ödemesini yapmaya devam eden müşterilerin üyeliklerine son verme kararı almıştır. Netflix bu durumla ilgili açıklamasında, "*Netflix'te istediğimiz son şey, kullanmadıkları bir şey için ödeme yapan insanlar*" ifadelerine yer vermiştir (Özbaş, 2020). Netflix, bu kararıyla kullanıcılarını önemseydiğini göstermiş ve kâr odaklı olan bir işletmeye göre sıra dışı bir karar olarak, hedef kitesinden olumlu dönüşler almıştır.

Ocak 2022 itibariyle Türkiye'deki 69,95 milyonluk internet kullanıcısının, 2021 yılına göre %14,8'lik bir artışla 68,90 milyonu sosyal medya kullanıcısıdır (Kemp, 2022). İnternet kullanan bireylerin %82,6 olarak belirlendiği Türkiye'de, internet üzerinden özel kullanım amacıyla 2021 yılının ilk üç ayında ürün satın alan ya da sipariş veren bireyler tarafından web sitesi veya uygulamaları kullanarak en çok satın alınan veya abone olunan dijital içerik %30,6 ile film veya dizi izleme hizmeti veya indirme olarak gerçekleşmiştir (TUİK, 2021). Veriler, Türkiye'de dijital içerik kullanımını potansiyeline ve sosyal medyanın önemine işaret etmektedir.

Güncel ve eğlenceli içeriklerle, etkili iletişim ağı kurarak, hedef kitesini doğru analiz edebilen bir marka olan Netflix, Türkiye'de faaliyet

göstermeye 2016 yılında başlamıştır ve kısa süre içerisinde çok sayıda abone kazanmıştır. Bu doğrultuda, Netflix Türkiye kullanıcılarının erkek ağırlıklı (%62) olduğu ve ağırlıklı yaş grubunun ise (%55) 24-35 yaş aralığında olduğu söylenebilir. Ek olarak, kullanıcıların ilgileri arasında birinci sırada sinema, ikinci sırada mizah, üçüncü sırada ise spor yer almaktadır (Kimola, 2018).

Netflix Türkiye, pazarda büyük bir pay sahibi olmasına, yerli dizi ve film içeriklerinin sayısını zaman içerisinde artırmasına rağmen yoğun bir rekabet ortamında bulunmaktadır. Fiyat/indirim, içerik sayısı ve erişilebilirlik imkânı (smart tv, tablet, mobil uygulamalar) gibi konularda birbirinden farklı avantajlar sunan platformların sayısı gün geçtikçe artış göstermektedir. Netflix'in Türkiye pazarında güçlü rakipleri olarak; "BluTV", "Prime Video", "Gain", "beIN CONNECT", "Mubi", "Exxen" vb. platformlardan bahsetmek mümkündür. Haziran 2022 itibariyle Türkiye pazarına giriş yapmış olan Disney+'ın da rekabete yeni bir boyut kazandıracağı düşünülmektedir.

Netflix'in bahsedilen tüm başarılarına rağmen hem dünyada hem Türkiye'de 2021 yılının sonlarından itibaren abone kaybetmeye başlaması ile pazar payı düşüşü yaşadığı görülmektedir. Netflix'in paylaştığı verilerde, şirketin 2022 yılının birinci çeyreğinde 200.000 kullanıcı kaybetmesi ile son 10 yıldır en büyük kullanıcı kaybı yaşandığı ifade edilmiştir. Uzmanlar ve analistler ise ikinci çeyrekte bu kullanıcı kaybının 2 milyonu geçeceğini öngörmektedir. Yapılan bu açıklamalar nedeniyle Netflix'in hisseleri kısa sürede %25 değer kaybetmiştir (Yıldız, 2022). Ek olarak, dünya genelinde son zamanlarda gerçekleştirdiği işten çıkarmalar bulunmaktadır (Whitten, 2022). Statista'nın verilerine göre pazar payı kaybına rağmen küresel pazarda hâlâ liderliğini korumaktadır (Stoll, 2022c). JustWatch'un paylaştığı verilere göre 2021'in son çeyreğinde Netflix'in Türkiye'deki pazar payı ise bir önceki döneme göre %3 düşerek %29 olarak gerçekleşmiştir (Eroğlu, 2022).

Netflix, alanında önemli bir ihtiyacı fark edip ilk karşılayan işletme olması nedeniyle oldukça talep görmüş olmasına rağmen başarısını sadece bununla açıklamak yetersiz bir yaklaşım olacaktır. Tüketicilerin ihtiyacını etkili bir şekilde yakalayıp pazara arz edebilmenin yanı sıra markanın sürdürülebilir başarısı için hedef kitlesinin güncel istek ve ihtiyaçlarını takip edebilmek, gündemde kalmak, etkili iletişim stratejileri kullanarak marka değerine katkı sağlamak oldukça önemli bir yere sahiptir. Örneğin, Netflix, Netflix Socks projesi ile, birçok kullanıcının aşırı izleme (binge-watching) yaparken uyuyakaldığını keşfetmesi üzerine, kullanıcıların ne zaman uyuduğunu tespit edebilen akıllı ivme ölçerli, kullanıcının TV'sine bir sinyal göndererek kişinin kaldığı yeri bilmesi için programı duraklatabilen bir çorap üretmiştir. Bu proje teknolojinin yaratıcı kullanımı sebebiyle Shorty Award'da da ödül almıştır. Ayrıca ekstra tanıtım olmadan da viral olarak yayılmıştır. Netflix bu ürünü kullanıcılarından gelen çeşitli şikâyetler (programları izlerken uyuyakalma) üzerine üretmiştir (Campaignr, 2018).

Bu proje, Netflix'in yaratıcı inovasyonu ve tüketiciyi ciddiye alarak etkili bir dinleyici olduğunun iyi bir örneğidir.

Her ne kadar 2022 yılı içerisinde beklenen başarıyı yakalayamamış görünse de halâ alanında pazar liderliğini korumaktadır. Özellikle hedef kitlesi ile kurduğu dostane iletişim tarzı ile dijital pazarlama stratejileri konusunda başarılı markalar arasında bulunmaktadır. SocialBrands'in markaların sosyal medya performansını ölçtüğü listesi olan Top 100 Marka'da 2022 yılı içerisinde neredeyse her ay lider olan marka Netflix'tir (Boomsocial, 2022). Başarıyı sürdürmek ancak hedef kitle ile sürekli temasta kalarak mümkün olacaktır. Bu doğrultuda, Netflix'in dijital pazarlama kapsamında değerlendirilen faaliyetlerini incelemek bir gereklilik olarak görülmektedir.

Global ve lokal kelimelerinden doğan glokalleşme bir başka ifade ile küreyerelleşme en temel haliyle küresel düşünüp yerel hareket etme olarak düşünülebilir. Küresel markalar küreyerelleşme stratejileri doğrultusunda, her bölgenin kendi kültürüne uygun uyarlamalar yaparak, hedef kitlesi tarafından kabul görme ve içselleştirilme sürecine katkıda bulunmaktadır. Bu sayede, karşılaşılan ürünün küresel olduğunun bilincinde olmasına rağmen o ürüne karşı yabancılık hissetmeyen hedef kitle, kendi kültürüne ve yaşam pratiklerine ait olguları görüp onu içselleştirecektir (Candan, 2020: 6). Dolayısıyla küreyerelleşmede, küresel stratejiler doğrultusunda ortaya konan standart/aynı ürünler ve iletiler yerine toplumların yerel özelliklerine göre farklılaşan tercih, talep ve ihtiyaçları doğrultusunda kişiselleştirilmiş ürünler ve iletiler ortaya çıkmaktadır (Sarı ve Sancaklı, 2020: 247-248). Netflix'in ülkemizde Netflix Türkiye aracılığı ile bazı dizilerinin tanıtımını bu stratejilerle gerçekleştirdiği görülmektedir. Ek olarak, yerel içeriklere de son derece önem verdiğini söylemek mümkündür.

Küresel bir marka olan Netflix, içeriğinde yer alan diziler ve programlar için Türkiye'ye özel reklamlar üreterek, "yerel olmak" üzerine bir küresel reklam stratejisi uygulamaktadır. Netflix, dünyanın birçok yerinde o ülkenin kültürünü ve yaşam tarzını dikkate alarak, içeriklerini izleyicilere duyurmak, onlarda "izleme isteği" uyandırmak amacıyla, bazen o ülkenin televizyon yıldızlarını da kullanarak iletişim çalışmaları gerçekleştirmektedir. Bu iletişim çalışmaları, aynı zamanda Netflix'in gündem yaratmasına, izleyicilerin/tüketicilerin zihninde Netflix'in marka imajının oluşmasına veya güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Bunun için genellikle Youtube, Facebook ve Twitter gibi dijital ortamlar tercih edilmektedir (Gülmez, 2019: 165).

2016 yılından itibaren Türkiye'de hizmet veren Netflix, ilk olarak eskiden çekimi yapılmış ve başka platformlarda yayınlanmış Türk dizi ve filmlerini yayınlamıştır. Türkiye için kendisinin ürettiği ilk yerel dizi içeriği 2018 yılında "Hakan: Muhafız" isimli oldukça ilgi görmüş bir dizidir. "Yarına Tek Bilet" isimli ilk orijinal Türk filmi ise 2020'de yayınlamıştır. Netflix, "Made in Turkey" isimli Türkiye'ye özel içeriklerin gösterildiği kategoriyi 2020 Şubat'ında yayın hayatına ilâve etmiştir (Aslan ve Yiğiter,

2021: 857). Netflix tarafından yapılan bir araştırma, Türk yapımlarının, Türk kültürüne, müziklerine ve kitaplarına olan ilgiyi artırdığını ortaya koymaktadır. Araştırma, Hakan: Muhafız'ın 2018'de gerçekleşen lansmanından bu yana Netflix'in tüm Türk yapımlarına yaptığı harcamaların yarattığı toplam ekonomik etkinin 583 milyon TL'yi aştığını göstermektedir. Ek olarak, Netflix'in 2018'den bu yana Türkiye'de 3.300'den fazla kişiye istihdam yarattığı ifade edilmiştir (Kaya, 2021).

Netflix Türkiye'de 2016-2022 yılları arasında: Hakan Muhafız, 50 m2, Pera Palas'ta Gece Yarısı, Atiye, Uysallar, Fatma, Aşk 101, Kulüp, Rise of Empires: Ottoman, Bir Başkadır gibi yerel diziler sunulmuştur. 3 Mart 2022 tarihinde yayınlamış olduğu "Pera Palas'ta Gece Yarısı" isimli yerli dizisi izleyiciler tarafından sosyal medya platformlarında beğeni toplamış, araştırma tarihleri içerisinde özellikle Twitter üzerinden en çok etkileşim yaratan yerel Netflix dizisi olmuştur. Bu çalışmada Netflix'in sosyal medya stratejileri gündem oluşturma kuramı bağlamında Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisi üzerinden incelenmiştir.

4. METODOLOJİ

Araştırmanın amacı, dünya genelinde faaliyet gösteren ve alanında lider olan Netflix'in, Gündem Belirleme Kuramı üzerinden Türkiye'de uygulamış olduğu sosyal medya pazarlaması stratejilerini incelemektir. Netflix Türkiye, sosyal medya kanallarını oldukça aktif bir şekilde kullanmaktadır. Bu doğrultuda, ilk olarak Netflix Türkiye'nin sosyal medya kanalları incelenmiştir. Sosyal medya platformları içerisinde gündem belirleme etkisinin etkili bir şekilde uygulanabildiği ve gözlemlenebildiği bir platform olan Twitter üzerinden araştırma ilerletilmiştir. Netflix'in Türkiye hedef kitlesi için özellikle önemli görülen yerel içerikler konusunda oldukça büyük adımlar attığı bir dönemde, bir yerel içerik olarak "Pera Palas'ta Gece Yarısı" dizi üzerinden araştırma derinleştirilmiştir. Dizi, Twitter üzerinde, araştırmanın yapıldığı tarih aralıklarında diğer yerel Netflix dizilerinden daha fazla etkileşim gerçekleştirmiştir. Netflix'in Türkiye içerikleri üzerinden yapılan araştırmalar incelendiğinde dizi üzerine herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla, gündem belirleme işlevini sosyal medya pazarlaması bağlamında Twitter üzerinden incelerken, diğer yerel dizilere kıyasla etkinliği en yüksek yerel dizi olan "Pera Palas'ta Gece Yarısı" üzerinden yapılan ilk araştırma olması açısından önemlidir.

Araştırmanın örnekleme, araştırmanın amacına göre seçilen amaçlı örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Amaçlı örneklemede araştırmacı, evreni temsil ettiğini, evrenin bir örneği olduğunu düşündüğü bir alt grubu örneklem olarak seçmektedir (Sencer ve Sencer, 1978: 481). Araştırmanın amacına uygun olduğu düşünülen birimlerin örneklem olarak seçilmesi olarak da ifade edilebilir. Bu doğrultuda, sosyal medya platformlarından Twitter, Facebook ve Instagram verileri baz alınarak hesaplanan en yüksek ortalama sosyal medya performansına (SocialScore) sahip markaların listesi olan Top 100 Marka'da 2022 yılı içerisinde neredeyse her ay lider olan Netflix markası seçilmiştir. SocialBrands, markaların sosyal medya

performansını (SocialScore) ölçerken: sayfanın hayran sayısı, ileti kullanımı, iletilerin aldığı etkileşimler, etkileşim türleri, etkileşim yoğunluğunu değerlendirmekte ve sektöründeki diğer markalara kıyaslamaktadır. Araştırmanın yapıldığı 2022 Mart ayında da Netflix tüm kanallarda lider konumundadır (Boomsocial, 2022). Araştırmada, Twitter (@netflixturkiye) paylaşımlarına odaklanılmadan önce YouTube (@NetflixTürkiyeOfficial), Instagram (@netflixturkiye) ve Facebook Netflix Türkiye resmi hesapları genel olarak değerlendirilmiştir. YouTube platformunun da dâhil edilmesinin nedeni, We Are Social (2021)'in "Digital 2021 Turkey" başlıklı raporunda, YouTube'un aylık 2,291 milyon kullanıcı ile Türkiye'de en çok kullanılan sosyal medya platformu kategorisinde 1. sırada olduğunun belirtilmesidir. Ardından Instagram, Facebook, Whatsapp ve Twitter gelmektedir (Kemp, 2020). Whatsapp platformu ise daha çok anlık mesajlaşma hizmeti sunduğu ve hedef kitle ile eş zamanlı toplu iletişime pek imkân vermediği için kapsam dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda, Netflix Türkiye'nin sosyal medya pazarlaması faaliyetleri bahsi geçen platformlarda öncelikle genel olarak değerlendirilmiştir.

Netflix'in sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlar incelenirken yöntem olarak içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, iletişimin yazılı/açık içeriğinin nesnel, sistematik ve nicel tanımlamalarını yapan bir araştırma yöntemidir (Tavşancıl ve Aslan, 2001: 17). Günümüzde genellikle kitle iletişim araçlarının içerikleri ile ilgili araştırmalarda kullanılmaktadır. Ek olarak, etkileşimli yeni medya içeriklerinin analizi amacıyla da kullanılmaktadır (Jensen, 2011: 52). İçerik analizinde, frekans analizi, kategorisel analiz, değerlendirici analiz, olumsuzluk ya da ilişki analizi gibi teknikler kullanılabilir (Bilgin, 2006: 18-28). Araştırmada içerik analizi tekniklerinden birim veya öğelerin sayısal, yüzdesele ve oransal bir tarzda görülme sıklığını ortaya koyan frekans analizi ve bir mesajın birimlere bölünmesi ve belli kriterlere göre kategoriler halinde gruplandırılmasını içeren kategorisel içerik analizi (Bilgin, 2006: 18-19) uygulanmıştır. Frekans analizinde belirli bir öğenin yoğunluğu ve önemi anlaşılmasına çalışılırken, kategorisel analiz tekniği, araştırmada toplanan verilerin, ortak paydada incelenmesine imkân vermekte ve daha önceden oluşturulan gruplar üzerinde analiz yapılmasını ifade etmektedir. Bu teknikte öncelikle veriler toplanır, daha sonra verilere uygun kategoriler oluşturulur ve kategorilerin dağılımı sağlanarak yorumlama işlemi yapılır (Bilgin, 2006: 21).

Netflix Türkiye sosyal medya hesapları incelenerek, Netflix'in başarısı ile sosyal medya pazarlama stratejileri arasında bir bağlantı olup olmadığı araştırılmıştır. Ülkemizde yerleşmenin oldukça önemli olduğu fikrinden hareketle, Netflix'in sosyal medya pazarlaması faaliyetleri yerel bir içerik olan "Pera Palas'ta Gece Yarısı" isimli içerik üzerinden analiz edilmiştir. Yeni bakış açıları geliştirmek için uygulanan keşfedici araştırmada (Gürbüz ve Şahin, 2014), toplanan veriler nitel içerik analizine göre kodlanarak farklı kategorilere ayrıştırılmıştır. İçerik analizinin kodlama sistemini oluştururken içeriklerin anlatım biçimlerine göre dört tema baz

alınarak değerlendirilmiştir. Bunlar; düz anlatımlı tema, eğlence (mizah) temelli tema, tarihsel vurgulu tema ve duygu temelli temadır. Her kategorinin altında paylaşılan mesajın, emoji içerip içermediği, görsel öğeler ve yazı formatına sahip olup olmadığı belirlenmiştir. Ek olarak, paylaşımın niteliğine göre doğrudan içerik, yorum, retweet gibi özellikleri ayrıştırılmıştır. Ardından, tüm bu paylaşımlar içeriğine göre incelenerek kategorizasyonu gerçekleştirilmiştir. İncelenen içeriklerin bu dört temadan hangisine dâhil olduğu (Grafik 6) açıklanmıştır. Kategorizasyon sırasında araştırmanın güvenilirliği açısından iki kodlayıcı kullanılmıştır. Araştırmada en az %70 düzeyinde bir güvenilirlik yüzdesine ulaşılması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 233). Kodlayıcıların kodlamaları karşılaştırılarak ve fikir ayrılıkları incelenmiş gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Bu doğrultuda kodlayıcılar, özelliklerin hangi kategoriye gireceği konusunda uzlaşmışlardır. Geçerlilik/güvenirlilik testi için, Güvenirlilik = Görüş birliği/ (Görüş birliği + Görüş ayrılığı) formülü (Miles ve Huberman, 1994: 64) kullanılmıştır. Bu formüle göre araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliği %90 çıkmıştır. Bu doğrultuda, araştırma yeterli güvenilirlik düzeyine sahiptir.

Araştırma sürecinde yanıtlanması beklenen sorular şu şekildedir;

AS1: Netflix Türkiye'nin resmi Instagram, YouTube, Twitter ve Facebook hesaplarındaki içerik paylaşımlarının dağılımı nedir?

AS2: Netflix Türkiye'nin resmi Twitter hesabındaki paylaşımların yabancı ve yerel içerikler açısından dağılımı nasıldır?

AS3: Netflix Türkiye'nin resmi Instagram, YouTube, Twitter ve Facebook hesaplarındaki Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisi ile ilgili içerik paylaşım oranı ne kadardır?

AS4: Netflix Türkiye'nin incelenen dizi üzerine yapmış olduğu paylaşımlarda kullanıcılar ile etkileşimde bulunma oranı nedir?

AS5: Netflix Türkiye'nin, incelenen dizi hakkında yapmış olduğu paylaşımların yüksek etkileşim düzeyine sahip olanları nelerdir?

AS6: Netflix Türkiye'nin, incelenen dizisine yönelik yüksek etkileşim alan içeriklerinin diğer içeriklere göre ayırt edici özellikleri nelerdir?

AS7: Netflix Türkiye'nin diğer güncel yerli dizi yapımlarının sosyal medyadaki etkileşim düzeyleri nelerdir?

AS8: Netflix Türkiye'nin sosyal medya pazarlama stratejileri bağlamında diğer güncel yerel diziler ile incelenen dizi arasındaki benzerlikler ve varsa farklılıklar nelerdir?

Araştırma yukarıdan bahsedilen nedenlerden dört adet sosyal medya platformu (Facebook, Twitter, Instagram ve Youtube) ile sınırlandırılmıştır. Ardından Twitter merkezli araştırma derinleştirilmiştir. Netflix özelinde incelenen sosyal medya stratejileri, Netflix dizilerinin pazarlanmasında benzer stratejileri paylaşma olasılığının yüksek olduğu varsayımından hareketle yerel bir içerik olan Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisi üzerinden değerlendirilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın bir diğer kısıtı, yeni sezonu beklenen güncel yerel diziler üzerine odaklanılarak bahsedilen dizi

üzerinden değerlendirilmiş olmasıdır. Araştırma tüm platformlar incelendikten sonra, Twitter'da en yüksek oranda paylaşım yapılmış olması ve gündem belirleme konusunda en öne çıkan platform olması nedeniyle 01.01.2022 ile 31.03.2022 tarihleri arasındaki Netflix Türkiye'nin Twitter'da toplam paylaşım sayısı olan 538 tweete odaklanmaktadır.

5. BULGULAR

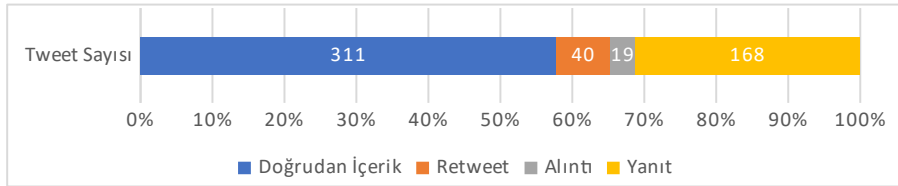
Netflix'in yukarıda bahsedilen "küresel düşün yerel hareket et" stratejisi ile Türkiye'de yerel içeriklere önem verdiği ve küreyerelleşme çalışmalarına hız verdiği verisinden hareketle, çalışma yerel içerikler üzerine odaklanmıştır. Netflix Türkiye bugüne kadar 13 yerli içerikle izleyicilerinin karşısına çıkmıştır. Bunlardan final yapan yapımlar şunlardır: Hakan Muhafız (2018-2020), 50 m2 (2021-2021), Atiye (2019-2021), Fatma (2021-2021), Bir Başkadır (2020-2020), Aşk 101 (2020-2021), Kulüp (2021-2022), Rise of Empires: Ottoman (2020-2020). Yeni sezonu beklenen güncel yapımlar ise şunlardır: Pera Palas'ta Gece Yarısı (2022-), Uysallar (2022-), Kuş Uçusu (2022-), Yakamoz S-242 (2022-), Erşan Kunter (2022-).

Sosyal medya pazarlaması bağlamında Netflix Türkiye'nin takipçi sayıları ve paylaşımlarını içeren Tablo 1 aşağıda görülmektedir. Twitter en fazla paylaşımın yapıldığı platform olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1: Netflix Türkiye'nin Sosyal Medya Kanallarındaki Takipçi Sayıları (Erişim Tarihi:19.07.2022)

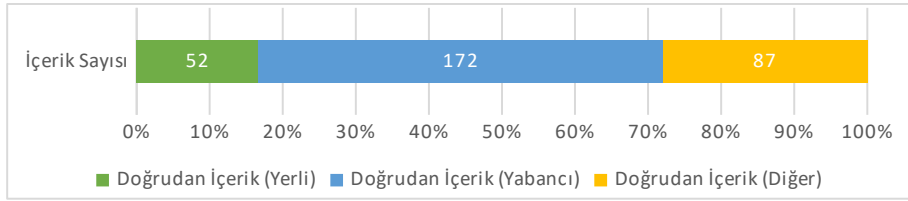
Sosyal Medya Platformu	Resmi Kullanıcı Adı	Takipçi Sayısı	Paylaşım Sayısı
Twitter	@netflixturkiye	2.124.440	10,8 Bin
Instagram	@netflixturkiye	4.185.000	3.068
Facebook	@netflixturkiye	82.712.720	-
YouTube	@NetflixTürkiyeOfficial	1,25 Mn	1.588

Twitter'da toplamda paylaşılan 538 tweet'in doğrudan içerikler ve diğer içerikler açısından dağılımı Grafik 1'de görülmektedir. Bu doğrultuda, Netflix Türkiye'nin en çok doğrudan içerik kullanmakla birlikte oldukça yoğun bir şekilde çift yönlü iletişime imkân tanıyan yanıt sistemini de kullandığı görülmektedir.



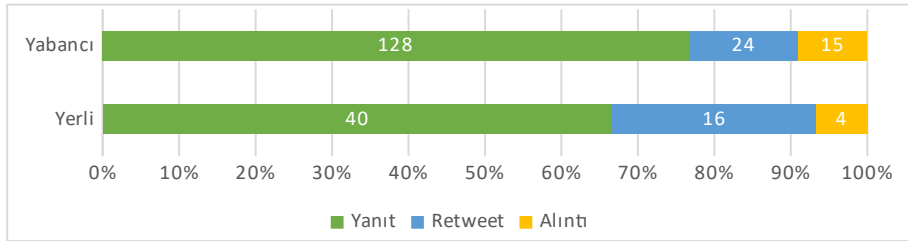
Grafik 1: Tweetlerin Türlerine Göre Dağılımı

Netflix Türkiye'nin kendi oluşturduğu tweetleri olan doğrudan paylaşımlarının kendi içeriklerinde yabancı ve yerli yapımları açısından dağılımı Grafik 2'de görülmektedir.



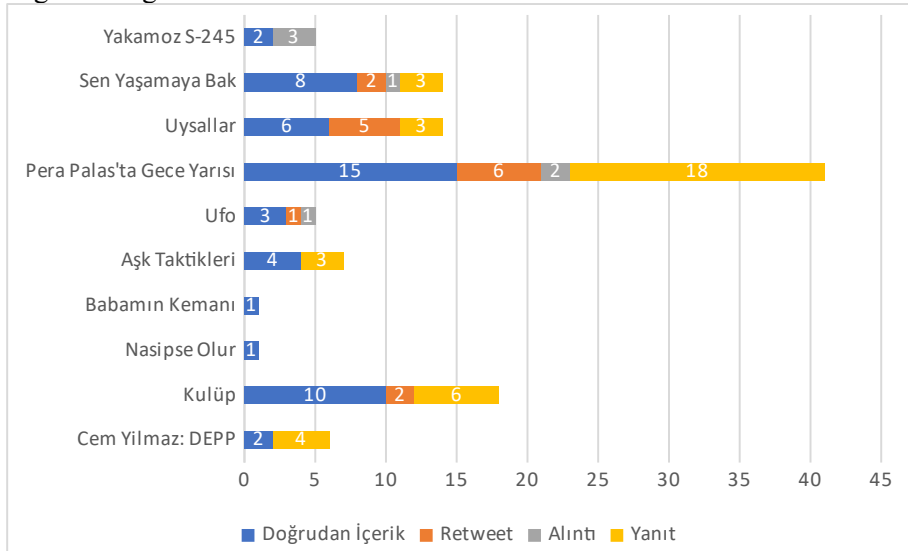
Grafik 2: Doğrudan İçeriklerin Dağılımı

Grafik 3'te ise, doğrudan olmayan diğer paylaşımların yerli ve yabancı olarak dağılımları belirtilmiştir. Buna göre, araştırmanın odağı olan ve 2018'de ilk defa Türkiye izleyicisi ile buluşan yerli yapımların Netflix'in küreyerelleşme stratejileri doğrultusunda önemli bir noktaya ulaştığını ifade edebiliriz. Ek olarak, yerli ve yabancı içerikler içerisinde yine önemli oranda yanıt mekanizmasının tercih edildiği görülmektedir.



Grafik 3: Doğrudan Olmayan İçeriklerin Dağılımı

Yine aynı tarihler arasında sadece yerel içeriklere baktığımızda, Grafik 4'te 112 adet olan tüm yerel içeriklerin tweet türlerine göre dağılımları görülmektedir.



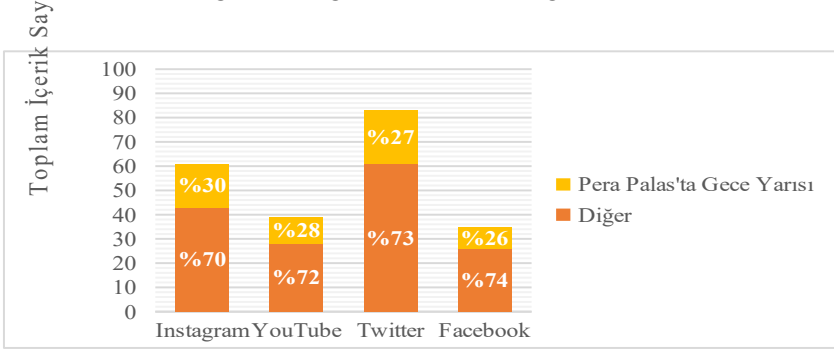
Grafik 4: Tüm Yerel İçeriklerin Tweet Türlerine Göre Dağılımı

Yerli dizi paylaşımları arasında en yüksek etkileşim Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisinde gerçekleşmiştir. Netflix Türkiye'nin bu yapımı, Charles King'in "Midnight At The Pera Palace" isimli kitabından uyarlanmıştır. Dizide genç bir gazeteci olan Esra'nın, Pera Palas Oteli hakkında bir yazı yazmakla görevlendirilmesi üzerine otele gittiğinde, odalardan birisinde 1919 yılına açılan gizemli bir kapı olduğunu keşfederek zamanda yolculuk yapmaya başlamasıyla gelişen olaylar anlatılmaktadır. Bu sırada Mustafa Kemal Atatürk'e karşı düzenlenen bir komplo olduğunu fark etmesi ve komploya engel olmaya çalışırken Halit isiminde gizemli bir kişi ile tanışması olayların akışını değiştirmiştir. Sosyal medya kanalları üzerinden dizi hakkında birçok paylaşım ve etkileşim yapılmıştır. Dizide temel olarak zamanda yolculuk, Türkiye'nin tarihi ve Mustafa Kemal Atatürk ön plana çıkıyor olsa da Agatha Christie hakkında da bilgiler paylaşılmaktadır ve iki önemli ismin de bu otelde konakladığı vurgulanmaktadır. Tüm bu tarihsel süreç ve Mustafa Kemal Atatürk vurgusu, Twitter üzerindeki paylaşımlara da yansımıştır. Türkiye tarihi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün yanı sıra Agatha Christie'nin kalmış olduğu 411 no'lu odanın, yazarın 11 günlük kaybolması ile ilişkilendirilmesi ve bu oda hakkında ortaya atılmış bazı gizemli bilgilerin bu dizide işleniyor olması izleyiciler açısından ilgi çekiciliği arttırmıştır. Ek olarak, oyunculuk performansı, sinematografi, olayların akış çerçevesi gibi konular üzerinden diziye olumsuz yönde eleştiriler de yapılmıştır. Filmler, diziler, televizyon programları ve internet içerikleri gibi konular üzerinde bilgiler barındıran IMDb sitesinde dizi içeriğine yönelik değerlendirmeleri incelendiğinde 1547 oyla izleyenlerin %26,20'si diziye en yüksek puan olan 10 puan vermişlerdir. Yüzde olarak en yüksek puan 10 puandır. Hemen arkasından 1146 oyla %19,40 oranında izleyici diziye 8 puan vermiştir. Dizinin ortalama IMDb puanı 7,2 olarak belirlenmiştir (IMDb, 2022). Bu doğrultuda, dizinin izleyiciler tarafından başarılı bulunduğunu söyleyebiliriz. Tüm bu veriler ışığında, olumlu ve olumsuz oluşan tüm çağrışımlar dizinin gündemde kalmasına hizmet etmiştir. Söz konusu gündem etkisi Marketing Türkiye tarafından şu şekilde ifade edilmiştir (Aytulun, 2022):

"Dizi izlendikçe yorumlar artıyor, yorumlar arttıkça dizi merak ediliyor. Herkes bir anlığına kendini Mustafa Kemal Paşa'ya sarılan Esra'nın yerine koyuyor, zaman yolculuğunda bir mücadeleye soyunuyor, paralelde Netflix Türkiye sosyal medya hesaplarından doğal, sıradan ve gündelik iletişim dili kullandığı dizi paylaşımlarını ardı ardına yayınlıyor, dizinin oyuncularının diziyle ilgili paylaşımlarına sıradan bir kişiymiş gibi yorumlar yapıyor ve bum! Dizi, her ayrıntısıyla merak edilen bir fenomen haline dönüşüyor. Olumlu yorumlarla beraber olumsuz yorumlar da dizinin izlenmesi ve konuşulmasına katkı sağlıyor. Pera Palas'ta Gece Yarısı bir çıkış etkisi yaratıyor".

İlk sezonu sekiz bölümden oluşan dizi, Netflix platformundan 3 Mart 2022 tarihinde yayınlanmıştır. Bahsedilen etkileşimin en yüksek olduğu zaman dizinin yayın tarihi olan 03.03.2022 ile başlayan ve yaklaşık bir ay

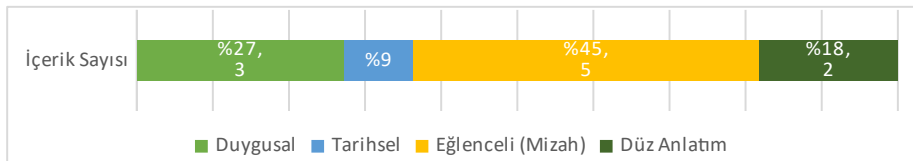
süren dilimdir. Netflix'in Twitter'da kendi dizisi üzerinden gündem oluşturabilme özelliğini göstermesi açısından bu tarih aralığını daha detaylı incelemek gerekmektedir. Netflix Türkiye'nin resmi sosyal medya kanalları üzerinden Pera Palas'ta Gece Yarısı içeriği ile ilgili yapmış olduğu paylaşımların oransal dağılımı aşağıdaki Grafik 5'te gösterilmektedir.



Grafik 5: Netflix Türkiye'nin Sosyal Medya Platformlarındaki İçerik Dağılımı

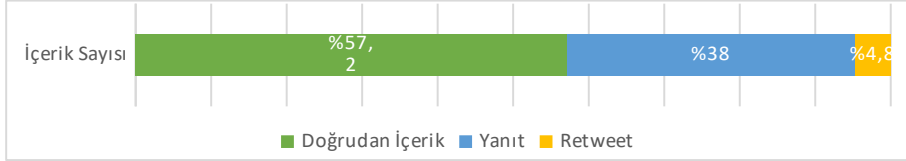
Netflix Türkiye'nin 2022 Mart ayında Instagram sayfasından paylaşılan toplam 61 içeriğin 18 tanesi; YouTube sayfasından toplamda paylaşılan 39 içeriğin 11 tanesi; Twitter sayfasından toplam 83 içeriğin 22 tanesi ve Facebook sayfasından toplam 35 içeriğin 9'u Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisi ile ilgilidir. Sosyal medya platformlarında paylaşılan 218 içeriğin 60 tanesi bu diziyeye aittir. Bu tarih aralığında dizi Twitter'da gündem olmuştur. En yüksek etkileşim 05.03.2022 tarihinde gerçekleşmiş ve dizi 5. sırada trend olarak sosyal medyada gündemde yer almıştır.

Bahsedilen maksimum etkileşim düzeyi gerçekleşen tarih aralıklarında Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisine ait tweetler daha detaylı incelenmiştir. Diziyeye ait tweetler 2 akademisyen tarafından anlatım temaları, paylaşım türleri ve tweet içerisinde kullanılan unsurlar çerçevesince kodlanmıştır. Grafik 6'da görüldüğü gibi tercih edilen anlatım tarzı genellikle mizah temellidir. Mizah kullanımı sayesinde Netflix, etkileşim düzeyini yüksek tutarak içeriklerinin sosyal medya ortamında güncel kalmasını sağlamaktadır. Bu paylaşımlar araştırmanın ilerleyen kısımlarında detaylandırılmıştır. En çok tercih edilen ikinci anlatım tarzı duygusal tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, heyecan ve mutluluk duyguları üzerine yoğunlaşıldığı tespit edilmiştir. Dizi tarihsel bir olaylar bütünü anlatmasına rağmen tarih konulu paylaşımların tüm diğerlerinden daha az olduğu görülmektedir.



Grafik 6: Pera Palas'ta Gece Yarısı Dizisi Tweetlerinin Tematik Analizi

Grafik 7'de görüleceği üzere, içerik paylaşımının kullanıcılar tarafından alıntılanan ya da retweet edilen yorum/öneri içeriklerini kapsıyor olması ise Netflix'in kullanıcılarının görüşlerine sosyal medya platformlarında önem verdiğini ve içerik hakkında izleyicilerinin yorumlarını ve düşüncelerini takip ettiğini ortaya koymaktadır.



Grafik 7: Pera Palas'ta Gece Yarısı Dizisi Tweetlerinin İçerik Türlerine Göre Dağılımı

Mizah kullanımı bazen doğrudan bir içerikte samimi bir dille ve genç hedef kitleye yönelik hazırlanmış görseller üzerinden bazen de takipçilerin tweetlerine yine benzer bir dille verilen cevaplar üzerinden gerçekleşmiştir. Netflix Türkiye görsel ve metinsel içerik paylaşım sayısı yönünden dengeli bir paylaşım stratejisi ortaya koymaktadır. Paylaşımların %57'sinde metinsel ve görsel içerik beraber kullanılmıştır. Ek olarak, emoji ile desteklenmiş (%23) bir iletişim tonu kullanılmıştır.

Tablo 2: Netflix Türkiye'nin Pera Palas'ta Gece Yarısı Hakkındaki Popüler Tweetleri (Erişim Tarihi: 27.03.2022)

No	Paylaşılan Tweet	Retweet	Beğeni	Yorum	Cevap
1	Zamanın durmasını istediğin O AN. (Görsel 1)	2.893	36.396	386	2
2	Sınav dönemi hayatıma biri girmiştir. (Görsel 9)	842	20.877	108	-
3	Bazen sadece zamanda yolculuk yapmak istersin...	479	12.166	155	-
4	Zamanda yolculuğa çıktığımızda görmeniz gereken kişiler: 1-Halit Bey 2-Halit Bey 3-Halit Bey	615	11.031	135	-
5	Tarihin ilk klişesi. (Görsel 7)	205	9.827	32	-

Netflix Türkiye, farklı sosyal medya kanallarından aynı tarihlerde paylaşım yaparken genellikle içeriklerin aynısını veya benzerini paylaşmaktadır. Nadiren bir sosyal medya kanalında yapmış olduğu paylaşımı bir başka sosyal medya kanalında yapmadığı görülmektedir. Ayrıca etkileşim düzeyinin en çok görüldüğü ve hedef kitlesi ile iletişim kurduğu sosyal medya kanalı Twitter olarak görülmektedir (Grafik 5). Twitter platformu üzerinden dizi içeriğine yönelik paylaşılmış olan 22 tweet arasından en yüksek etkileşime sahip 5 tweet Tablo 2'de gösterilmiştir.

Ek olarak Netflix Türkiye, dizinin yayınlandığı tarih olan 3 Mart 2022 tarihinde diziyi izleyicilerine nostaljik temalı bir afiş ile tanıtmaktadır. “Yazıyor yazıyor!” vurgusu tweet içeriğinin öne çıkan bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.



Görsel 1: En Çok Etkileşim Alan İçerik (Erişim Tarihi: 23.03.2022)



Görsel 2: Dizinin Tanıtıldığı Tweet (Erişim Tarihi: 23.03.2022)

Netflix Türkiye'nin en çok etkileşim aldığı içeriğe yapılmış olan 386 yorum arasından 2 yoruma cevap verdiği görülmektedir. Bu tweet içeriği ve Netflix Türkiye'nin kullanıcılarına vermiş olduğu yanıtların görselleri aşağıda gösterilmektedir. Netflix'in yanıtlarında samimi, duygusal ve emoji destekli bir iletişim tarzı tercih ettiği görülmektedir.



Görsel 3: İçerik Yanıtı 1 (Erişim Tarihi: 23.03.2022)



Görsel 4: İçerik Yanıtı 2 (Erişim Tarihi: 23.03.2022)

Netflix Türkiye'nin yorumlara vermiş olduğu cevaplardan diğer bazı örnekler şu şekildedir:

“**Takipçi1:** ikinci sezon ne zaman canım sen bize ondan bahset”

“**@netflixturkiye:** Zamanda yolculuk mu yaptın Serra ne ara bitirdin!”

“**Takipçi2:** Lütfen kimse spoiler vermesin...”

“**@netflixturkiye:** Bu konuda beni de kırıyorlar Ebru...”

Netflix Türkiye'nin retweet/alıntı türlerinde yapılan paylaşımlarından bazı örnekler ise aşağıda gösterilmektedir.

“**Takipçi3:** ‘Pera Palas’ta Gece Yarısı’ olmuş gerçekten. Netflix Türkiye sen ne yaptın böyle ya. Bu nasıl prodüksiyon! Konu mükemmel. Her şeyiyle 10/10 veriyorum.” (4 alıntı, 12 retweet, 280 beğeni)

“**Takipçi4:** Pera Palas’ta Gece Yarısı’nı izlerken kostümlere vurulmayan yoktur sanırım. Meğer Çevren Sarayoğlu’na aitmiş. Hiçbir başarı tesadüf değil.” (11 alıntı, 12 retweet, 430 beğeni)



Görsel 5: Emily in Paris Örneği
(Erişim Tarihi: 23.03.2022)



Görsel 6: Aşk 101 Örneği
(Erişim Tarihi: 23.03.2022)

Netflix Türkiye bazı içerik paylaşımları ile geçmiş tarihlerde yayınlamış olduğu dizilerine ve filmlerine de gönderme yapmaktadır. Örneğin, Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisi özelinde farklı sosyal medya kanalları üzerinden paylaşılan içeriklerin bazılarında, yine Netflix Türkiye'nin yakın bir tarih öncesinde yayınlamış olduğu "Aşk 101" ve "Emily in Paris" dizilerine gönderme yaptığı görülmektedir. Benzer şekilde, 16 Mart 2022 tarihinde, "Zaman yolculuğu mu bu?" yazısı ile paylaşılan Instagram gönderisinde "The Adam Project" içeriğine, 15 Mart 2022 tarihinde, "Her otelde böyle bir çocuk var." yazılı tweet paylaşımı ile de "Doktor Uyku" içeriğine gönderme yaptığını görebilmek mümkündür. Bu içerikler mizah temelli olup, yüksek etkileşim düzeyine sahiptir. Söz konusu mizah içerikli paylaşımlar sayesinde Netflix, yeni yayınlamış olduğu dizisinin gündemde kalmasını sağlarken, yayınlanmasının üzerinden zaman geçmiş dizilerini de tekrar izleyicilerine hatırlatmaktadır. Bu tarz içerik paylaşımlarına örnek olarak gösterilebilecek paylaşımlar Görsel 5 ve 6'da sunulmuştur.

Yorumları, yanıtları ve etkileşim düzeylerini incelediğimizde Netflix Türkiye'nin iletişime dâhil olması ile retweet ve beğeni sayılarında artış olduğu görülmektedir. Bu stratejiler, iletişimi çift yönlü hâle getirmesi açısından, takipçilerin fikirlerinin Netflix Türkiye tarafından önemsendiğini düşündürmesi açısından ve mizah ile oluşturulmuş jargonu uygun içeriklerin genç hedef kitle tarafından Netflix'in samimi ve kendilerinden biri gibi algılanması neticesinde marka ile zihinlerinde duygusal olarak ilişkilendirme olasılığı sağlaması açısından önemlidir. Bu durum, kullanıcıların oluşturduğu (user-generated) pazarlama faaliyetlerini aktifleyerek, takipçilerin marka ile ilgili oluşturduğu dijital içerik sayısını artırmaktadır. Bu sayede Netflix, atılan bir kullanıcı tweeti, Youtube üzerinden çekilmiş bir video veya kullanıcıların kendi mizahi paylaşımlarının viral olması sonucu ekstra bir çaba sarf etmeden pek çok insana erişim sağlamaktadır.

Dizi içerisinden görseller çoğunlukla mizah teması üzerinden hazırlanmış içerikler halinde sosyal medya platformlarından

yayınlanmaktadır. Bu paylaşımlara yanıt veren kullanıcılar ile de sık sık iletişime geçen Netflix Türkiye, yayınlamış olduğu dizi hakkında sosyal medyada oldukça fazla merak uyandırmaktadır. Bu bağlamda, dizinin kendisi izleyiciler tarafından beğenilmekle beraber, Netflix'in sosyal medya üzerinden gerçekleştirdiği mizahla desteklenmiş güncel ve çift yönlü iletişime açık paylaşımları dizinin konuşulmasını sağlayarak bir kaldıraç etkisi yaratmaktadır. Trendleri ve günceli çok iyi kullanıp, sunduğu dizi ve filmler aracılığıyla kendi mizahını ortaya koyan Netflix, takipçileri ile arasındaki bağları sürekli güncel tutarak ilişkilerini ve marka itibarını güçlendirmektedir (Kurnaz, 2020).

Sosyal medya kanallarını aktif olarak kullanan ve içerik paylaşımlarında bulunan markalar ya da hizmet sağlayıcıları paylaşmış oldukları içeriklerde mizah temasına yer ayırmaktadır. Bazı markalar mizah temalı içeriklerinin sayısını kısıtlı tutarken bazı markalar mizah temasına içeriklerinde fazlasıyla yer vermektedir. Netflix Türkiye'nin sosyal medya kanallarından paylaşmış olduğu içerikleri incelediğimizde gerek kullanıcılarına vermiş olduğu cevaplar gerekse içerikleri hakkında paylaşmış oldukları gönderilerde mizah temasına sıkça başvurduğu görülmektedir. Netflix Türkiye'nin en fazla etkileşim alan içeriklerine bakıldığında mizah başlığının öne çıktığı tespit edilmiştir. Bu açıdan Netflix Türkiye, kitlesini memnun etmede başarılı görülmektedir (Kimola, 2018). Diğer bir ifadeyle, hedef kitlesinin çoğunluğunu genç ve yetişkin kişilerin oluşturduğu Netflix'i ön plana çıkaran özelliklerden birisinin de mizah kullanımı olduğunu söylemek mümkündür. Analiz sonucunda bazı içerik paylaşımlarının öğrenci jargonu ile yapıldığı görülmektedir. Üniversite öğrencilerinin sınav dönemine denk gelen tarih aralığında yapılan paylaşımda "Sınav dönemi hayatıma biri girmiştir." yazılı paylaşıma yer verilirken bir başka örnekte yine öğrencilerin jargonu ile "Ben daha bu zamanda sevgili bulamazken adalet mi bu?" paylaşımı karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda, Netflix Türkiye'nin Facebook ve Twitter platformları üzerinden incelenen diziyeye yönelik bazı mizah temalı paylaşımları aşağıda gösterilmektedir.



Görsel 7: Mizah Örneği 1
(Erişim Tarihi: 23.03.2022)



Görsel 8: Mizah Örneği 2
(Erişim Tarihi: 23.03.2022)



Görsel 9: Mizah Örneği 3
(Erişim Tarihi: 23.03.2022)



Görsel 10: Mizah Örneği 4
(Erişim Tarihi: 23.03.2022)

Netflix Türkiye, özellikle mizah temasını kullanarak, samimi bir dille ve öğrenci jargonu ile yaptığı paylaşımlarla Pera Palas'ta Gece Yarısı dizisi hakkında ilgi uyandırmayı ve etkili sosyal medya stratejileri kullanarak gündem oluşturmayı başarmıştır. Netflix Türkiye'nin bu stratejisini neredeyse tüm yerel içeriklerinde yakalamak mümkündür. Araştırmanın verilerinin toplandığı zaman dilimini kapsayan 2022 yılının ilk çeyreğinde yerel diziler arasında em yüksek etkileşimi yaratan dizi Pera Palas'ta Gece yarısı dizisidir. Trend konular listesinde en yüksek etkileşimi 05.03.2022 tarihinde 5. sıraya yerleşerek gerçekleştirmiştir (getdaytrends, 2022). Ek olarak, incelenen diziden daha sonra yayın hayatına başlayan 2022 yılı diğer güncel yerli dizilerde baktığımızda Netflix'in gündem oluşturma stratejisini giderek daha başarılı bir şekilde gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Örneğin, Yakamoz S-242 isimli dizi 21.04.2022 tarihinde trend konular listesinde 3., Kuş Uçusu isimli dizi 04.06.2022 tarihinde 4., Erşan Kurneri isimli dizi 21.06.2022 tarihinde 2. sırada yer almıştır. Ek olarak, 30.03.2022 tarihinde yayınlanan Uysallar isimli dizisi için kullanılan sosyal medya pazarlanması stratejileri de diğerleriyle benzerlikler göstermektedir. Sosyal medya platformlarında paylaşılan içeriklerin kendi yayın zamanları dikkate alınarak çoğunlukla söz konusu olan güncel dizilere yönelik olduğu görülmektedir. Mizah kullanımını yine oldukça sık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Farklı olarak, Tribal Worldwide İstanbul iş birliğiyle Netflix, Uysallar dizinin dünyasını ziyaret etmek isteyenler için bir deneyim alanı inşa etmiştir (Kaya, 2022). Bu sayede, izleyicilerine dizideki ortamı hissettirebilmek, duyguları ve deneyimleri yaşatabilmek amaçlanmıştır. Bu bağlamda, farklılıklar olsa da çoğunlukla benzer stratejileri diğer yerli dizilerinde de başarılı bir şekilde uyguladığını görmekteyiz. Buradan hareketle, Netflix Türkiye'nin araştırmanın sınırları içerisinde olan yerel dizileri üzerinden sosyal medya stratejilerini etkili bir şekilde kullanarak gündem oluşturabildiği söylenebilir.

Sonuç

Netflix, faaliyet alanında pazar payı yüksek olan, finansal açıdan oldukça değerli ve OTT TV olarak streaming hizmeti veren lider küresel markalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İzleyicilerine birçok farklı kategoride sürekli olarak yeni içerikler sunmaktadır. Film ve dizi içeriklerini sosyal medya kanalları üzerinden güçlü ve başarılı bir şekilde pazarlayan Netflix hem Türkiye'de hem de dünya genelinde abone sayısını

arttırmaktadır. Ülkemizde yerelleşme çalışmalarını önemseydiğini açıkça ifade eden markanın, yerel dizilerindeki sosyal medya pazarlaması stratejilerinde içimizden biri gibi görünme çabası net bir şekilde fark edilmektedir. Özellikle Pera Palas'ta Gece Yarısı ile, Türkiye için önemli olan kişiler, tarihler ve kavramlar üzerinden yoğun duygusal bağlantı kurduğu ve yüksek etkileşim düzeyi gerçekleştirdiği söylenebilir.

Netflix'in aktif kitlesinin demografik özellikleri incelendiğinde genç ve yetişkin kişilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Sosyal medyayı, teknolojiyi, yenilikleri ve gündemde olan trendleri daha yakından takip eden gençler üzerinde ilgi çekici olabilmesi için Netflix, paylaşımlarında bazı stratejiler uygulamaktadır. Bu stratejilerden birisi içeriklerinde mizah öğelerine yer vermesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İçerik paylaşımı yapılan dönem içerisinde sosyal medyada trend olmuş bir müziği, görseli, metni ya da olayı dizinin veya filmin bir noktasına bağlayarak mizah olarak kullanan Netflix, sosyal medyada kısa sürede geniş kitleler tarafından trend olmaktadır. Bu sebeple, Netflix Türkiye'nin içeriklerine yönelik sosyal medyada uyguladığı pazarlama stratejilerinden birisinin mizah temasının kullanılması olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Bazı içeriklerinde "öğrenci jargonu" kullanması ile Netflix Türkiye dostane bir dille hedef kitlede aitlik hissi uyandırmaya çalışmaktadır. Bu sayede kullanıcı, Netflix'i daha samimi bularak, duygusal bağlantı kurabilmekte ve kendisini markaya yakın hissetmektedir. İçeriklerinde heyecan ve mutluluk hissini uyandıracak duygusal temalar da kullanılmaktadır.

Paylaşılan dizi ya da film içeriğine yönelik kullanıcılarının sosyal medyadaki düşüncelerini retweet veya alıntı yapan Netflix, içerik paylaşımı sonrasında kullanıcılarının içeriğe yönelik geri dönüşlerini de takip etmektedir. Aynı zamanda, çalışma kapsamında incelenen içerik paylaşımlarının analizi sonucunda, Netflix Türkiye'nin kullanıcılarının düşüncelerine yer vererek retweet ve alıntı yapmasının yanı sıra kullanıcılarını etkileşim yönünde harekete geçirdiği de görülmektedir.

Araştırma sonucunda, Netflix Türkiye'nin etkili ve çok kanallı bir dijital strateji benimsediği görülmüştür. Bununla birlikte, aktif, güncel ve kaliteli içerik üreten sosyal medya pazarlaması, takipçilerini içerik üretmeye teşvik ederek kullanıcıların oluşturduğu (user-generated) pazarlama, viral pazarlama, hedef kitlesine uygun yerleşmiş içerikler ve gerilla pazarlama stratejilerini başarı ile uyguladığı görülmektedir. Yalnızca dijitalde değil televizyonda da, tüm kanalların bir süreliğine Netflix olduğu 2021 yılındaki reklam filmi ile oldukça ilgi çekmiştir. Bu da dijital bir alanda faaliyet göstererek, televizyona alternatif olan Netflix'in çok kanallı bir strateji uyguladığını göstermektedir.

Netflix Türkiye, dizileri yayınlanmaya başladığı dönemde her bir dizi için gündem oluşturuvcu stratejiler uygulamaktadır. Bunu, o dönemde gündem olan başka bir konu ile ilişkilendirerek, samimi bir dil kullanarak, mizahtan yararlanarak, sosyal medyanın çift yönlü iletişime imkân veren özelliklerini kullanarak, merak uyandırarak, hedef kitlenin diziye konuşması

ve paylaşmasını sağlayarak, takipçilerin kendi oluşturdukları içerikleri paylaşarak, onları yeni içerikler oluşturmaları için teşvik ederek, en çok kullanılan sosyal medya platformlarında sürekli aktif paylaşımlar gerçekleştirerek, kendi dizileri ile ilgili paylaşımlarında diğer dizilerine atıfta bulunarak gerçekleştirmektedir. Paylaşımlarında, görsel ve metinsel öge kullanmaya ağırlık veren emoji destekli bir tarzı olduğu görülmektedir. Etkileşimlerinin çoğu kendi ürettiği doğrudan içerikler olmakla beraber, takipçilerin yorumlarına verdiği cevaplar da oldukça fazladır. Bu veriler ışığında, Netflix Türkiye'nin dijitalde var olan bir marka olarak etkili sosyal medya pazarlama stratejilerine yön verdiği ifade edilebilir. Bu stratejiler doğrultusunda takipçileri tarafından konuşulmak, paylaşılmak suretiyle kendisini ve dizilerini gündemde tutmayı sağlamaktadır. Sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanan marka, diğer markaların stratejik kararlarında ve iletişim stratejilerinde, markaların sosyal medya pazarlaması ile ilgilenen ekibine yol gösterici olabilir.

Araştırma Netflix Türkiye'nin yerli dizileri ile sınırlıdır. Benzer stratejiler yabancı diziler hatta film içerikleri için de gerçekleştirilebilir. Ek olarak, Netflix'in faaliyette bulunduğu diğer ülkelerdeki stratejileriyle karşılaştırmalar yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Bilge Nur Öztürk %50, Yasin Erdoğan %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Bilge Nur Öztürk %50, Yasin Erdoğan %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

Akar, E. (2011). *Sosyal Medya Pazarlaması, Sosyal Web'te Pazarlama Stratejileri*. Ankara: Efil Yayınevi.

Aslan, Ö. ve Yiğiter, A. (2021). Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında Netflix Tüketimi: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Örneği. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 850-877.

Ateşalp, S. T. ve Başlar, G. (2020). İnternette Dizi İzleme Pratiklerinin Dönüşümü: Aşırı İzleme (Binge-Watching) Üzerine Bir Araştırma. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (32), 108-136.

- Aytulun, G. (2022). *Tam 12'den Vuran Marka İletişimi: Pera Palas'ta Gece Yarısı*, Erişim Tarihi: 15.06.2022.
<https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/pera-palas-gece-yarisi/>
- Bardakçı, H. (2020). *Dünya Markalarının En Etkili Uluslararası Pazarlama Yöntemleri, Örneklerle Desteklenmiş Pazarlama 4.0 İçin Destekleyici Yeni Dünya İçin Pazarlama*. Ankara. Gazi Kitabevi.
- Benli, T. ve Karaosmanoğlu, K. (2017). Bir Pazarlama Stratejisi Olarak İçerik Pazarlama, *Mesleki Bilimler Dergisi*. Cilt: 6. Sayı:1, 27-38.
- Berger, L. ve Freeman, M. (2011). The Issue Of Relevance of Agenda-Setting Theory to The Online Community. *Meta-Communicate*, 1(1), 1-22.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi, Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Boomsocial. (2022). *SocialBrands Top 100 Score*. Erişim Tarihi: 05.06.2022
<https://www.boomsocial.com/Social-Brands/2022/Mart/Top100>
- Busca, L. ve Bertrandias, L. (2020). A Framework For Digital Marketing Research: Investigating The Four Cultural Eras of Digital Marketing. *Journal of Interactive Marketing*, 49, 1-19.
- Campaigntr. (2018). *Netflix'ten Öğrenebileceğimiz 5 Sosyal Medya Pazarlaması Dersi*. Erişim Tarihi: 24.07.2022.
<https://www.campaigntr.com/netflixten-ogrenebilecegimiz-5-sosyal-medya-pazarlamasi-dersi/>
- Candan, G. (2020). Glokalizasyon Bağlamında Netflix Reklamları: Göstergebilimsel Bir Analiz. *Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 2(1), 3-15.
- Chaffey, D. ve Smith, P. R. (2013). *eMarketing eXcellence: Planning and Optimizing Your Digital Marketing*. Routledge.
- Clement, J. (2022). *Statista. Market value of the largest internet companies worldwide 2022*. Erişim Tarihi: 18.07.2022.
<https://www.statista.com/statistics/277483/market-value-of-the-largest-internet-companies-worldwide/>
- Clow, K. E. ve Baack D. E. (2016). *Bütünleşik Reklam, Tutundurma ve Pazarlama İletişimi*, Ed. R. Gülay Öztürk, 7. Baskıdan Çeviri. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Çamur, M. ve Zinderen, İ. E. (2021). Yeni Medya ve İdeoloji: Netflix Yapımı Dizilere Althusser'ci Bir Yaklaşım. *İNİF E- Dergi*, 6(1), 465-484.
- Demir, Y. ve Ayhan, B. (2020). Sosyal Medyanın Gündem Belirleyicileri: Twitter'da Gündem Belirleme Süreci Üzerine Bir Sosyal Ağ Analizi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2020(51), 1-19.
- Erdoğan, İ. ve Alemdar, K. (2005). *Öteki Kuram, Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir değerlendirmesi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Erk Yayınevi.
- Ergen, Y. (2018). *Twitter Örneğinde Sosyal Medya Gündemi: Bir Gündem Belirleme Aracı Olarak Futbol*. *Kurgu*, 26(3), 502-520.
- Eroğlu, Ö. (2022). *Netflix Türkiye'de 2021'i Pazar Kaybıyla, Blutv İse Artışla Kapattı*. Erişim Tarihi: 14.06.2022.
<https://www.donanimhaber.com/netflix-2021-i-ulkemizde-kayıpla-blutv-ise-artisla-kapatti--144833>
- Fournier, S. ve Avery, J. (2011). The Uninvited Brand. *Business Horizons*, 54(3), 193-207.
- Getdaytrends. (2022). *#PeraPalastaGeceYarısı* Erişim Tarihi: 22.07.2022.
<https://getdaytrends.com/tr/turkey/trend/%23PeraPalastaGeceYar%C4%B1s%C4%B1/>
- Güçdemir, Y. (2017). *Sosyal Medya, Halkla İlişkiler, Reklam ve Pazarlama*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Gülmez, E. (2019). Netflix'in Türkiye'ye Özgü Reklam Filmlerinin Küresel Markaların Yerel Reklam Stratejileri Bağlamında Değerlendirilmesi. *Erciyes İletişim Dergisi*, (1), 157-178.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- IMDb. (2022). *Pera Palas'ta Gece Yarısı İzleyici Değerlendirmeleri*. Erişim Tarihi: 14.06.2022.
https://www.imdb.com/title/tt13317508/ratings/?ref_=tt_ov_rt
- Interbrand. (2021). *Best Global Brands*. Erişim Tarihi: 14.06.2022.
<https://interbrand.com/best-global-brands/netflix/>

- Jenner, M. (2016). Is This TVIV? On Netflix, TVIII and Binge-watching. *New Media and Society*, 18(2), 257-273.
- Jensen, K. B. (2011). New Media, Old Methods, Internet Methodologies and the Online/Offline Divide. (Çev. Yiğit Yavuz). *Medya ve İzleyici Bitmeyen Tartışma*. (Der. Şahinde Yavuz). Vadi Yayınları. 55-83
- Kaya, B. S. (2022). *Marketing Türkiye, Netflix "Punk Ölmedi" Diyenleri Tornistanbul'a Davet Ediyor*. Erişim Tarihi: 17.07.2022. <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/netflix-punk-olmedi/>
- Kaya, B. S. (2021). *Netflix'in Türkiye Ekonomisine Katkısı Açıklandı*. Erişim Tarihi: 17.07.2022. <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/netflix-ekonomi/>
- Kemp S. (2022). *Digital 2022: Turkey*. Erişim Tarihi: 24.06.2022. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-turkey>
- Kılıç, S. (2020). Gündem Belirleme Kuramı Bağlamında Twitter ve İnternet Gazetelerinin Karşılaştırılması: Hürriyet Ve Milliyet Gazeteleri Örneği. *Selçuk İletişim*, 13(1), 91-129.
- Kim, A. J. ve Ko, E. (2012). Do Social Media Marketing Activities Enhance Customer Equity? An Empirical Study Of Luxury Fashion Brand. *Journal of Business Research*, 65(10), 1480-1486.
- Kimola. (2018). *Netflix Türkiye Kitleleri-Veri Ne Söylüyor?* Erişim Tarihi: 14.04.2022. <https://kimola.com/blog/140336/netflix-turkiye-kitleleri-veri-ne-soyluyor>
- Kotler, P. ve Keller, K. L. (2009). *Marketing Management*. 13th Edition. NJ: Pearson Prentice-Hall.
- Kurnaz, H. (2020). *Netflix'in Pazarlama Doğruları*. Erişim Tarihi: 14.06.2022. <https://icerik.com/blog/netflixin-pazarlama-stratejisi>
- Lamberton, C. ve Stephen, A. T. (2016). A Thematic Exploration of Digital, Social Media, And Mobile Marketing: Research Evolution From 2000 to 2015 And an Agenda For Future Inquiry. *Journal of Marketing*, 80(6), 146-172.
- Lopes, A. R. ve Casais, B. (2022). Digital Content Marketing: Conceptual Review And Recommendations For Practitioners. *Academy of Strategic Management Journal*, 21(2), 1-17.

- Mangold, W. G. ve Faulds, D. J. (2009). Social Media: The New Hybrid Element of The Promotion Mix. *Business Horizons*, 52(4), 357-365.
- Marketing Schools. (2020). *User-Generated Marketing*. Erişim Tarihi: 14.06.2022. <https://www.marketing-schools.org/types-of-marketing/user-generated-marketing/#section-0>
- McQuail, D. ve Windahl, S. (2005). *İletişim Modelleri-Kitle İletişim Çalışmalarında*, (çev. Konca Yumlu). 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mutlu, E. (2004). *İletişim Sözlüğü*, 4. Basım. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi.
- Nalina, K. G. ve Palanivelrajan, B. (2015). Micro Level Empirical Study on Viral Marketing in Madurai, *International Journal of Management*. 6(1), 233-238
- Neuman, W. R., Guggenheim, L., Mo Jang, S., Bae, S. Y. (2014). The Dynamics of Public Attention: Agenda-Setting Theory Meets Big Data, *Journal of Communication*, 64(2), 193-214.
- Övür, A. (2019). Kültür Endüstrisinin Gündem Belirleme ve Kamuoyu Oluşturma İşlevi, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 11(4), 319-343.
- Özbaş, G. (2020). *Netflix Uzun Süre Kullanılmayan Hesaplar için Harekete Geçiyor*. Erişim Tarihi: 14.04.2022. <https://paratic.com/netflix-kullanilmayan-hesaplari-kapatiyor/>
- Özel, S. (2020). Talebe Bağlı Video Servisleri Çağında Netflix Etkisi. *İnsan ve İnsan*, 7(26), 115-138.
- Özel, S, ve Özay, D. (2021). Yeni Medya Ortamlarında İzleyici Seçimi ve Öneri Algoritmaları: Netflix Örneği. *Ankara Üniversitesi İlefl Dergisi*, 8(2), 297-324.
- Parmaksız, M. Y. ve Enginkaya, E. (2019). Svod Markalarının Twitter Üzerindeki İletişimleri: Netflix'ten Blutv'ye. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(4), 981-996.

- Randolph, M. (2020). *Netflix: Bu İş Asla Tutmaz: Netflix'in Doğuşu ve Bir Fikrin İnanılmaz Serüveni*, (Çev. Meltem Yılmaz). 1. Basım. İstanbul: Konu Kitap.
- Royle, J. ve Laing, A. (2014). The Digital Marketing Skills Gap: Developing a Digital Marketer Model for The Communication Industries. *International Journal of Information Management*, 34(2), 65-73.
- Rubenking, B., Bracken, C. C., Sandoval, J., Rister, A. (2018). Defining New Viewing Behaviours: What Makes and Motivates TV Binge-watching?. *International Journal of Digital Television*, 9(1), 69-85.
- Sarı, Ü. ve Sancaklı, P. (2020). Küyerelleşmenin dijital platformların içerik tanıtımına etkisi: Netflix örneği. *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(1), 243-260.
- Sarı, Ü. ve Türker, H. (2021). Dijital Platform Kullanıcılarının İzleme Alışkanlıklarına Yönelik Bir Araştırma: Netflix Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 59-80.
- Sayre, B., Bode, L., Shah, D., Wilcox, D., Shah, C. (2010). Agenda Setting in a Digital Age: Tracking Attention to California Proposition 8 in Social Media, Online News, and Conventional News, *Policy & Internet*, 2(2), 7-32
- Sencer, M. ve Sencer, Y. (1978). *Toplumsal Araştırmalarda Yöntembilim*. Ankara: TODAİ.
- Sherman, N. (2021). *Netflix'in Abone Sayısı Salgın Döneminde 200 Milyonu Aştı, Şirket Hisseleri Değer Kazandı*. Erişim Tarihi: 14.04.2022. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55731244>
- Steiner, E. ve Xu, K. (2020). Binge-watching Motivates Change: Uses and Gratifications of Streaming Video Viewers Challenge Traditional TV Research. *Convergence*, 26(1), 82-101.
- Stoll, J. (2022a). *Statista. Number of Netflix paid subscribers worldwide from 3rd quarter 2011 to 1st quarter 2022*. Erişim Tarihi: 24.06.2022. <https://www.statista.com/statistics/250934/quarterly-number-of-netflix-streaming-subscribers-worldwide/>
- Stoll, J. (2022b). *Statista. Netflix's annual revenue from 2002 to 2021*. Erişim Tarihi: 27.07.2022. <https://www.statista.com/statistics/272545/annual-revenue-of-netflix/>

- Stoll, J. (2022c). Statista. *Estimated number of SVOD subscribers worldwide from 2020 to 2027, by service*. Erişim Tarihi: 24.06.2022. <https://www.statista.com/statistics/1052770/global-svod-subscriber-count-by-platform/>
- Şahin, M. ve Şahin, G. (2016). Geleneksel Medyanın Yeni Rakibi: Yeni Medya ve Canlı Yayınlar. *Yeni Medya*, (1), 50-63.
- Tavşancıl, E. ve Arslan, E. (2001). *İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Tuik. (2021). *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2021*. Erişim Tarihi: 24.06.2022. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437)
- Uluçay, D. M., Zararsız, G., Aytekin, U. C. (2021). Bir Pazarlama İletişimi Aracı Olarak Talebe Yönelik Video (Video On Demand) Platformlarının Twitter Kullanımı: Netflix Türkiye'nin Covid-19 Öncesi ve Sonrası Kullanımları Özelinde Bir İnceleme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 8(2), 691-706.
- We Are Social Dijital Raporu. (2022). *Digital 2022: Another Year Of Bumper Growth*. Erişim Tarihi: 23.05.2022. <https://wearesocial.com/uk/blog/2022/01/digital-2022-another-year-of-bumper-growth-2/>
- Whiting, A. ve Williams, D. (2013). Why People Use Social Media: A Uses and Gratifications Approach. *Qualitative Market Research: An International Journal*, Vol. 16 No. 4: 362-369.
- Whitten S. (2022). *Netflix Lays off 300 More Employees as Revenue Growth Slows*, Erişim Tarihi: 24.06.2022. <https://www.cnbc.com/2022/06/23/netflix-lays-off-300-more-employees-as-revenue-growth-continues-to-slow.html>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 8. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, G. (2022). *Netflix Sıfır Reklam Politikasından Vazgeçiyor*. Erişim Tarihi: 17.07.2022. <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/netflix-sifir-reklam/>

Yüksel, E. (2007). "Kamuoyu Oluşturma" ve "Gündem Belirleme" Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır? *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, 571-586.

Extended Abstract

Digital marketing is a very important concept for brands shaped by new media. In today's conditions, it has become difficult for businesses that do not have a presence on digital platforms to continue their activities. Brands that share up-to-date content on various platforms of the digital media get ahead of their competitors. At the same time, brands that are in contact with consumers and do not overlook the most talked about trends in social media are in an advantageous position compared to other brands. In this context, it is seen that brands existing in social media can create their own agenda with the content they produce.

Netflix, which is considered quite successful in this regard, is the brand that makes people talk about its original content and stays on the agenda, and has the highest social media score among the research dates. In addition, Netflix is one of the leading global brands providing streaming services as OTT TV. First of all, Netflix Türkiye social media accounts were examined in the research. In this context, the most actively used platform is Twitter. Then, Netflix Türkiye content on the Twitter platform was separated by frequency and category. During the classification, local series contents were determined through the strategies of the research based on Netflix's globalization strategy. Finally, the focus was on *Midnight at The Pera Palas*, the local TV series that had the highest interaction during the research dates.

In this research, social media marketing strategies that help Netflix to set its own agenda through *Midnight at The Pera Palas* series were examined by qualitative and quantitative content analysis method. Frequency analysis, which is a form of quantitative content analysis and expressed as percentages, and categorical content analysis, which allows analysis on groups that were evaluated qualitatively and previously formed, were applied.

According to the research findings, when social media channels are examined, it is possible to see that Netflix, which is the leader in its sector, includes effective communication strategies with its target audience consisting of young adults. First of all, it is seen that it adopts a communication style in accordance with the jargon of the target audience and a communication tone in the friendliness. The most used communication strategy is content design with humor elements. In addition, it uses emotional themes that evoke feelings of excitement and happiness. Netflix Türkiye, which we see mainly sharing its own content, encourages users to interact by retweeting or quoting their opinions on social media regarding the content of the shared series. Netflix Türkiye implements agenda-setting

strategies for each series when the series started to be broadcast. It achieves this by using many different strategies together. It has been determined that Netflix Türkiye uses strategies such as using another topic that was on the agenda at that time, using a sincere language, using humor, using the features of social media that allow for two-way communication, arousing curiosity, making the target audience talk and sharing the series, sharing the content they created themselves, encouraging them to create new content, making active posts on the most used social media platforms, making reference to other serials in its posts about its own serials. It is seen that Netflix has an emoji-supported style, focusing on using visual and literary elements in its posts. While most of its interactions are direct content produced by Netflix, the responses of followers to their comments are also quite high. In the light of these data, it is seen that Netflix Türkiye uses effective social media marketing strategies as a digital brand. It has seen that Netflix has set the agenda by using similar communication strategies in other local TV series such as *Midnight at The Pera Palas*. Moreover, it has shown that its success in social media strategies is not a coincidence, by interacting with increasingly higher ranks in the list of trending topics in other local TV series that broadcasted after *Midnight at The Pera Palas*. In line with these strategies, it ensures to keep itself and its series on the agenda by being spoken and shared by its followers.

The brand, which uses social media effectively, can guide the social media marketing team of the brands in the strategic decisions and communication strategies of other brands. The research is limited to Netflix Türkiye's local series. Similar strategies can be implemented for foreign TV series and even movie contents. Additionally, comparisons can be made with Netflix's strategies in other countries where it operates. Comparisons can be made with similar communication strategies of Netflix's market competitors.

COVID-19 PANDEMİ DÖNEMİNDE ÇALIŞANLARIN İŞ TATMİNİ VE PERFORMANS DURUMLARININ, YÖNETİCİ GÖZÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Emine Başak SAVAŞ*

Öz

Bu araştırmanın amacı Covid-19 Pandemi döneminde, çalışanların iş tatmini ve performans durumlarının yönetici gözünden değerlendirilmesini sağlamaktır. Araştırmada nitel veri toplama tekniklerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırma için alanında uzman akademisyen ve yöneticilerin de görüşleri alınarak hazırlanan görüşme formu kullanılarak, kamu sektöründen dört, özel sektörden dört olmak üzere toplam sekiz yönetici ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme formunda dördü yöneticilerle alakalı olmak üzere toplam on yedi soru yer almaktadır. Soruların kolay anlaşılabilir ve yorumlanabilir olmasına, yönlendirici ve çok boyutlu olmamasına dikkat edilmiştir. Yöneticilerin tamamı, literatürde yer alan iş tatmin unsurlarından biri olmasa da verdikleri cevaplarda “performans” kavramını bir iş tatmin unsuru olarak söylemişlerdir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda yöneticilerin iş tatmini performans arasında bir ilişki olduğunu kabul eden, benzer bakış açılarına sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca çalışmaya katılan yöneticilerin tamamı pandemi döneminde çalışanların iş tatmininin düştüğünü söylerken performansla ilgili olarak beş yönetici çalışan performanslarının düştüğünü söylerken, üç yönetici genel olarak düştüğünü ancak az sayıda da olsa bazı çalışanların performansının yükseldiğini belirtmişlerdir. Literatür de durumu destekleyen ve desteklemeyen çalışmalar bulunmaktadır. Bu araştırmanın literatürdeki diğer iş tatmini ve performansını birlikte ele alan çalışmalardan farkı, bu çalışmalarda katılımcılar kendi bireysel iş tatmini ve performans durumlarını değerlendirmesine karşın, bu çalışmada bu değerlendirmeyi çalışanları adına, onları sürekli gözlemleyen ve daha objektif bir bakış açısıyla davranacağı düşünülen yöneticilerle gerçekleştirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, İş Tatmini, Performans

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Merzifon İİBF Havacılık Yönetimi Bölümü,
basak.savas@amasya.edu.tr , <https://orcid.org/0000-0001-7901-068X>
Not: Bu araştırmanın yapılabilmesi için Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler
Etik Kurulu'ndan 05.07.2022 tarih ve E-30640013-108.01-78845 Sayısı ile
Etik Kurul izni alınmıştır.

EVALUATION OF EMPLOYEES' JOB SATISFACTION AND PERFORMANCE STATUS FROM THE EXECUTIVE PERSPECTIVE DURING THE COVID-19 PANDEMIC PERIOD

Abstract

The aim of this study was to examine the job satisfaction and performance levels of employees from the perspective of the managers during the Covid-19 Pandemic. Semi-structured interview technique, one of the qualitative data collection methods, was used. In the study, interviews were conducted with a total of eight managers, four from the public sector and four from the private sector. An interview form was developed by taking the opinions of academicians and managers who were experts in their fields. There were a total of seventeen questions in the interview form, four of which were related to the managers. Attention was paid to ensure that the questions were easily understandable and interpretable, and not directive and multidimensional. All of the participants expressed that "performance" was an element of job satisfaction, although it is not one of the job satisfaction elements in the literature. The findings showed that the participants had similar perspectives in that they thought that there was a relationship between job satisfaction and performance. In addition, all of the participants stated that the job satisfaction of the employees decreased during the pandemic. Also five participants stated that their performance decreased and three participants expressed that although the performance of the employees decreased in general, the performance of some employees increased, albeit in a small number. In the literature, there are studies supporting and contradicting the findings of this study. The difference of this study from the other studies on job satisfaction and performance is that although the participants in the previous studies evaluated their own individual job satisfaction and performance, in this study, the evaluation was carried out on behalf of their employees, by managers who constantly observe them and were thought to have a more objective point of view.

Keywords: Covid-19, Job Satisfaction, Performance

Giriş

İlk kez Çin de Vuhan Eyaleti'nde 2019 Aralık sonunda ortaya çıkarak, 2020 Ocak ayının ortasında tanımlanan Covid-19 virüsü, ateş öksürük ve solunum sıkıntılarıyla kendini gösteren bir hastalıktır (<https://covid19.saglik.gov.tr>).

Bu ölümcül sonuçlara yol açan virüs kısa sürede dünya geneline yayılarak pandemi niteliği kazanmıştır (Ladikli vd., 2020: 71). Covid-19, sadece tıbbi açıdan değil sosyal, finansal ve psikolojik açıdan hem toplumu hem de bireyleri etkileyen olumsuz sonuçlara yol açmıştır (Yanarates, 2020: 29; Arora ve Vyas, 2020: 251). Bu süreç de sosyal mesafe, ateş ölçümü, izolasyon ve karantina gibi uygulamalar yaşamlarımıza dahil olmuştur (Kılıç vd., 2020: 564).

Pandemi devam ederken insanlar hem hastalığa karşı fiziksel mücadele göstermekte, hem de psikolojik olarak hastalığın ortaya çıkardığı korkuyla mücadele etmek durumunda kalmaktadır. Pandemi tamamen sonlanmadığı için küresel boyutta bu durumun etkileri işletme

ve çalışanlar açısından halen devam etmektedir (Satici, Gocet-Tekin, Deniz ve Satici, 2020'den aktaran, Türköz, 2022: 281). Alınan önlemler üretimin azalmasına, arzın düşmesine neden olmuş, dünya genelinde milyonlarca kişinin işsiz kalması gelir kaybıyla sonuçlanmıştır (Bulut ve Pınar, 2020: 223). Pandeminin getirdiği kısıtlamalar birçok işletmenin faaliyet durdurmasına ya da kapanmasına neden olmuştur (Aykaç ve Murat, 2020: 95).

Tüm dünyada etkili olan Covid-19 neden olduğu sonuçlar itibariyle insanlığı ciddi derecede tehdit etmekte ve baskı altına sokmaktadır (Çetin ve Anuk, 2020: 184). Bu tehdit niteliği taşıyan ciddi durumu kontrol altına alabilmek için birçok ülke kısıtlamalar koymuş, insanlar psikolojik olarak olumsuz şekilde etkilenmiştir (Yakut vd., 2020: 255). Bu kısıtlama ve önlemler, uçuşların kaldırılması, şehirlerarası seyahatin mecburi olmadıkça yasaklanması, karantina uygulamaları, halka açık ve etkileşimin fazla olduğu yerlerin kapatılması gibi (Aydın ve Doğan, 2020: 105). Hastalığın tedavisi için henüz kesin bir çare bulunamaması, insanlar arasındaki korku ve endişeyi arttırmakta bu da davranışlarına olumsuz şekillerde yansımaktadır (Paksoy, 2020: 135). Pandemi sadece insanları etkilememiş aynı zamanda alınan önlemler ekonomiyi de olumsuz şekilde etkilemiştir (Özdemir, 2020: 547).

İşletmelerin gelişimleri ve rekabette öne geçip devamlılıklarını sağlayabilmeleri için teknoloji, kalite, sermaye gibi unsurların yanı sıra, bu unsurları kullanacak insan unsuruna yani çalışanlarına da önem vermeleri gerekir (Büyükyılmaz vd., 2019: 19). Bunun içinde işgörenlerin yaptıkları işi sevmeleri ve mutlu olmaları sağlanmalı yani iş tatmini yaratılmalıdır. İş tatmini, çalışanın işiyle ilgili değerlendirmelerinin ortaya çıkarttığı duygusal durumdur (Çetin vd., 2021: 20).

İş hayatında iş tatmininin önemli olduğu ve performans ile arasında güçlü bir ilişki olduğu literatürde yer alan çalışmalarca kabul edilmektedir (Judge, Thoresen, Bono ve Patton, 2001; Aziri, 2011; Culibrk, Delic, Mitrovic ve Culibrk, 2018, aktaran Türköz, 2022: 281).

Bu çalışmanın amacı da özellikle pandemi döneminde daha önemli hale gelen iş tatmini ve performansla ilgili bir durum değerlendirmesi yapmaktır. Çünkü bu iş tatmini ve performans kavramı bu süreçte ekonomik açıdan zorluk yaşayan işletmeler için çok daha önemli hale gelmiştir. Pandeminin bu iki kavramı ne yönde etkilediği yönetici gözüyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın literatürdeki diğer iş tatmini ve performansı ele alan çalışmalardan ayrılan yönü farklı bir bakış açısı getirerek diğer çalışmalarda çalışanın kendisini değerlendirmesi istenirken, bizim çalışmamızda değerlendirmeyi kendi gözlem ve izlenimleri doğrultusunda, dışardan objektif bir göz olarak yöneticilerin yapmasıdır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmanın bu bölümünde araştırmada yer alan değişkenlerle ilgili kavramsal çerçeve yer almaktadır.

1.1. İş Tamini

İş tatmini çalışanın beklentilerini karşılayan bir işe sahip olması ve bu beklentileri gerçekleştğinde duyduğu memnuniyettir (Fisher, 2001: 153). Mishra (2013: 45) iş tatminini işle ilgili faktörler, kişilik özellikleri ve iş dışı grup ilişkileri doğrultusunda çalışanın işiyle ilgili oluşan olumlu ya da olumsuz bakış açılarıdır.

Günümüz iş hayatında yöneticilerin en önemli amaçlarından biri işin gerektirdiği niteliklere sahip çalışanların işe alınması ve bunların iş tatminlerinin sağlanıp verimliliklerinin artırılmasıdır (Güney, 2007: 37-38). İş tatmininin, motivasyonu ve örgütsel bağlılığı artırma, yıpranmayı azaltma gibi olumlu etkilerinin olması, işletmelerin başarıya ulaşmasında önemli bir rolü olduğunu göstermektedir (Çetin vd., 2021: 20).

İşle ilgili tatmin unsurlarının çalışana sağlanması örgütlere önemli faydalar sağlayacaktır. Literatürde iş tatmin unsurları ile ilgili farklı sınıflandırmalar mevcuttur. Aziri (2011: 81) çalışmasında bu unsurları, yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi (demografik unsurlar), işin yapısı, maaş, terfi fırsatları, yönetim politikası, çalışma koşulları, yönetim ve çalışanlarla iyi iletişim, iş güvenliği, örgüt kültürü, çalışma arkadaşları (örgütsel ve çevresel unsurlar) şeklinde sıralamıştır. Başka bir sınıflandırma ise, bireysel faktörler (cinsiyet, eğitim düzeyi, yaş), sosyal faktörler (çalışanlar arası ilişkiler, biçimsel olmayan gruplar), örgütsel faktörler (biçimsel yapı, politikalar, prosedürler, örgüt yapısı, çalışma koşulları), kültürel faktörler (tutum, inanç ve değerler), çevresel faktörler (ekonomik, teknik, sosyal, idari ve yasal) olarak iş tatmin unsurlarını beş gruba ayırmıştır. Uurlu (2010: 10) ise yaptığı çalışmada iş tatmininin unsurlarını, kişisel özelliklerden kaynaklanan unsurlar ve işle ilgili özelliklerden kaynaklanan unsurlar olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Kişisel özelliklerden kaynaklanan iş tatmini unsurları, yaş, cinsiyet, bilişsel yetenekler, iş deneyimi, kişilik, eğitim düzeyi, motivasyon ve medeni durumdur. İşle ilgili özelliklerden kaynaklanan iş tatmini unsurları ise, güvenlik, ücret, işin kendisi, çalışma koşulları, yükselme olanakları, ödül, çalışma arkadaşlarıyla ilişkiler, ihtiyaçlar, yöneticiler, liderlik ve örgüt kültürüdür. Biz çalışmamızda bu unsurlardan yararlanacağız.

İş tatmini işletmelerde birçok önemli konuda yapılan değerlendirmelerde bir kriter olarak kullanılabilir, bu değerlendirme konuları; Çalışanlar açısından insan kaynaklarının verimliliğini ölçmek, motivasyon düzeylerini ölçmek, çalışanların örgüt kültürüne ne derece sadakat duyduğunu ölçmek, yapılması gereken iyileştirmelerle ilgili alternatifleri değerlendirmek, çalışanların iş yeri şartları ve yönetim tarzıyla ilgili fikirlerini öğrenmek, değişime karşı olası tepkilerini belirlemek.

İşletmeler iş tatminiyle ilgili yaptıkları bu değerlendirmeler sonucunda, işgörenlerin düşüncelerini öğrenebilirler. Bu da olası krizlerin önceden tespit edilmesi, nitelikli işgücü kaybının önlenmesi ve yeni işgören bulma ve eğitme masraflarını önemli ölçüde düşürmesi, çalışan müşteri iletişiminin daha sağlıklı hale gelmesi ve ekip ruhunu güçlendirme gibi pek çok fayda sağlayabilir (Şengül, 2008: 39). Literatürde iş tatmini stres, tükenmişlik ve sapma davranışlarını azaltan, verimlilik ve performansı arttıran ve örgütlerde istenen bir durum olarak ele alınmaktadır (Akar ve Bekar, 2022: 27).

İşletmelerde çalışanlar için iş tatmini sağlandığında, çalışanların iş memnuniyeti artmakta, artan memnuniyette performansa olumlu yönde etki etmektedir, böylece iş tatmininin yüksek olduğu işletmelerde performans artacak bu da rekabet üstünlüğü avantajı getirecektir (Chaudhary ve Bhaskar, 2016: 42).

1.2. Performans

İş yaşamında işletmeleri öne çıkaracak ve başarıya götürecektir en önemli unsur bir işletmenin sahip olduğu işgörenlerdir. İşgörenlerin ortaya koyacağı performans başarı yolunda, her işletme için ayrı bir öneme sahiptir (Akar ve Bekar, 2022: 26). Rekabette öne geçmek ve avantaj sağlamak isteyen işletmeler çalışanlarına önem vermek ve mümkün olduğunca yüksek performansa sahip çalışanlar edinmek durumundadır (Erdal, 2020: 310). Çünkü çalışanların bireysel performanslarının yüksek ya da düşük olması işletmenin genel performansının da yüksek ya da düşük olmasıyla sonuçlanacaktır (Aydın vd., 2010: 47).

Performans, bir işgörenin işini yapmak için harcadığı çaba karşılığında elde ettiği başarı düzeyidir. Yaptığı çalışmaların amacına ne derecede ulaştığı da işgörenin etkinliğini belirlemektedir (Barutçugil, 2002: 189).

Performansın insan kaynakları açısından tanımı, çalışanın kendisine verilen herhangi bir görevin gereği olarak daha önceden belirlenmiş standartlara uygun davranarak, istenen amaçlara ulaşma derecesidir (Özen, 2011: 5).

Bozdoğan ve Elibol (2020: 499-500) çalışmalarında iş performansının yöneticiler için oldukça önemli olduğunu, çalışanların genel performansının örgütün beklentileriyle ilişkili olduğunu ve performansı yükseltmek için çalışanların doğru şekilde motivasyonlarının artırılmasını gerektiğini söylemiş ve performansı, işletme politikaları ve zaman kısıtına göre planlanan görev ve istenen sonuçların elde edilmesi için çabalayan işgörenlerin genel performansı şeklinde tanımlamıştır.

İşgörenlerin psikolojik ve fiziksel açıdan rahatsızlık hissetmesi hem kendi performanslarının düşmesine hem de başka işgörenlerin sağlığını olumsuz yönde etkilemesine neden olabilir (Yılmaz ve Günay, 2020: 92).

Performans kişiden kişiye farklılık gösterebileceği gibi aynı çalışanın performansı zaman zaman değişiklik göstermektedir. Bunun nedeni performansı etkileyen birçok unsurun olmasından kaynaklanmaktadır.

Özdemir (2007: 4) yaptığı çalışmada performansla ilgili unsurları, kişisel faktörler, organizasyonel faktörler ve çevresel faktörler olarak üç gruba ayırmıştır. Kişisel faktörler, yetenek, mesleki eğitim düzeyi, kişisel bilgi düzeyi ve kişilik özellikleridir. Organizasyonel faktörler, yönetim ve çalışan politikası, iş tasarımı-iş süreçleri-organizasyon yapısı, çalışma koşulları ve organizasyon içi insan ilişkileridir. Çevresel faktörler ise, toplumsal faktörler, ekonomik faktörler, siyasal faktörler ve kültürel faktörlerdir.

2. COVID-19'UN ÇALIŞANLARIN İŞ TATMİNİ VE PERFORMANSINA ETKİSİ

Literatürde iş tatmini ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmaların çoğunda iş tatmini ve performans arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (George ve Jones, 1997: 155; Liu ve diğerleri, 2008: 684-699). Hawthorne 1920'lerde gerçekleştirdiği çalışmalarda iş tatmininin iş performansı üzerinde önemli etkileri olduğunu tespit etmiştir. Vroom ise yaptığı araştırmada Hawthorne'un bulgularını destekler nitelikte bulgulara ulaşmış ve iş tatmini ile performans arasında olumlu bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Buna göre çalışanların işle ilgili beklentilerinin karşılanarak iş tatmininin sağlanması, bu çalışanların verimlilik ve performansını olumlu yönde etkileyecektir (aktaran Kalkavan, 2014: 57).

İş tatmini ve performans arasında güçlü bir ilişki olması nedeniyle işletmelerin iş tatmini ve performansı doğru yönetmeleri daha mutlu ve üretken işgücü sağlayabilir. Bu bağlamda, iş tatmini ve performans örgütlerin etkinliği ve çalışan memnuniyetini arttırmak için de kullanabilecekleri önemli araçlar olarak düşünülebilir (Çetin vd. 2021: 20).

Uğurlu ve Köksal (2022: 295) 227 sağlık çalışanıyla yaptıkları araştırmada sağlık çalışanlarının örgütsel bağlılık algılarındaki artışın performanslarını ve iş tatminlerini artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Akar ve Bekar (2022: 33), hemşirelerle yaptıkları çalışmada, Covid-19 sürecinde işlerine daha fazla anlam yükleyen hemşirelerin, iş tatmininin olumlu yönde etkilendiği, iş tatmini aracılığıyla da iş performanslarının arttığı sonucuna varmışlardır.

Yeşil ve Mavi (2021: 1099) 169 AVM çalışanı üzerinde yaptıkları çalışmada, Covid-19 korkusunun iş tatminini etkilemediği ancak psikolojik faktörlerin çalışan performansını negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Çetin vd. (2021: 19) 216 öğretim elemanına yaptıkları çalışmalarında, çoğunlukla uzaktan eğitim yöntemini kullanan öğretim elemanlarının pandemi sürecinde iş tatmininin iş performansını arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Bu araştırmaların tamamı çalışanların ve birer çalışan olarak yöneticilerin pandemi sürecinde kendi bireysel iş tatminlerini ve performanslarını değerlendirmeleri üzerine yapılandırılmaktadır. Ancak bizim çalışmamızın amacı bu sürecin yönetici gözünden ele alınarak, iş görenlerin iş tatmini ve performans durumlarının daha objektif

değerlendirme yapabilecek konumda olan yöneticiler tarafından değerlendirilmesini sağlamaktır.

3. YÖNTEM

Araştırmanın bu bölümünde, araştırmanın soruları, araştırmanın yöntemi çalışma grubu, yararlanılan veri toplama tekniği ve verilerin analizi ile ilgili bilgilere yer verilmektedir.

İş tatmini ve performans konusuyla ilgili oldukça fazla çalışma bulunmaktadır. Yine Covid-19'un iş tatmini performans etkilerinin araştırıldığı çalışmalar da mevcuttur. Ancak bu çalışmalar da katılımcılar kendi iş tatminlerini ve performanslarını değerlendirmişlerdir. Bizim çalışmamızın en önemli farkı, işgörenlerin pandemi dönemindeki iş tatminlerinin daha objektif bir değerlendirme sağlayabileceği düşünülen yöneticilerin konuyla ilgili görüşleri alınarak gerçekleştirilmesidir.

Çalışmada veri toplama aracı olarak nitel veri toplama tekniğinden faydalanılmıştır. Çalışma için yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yapılan nitel araştırmalarda, en önemli konu elde edilen ifadeler ve bu ifadelerden elde edilen anlamlardır. Güncel, detaylı ve kapsamlı bilgi ve görüş almak için kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği araştırmacıya esneklik ve belirli standartlarla avantaj sağlamaktadır. Bu özellikleri nedeniyle, test ve anketlerdeki sınırlılığı ortadan kaldırarak derinlemesine bilgi sağladığı için araştırmacılar tarafından tercih edilmektedir (aktaran Altunay, Oral ve Yalçınkaya, 2014: 64-67). Araştırmada araştırmacılara bu esnekliği sağladığı için yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

3.1. Çalışma Grubu

Çalışma grubunun seçiminde, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme tekniği kullanılmıştır. Bu teknik örneklemin uygun bireyler, nesnelere, olaylar ya da sürece dahil olan bireyler arasından seçilmesidir (Tuna vd., 2018: 372-373). Araştırma da çalışma grubu olarak özel (4 yönetici) ve kamu (4 yönetici) işletmelerinde farklı düzeylerde yöneticilik yapan 8 yönetici seçilmiş ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak çalışma gerçekleştirilmiştir. Kamu işletmelerinde görev yapan yöneticiler için (K1, K2, K3, K4) ve özel sektör işletmelerinde görev yapan yöneticiler için (Ö1, Ö2, Ö3, Ö4) şeklinde kodlama yapılmıştır. Katılımcılara yönelik, Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Bilgiler

	Yaş	Cinsiyet	Sektör	Yönetici Olarak Görev Yapılan Süre
K1	47	Erkek	Kamu	4
K2	49	Kadın	Kamu	7
K3	40	Kadın	Kamu	7
K4	34	Erkek	Kamu	3
Ö1	36	Erkek	Özel	6
Ö2	46	Erkek	Özel	13
Ö3	38	Erkek	Özel	13
Ö4	40	Erkek	Özel	12

3.2. Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada nitel veri toplama tekniklerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla bir görüşme formu oluşturulmuş ve katılımcılara hazırlanan formdaki sorular sorularak cevap vermeleri sağlanmıştır. Araştırma aracı olarak kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formunun oluşturulmasında alan yazından faydalanılmış ve yönetim alanında çalışmalar yapan akademisyenlerin görüşleri alınarak sorular hazırlanmıştır. Ayrıca özel sektör tecrübesi de olan ancak şu an bir kamu kurumunda yöneticilik yapan bir yönetici ile ön uygulama yapılmış, onun da görüşleri doğrultusunda görüşme formuna son hali verilmiştir.

Karşılaştırmalı sonuçlar elde etmek amacıyla, tercih edilen yarı yapılandırılmış görüşme formunda, kamu ve özel sektörde çalışan yöneticilerin gözünden, iş tatmini ve performansın ne anlama geldiği, iş tatmini ve çalışan performansını hangi unsurlara bakarak değerlendirdikleri, pandemi döneminde çalışanların iş tatmini ve performanslarıyla ilgili olumlu ya da olumsuz gözlemlerinin olup olmadığı, konuyla ilgili gözlemledikleri durumların neler olduğu, karşılaşılan olumsuz durumları azaltmak ya da ortadan kaldırmak için varsa aldıkları önlemlerin neler olduğu, karşılaşılan bu durumların işletmeye etkileri, çalışanların pandeminin en yoğun olduğu dönemdeki iş tatmini ve performansları ile yeni normal anlayışı benimsendikten sonraki iş tatmini ve performansları arasında fark olup olmadığı ve son olarak, böyle bir krizin tekrar yaşanması durumunda sürecin daha kolay ve az zararla atlatılabilmesi için herhangi bir plan oluşturup oluşturmadıkları ve plan oluşturdular ise planın içeriği ile ilgili kısa bilgi gibi sorular yer almaktadır. Hazırlanan görüşme formundaki soruların cevaplayanlar tarafından kolay anlaşılabilir olmasına, yorumlanabilir olmasına, yönlendirici olmamasına ve çok boyutlu olmamasına dikkat edilmiştir.

Araştırmanın iç geçerliliğini (inandırıcılığını) sağlamak için, katılımcı onayı alınmış, görüşme sürelerinin uzun tutularak etkileşim arttırılmıştır. Bunun yanı sıra verilerin inandırıcılığını arttırmak için elde edilen bulguların tutarlılığı ve kavramsal çerçeveye uyumluluğu sürekli kontrol edilmiştir. Ayrıca görüşme yapılan yöneticilerden doğrudan alıntılar yapılarak da araştırmanın inandırıcılığı yükseltilmeye çalışılmıştır. Araştırma süreci ve bu süreçte yapılan işlemler ayrıntılı bir şekilde anlatılarak araştırmanın dış geçerliliğini (aktarılabilişliliğini) sağlanmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler yorum yapılmadan doğrudan verilerek araştırmanın iç güvenirliliği (tutarlılığı) arttırılmak istenmiştir. Araştırmanın dış güvenirliliğini (teyit edilebilirliğini) arttırmak için araştırmacıların konumları, araştırmada veri kaynağı olan katılımcılar, elde edilen verilerin analizinde kullanılan kavramsal çerçeve ve kullanılan analiz yöntemlerine yer verilmiştir (Akbaş Tuna ve Çelen, 2020: 2727).

3.3. Veri Toplama Aracı

Çalışma grubunu oluşturan yöneticilerle iletişime geçilerek, uygun oldukları zamanlar için randevu alınmış yine kendilerinin uygun gördüğü ve rahat hissettikleri ve kendilerini rahatça ifade edebilecekleri ortamlarda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme sorularının katılımcılara yöneltilmesi esnasında bütün katılımcılara aynı kelimeler kullanılarak sorulmasına ve aynı tonlamayla yapılmasına dikkat edilmiştir. Görüşmeyi tek araştırmacı gerçekleştirmiştir. Görüşmelerde yöneticilerin talepleri doğrultusunda ses kaydı alınmamış sadece not alma tekniği kullanılmıştır. 8 yönetici ile gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda 36 sayfa veri elde edilmiştir. Katılımcılardan alınan bilgilere doğrudan alıntılanarak, bulguların yorumlanması ve analizi gerçekleştirilmiştir.

3.4. Etik Konular

Bu araştırmanın yapılabilmesi için Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu'ndan 05.07.2022 tarih ve 78845 sayılı Etik Kurul izni alınmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırmanın bu kısmında katılımcıların hazırlanan görüşme formu doğrultusunda sorulara verdikleri cevaplar, görüş birliği ve görüş ayrılığı yaşadıkları durumlar ve konular yer almaktadır.

Görüşme formunda yer alan, araştırma konusuyla ilgili yöneticilere sorulan ilk soru “size göre iş tatmini nedir ve bir çalışanın işinden tatmin olup olmadığını hangi unsurlara bakarak

değerlendirirsiniz?” şeklindedir. Katılımcıların verdikleri iş tatmini tanımları birbirlerine oldukça benzerdir ve literatür de yapılan tanımlarla da örtüşmektedir. Katılımcılar iş tatminini, “çalıştığı kurumun kendisine sunduğu imkanlardan (ücret, iş ortamı, kariyer olanakları) duyduğu memnuniyet (K1), kişinin çalışma hayatı ve çalışma koşullarının kendi değer yargılarıyla örtüşmesinden, maddi ihtiyaçlarını karşılamasından duyduğu memnuniyet ve yaptığı işten duyduğu mutluluk (K2), kişinin sarf ettiği emek ve mesai karşılığında elde ettiği başarı, çevreden gördüğü takdir, aldığı ücret gibi maddi ve manevi değerlerden duyduğu haz, mutluluk ve memnuniyet hali (K3), yapılan işin çalışanın ihtiyaçları ve değer yargılarıyla örtüşme derecesi ve işini severek, isteyerek yapması, işinden duyduğu mutluluk ve memnuniyet (K4), kişinin yaptığı iş karşılığında maddi ve manevi beklentilerinin karşılanması sonucu işini severek yapması (Ö1), çalışanın yaptığı iş sonucunda maddi ve manevi yönden memnuniyet duyması, mutlu çalışması (Ö2), çalışanın yaptığı işin, sarf ettiği emeğin maddi ve manevi karşılığını alıp, psikolojik ve fiziksel olarak doyum sağlaması (Ö3), kişinin ait olduğu, bildiği işi yaparak bunun karşılığını ekonomik olarak alması, üstlendiği görevin yükümlülüklerini yerine getirmesi, işini yapabilmesi için gereken ortamın ve koşulların oluşmasıyla ortaya çıkan olumlu duygular (Ö4)” şeklinde tanımlamışlardır. Tüm tanımların ortak yönü, kişinin yaptığı işin karşılığını maddi ve manevi yönden alması durumunda ortaya çıkan işini sevme, haz ve memnuniyet duyma ve mutlu olma gibi duyguların iş tatmini olarak nitelendirilmesidir. Literatürde Eren’de (2008: 241) yaptığı çalışmada çalışma hayatında maddi ve manevi ihtiyaçlarını sağlamak için çaba gösteren çalışanların bunu başardıklarında işlerinden tatmin olacaklarını verimliliklerinin artacağını dile getirmiştir. Katılımcılar sorunun devamında yer alan iş tatminini ya da tatminsizliğini hangi unsurlara bakarak değerlendirdikleri sorusuna, “ücret, iş ortamı (çalışma koşulları), kariyer (yükselme olanakları), performans (K1), motivasyon (iş öğrenme arzusu, konuyu araştırma isteği), verilen iş (işin kendisi), kişilik, performans, ücret, ihtiyaçlar (K2), işinde mutlu olma, performans, motivasyon, ücret, ödül (K3), uzman olduğu alanda çalışma (iş deneyimi), çalışma koşulları, motivasyon, işten sağladığı kazanç (ücret), ihtiyaçlar, kişilik, verim artışı (performans) (K4), performans, davranışlar (çalışma arkadaşlarıyla ilişkiler, kişilik), işe devam, işi sahiplenme, mutlu olma, kaygı yaşamadan çalışma, ücret, ihtiyaçlar (Ö1), fikir üretkenliği, işi sahiplenme, performans, çalışma arkadaşlarıyla ilişkiler, ücret (Ö2), performans, çalışma arkadaşlarıyla ilişkiler, işe devam, ücret (Ö3), çalışma arkadaşlarıyla ilişkiler, işe

zamanında gelme, iş deneyimi, ücret, çalışma koşulları, performans (Ö4),” şeklinde cevap vermişlerdir. Verilen unsurlardan iş deneyimi, kişilik ve motivasyon literatürde yer alan kişisel özelliklerden kaynaklanan iş tatmini unsurları, ücret, işin kendisi, çalışma koşulları, yükselme olanakları, ödül, çalışma arkadaşlarıyla ilişkiler ve ihtiyaçlar da işle ilgili özelliklerden kaynaklanan iş tatmini unsurlarıdır. Verilen cevaplarda dikkati çeken nokta “ücret” unsurunun tüm yöneticiler tarafından dile getirilmesidir, bu da ücretin özellikle pandemi döneminde bozulan ekonomik durum nedeniyle iş tatmininin oluşmasında çok daha önemli hale geldiği şeklinde yorumlanabilir. Başka dikkati çeken bir nokta da “çalışma arkadaşları ile ilişkiler” unsurunun sadece özel sektör yöneticileri tarafından dile getirilmesidir (Ö1, Ö2, Ö3, Ö4), bu da özel sektörde ekip ya da takım halinde birlikte çalışmanın, kamu sektörüne göre çok daha önemli olduğu şeklinde açıklanabilir. Örgütlerde işgörenlerin yönetici ve çalışma arkadaşlarıyla uyumlu ve birbirlerini destekleyici ilişkileri işlerini daha keyifli ve kolay yapmalarını sağlarken, yaşanan gerilimli durumlar ve ilişkiler çalışanın psikolojik sağlığını ve performansını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Ülbeği vd., 2019: 1). Bir başka nokta da literatürde “performans” kavramı iş tatmini unsurlarından biri olarak yer almasa da yöneticilerin tamamının (K1, K2, K3, K4, Ö1, Ö2, Ö3, Ö4) bunu iş tatmin unsuru olarak değerlendirmesidir. Bu da literatürdeki çalışmalarda olduğu gibi, bizim çalışmamızdaki tüm kamu ve özel sektör yöneticileri açısından da iş tatmini ile performans arasında bir ilişki olduğunun kabulünün göstergesidir.

Yöneticilere sorulan ikinci soru, “size göre çalışan performansı nedir ve bir çalışanın performansını hangi unsurlara bakarak değerlendirirsiniz?” şeklindedir. Katılımcıların yaptığı çalışan performansı tanımlarında farklı noktalara değindikleri gözlenmiştir. Katılımcılar çalışan performansını, işgörenin “yaptığı işle örgüte sağladığı fayda, işle ilgili ortaya koyduğu çözüm ve çözüm yollarıyla sağladığı katkı (K1), örgütün hedeflerini gerçekleştirebilmesi adına sağladığı katkı (K2), işin gerektirdiği amaçları yerine getirmeye yönelik mesai, iş yerine ve iş ortamına kattığı değer (K3), işi için verimli ve yeterli olması, iş tanımına uygun davranması, verimli şekilde çalışması (K4), verimli çalışmayla, yapılması gereken işi doğru ve hatasız yapması (Ö1), yapabileceği iş miktarı, yaptığı iş sonucu elde edilen ürün veya hizmetin toplamı (Ö2), verilen işi eksiksiz ve tam zamanında yapması (Ö3), yıl içinde belirlenen hedeflere ulaşması, iş emirlerine uyması ve verimliliğidir (Ö4)” şeklinde tanımlamışlardır. Çok boyutlu bir kavram olan performansla ilgili literatürde birçok tanım mevcuttur ve farklı iş süreçleriyle ilgili

farklı tanımlar yapılabilir çünkü bu iş kollarında performansı değerlendirebilmek için farklı faktörlerden yararlanılmaktadır (Özdemir, 2007: 3), bu nedenle katılımcıların yaptığı tanımlar birbirinden farklıdır ancak işgörenin işletmeye sağladığı katkı (K1, K2, K3) ve verimli olma (K4, Ö1, Ö4) kavramları bazı tanımlarda ortak şekilde dile getirilmiştir. Katılımcılar sorunun devamında yer alan performansı hangi unsurlara bakarak değerlendirdikleri sorusuna, “çalışma isteği, verilere ulaşma derecesi, işi sonuçlandırma (K1), disiplinli çalışma, zamanı iyi kullanma, işi eksiksiz yapma, üretkenlik ve verimlilik (K2), isteklilik, işine sarılma, başladığı işi bitirme, diğer çalışanlara özellikle bilgi birikimi ve deneyim yönünden yardımcı olma (kişisel bilgi düzeyi, kişilik özellikleri, organizasyon içi insan ilişkileri) (K3), mesai saatlerine uyma, disiplin, verimli çalışma, verilen işi hakkıyla, istenen sürede, doğru şekilde yapma, işe gösterdiği özen (K4), işin düzgün yapılması, zamanında teslim edilmesi (Ö1), yaptığı işi nasıl sonuçlandırdığı, verilen işin ne miktarda ve nasıl yapıldığı, işi kendisine zarar vermeden yapması, doğru işi doğru zamanda yapması (Ö2), çalışma arkadaşlarıyla diyalogu (organizasyon içi insan ilişkileri), günlük çalışma verimi, işin zaman etüdüne uygun yapılması, hatasız iş yapma (Ö3), verilen görev ve hedefleri yerine getirme, yeni ve parlak fikirler önerme ve kendini sürekli geliştirme (Ö4)” şeklinde cevap vermişlerdir. Katılımcılar sadece literatürde yer alan kişisel faktörlerle alakalı performans unsurlarından, kişisel bilgi düzeyi (K2) ve kişilik özellikleri (K2), organizasyonel faktörlerle ilgili performans unsurlarından biri olan, organizasyon içi insan ilişkileri unsurundan (K2, Ö3) bahsetmişlerdir. Bunların dışında sayılan performans unsurları, yapılan işin özellikleri ve yönetici gözüyle işin değerlendirmesi sonucu ortaya konan daha spesifik unsurlardır. İşletmelerde çalışan performansını değerlendirmek için dikkat edilmesi gereken en önemli konu değerlendirmeye dahil edilecek performans unsurlarının neler olacağına karar vermektir (Tuncer, 2013: 91; Kılıç, 2020: 39). Dolayısıyla yapılan işe göre, performans değerlendirme unsurları değişiklik gösterebilir.

Yöneticilere sorulan üçüncü soru “pandemi sürecinde çalışanlarınızın iş tatminlerinde olumlu ya da olumsuz yönde farklılık gözlemlediniz mi?” sorusuna katılımcıların tamamı, iş tatmininin pandemi döneminde azaldığını belirtmişlerdir. Sorunun devamı niteliğinde olan dördüncü soru, “farklılık gözlemediyseniz, iş tatmini ile ilgili olumlu ya da olumsuz bu farklılıklar hangi konulardaydı, örnekler verebilir misiniz?” şeklindedir. Katılımcılar soruya, “hastalığın kendilerine ya da ailelerine bulaşacağı korkusunun

yarattığı psikolojik baskı, ruh hallerindeki gel-gitler, konsantrasyon eksikliğiyle hatalar yapmaları, sağlık kaygısı, maskeyle çalışma, uyulması gereken sosyal mesafe ve hijyen kurallarının artması ve durumun verdiği tedirginlik, COVID geçiren ya da COVID nedeniyle yakınlarını kaybeden personelde işe tekrar uyum sağlamada sorunlar, yorgunluk, halsizlik, duygusal olarak olumsuz yönde etkilenme (K1), sosyal mesafe ve hijyen kuralları gereğince, yüz yüze iletişimin ve etkileşimin azalması (K2), kişisel sağlıkla ilgili kaygı, korku, memnuniyetsizlik, sosyal ilişkilerin azalması, psikolojinin olumsuz yönde etkilenmesi, yaşanacakların öngörülemezliği, işe gelmede ve çalışmada isteksizlik, moral ve motivasyon eksikliği, mutsuzluk, endişe (K3), sağlık endişesi nedeniyle mutsuzluk, moral ve motivasyonda azalma (K4), ekonomik sıkıntılar, hastalanan personel nedeniyle iş yükünün artması (Ö1), bireysel çalışanlara nazaran özellikle ekip halinde çalışanlarda yakın çalışma nedeniyle daha fazla tedirginlik, birbirinden uzaklaşma, sağlık endişesinin artması, gelecek kaygısının yarattığı tedirginlik (Ö2), iş veriminde düşüş, huzursuzluk, motivasyon ve performansta azalma (Ö3), uygulan kısıtlamalar ve hasta olma korkusunun verdiği tedirginlik, kendini işe verememe, iletişim ve sosyalleşmenin azalması, psikolojik olarak yıpranma (Ö4)” gibi cevaplar vermişlerdir. Bu cevaplarda ortak olarak en çok tekrarlanan olumsuz farklar, kaygı-endişe (K1, K3, K4, Ö2), tedirginlik-huzursuzluk (K1, Ö2, Ö3, Ö4), sosyal ilişkilerde azalma (K2, K3, Ö1, Ö4), moral ve motivasyon eksikliği (K3, K4, Ö3), psikolojik sıkıntılar (K1, K3, Ö4), korku (K3, Ö4) ve mutsuzluk (K3, K4) şeklindedir. Yine sorunun devamı olan beşinci soru “iş tatmini ile ilgili olarak karşılaştığınız olumsuz bir durum var ise, bu durumu gidermek ya da azaltmak için herhangi bir önlem aldınız mı, aldıysanız bu önlemler nelerdir?” şeklindedir. Katılımcılardan (K1) ve (K2) herhangi bir önlem almadıklarını dile getirmişlerdir, ancak (K1) pandeminin en yoğun olduğu dönemde uygulanan, esnek çalışma ve uzaktan çalışma uygulamalarının pandemiden önceki durumuna gelmese de iş tatmininin yükselmesine katkı sağladığını ifade etmiştir. İş tatminini yükseltmek için önlem alan kamu sektöründe çalışan diğer katılımcılar ise, “iletişimin arttırılması, sosyal destek amaçlı ziyaretler gibi motivasyon arttırıcı uygulamalar, sürecin geçici olduğuna dair destek, verim düştüğünde ortak çalışma, esnek ve uzaktan çalışma uygulamaları, sosyal ilişkileri arttırmaya yönelik çalışmalar yapılması (K3), esnek mesai, sosyal faaliyetler (K4)”, gibi uygulamalar yaptıklarını söylemişlerdir. İş tatminindeki olumsuzluğu azaltmak için özel sektör yöneticilerinin aldıkları önlemler, genel olarak kamu sektöründe çalışan yöneticilerin aldıkları önlemlerden farklıdır. Bu

önlemler, “ekonomik sıkıntıya düşen personele yardım, sürecin geçici olduğu konusunda bilgilendirme (Ö1), iş yeri hekimi tarafından pandemi ve bu dönemde nelere dikkat edilmesi gerektiğiyle ilgili bilgilendirmeler, motive edici konuşmalar, izne ayrılmanın kolaylaştırılması, görev değişiklikleri, maaşlar ve mesai ücretlerinin yeniden düzenlenmesi (Ö2), mola sürelerinin planlı şekilde düzenlenmesi ve uzatılması, personel çıkarmak yerine maliyetine iş alarak işgören devamlılığının sağlanması, Covid-19’la ilgili gereken mesafe ve hijyen önlemlerini almak, sınırsız maske, siperlik gibi koruyucu ekipman sağlamak (Ö3), çalışanların kullandıkları özel alanların sürekli dezenfekte edilmesi ve maske-dezenfektan kullanımının özendirilmesiyle hastalık korkusunun azaltılmaya çalışılması, koruyucu malzemelerin dağıtımında toplu değil bireysel dağıtım yapma (Ö4)” şeklindedir. Önlemlerin kamu ve özel sektör arasında farklılık göstermesinin nedeninin kamu işletmelerinde hizmet üretilirken araştırma için seçilen özel sektör işletmelerinin üretim yapan sanayi işletmeleri olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Yöneticilere sorulan altıncı soru “pandemi Sürecinde çalışanlarınızın performansında olumlu ya da olumsuz yönde bir farklılık gözlemlediniz mi?” şeklindedir. Katılımcıların bazıları (K1, K2, Ö2, Ö3, Ö4) bu soruya tüm çalışanların performansının olumsuz yönde farklılaştığı yani düştüğü cevabını vermişler, diğer katılımcılar ise (K3, K4, Ö1) bazı çalışanların performansının olumsuz yönde farklılaştığı yani düştüğü, bazılarının ise düşmediği hatta olumlu yönde farklılaştığı yani yükseldiği cevabını vermişlerdir. Yedinci soru, “farklılık gözlemlediyseniz, çalışan performansı ile ilgili olumlu ya da olumsuz bu farklılıklar hangi konulardaydı, örnekler verebilir misiniz?” şeklindedir. Performansın olumsuz şekilde farklılaştığını dile getiren katılımcıların (K1, K2, Ö2, Ö3, Ö4) cevapları, “yapılan işlerde hatalar, özellikle uzaktan çalışma döneminde çalışanların bilgi, teknoloji ve alt yapı eksikliği nedeniyle uzaktan işi yürütme zorlanmaları, hatalar yapmaları (K1), işgörenlerin esnek ve uzaktan çalışmaya alışkın olmaması, normal çalışmaya döndüğünde mesai saatlerine ve sosyal mesafe ve hijyen kurallarına uymada yaşanan sıkıntılar (K2), iş verimliliği ve işe devam konusunda aksamlar, iş süreçlerinde gecikmeler, iş miktarı ve üretimin azalması, çalışanın ya da ailesinden birinin hastalığı ağır şekilde geçirmesi (Ö2), sağlık amaçlı uygulanan maske ve siperlik kullanımının personelin özellikle makine başında rahat çalışmasını engellemesi, işe odaklanamama, motivasyonda azalma, sosyalleşemeyen işgöreninin gerginliğinin artması (Ö3), özellikle ekip halinde çalışanların daha fazla hastalanma korkusu yaşaması, hasta olan çalışanlar nedeniyle diğer çalışanların iş

yükünün artması, işlerin yavaşlaması, verimlilikte düşüş, hastalık nedeniyle uzun süre işten uzak kalan personelin tekrar işe döndüğünde adaptasyon sorunu yaşaması” şeklindedir. Bazı çalışanların performansının olumsuz yönde farklılaştığı yani düştüğü, bazılarının ise düşmediği hatta olumlu yönde farklılaştığı yani yükseldiğini dile getiren katılımcıların (K3, K4, Ö1) cevapları, “olumlu farklılık gösteren çalışanlar için; sağlık sorunu yaşamayanların yaşayan iş arkadaşlarına yardımcı olmak için daha fazla çaba harcaması (K3), sağlık sorunu yaşayan bazı çalışanların işe döndükten sonra daha fazla çalışması (K4), bazı çalışanların diğer işletmelerde yaşanan işten çıkartmaları gördüklerinde işlerinde kalabilmek için daha fazla çalışması (Ö1); olumsuz farklılık gösteren çalışanlar için; işe gelme isteğinde azalma, verimsiz çalışma (işini sevmediği için değil, hastalanmaktan korktuğu için), motivasyon düşüklüğü, iş yapma isteğinde azalma (K3), moral ve motivasyonda düşme (K4), kalabalık ortamda çalışma ve hastalanma korkusu, karamsarlık, işsiz kalma korkusu (Ö1) şeklindedir. Konunun devamı olan sekizinci soru, “çalışan performansı ile ilgili olarak karşılaştığınız olumsuz bir durum var ise, bu durumu gidermek ya da azaltmak için herhangi bir önlem aldınız mı, aldıysanız bu önlemler nelerdir?” şeklindedir. Katılımcılardan sadece (K1) konuyla ilgili herhangi bir önlem alınmadığını belirtmiştir. Diğer katılımcıların aldıkları önlemlere ilişkin cevapları, “personelle daha iyi iletişim kurma, eğitimler, sorunları dinleyerek ihtiyaçları belirleme, doğum günü kutlama gibi etkileşimi artırıcı etkinlikler (K2), yapılan işi değiştirme, sürekli iletişim, moral verici konuşmalar, ortak çalışma, yaptıkları işten dolayı çalışanı daha fazla takdir etme, motive edici çabalar, başarılı işin fark edildiğinin hissettirilmesi (K3), moral ve motivasyonu artırıcı sosyal etkinlikler (K4), performans düşüşü yaşayan personelle görüşme sorunu tespit edip gidermeye çalışma, Covid-19’la ilgili yetkili kişilerce yapılan konuşmalarla sürecin geçiciliği ve alınması gereken önlemler anlatılarak olumlu bir hava yaratılması (Ö1), performans değerlendirmesi yapılırken normal zamanda kullanılan kriterler (çalışma hızı, üretim miktarı, iş miktarı gibi) dikkate alınmadı, maddi ve manevi açıdan performans düşüklüğünün nedenleri tespit edilerek destek sağlandı, çalışma düzeni, sosyal mesafe şartları göz önünde bulundurularak yeniden planlandı (Ö2), motivasyon toplantıları, molaların uzatılarak daha fazla dinlenme imkanı (Ö3), sağlık sıkıntıları yaşayan çalışanlar nedeniyle artan iş yükünü hafifletmek amacıyla iş tanımları yeniden yapılarak önceliği yüksek işler öne çekilmiş, acil olmayanlar ertelenmiştir, ekip olarak yürütülen bazı işler birey bazında sürdürülmeye başlanmıştır (Ö4)

şeklindedir. Görüldüğü üzere kamu sektörü yöneticilerinin aldığı önlemler ile özel sektör yöneticilerinin aldığı önlemler, yapılan işlerin yapısının farklı olması nedeniyle değişiklik göstermektedir.

Katılımcılara yöneltilen dokuzuncu soru, “çalışanlarınızın iş tatmininde gözlemlediğiniz olumlu ya da olumsuz yöndeki farklılıkların işletmenize hangi konularda etkisi oldu?” şeklindedir. Katılımcıların cevapları, “çalışma veriminin düşmesi, motivasyonun ve performansın azalması (K1), iş veriminin ve kalitesinin azalması (K2), iş yapma süreçlerinin uzaması, verim düşüklüğü (K3), iş veriminin düşmesi, çalışanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışmanın artması (K4), işlerin uzaması, üretimde düşüş, siparişin yetişmemesi, performansın düşmesi (Ö1), kalite ve üretim miktarının düşmesi, çalışanlar arasındaki iletişimin negatif yönde etkilenmesi (Ö2), personelin hata yapmaması için sürekli denetlenmek zorunda kalınması, üretimde azalma, işe devamsızlığı artması (Ö3), hastalık yüzünden çalışan sayısının azalması nedeniyle bazı çalışanların farklı birimlerde görevlendirilmek durumunda kalınması, verimliliğin düşmesi nedeniyle işletmenin maddi zarara uğraması (Ö4). İş tatmininde yaşanan düşüş, kamu ve özel işletmeleri farklı yönlerden etkilemiştir.

Onuncu soru, “çalışanlarınızın performansında gözlemlediğiniz olumlu ya da olumsuz yöndeki farklılıkların işletmenize hangi konularda etkisi oldu?” şeklindedir. “Yapılan hatalı işler nedeniyle iş süreçlerinin uzaması, zaman kaybı (K1), iş süreçlerinde aksamaların yaşanması (K2), işlerin yavaş ilerlemesi, aksaması (K3), iş veriminin düşmesi (K4), işlerin yavaşlaması, iş terminlerinde (teslim zamanı) sorunlar, yaşanan stres nedeniyle çalışanlar arası geçimsiz diyaloglar, sipariş yetiştirme sürecinin yavaşlaması, üretimde düşüş (Ö1), kalite ve üretim miktarının düşmesi, çalışanlar arası ilişkilerin olumsuz yönde etkilenmesi, satış miktarının düşmesi (Ö2), üretimin azalması, devamsızlığın artması, birim zamanda üretilen ürün miktarının azalması nedeniyle kapasitenin düşmesi ve maliyetlerin artması (Ö3), eleman eksikliği nedeniyle farklı görevlere verilen personelin işi uzmanı kadar iyi yapamaması, üretimin azalması, maddi zarar (Ö4). Performansta yaşanan düşüş kamu ve özel sektör işletmelerini farklı yönlerden etkilemiş, özel sektör için bu durum maddi zarara yol açmıştır.

Katılımcılara sorulan on birinci soru, “sizce çalışanlarınızın, pandeminin etkilerinin en yoğun görüldüğü dönemdeki iş tatminleri ile şimdiki iş tatminleri açısından fark var mı, varsa bu fark ne yönde?” şeklindedir. Katılımcılardan (K1, K2, K3, K4, Ö1, Ö4) normalleşme sürecine girilmesi, kısıtlamaların azalması ve kalkması,

eski düzene dönüşün motivasyonu artırması, yeni maaş düzenlemeleri gibi nedenlerle iş tatmininin pandeminin en yoğun yaşandığı döneme göre daha yüksek olduğunu dile getirmiştir. Katılımcılardan (Ö2, Ö3) ekonomik sıkıntıların halen artarak devam etmesi, enflasyonun artması, alınan ücretin değerinin azalması, alım gücünün düşmesi gibi nedenlerden dolayı iş tatmininin pandeminin yoğun olduğu dönemlerdeki gibi düşük olduğunu sadece “nedeninin değiştiğini” o zamanki sağlık kaygısının yerini ekonomik kaygının aldığını söylemişlerdir.

Katılımcılara yöneltilen on ikinci soru, “sizce çalışanlarınızın, pandeminin etkilerinin en yoğun görüldüğü dönemdeki performansları ile şimdiki performansları açısından fark var mı, varsa bu fark ne yönde?” şeklindedir. Katılımcılardan (K1, K2, K3, Ö2, Ö3, Ö4) belirsizlikten kurtulup planlı ve düzenli iş hayatına dönmeleri, kısıtlamaların kaldırılması, sosyalleşmenin artması, iş yükünün eski haline dönmesi, daha verimli çalışmaları, üretim kapasitesinin artması gibi nedenlerle performansın pandeminin en yoğun yaşandığı döneme göre daha yüksek olduğunu dile getirmiştir. Katılımcılardan (K4) pandeminin yoğun olduğu dönemde çalışanların birbirinin eksikliğini kapatmak için daha fazla performans gösterirken şimdi bunu yapmadıkları için performanslarının daha düşük olduğunu, (Ö1) ise tedirginlik ve belirsizliğin azalmasıyla normalleşme sürecinde çoğu çalışanın performansı artsa da bazı çalışanların devam eden ekonomik sıkıntılar nedeniyle ikinci işlerde çalışmak zorunda kaldığı için uykusuzluk, yorgunluk gibi nedenlerle performansının düştüğünü söylemiştir.

Katılımcılara yöneltilen son soru, “böyle bir kriz dönemi ile tekrar karşılaşılmasına yönelik olarak, sürecin daha kolay ve daha az zararlı atlatılması adına bir “kriz planı” oluşturduysanız, içeriği ile ilgili kısaca bilgi verebilir misiniz?” şeklindedir. Katılımcıların hiçbiri gelecekteki olası krizlere karşı bir plan hazırlanmadığını söylemişlerdir. Ancak bazı katılımcılar, pandemi dönemini atlatmak için kısa vadeli planlar yapıp önlemler aldıklarını ifade etmişlerdir. Alınan ve alınacak önlemler, çalışma takviminin hazırlanarak çalışma günleri ve saatlerinin belirlenmesi (esnek ve uzaktan çalışma durumunda kullanılmak üzere), iletişim kanallarının açık tutulması (K1), işin aksamaması için personel planlaması, iş akışı sürecinin planlanması, uzaktan ve esnek çalışma ile ilgili altyapının iyileştirilmesi, dezenfektan, maske, ilaç gibi ihtiyaçların gerektiğinde kullanılmak üzere şimdiden hazır bulundurulması (K2), kriz döneminde oluşabilecek eleman eksikliğinin giderilmesi için personel eğitimi, izin planlamaları, kişi ve

toplum sağlığı hakkında çalışanların bilgilendirilmesi, kriz döneminde personelin hareket kabiliyeti ve kapasitesinin nasıl arttırılacağı ile ilgili çalışmalar yapılması (K4), iş tanımları tek bir personele bağlı olmaktan çıkartılarak aynı işi yapabilecek daha fazla personelin eğitilmesi, iş süreçlerinin daha teknolojik hale getirilmesi ve insan unsurunun azaltılması için yeni yatırım planları oluşturulması (Ö4).

Sonuç

Covid-19 pandemi döneminde çalışanların iş tatmini ve performans durumlarının, yönetici gözünden değerlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışma da yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış, bunun için hazırlanan görüşme formunda yöneticilere pandemi sürecinde çalışanlarının iş tatmini ve performans durumlarını kendi bakış açılarıyla değerlendirmeleri için çeşitli sorular yöneltilmiştir. Bu bölümde çalışmaya katılan dört kamu yöneticisi ve dört özel sektör yöneticisinin verdiği cevaplarda dikkat çeken noktalar ele alınmıştır.

İş tatminini hangi unsurlara bakarak değerlendirdikleri sorusuna tüm yöneticiler “ücret” unsurunu dile getirmişlerdir, bu da ücretin özellikle pandemi döneminde bozulan ekonomik durum nedeniyle iş tatmininin oluşmasında çok daha önemli hale geldiği şeklinde yorumlanabilir. Başka dikkati çeken bir nokta da “çalışma arkadaşları ile ilişkiler” unsurunun tüm özel sektör yöneticileri tarafından dile getirilmesi, kamu yöneticilerinin hiçbirinin bu unsurdan bahsetmemesidir. Bu da özel sektörde ekip ya da takım halinde birlikte çalışmanın, kamu sektörüne göre çok daha önemli olduğu şeklinde açıklanabilir. Bir başka nokta da literatürde “performans” kavramı iş tatmini unsurlarından biri olarak yer almasa da yöneticilerin tamamının bunu iş tatmin unsuru olarak değerlendirmesidir. Bu da literatürdeki çalışmalarda olduğu gibi, bizim çalışmamızdaki tüm kamu ve özel sektör yöneticileri açısından da iş tatmini ile performans arasında bir ilişki olduğunun kabulünün göstergesidir.

Katılımcıların tamamı çalışanların iş tatminlerinin pandemi döneminde azaldığını belirtmişlerdir. Yöneticiler, çalışanların en çok kendilerinin ya da ailelerinin hastalanması kaygı ve endişesi nedeniyle iş tatmininde düşüş yaşandığını belirtmişlerdir. Ancak Yeşil ve Mavi (2021: 1099) yaptıkları çalışmada, Covid-19 korkusunun iş tatminini etkilemediği sonucuna ulaşmışlardır.

Katılımcılardan beş yönetici pandeminin çalışan performansını olumsuz yönde etkilediğini söylerken üçü bazılarının performansı düşerken bazı çalışanların performansının yükseldiğini belirtmişlerdir. Yöneticilere göre bu yükselişin nedenleri, sağlık sorunu yaşamayanların yaşayan iş arkadaşlarına yardımcı olmak için daha fazla çaba harcaması, sağlık sorunu yaşayan bazı çalışanların işe döndükten sonra daha fazla çalışması, bazı çalışanların diğer işletmelerde yaşanan işten çıkartmaları gördüklerinde işlerinde kalabilmek için daha fazla çalışması şeklindedir. Yeşil ve Mavi (2021: 1099) ise çalışmasında psikolojik faktörlerin performansı negatif

yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Covid-19 da çalışanların psikolojik sağlıklarını ölçüde etkileyen bir durumdur.

Düşen iş tatmininin işletmeye etkileri ile ilgili soruya tüm yöneticiler olumsuz şekilde etkilediği yönünde cevap vermiştir ancak bu olumsuzluk kamuda işin aksaması, süreçlerin uzaması, zaman kaybı şeklindeyken, özel sektörde üretimin düşmesi, maliyetlerin yükselmesi, satışların azalması, maddi zarar şeklinde daha büyük çaplıdır. Bu durum düşen performansın işletmeye etkileri konusunda da aynen geçerlidir.

Yöneticilerden altısı, pandeminin etkilerinin en yoğun olduğu dönemde düşen iş tatmininin, normalleşme sürecinde yükseldiğini söylerken, iki özel sektör yöneticisi (Ö2, Ö3) ekonomik sıkıntıların halen artarak devam etmesi, enflasyonun artması, alınan ücretin değerinin azalması, alım gücünün düşmesi gibi nedenlerden dolayı iş tatmininin pandeminin yoğun olduğu dönemlerdeki gibi düşük olduğunu sadece “nedeninin değiştiğini” o zamanki sağlık kaygısının yerini ekonomik kaygının aldığını söylemişlerdir. Benzer bir durum performans için de geçerlidir. Yöneticilerden altısı, pandeminin etkilerinin en yoğun olduğu dönemde düşen performansın, normalleşme sürecinde yükseldiğini söylerken, iki yönetici, pandeminin yoğun olduğu dönemde çalışanların birbirinin eksikliğini kapatmak için daha fazla performans gösterirken şimdi bunu yapmadıkları için performanslarının daha düşük olduğunu (K4), tedirginlik ve belirsizliğin azalmasıyla normalleşme sürecinde çoğu çalışanın performansı artsa da bazı çalışanların devam eden ekonomik sıkıntılar nedeniyle ikinci işlerde çalışmak zorunda kaldığı için uykusuzluk, yorgunluk gibi nedenlerle performansının düştüğünü söylemiştir (Ö1).

Katılımcıların tamamı pandemi gibi bir krizle tekrar karşılaşmaları durumunda kriz planı hazırladınız mı sorusuna, hazırlamadıkları cevabını vermişlerdir. Alınan ya da alınacak önlemlerden pandemi sürecini atlama için sürdürülen kısa vadeli planlardan bahsetmişlerdir. Dünya çapında hem ekonomiyi hem işletmeleri hem de çalışanları etkileyen bir krizin ardından, araştırmanın yapıldığı işletmelerin hiçbirinin herhangi bir kriz planı hazırlamamış olması, özellikle de maddi olarak büyük zarara uğrayan özel sektör işletmelerinin bunu yapmaması, geçici çözümlerle süreci atlatacağına çalışmaları oldukça şaşırtıcıdır.

Dünya sağlık örgütüne göre sağlık, bir hastalık ya da engelliliğin olmaması değil aynı zamanda bedensel, ruhsal ve psikolojik olarak iyi olmama halidir. Buna göre kişinin sağlıklı sayılabilmesi için sadece fiziksel olarak değil aynı zamanda ruhsal ve psikolojik olarak da iyi olması gerekir. Bu açıdan bakıldığında Covid-19’la ilgili sadece fiziksel iyileştirme çabaları yeterli olmayıp, bu çabalara ek olarak kişilerin psikolojik ve ruhsal açıdan iyileştirilmesine çabalara da girilmesi gerekir (Akar ve Bekar, 2022: 25). Araştırmada yöneticilerden bazıları çalışanların pandemi döneminde ruhsal ve psikolojik olarak yıprandıklarını dile getirmişlerdir. Ancak konuyla ilgili alınan hiçbir önlemden bahsetmemişlerdir. Sadece araştırmaya konu olan işletmelerde değil bu süreci yaşayan Türkiye genelindeki diğer işletmelerde

de konuyla ilgili önlemler alındığı düşünülmemektedir. Tüm yöneticiler psikolojik sağlığın düzelmesi yönünde çalışanları için profesyonel destek alabilirler.

Geleceğe yönelik olarak, bu pandemi dönemine hazırlıksız şekilde yakalanan birçok işletme, bu dönemde yaşadıklarından aldıkları dersle mutlaka bu tip durumlarda kullanabilecekleri kriz planları hazırlamalıdır.

Halkın genel farkındalığının yükseltilmesi için, yazılı ve görsel medya aracılığıyla güvenilir ve doğru bilgilerin aktarılması, eğitimlerin yürütülmesi, yetkililerin pandemiyle ilgili bilgileri şeffaflıkla paylaşması, pandemiyle mücadele için oldukça önemlidir (Gencer, 2020: 1167). Bu dönem için önemli bir konuda hem halk hem de çalışanların farkındalığını arttırmaktır. Bu süreç içerisinde en önem arz eden hususta farkındalıktır. Bazı özel işletme yöneticileri iş yeri hekimleri ve uzman kişiler yardımıyla bilgilendirmeler yaptıklarını söyleseler de bunların sıklığı artırılmalı ve hem kamu hem bunu yapmayan özel sektör işletmeleri de mutlaka bilgilendirme toplantıları yapmalı, broşürler, afişler bastırarak konunun önemini yazılı olarak da anlatmalıdır.

Araştırmacılar da seçilen çalışma grubunu değiştirerek, farklı ve yeni değişkenler ekleyerek, farklı sektörlerde, farklı tekniklerle hem sürece dahil olan yöneticilerden hem de çalışanlardan veriler toplanarak, konuyla ilgili görüşleri arasında kıyaslama yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Emine Başak Savaş %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu araştırmanın yapılabilmesi için Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler

Etik Kurulu'ndan 05.07.2022 tarih ve E-30640013-108.01-78845 Sayısı ile

Etik Kurul izni alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind Author

Contributions: Emine Başak Savaş %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: Ethical approval of the study was obtained from the Social Sciences Ethics Committee of Amasya Üniversitesi (05.07.2022 dated / approval no: E-30640013-108.01-78845)

Conflict of Interest: The author declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

Akar, V. ve Bekar, F. (2022). İşin Anlamlılığının İş Performansı Üzerindeki Etkisinde İş Tatmininin Aracı Covid-19 Korkusunun Düzenleyici Rolü. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 17,24-36.

Akbaş Tuna, A. ve Çelen, O. (2020). Covid-19 Salgın Hastalık Sürecinin İşletmelerin İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları Üzerindeki Etkileri. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(30), 2710-2759.

- Altunay, E., Oral, G. ve Yalçınkaya, M. (2014). Eğitim Kurumlarında Mobbing Uygulamalarına İlişkin Nitel Bir Araştırma. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 62-80.
- Arora, S. ve Vyas, S. (2020). Job Satisfaction At The Time Of COVID-19: An Investigation Of The Information Technology Sector In India. *Mukt Shabd Journal*, 9(9), 251-263.
- Aydın, A., Üçüncü, K., Taşdemir, T. (2010). İşletmelerde Uygulanan Toplam Kalite Yönetimi Çalışmalarının Çalışan Performansı Üzerine Etkileri. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 5, 42-62.
- Aydın, B. ve Doğan, M. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Pandemisinin Turistik Tüketici Davranışları ve Türkiye Turizmi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 93-115.
- Aykaç, M. ve Murat, G. (2020). Covid-19 ve Emek Piyasaları: Etkiler ve Muhtemel Yönelişler. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 8(2), 91-122.
- Aziri, B. (2011). Job Satisfaction: A Literature Review. *Management Research ve Practice*, 3(4), 77-86.
- Barutçugil, İ. (2002). *Performans Yönetimi*. (2. Baskı). İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Bozdoğan, S. C. ve Elibol, G. (2020). *The Effect Of Leader Member Exchange On Organizational Support, Job Satisfaction And Job Performance*. Current Researches in Economics and Administrative Sciences. Ed. Y. Akay ve İ. Serbestoğlu, 1st Ed., Ivpe Cetinje: Montenegro, 496-513.
- Bulut, R. ve Pınar, C. (2020). Covid-19 Pandemisi Döneminde Türkiye’de İstihdam ve İşsizlik. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 217-225.
- Büyükyılmaz, O., Karakulle, İ., Karataş, İ. (2019). Örgütsel Kariyer Yönetiminin Duygusal Bağlılık Üzerindeki Etkisinde İş Tatmininin Aracılık Rolü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1-29.
- Chaudhary, N.S. ve Bhaskar, P. (2016). Training and Development and Job Satisfaction in Education Sector. *Journal of Resource Development and Management*, 16, 42-45.

- Çetin, C. ve Anuk, Ö. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinde Yalnızlık ve Psikolojik Dayanıklılık: Bir Kamu Üniversitesi Öğrencileri Örnekleme. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(5), 170-189.
- Çetin, E., Arslan B., Büyükyılmaz, O. (2021). Covid-19 Pandemisi Döneminde İş Doyumunun İş Performansına Etkisi. *IJOSSAR Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 19-36.
- Erdal, N. (2020). Sağlık Kurumlarında İlişki Yöneliminin Çalışan Performansı Üzerine Etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(6), 310-327.
- Eren, E. (2008). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. Beta, İstanbul.
- Fisher, R.T. (2001). Role Stress, The Type A Behaviour Pattern, and External Auditor Job Satisfaction and Performance. *Behavioral Research in Accounting*, 13, 143-170.
- Gencer, N. (2020). Pandemi Sürecinde Bireylerin Koronavirüs (Kovid-19) Korkusu: Çorum Örneği. *Usbad Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 1154-1172.
- George, J. M. Jones, G. R. (1997). Organizational Spontaneity in Context. *Human Performance*. vol 10, no 2: 153-170.
- Güney, S. (2007). *Yönetim ve Organizasyon*. Ankara, 2. Baskı, Nobel Yayın, 710.
- Kalkavan, S. (2014). *Farklı Örgütsel Kültürlerde Yönetici Koçluk Davranışının Çalışanların İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Performans Algularına Etkisi*. Doktora Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kılıç, B., Aslan, H., Gövce, M. (2020). Covid-19 Sonrası Turistik Tüketim Tutumu. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Special Issue, 554-570.
- Kılıç, M, M. (2020). *Yeni Çalışma Hayatı, Gereklere ve Performans Değerlendirme Kriterleri*. Yüksek Lisans Tezi, Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Ladikli, N., Bahadır, E., Yumuşak, F.N., Akkuzu, H., Karaman, G., Türkkan, Z. (2020). Kovid-19 Korkusu Ölçeği'nin Türkçe Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 71-80.
- Liu, B. Tang ve N. Zhu, X. (2008). Public Service Motivation and Job Satisfaction in China. *International Journal of Manpower*. vol 29, no 8: 684-699.
- Mishra, P. K. (2013). Job Satisfaction. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, 14(5), 45-54.
- Özdemir, İ. (2007). *Performans Değerleme Yöntemleri; Performans değerlendirme Yöntemi Tercihlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma ve Model Önerisi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, L. (2020). Covid-19 Pandemisinin Bist Sektör Endeksleri Üzerine Asimetrik Etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 546-556.
- Özen, Paşa (2011). *Performans Eğitim İlişkisinin İrdelenmesi ve Çalışan Performansının Araştırılmasında Eğitimin Rolünün Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*. SBE, Çukurova Üniversitesi, Adana
- Tuna, M., Çelen, O., Aydın, M., Özkan, B. İ. (2018). Kilis İlinin UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı Kapsamında Değerlendirilmesi. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal (International Refereed Indexed)*, Special Issue, 366-388.
- Paksoy, H.M. (2020). Covid-19 Pandemisi ile Oluşan Korku ve Davranışlara İncanın Etkisi Üzerine Bir Araştırma: Türkiye Örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 135-155.
- Şengül, C.M. (2008). *Örgüt Çalışanlarının Kişilik, İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Tuncer, P. (2013). Örgütlerde Performans Değerlendirme ve Motivasyon. *Sayıştay Dergisi*, 88, 87-108.
- Türköz, T. (2022). Çalışanların Covid-19 İlişkili Psikolojik Sıkıntıları ile İş Tatminleri Arasındaki İlişki: Kişi Örgüt Uyumunun Düzenleyici (Modere Edici) Rolü. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 279-302.

- Uğurlu, A., Köksal, K. (2022). Bağlılık, Çalışan Performansı ve İş Tatmini İlişkisinde Özgeçiliğin Düzenleyici Rolü: Sağlık Çalışanları Üzerinde Bir Uygulama. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14 (1), 284-302.
- Urlu, F. (2010). *İş Tatmini Unsurları: Sakarya Üniversitesi Araştırma Görevlileri Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Sakarya.
- Ülbeği, İ.K., İplik, E., Yalçın, A. (2019). Sosyal Baltalama ve Çalışan Performansı İlişkisinde İş Stresi ve Duygusal Tükenmişliğin Rolü. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 1-15.
- Yakut, E., Kuru, Ö., Güngör, Y. (2020). Sağlık Personelinin Covid-19 Korkusu ile Tükenmişliği Arasındaki İlişkide Aşırı İş Yükü ve Algılanan Sosyal Desteğin Etkisinin Yapısal Eşitlik Modeliyle Belirlenmesi. *Ekev Akademi Dergisi*, 83, 241-262.
- Yanarateş, E. (2020). An Overall Evaluation of The Covid-19 Pandemic. *Social Scientific Centered Issues*, 2(1), 24-33.
- Yeşil, S. ve Mavi, Y. (2021). Covid-19 Korkusu'nun Duygusal Emek, Çalışan Performansı, İş Tatmini, Yaşam Doyumu Üzerine Etkisi: Bir Alan Araştırması. *Journal of Yasar University*, 16/63, 1078-1104.
- Yılmaz, G.Y. ve Günay, G. (2020). Presenteeism ve İş Stresinin Çalışan Performansına Etkisi: Tekstil Sektöründe Bir Uygulama. *Social Sciences Research Journal*, 9(1), 91-106.
[https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html#:~:text=Yeni%20Koronavir%C3%BCs%20Hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20\(COVID%2D19,2020'de%20tan%C4%B1mlanan%20bir%20vir%C3%BCst%C3%BCr.](https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html#:~:text=Yeni%20Koronavir%C3%BCs%20Hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20(COVID%2D19,2020'de%20tan%C4%B1mlanan%20bir%20vir%C3%BCst%C3%BCr.) (15.06.2022).

Extended Abstract

The aim of this study was to examine the job satisfaction and performance level of employees from the perspective of the managers during the Covid-19 Pandemic. It is thought that job satisfaction of employees plays an important role in business life and there is a strong relationship between job satisfaction and job performance. For this reason, it can be said that satisfying the expectations of the employees about the job and ensuring job satisfaction, will positively affect their performance at work.

In this study, semi-structured interview, a qualitative data collection method, was used. In the development of the semi-structured interview form, the literature was reviewed and the questions were prepared by consulting

the academicians in the field of management. In the study, 8 managers working at different levels in private (4 managers) and public (4 managers) businesses were selected as the study group.

When asked on which factors they evaluate job satisfaction, all participants expressed the "wage" factor. This can be interpreted as the wage became much more important in job satisfaction, especially due to the deteriorating economic situation during the pandemic period. Another finding was that the "relationships with colleagues" element was mentioned by all private sector manager, while none of the public sector managers mentioned this. This can be explained as the fact that working together as a team in the private sector is much more important than in the public sector. Another finding was that although the concept of "performance" was not included as one of the elements of job satisfaction in the literature, all participants considered it as an element of job satisfaction. This was an indication of the acceptance that there was a relationship between job satisfaction and performance in terms of all public and private sector managers in our study, as in the studies in the literature.

All of the participants stated that the job satisfaction of the employees decreased during the pandemic. The participants stated that employees experienced a decrease in job satisfaction mostly because of their anxiety and worry that they or their families would get sick. However, Yeşil and Mavi (2021: 1099) concluded in their study that fear of Covid-19 did not affect job satisfaction.

While five of the participants said that the pandemic had a negative impact on employee performance, three of them stated that while the performance of some of them decreased, the performance of some employees increased. According to the managers, the reasons for this increase were that those who did not have health problems spend more to help their colleagues, those with health problems work more after returning to work, some employees work harder to stay in their jobs when they experienced dismissals in other businesses. Yeşil and Mavi (2021: 1099) concluded that psychological factors negatively affect performance. Covid-19 is also a situation that greatly affects the psychological health of employees.

To the question about the effects of decreased job satisfaction on the business, all participants answered that it had a negative impact. However, while this negativity was expressed as disruption of work, prolongation of processes, and loss of time in the public sector, it had greater outcomes such as decrease in production, increase in costs, decrease in sales, and material damage in the private sector. This was also valid for the effects of declining performance on the business.

Six of the participants said that job satisfaction, which decreased during the period when the effects of the pandemic were most intense, increased during the normalization process. In addition, two private sector managers said that job satisfaction was the same as in the periods when the

pandemic was intense, due to reasons such as the continuing economic problems, the increase in inflation, the decrease in the value of the wage received, and the decrease in the purchasing power. They said that only “the reason changed” and that the health concern at that time was replaced by economic anxiety. A similar situation was valid for performance. Six of the participants said that the performance that fell during the period when the effects of the pandemic was most intense, increased during the normalization process. However, one public sector manager and one private sector manager stated that their performance was lower because while they worked harder to compensate each other’s shortcomings during the pandemic, they did not do this anymore. One participants said that although the performance of most employees increased in the normalization process with the decrease of uncertainty, some employees had to work in second jobs due to ongoing economic problems, and their performance decreased due to sleeplessness and fatigue.

All of the participants answered that they did not prepare a crisis plan in case they encounter a crisis such as a pandemic again. After a worldwide crisis that affected both the economy, businesses and employees, it is quite surprising that none of the companies in which the research was conducted prepared any crisis plans, especially the private sector businesses that suffered great financial losses, and tried to overcome the process with temporary solutions.

As a result, there was a relationship between job satisfaction and performance from the point of view of managers. During the pandemic period, job satisfaction of all employees decreased. However, while the performance of most employees decreased during the pandemic period, some showed an increase. When the normalization process was started, the job satisfaction and performance of most of the employees increased.

AN ANALYSIS OF COAL AND OIL PRICE TRANSMISSION TO NATURAL GAS PRICE VOLATILITY

Göktuğ ŞAHİN*

Abstract

This study aims to analyze the causes of price volatility transmission between natural gas and substitute energy commodities in different markets after accounting the natural gas price interdependency. Besides, it is intended to contribute to the understanding of natural gas price volatility and transmission of price volatility in energy markets and present empirical findings by applying DCC-GARCH model to the system of recent natural gas, oil, and coal price data that would be of use to academic literature as well as energy market participants, international trade parties, and policymakers. The oil and coal are substitutes for natural gas, so as the prices of the substitutes change, they affect the price and volatility of natural gas. Hence, the examination is carried out with National Balancing Point, Henry Hub, Title Transfer Facility, Zeebrugge Hub, and Japan Korean Marker prices as endogenous set of natural gas variables with prices of Brent Oil, West Texas Intermediate Oil, and Newcastle Coal as exogenous variables. Accordingly, coal prices are found to be more effective in terms of natural gas price volatility as a substitute, and the higher the coal prices, the higher the volatility of the natural gas prices. These findings are also compatible with the other exogenous variables of oil prices, but the relationship is more effective in coal prices because natural gas mainly replaces coal as a close substitute. This situation creates a source of perception in terms of pricing and price fluctuations concerning volatility in natural gas markets.

Keywords: Energy Economics, DCC-GARCH Model, Natural Gas, Energy Commodity Substitutes, Price Volatility.

KÖMÜR VE PETROL FİYATLARININ DOĞAL GAZ FİYAT OYNAKLIĞINA AKTARIMININ ANALİZİ

Öz

Bu çalışma, enerji emtia fiyatlarının karşılıklı bağımlılığının hesaba katılması ile farklı piyasalardaki doğal gaz ile ikame enerji ürünleri arasındaki fiyat oynaklığı aktarımının nedenlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, akademik yazın, enerji piyasası aktörleri, uluslararası ticaret tarafları ve politika yapıcılar açısından enerji piyasalarındaki fiyat oynaklığı ve fiyat oynaklığının aktarımının anlaşılmasına katkıda bulunabilmek adına güncel doğal gaz, petrol ve kömür fiyatı verilerinden

* Assistant Professor Doctor, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, goktug.sahin@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9925-9132>.

oluşan sisteme DCC-GARCH modeli uygulanarak ampirik bulgular sunulması amaçlanmıştır. Petrol ve kömürün doğal gaz ile yakın ikâmeler olması sebebiyle ilgili enerji emtialarının fiyatlarında meydana gelen değişimler, doğal gaz fiyatlarını ve oynaklığını etkilemektedir. Bu nedenle çalışmada, National Balancing Point, Henry Hub, Title Transfer Facility, Zeebrugge Hub ve Japan Korean Marker doğal gaz fiyatları içsel fiyat değişkenleri iken Brent Petrol, West Texas Intermediate Petrol ve Newcastle Coal Kömür fiyatları dışsal değişkenler olarak belirlenmiştir. Gerçekleştirilen ampirik analize göre, ikâme olarak kömür fiyatlarının doğal gaz fiyatlarındaki oynaklık açısından daha etkili olduğu ve kömür fiyatları yükseldikçe doğal gaz fiyatlarındaki oynaklığın da arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca, ilgili bulguların diğer dışsal değişkenler olan petrol emtialarının fiyatları ile de uyumlu olduğu gözlemlenirken, doğal gazın esas olarak kömür ile yakın ikâme olması sebebiyle bu ilişkinin kömürde daha etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durum, doğal gaz piyasalarındaki fiyatlama ve oynaklığa ilişkin fiyat dalgalanmaları açısından bir bakış açısı kaynağı oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Ekonomisi, DCC-GARCH Modeli, Doğal Gaz, İkâme Enerji Emtiaları, Fiyat Oynaklığı.

Introduction

Energy has always been a crucial need for humanity. Throughout history, one of the focal areas of many political conflicts has been generating energy from various sources such as crude oil, natural gas, coal, solar, wind, and water (U.S.D.E., n.d.). Since all these sources exist in nature, human activity is focused on generating energy from them. Similarly, obtaining a reliable and secure energy supply has changed countries' political and economic approaches. In terms of demand and supply for the main subject of the study, that is natural gas, there are two major areas of inquiry for the prices. Natural gas prices are perceived to be mainly associated with oil and coal prices from the supplier side. In contrast, from the consumer side, it is observed on the side of the demand of the industry, housing, and electricity production concerns. Actually, the global importance of natural gas energy commodity began to increase after the 1980s. Along with industrial utilization, several other uses of sectors have evolved, driving up natural gas demand even more. Nonetheless, the role of pipelines in transporting natural gas has increased in the scope of technological progress at the time, and the perception of natural gas has thus become an instrument for policy beyond borders. Eventually, this issue stimulated the transformation of international natural gas trade into a fact that is both an economic activity and a topic of international policy. Additionally, aspects such as natural gas pricing, contract types, duration, and terms of trade contracts have become more of a global political economy issue than a commercial one. Some producers have used this power as a policy instrument for importing countries with significant energy constraints, and consequently, these countries have pursued several strategies. One of the most effective outcomes of this effort was the idea of Liquefied Natural Gas (LNG). Therefore, a gas trading potential for reaching

distant demanders and new markets has emerged with the arrival of LNG while importing economies maintained diverse resources. (Şahin, 2021)

Natural gas commodity contracts are indeed the outcome of market circumstances associated with the regional pricing mechanism that differs across the major international markets where natural gas prices are determined and traded. As a result, one must first grasp the natural gas pricing methodology before evaluating natural gas contracts. It differs between the major global marketplaces where natural gas is priced and traded. Moreover, as natural gas transforms into a more significant source of energy, natural gas pricing models are becoming increasingly important for demanders, suppliers, and policymakers. Therefore, examining the factors affecting the price and price volatility is of great importance for the whole global economy.

Regarding trade and natural gas pricing, hubs are essential for the industry. A hub is a geographic area where numerous trade parties exchange services. Correspondingly, the principal US gas hub is Henry Hub (NGO), the UK gas hub is National Balancing Point (NBP), and there are other gas hubs in North West Europe, such as Zeebrugge (ZEE) (Belgium), Title Transfer Facility (TTF) (Holland), NetConnect Germany (NCG) (Germany), PEGs (France) (Heather, 2012). A hub in natural gas trading can be either a physical hub where pipeline infrastructures are linked, such as NGO or ZEE, or a virtual hub where natural gas is exchanged as a balancing point inside the pipeline, such as NBP. NBP is the British Pounds benchmark for gas into British islands and LNG supplies, whereas TTF is the Euros standard for the North-Western European gas market. (Heather, 2019). On the other hand, NGO is the US Dollars benchmark for the US Market; ZEE is a transit hub linked to NBP and priced in British Pounds; Japan Korean Marker (JKM) is the benchmark price assessment for spot physical LNG cargoes in Northeast Asia and worldwide.

Moreover, oil (as Brent and WTI in the study) and coal are the primary substitute energy commodities for natural gas and are closely related in terms of pricing and volatility. Because natural gas and other energy sources are substitutable, the prices of associated energy sources impact each other. Across different markets, there is a significant difference in the price of natural gas that end-users are willing to pay. In discordance with the oil market, there are no price-setting cartels within the natural gas market. Specifically, the price of natural gas imports is determined by the structure and economics of trade between importing and exporting countries (Stern, 1984).

The price volatility transmission between natural gas and related energy sources is a particular field of study, as well as the effects of these energy sources on each other in terms of price. The concept of price volatility refers to the price fluctuations of a commodity, and the day-to-day percentage variation in a commodity's price is utilized to assess volatility. The so-called volatile market is expressed by the degree of deviation rather than the price level. While considering pricing as a consequence of the demand and supply mechanism, the volatility can be described as a consequence of the market's

fundamental demand and supply dynamics. Accordingly, volatility with high degrees indicates unique demand and supply dynamics and gives a gauge of market price uncertainty. Energy commodities such as natural gas, crude oil, and coal are often more volatile than other commodities in terms of pricing. One of the rationales for the volatility of energy prices is that many users have limited opportunities to substitute alternative fuels. Actually, the impact of price volatility varies depending on the consumers' demand and patterns of purchase. As compared to industrial and commercial users, prices for residential consumers are considerably more consistent. On the other hand, electric power plants and other high-volume consumers extensively rely on contracts and market purchases for the short term without fixed pricing terms, and these consumers are ready to accept price swings in exchange for cost savings and the option to switch to alternative fuels if necessary (EIA, 2007).

Likewise, the focus of this study is the abovementioned volatility subject. The ability to accurately monitor the volatility of energy prices is crucial for decision-making by policymakers, hedging tactics used by production and refinery companies, and, eventually, short-term price movements of traders on financial markets. Energy price volatility substantially impacts economic indicators through production cost channels, making it a significant cost factor for strategic decisions.

Natural gas price is the primary driving factor behind natural gas economics and market contracts amongst suppliers and demanders. There is a substantial amount of literature and various approaches about natural gas pricing, variables influencing natural gas pricing, and the relation between the prices of substitutes (especially oil and coal) and the price of natural gas (see, for example, Egenhofer et al., 1998; Serletis and Herbert, 1999; Emery and Liu, 2002; Serletis and Rangel-Ruiz, 2004; Krichene, 2002; Serletis and Shahmoradi, 2005; Ghouri, 2006; Villar and Joutz, 2006; Panagiotidis and Rutledge, 2007; Brown and Yücel, 2008; Neumann, 2009; Mohammadi, 2011; Manzoor and Seiflou, 2011; Regnard and Zakoïan, 2011; Ramberg and Parsons, 2012; Erdös, 2012; Brigida, 2014; Atil et al., 2014; Ji et al., 2014; Hartley and Medlock, 2014; Giziene and Zalgiryte, 2015; Hulshof et al., 2016; Shi and Variam, 2016; Geng et al., 2016a; Batten et al., 2017; Caporin and Fontini, 2017; Asche et al., 2017; Jadidzadeh and Serletis, 2017; Ji et al., 2018; Zhang and Ji, 2018; Zhang et al., 2018, Şahin, 2021) while there is relatively less on the perspective of the volatility of natural gas prices and the substitutes (see, for example, Ewing, 2002; Pindyck, 2004; Mu, 2007; Lin and Wesseh, 2013; Lin and Li, 2015; Ergen and Rizvanoglu, 2016; Jadidzadeh and Serletis, 2017; Batten et al., 2017; Wiggins and Etienne, 2017). Recent academic studies regarding natural gas pricing and the factors determining natural gas prices indicate that natural gas price volatility has significantly increased. Factors affecting demand and supply in natural gas markets, such as weather conditions, modern innovations, the shale gas revolution, political and financial occurrences, and issues regarding alternative energy commodities, all contribute to increased volatility in natural gas prices.

Moreover, there are not many papers investigating the causes of the volatility for the energy commodities, especially for different natural gas markets, benefiting the Dynamic Conditional Correlation Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (DCC-GARCH) model operated in this study (see Pindyck, 2004; Mu, 2007; Creti et al., 2013; Nicola et al., 2016; Basher and Sadorsky, 2016; Perifanis and Dagoumas, 2018; Behmiri et al., 2019).

The importance of the study in terms of its contribution to the literature is that examining the volatility between the examined energy commodity variables is essential in explaining price changes and determining the relationship. In addition, to the best of our knowledge, the causes of the price volatility of natural gas prices in various markets via their close substitutes have not been examined in the literature with DCC-GARCH model benefited in the study.

In this study, while Brent and WTI are employed as exogenous variables and serve as benchmarks for oil and natural gas prices, the other exogenous variable, coal, comes out on one of the tops when it comes to products that are close alternatives for natural gas. Furthermore, TTF, NGO, NBP, ZEE (the specified natural gas hubs) and LNG (with the developing role of natural gas transportation) are taken as endogenous variables, and they are significant in terms of pricing the natural gas trade. The DCC-GARCH model is used to analyze the dynamics of the volatility of endogenous variables such as NBP, NGO, TTF, ZEE, JKM prices via exogenous variables such as Brent Oil (BRENT), West Texas Intermediate Oil (WTI), Newcastle Coal (COAL) prices. The relevant price data for the analysis is on a daily basis, and the joint time period is between June 2, 2014 and May 25, 2022. The main reason behind using the DCC-GARCH model in this research is that it assures the variance-covariance matrix of the return distribution is positive definite while also generating more robust conditional correlation estimations (Tse and Tsui, 2002). The consistency of multivariate and univariate volatility estimates is a desirable feature of DCC models in practice. When additional variables are introduced into the system, the volatility estimates for the initial assets will stay unchanged, and correlations also may remain intact, according to the way the model is adjusted. According to the empirical findings obtained as a result of the examination carried out with the DCC-GARCH model, it is understood that coal prices seem more critical in terms of natural gas pricing because natural gas mainly replaces coal. Based on the acquired results, the higher the coal prices, the higher the volatility. Moreover, this effect is also seen in Brent and WTI, but the relationship is more effective in coal. The importance of the outcomes is to contribute to the literature and energy markets in an empirical and concrete sense in order to investigate the causes of volatility in related natural gas prices via the substitutes.

An overview of the study is as follows: After an introduction to the topic, including a literature review, and concepts of the study, Section 1 discusses the data specifications. Afterward, the research methodology and

the empirical findings are presented in Section 2, whereas a discussion is provided in Section 3, and the study concludes in the last section.

1. DATA

In this study, the DCC-GARCH model was used to analyze the volatility between endogenous variables taken as National Balancing Point (NBP), Henry Hub (NGO), Title Transfer Facility (TTF), Zeebrugge Hub (ZEE), Japan Korean Marker (JKM) futures prices and exogenous variables taken as Brent Oil (BRENT), West Texas Intermediate Oil (WTI), Newcastle Coal (COAL) futures prices. The main reason for determining these endogenous and exogenous variables was that the exogenous variables of BRENT, WTI, and COAL were close substitutes for natural gas. The overall time span of the data was January 7, 1997 and May 25, 2022 while the joint time span in the analysis was June 2, 2014 and May 25, 2022 on a daily basis, and the summary of the data is presented in Table 1.

Table 1. Data Summary

Variable (Price)	Abbreviation	Data Source	Unit
Henry Hub	NGO	Refinitiv Eikon Database	Dollars per Million Btu
National Balancing Point	NBP	Refinitiv Eikon Database	GBP per Therm
Title Transfer Facility	TTF	Refinitiv Eikon Database	Euros per MWh
Zeebrugge Hub	ZEE	Refinitiv Eikon Database	GBP per Therm
Japan Korean Marker LNG	LNG	Energy Market Price Database	Dollars per Million Btu
Brent Oil	BRENT	Refinitiv Eikon Database	Dollars per Gallon
West Texas Intermediate Oil	WTI	Refinitiv Eikon Database	Dollars per Gallon
Newcastle Coal	COAL	Energy Market Price Database	Dollars per Tonne

More information on the energy commodity variables used in the study can be given as follows:

Henry Hub (NGO) was established by The New York Mercantile Exchange (NYMEX) as the primary market hub for natural gas in the United States. It is located on the US natural gas pipeline system, which connects to four intra- and nine inter-state pipelines. A location differential regarding Henry Hub is used to price natural gas traded at another hub that varies based on local supply and demand as well as transportation costs (Heather, 2015).

National Balancing Point (NBP) is designated by The Network Code as a virtual trading point to support the mechanism of balance. It is, in effect, the entire NTS where shippers appoint their buys and sells, and National Grid Gas daily balances the system. The NBP also grew substantially as well as a natural gas trading point and hub. Because the NBP market has reached maturity, its potential for further growth may be limited. Nonetheless, the NBP has expanded in recent years, attracting even more new participants, including, for the first time, companies that have not previously traded as shippers (Heather, 2012).

The Title Transfer Facility (TTF) is a virtual trading hub where the Dutch TSO, Gas Trading Services (GTS), enables market players to transfer gas that is already existing in the GTS system, which is entry-paid gas, to another party. It can also be traded as futures contracts on the ICE-Index. TTF can function “as a virtual entrance point in the portfolio of a shipper or trader who buys or a virtual exit point in the portfolio of a shipper or trader who sells natural gas on it”. Despite functioning under an open and transparent framework, it appears that the TTF, which grew quickly at first but then looked to stagnate for four years or so, had reached its potential. (Heather, 2012).

Zeebrugge Hub (ZEE) is a transit hub, commonly known as a physical hub, located outside of the town of Zeebrugge and supplying natural gas from nearby countries, adjacent LNG facilities, or the Belgian market. The Zeebrugge region is amongst the major ports for the delivery of natural gas in the European Union (EU), with connections to a range of pipeline gas and LNG suppliers. The Interconnector Zeebrugge Terminal (IZT) links the Belgian grid to the underwater Interconnector pipeline, which routes to England. The LNG Terminal at Zeebrugge acts as the entry point for LNG deliveries to North West Europe. The ZEE hub trades in pence per Therm and is commonly referred to as the “NBP across the channel” since it is physically linked by the Interconnector UK Pipeline to NBP hub. The purely physical design provides benefits for large-scale natural gas transportation, and ZEE is truly geographically positioned to take advantage of natural gas flows to and from France, the United Kingdom, Norway, the Netherlands, Germany, and the neighboring LNG terminal and Belgian gas grid (Heather, 2012).

Japan Korean Marker LNG (JKM) is a benchmark price assessment for spot physical LNG shipments and was established by S&P in 2009. It is used in spot transactions, offers, and a wide range of maturity contracts in both Northeast Asia and throughout the World. Moreover, “the spot market value of cargoes Delivered Ex-Ship (DES) into Japan, South Korea, China and Taiwan” is reflected by JKM, and it indicates the spot LNG cargoes' day-to-day tradable value at the specified delivery location and date (SP, n.d.).

Brent Oil (BRENT) futures is the transaction reference price introduced in 1988 and referenced by about two-thirds of all petroleum contracts worldwide, making it the most commonly used marker of all. BRENT is used for pricing various crude oil grades “produced and traded not only in Europe,

the Mediterranean, and Africa but also in Australia and some countries in Asia” (EIA, 2014).

West Texas Intermediate Oil (WTI) is a light and sweet oil grade produced in the US, which is priced in the trading hub of Cushing, Oklahoma. WTI is the primary oil benchmark in the United States and the Western Hemisphere (EIA, 2014).

Newcastle Coal (COAL) is thermal coal that is exported and delivered in terms of Free on Board (FOB) from Newcastle, New South Wales, Australia. It is the Asia-Pacific region’s benchmark price for seaborne thermal coal (IM, n.d.; ICE, n.d.).

2. METHODOLOGY AND EMPIRICAL FINDINGS

2.1 Methodology

The methodology of the Dynamic Conditional Correlation Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (DCC-GARCH) model conducted in the study for investigating the pricing and the causes of volatility in natural gas prices is given in the following. The parameters of the variance specification equation can be estimated by implementing the Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (ARCH) model by Engle (1982). As a result, the data was able to determine the consistent estimates needed to model the variance equation using the model. Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (GARCH) parameterizations of Bollerslev (1986) are a helpful generalization of this model. Furthermore, GARCH models can be used to investigate the efficiency of crude oil markets, investigate the impact of resource price uncertainty on economic growth rates, investigate the links between related products, test the presence of persistence and the leverage effect, analyze the consequences of price fluctuations and the introduction of futures trading, and forecast energy prices. The conditional variance in GARCH models is defined as a function of the squared residuals and the conditional variance in the past. Several multivariate GARCH models have been proposed and developed to investigate the co-movement of various financial and economic variables. The Constant Conditional Correlation (CCC) specifications were offered by Bollerslev (1990) for modeling the time-invariant conditional correlation matrix. The primary issue in the CCC technique is the constant conditional correlation assumption over time, which is impractical for empirical application (Engle, 2002; Tse and Tsui, 2002). As a result, the CCC model was generalized to the DCC-GARCH model in discrete and independent studies. Moreover, the DCC-GARCH model was favored because it endorses the positive definiteness of the return distribution’s variance-covariance matrix while simultaneously providing more robust conditional correlation estimates (Tse and Tsui, 2002). It is also worth noting that multivariate and univariate volatility assessments are consistent with one another, which is a useful and practical feature of DCC models. The volatility projections for the initial assets will remain unchanged

when new variables are introduced to the system, and correlations may even remain unchanged depending on how the model is amended.

Therefore, Engle's (2002) DCC-GARCH model is utilized in this study to explain the volatility dynamics and conditional correlations among the system of natural gas, oil, and coal prices. The empirical model's justification is as follows.

Let r_t be a $n \times 1$ vector of natural gas prices. An AR(1) process for r_t conditional on the data is specified as,

$$r_t = \mu + ar_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

The residuals are written as,

$$\varepsilon_t = H_t^{1/2} z_t \quad (2)$$

where H_t is the conditional covariance matrix of r_t and z_t is a $n \times 1$ *i.i.d.* random vector of errors. Two steps are required in order to estimate the DCC-GARCH model firstly, the GARCH parameters are estimated and secondly, the conditional correlations are estimated. The $n \times n$ conditional covariance matrix H_t is expressed as,

$$H_t = D_t R_t D_t \quad (3)$$

where R_t is the conditional correlation matrix of the standardized returns, and D_t is a diagonal matrix of time-varying standard deviations on the diagonal and expressed as,

$$D_t = \text{diag} \left(h_{1,t}^2, \dots, h_{n,t}^2 \right) \quad (4)$$

$$R_t = \text{diag} \left(\frac{-1}{q_{1,t}^2}, \dots, \frac{-1}{q_{n,t}^2} \right) Q_t \text{diag} \left(\frac{-1}{q_{1,t}^2}, \dots, \frac{-1}{q_{n,t}^2} \right) \quad (5)$$

The expressions for h are univariate GARCH models, where H is a diagonal matrix. The elements of H_t for the GARCH(1,1) model can be represented as,

$$h_{i,t} = \omega_i + \alpha_i \varepsilon_{i,t-1}^2 + \beta_i h_{i,t-1} \quad (6)$$

Q_t is a symmetric positive definite matrix containing the conditional variances-covariances and the q_t is the time varying variable of the matrix and the GARCH-DCC(1,1) model is given as,

$$Q_t = (1 - \theta_1 - \theta_2) \bar{Q} + \theta_1 z_{t-1} z'_{t-1} + \theta_2 Q_{t-1} \quad (7)$$

where \bar{Q} is the $n \times n$ unconditional correlation matrix of the standardized residuals $z_{i,t}$ as $z_{i,t} = \varepsilon_{i,t} / \sqrt{h_{i,t}}$. The non-negative parameters θ_1 and θ_2 are associated with the exponential smoothing process used to construct the dynamic conditional correlations. As long as $\theta_1 + \theta_2 < 1$, the DCC model is mean-reverting. These parameters are estimated by maximizing the Log Likelihood function given as,

$$L = -\frac{1}{2} \sum_{t=1}^T (2 \log(2\pi)) + 2 \log(|D_t|) + \log(|R_t|) + z'_t R_t^{-1} z_t \quad (8)$$

Conclusively, the dynamic conditional correlation estimator is given as,

$$\rho_{i,j,t} = \frac{q_{i,j,t}}{\sqrt{q_{i,i,t} q_{j,j,t}}} \quad (9)$$

2.2. Empirical Findings

According to the empirical findings obtained via the econometric techniques described in the methodology section of the study, the estimated parameters of the DCC-GARCH model are reported in Table 2. In the table, each PANEL (for example, PANEL I) reports the findings corresponding to different exogenous variables as the first for BRENT, the second for WTI, the third for COAL, the fourth for COAL AND BRENT, and the fifth for COAL AND WTI. Moreover, each Panel (for example, Panel A1) of the table reports the findings as the first for the Mean equation, the second for the Variance equation, and the third for the model specifications. In particular, Table 2 reports the analysis carried out with endogenous variables such as TTF, ZEE, NBP, NGO, and LNG. The model is estimated by an AR(1) term in the mean equation. The DCC is estimated using a multivariate t distribution to be taken into account the return distribution's non-normality. Volatility clustering is supported by the statistical significance of the α and β terms.¹ Furthermore, the coefficients that are estimated have a sum of value less than one, which demonstrates the mean reversion of the dynamic conditional correlations.²

Table 2. Estimation Results of TTF, ZEE, NBP, NGO, LNG with BRENT, WTI, COAL, COAL AND BRENT, COAL AND WTI

	TTF	ZEE	NBP	NGO	LNG
PANEL I: BRENT					
Panel A1: Mean					
Constant	0.000792 (0.4726)	-0.000578 (0.1583)	0.000279 (0.6351)	0.000313 (0.4536)	0.000256 (0.7442)
BRENT_{t-1}	-0.113932 (0.0017)	0.036859 (0.1174)	-0.036453 (0.0151)	0.008008 (0.7035)	0.007440 (0.8480)
BRENT_{t-2}	-0.127947 (0.0000)	-0.013059 (0.5427)	-0.152560 (0.0000)	0.043468 (0.0493)	-0.019504 (0.5430)
Lag1	-0.002008 (0.9382)	-0.056561 (0.0034)	0.019280 (0.3410)	-0.033136 (0.0913)	0.006363 (0.9922)
Lag2	0.005614 (0.8024)	-0.038939 (0.0357)	-0.007152 (0.6090)	-0.035031 (0.0687)	-0.000631 (0.9993)
Panel A2: Variance					
Constant	0.000704 (0.0000)	5.06E-06 (0.0000)	0.000440 (0.0000)	1.02E-05 (0.0000)	0.000575 (0.0000)
ε_{t-1}^2	0.192615 (0.0000)	0.089041 (0.0000)	0.394037 (0.0000)	0.083110 (0.0000)	0.072229 (0.0000)
h_{t-1}	0.529825 (0.0000)	0.923727 (0.0000)	0.410806 (0.0000)	0.910450 (0.0000)	0.583554 (0.0000)
BRENT_{t-1}	0.006908 (0.0000)	0.000286 (0.1670)	0.007535 (0.0000)	-0.000316 (0.2902)	0.004190 (0.0000)
Panel A3: Model Statistics					
R²	-0.008825	0.002587	0.000331	0.006472	0.000164
Log likelihood	5613.898	5930.820	5607.279	6451.969	5608.901
PANEL II: WTI					
Panel B1: Mean					
Constant	-0.000190 (0.5742)	-0.000614 (0.1321)	-0.000187 (0.6491)	0.000322 (0.4418)	6.79E-05 (0.9585)
WTI_{t-1}	0.024544 (0.1175)	0.013565 (0.4999)	-0.024322 (0.1382)	0.017733 (0.3479)	0.002009 (0.9580)

¹ The level of significance is at the 5% level unless otherwise mentioned.

² Series of interest do not have unit root. These tests are not reported here to save space.

WTI_{t-2}	-0.034017 (0.0479)	-0.023408 (0.2422)	-0.026420 (0.1819)	0.007558 (0.6781)	-0.020418 (0.6106)
Lag1	-0.109113 (0.0000)	-0.055922 (0.0037)	0.007547 (0.7055)	-0.033833 (0.0882)	0.001877 (0.9985)
Lag2	-0.017111 (0.3711)	-0.037160 (0.0441)	-0.033196 (0.0754)	-0.032431 (0.0914)	0.005034 (0.9961)
Panel B2: Variance					
Constant	1.79E-05 (0.0000)	4.96E-06 (0.0000)	3.50E-05 (0.0000)	1.03E-05 (0.0000)	0.000880 (0.0000)
ε_{t-1}^2	0.241569 (0.0000)	0.088695 (0.0000)	0.290948 (0.0000)	0.084521 (0.0000)	0.069597 (0.0059)
h_{t-1}	0.779153 (0.0000)	0.923995 (0.0000)	0.741639 (0.0000)	0.909137 (0.0000)	0.582327 (0.0000)
WTI_{t-1}	-0.000244 (0.4626)	6.19E-05 (0.7371)	0.000496 (0.1806)	-8.82E-05 (0.7238)	0.002697 (0.0000)
Panel B3: Model Statistics					
R²	-0.008935	0.002062	0.004639	0.004647	0.000518
Log likelihood	6245.267	5929.744	5866.654	6450.269	5422.971
PANEL III: COAL					
Panel C1: Mean					
Constant	-0.000423 (0.3986)	-0.000341 (0.5750)	0.000894 (0.8031)	0.000292 (0.5655)	0.000339 (0.9052)
COAL_{t-1}	0.109206 (0.0015)	0.186001 (0.0000)	-0.060642 (0.6091)	0.038529 (0.2556)	0.180181 (0.0072)
COAL_{t-2}	0.028803 (0.4746)	0.021927 (0.6013)	-0.060162 (0.2470)	0.031079 (0.3767)	0.003388 (0.9743)
Lag1	-0.084743 (0.0004)	-0.042381 (0.0883)	0.046650 (0.3258)	-0.025483 (0.2599)	0.002984 (0.9944)
Lag2	-0.029369 (0.2026)	-0.053920 (0.0180)	-0.081421 (0.0461)	-0.053642 (0.0223)	-0.001936 (0.9947)
Panel C2: Variance					
Constant	2.18E-05 (0.0000)	9.43E-06 (0.0000)	0.003225 (0.0000)	8.28E-06 (0.0001)	0.001860 (0.2736)
ε_{t-1}^2	0.219380 (0.0000)	0.076452 (0.0000)	0.167801 (0.0000)	0.092293 (0.0000)	-0.003234 (0.0631)
h_{t-1}	0.793007 (0.0000)	0.930302 (0.0000)	0.538257 (0.0000)	0.906584 (0.0000)	0.589946 (0.1241)
COAL_{t-1}	0.000239 (0.7207)	0.002839 (0.0000)	0.037407 (0.0000)	0.000649 (0.0385)	0.000762 (0.6384)
Panel C3: Model Statistics					
R²	-0.000719	0.010146	0.003427	0.005370	0.002403
Log likelihood	4095.758	3821.971	2779.278	4416.010	3241.863
PANEL IV: COAL AND BRENT					
Panel D1: Mean					
Constant	-0.000464 (0.3526)	0.000137 (0.8749)	0.000687 (0.8494)	0.000270 (0.5941)	0.000169 (0.9553)
COAL_{t-1}	0.102379 (0.0034)	0.137503 (0.0005)	-0.032500 (0.7805)	0.041340 (0.2253)	0.143880 (0.0648)
COAL_{t-2}	0.040373 (0.3178)	0.061208 (0.1271)	-0.059248 (0.5534)	0.022342 (0.5254)	0.008035 (0.9304)
BRENT_{t-1}	0.024565 (0.2474)	-0.066563 (0.0597)	-0.151172 (0.1732)	-0.010389 (0.6513)	-0.022844 (0.8406)
BRENT_{t-2}	-0.046589 (0.0394)	-0.008233 (0.7260)	-0.005313 (0.9665)	0.044303 (0.0714)	-0.030557 (0.7947)
Lag1	-0.086841 (0.0004)	0.041381 (0.1850)	0.007535 (0.8446)	-0.025732 (0.2605)	0.002590 (0.9941)
Lag2	-0.024430 (0.2970)	-0.085816 (0.0028)	-0.003459 (0.9350)	-0.055507 (0.0194)	0.004162 (0.9910)
Panel D2: Variance					
Constant	2.19E-05 (0.0000)	0.000319 (0.0000)	0.003349 (0.0000)	8.39E-06 (0.0001)	0.001903 (0.3164)

ε_{t-1}^2	0.220505 (0.0000)	0.286736 (0.0000)	0.143733 (0.0000)	0.087950 (0.0000)	-0.003314 (0.5780)
h_{t-1}	0.792342 (0.0000)	0.641416 (0.0000)	0.549891 (0.0000)	0.909838 (0.0000)	0.591765 (0.1529)
COAL _{t-1}	0.000139 (0.8419)	0.007481 (0.0000)	0.038572 (0.0000)	0.000857 (0.0119)	0.000924 (0.5886)
BRENT _{t-1}	0.000398 (0.4266)	0.005323 (0.0000)	0.009239 (0.3271)	-0.000668 (0.0699)	0.002210 (0.6436)
Panel D3: Model Statistics					
R ²	-0.001372	0.008502	-0.000185	0.008061	0.003598
Log likelihood	4098.418	3679.360	2742.462	4418.967	3230.217
PANEL V: COAL AND WTI					
Panel E1: Mean					
Constant	-0.000460 (0.3576)	0.000513 (0.6795)	0.001238 (0.7310)	0.000269 (0.5950)	0.000254 (0.9295)
COAL _{t-1}	0.105603 (0.0025)	0.133744 (0.0028)	-0.048782 (0.6798)	0.040107 (0.2392)	0.186924 (0.0070)
COAL _{t-2}	0.035783 (0.3770)	0.054966 (0.2034)	-0.019159 (0.7700)	0.029562 (0.3990)	0.007883 (0.9380)
WTI _{t-1}	0.018637 (0.2980)	0.001003 (0.9788)	-0.069448 (0.4479)	0.001108 (0.9576)	-0.033810 (0.6347)
WTI _{t-2}	-0.035568 (0.0796)	-0.043729 (0.1709)	0.002848 (0.9650)	0.004953 (0.8104)	-0.044584 (0.5625)
Lag1	-0.086288 (0.0004)	-0.000915 (0.9737)	0.009137 (0.8373)	-0.026926 (0.2429)	0.003746 (0.9922)
Lag2	-0.024633 (0.2888)	-0.012791 (0.5039)	-0.038889 (0.3483)	-0.051792 (0.0289)	0.000585 (0.9985)
Panel E2: Variance					
Constant	2.20E-05 (0.0000)	0.001020 (0.0000)	0.003348 (0.0000)	8.13E-06 (0.0001)	0.001844 (0.2405)
ε_{t-1}^2	0.219782 (0.0000)	0.094385 (0.0000)	0.144862 (0.0000)	0.086963 (0.0000)	-0.003184 (0.0193)
h_{t-1}	0.792783 (0.0000)	0.502505 (0.0000)	0.548923 (0.0000)	0.910934 (0.0000)	0.589404 (0.0994)
COAL _{t-1}	0.000119 (0.8641)	0.009353 (0.0000)	0.038553 (0.0000)	0.000935 (0.0055)	0.000724 (0.6474)
WTI _{t-1}	0.000341 (0.4550)	0.004710 (0.0000)	0.005914 (0.4672)	-0.000781 (0.0233)	0.001796 (0.5987)
Panel E3: Model Statistics					
R ²	-0.001105	0.007190	0.002561	0.005450	0.003298
Log likelihood	4097.749	3488.309	2741.897	4418.004	3249.202

Notes: 1) *p*-values are reported under the corresponding parameters in parentheses.
2) EViews econometric software is used for the analysis.

In Table 2, Panel A1 of PANEL I reports the percentage change in the BRENT for two lags for the symmetric responses, whereas Panel A2 is for the variance. It is estimated that the BRENT coefficient for TTF, NBP, and LNG are positive and statistically significant. This suggests that the higher is the BRENT higher the price and volatility of TTF, NBP, and LNG. However, the coefficients for ZEE and NGO for the BRENT are not statistically significant. Moreover, Panel A3 is for the model statistics and expresses that it is a panel system, and it is possible that the R² can be less than zero as in other PANELS. The same exercises applied in PANEL I are repeated respectively in the following PANELS in the table by replacing the related exogenous variables. In PANEL II, WTI is used rather than BRENT, and it is found that an increase in WTI eventually increases the price and volatility of LNG. In PANEL III,

coal prices are replaced with oil prices, and apparently, the increase in COAL do increase the price and volatility of ZEE, NBP, and NGO. In PANEL IV, COAL and BRENT are used together as the exogenous variables, and the results imply that an increase in COAL and BRENT also increase the price and volatility of ZEE, NBP, and NGO. Finally, in PANEL V, COAL and WTI are used, and the findings indicate that an increase in COAL and WTI increase the price and volatility of ZEE, NBP, and NGO. Moreover, in PANELs IV and V, oil prices are statistically significant at the 10% level for NGO. The abovementioned implications of the empirical findings are summarized in Table 3 as follows.

Table 3. Empirical Findings for Price and Price Volatility Transmission

Variable (PANEL)	BRENT (I)	WTI (II)	COAL (III)	COAL AND BRENT (IV)	COAL AND WTI (V)
TTF	↑	-	-	-	-
ZEE	-	-	↑	↑	↑
NBP	↑	-	↑	↑	↑
NGO	-	-	↑	↑	↑
LNG	↑	↑	-	-	-

3. DISCUSSION

Natural gas has emerged as a significant energy source in the World due to growing global concern about the increasing energy necessity and the impact of Carbon Dioxide (CO₂) on climate change via emissions from fossil fuels, whereas natural gas is remarkably the cleanest one among other fossil fuels. Additionally, the fluctuations in natural gas prices have a growing impact on economic decisions. In recent years, there has been significant volatility in the price of natural gas. Consequently, it is in the best interests of national policy for governments to comprehend what causes price volatility in the energy markets, particularly in the natural gas markets.

Market demand and supply primarily determine the price of natural gas. On the other hand, prices commonly maintain a balance between demand versus supply. Therefore, the demand and supply of natural gas are typically affected by variations in price while changes in demand and supply also affect the price. Natural gas prices generally rise/fall when supply is low/high, and prices tend to increase/decrease with higher/lower demand levels. There are several exogenous factors affecting the natural gas market demand and supply other than price. The main supply-side factors are production, international trade, and storage levels, while weather conditions, the state of the economy, and the cost of other substituting energy commodities like coal and oil are the main factors that affect demand. As an energy source for electricity production and heating, there are a small number of short-term alternatives for natural gas. In the context of this study, prices of the substitutes like oil and coal, which sometimes may be a reasonable alternative to natural gas for power generators, manufacturers, and other major customers, may affect the demand

(EIA, n.d.). Therefore, the issue of competition and substitution with alternative energy sources might impact natural gas pricing. Depending on the cost of each fuel, certain large fuel consumers, such as industrial plants and power plants, can alternate amongst natural gas, coal, and oil. Hence, if the prices of alternative fuels fall, switching from natural gas may result in decreasing demand and the price of natural gas falling or vice versa. Moreover, as a result of developments in natural gas markets, consumption increased even more, and price volatility stimulated as well. Accordingly, as the natural gas demand gets higher, fluctuations in demand or supply over a short period of time potentially cause major price modifications.

In general terms, beyond pricing, there are various reasons for the volatility of natural gas prices, including the changes in prices of substitute energy commodities. Major factors affecting natural gas market volatility can be presented as supply, international trade, market information, weather conditions, storage, delivery restraints, and substitutable energy commodity prices. Accordingly, this paper aims to contribute to the literature on understanding energy price volatility modeling that would be beneficial to energy market players and policymakers in the way of prediction and exploration of the interdependence of natural gas, oil, and coal market prices and transmission of volatilities using recent data explained in Section 1.

Conclusion

In this study it is aimed to analyze the causes of the price volatility in natural gas prices of National Balancing Point (NBP), Henry Hub (NGO), Title Transfer Facility (TTF), Zeebrugge Hub (ZEE), and Japan Korean Marker (JKM) with prices of Brent Oil (BRENT), West Texas Intermediate Oil (WTI) and Newcastle Coal (COAL) using DCC-GARCH model for the joint period from June 2, 2014 to May 25, 2022 on a daily basis. In the study, NBP, NGO, TTF, ZEE, and JKM prices are taken as endogenous variables, while BRENT, WTI, and COAL are taken as exogenous variables. In the analysis carried out within the scope of the study, the effects of substitute energy commodities specified as exogenous variables on the volatility transmission of natural gas prices in different markets, which are endogenous variables, were examined. The key contribution of the study to the literature is to observe the volatility causes and interactions among the system of different natural gas markets via oil and coal prices benefiting the DCC-GARCH model. Price volatility of energy commodities is of great concern to all market players as well as policymakers. Since their introduction, a considerable amount of research has focused on applying the ARCH and GARCH models to analyze the volatility of energy commodity prices. The DCC-GARCH model's greatest utility for the series of analyses in this study is the ability to analyze the relationships between oil, natural gas, and coal energy commodity prices and their volatilities.

Eventually, crude oil and coal are close substitutes for natural gas, and as the prices of the substitutes change, they affect the price of natural gas. The

empirical evidence of this study obtained via the analysis carried out with the DCC-GARCH model reveals that coal prices seem to be more effective in terms of natural gas price volatility as a substitute, and the higher the coal prices, the higher the price itself and volatility of the natural gas prices. Moreover, these findings are also compatible with Brent oil and WTI oil, but the relationship is more effective in coal because natural gas mainly replaces coal in practical terms as a substitute. This aspect provides a source of leverage in terms of natural gas price movements and volatility transmission from oil and coal to natural gas prices.

The implications of this study suggest that coal ranks first in substitution with natural gas and significantly impacts the fluctuation of natural gas prices. The situation of replacing coal with natural gas has gained more importance and has come to the fore, mainly due to reasons such as the recent COVID-19 pandemic, the Russia-Ukraine war, and high-grade fluctuations in energy commodity prices. While the demand for coal in the World increases, its price also increases, and natural gas prices and volatility are affected by this condition. Price increases in coal cause more natural gas usage, and natural gas prices also increase, eventually the natural gas price volatility. In addition, oil prices, another subject of the study, are also effective in the natural gas pricing system. The uncertainties and fluctuations in oil prices are undeniably felt in natural gas prices. According to the outcomes obtained in the study, this situation will increase the volatility in natural gas prices, and it is likely to see the mentioned effects with empirical results. In almost all of the results, excluding LNG, the effect of coal on natural gas price fluctuations is clearly seen, while the relevant effect of petroleum products remains slightly limited. Considering these results, it is essential that both commercial and management-based planning be carried out in a long-term and foresighted manner.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Göktuğ ŞAHİN %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Göktuğ ŞAHİN %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

References

Asche, F., Oglend, A., Osmundsen, P. (2017). Modeling UK natural gas prices when gas prices periodically decouple from the oil price. *The Energy Journal*, 38(2), 131-148.

- Atil, A., Lahiani, A., Nguyen, D. K. (2014). Asymmetric and nonlinear pass-through of crude oil prices to gasoline and natural gas prices. *Energy Policy*, 65, 567-573.
- Basher, S. A. and Sadorsky, P. (2016). Hedging emerging market stock prices with oil, gold, VIX, and bonds: A comparison between DCC, ADCC and GO-GARCH. *Energy Economics*, 54, 235-247.
- Batten, J. A., Ciner, C., Lucey, B. M. (2017). The dynamic linkages between crude oil and natural gas markets. *Energy Economics*, 62, 155-170.
- Behmiri, N. B., Manera, M., Nicolini, M. (2019). Understanding dynamic conditional correlations between oil, natural gas and non-energy commodity futures markets. *The Energy Journal*, 40(2), 55-76.
- Bollerslev, T. (1990). Modeling the coherence in short run nominal exchange rates: A Multivariate Generalized ARCH Model. *Review of Economics and Statistics*, 72(3), 498-505.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity. *Journal of Econometrics*, Vol.31, 307-327.
- Brigida M. (2014). The switching relationship between natural gas and crude oil prices. *Energy Economics*, 43, 48-55.
- Brown, S. P. and Yücel, M. K. (2008). What drives natural gas prices?. *Energy Journal*, 29(2), 45-60.
- Caporin, M. and Fontini, F. (2017). The long-run oil–natural gas price relationship and the shale gas revolution. *Energy Economics*, 64, 511-519.
- Creti, A., Joëts, M., Mignon, V. (2013). On the links between stock and commodity markets' volatility. *Energy Economics*, 37, 16-28.
- Egenhofer, C., Chevalier, J. M., Labory, S. (1998). The development of competition in European Gas Markets. Working Party Report No.18, Centre for European Policy Studies.
- EIA. (2007). Analysis of Price Volatility in Natural Gas Markets. Retrieved from U.S. Energy Information Administration: <https://www.eia.gov/naturalgas/articles/ngprivolatilityindex.php>

- EIA. (2014). Benchmarks play an important role in pricing crude oil. Retrieved from U.S. Energy Information Administration: <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=18571>
- EIA. (n.d.). Natural gas explained: Factors affecting natural gas prices. Retrieved from U.S. Energy Information Administration: <https://www.eia.gov/energyexplained/natural-gas/factors-affecting-natural-gas-prices.php>
- Emery, G. W. and Liu, Q. (2002). An analysis of the relationship between electricity and natural-gas futures prices. *Journal of Futures Markets: Futures, Options, and Other Derivative Products*, 22(2), 95-122.
- Energy Market Price Database. <https://energymarketprice.com>
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50, 987-1007.
- Engle, R. F. (2002). Dynamic conditional correlation: a simple class of Multivariate Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity Models. *Journal of Business & Economic Statistics*, 20, 339-350.
- Erdös, P. (2012). Have oil and gas prices got separated?. *Energy Policy*, 49, 707-718.
- Ergen, I. and Rizvanoghlu, I. (2016). Asymmetric impacts of fundamentals on the natural gas futures volatility: An augmented GARCH approach. *Energy Economics*, 56, 64–74.
- Ewing, B. T., Malik, F., Özfidan, O. (2002). Volatility transmission in the oil and natural gas markets. *Energy Economics*, 24(6), 525-538.
- Geng, J. B., Ji, Q., Fan, Y. (2016). How regional natural gas markets have reacted to oil price shocks before and since the shale gas revolution: A multi-scale perspective. *Journal of Natural Gas Science and Engineering*, 36, 734-746.
- Ghouri, S. S. (2006). Forecasting natural gas prices using cointegration technique. *OPEC Review*, 30(4), 249-269.
- Giziene, V. and Zalgiryte, L. (2015). The assessment of natural gas pricing. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 213, 111-116.

- Glosten, L. R., Jagannathan, R., Runkle, D. E. (1993). On the relation between the expected value and the volatility of the nominal excess return on stocks. *The Journal of Finance*, 48(5), 1779-1801.
- Hartley, P. R., Medlock III, K. B., Rosthal, J. E. (2008). The relationship of natural gas to oil prices. *The Energy Journal*, 29(3), 47-65.
- Hartley, P. R. and Medlock III, K. B. (2014). The relationship between crude oil and natural gas prices: The role of the exchange rate. *The Energy Journal*, 35(2), 25-44.
- Heather, P. (2012). Continental European gas hubs: Are they fit for purpose?. OIES Paper: NG63, Retrieved from The Oxford Institute for Energy Studies: <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2012/06/NG-63.pdf>
- Heather, P. (2015). The evolution of European traded gas hubs. OIES Paper: NG104, Retrieved from The Oxford Institute for Energy Studies: <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2016/02/NG-104.pdf>
- Heather, P. (2019). European traded gas hubs: a decade of change. OIES Energy Insight: 55. Retrieved from The Oxford Institute for Energy Studies: <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2019/07/European-traded-gas-hubs-a-decade-of-change-Insight-55.pdf>
- Hulshof, D., Van der Maat, J. P., Mulder, M. (2016). Market fundamentals, competition and natural-gas prices. *Energy Policy*, 94, 480-491.
- ICE. (n.d.) New Castle Coal Futures. Retrieved from The Intercontinental Exchange: <https://www.theice.com/products/1137/globalCOAL-Newcastle-Coal-Futures>
- IM. (n.d.). Newcastle Coal. Retrieved from Index Mundi: <https://www.indexmundi.com/commodities/glossary/newcastle-coal>
- Jadidzadeh, A. and Serletis, A. (2017). How does the US natural gas market react to demand and supply shocks in the crude oil market?. *Energy Economics*, 63, 66-74.
- Ji, Q., Geng, J. B., Fan, Y. (2014). Separated influence of crude oil prices on regional natural gas import prices. *Energy Policy*, 70, 96-105.

- Ji, Q., Zhang, H. Y., Geng, J. B. (2018). What drives natural gas prices in the United States?: A directed acyclic graph approach. *Energy Economics*, 69, 79–88.
- Krichene, N. (2002). World crude oil and natural gas: A demand and supply model. *Energy Economics*, 24(6), 557-576.
- Lin, B. and Li, J. (2015). The spillover effects across natural gas and oil markets: Based on the VEC-MGARCH framework. *Applied Energy*, 155, 229-241.
- Lin, B. and Wesseh Jr, P. K. (2013). What causes price volatility and regime shifts in the natural gas market. *Energy*, 55, 553-563.
- Lorenzo Capiello, L., Engle, R. F., Sheppard, K. (2006). Asymmetric dynamics in the correlations of global equity and bond returns. *Journal of Financial Econometrics*, 4(4), 537-572.
- Manzoor, D., and Seiflou, S. (2011). Are crude oil, gas and coal prices co-integrated?. *Iranian Economic Review*, 15(28), 29-51.
- Mohammadi H. (2011). Long-run relations and short-run dynamics among coal, natural gas and oil prices. *Applied Economics*, 43(2), 129-137.
- Mu X. (2007). Weather, storage, and natural gas price dynamics: Fundamentals and volatility. *Energy Economics*, 29(1), 46-63.
- Neumann A. (2009). Linking natural gas markets-is LNG doing its job?. *The Energy Journal*, 30, 187-199.
- Nicola, F. D., Pace, P. D., Hernandez, M. A. (2016). Co-movement of major commodity price returns: Time-series assessment. *Energy Economics*, 57, 28-41.
- Panagiotidis, T. and Rutledge, E. (2007). Oil and gas markets in the UK: Evidence from a cointegrating approach. *Energy Economics*, 29(2), 329-347.
- Perifanis, T. and Dagoumas, A. (2018). Price and volatility spillovers between the US crude oil and natural gas wholesale markets. *Energies*, 11(10), 27-57.
- Pindyck, R. S. (2004). Volatility in natural gas and oil markets. *The Journal of Energy and Development*, 30(1), 1-19.

Ramberg, D. and Parsons, J. (2012). The weak tie between natural gas and oil prices. *The Energy Journal*, 33(2), 13-35.

Thomson Reuters Refinitiv Eikon Database.
<https://eikon.thomsonreuters.com>

Regnard, N. and Zakoian, J. M. (2011). A Conditionally Heteroskedastic Model with time-varying coefficients for daily gas spot prices. *Energy Economics*, 33(6), 1240-1251.

Şahin, G. (2021). Natural gas economics in the scope of long-term contracts of Turkey. Gazi Press, Ankara, Turkey, April 2021.

Serletis, A. and Herbert, J. (1999). The message in North American energy prices. *Energy Economics*, 21(5), 471-483.

Serletis, A. and Rangel-Ruiz, R. (2004). Testing for common features in North American energy markets. *Energy Economics*, 26(3), 401-414.

Serletis, A. and Shahmoradi, A. (2005). Business cycles and natural gas prices. *OPEC Review*, 29(1), 75-84.

Shi, X. and Variam, H. M. P. (2016). Gas and LNG trading hubs, hub indexation and destination flexibility in East Asia. *Energy Policy*, 96, 587-596.

SP. (n.d.). Platts JKM (Japan Korea Marker) LNG Price Assessment. Retrieved from S&P Global:
<https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/our-methodology/price-assessments/lng/jkm-japan-korea-marker-gas-price-assessments>

Stern, J. P. (1984). International Gas Trade in Europe: The Policies of Exporting and Importing Countries. Gower Publishing Company Limited, London, United Kingdom, November 1984.

Tse, Y. K. and Tsui, A. K. C. (2002). A Multivariate Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity Model with time-varying correlations. *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(3), 351-362.

U.S.D.E. (n.d.). Energy sources. Retrieved from U.S. Department of Energy:
<https://www.energy.gov/science-innovation/energy-sources>

- Villar, J. A. and Joutz, F. L. (2006). The relationship between crude oil and natural gas prices. Energy Information Administration, Office of Oil and Gas, 1, 1-43.
- Wiggins, S. and Etienne, X. L. (2017). Turbulent times: Uncovering the origins of US natural gas price fluctuations since deregulation. *Energy Economics*, 64, 196-205.
- Zhang, D. and Ji, Q. (2018). Further evidence on the debate of oil-gas price decoupling: A long memory approach. *Energy Policy*, 113, 68-75.
- Zhang, D., Shi, M., Shi, X. (2018). Oil indexation, market fundamentals, and natural gas prices: An investigation of the Asian premium in natural gas trade. *Energy Economics*, 69(C), 33-41.

APPLICATION AREAS OF E-SIGNATURE TECHNOLOGY IN SUPPLY CHAIN AND ITS EFFECTS ON SUPPLY CHAIN MANAGEMENT

Metin YILDIRIM*

Abstract

Considerable progress has been made in information technology and cryptology in recent decades. A outcome of these developments is the electronic signature technology. Electronic signature technology has responded to the needs of security, reliability, and legal acceptability in several application areas. E-signature technology is an essential part of legal and economic systems. Electronic signature technology's legal basis began to form at the end of the 20th century. Several countries have passed laws governing the electronic signature technology. Supply chain systems have a highly complicated structure. Supply chain operations have taken place in various locations, possibly across multiple countries. A supply chain operation structure requires high integration of legal and economic systems. The public and private sector have conducted several electronic signature technology implementations in many supply chain processes. Electronic signature technology is used in various new applications that affect supply chain operations. The research focused on the legal and technical fundamentals of electronic signatures, their use and impact on supply chain management.

Keywords: *E-Signature, Supply Chain, Electronic Signature Technology*

TEDARİK ZİNCİRİNDE E-İMZA TEKNOLOJİSİNİN UYGULAMA ALANLARI VE TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİNE ETKİLERİ

Öz

Bilişim teknolojileri ve kriptoloji alanında önemli gelişmelerin her geçen gün hızlandığı görülmektedir. Bu gelişmelerin sonuçları arasında elektronik imza teknolojisi gelmektedir. Elektronik imza teknolojisi, çeşitli uygulama alanlarında güvenlik, güvenilirlik ve yasal kabul edilebilirlik ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Elektronik imza teknolojisi, yasal ve ekonomik sistemlerin önemli bir parçası olarak yer almaktadır. Elektronik imza teknolojisinin yasal dayanağı yirminci yüzyılın sonlarında oluşmaya başlamıştır. Elektronik imza teknolojisini ile ilgili yasal düzenlemeler farklı coğrafyalarda yer alan bir dizi ülkede başlamıştır. Önemli kısmında, gerekli ön adımların atıldığı tespit edilmiştir. Değişen şartlar, kanuni düzenlemelerde bir dizi güncellemeyi gerekli kılmıştır. İlgili düzenlemeler önemli

* Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi İİSBF Lojistik Yönetimi, meyildirim@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0424-9834>.

sayıda ülke tarafından tamamlanmıştır. Tedarik zinciri sistemleri oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Tedarik zinciri operasyonları farklı konumlarda, muhtemelen birden fazla ülkede yürütülmektedir. Kamu ve özel sektör, birçok tedarik zinciri sürecinde çeşitli elektronik imza teknolojisi uygulamaları gerçekleştirmiştir. Elektronik imza teknolojisi, tedarik zinciri işlemlerini etkileyen çeşitli uygulamalarda kullanılmaktadır. elektronik imzaların yasal ve teknik temelleri, kullanımları ve tedarik zinciri yönetimi üzerindeki etkileri araştırmada yer alan temel konu başlıklarıdır.

Anahtar Kelimeler: E-İmza, Tedarik Zinciri, Elektronik İmza Teknolojisi

Introduction

Both professionals and academics have regard the supply chain as one of a crucial business functions. Information technology and cryptology significantly impact efficient and effective communication in supply chain management. The primary interest area of cryptology science is secure communications. The history of cryptology draws back to over 2500 years. Initially considered a branch of linguistics, cryptology science later developed solid mathematical foundations. Compared to logistics and cryptology, information technology has a more recent past. Information technology (IT) manages and delivers information using voice, data, and video. Hardware, software, services, and support infrastructure are managed and deliver information. With the advancement of IT in the recent time frame, IT has tremendous impacts on communication. The foundation of digital signature technology is the information and cryptology technologies. The key benefits of a digital signature are authentication, integrity, and nonrepudiation. These topics are critical items that will resolve different vital problems in supply chain management. The rapid advancements in electronic signature technology have made the use of electronic signatures in various supply chain activities by the public and private sector. Electronic signature usage accounts for about 17% of the world's GDP (Dzhangarov and Suleymanova, 2020:6). Many supply chain operations extensively use electronic document management systems that support e-signatures. Use of e-signatures is becoming increasingly crucial in supply chain operations.

1. DIGITAL TRANSFORMATION IN SUPPLY CHAIN MANAGEMENT

The flow of materials, services, and related information begins at suppliers and ends at the point of consumption in the context of the supply chain. Although material and financial flows are primarily unidirectional, information flow is bidirectional in all supply chain processes. The flow of material, finance, and information must be optimized to increase the efficiency and effectiveness of supply chain processes. Efforts have been made to increase material, financial, and financial flows. Information flow is the critical item that significantly impacts the supply chain's effectiveness

and efficiency. The supply chain's efficiency and productivity have gradually increased. Bills of lading, in which information stated in the document would be beneficial to all related parties in planning processes, Purchase order would example for upstream information flow. It contains vital information to be used in operation and inventory planning. Authentication, integrity, and nonrepudiation are highly desired features in both downstream and upstream flows. One of the key technologies that can provide these attributes to information flow is a digital signature accompanied by a time stamp.

Allocating digitalization to most supply chain processes could result in optimal or near-optimal solutions. Efforts in information flow to increase efficiency and productivity could positively impact significant supply chain processes. Even though companies have understood the importance of digital transformation of the supply chain on a global scale, only a small fraction they are pleased with the business gain of digitization. One of the roots causes is thought to be people's negative attitude toward digital transformation (Agrawal et al., 2019). The introduction of Industry 4.0 technologies has improved the efficiency of production processes. Industry 4.0 caused a decline in the need for labor. employees are at risk of losing their jobs as a result of this situation. In contrast, even under harsh conditions, businesses can maintain their competitiveness by maintaining efficient production (Bağcı, 2018: 122-125). Inadequacies in leadership, digital skills, and top management support are significant topics that could be classified as the main barriers to digital transformation implementation (Kohnke, 2017: 87-89). Talent, urgency sense, strategic orientation, the appropriate organizational structure, aligned business objectives, flexible business processes, confidence in keeping confidential information, the existence of sector-specific guidelines, and the ability to keep up with digital business dynamism are essential topics in achieving successful digital transformation. The deficiencies in these topics may harm successful implementation (Agrawal et al., 2019). The removal of these barriers will not only need great efforts but also need a great time .

All internal and external parties in the supply chain process take an active role in information creation, usage, and sharing. The information flow causes challenges and creates opportunities to improve efficiency. Digital Transformation not only creates business values but also forces the implementation of new technological methods in all critical supply chain processes. The research on digital transformation in supply chain management focuses primarily on the level of impact of technological solutions (Büyüközkan and Göçer, 2018:174). Several sectors, especially textiles, contribute significantly to the industrialization of countries because of their dynamic structure and ability to adjust to technological changes(Şişmanand Bağcı,2014:31). Implementing new technologies in supply chain operations could increase efficiency and the relative

competitive advantage. Decreased process time and operating cost are the following advantages. The stated possible outcomes are crucial for the private and public sectors (Calatayud et al., 2018). Classical supply chain logistics operations consist of paper-based documentation and digital-based processes. Digital transformation of supply chain processes will have a positive impact on value, affordability, and accessibility. Digital transformation in the supply chain is based on three main pillars. They are digitalization, technology implementation, and supply chain (Patrucco et al., 2020: 1094). Digitalization could be defined as the digital technology usage leading to business model revision, creation of new income, and value-generating opportunities (Schreckling and Steiger, 2017). Project management, technology-human interaction, technology infrastructure establishment, and technology enablers are the four categories of technologies implementation. The supply chain is the final pillar and is divided into six categories: process, analytics, automation, reconfiguration, and integration (Büyüközkan and Göçer, 2018:170). The supply chain of the high technology production and services sector would not only have a major impact on economic growth, but also on gross fixed capital formation and employment. (Erkişi and Boğa,2019:669). Due to the changes in the global market, not only corporations but also governments have been forced to adopt a digital transformation in the supply chain. Many governments have made and implemented several important legal and administrative regulations to eliminate administrative and legal barriers that prevent the digital transformation in the supply chain processes. In many countries, governments have implemented digital transformation projects within the scope of increasing efficiency and productivity in all supply chain-related processes and many successful examples have been seen.

2. LEGAL FRAMEWORK OF ELECTRONIC SIGNATURE

An electronic signature is the output of the transformation process of a handwritten signature into digital format. Biometric authentication methods have been used in this process. The foundation of a digitalized signature, a branch of electronic signature, is information and cryptography technology. In many countries, the authorities make significant efforts during the transformation process to the digital society. User authentication, message integrity, and nonrepudiation are the key features of an electronic signature. These features are the critical elements in the digital transformation of supply chain processes.

Authentication, message integrity, and nonrepudiation in transactions and communication are essential processes. Electronic signature authentication is a reliable and effective technique. The use of electronic signatures could end disputes resulting from these causes. The compatibility of legal regulations is an essential prerequisite for the implementation of electronic signatures. Lawmakers in many countries are working on new laws and regulations to expand the use of electronic signatures.

Traditional signatures are used in most of the transactions and communication in supply chain processes. Even though a globally accepted definition of a traditional signature does not exist, a traditional signature is the written form of the person's name in an elegant and stylized manner. Advances in technology have led to the emergence of the electronic signature concept. The electronic signature definition varies with different laws and regulations. In the Florida electronic commerce act electronic signature is defined as "any letters, characters, or symbols, manifested by electronic or similar means, executed or adopted a party with an intent to authenticate a writing"(Florida Electronic Signature Act, 1996). In Turkish Electronic Signature Law No:5070, an electronic signature is defined as the "Electronic data attached to other electronic data or logically linked to electronic data and used for authentication purposes" (Turkish Electronic Signature Act, 2004). UN approved Model Law on Electronic Signatures (MILES) defined electronic signatures as "data in electronic form in, affixed to or logically associated with, a data message, which may be used to identify the signatory about the data message and to indicate the signatory's approval of the information contained in the data message"(Model Law on Electronic Signatures Adopted by the United Nations Commission on International Trade Law, 2001). In many countries, laws and regulations strictly regulate the technical and legal aspects of electronic signatures. Electronic signature and time stamp structure, electronic certification service providers' missions and liabilities, and issues related to certificates given by foreign electronic certification service providers are the important subjects for which regulations are completed or work in progress stage in many countries.

The Model Law of Electronic Commerce (MLEC) is one of the initial regulations. The United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL) drafted MLEC. U.N. The General Assembly approved MLEC in 1996. The law is a guide that includes required procedures and principles for modern data recording and communication techniques. The main intention of MLEC is "to serve as a model to countries for the evaluation and modernization of certain aspects of their laws and practices in the field of commercial relationships involving the use of computerized or other modern communication techniques, and for establishing relevant legislation where none presently exists" (UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment 1996, 1996). The technology-neutral approach has been used in MLEC(Fischer, 2001:235). Continuation of UNCITRAL studies on the related subject resulted in preparing the Model Law on Electronic Signatures (MILES) in 2001. In the law, the reliability of electronic signatures is bound to the satisfaction of a series of requirements. One of the critical requirements is the relationship between signature creation data and the signatory. The signatory should not only be the sole party who has control of signature creation data but also be

linked to signature creation data. Another stated requirement is the ability to detect any alteration in the electronic signature and related information after signature (Model Law on Electronic Signatures Adopted by the United Nations Commission on International Trade Law, 2001)

On the European side, Directive 1999/93/EC of the European Parliament has been stated as one of the early legislation. Facilitation of electronic signature usage and increasing legal recognition are the stated aims of the directive. It has been structured as an electronic signatures and specific certification-services legal framework. According to the directive, qualified certificates generated by secure signature creation devices and compliance with the stated requirements are required for advanced electronic signatures to be legally equivalent to handwritten signatures. (Directive 1999/93/EC, 2022). Most of the EU Member States and candidate countries have taken the necessary actions to implement the directive (Orthacker et al., 2010:104). Significant progress has been achieved in harmonizing their national law with the directives among EU Member States and candidate countries (Dumortier et al., 2003:141). Directive 1999/93 enabled legal usage of the e-signature in communications among administrations, citizens, and businesses in electronic applications with fiscal implications (Manea, 2014:228). A framework for cross-border and cross-sector electronic signature usage for safe, trustable, and practical electronic transactions was the missing point for the directive. To improve and extend the scope of Directive 1999/93/EC, the European Parliament approved Regulation (EU) No 910/2014 on electronic identification and trust services for domestic electronic transactions (eIDAS) in 2014. Directive 1999/93/EC was repealed in 2016(Regulation (EU) No 910/2014, 2014). Increasing the usage not only of electronic signatures but also trust services, creating a united EU digital market, and establishing a consistent legal framework for accepting electronic IDs and signatures for all EU member states are the principal aims of the eIDAS(Şimşek et al., 2019:138).

On the United Kingdom side, one of the first regulations on e-signature was put into force in the U.K. Electronic Communications Act 2000(ECA). The enactment date of ECA is May 25, 2000. Legal recognition of electronic signatures and the processes through which they are verified, created, and transmitted are listed among the main objectives of the relevant law (Electronic Communications Act 2000-UK Public General Acts, 2000). In the continuation of the legal process, The Electronic Signatures Regulations 2002 was put in force on 08.03.2002. The stated purpose of the act is to implement Directive 1999/93/EC for electronic signatures (The Electronic Signatures Regulations 2002 (Revoked)-UK, 2002).

One of the first regulations in the USA on this subject is the Uniform Electronic Transactions Act proposed by the National Conference of Commissioners on Uniform State Laws. UETA has not only played the model law role in US jurisdictions but also established the legal equivalence of electronic signatures with hand-written signatures (Uniform Electronic

Transaction Act, 2000). UETA is technologically neutral with no preferences on applicable technology such as Public Key Infrastructure (Blythe, 2005:13).

In Turkey, legal regulation efforts on E-Signature have been started in the scope of harmonization activities during the EU integration process of Turkey. Legal regulation regarding electronic signatures was made with the E-signature law numbered 5070. The law was published in the Official Gazette on January 23, 2004, and went into effect on July 23, 2004. The legal framework governs the legal structure of electronic signatures, the activities of electronic certificate service providers, and the procedures for using electronic signatures.(Turkish Electronic Signature Act, 2004).

3. ELECTRONIC SIGNATURE INFRASTRUCTURE

An electronic signature is a technology-neutral concept that includes all methods used to electronically sign data, documents, and materials. An electronic signature refers to different technical solutions, including biometric and digital signatures that enable the identification of signees. Digital signature is a cryptographic software technology based on encrypting and decrypting data asymmetrically (Yılmaz, 2016:3443)

Electronic signatures can be classified in a variety of ways. Binary classification based on whether digital signature techniques have been used or not is one of the leading classification methods (Çitli et al., 2012). Inserting the scanned version of the hand-written signatures into an electronic document is one of the most common electronic signature types created without using digital signature techniques. Signing by hand with a special pen on the computer screen is another electronic signature type classification. Using biological characteristics such as fingerprint, palm print, voice, retina, and DNA replication in the authentication process are among the methods in which digital signature techniques have not been used (Bengshir and Topcan, 2008:97).

The other widely accepted electronic signature classification is the classification specified in eIDAS, and which has divides electronic signatures into three primary headings: Simple, Advanced, and Qualified electronic signature. A simple signature is an electronic form that can be presented as evidence of a signer's acceptance or approval of the document Signed document and signature being in electronic form, signature either being attached or logically associated to electronic data are the main prerequisites of a simple electronic signature (Şimşek et al., 2019:139) Attaching the scanned copy of handwritten signature to the document, approval button clicking, any password that will enable us to identify the sender and writing name and surname at the end of the e-mail could list as the examples of simple signature.

A simple electronic signature is the base for an electronic signature. In article 25 Part 1 of eIDAS, an electronic signature being in electronic form

or not meeting the qualified electronic signature's requirements shall solely be enough to deny the legal effect of the electronic signature (Regulation (EU) No 910/2014, 2014). This stated article did not imply that a simple electronic signature is legally equivalent to a hand-written signature (Şimşek et al., 2019:138;139) The second group is called advanced electronic signatures. According to eIDAS, a connection between the signatory and the signature and access to the signatory's identity was established using e-signature creation data. The ability of the signatory to detect any subsequent change in the data is a requirement for advanced electronic signatures listed in Article 26 of eIDAS(Regulation (EU) No 910/2014, 2014). The unique link between signatory, ability to determine the signatory, creation by electronic signature creation data, and detectability of data change is the listed requirement for advanced electronic signatures, which are stated in Article 26 of eIDAS electronic signature creation data under the signatory (Erdösi, 2018:408)

A qualified electronic signature is not only the last class of electronic signature but also the single electronic signature that has an equivalent legal effect to a handwritten signature. Article 26 Clause 12 of eIDAS states that a qualified electronic signature is an advanced electronic signature with two additional requirements. Initial requirements include creating the electronic signature with a qualified device.. The other requirement is that the signature should be based on a qualified certificate. The personal information of the electronic certificate holder and the public key information of the certificate are included in the electronic certificate. Requirements for qualified certificates for electronic signatures have been submitted in Annex 1 of eIDAS. Qualified certificates and private keys are kept in qualified electronic signature creation devices. Annex 2 of eIDAS contains the requirements for qualified electronic signature creation devices. Even though a technology-neutral approach has been used in eIDAS, in Commission Implementing Decision (EU) 2015/1506 of September 8, 2015, advanced and qualified electronic signatures technical formats have been defined. Advanced and qualified electronic signatures must be in CAAdES-, XAdES-, PAdESoder ASiC(Pelikánová et al., 2019). Public key infrastructure (PKI) in the cryptographic system is used to create advanced and qualified electronic signatures (Şimşek et al., 2019:139). Public key infrastructure (PKI) is mainly based on using two keys, namely, public and private keys, which are long digit numbers. the Private Key cannot be determined using the Public key. As it could be understood from the name, a private key is the key in which the owner has full control and keeps a secret. Private keys could be stored in high-security chip cards to eliminate copies and unauthorized use. PINs and biometric methods such as fingerprint and voice recognition have been used in the authentication process to prevent unauthorized use of the private key. The signee utilized a private key in the signing procedure. The public key is open data and is distributed freely. The receiver uses the public key in the signature validation procedure. Public

key cryptographic and digest algorithms have been used in the signature and validation processes. Rivest Shamir and Adleman (RSA), El Gamal, Elliptic Curve, Digital Signature Algorithm (DSA/DSS), and Lucas Sequences (LUC) are major public key algorithms used in advanced and qualified electronic signatures (İskender, 2006:19) SHA could be considered as one of the major digest algorithms used in advanced and qualified electronic signature process. The digital signature process could be separated into two major parts. In the initial part, the document subject to signing has been selected. The hash value of the document must be obtained. Any change in the documents would yield a different hash value. Any document change could be detected by comparing the original hash value with the existing hash value. The identical hash values confirm that the documents on hand are the same as the document at the time of signature. The second stage of the signing process is the encryption process. The obtained hash value obtained is encrypted using a private key. The initial document is sent to the recipient with the encrypted hash value. The signing process is completed with this step. When the signed document is received, a series of verification processes are conducted on the recipient side. The recipient wants to authenticate the signatory and confirm that the received message is the same as the signed message. The first action is to take the hash value of the incoming document. The hash value of the original message is obtained through the decryption of the digital signature using the public key. The two hash values are compared. If these values are identical, the recipient is confident that the document was signed with the sender's private key and that the retrieved document is the original signed document (Şenocak, 2001:100).

In functional terms, an electronic signature serves three essential functions: signee authentication, message integrity, and nonrepudiation. A document bearing the electronic signature allows the authentication of the signee. The first assumption is that the Electronic Certificate Service Provider created the certificate for the right person and delivers it to the related person. The relevant document is electronically signed only with the private key. The authentication of the signed document is conducted only with the related public key. These key pairs have a mathematical link. Verification cannot be performed without the relevant public key. This property of the electronic signature provides signee authentication (Bengshir and Topcan, 2008:98).

Message integrity is checked through the comparison of hash values. A change in the signed document results in a different hash value. In the verification process, the file with an electronic signature is decrypted with the public key, and the digest value is obtained. However, the hash value of the document in hand is acquired. If the two hash values are identical, message integrity could be confirmed. Otherwise, the document with an electronic signature could not be verified.

The last function of an electronic signature is nonrepudiation. This function is defined as the signee's inability to claim that the signature on the document is not his own. Two essential elements provide this feature. The first of these is that the document can only be signed only by the private key. It is impossible to sign the document with the publicly available public key. The second element is that the private key is under the signer's control over the entire period. The signing process is impossible without his/her consent and knowledge. The factor that will disrupt this feature is the situations where it is necessary to know whether the relevant certificate is valid at the date of signature. Denial possibilities can be reduced using timestamps in electronic signatures.

4. ADOPTION OF ELECTRONIC SIGNATURE IN SUPPLY CHAIN

The supply chain may be considered a line composed of several points. The delivery of commodities to the point of consumption has been set at the end of the line, while the procurement procedure has been placed at the starting point. Electronic signatures can be reliable solutions as an insurer of authentication, message integrity, and nonrepudiation. Electronic signature technology has been implemented in many services for supply chain management.

Among the business documents in the supply chain, one of the most exchanged items is an invoice. The most common types could be listed as commercial, proforma, freight, and consular invoices. Many governments worldwide are showing great efforts to digitize the invoicing process and spread the e-invoicing concept on a solid foundation. Increasing supply-chain financing efficiency, eliminating human-made errors in invoice processing, reducing invoice storage costs, and reducing payment processing delays are among the main advantages of e-invoicing (IMDA, 2022). Member states of the European Union have issued required regulations regarding the electronic invoicing of public procurement within the framework of the conditions specified in Directive 2014/55/EU. One method that could be used to ensure the authenticity of the origin and the integrity of the content of the invoice, as stated in Clause 25 of the directive, is the use of an electronic signature (Directive 2014/55/EU, 2014). Every European union member state has a different approach to dealing with an electronic invoice. B2G electronic invoice status of European union member states has been stated in the eInvoicing Country Fact sheets. Sweden, Spain, Slovenia, Romania, Portugal, Poland, Norway, Netherlands, Malta, Luxembourg, Lithuania, Latvia, Italy, Ireland, Iceland, Hungary, Greece, Germany, France, Finland, Estonia, Denmark, Czechia, Cyprus, Croatia, Bulgaria, Belgium, and Austria have completed the implementation phase of B2G electronic invoicing according to European standard. The Slovak Republic and Liechtenstein are two countries within the EU for which European standards for electronic invoice are not entirely implemented. Spanish

regulation mandates an electronic signature on all B2G electronic invoices. Hungarian legislation enabled the use of electronic signatures for the authenticity of the B2G e-invoice origin and the integrity of B2G e-invoice content. In Romania, additional legislation for regulating the usage of electronic signatures in the process of B2G electronic invoicing has been issued (EU 2021 EInvoicing Country Factsheets, 2022). Andorra, Argentina, Brasil, Canada, Colombia, Chile, Hong Kong, Israel, Japan, Mexico, Peru, Qatar, United Arab Emirates, and Uruguay are among the countries, which enable the use of electronic signature technology in their electronic invoicing process (Global E-Invoicing - Countries Containing e-Invoicing Information, 2022). Considering that there are 193 member states of the United Nations, it is seen that electronic signature technology in e-invoice processes has a deficient percentage of usage (Growth in United Nations Membership, 2022). The number of countries that have created and implemented the necessary e-invoice regulations is steadily increasing. Many e-invoicing concerns are expected to arise as more businesses use electronic invoices in B2B and B2C transactions. Regarding the problems originating from invoice origin authenticity and invoice content integrity, electronic signature technology is one of the key technologies that would help overcome such problems. It is among the major indicators of an increase in the usage of electronic signatures in the e-invoice processes

Transportation costs are a significant portion of the total costs in supply chain management. The process of transportation documents has a key impact on the efficiency of supply chain operations. Ocean Bill of Lading, Short Form Bill of Lading, Liner Bill of Lading, Container Bill of Lading, Charter Party Bill of Lading, Non-Negotiable Sea Way Bill, and Mate Receipt are among the primary transportation documents in Maritime Transportation. CMR, Rail Way Bill, Air Waybill, Multimodal Bill of Lading, Courier Receipt, FIATA FCR, FIATA FCT, and FIATA FBL are the other important transport document types. Great efforts have been made to digitize documents using electronic signature technology.

Transportation documents play a significant key role, especially in international transportation. According to the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL) report, the estimated cost of transportation documents is around \$ 420 billion per year (Jović et al., 2019). Transportation sector administration costs have been estimated at 8,738 and 9,287 million euros for 2025 and 2030, respectively. The estimated figures based on transportation mode for 2025 and 2030 are submitted as follows: 6,614 and 7,026 million euros for road, 576 and 625 million euros for rail, 635 and 674 million euros for IWT, 882 and 926 million euros for maritime, 31 and 36 million euros for aviation (Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on Electronic Freight Transport Information, 2018). Cost originating from paper-based transportation documents is one of the major problems in supply

chain management. Other significant issues associated with paper-based transportation documents include delays caused by the document's unavailability at the required time and security issues caused by misplaced, stolen, or lost documents (Jović et al., 2019)

To increase the efficiency, increase speed and reduce cost, a strenuous effort has been on digitalize transportation documents by all related parties. High initial investment cost, significant business process differences between digital and printed transportation documents, not fully determined international standards, insufficient demand from the parties, and high reliance on a paper-based system are among the main obstacles to the digitalization of transportation documents (Civelek et al., 2015). Related parties could unsuccessfully find a unique method for the digitalization of transportation documents. One of the important requirements for digitalizing transportation documents is the international and national legislation unification in the exchange of transport documents.

Different solutions have been implemented on domestic and international levels under countries' current regulations. CMRs are among the first digitized transportation documents. Countries have different rules and regulations affecting the contracts of carriage in international transport. At the level of the United Nations Economic Commission for Europe, the problems have been negotiated on the Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road (C M R). The protocol was signed in Geneva in May 19 1956(Convention on The Contract For The International Carriage of Goods By Road, 1956). 58 countries have ratified it (United Nations Treaty Collection, 2022). Thirty countries have accepted the Additional Protocol to the Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road (CMR) Concerning the Electronic Consignment Note. Uzbekistan, United Kingdom, Ukraine, Turkey, Tajikistan, Switzerland, Sweden, Spain, Slovenia, Slovakia, Russian Federation, Romania, Republic of Moldova, Portugal, Poland, Oman, Norway, Netherlands, Luxembourg, Lithuania, Latvia, Ireland, Iran, Germany, France, Finland, Estonia, Denmark, CzechRepublic, Bulgaria, Belgium, and Belarus are the name of the countries who have signed the addendum (Additional Protocol, 2022). The committee on transport and tourism of the European Parliament approved the regulation on electronic information about the carriage of goods on May 4, 2020. The regulation enforces all member states to use e-CMR by the latest 2025(Bazhina, 2022). Article 3 of the protocol, which regulates the authentication of the electronic consignment note, allows the authentication process to be performed through either use of reliable electronic signatures or other electronic verification methods permitted by the laws of the country in which the electronic consignment note has been made out (E-CMR, 2011). One of the biggest concerns regarding using electronic signatures in transport documents is the requirement that digital certificates be valid in each country where the transport document is processed. Most of the technical and legal regulations

required for electronic signatures have been completed within the EU and member states have fulfilled their obligations. This situation has prevented the problem of losing the validity of digital certificates obtained from EU member countries in other member countries. The number of e-CMR-using countries, especially EU member states, is expected to increase significantly until 2025. Therefore, the use of electronic e-CMR is expected to increase considerably in the near future. The validity of the electronic signature in the e-CMR continues to be a major concern, not only for transport between non-EU countries but also between the EU and non-EU countries. E-CMR that was signed with an e-signature removed or significantly simplified the paperwork. Consequently, more than 66% of the transaction cost savings were achieved. Enhanced transparency resulting from data accuracy, shipment control, and receipt of the shipment is the second significant benefit of electronically signed e-CMR (Bazhina, 2022).

The Air Waybill is the contract of carriage between the shipper and the carrier in air transportation. After January 1, 2019, e-AWB has become the default contract of carriage on enabled trade lanes. The key benefits of e-AWB are the elimination of paper-based processes, increased efficiency, reliability, and delivery times, reduced processing errors, and environmental friendliness (IATA Announces E-AWB, 2022). The first step is using e-AWB as the signature of the Multilateral e-AWB Agreement. IATA recommended Usage Electronic signatures as part of signing the Multilateral Agreement on Electronic Commerce, especially for Freight Forwarders. An increase in electronic signature usage in e-AWB processing is expected especially to overcome authentication problems. IATA e-AWB legislation dealing with the use of electronic signatures needs to be detailed.

The certificate of insurance, insurance policies, and cover tickets are among the primary insurance documents commonly used in supply chain management. Electronic signature technology in several supply chain assurance processes appears feasible in countries where an electronic signature is regulated. E-signature brings the above-stated advantages and increases confidence in the digitalized insurance process. The widespread use of electronic signatures will contribute positively to confidence in digital assurance processes (Çitli et al., 2012:12).

The TIR carnet is another intensive-use digitized transport document that uses electronic signature technology. The TIR (Transports Internationaux Routiers) Convention, established in 1959 and administered by the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), consists of 68 members. The TIR Convention has laid down an internationally recognized procedure. The primary goal of the procedure is to facilitate the cross-border transport of goods. It was carried out using an internationally recognized customs document, the TIR carnet. It shall also provide evidence of internationally valid security (Reis, 2016:23). Members of the TIR Convention started the e-TIR project in 2003.. The project's mission is to

conduct secure data transfer between related parties, including national custom administration parties, by transferring truck contract procedures (Karabulut and Civelek, 2019). Reduced fraud, administrative load, and TIR process delay are the main advantages of e-TIR, whereas the advantages of integrated supply chain management have increased (UNECE, 2022). In clause 258 of eTIR conceptual, functional, and technical documentation version 4.3: eTIR technical specifications, it has been stated that messages exchanged with the international eTIR system must be authenticated and have the integrity to reach nonrepudiation. The use of electronic signatures has enabled nonrepudiation (ETIR Technical Specifications, 2022).

As part of the digitization of the supply chain, electronic signature technology has been used in several projects. One of the initial examples of these projects is ebXML, which was initiated in 1999 by OASIS and the UN Agency/ECE CEFACT. ebXML is a modular series of specifications that allows organizations to conduct their operations via the Internet. It allows organizations to exchange business messages standardized, build business relationships, communicate data in standard terms, and define and record business processes. It has a broad use in the management of the supply chain (Bujak et al., 2018:14). The electronic signature has been optionally configured as part of the message authentication process (EbXML Whitepapers, 2022).

Another important project of interest in this area is the Pan-European Online Public Procurement (PEPPOL) project. The start and completion dates of the project are May 2008 and August 2012, respectively. The project's main aim is to enable cross-border public procurement within the EU internal market. Peppol has defined and implemented a solution based on validation service for cross-border electronic signatures (Ølnes, 2012:282). A substantial number of European countries have implemented Peppol specifications, which have solved interoperability problems in electronic public procurement. Following the completion of the project, the OpenPeppol Association, a nonprofit organization, was founded on September 1, 2012. OpenPeppol's goal is to make it easy for European companies to deal electronically with European public sector purchasers in their procurement processes (OpenPeppol, 2022). Peppol could not be defined as an e-Procurement platform. Peppol has provided specifications for integrating existing eProcurement solutions. Many documents used on the supply chain, including e-Orders, e-Advance Shipping Notes, eInvoices, and eCatalogues can be exchanged within the relevant parties via the Peppol network (Peppol, 2022). Peppol's transport infrastructure was used to connect various eProcurement systems. In securing the message content, digital signature technology has been utilized (Transport Infrastructure, 2022).

Electronic Simple European Networked Services (e-SENS) are on the list of projects considered in this area. Turkey, The Netherlands, Sweden, Spain, Slovenia, Slovakia, Romania, Portugal, Poland, Norway,

Luxembourg, Italy, Ireland, Greece, Germany, France, Estonia, Denmark, Czech Republic, Austria, OpenPEPPOL, and ETSI are the major participants of the project. The project lasted for 48 months and was completed on March 31, 2017. Facilitating the delivery of cross-border digital public services had been among the project's primary goal. eGovernment Basic Services Platform for the eGovernment Cross-Border Digital Infrastructure provided for the Implementation Regulation of the Connecting Europe Facility (CEF) is the primary planned outcome of the project. e-Signature with e-ID, e-Documents, and e-Delivery have been considered among the significant critical tools used in consolidated technical solutions (About the E-SENS, 2022). The Building Block e-Signature was used to build a secure authentication infrastructure in different domains, which is necessary for building interoperable cross-border parties. Electronic signature technology is a component of the Digital Service Infrastructure Building Blocks of the Connecting Europe Facility program. Electronic signature technology is a component of the Digital Service Infrastructure Building Blocks of the Connecting Europe Facility program, mainly using electronic identification and authentication processes (E-Signature Building Block, 2022).

Commercial organizations that offer electronic signature-enabled digitization services in supply chain management came during the last part of the research. Bolero has been considered one of the significant organizations offering electronic signature embedded trade and supply chain digitization services (Bolero Rulebook, 2022). The principal solution for supply chain management that Bolero offers is the electronic bills of lading (Bolero for Carriers and Logistics, 17.08.2022). Another critical organization working in this field is essDOCs in, which the company provide paperless trade solutions. Preferential and Non-Preferential Certificates of Origin, EUR1, ATR, Arab Certificates, Commercial Invoices, and bills of lading are among the significant digitized documents. A substantial amount of documentation, including bills of lading, can be signed electronically on the essDOCs' platforms (EssDOCS, 17.08.2022).

Conclusion

The focus of this research is to identify the application areas of electronic signature technology in the supply chain and examine the shaping effect of electronic signature use on supply chain management. One of the critical requirements for electronic signatures in supply chain processes is the issue of electronic signature law and the necessary legislative changes allowing electronic signatures. One of the critical requirements for electronic signatures in supply chain processes is the issue of electronic signature law and the necessary legislative changes allowing electronic signatures. Another critical issue in electronic signatures is the need to change the relevant legislation with technological development in the electronic signature infrastructure. Our research shows that many countries have completed these

steps. In international supply chain processes, it is necessary to confirm that the relevant digitally signed document follows the laws of all countries . These situations highlight the need for process and standard harmonization across international boundaries. In particular, the European Union's member states have implemented the required changes in this regard. They have substantially reduced the legal barriers to electronic signatures in the global supply chain. One of the most significant effects of an electronic signature is creating a set of generally accepted standards for various processes in supply chain management. Processes within the supply chain must be completed in several signed documents. The electronic signature has resulted in the digitalization of the associated processes. Digitization must improve lengthy and complex supply chain procedures. In supply chain management digitization projects, authenticity, integrity, and nonrepudiation are essential requirements. Electronic signature technology is critical in removing decision-makers' and practitioners' reservations and meeting the specified requirements with confidence.

The need for employees to be physically present in the same work environment will diminish as specific supply chain processes are digitalized. As a result, significant savings on various expenses, particularly employee transportation to and from the office and office rent, would be realized. The elimination of printing and shipping costs is a benefit of documents signed with an electronic signature. One of the most crucial strategies for minimizing the carbon footprint of supply chain operations is the use of electronic signatures. Within the context of the reasons stated, the significance of electronic signature technology in the supply chain is becoming increasingly vital. Electronic signatures are expected to be used in more areas of the supply chain in the near future, and the growth in the number of supply chain transactions completed using an electronic signature is expected to accelerate.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Metin Yıldırım%100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Metin Yıldırım%100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval

Conflict of Interest: The author declares that he has no conflicts of interest.

References

Additional Protocol to the Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road (CMR) concerning the Electronic

Consignment Note. Accessed , July 24 2022.

<https://treaties.un.org/doc/Publication/MTDSG/Volume%20I/Chapter%20XI/XI-B-11-b.en.pdf>

- Agrawal, P., Narain, R., and Ullah, I. (2019). Analysis of barriers in implementation of digital transformation of supply chain using interpretive structural modelling approach. *Journal of Modelling in Management*, 15(1), 297–317. <https://doi.org/10.1108/JM2-03-2019-0066>
- Bağcı, E. (2018). Endüstri 4.0: Yeni üretim tarzını anlamak. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(24), 122-146.
- Bazhina, M. (2022). Disputable Questions of the Use of Digital Technologies in Transportation. *International Journal of Law in Changing World*, 1(1), 33–45. <https://doi.org/10.54934/ijlcw.v1i1.13>
- Bengshir, T. K., and Topcan, F. (2008). Türkiye’de e-İmza Altyapısı ve Kamu Kurumlarında Uygulamalar. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(1), 95–111.
- Blythe, S. E. (2005). Digital signature law of the United Nations, European Union, United Kingdom and United States: Promotion of growth in E-commerce with enhanced security. *Richmond Journal of Law & Technology*, 11(2), 6.
- Bolero Rulebook. Bolero Rulebook. Accessed August 16, 2022. <https://www.bolero.net/wp-content/uploads/2020/04/Bolero-Insights-The-Bolero-Rulebook-NW.pdf>
- Bujak, A., Gurak, M., and Jagodziński, J. (2018). Electronic data interchange (EDI) compliant with EDIFACT as compared to other communication standards in telematics. *Archives of Transport System Telematics*, 11.
- Büyüközkan, G., and Göçer, F. (2018). Digital Supply Chain: Literature review and a proposed framework for future research. *Computers in Industry*, 97, 157–177. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2018.02.010>
- Calatayud, A., Mangan, J., and Christopher, M. (2018). The self-thinking supply chain. *Supply Chain Management: An International Journal*, 24(1), 22–38. <https://doi.org/10.1108/SCM-03-2018-0136>
- Çitli, Z. C., Çetin, A., and Çitli, Z. (2012). Elektronik Sigortacılıkta E-İMZA. *Para ve Sermaye Piyasaları Dergisi*, 2(2), ss. 1–19.

- Civelek, M. E., Uca, N., and Çemberci, M. (2015). eUCP and electronic commerce investments: E-signature and paperless foreign trade. Eurasian Academy of Sciences, *Eurasian Business & Economics Journal*, 3.
- Commission Staff Working Document Impact Assessment Accompanying the document Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on electronic freight transport information COM(2018) 279 final—{SEC(2018) 231 final—{SWD(2018) 184 final}. (2018). EUROPEAN COMMISSION. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:810e3b10-59bb-11e8-ab41-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF
- Convention on The Contract For The International Carriage of Goods By Road, (1956). Accessed August 16, 2022. https://unece.org/DAM/trans/conventn/cmr_e.pdf
- Directive 1999/93/EC. Accessed July 17, 2022. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31999L0093>
- Directive 2014/55/EU, (2014). Accessed July 17, 2022 <http://data.europa.eu/eli/dir/2014/55/oj/eng>
- Dumortier, J., Kelm, S., Nilsson, H., Skouma, G., and Van Eecke, P. (2003). The legal and market aspects of electronic signatures. Study of the European Commission. Accessed July 17, 2022 <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/study-legal-and-market-aspects-signatures>
- Dzhangarov, A. I., and Suleymanova, M. A. (2020). Electronic digital signature. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 862(5), 052054.
- EbXML - Enabling A Global Electronic Market. EbXML WHITEPAPERS. Accessed February 2, 2022 http://www.ebxml.org/white_papers/whitepaper.htm
- Electronic Bills of Lading & Digitised Trade Operations | Bolero. Bolero for Carriers and Logistics. Accessed August 17, 2022. <https://www.bolero.net/carriers-electronic-bills-of-lading/>
- Erdösi, P. M. (2018). Advanced Biometric Electronic Signature in Practice-Lessons for the Public Administration from a Hungarian Case Study. *Central and Eastern European EDem and EGov Days*, 331, 407–418.

- Erkişi, K., and Boğa, S. (2019). High-technology products export and economic growth: A panel data analysis for EU-15 countries. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9(18), 669-683
- E-SENS-About the project.. E-SENS. Accessed August 4, 2022.
<http://www.esens.eu/content/about-project>
- E-Signature. E-SENS. Accessed August 5, 2022.
<http://www.esens.eu/content/e-signature>
- EssDOCS. Accessed August 17, 2022 <https://www.essdocs.com/>
- ETIR technical specifications. ETIR Conceptual, Functional and Technical Documentation Version 4.3: ETIR Technical Specifications. Accessed July 31, 2022 <https://unece.org/sites/default/files/2021-11/ECE-TRANS-WP30-AC2-TIB-2022-05e.pdf>
- EU 2021 eInvoicing Country factsheets. . EInvoicing Country Factsheets. Accessed July 17, 2022 <https://ec.europa.eu/digital-building-blocks/wikis/display/HOME/2021+eInvoicing+Country+factsheets>
- Fischer, S. F. (2001). Saving Rosencrantz and Guildenstern in a Virtual World—A Comparative Look at Recent Global Electronic Signature Legislation. *BUJ Sci. & Tech. L.*, 7, 229.
- Florida Electronic Signature Act, TITLE XXXIX (1996). Accessed July 31, 2022 http://www.leg.state.fl.us/statutes/index.cfm?App_mode=Display_Statute&URL=0600-0699/0668/0668.html
- Global e-invoicing—Countries containing e-invoicing information Inposia. Accessed July 17, 2022 <https://www.inposia.com/en/list-of-countries-e-invoicing/>
- Growth in United Nations membership. United Nations; United Nations. Accessed July 18, 2022 <https://www.un.org/en/about-us/growth-in-un-membership>
- IATA announces e-AWB as default effective January 1 2019. IATA. Accessed July 27, 2022 <https://www.iata.org/contentassets/6c6b8373246b4b2db532ff9c89bee5a7/eawb-default.pdf>

- IMDA. WHAT YOU NEED TO KNOW ABOUT E-INVOICING INITIATIVE. Accessed July 7, 2022 <https://www.imda.gov.sg/-/media/Imda/Files/Programme/Nationwide-E-Invoicing-Framework/E-Invoicing-Infosheet.pdf>
- İskender, G. (2006). Analysis of electronic signature in Turkey from the legal and economic perspectives and the awareness level in the country [Master's Thesis]. Middle East Technical University.
- Jović, M., Tijan, E., Aksentijević, S., Sotošek, B., Pucihar, A., Borstnar, M. J., Bons, R., Seitz, J., Cripps, H., and Vidmar, D. (2019). The role of electronic transportation management systems in seaport digitalization. Proceedings of the 32nd Bled EConference Humanizing Technology for a Sustainable Society, BLED, 1–15.
- Karabulut, C., and Civelek, M. E. (2019). Hybrid-Paperless Adoption & Integration: Evaluation of the Current Situation in Turkey. *Eurasian Business & Economics Journal*,(2019), 10.
- Kohnke, O. (2017). It's Not Just About Technology: The People Side of Digitization. In G. Oswald & M. Kleinemeier (Eds.), *Shaping the Digital Enterprise: Trends and Use Cases in Digital Innovation and Transformation* (pp. 69–91). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40967-2_3
- Manea, A. C. (2014). The Electronic Signature-Technical and Legal Implications. Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series VII: Social Sciences and Law, 2, 225–234.
- Model Law on Electronic Signatures adopted by the United Nations Commission on International Trade Law, (2001). Accessed July 7, 2022 <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/ml-elecsig-e.pdf>
- Ølnes, J. (2012). PEPPOL—experience from four years work on esignature interoperability. In ISSE 2012 Securing Electronic Business Processes (pp. 282–295). Springer.
- Orthacker, C., Centner, M., and Kittl, C. (2010). Qualified mobile server signature. *IFIP International Information Security Conference*, 103–111.
- Electronic Communications Act 2000-UK Public General Acts, (2000). Accessed July 7, 2022 <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/7>

Patrucco, A., Ciccullo, F., and Pero, M. (2020). Industry 4.0 and supply chain process re-engineering: A coproduction study of materials management in construction. *Business Process Management Journal*, 26(5), 1093–1119. <https://doi.org/10.1108/BPMJ-04-2019-0147>

Pelikánová, R. M., Cvik, E. D., and MacGregor, R. (2019). Qualified electronic signature–eIDAS striking Czech public sector bodies. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 67(6), 1551–1560.

Regulation (EU) No 910/2014. (2014). Accessed July 7, 2022 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.257.01.0073.01.ENG

Reis, T. H. (2016). Cross Border Transport Facilitation in the Context of the United Nations General Assembly Resolution 70/197: Prospects for the TIR and the Harmonisation Conventions. 19, 2, 16.

Schreckling, E., and Steiger, C. (2017). *Digitalize or drown. In Shaping the digital enterprise* (pp. 3–27). Springer.

Şenocak, Z. (2001). Dijital İmza ve Dijital İmzanın Borçlar Kanunu Hükümleri Açısından Ele Alınması. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 50(2).

Şimşek, M. M., Özcan, T., Ergun, T., and Çelik, V. (2019). Elektronik İmza Seviyeleri. *Bilgi Yönetimi*, 2(2), 136–144. <https://doi.org/10.33721/by.642860>

Şişman, M., and Bağcı, E. (2014). Türkiye tekstil ve hazır giyim sektöründe ithalat bağımlılığı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 36(1), 29-53.

The Electronic Consignment Note-Additional Protocol To The Convention On The Contract For The International Carriage Of Goods By Road, (2011). Accessed July 7, 2022 <https://unece.org/DAM/trans/conventn/e-CMRe.pdf>

The Electronic Signatures Regulations 2002 (revoked)-UK, (2002). Accessed July 7, 2022 <https://www.legislation.gov.uk/ukxi/2002/318/contents/2002-03-08>

The United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) -About eTIR. . The United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). Accessed July 31, 2022 <https://unece.org/about-etir>

Transport Infrastructure Specifications. Peppol. Accessed August 4, 2022 <https://peppol.eu/transport-infrastructure-specifications/>

Turkish Electronic Signature Act, 5070 (2004). Accessed August 4, 2022 <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5070.pdf>

UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment 1996, (1996). Accessed August 4, 2022 https://digitallibrary.un.org/record/286739/files/19-04970_ebook.pdf

Uniform Electronic Transaction Act, (2000). Accessed August 4, 2022 <https://www.cga.ct.gov/2000/rpt/2000-R-1076.htm>

United Nations Treaty Collection. . Accessed July 24, 2022 https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XI-B-11&chapter=11&clang=_en#1

What is OpenPeppol.. Peppol. Accessed August 3, 2022 <https://peppol.eu/about-openpeppol/what-is-openpeppol/>

What is Peppol? (2022, August 3). Peppol. Accessed August 3, 2022 <https://peppol.eu/what-is-peppol/>

Yılmaz, M. (2016). Elektronik İmzalı Belgelerin Karşılaştırmalı Hukuk ve İdarî Yargılama Hukukunda Delil Niteliği. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(3), 3435–3486.

ARAPÇA-TÜRKÇE DİL ÇİFTİ ÖZELİNDE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME: ÇEVİRİ VE MÜZİK

Sezer YILMAZ* & Senem CEYLAN**

Öz

Kültürler toplumların ayrılmaz parçaları niteliğindedir. Çeviri ise bir topluluktan diğerine kültür alışverişi sağlayan başat bir rol görevi üstlenmiştir. Bu yönüyle çeviri, dilbilimin önemli bir alt başlığı olmasının yanında kültürler arasında mühim bir köprü vazifesi görmektedir. Müzik çevirileri ise toplumlararası sınırları kaldırarak kültürlerin birbirine katkı sağlamasına ve zenginleşmesine olanak tanımaktadır. Çünkü müzik, var olduğu kültürün müzikal kodlarını taşıyan evrensel bir olgu niteliğindedir. Pop, rock, jazz, opera, sanat ve halk müziği gibi müziğin bütün türlerini içerisinde barındıran müzik çevirileri, kültürlerin birbiriyle harmanlanmasını, kültürlerarası kodların aktarımı ile farklı estetik hazlar ve değerler yüklenmesini, nihayetinde farklı toplumlarda aynı estetik etkiyi hissettirme ereğini gütmektedir. Her ne kadar müzik çevirileri biçimsel ve anlamsal estetiğin yanı sıra melodik bir estetik arayış içerisinde olsalar da benzer melodi ve ifadelerle hedef kültürde estetik bir haz ve etki oluşturabilmektedirler. Bu anlayışla ele aldığımız çalışmamızda Türk-Arap müziğinin gelişim süreci ile etkileşimi hakkında bilgi verildikten sonra müzik çevirisi ve çevirmenin genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Müzik çevirisi alanında özellikle karşılaştırmalı incelemelerin az olması nedeniyle ele aldığımız bu çalışmanın çeviribilime katkı sağlayacağı düşünülerek çalışmamızın uygulamalı bölümünde Arapçaya “Belgharam” (بالغرام) adıyla çevrilen “Aramam sormam bir daha” adlı şarkının çevirisi karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İlgili şarkı rastgele seçilmiştir. Şarkının “yeniden söz oluşturma” stratejisiyle oluşturulduğu göz önünde bulundurularak inceleme, güfteler üzerinde sürdürülmüştür. Uyarılma süresince çevirmenin izlediği metotlara ve karşılaştığı sorunlara genel olarak yer verilmiş, değerlendirme sürecinde Peter Low’un müzik çevirilerinde belirlediği kriterler esas alınmıştır. Arapça-Türkçe özelinde yapılan müzik çevirilerin çoğunluğunda yeniden söz yazıldığı, anlamsal düzeyde eşdeğerlik sağlamak yerine şarkının temasına sadık kalındığı çalışmada elde edilen bulgular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Çeviribilim, Arapça-Türkçe Çeviri, Müzik Çevirisi, Çeviri Analizi, Çeviri Stratejisi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Yabancı Diller Bölümü, Bölgesel Diller A.B.D. sezylmz@outlook.com. <http://orcid.org/0000-0002-0486-571X>

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati A.B.D. senem.soyer@deu.edu.tr. <http://orcid.org/0000-0002-3129-1432>

A COMPARATIVE REVIEW ON ARABIC-TURKISH LANGUAGE PAIR: TRANSLATION AND MUSIC

Abstract

Cultures are inseparable parts of societies. On the other hand, translation provides a principal role in providing cultural exchange from one community to another. In this aspect, the translation serves as an important bridge between cultures as well as an important sub-title of linguistics. Music translations allow cultures to contribute and enrich each other by removing intercommunal borders. Because music is a universal phenomenon having the musical codes of the culture in which it exists. Music translations, which include all sorts of genres like pop, rock, jazz, opera, classical, and folk music, aim to blend cultures, impose different aesthetic pleasures and values by transferring different codes from culture to culture, and ultimately make different societies feel the same aesthetic effect. Although the music translations are in a search of a melodic aesthetic as well as formal and semantic aesthetics, they can create an aesthetic pleasure and effect in the target culture with similar melodies and expressions. With this understanding, in our study, after providing information about the development process and interaction of Turkish-Arabic music, the general characteristics of music translation and translator were emphasized. Because of the limited number of comparative reviews in the field of music translation, it is thought that this study will contribute to the translation studies, thus the translation of the song titled "aramam sormam bir daha" (I will not call you again) translated into Arabic with the name "Belgharam" (بالغرام) was analyzed comparatively in the applied section of our study. This song was randomly selected. Considering that the song was created with the strategy of "rewriting lyrics", the analysis continued on the lyrics. The methods followed by the translator and the problems he/she encountered during the adaptation were included in general, the criteria that Peter Low determined in music translations were taken as a basis in the evaluation process. It is among the findings of the study that the majority of the music translations made in Arabic-Turkish were rewritten, and instead of providing equivalence at the semantic level, the theme of the song was adhered to.

Keywords: Translation studies, Arabic-Turkish translation, Music translation, translation analysis, translation strategy.

Giriş

"Müzik, insanoğlunun varlığı ile birlikte var olduğu düşünülen insan hayatının en vazgeçilmez unsurlarından biridir. Müzik sanatı sadece duygu ve hislerimize tercüman olmakla kalmayıp, hayatımızın hemen her alanına tesir edebilecek kadar etkili bir yapıya sahiptir" (İmîk ve Haşhaş, 2020: 196). İnsanların yaşam tarzlarını, estetik algılarını, örf-adet-gelenklerini, inanç ve değerlerini kısaca kültürlerini aktarmada önemli bir rol üstlenmektedir. Bu yönüyle müzik; uluslararası bir dil, duyguları aktarma aracı ve kişide farklı haz duyguları uyandıran bir olgudur.

Latinceye "musica" şeklinde geçen müzik kelimesi esasen antik Yunan kökenlidir. Araplar bu kelimeyi موسيقى (mūsîka) şeklinde adlandırmaktadır. Bu terim Türkçeye "müzik" şeklinde geçmiştir ve Türkçede Arapça kökenli birçok müzik terimine rastlamak mümkündür. Ayrıca bu terimlerin kökeni

çok eski dönemlere dayanmaktadır. Türk Müziği terminolojisinin ana kaynaklarına ulaşmak istenildiğinde kendimizi, el-Kindî (801-866) ve Farabî (871-950)'den bu yana 1000 yılı aşkın bir zaman bölümünden günümüze ulaşan uzun bir yol içerisinde bulabiliriz (Özcan, Gidiş vd. 2021: 105). Farabî, müzik sanatı ve bilimi üzerine büyük bir uzmandır ve müzik notaları bilgisine katkıları yanında, birkaç müzik enstrümanı da icat ettiği bilinmektedir. Enstrümanını insanları istediği anda ağlatıp güldürebilecek kadar iyi çaldığı anlatılmaktadır. Türk müziği terminolojisinin ana kaynaklarına bakıldığında; birçok müzik teriminin alıntılama sürecinde semantik olarak farklılıklar görebiliriz. Örneğin 1950'li yıllardan sonra, her türlü melodi ve form “şarkı” olarak adlandırılmış ve dolayısıyla şarkı, bir form olma şeklinden çıkmıştır. “Şarkı” kavramı hem anlam hem de uygulama alanı bağlamında farklılıklar göstermiş, bu yüzden terminolojik olarak genellikle karıştırılmıştır. Türkiye’de icra edilen tüm müzik eserleri popüler müzik piyasası başta olmak üzere biçimleri ne olursa olsun “şarkı” (Tohumcu, 2009: 711) ve şarkının yazılı metni de “güfte” den ziyade “şarkı sözü” olarak nitelendirilmiştir. Farsçada “demek, söylemek” anlamına gelen güften mastarından türemiş olan ve “söylenmiş söz” olarak ifade edilen “güfte” terimi, Türk mûsikisinde her ne kadar “kâr, beste, semâi, şarkı, türkü, ilâhi, nefes gibi dinî ve din dışı formlarda bestelenen eserlerin sözü” anlamında kullanılsa da (Özkan, 1996: 217) bugün müzik dünyasında “şarkı sözü” kavramının daha yaygın kullanıldığını görebiliriz.

Müzik, pek çok filozof ve araştırmacıya göre farklı tanımlanmaktadır. Çünkü müzik, melodiler ve sözlerden ibaret değildir. İçinde yaratıldıkları, dinlendikleri ve tüketildikleri bağlamların toplamıdır. Müzik kendi başına belli bir ileti sunmaz, aslında paylaşılan, içselleşmiş bir deneyimi ilettiğini iletir (Okuyuz ve Kaya: 2021: 137-138). Eflatun’a göre “tanrının dili” olarak tanımlanan müzik Weber’e göre ise “insan ruhunun dilidir”. Bu iki tanımlamaya göre ortak olan nokta ise, müzik sanatının bir dil olarak betimlenmesidir. Bu tanımlamalardan yola çıkarak müzik sanatının kendine has bir iletişim dili (aracı) olarak görüldüğü söylenebilir (İmik ve Haşhaş: 2020: 197). Sarajeva’ya göre müzik, söz ve melodinin birleşimiyle insanı derinden etkileyen, insanların hayatlarının ayrılmaz bir parçası haline gelen ve onları anılarına götürmede kısa yol görevi gören bir araçtır (Sarajeva, 2008: 188). Bu farklı tanımların dışında müzik ile ilgili tartışmaya açık olan bir diğer konu da müziğin evrensel olup olmadığıdır. Slobin ve Titon, “Müzik evrenseldir ancak anlamı değildir” (Önal, 2021: 14) der ve müziğin anlamının kültürden kültüre nasıl değiştiğini anlatmak için şu anekdotu verir; Doğu dünyasının ünlü bir müzisyeni, Avrupa’da, bir klasik müzik konserine götürülür. Müzisyen, o ana dek hiç Batı müziği dinlememiştir. Konserden sonra, beğenisi sorulduğunda, ‘çok iyiydi’” cevabını verir. Hangi bölümü en çok sevdiği sorulduğunda, ‘ilkini’ der. ‘Yani ilk bölüm mü?’ diye sorarlar, ‘hayır, ondan öncekini’ der. Oysaki doğulu müzisyenin beğendiği bölüm, orkestra müzisyenlerinin çalgılarını akortladıkları kısımdır (Önal, 2021: 15).

Bu anekdotla aslında müziğin evrensel bir dil olduğu ve ortak bir miras olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

İnsana has iki yeti olarak kabul edilen dil ve müzik, insanın konuşma aracının gerek müzikal gerekse de konuşma seslerini üreten çift yönlü bir işleve sahiptir. Bu durum, dil ve müziğin aynı kökten türemiş olabileceğini akla getirmektedir. İki alanın da ana unsuru sestir. Müzik, sesin frekans özelliğini ön planda tutarak, belirli sayıda ve sabit frekanslarda sesler kullanmaktadır. Dil sesleri ise frekans tabanlı olmayıp, konuşma aygıtında yaratılan artikülasyon farklılıkları sayesinde birbirinden ayrılmaktadır (Önal, 2021: 7). “Kültürden kültüre fark etse de müziğe ait ses sistemleri sayıca sınırlı ve belli frekanslara sabitlenmiş standart ses ulamları kullanmaktadır (örn. do-262; re-294; mi330; fa-349; sol-392; la-440; si-494 Hz). Oysa konuşma seslerinin birbirinden farklılaşmasını belirleyen özellikler frekans tabanlı değildir. Ayrıca, konuşma sesleri, Müzikal ses dizileri (scales) gibi diziler de oluşturmaz. Standart frekans değerlerine uyma kaygısı (müzikal entonasyon) müziğin en önemli normunu oluşturmaktadır” (Önal, 2021: 11) ve bu frekans sayesinde ses uyumlu bir şekilde iletilmektedir.

1. TÜRK- ARAP MÜZİĞİNİN GELİŞİMİ, ÖZELLİKLERİ VE ETKİLEŞİMİ

Türkiye jeopolitik konumu, derin tarihi, sosyal yapısı ve zengin kültür birikiminden kaynaklanan, buna paralel olarak da çeşitli ve önemli özellikler barındıran bir müzik türüne sahiptir. Türklerde müziğin tarihine bakıldığında çok eski dönemlere kadar gitmek gerekir. Türk müziğinin etkisini günümüzde birçok ulusun müziğinde görmek mümkündür. Başta Batı olmak üzere, Asya, Orta Doğu ve Afrika'nın bir bölümünde Türk müziğinin etkisine rastlamak mümkündür.

Türkler birçok müzik aletinin gelişmesine de öncülük etmiştir; *kemençe (ıklığ), tar, pipa, kopuz, saz, davul, kudüm, kös* vb. müzik aletleri bunlar arasında yer almaktadır. Bu denli köklü bir medeniyete sahip Türkler'in dini amaçlarla belirli zamanlarda yuğ adını verdikleri dini mahiyetteki törenlerinde musikiye yer verdikleri bilinmektedir. Yine yapılan kazılarda, Türklere ait çalgıları ve müzikli törenleri gösteren pek çok resim bulunmaktadır. Tarihte Türk müziğinin gelişimine bakıldığında XVI. yüzyılda daha çok bestecilik alanında gelişme gösterse de XVII. yüzyıl besteciliğinin en çok geliştiği dönemlerden biri olarak kabul edilmektedir (Demir, 2019: 128). Bu dönemleri Berker şöyle sınıflandırmaktadır:

1. Dönem: Başlangıcından, Meragalı Abdülkadir'e (1360-1435) kadar uzanan "hazırlık" ve "oluşma" dönemi;
2. Dönem: Meragalı Abdülkadir'den (1360-1435) İtrî'ye (1640-1712) kadar uzanan "klasik öncesi" veya "preklâsik dönem";
3. Dönem: İtrî'den (1640-1712) Dede Efendi'ye kadar uzanan "klâsik dönem";
4. Dönem: Dede Efendi'den (1778-1846) Hacı Arif Bey'e (1831-1884) kadar uzanan "neo klasik dönem";

5. Dönem: Hacı Ârif Bey'den (1831-1884) Hüseyin Sadettin Ârel'e (1880-1955) kadar uzanan "romantik dönem";

6. Dönem: Hüseyin Sadettin Arel (1880-1955) ile başlayan "reform dönem" (Berker, 1985: 147) dir. Reform dönem Hüseyin Saadettin Arel ile başlayan ve günümüze kadar devam eden dönemi kapsamaktadır.

Arap müziği de Türk müziği gibi oldukça geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Arap tarihinde müzik her dönemde gelişimini sürdürmüş müzikle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle el Kindî'ye ait "Risale-i fi Hubri Telif'il Elhan" adlı eser Arap tarihinde müzikle ilgili yazılmış en önemli eserler arasında yer almaktadır. Arap müziğinin gelişim sürecini kısaca incelediğimizde, Arap müziğini İslamiyet öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırabiliriz. İslamiyet öncesi Arapların göçebe bir hayat yaşadıkları, özellikle şiir dalında oldukça geliştikleri ve deve kervanlarını yürütürken basit ezgilerden oluşan şarkılar söyledikleri bilinmektedir. İslamiyet'ten sonra ise hızla gelişen Arap müziği, Emevi ve Abbasi döneminde büyük bir ivme kazanmış, eski sadeliğinden uzaklaşarak eğlence müziği tarzında gelişimini sürdürmüştür. Emevi döneminde eğlence müziği, *muganni* olarak adlandırılmakta ve erkekler tarafından icra edilmekteydi (Demir, 2019: 129-130). Dönemin önde gelen mugannilerinden bazıları şunlardı: Ahmedu'n-Nasbî (أحمد النصبي), Dahmânu'l-Eşkar (دحماناأشقر), Karârîd (قراريط), ed-Dârimî (الدارمي), Ömer el-Vâdî (عمر الوادي) (İbnu't-Tahhân, 1990: 491). Abbasi döneminde hem erkek hem de kadın birçok müzisyen bulunmaktaydı. Bu isimlerden bazıları şunlardır; Ebû Merdâne (أبو مردانة), İshâk b. İbrahîm el-Mevsili (إسحاق بن إبراهيم الموصلي), Muhârik (مخارق) ve Ra's (الرأس) (İbnu't-Tahhân, 1990: 109-110).

Arapların ilk müzik ekolü Endülüs müzik okuluydu. İshak el-Mevsuli ve İbrahim el-Mehdi bu dönemde Arap müziğinin ilk büyük nazariyatçıları ve bestecileriydi. Bu dönemde Endülüs, Arap müziğinin merkezi durumuna gelmişti. Uzun bir süre Osmanlı hakimiyeti altında kalan Araplar XIX. yüzyıldan itibaren müzikte yeni bir gelişim yaşamış II. Dünya savaşından sonra da Mısır'da oluşan milliyetçilik akımıyla besteciler Batı müziği ve Arap müziği sentezleriyle yeni bir müzik türü oluşturmaya başlamışlardı (Demir, 2019: 129-130). Daha sonra müzikte modern döneme giren Arap müziği, Ümmü Gülsüm, Feyruz, Warda Al-Jazairia, Ferid el-Atraş, Sabah Fahri ve Asmahan gibi büyük sanatçılarla da sonraki dönemlerde popülerliğini sürdürmüş, dünya müziğinde saygın bir yere konumlandırılmıştır.

Arap müziğinin ayırıcı özellikleri incelendiğinde, bunun makamsal ve tek sesli bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Makam açısından Türk müziğindeki kadar olmasa da zengin bir makam çeşidine sahiptir. Arap müziğinde vürmalı ve üflemeli çalgılar ön plandadır. Başta ud olmak üzere vürmalı çalgılarda; darbuka, nekkâre, üflemeli çalgılarda; zukra, mizmar, telli çalgılarda ise; rebab, kanun ve santur en çok kullanılan çalgılardandır. O dönemde bu tür çalgıların ön planda olmasını coğrafi şartlarla ilişkilendirmek mümkündür. Çöl ikliminde bu tür çalgıların malzemesine daha kolay

ulaşılması ve hafif olmaları açısından taşınabilir olmaları öncelikli olarak tercih edilme sebeplerindedir.

Türk-Arap müziğinin etkileşim sürecine bakıldığında Türk-Arap müziğinin etkileşiminin başladığı yılların Osmanlı İmparatorluğunun Suriye, Filistin, Irak, Arabistan kıyıları ve Kuzey Afrika'yı hâkimiyeti altına aldığı dönemlere dayandığı görülmektedir (Demir, 2019: 134). Ancak şunu da ifade etmek gerekmektedir ki Türk-Arap ilişkileri Osmanlı'nın Arap coğrafyasına hükmetmesinden önce yüzyıllarca Filistin, Suriye, Irak ve Mısır gibi ülkelerle Anadolu'da komşuluk ve akrabalık ilişkileri kurmuş müzik gibi birçok alanda etkileşim içerisine girmişlerdir.

Bugün pek çok araştırmacının hemfikir olduğu üzere Türk Müziği zevki 19. yüzyılda Arapların çoğunluk olarak yaşadığı geniş bir coğrafyada şekillenmiştir. Bu yüzyılda Türk müziğinin Mısır ve Suriye'de popüler olduğu, özellikle Mısır sadrazamlarının Türk müziğine olan sempatilerinden dolayı Türk sanatçıları İstanbul'dan Mısır'a davet ettikleri veya beraberinde Mısırlı ünlü müzik ustalarını İstanbul'a götürdükleri bilinmektedir (Özyıldırım, 2017: 32). Bu etkileşim Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Suriye ve Irak'ta Şark mûsikîsi konservatuarlarının Türkler tarafından kurulmasının yanı sıra Türkmenlerin Araplarla iç içe yaşaması da mûsikî etkileşiminde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Özyıldırım, 2017: 35). Yine son zamanlarda Arap ülkeleri ile olan ilişkilerimiz (savaş, göç vs.) ile de Arap-Türk ilişkileri farklı bir boyut kazanmış, her alanda olduğu gibi müzik alanında da etkileşimler olmuştur.

2. MÜZİK ÇEVİRİLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Müzik ve çeviri iki ayrı sanattır. Her şeyden önce bir şarkıyı başka bir dile çevirmek, estetik bir algı ve edebi bir zekâ gerektirmektedir. Müzik türünün çevirisinde üç temel özellik ön plana çıkar. Bunlar ritim, söz ve şarkının sahnelenmesi ya da icra edilmesidir. Bunlara dikkat edildiğinde çevirmen en uygun çeviri yöntemini veya stratejisini belirleyebilir. Bu stratejileri:

- Sözlerin çevrilmeden bırakılması,
- Sözlerin çevrilmesi ancak ritmin çevrilmemesi,
- Şarkıya yeni söz yazılması,
- Müzik parçasının çeviri sürecinde erek kültüre adapte edilerek çevrilmesi,
- Çevirinin müzik parçasının doğasına uygun olarak yapılması (Odacıoğlu, 2018: 757) şeklinde sıralamak mümkündür ve bu stratejiler çerçevesinde müzik platformlarındaki Arapçadan Türkçeye veya Türkçeden Arapçaya çevrilen şarkılara bakıldığında neredeyse tamamının “şarkıya yeni söz yazılarak” yani sadece melodik uyarlama yapılarak hedef kültüre aktarıldığı görülmektedir. Bugün müzik platformlarında Türkçeden Arapçaya ve Arapçadan Türkçeye çevrilen bazı popüler şarkılar şunlardır;

Kaynak Eser	Çeviri Eser	Semantik Uyarlama	Melodik Uyarlama	Melodik + Semantik Uyarlama
Sensizim (Ebru Günder)	بيكفي تغيب (كلودا الشمالي)		√	
Zaman (Bendeniz)	زمان (أمل حجازي)		√	
Yağmurda n sonra gelen toprağın kokusu (Sertap Erener)	اه من هوا (اليسا)		√	
أسمر (سميرة توفيق)	Esmer (İbrahim Tatlises)		√	
Gamsız hayat (Candan Erçetin)	إنت الحياة (مريام فارس)		√	

Yukarıdaki tabloya bakıldığında, Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya uyarlanan en popüler şarkılar arasından seçilen 5 şarkının tamamı “şarkıya yeni söz uyarlanarak” aktarılmıştır. Tabloda yer alan bazı şarkıların adı eşdeğerlik sağlanarak çevrilmiş gibi görünse de güfteler (sözler) karşılaştırılmalı incelendiğinde güftelerin tamamının farklı olduğu görülmüştür. Bu durumun muhtemel sebepleri arasında Arapça-Türkçe dil çiftinin fonetik farklılıkları gibi zorluklar yer almaktadır. Şarkı çevirilerinde ortaya çıkan zorluklar, şarkı çevirilerinin kendine has doğasına ait anlamsal yapılardan kaynaklanmaktadır. Şarkı sözleri müzik eşliğinde uyarlanması gerektiği için çevirmen eylem süresince farklı güçlüklerle karşılaşabilmektedir. Bu yönüyle çevirmen biçim, biçem, semantik ve fonetik eşdeğerliğin yanı sıra melodi eşdeğerliği arayışına da girmektedir. Bu konuda bazı akademisyen, araştırmacı ve çeviribilimciler farklı yaklaşımlarda bulunarak müzik çevirisi sürecinde nelere dikkat edilmesi gerektiğini çalışmalarında ifade etmişlerdir. Bunlar arasında: Low, Susam-Sarajeva, Franzon ve Gorlée gibi önemli isimler yer almaktadır ve genel olarak şu hususlar üzerinde durmuşlardır;

- Şarkı çevirisinde kültürel kodlar dikkate alınmalıdır.
- Şarkı sözleri uyarlanırken müziğin tonlamaları ve dinamikleri her ayrıntısıyla takip edilmelidir.

- Çeviri eylemi süresince uyum sadece kelimelerin melodiye uyarlanması değil, aynı estetik etki ve hazzın hedef dile aktarılması gerekmektedir. Elbette bu gereklilikleri yerine getiren çevirmenin de birtakım kriterlere sahip olması gerekmektedir.

- Çevirmenin müzik ilgisi olmalıdır.
- Çevirmenin iyi bir ritim duygusuna sahip olması gerekmektedir.
- Çevirmen kelimeleri seçiminde semantik olarak esnek olmalı ve ritme çok dikkat etmelidir (Low, 2005: 190-195).

- Seslendirecek sanatçısının ses tonu, rengi vb. özellikler göz önünde bulundurularak çevrilmelidir.

Şarkı çevirilerinde göz önünde bulundurulması gereken bazı noktalar vardır. Başlıklar halinde bunları kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

- *Şarkı çevirilerinde asıl hedef nedir ve başarılı bir çeviri nasıl olmalıdır?*

Başarılı bir çeviri için ritimler, nota değerleri, armoniler, süreler, ifade ve vurgular şarkı sözler tercüme edilirken göz ardı edilmemesi gereken hususlar arasında yer almaktadır (Low, 2005: 185). Çevirmenin asli görevi kaynak dildeki bir şarkıyı en yakın estetik haz ve anlam eşdeğerliğiyle hedef dile aktarabilmektir.

- *Şarkı çevirileri hangi kuram ve stratejileri bağlamında ele alınmaktadır?*

Şarkı çevirilerinin kaynak odaklı çeviri kuramlarından ziyade hedef odaklı çeviri kuramlarının doğasına daha uygun olduğu söylenebilmektedir. Sadece Arapça-Türkçe açısından değil dünyadaki diğer dillerde yapılan çevirilerin de büyük bir çoğunluğunda “amaç” kavramının ön planda olduğu görülmektedir.

- *Müzik çevirileri hangi çeviri türü arasında yer almaktadır?*

Müzik çevirileri içerisinde barındırdığı estetik haz ve iletiler yönüyle yazın çevirileri arasında yer almaktadır. Öte yandan yaratıcılığın ön planda olması; uyum, ritim ve melodinin benzer bir estetik etkiyle yeniden hedef kültüre uyarlanması açısından da bu işin bir sanat işi olduğu, dolayısıyla da teknik çeviri türleriyle ortak bir işlevselliğe sahip olmadığı sonucuna ulaşılabilmektedir. Şarkı çevirileri şiir çevirileri gibi yazın metinler arasında yer almaktadır. Bilindiği üzere şiirin çevrilemezliği konusu çeviribilimde en çok tartışılan konulardan biridir. Bu noktada şiir çevirileriyle şarkı çevirileri ortak bir noktada buluşmaktadır. Şarkı ve şiir çevirilerinin olanaksızlığını savunanlar, bunu her iki çevirinin de içerisinde barındırdığı anlam zenginliğine, az sözle çok şey anlatılmasına ve estetik iletilere dayandırmaktadır.

2.1. Seçili Şarkının Karşılaştırmalı Analizi

Çalışmamızın analiz bölümünde Arapçaya “Belgharam” (بالغرام) adıyla çevrilen “aramam sormam bir daha” adlı şarkının çevirisi incelenmiştir. Şarkı, belli bir kriter ya da özellik aranmaksızın rastgele seçilmiştir. İlgili metnin orijinali (Türkçe) ve çevirisi (Arapça) aşağıdaki gibidir:

Kaynak Metin
Aramam

“Çağırıydın gelmez miydim yar
Senin için ölmez miydim yar
Dünyayı ters etmez miydim yar
Aramam, aramam, aramam

Aramam sormam bir daha
Yalvarsan bile Allah'a
Çıkmasa gecem sabah'a, aramam

Peşinden geldim kaç kere?
Dünyayı yıktın bin kere
Kırıldım sana bir kere, aramam

Seviyorsun, ben de seni yar
Çok özledim, ben de seni yar
Aramadım, ben de seni yar
Aramam, aramam, aramam

Aramam sormam bir daha
Yalvarsan bile Allah'a
Çıkmasa gecem sabah'a, aramam

Peşinden geldim kaç kere?
Dünyayı yıktın bin kere
Kırıldım sana bir kere, aramam

Gözyaşlarım sele döndü yar
Ayrılanlar geri döndü yar
Leylek baba bile döndü yar
Aramam, aramam, aramam

Aramam sormam bir daha
Yalvarsan bile Allah'a
Çıkmasa gecem sabaha, aramam

Peşinden geldim kaç kere?
Dünyayı yıktın bin kere
Kırıldım sana bir kere, aramam”

Çeviri Metin
بالغرام

”خلي ليلي بالحنان يطول
وخلي حالي بالهوى مشغول
اكتبني كلمة للزمان تقول
بالغرام، بالغرام، بالغرام

بالغرام هالكون إبتدا
يا سلام مش باقي حدا
وقلبي أنا ع حاله اهتدى بالغرام

ما في نجوم ما بدا قمر
وما في ليل ما بده سهر
وما في عيون ما فيها نظر بالغرام

خلي ليلي بالحنان يطول
خلي حالي بالهوى مشغول
اكتبني كلمة للزمان تقول
بالغرام، بالغرام، بالغرام

بالغرام رح غني أنا
وبالمنام عم شوفك أنا
كثير بحبك مشتاق لك أنا بالغرام

لو بتكون بسابع سما
رح بتكون لوحة راسما
بحب تكون تفهم بالومي بالغرام

بالغرام رح غني أنا
وبالمنام عم شوفك أنا
كثير بحبك مشتاق لك أنا بالغرام

لو بتكون بسابع سما
رح بتكون لوحة راسما
بحب تكون تفهم بالومي بالغرام

بالغرام رح غني أنا
وبالمنام عم شوفك أنا
كثير بحبك مشتاق لك أنا بالغرام

لو بتكون بسابع سما
رح بتكون لوحة راسما
”بحب تكون تفهم بالومي بالغرام”

Analiz kısmına geçmeden önce müzik çevirilerinin değerlendirilmesinde herkes tarafından kabul gören bir değerlendirmenin veya ölçme kriterinin olmadığını belirtmek gerekmektedir. Öte yandan herkesin estetik algılarının farklı olduğu da göz ardı edilmemelidir. Ancak müzik çevirilerinde başlıca dikkat edilmesi gereken şeyler göreceli olsa da çeviribilimcilerin ortak bir payda bulunduğu noktalar olmuştur. Bunlar, eşdeğer bir anlamsal etki, kafiye ve ritim uyumu gibi kriterlerdir. Örneğin bu alanda önemli isimler arasında yer alan Low'a göre müzik çevirilerinde; söylenebilirlik, duygu ve anlam, doğallık, ritim ve kafiye en önemli önceliklerdir (Low, 2017: 5). Low, söylenebilirlik durumuna diğer özelliklerden daha çok önem vermektedir (Low, 2017: 81). Ancak Low, bununla birlikte “anlamı” da göz ardı etmemektedir.

Türkçe ve Arapça güftelerine karşılaştırmalı olarak bakıldığında anlamca hiçbir benzerliğin olmadığı ancak melodik olarak benzer bir estetik etkinin olduğu görülmektedir. Türkçeden Arapçaya çevrilen şarkı sözleri hedef kültürün müzik geleneğine göre ritim ve vurgu gibi unsurlar esas alınarak aktarılmıştır. Uzunluk bakımından karşılaştırıldığında hedef metindeki 2 mısranın fazla olduğu görülmektedir. Kelime bazında nicelik olarak bakıldığında ise orijinal şarkı metnindeki kelime sayısının hedef metinden daha fazla olduğu görülmektedir. Kaynak metinde aşk temasıyla oluşturulan şarkı sözleri hedef metne de farklı bir temayla değil yine aşk temasıyla aktarılmıştır. Dolayısıyla çevirmen, şarkı çevirilerinde en sık başvurulan “şarkıya yeniden söz yazma” stratejisini izlemiştir.

Şarkı adlarına karşılaştırmalı bakıldığında kaynak dilde şarkının adı “aramam sormam bir daha” hedef dilde ise “بالغرام” şeklinde aktarılmıştır. Daha en başında şarkı adının çevirisinde çevirmenin izleyeceği strateji hakkında kanaat oluşturmak mümkündür. Çevirmenin hedef odaklı bir strateji benimseyerek şarkı adını hedef dilde farklı bir anlama gelen بالغرام (aşk ile) başlığıyla yeniden oluşturmuştur. İlk dörtlüğe bakıldığında her iki metnin kelime ve cümle bazında bir anlam eşdeğerliğinin olmadığı görülmektedir. Ritmik olarak benzer bir eşdeğerlik sağlanmış olsa da semantik olarak aynı etkinin yansımadağı ilk bakışta söylenebilir. Ayrıca şarkı başlıklarının farklılaşması, dinleyicinin zihninde farklı çağrışımlara yol açabilir. Hem hedef dili hem de kaynak dili bilen bir dinleyici, ana dil etkisinde başka duygular hissedip hedef dilde dinlediğinde başka duygular çağrışım yapabilir.

Kaynak dilde ilk üç dizede vurgulanan kelime “yar” kelimesidir. Çevirmen bu vurguyu ilk dizede يطول kelimesiyle ikinci dize de مشغول kelimesiyle üçüncü dizede ise تقول kelimesi ile sağlamıştır. Fonetik olarak benzer bir taklidin benimsenmemesi ve farklı kelimelerle vurguların sürdürülmesinin “söylenebilirlik” açısından kaynak dile göre daha zor olduğu söylenebilir. Öte yandan vurguların farklı kelimelerle yapılması beraberinde melodideki nefes istasyonlarının uzamasına/kısalmasına neden olmuştur.

İkinci dizede kafiye uyumunun tam olarak sağlanmadığı söylenebilir. Kaynak dilde yer alan “yalvarsan bile Allah'a” ve “çıkmasa gecem sabah'a, aramam” dizeleri hedef dile biçimsel olarak da yeterli ölçüde aktarılmamıştır.

İlgili dizeler, *يا سلام مش باقي حدا* ve *أنا ع حاله اهتدى بالگرام* şeklinde aktararak yapay bir etki yansıtılmıştır.

Üçüncü dizede üç defa tekrarlanan “kere” kelimesini *نظر، سهر، سهر* kelimeleri ile belirli bir fonetik uyum içerisinde aktarmış ancak anlam odaklı bir çeviri stratejisi izlenmediği için “Dünyamı yıktın bin kere” cümlesindeki acı, ızdırap vb. duygularla zenginleştirilen şarkının hedef dilde aynı etkiyi yaratamayacağı düşünülebilir. Bir başka deyişle, hedef dilde seçilen kelimeler ile sıralamaları ritmi ve vurguları olumsuz etkilememiş olsa da verilmek istenen estetik etki ve *hazza* uzak kalmıştır.

Tüm dizelere karşılaştırmalı olarak bakıldığında kaynak metinde yer alan cümlelerin hiçbiri anlamsal olarak hedef dile aktarılmamıştır. Kaynak dildeki güfteler semantik olarak değil fonetik olarak hedef dile kazandırılmıştır. Eleştiri sürecinde arayışımız semantik bir arayış değildir, benzer bir estetik etki peşinde olmak ve insaf-izan çerçevesinde değerlendirilebilir.

Şarkı çevirilerinin diğer çeviri türlerinden ayrıştığı en önemli özelliği, çoğu zaman anlamsal olarak değil fonetik ve melodik bir arayış içerisinde olmasıdır. Çünkü tek başına anlamsal eşdeğerlik aynı estetik etkiyi yansıtılmamaktadır. Örneğin ilk dördlüğü çevirmenin aksine cümle bazında anlam eşdeğerliği sağlayarak çevirmek istediğimizde şöyle bir çeviri ortaya çıkmaktadır:

“Çağırırsaydın gelmez miydim yar
Senin için ölmez miydim yar
Dünyayı ters etmez miydim
yar.Aramam, aramam, aramam”

لو ناديتني أما كنت سآتي يا حبيبي
أما كنت ساموت من أجلك يا حبيبي
أما كنت سأقلب الدنيا يا حبيبي
لن أتصل، لن أتصل، لن أتصل

Görüldüğü üzere vurgu, ritim, ahenk ve kafiye gibi unsurlar dikkate alınmadan sadece kaynak metnin en yakın eşdeğeri hedef dilde aranarak oluşturulan çeviriler, semantik olarak estetik bir haz verse de ilgili cümlelerin melodi eşliğinde söylenileceği düşünüldüğünde ortaya keyifle dinlenecek bir şarkının çıkmayacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Çünkü şarkı çevirilerinde sadece semantik eşdeğerlik sağlanarak, melodi olmadan kaliteli bir ürün ortaya koymak neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden müzik çevirisi sürecinde karşılaşılan zorlukların arka planında melodi, ritim, vurgu vb. unsurlar bulunmaktadır.

Sonuç

Müzik, yüzyıllardır var olan, toplumların yaşam tarzlarını, estetik algılarını, geleneklerini, duygu ve düşüncelerini aktarmada önemli bir araç olmuştur. Bu yönüyle her toplumun kendine özgü müzik tarzları, müzik aletleri ve müzik anlayışları oluşturulmuştur. Ancak tarihsel süreç içerisinde kültürlerin birbiriyle etkileşimiyle birlikte müzikler arası etkileşim de kaçınılmaz olmuştur. Bu etkileşim süreci bazen doğrudan, bazen esinlenerek olurken bazen de çeviri ve müzik, sosyal bilimlerin içerisinde yer alan farklı ilke ve yöntemleri olan iki ayrı sisteme ait bilimi ilgilendirmiştir. Bu iki bilim bir

araya geldiklerinde farklı bir kültürdeki estetiği hedef kültürde yeniden oluşturmakta, ona kodlar tanımlamakta ve aynı estetik haz ve heyecanı uyandıran ürünler ortaya koyabilmektedir. Bizler bu ürünü “müzik çevirisi” olarak tanımlasak da işlev ve süreç dikkate alındığında salt bir çeviri dışında başka bir dilde başka bir yapıt ereği güden bir uğraş veya sanat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gün geçtikçe Türk-Arap ilişkileri farklı boyutlar kazanmış Arap dünyasıyla iletişim artmış, birçok alanda alışveriş yapılmıştır. Bu etkileşim içerisinde elbette müzik çevirileri de payını almıştır. Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya birçok şarkı uyarlanmıştır. Ancak buna rağmen Türkiye’de müzik çevirisi bağlamında yeterli sayıda çalışma bulunmadığı da bu çalışmada elde edilen bulgular arasındadır. Müzik çevirilerinin anlamdan ziyade melodik bir aktarım olması, diğer türlerden farklı olarak melodi eşliğinde icra edilmesi ve farklı parametrelerinin olması gibi durumlar bu tür çeviri faaliyetlerinin daha az rağbet görmesine neden olduğu şeklinde değerlendirilmektedir.

Müzik çevirileri biçimsel olarak şiire benzese de melodi eşliğinde söylenmesi yönüyle diğer türlerden ayrı bir yere konumlandırılmış ve disiplinler arası bir yaklaşım gerektirdiği değerlendirilmiştir. Öte yandan kendine özgü bir tekniği olan bu tür çevirilerin disiplinler arası bir yaklaşım gerektirmesi açısından eylem sürecini zorlaştıracağını, bu yönüyle de çevirmenin yalnızca dile hâkim olmasının yeterli olmayacağını aynı zamanda müzik duyarlılığına da sahip olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Nihai olarak ulaşılan bulgu, saptama, çıkarım ve tespitlerin bazıları şunlardır; müzik çevirisi alanında literatür yeterli seviyede değildir. Türkçeden Arapçaya veya Arapçadan Türkçeye çeviri yoluyla kazandırılan müzik eserlerinin büyük bir bölümü aslında yeniden söz yazılarak oluşturulmaktadır ve buna bağlı olarak “semantik” gibi önemli estetik değerler aktarılamamaktadır. Bu değer kayıpları ise beraberinde bu uğraşın bir çeviri mi olduğu yoksa melodik bir uyarlama mı olduğu sorunsalını getirmektedir.

Uygulama bölümünde ise çevirmenin genel olarak izlediği stratejiler şunlardır; çevirmen kaynak kültürde yer alan işitsel iletiyi aynı estetik haz ve etkiyle hedef kültüre aktarma ereği güderek çeviri süresi boyunca erek odaklı bir yaklaşım benimsemiştir. Bu erek yalnızca fonetik ve ritmik bir arayıştan oluşmaktadır. Şarkı, hedef dile “yeniden söz oluşturma” stratejisiyle uyarlanmıştır. Ancak bu strateji, semantik estetiği sağlayamaması ve bu estetiğe bağlı olarak aynı hazzı iletememesi yönüyle yavan bir etki yansıtmıştır. Kelime bazında bir eşdeğerlik (biçimsel olarak) arandığında ise kaynak metnin 10 dizeden, hedef metnin 9 dizeden oluştuğu, kaynak metinde 121 kelime, hedef metinde 143 kelime yer aldığı gözlemlenmiştir. Bu nicelik verilerinden hareketle de çevirmenin eylem süresince kelime ekleme, çıkarma veya ödünç alma gibi stratejilere başvurmayıp benzer melodi, ritim ve vurguları esas alarak çevirdiği tespit edilmiştir. Çevirmen anlamsal eşdeğerlik sağlamak yerine şarkının temasına (aşk, hüzn vb.) sadık kalmayı tercih etmiştir.

Low'un şarkı çevirilerinde takip edilmesi gereken kriterler (söylenbilirlik, ritim, kafiye, doğallık ve anlam) çerçevesinde yapılan değerlendirmede; hedef metnin söylenbilirlik, biçim ve kafiye açısından eşdeğerlik sağladığı, ancak doğallık ve anlam açısından benzer bir eşdeğerlik sağlayamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Sezer Yılmaz % 50 & Senem Ceylan % 50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Sezer Yılmaz % 50 & Senem Ceylan % 50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval

Conflict of Interest: The author declares that he has no conflicts of interest.

Kaynakça

Berker, E. (1985). Türk Musikisinde Dönemler. *Erdem Dergisi*, 1 (1). ss.147-168.

Demir, A. (2019). Türk-Arap Müziğinde Etkileşim ve Müşterek Sorunlar. *Folklor/Edebiyat dergisi*. 22 (86). ss.127-140.

İbnü't-Tahhân, M. (1990). *Hâvi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn* (E. Neubauer, Ed.). Institute for the History of Arabic-Islamic Science.

İmik, Ü. ve Haşhaş, S (2020). Müzik Nedir ve Hayatımızın Neresindedir. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*. 6 (2). ss.196-202.

Low, P. (2005). The Pentathlon Approach to Translating Songs. *Song and Significance: Virtues and Vices of Vocal Translation*. Rodopi.

Low, P. (2017). *Traslating songs. Lyrics and texts*. (1st edition) Routledge Publishing.

Özcan, N., Gidiş, V., Özbek, H. (2021). Türk Müziği Terminolojisinin İfade Edilmiş Sorunları Üzerine. *Uluslararası Sanat ve Sanat Eğitimi Dergisi*. 4(8). ss.104-108.

Odacıoğlu, C. (2018). Örneklerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz. Müzik Çevirisi: İngilizce-Türkçe II. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Sempozyumu*. ss.756-766.

Okyayuz, K. ve Kaya, M. (2021). Türkçe Sözlü Hafif Batı Müziğinin Oluşumunda Fransızcadan Çevrilen Şarkılarda ‘Yerli ve Millî Aşk’a Dair. *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*. 30. ss.133-150.

Önal, Ö. (2012). Ses, Dil ve Müzik. *Dil dergisi*. 155. ss.7-23.

Özkan, İ. (1996). Güfte. TDV islam Ansiklopedisi. 14. ss.217-218.

Özyıldırım, M. (2017). Şark Musikisi Etkileşimi: Türk Sokağında Arap Şarkısı. *Kadem Musiki ve Edebiyat Dergisi*. ss.32-35.

Susam Sarajeva, Ş. (2008). Translation and Music: Changing Perspectives, Frameworks and Significance. *The Translator*. 14 (2). ss.187-200.

Tohumcu, A. (2009). Türk Müziği Terminolojisinde Yozlaşma/Örnek Olay Analizi: Şarkı Formu. *Portre Akademik Dergisi*. ss.711-718.

Extended Abstract

Music translations have an important role in providing intercultural fusion and transferring traditional codes from culture to culture. The main object of the music translations is to transfer the same aesthetic message to another culture and to reflect the same aesthetic effect in that culture. Even if the music translations are not made with a formal and semantic equivalence understanding, they have the power to create a similar aesthetic with the same rhythm, timbre, or emphasis. For this reason, music has been regarded as a universal phenomenon and has been adopted as a common language of cultures. The first section prepared with this understanding mentioned the etymology of the concept of music and emphasizes how this concept is defined. Plato defines the concept of music as “the language of god” and Weber defines it as “the language of the human soul”. However, when these definitions are examined, the art of music is described as a language in both definitions. Based on these definitions, it was concluded that music is a unique communication language. In the light of this information, it has been evaluated that this concept, which is translated into Latin as "musica", is of ancient Greek origin, is called موسيقى (mûsîkî) in Arabic, and is probably transferred from Arabic into our language. On the other hand, it has been seen that many musical terms were transferred from Arabic to Turkish, however, with the second half of the 20th century, when we look at the present, all kinds of melody and form are defined with the concept of Turkish "song", the concept of "lyrics", which was transferred to Turkish from Persian, is not widely used, and instead of this, the concept of "song lyric" is more preferred.

In another section of our study, the features that music translation and translators should have were emphasized. In this section, it is emphasized that music and translation are two separate arts and an aesthetic perception and literary intelligence are required to translate a song into another language, and

it has been observed that three main features come into prominence in such translations. These are the rhythm, lyrics, and staging or performing of the song. By paying attention to these issues, the translator should determine the most appropriate translation method or strategy in the translation process. These strategies include methods such as leaving the lyrics untranslated, translating the lyrics but not the rhythm, writing new lyrics for the song, translating the piece of music by adapting it to the target culture during the translation process, and making the translation suitable for the nature of the piece of music. When examining the songs translated from Arabic to Turkish or from Turkish to Arabic within the framework of the said strategies, it is seen that nearly all of them were transferred to the target culture by "writing new lyrics for the song", that is, only by making a melodic adaptation. In this context, it has been determined that all 5 songs randomly selected from among the most popular songs adapted from Arabic to Turkish and from Turkish to Arabic included in our study were transferred by "adapting new lyrics to the song".

Due to the limited number of comparative reviews in the field of music translation, it is considered that this study will contribute to the translation studies, thus the translation of the song titled "aramam sormam bir daha" (I will not call you again) translated into Arabic with the name "belgharam" (بالغرام) has been analyzed comparatively in the applied section of our study. This song was randomly selected. Considering that the song was created with the strategy of "rewriting lyrics", the analysis continued on the lyrics. The methods followed by the translator and the problems he/she encountered during the adaptation were included in general, and the criteria that Peter Low determined in music translations were taken as a basis in the evaluation process.

In the conclusion section of our study, it was determined that the literature in the field of music translation is not sufficient, most of the music translations, which are thought to be translated from Turkish to Arabic or from Arabic to Turkish, are created by rewriting the lyrics, and accordingly, important aesthetic values such as "semantic" are not transferred, and these decreases in value caused the problem of determining whether this work is a translation or a melodic adaptation. In the applied section of our study, the strategies followed by the translator are generally as follows; the translator has adopted a target-oriented approach during the translation process to transfer the auditory message from the source culture to the target culture with the same aesthetic pleasure and effect, and this aim consists only of a phonetic and rhythmic search. The song was adapted to the target language with the strategy of "rewriting the lyrics". However, this strategy exhibited a prosaic effect in that it could not provide semantic aesthetics and could not transfer the same pleasure depending on this aesthetic. When a word-based equivalent (formal) is searched, it has been observed that the source text consists of 10 lines, the target text consists of 9 lines, the source text contains 121 words and the target text contains 143 words. Based on these quantitative data, it has

been determined that the translator does not use the strategies such as adding, removing, or borrowing words during the process, but translates based on similar melody, rhythm and emphasis. The translator preferred to stay with the theme of the song (love, sadness, etc.) instead of providing semantic equivalence. In the evaluation made within the framework of the criteria of Low (singability, rhythm, rhyme, naturalness, and sense) that must be followed in song translations, it was concluded that the target text provided equivalence in terms of singability, form, and rhyme, but could not provide a similar equivalence in terms of naturalness and sense.

“HİÇ KİMSE EŞİT DEĞİLDİR ANCAK BAZILARI DAHA EŞİT DEĞİLDİR”: BYUNG-CHUL HAN VE NEOLİBERALİZMİN GELECEĞİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Ferhat APAYDIN* & Samet ZENGİNOĞLU**

Öz

Günümüz toplum modelini genel olarak yansıtan en iyi olgu neoliberalizmdir. Günümüz dünyasını tüketiminden kültürüne, oy verme davranışından eğitime, hukuka bakışından demokrasi algısına, giyim tarzından konuşmasına, bilgi teknolojilerine hakimiyetten sosyal medyaya ve daha birçok alanda etkileyen en önemli unsur neoliberalizmdir. Neoliberal toplum devlet müdahalesine karşı olan ama müdahale ile yöneten, çoğunluğun temsil ettiği demokrasiye açık olan ama azınlık yönetimiyle sonuçlanan, hukukun üstünlüğünü benimseyen ama üst sınıfı koruyan bir hukuk pratiği, eşit oy hakkına sahip tüm bireyleri diğer çoğu konuda eşitsizliğe sürükleyen, sürdürülebilir çevre kavramı gibi kavramlarla çevreci görünüp çevreyi kirleten, toplumun çoğu tarafından kabul gören ama toplumun çoğunu yoksullaştıran ve olup biten birçok şeyi meşrulaştırmak için bilimsellik retoriklerini kullanan bir fenomendir. Bu fenomenin çelişkilerine dair literatürde yoğun bir eleştirel perspektif ile karşılaşmak mümkündür. Zira neoliberalizmin söylemsel “vaatleri” ile pratikteki yansımaları arasında büyük çelişkiler gözlemlenmektedir. Lakin bir yandan da bu çelişkileri bizatihi neoliberalizmin başarıları olarak görmek/analiz etmek de olanaklıdır. Bu çalışma, bu genel bağlamı göz önünde bulundurmak suretiyle neoliberalizmin yansımalarına odaklanarak, bu odakta Byung-Chul Han’ın görüşlerini ve eleştirilerini değerlendirmek amacını taşımaktadır. Bu amaç dahilinde, çalışmada neoliberalizmin bireyler üzerindeki tahakkümünün hem bireyi ön plana çıkaran hem de bireyi ve onun geleceğini yok sayan bir dönüşümü inşa ettiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Neoliberalizm eleştirisi, Kapitalizm, İktisadi Gelişme.

** Öğr. Gör., Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fapaydin@adiyaman.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5637-3813>

** Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, sametzenginoğlu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6061-8388>

“NO ONE IS EQUAL, BUT SOME ARE MORE UNEQUAL THAN OTHERS”: RECONSIDERING THE FUTURE OF NEOLIBERALISM WITH BYUNG-CHUL HAN

Abstract

Neoliberalism is the best phenomenon that reflects today's social model in general. It is the most influential factor in the modern world, influencing consumption, culture, voting behavior, education, the view of the law, the perception of democracy, how people dress, how they speak, mastery of information technologies, social media, and many other areas. Neoliberal society is a phenomenon that opposes state intervention but is governed through intervention, that is open to democracy represented by the majority but results in minority governance, that adopts the rule of law but protects the upper class, that drives all individuals with equal voting rights to inequality in most other matters, that appears to be environmentalist with concepts such as sustainable environment but pollutes the environment, that is accepted by most of society but impoverishes most of society, and that uses the rhetoric of science to legitimize many things that are happening. It is possible to encounter an intense critical perspective in the literature on the contradictions of this phenomenon. This is due to significant contradictions between neoliberalism's discursive "promises" and its practical manifestations. On the other hand, these contradictions can be perceived/analyzed as neoliberalism's own successes. Taking this general context into account, the purpose of this study is to concentrate on neoliberal reflections and to evaluate Byung-Chul Han's views and criticisms. For this purpose, the study contends that neoliberalism's dominance over individuals creates a transformation that both emphasizes and ignores the individual and his or her future.

Keywords: *Neoliberalism, Critique of neoliberalism, Capitalism, Economic Development.*

Giriş

Kapitalizmin ekonomik motoru sermaye birikimi ve dolaşımıdır. Bu motor zaman içinde sendelemekte, boğulma krizleri geçirmekte, tamamen durma tehditleri savurmakta ya da bazen hiç uyarmaksızın dönemsel patlamalarla ileri geri savrulmaktadır. Bazen tüm insanlık için rahat yaşama umutları yeşermişken yeniden tehlike çanları çalmaktadır. Dahası çağdaş kapitalizm cinsiyet ayrımcılığını ve şiddeti kendi yararına kullanmakta ve beyaz olmayan insanları insan sınıfının dışına çıkararak buradan çıkar maksimizasyonu gerçekleştirmektedir (Harvey, 2015a: 14-21). Bourdieu (2021) neoliberalizmi sınır tanımayan bir sömürüye benzetir. Bir defa bu ideoloji başından itibaren soyutlamaya dayalı ve genellikle matematik üzerine şekillenen bir kuramdır. Bu soyutlama bireysel rasyonaliteyle özdeş, dar ve katı tanımlı bir rasyonalite anlayışına dayanmaktadır. Neoliberalizmin kusursuz piyasa ütopyasına doğru, finansal alanlardaki kuralsızlaştırma (*deregulation*) politikasıyla olanaklı hale getirilen süreç, piyasa mantığı önünde engel oluşturabilecek tüm kolektif yapıları tartışmaya açmayı ve

bütün politik önlemleri engellemeyi hedefleyen bir yapıya dönüşmüştür. Toplumsal gücünü, sözde çıkarlarını temsil ettiği kişilerin politik-ekonomik gücünden alan neoliberalizm, iktisat ile toplumsal gerçeklerin birbirlerinden kopuşunu küresel çapta beslemektedir. Toplumsal gerçeklere baktığımızda örneğin, esnek çalışma şartlarıyla neoliberalizmin herkesi halinden memnun görüntüsüyle nasıl sömürdüğünü ele alabiliriz. Esnek çalışmanın hükümrancılığı çalışma hayatında gitgide daha fazla başvuru olan şu düzenlemeler aracılığıyla kurulmaktadır: Kısa süreli sözleşmeler ya da taşeronla çalışma, devam eden bir yeniden yapılanma, aynı şirket bünyesinde oluşturulan özerk şubeler, çok-yönlülüğe mahkûm ekipler arasındaki sınırsız rekabet ve sonuçta ücret ilişkisinin bireyselleştirilmesi yoluyla oluşan kişisel rekabet. İşte bunların gerçekleşme biçimi ise bireysel hedeflerin tespit edilmesi, mülakatların kişiye özel oluşturulması, maaş artışı ve primlerin yetenek ve liyakat esasların göre yapılması, bireyselleştirilmiş kariyerler, basit birer ücretli olan bazı yöneticilerin ‘serbest meslek erbabı’ şeklinde kendi satışlarından ve mağazadan sorumlu hale getirilerek kendi kendilerini sömürmelerini sağlayacak ‘sorumlu kılma’ stratejisi, katılımcı yönetim teknikleri gereğince uygulanan otokontrol sistemi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Sonuçta çalışma hevesi ve iş yetiştirme baskısı altında çalışmayı sorumlu kademelerle sınırlı kalmamak üzere geniş alanlara dayatan bu rasyonel denetim teknikleri, kolektif oluşumları ve dayanışmaları bu şekilde zayıflatmaktadır.

Eşitsizliğin hızla yükseldiği neoliberal dünyada en iyi varsayımlar altında bile (özellikle gelişmekte olan piyasalarda büyümeye dair iyimser bir tablo) eğer eşitsizlik 1980’den beri izlediği yolu izlerse 2050 yılında dünyanın en üst (zengin) %1’inin gelir payı (bugün yaklaşık %20’dir) %24’ün üzerine çıkabilir. Ancak dünyanın en yoksul %50’si bu senaryoda daha da yoksullaşarak gelir payı bu zaman diliminde %10’dan %9’a düşecektir (Alvaredo vd., 2019: 299). Eğer bu korkunç tablo gerçekleşirse dünyanın geleceğine karamsar bakmamak mümkün olmayacaktır. Her ne kadar düşük gelirli ülkeler sürekli büyüme trendleri yakalayıp büyüseler de bu senaryoda dünya eşitsizliğinin azalacağına dair beklenti söz konusu olmayacaktır. En üst %1’lik kesim ile en yoksul %50’lik kesimin dünya gelirinden aynı payı alabilmesi pek mümkün gözükmemektedir. Görünen o ki dünyadaki eşitsizlikler var olmaya devam edecektir. Neoliberalizmin egemen olduğu dünyamızda geleceğe dair pozitif bir yaşam tahayyül etmenin yolu neoliberalizmin eşitsizlik yarattığı olgusunun kabulü ile başlamalıdır. Gelecek nesillere temiz bir çevre, adil bir gelir, adil bir bölüşüm, müreffeh bir yaşam bırakmak için neoliberalizmin yarattığı eşitsizliklerin sorgulanması elzemdir. İnsanlar neoliberal ekonominin sorunlarının nasıl çözümleneceği üzerine acil cevaplar aramaktadırlar. Bu çalışma neoliberal sistemin sorgulanması ve alternatif politika önerilerinde okuyucuya ve sonraki çalışmalara bir katkı niteliğindedir. Literatürde neoliberalizmin çelişkilerine ve eksikliklerine dair çokça çalışma mevcuttur. Ancak bu çalışmaların büyük bir kısmında somut önerilerden söz

edilmemiştir. Literatürdeki bu eksiklik dikkate alınarak bu çalışmanın özgünlüğü neoliberal sistem eleştirilerinin yanı sıra gerçek yaşama dair somut politika önerilerinin sunulmasıdır. Ayrıca bu çalışma neoliberal teori ve onun varsayımlarıyla Byung-Chul Han'ın şimdiye kadarki eserlerinde neoliberal dünyaya dair gözlemlerini ve eleştirilerini onun perspektifiyle harmanlamaktadır.

Çalışmada öncelikle neoliberalizmin tarihsel ve teorik çerçevesine değinilmektedir. Bu yaklaşım eleştirel ve sorgulamacı bir tutumla gerçekleştirilmektedir. Sonrasında ise çağdaş bir eleştirel düşünür olarak Byung-Chul Han'ın neoliberalizme dair görüşleri sunulmaktadır. Güney Koreli yazar ve kültür kuramcısı Byung-Chul Han (1959-...) 2012'den beri Universität der Künste Berlin'de dersler vermekte ve gerek iktidarın çeşitli veçhelerine (Han, 2020a) dair açıklamaları gerekse de neoliberal dünyanın yansımalarına dair görüşleri dikkat çeken argümanlar sunmaktadır. Akabinde ilk iki odak noktası çerçevesinde geleceğe dönük projeksiyonlar analiz edilmektedir. Nihai olarak ise bütün bu genel çerçeve dahilinde sonuç bölümünde genel bir değerlendirme ortaya konulmaktadır.

1. TARİHSEL VE KURAMSAL ÇERÇEVE: KAPİTALİZM-NEOLİBERALİZM ELEŞTİRİSİ

Sosyal bir bilim dalı olan iktisat biliminin ortaya çıkış nedeni, insan ve insan ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan üretim, değişim, bölüşüm ve tüketim sorunlarıyla; iktisadın giderek kendi öznesinden uzaklaşması, sosyal gerçekleri terk edip rasyonel bireyciliğe yakınlaşması sorunu tartışılır hale gelmiştir. Dahası bu bilim dalı bireyi toplumdan soyutlayan ve başka bireylerle ilişkisi bulunmayan bir varlığa indirgemiş durumdadır. Mevcut egemen iktisat anlayışı, yani kapitalizm (neoklasik iktisat) insanı sadece bir üretim faktörü olarak görmektedir. Kapitalizm zaman içinde daha da dönüşmüş olsa ve kökleri daha eskiye¹ dayansa da özellikle 1970-1980'li yıllar sonrasında neoliberalizm adıyla literatüre tam anlamıyla yerleştiği söylenebilir. Neoliberalizm, serbest piyasa mekanizması kullanılarak ve sistemin olduğu tarihsel koşullardan önemli ölçüde soyutlanarak, bütün araçları, kuramları ve kurumları kapitalizme göre şekillendirilen bir dönüşümdür.

Her ne kadar kapitalizm ve onun yeni sağıdaki yansıması olan neoliberalizm yakın anlamda kullanılsa da farklı olduğunu ifade eden çalışmalar da vardır. Bu bağlamda Gilbert'e (2015) göre, neoliberalizm ve kapitalizm farklı türden olgulardır. Kapitalizm bir ideoloji değildir. Ancak neoliberalizm serbest piyasalara, bireysel özel mülkiyete vb. inanç gibi bir şeyi belirtmek için kullanılır. Dolayısıyla neoliberalizm kapitalist sistemin

¹ Neoliberalizmin ilk ortaya çıkışı 1947 yılında adını İsviçre'deki bir kaplıcadan alan ve İsviçre'de kurulan Mont Pelerin Society'nin (MPS) kuruluşuna dayanır. Bu topluluğun kuruluşu özgür insan tanımlaması üzerinedir. Şöyle ki; özgür bir birey ancak ve ancak merkezi devletin ekonomideki tüm faaliyetleri şekillendirdiği, ekonomik yaşamın kolektif normlarla organize edildiği, devletin yegâne güç olarak rol aldığı bir yapıdan, serbest piyasanın bireyci yapısına ve ekonomide 'bırakınız yapsınlar' sloganının hâkim olduğu topluma geçişle mümkündür (Kozanoğlu vd., 2015: 14).

ideolojisidir. Bu inanç dizisinin adı temelde liberalizmdir. Bir liberal kapitalist olabilir veya olmayabilir ve bir kapitalist liberal olabilir veya olmayabilir. Tarihsel olarak liberalizm, kapitalistlerin varsayılan ideolojisi olsa da bu hiçbir şekilde evrensel bir kural değildir. Kapitalizmde amaç, sermaye birikiminin olduğu bir dizi sosyal pratiklerdir. Neoliberalizm ise belirli bir siyaset felsefesinin ve inançlar kümesinin ve onlar tarafından şekillendirilen insan doğası ve ekonomisi hakkında bir şeyler anladığını iddia eden ve insan doğası ve ekonomisi hakkındaki anlayışlarının, insan gelişimini en üst düzeye çıkarmak için hükümet mekanizmalarının nasıl kullanılacağına dair üstün iç görüşler sağladığını iddia eden siyasi programların adıdır. Bu inançlardan biri, insan gelişimini en üst düzeye çıkarmanın tek gerçek yolunun kapitalistlerin kârlarını en üst düzeye çıkarmak olduğudur. Dolayısıyla neoliberalizm bu amaca ulaşmak için kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ve finansal piyasaların kuralsızlaştırılması (*deregulation*) gibi bir dizi mekanizmalara taraftır.

Tarihsel olarak incelendiğinde, kapitalist sistemin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında yükselişiyle birlikte işçi sınıfı ve ezilen halklar üzerindeki sömürsü ve baskısı sonucunda kapitalizme karşı mücadele de yükselmiştir. Sovyet devrimiyle kapitalist sistemde ilk gedik açılmıştır. Akabinde bunlara neoklasik ekonomiyi, dolayısıyla kapitalist sistemi sarsan o tarihe kadarki en derin büyük bunalım (1929 krizi) eklenmiştir. Bunun üzerine, İkinci Dünya Savaşı da eklenince ezilenler ve ezenler arasındaki güç dengesi tarihte ilk defa ezilenler ve sömürülenler lehine gerçekleşmiştir. Sosyalist blok genişlemiş ve dünya üzerinde önemli bir güç elde etmiştir. Özellikle 1929 bunalımının ortaya çıkardığı ideolojik sarsıntı kapitalizmi bazı tavizler vermeye mecbur bırakmıştır. Zira ekonomide devlet müdahaleciliğini savunan Keynesçi politikalar hâkim olmaya başlamıştır. Ancak her şeye karşın etkin sermaye odakları ideolojik saldırı için deyim yerindeyse kolları sıvamışlardır. Çünkü egemenliğin yolu beyinleri sömürgeleştirmekle mümkündür ve bunu yapmak için ideoloji şarttır. Savaş sonrası dönemde başlayan neoliberal ideolojik tezler piyasaya hemen sürülememiştir, zira henüz koşullar uygun görülmemiştir. Nitekim ancak 1970’li yıllarla birlikte ideolojik karşı saldırı için koşullar uygun hale gelmiştir. Çünkü sistem kendi krizini yaşamıştır, ayrıca enerji krizleri ve stagflasyon gibi Keynesçi politikaların çözümlenemediği sorunlar da eklenmiştir. Yeni dönemde eğer piyasaya müdahale edilmezse herkesin azami faydasını gerçekleştireceğinin öğretilmesi gerekmiştir. Tam da bu noktada ‘bilimsellik’ retoriği devreye girmiştir. Neoliberalizm bir defa devletten, politikadan, siyasi partilerden bağımsız kuruluşlarda çalışan sözde tarafsız bilim kuruluşları ve uzmanlar tarafından üretilmiştir. Bu amaçla dernekler, vakıflar, politika üretim merkezleri, araştırma merkezleri, danışmanlık kuruluşları gibi “Think Tank”ler devreye sokulmuştur. Bu ‘tarafsız’ “Think Tank”ler sermaye tarafından yapılan bağışlar (vergidan muaf bir şekilde) ve devlet bütçesinden önce vakfa veya başka bir bağımsız kuruluşa aktarılan paralarla finanse edilmiştir (Başkaya, 2010: 123-127).

Dolayısıyla emeğiyle geçinenlerden burjuvaya bir aktarım söz konusu olmuştur. Görüldüğü üzere, finanse edenin değil finanse edilenin yönettiği sözde temsili bir demokrasi olgusu bu sürecin başka bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Neoliberalizm, toplumdan soyutlanmış rasyonel bir birey gibi davranmakla kendi insanlığını duyumsamak için toplumsal varlık olarak davranmak ikileminde kalan bir bireyin yaşadığı serbest bir piyasa sistemiyle var olmaktadır. Piyasa toplumu, piyasanın merkezde olduğu bir toplum modeliyle var olduğundan, sistemin yaratılması, insanı çıkar (kazanç) güdüsü ile aç kalma korkusu altında bir “iktisadi birey” (*homo economicus*) olarak davranmaya zorlayan bir insan tipinin yaratılmasına bağlıdır. Öyleyse insan bu sistemin gereklerine boyun eğmelidir. Neoliberalizmin piyasa sisteminde etkin olması için iki şarta ihtiyacı vardır: girişim özgürlüğü ve sözleşme serbestliği. Bu iki unsur da ancak özel mülkiyetin varlığı ile gerçekleşir (Özel, 2015: 25-38). Özel mülkiyet, emek dahil her türlü üretim aracının değiş tokuşunu garanti altına alır. Sözleşme özgürlüğü ise bu değiş tokuş sonrası edinilen mal ve hizmetlerin tanınmasını garanti altına alır. Ayrıca eklenmelidir ki; bu değiş tokuşun olabilmesi için bireyler, önceki durumlarından daha iyi bir duruma yükseleceğine inanmalıdırlar. Bu da daha yüksek bir çıkar güdüsü altında girişim özgürlüğünün varlığını garanti eder.

Teorik olarak neoliberal bir devlet güçlü bireysel özel mülkiyet haklarını, hukukun üstünlüğünü, serbest işleyen bir piyasayı ve serbest ticareti savunur. Bununla birlikte pratikte ciddi paradoksları ve belirsizlikleri haizdir. Bu paradoks ve belirsizlikleri Harvey (2015b: 75-78) şu şekilde açıklamıştır: Neoliberalizmin savunduğu serbest rekabet genelde tekelci yapılarla sonuçlanır. Zira piyasaya giren güçlü firmalar zayıfları piyasadan atarlar. Öyleyse devlet tarafından piyasaya girişin önüne engel konulması gerekmektedir. Ancak bu, neoliberalizmin karşı çıktığı en temel argümanlardan biridir. Bir diğer çelişki piyasa başarısızlıklarıdır. Başka bir ifadeyle bireylerin ve firmaların piyasa dışındaki sorumluluklarını üzerlerinden atmalarıdır (*dışsallık*). İktisadi birimler ekonomik faaliyetleri sırasında çevreye ya da başka bir ekonomik faaliyete zarar verebilmektedirler ki bu durumda ‘negatif dışsallık’ söz konusudur. Birey ya da firmaların çevreye ya da başka bireye/işletmeye zarar vermesinin maliyetine çoğunlukla katlanmadıkları görülmektedir. Atık su, karbon salınımı vb. birçok negatif dışsallık durumunu önlemenin en önemi yolu devletin müdahale etmesidir. Bazı neoliberalerler kısmi bir müdahaleyi (vergilendirme, teşvik vb.) kabul etse de neoliberalizmin doğasına aykırı olduğu bir gerçektir. Kaldı ki müdahaleyi savunanlar kirleten öder prensibi ya da vergileme gibi çözüm önerileriyle durumu daha da içler acısı hale getirmektedirler. Çünkü zengin elitlerin parasını ödediği sürece çevreyi diledikleri kadar kirletme hakkına sahip oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Yine neoliberalizmde herhangi bir bilgi asimetrisinin olmaması gerekliliği savunulur. Ancak pratikte bakıldığında daha çok bilgiye zengin azınlıklar sahipken çoğunluk olan sınıfın çoğu bilgiye ulaşamadıkları görülmektedir.

Son olarak neoliberalizmin politik çelişkileri vardır. Bireyler seçimlerinde her ne kadar özgür gibi gözükseler de vakıflar yerine asla sendika gibi kolektif kurumları seçmemeleri gerekmektedir. Neoliberalizm, sosyalizm, komünizm ve hatta çoğunluğun yönetimi gibi korkuları için demokratik yönetimlere güçlü engeller getirmişlerdir. Dahası önemli kararlarda demokratik olmayan ve sorumlu tutulmayan kurumlara (IMF ve Dünya Bankası gibi) bel bağlamaktadırlar. Aslında toplumun özgürlüğü söz konusu bile değildir. Gerçek olan tek şey azınlığın özgürlüğü ve çıkarları için çoğunluğun özgürlüğü neoliberal yöntemlerle (aslında müdahale ile) kısıtlanmaktadır.

Kapitalizm en klasik tanımıyla eşit olmayan bir mübadeleye dayanır, o piyasaya dayanan bir hakimiyet sistemidir ve doğal kaynakların aşırı tüketilmesine ve doğanın aşırı kirletilmesine yol açan bir sistemdir (Fülberth, 2014). Neoliberalizm özellikle küreselleşme, finans, bilgi-iletişim ve teknolojik gelişmelerle birlikte kapitalizmin daha yeni halidir. Bu süreç üretimin uluslararasılaştığı, ulus ötesinde üretimin ve dağıtımın yaygınlaştığı, piyasada kamu/devlet etkinliğinin azaltılmaya başlandığı ve diğer sosyal devletçi politikaların terk edildiği bir dönüşümdür. Lapavitsas (2019) olgunlaşmış kapitalizmin finansallaştığını ifade eder. Finans sektörü kâr etmenin ve gündelik hayatı düzenlemenin yanı sıra ekonomi politikasına yön vermektedir. Finansallaşma kapitalizmin üretim yapmadan nasıl kazanç sağlanacağı konusunda çok önemli araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Neoliberal ideolojinin belirlediği emek ve finans piyasalarının kuralılaşmasıyla finansallaşma dönüşümü gerçekleşmiştir. Finansallaşma sebebiyle daha spekülâtif sermaye hareketleri, daha istikrarsız ekonomiler, krizler ve eşitsizlikler yoğunlaşmaktadır.

Dünyanın büyük ölçüde neoliberal fikirler tarafından yönetildiği genel kabul görmüş durumdadır. Özellikle 1990’lar sonrasında post-politika² (*post-politics*) ve post-ideoloji³ (*post-ideology*) gibi fikirler neoliberal hegemonya için bir kılıf oluşturmuştur. Kapitalizm, yeni sağın 1980’lerde agresif bir şekilde ittiği anlatıya solun boyun eğmesi sürecidir. Bu bağlamda kapitalist gerçekçilik⁴ kavramından söz etmek mümkündür. Öyle ki kapitalist

² Post politika, ekonomik bir sistem olarak neoliberal kapitalizmin, siyasi ideal olarak parlamenter demokrasinin, ahlaki bir temel olarak insanlılık ve kapsayıcı kozmopolitiğin kaçınılmazlığı etrafında bir uzlaşımın inşa edildiği bir durumdur. Bunun yanı sıra bu kavram, eski ideolojik vizyonları geride bırakma ve yeni sorunlarla yüzleşme, gerekli uzman bilgisi ve insanların somut ihtiyaçlarını ve taleplerini hesaba katan özgür müzakere sürecini ifade eder. Ayrıca post politik parlamenter kural, taahhütsüz ve çatışmasız bir şekilde her şeyin siyasallaşmasına izin verir (Swyngedouw, 2010). Post politika tartışmayı kışkırtma, direniş ve vatandaşlık fikirlerini yeniden canlandırma yeteneğidir. Post-politik analize göre, neoliberal fikirlerin kamu üzerindeki hegemonyası apolitikleşme sürecini yaratmaktadır (MacGregor, 2014).

³ Post ideoloji, kimilerine göre derin siyasi iç görü ve modernleşmenin sonucuyken, kimilerine göre ise şiddetli bir baskının ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Post-ideoloji, Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra Doğu Avrupa’da ‘büyük ideolojilere’ (grand narratives) duyulan güvenin azalmasını ve bunların daha özel kimlik söylemleriyle ikame edilmesini ve siyasi alana teknokratik, idari ve yönetsel yaklaşımların çoğalmasını ifade eder (Makarychev ve Yatsyk, 2017).

⁴ Fisher (2011) tarafından geliştirilen bir kavramdır. Kapitalist gerçekçilik ile ifade edilmek istenen, kapitalizmin tek geçerli ekonomik ve siyasal bir sistem olduğudur. Dahası kapitalizm bununla da kalmaz, artık kapitalizme tutarlı bir alternatif tahayyül etmek bile imkânsız hale gelir.

gerçekçilik, esasen işin ve daha geniş anlamda gündelik hayatın apolitikleşmesiyle ilgilidir. İş yerinde kötüleşen ücret ve diğer koşullar, rekabetçi, küreselleşmiş bir dünyada her şeyi olduğu gibi kabul etmeyi öğretmektedir. Örneğin, sendikalar ücret sözleşmelerinde çoğu durumda boyun eğmek durumunda kalmaktadırlar. Adeta teslimiyet ve kadercilik olguları kabullenilmiş olmaktadır. Dolayısıyla bu süreçte siyaset sadece sandıkta uğraşılan bir yer haline gelmektedir. Kısaca kapitalist gerçekçiliği siyasi bir konum olarak değil, siyasi katılımı ve özdeşleşmeyi engelleyen bir şey olarak görmek daha gerçekçi olacaktır (Fisher ve Gilbert, 2013: 90-91). Bu nedenle kapitalizmin siyasi katılımı engellemek üzerine kurulu bu apolitizasyon sürecinden çıkış için atılacak ilk adımın insanların karar verme süreçlerine katılımını sağlayacak yeni yollar aramak olduğunu söyleyebiliriz.

Başkaya (2010) neoliberalizmi, kapitalist sömürüyü ve emperyalist yayılmayı meşrulaştırmak olarak ifade etmektedir. Ona göre neoliberalizm artık emperyalist savaflara, sıradanlaşan teröre, etnik boğazlaşmalara, kitle katliamlarına çevresel felaketler eşlik etmektedir. Bunun yanı sıra kanlı diktatörlükler ve sözde ileri demokrasiler toplumlara güvenlik, refah ve mutluluk vad ederek dünyayı çığırından çıkarmaya devam etmektedirler. Bilim ve ilerleme adına nice vahşetler meşrulaştırılıp dayatılmaktadır. İnsanlar, bir açlık ve sefalet girdabına kapılmadıkları sürece çılgınca tüketim yapan kölelere dönüşerek robotlaşmaktadırlar. Akıllara sığmayacak şekilde bir metalaşma süreci insanlığa dair her şeyi yok etmektedir. Küçük bir küresel elitin beşerî ve doğal kaynakları yağmalaması, insanî değerlerin aşınması, insan soyunun aşağılanması, uygarlığın bir gereği ve hatta başarısı olarak sunulmaktadır.

Klasik liberalizm ile neoliberalizmin her ikisinde de *homo economicus* vardır. Ancak her ikisinin de *homo economicus*'ları farklıdır. Klasik liberalizmde *homo economicus* bir mübadele partneridir. Ancak neoliberalizmde mübadele partneri olarak bu *homo economicus* yerine, kendisinin şirketi, kendisinin sermayesi, kendisinin üreticisi, kendi gelirinin kaynağı olan başka bir *homo economicus* anlayışı hâkimdir (Foucault, 2015). Neoliberalizmde insan bencil ve aynı zamanda rasyoneldir. Çünkü iktisadî akılcılık her durumda kendi çıkarlarını başkalarının çıkarlarından üstün tutmak, bir durumdan sağlanacak faydayı/çıkarı maksimuma çıkarıp, o durumdan doğabilecek maliyeti de minimuma indirmektir. Akılcılıkla daha da pekişen bencillik bu sistemde adeta kutsanmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak bu tür toplumlarda “narsizm” (aşırı ben-merkezcilik) de artık sıradan ve doğal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Ruben, 2011: 55-56). Modern toplumlarda birey toplumdaki diğer bireylerle rekabet etmek durumundadır. Rekabetin ötesinde onlarla çarpışmak, onları yenmek ve onları bir kenara itmek durumu söz konusudur. Birey diğer bireyleri kendisinin mevcut zamandaki değil gelecekteki rakibi olarak görmektedir. Başka ifadeyle birey mutluluğu bugünkü başarıda değil gelecekteki başarıda arayacaktır. Dolayısıyla herkes herkesin gelecekteki rakibi konumundadır. Bunun sonucu bireyler arasında ruhsal bir gerilim

ortaya çıkmaktadır. Bu düşmanca gerilim sürekli bir korku, doymazlık, alışveriş, sabırsızlık gibi kişilik özellikleri ortaya çıkarmaktadır. Böylelikle birey anlamlı ve düzenli bir sosyal yaşamdan yoksun olarak yaşamaya başlamaktadır (Akgün, 2014: 22). Bu süreci ortaya çıkaran temel faktörlerden biri kapitalist üretim tarzının yabancılaşma olgusudur. Yabancılaşma⁵ süreci kişilerde yaratıcılığın ortadan kalkması, sosyal ilişkilerden kopma, zihinsel bozukluklar, yaşama karşı nötr tavır sergileme, uyuşturucu kullanımı, intihar eğilimi, bencillik, tüketim çılgınlığı, sorgusuz itaat, teslimiyetçilik, kadercilik ve sosyal değer yargılarına ilgisiz düzensiz bir yaşam gibi etkilerde bulunur. Öyleyse yabancılaşmış emek yabancılaşmış bir toplumla sonuçlanacaktır. Sonuçta kontrolsüz bir zenginleşme, zengin-yoksul makasının devasa boyutlara ulaşması, çevrenin zarar görmesi, kendi ürettiği tarafından tehdit edilen bir yoksul grup, insanların kutuplaşıp ayrıştığı, sınıf, ulus, ırkçılık, cinsiyetçilik ve dinî nefret tarafından bölündüğü, birçok şeyin metalaştığı vb. birçok sorunlu yaşam alanı yaratılmaktadır (Morris, 2022). Örneğin çevreye verilen zarar bağlamında Fisher (2011: 28), kapitalizm ile iktisadi felaketler arasında doğrudan ilişki kurar ve bunların tesadüfi olmadığını iler sürer. Fisher’e göre bu sistemde çevresel sürdürülebilirlik mümkün değildir. Şöyle ki; sermayenin sürekli genişleyen bir piyasa yapısına ihtiyaç duyması ve büyüme fetişi, sürdürülebilirliği kendi içinde yok edecektir. Fisher ayrıca kapitalist toplumlarda zihinsel sağlık problemlerinin, kişisel problemlerden ziyade siyasal bir kategori olarak incelenmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.

Çağdaş dünyada neoliberalizmi yönetim kavramından ayrı düşünmemek gerekir. Yönetim kavramı toplumun ve insan davranışlarının düzenlenmesinde devletin merkezi rolünden uzaklaşmasını vurgular. Yönetim, yönetimsiz yönetmek ve devletin içinin boşaltılmasından doğmuş bir pratik olduğu için, neoliberalizmin yayılması için oldukça uygun bir olgudur. Yönetim kavramı devlet ile özel sektör ya da diğer bir ifadeyle egemen ile piyasa ilişkileri arasında karşıtlık oluşturmak yerine iş birliği yapmayı savunur. Ayrıca komuta ve kontrol mekanizmalarının yerini müzakere ve ikna süreçleri alır. Modern neoliberal yönetim sorumlu birim ve bireyleri tecrit edip girişimci ruhu sağlayarak yetkiyi, karar alımını, politikanın ve davranış normlarının işleyişini devreder. Birey ve birimleri kendilerinden sorumlu hale getirerek bütünü kuvvetine zeval getirmeyerek ve ortaklaştırmaksızın iş birliği yapmayı öne çıkarır. Neoliberalizmde yetki devri resesyonlar, krizler, işsizlik, çevre sorunları gibi büyük ölçekli

⁵ Marx’a göre yabancılaşmanın zemininde, insanların kendi emekleriyle yarattığı ürünlerle bizzat kendi emekleriyle kurduğu ilişki yer almaktadır. Yabancılaşma durumunda, insanın kendi eylemleri kendisi tarafından yönetilmekten ziyade onun üstünde ona karşı işleyen bir güç durumuna geçmektedir. Marx’ta emeğin yabancılaşması, emeğin çalışanın dışında olması, işçinin emeğinde kendini yadsıması, kendini mutsuz hissetmesi, bedenine ziyet etmesi olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla kişi artık kendini sadece yemek, içmek ve üremek gibi hayvansal güdülerde ve nadiren konut edinme, süslenme gibi hususlarda aktif olarak görmeye başlar. Kısaca Marx, yabancılaşmayı emeğin kendi ürününün yabancı bir varlık olarak emeğin karşısında durması olarak ifade etmektedir. Dahası yabancılaşmayla işçinin kendi emekleri işçiye hükmeder hale gelmektedir (Marx, 2021). Marx’ın bu kavramla ifade etmek istediği aslında işçi ile kapitalist arasındaki süreçtir. Şöyle ki, işçi kapitalist için zorla çalışır ve bu ürünü kapitalist kendine mâl eder. Bu süreci Marx kapitalist sömürü olarak ifade etmektedir.

sorunların, sistem içindeki bu sorunlarla baş etmesi mümkün olmayan küçük ve güçsüz birimlere aktarılması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda eğitim ya da akıl sağlığı alanında devlet finansmanında sorun yaşandığında (kesinti), bu girişimlerin sorumluluğu belediyelere, belediyeler tarafından okullara veya yerel yönetimlere bağlı alt hizmet birimlerine, daha sonra da karar alma yetkisi olan ama bu özerklik ve egemenliği kullanmak için ihtiyaç duyulan kaynaklardan yoksun bırakılan daha alt birimlere devredilmektedir. Böylelikle yetki devri ile talimattan ziyade teşvik unsuru ile belli neoliberal reformlar harekete geçirilmiş olmaktadır (Brown, 2021a: 141-152). Günümüz esnek çalışma ya da evden çalışma sistemlerinde birçok kurumun hiçbir sigorta, emeklilik gibi maliyetlere katlanmadan çalışılan süre karşılığında ödeme yapması, kurumların bu çalışma düzenlemelerini alt birimlere yetki devri yapmasıyla ilgilidir. Bu yetki devri, normların uygulanması bakımından oldukça güçlü ama sendikalar gibi işçi örgütlenmeleri açısından oldukça zayıf bir sistem yaratmaktadır.

Neoliberal devlet, işlerin yolunda gitmediği çelişkili ve politik olarak istikrarsız süreçlerde yeni muhafazakâr ideolojiye başvurmaktadır. Zira yeni muhafazakârlık, iktidarın seçkinler tarafından elde tutulması, demokrasiye olan güvensizlik ve piyasa özgürlüklerinin sürdürülmesi ve diğer neoliberal özelliklerle oldukça tutarlıdır. Yeni muhafazakârlık birtakım ahlaki değerlerle, beyaz işçi sınıfının çoğunluğu sağladığı bir sınıf iktidarını yeniden kurma çabalarının ürünüdür. Bu ahlaki değerlerin özünde feminizm, eşcinsel hakları, pozitif ayrımcılık ve çevrecilik gibi yeni toplumsal hareketlere karşıtlık yatmaktadır. Neoliberalizmin sahiplendiği temel değerler ise kültürel ve etnik milliyetçilik, ahlaki doğruluk, Hıristiyanlık (evanjelizm), aile değerleri ve yaşam hakkı gibi olgulardır. Bu bağlamda son yıllarda Avrupa'daki göçmen karşıtlığı, sağ kanat faşizminin yükselişi, Endonezya'nın Çinlilere karşı yaptığı katliamlar gibi birçok örnek verilebilir. Sonuçta neoliberalizmde ayakta kalabilmek için her yolun mubah olduğu fikri esas kılınmaktadır. Neoliberal devlet ayakta kalabilmek için rekabetçi bir aktör olma savıyla milliyetçiliği kullanır. Rekabet ile gelip geçici kazanalar ve kaybedenler yaratılır. Bu ise kendi içinde milli bir gurur ve ulusal bir ruh arayışının temelini oluşturur. Örneğin ülkeler arasındaki spor müsabakaları etrafındaki milliyetçilik vurgusu bu bağlamda değerlendirilmektedir (Harvey, 2015b: 89-93).

Neoliberal iktisat ve serbest piyasaya dair tartışmaların birçoğu sınıfsal güç ile toplumsal ve ekonomik eşitsizliğin diğer biçimlerini yok saymaktadır. Sistemde bir kaynağın ya da bir metanın en iyi kullanımı toplumun değil, ona en yüksek fiyatı vererek sahip olanların faydasını artırır. Piyasa toplumu devlet tarafından düzenlenen değil, devleti düzenleyen bir sistemdir. Örneğin 2008 küresel krizinde kapitalist devletlerin birincil önceliği büyük finans şirketlerini kurtarmak olmuştur. Böylece toplumun en zenginlerinin serveti korunmaktayken, milyonlarca insan sefalete sürüklenmiştir. Kapitalizm altındaki gelirin, refahın ve gücün yoğunlaştırıldığı ve eşitsizliğin büyüdüğu bir süreçte gerçek anlamda

demokrasiden söz etmek mümkün değildir. Neoliberalizmde gerçek bir demokrasiden ziyade, demokrasinin kimi biçimsel öğelerinin üst sınıfın çıkarları tarafından yönetildiği bir sistem hakimdir. Aslında demokrasi, kapitalizm altındaki bir işleyişte teknik olarak imkansızdır. Sözcüğün diğer anlamıyla gelirin, refahın ve gücün yoğunlaştırıldığı ve eşitsizliğin büyüdüğü bir yerde gerçek anlamda demokrasiden söz etmek mümkün değildir (Foster ve Magdoff, 2014: 126-128). Kapitalizm ya da onun metalaşma süreci dünya genelinde başat hale geldiği oranda yıkım süreci de dünya ölçeğinde işlemeye başlamaktadır. Bu yıkım bilinmelidir ki sadece insanî varoluşu değil, her şeyi tehdit eder hale gelmektedir. Ancak kapitalizmin insanı tehdit ediş süreci yapısal ve sınıfsal bir süreçtir (Yılmaz vd., 2006: 11). Benzer şekilde Harvey’e (2015b) göre neoliberalizm sınıf iktidarını tesis etmek için oluşturulmuş bir projedir. Esas belirleyici olan şey ise bu süreci sağlayacak sınırsız sermaye birikimidir. Zira asıl amaç sınıf iktidarını en üstteki elitlere geri vermektir. Başka bir ifadeyle sermaye birikimi sağlayarak sınıf iktidarını elitlere vermenin yolu neoliberalizmden geçmektedir. Dünyaya kapitalist egemenliği kabul ettirmenin yolu demokrasinin bir araç olarak kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. İnsanların belirli aralıklarla oy kullanmasıyla sanki süreci etkiliyorlarmış gibi bir yanılsama söz konusudur. Dünyanın zenginliği ufacak bir küresel elitin elinde toplanmakta ve de bu durum yoksullardan oluşan çoğunluğa karşı koz olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla demokrasi, tabir yerindeyse tam bir sirk oyunu gibi seyirciyi oyalamaktadır. Burada belirtilmek istenen, demokrasinin kötü bir kavram olduğu değil, kötü bir araç olarak kullanıldığıdır (Başkaya, 2010).

Foucault’ya (2015: 111-128) göre neoliberalizm, Adam Smith tarzı bir 18. yüzyıl klasik liberalizmden oldukça farklı ve çok daha yeni bir şeydir. Klasik liberalizmde önemli olan piyasanın kendi kendine işlediği serbest bir alan yaratılmasıdır. Bu kendi kendine işlerlik görünmez el⁶ (*invisible hand*) sayesinde gerçekleşir. Ancak neoliberalizmde önemli olan piyasa ekonomisinin genel kurallarına iktidarın icrasının nasıl uyum sağlayacağıdır. Yani neoliberalizmin amacı boş bir alanı özgürleştirmekten öte, piyasanın genel ilkelerini genel yönetim sanatına yansıtmaktır. Klasik liberalizmde temel amaç, rekabetin olduğu somut ve gerçek alanı fiilen kurmaktır. Klasik liberalizmde “Bırakınız yapsınlar”dan yoksun bir piyasa ekonomisi, yani müdahaleciliğe varmayan aktif bir politika söz konusudur. Ancak neoliberalizm için “bırakınız yapsınlar” sloganı gerekli olsa da yeterli değildir. Daha ziyade ihtiyatlı, etkin ve daima müdahaleci bir piyasa aslında söz konusudur. Neoliberal toplumla artık mal ve hizmetlerin mübadelesi ve ticaretten ziyade rekabet mekanizmaları öne çıkmaktadır. Bu

⁶ Görünmez el kavramı bir metafordur. Açık bir ifadeyle serbest piyasa mekanizmasının kendi kendine hareket ettiren görünmeyen bir metafor için kullanılan bir kavramdır. Bu kavramı ilk defa A. Smith “The Theory of Moral Sentiments” (1759) adlı eserinde kullanmıştır. Görünmez el serbest piyasaların kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bireyleri, toplumsal olarak gerekli olanı üretmeye nasıl teşvik edebileceğini anlatmak için kullanmıştır. Diğer bir deyişle bu kavramla anlatılmak istenen, sonuçlarını bilmeyen ancak tamamen kendi çıkarları peşinde koşan bireylerin faydalı ekonomik ve sosyal sonuçlar yaratacağı vurgusudur.

mekanizmaların kapsayıcılığının maksimum seviyede olması önemlidir. Yani amaç ticaretten ziyade rekabet dinamiğine tâbi tutulan bir toplum yaratmaktır. Dolayısıyla süpermarket toplumu yerine şirketler toplumu yaratmak neoliberalizmin katkısıdır. Yaratılmak istenen homo economicus artık mübadele, alışveriş, tüketim insanından daha öte bir şeydir. O halde yeni homo economicus artık, şirket, girişim ve üretim insanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Neoliberalizm kendi ekonomik piyasa modelini başta çalışma, eğitim, sağlık, politika, çevre, refah, yönetim ve tasarım olmak üzere çoğu alana aktarabilmiştir. Neoliberalizm sadece sermaye olgusunu hayata geçirmekle kalmaz, öznenin doğası ve onun ekonomi piyasasıyla ilişkisine dair olanaklar yaratır. Neoliberalizmde temel mesele insanlığın varoluş biçimidir. Açık bir ifadeyle insanın (özne) kendisiyle ve ötekilerle nasıl ilişki kuracağı, nasıl davranacağıdır. Özne ile çevresi arasında kurulan bu ilişkiler sözde özgürlük deneyimi vadedecektir. Neoliberalizm insan bilgisine, sosyal karmaşaya ve piyasaya dair söylemlerinden dolayı bireyleri yönetmeye zemin oluşturur. Bireyler dünyanın gerçek karmaşıklıklarına ilişkin ancak çok sınırlı düzeyde bilgi (asimetrik bilgi) edinebilirler. Dolayısıyla neoliberalizmin iddia ettiği toplumun bireyler tarafından planlanması temelsiz bir aksiyomdur. O halde bunu yapan asıl düzenleme piyasadır. Piyasa tüm düzenlemelerde ve organizasyonlarda devletten daha başarılı ve beceri sahibidir (Spencer, 2018).

Tarihin çok eski zamanlarından beri iktidar ve güç meselesi insanlığın yönetme/yönetilme meselesini günümüze kadar taşımıştır. Bu anlamda J. Bentham tarafından geliştirilen Panoptikon⁷ modeline atıfta bulunmakta fayda var. Bu kavram iktidarın görünmeden geniş kitleleri kontrol etme felsefesi üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca bunun otorite odaklılık ve hapis, tecrit, zorla çalıştırma, eğitim gibi bütün kurumlara uygulanabilir olması dikkat çekmektedir (Özdel, 2012: 24). “Hapishanenin Doğuşu” adlı eserinde Foucault, benzer şekilde panoptikonun önemli etkisinin, mahkûmda iktidarın otomatik işleyişini sağlayan bilinçli ve sürekli bir görülebilirlik halinin yaratmasından kaynaklandığını ifade eder. Mahkûm sürekli görülmekte ama kendisi kuleyi görememektedir ve de bunun farkındadır. Daha doğrusu tutuklu ne zaman gözetlendiğini tam olarak bilmez. Dolayısıyla bu mimari yapı öyle etkilidir ki, kulede hiçbir gözetmen olmasa bile iktidar mekanizması otomatik olarak işlemeye devam etmektedir. Bu bağlamda Foucault panoptikonu harika işleyen bir makineye benzetir. Panoptikonun gözetim mantığı şu şekilde işler: Bir tutukluyu iyi davranmaya, deli olanı

⁷ Bu kavram Jeremy Bentham’a ait bir kavramdır. Şöyle ki, Panoptikon kavramı hapishane mimarisinden yola çıkarak yapılan bir kavramsallaştırma olmakla birlikte günümüzde iktidarın denetim biçimleri açısından yerini korumaktadır (Çoban, 2008). Bentham’ın 1785 yılında tasarladığı hapishane inşa modelidir. Kavram ‘pan’ (bütün) ve ‘opticon’ (gözlemlemek) sözcüklerinin birleşimiyle türetilmiştir. Panoptikon sekizgen şeklindedir mimari olarak bir kontrol kulesi üzerine inşa edilmiştir. Mahkûmlar gözetleme kulesini görememekle birlikte kendilerinin ne zaman izlenip-izlenmediğini bilmemektedirler. Dolayısıyla oyundaki en iyi hamle daima izlendikleri varsayımı üzerinden bir davranış sergilemek zorunda kaldıklarıdır. Bu hapishane modeli bir kara ütopya olmakla birlikte Bentham’a göre panoptikon, bir üst aklın gücü elde etmesi sürecidir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. (Bentham vd., 2016).

sakinleştirmeye, işçiyi çalıştırmaya, öğrenciyi özenli ve düzenli olmaya, hastayı tedaviye uymaya zorlayabilmektedir. Dahası bu zorlamayı güç kullanmadan yapabilmesi dikkat çekmektedir (Soysal, 2011: 467). Günümüz kapitalizminde iktidar yeni iletişim teknoloji araçları sayesinde tüm mahremiyeti hiçe sayarak tüm toplumu bir şekilde gözetlemektedir. Panoptikon artık sadece hapishane ya da fabrikalar değil, bunun yanı sıra tüm toplumsal bütünlük panoptik makinenin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyleyse panoptikon kavramı biçim değiştirerek yeni bir panoptikona dönüşmüştür. Bu yeni panoptikon ‘enformasyon panoptikonu’ ya da ‘süper panoptikon’ gibi birtakım yeni adlandırmalara dönüşmüş durumdadır. Bu yeni panoptikon kavramı J. Bentham’ın cezaevi modelinden çok farklıdır ve komplekstir. Şöyle ki; burada duvar, pencere, kule ve gardiyan yoktur. Dolayısıyla birey artık cansız bir metaya indirgenmiş durumdadır (Çoban, 2009: 7). Günümüz sosyal medya (facebook, instagram, tiktok vb.) uygulamaları ve diğer internet tarayıcıları ile birlikte iktidarın işini kolaylaştıran insanın kendini gönüllü olarak teslim ettiği bir süreç ortaya çıkmıştır.

Öte yandan neoliberalizm sadece sanayinin terk edilip hizmet sektörüne yoğunlaşmadan (sanayisizleşme), seçkinlerin iktidarından, eşitsizliğin artışından, beyaz işçi sınıfının imal edilmesinden, sendikali işlerin kaybindan ve sosyal devlet politikalarının terk edilmesinden ibaret değildir. Eğer bu şekilde ifade edilirse neoliberalizmin huzursuzluğunun sebebi sadece ekonomik faktörlere bağlanır. Ancak neoliberalizmi ekonomik politikaya ya da rasyonelliğe indirgemek birçok açıdan maluldür. Bir defa beyaz olmanın imtiyazlarına duygulanım yatırımlarını (ekonominin ötesinde bir şey olarak), geleneksel ahlak ve kültürde Birinci Dünya⁸’ya özgü varoluşu kavramak imkansızlaşır. Benzer şekilde geleneğin hiyerarşilerinin ve dışlamalarının ailedeki değerler ve bireysel özgürlük adına demokratik eşitliğe karşı mücadele etme girişimini de anlamak zorlaşacaktır. Dolayısıyla neoliberalizmin ürettiği ve teşvik ettiği ancak amaçlarıyla çelişen kuvvetleri ve yeni siyaset oluşumlarını da kavramak güçleşir. Sonuçta neoliberalizm salt ekonomik olarak düşünüldüğünde mekânın örgütlenmesi hususunda üç farklı değişikliğe karşı körleşiriz. Şöyle ki; bunlardan birincisi, küreselleşmenin ardından ulus-devlet ufkunun kaybolmasıdır. Zira bu süreç tüm toplumların geleceğe dair beklentilerinde dönüşümler yaratmıştır. Göçmen hareketleri, sermaye akışları, dijitalleşme ve tedarik zincirleri bu süreci dönüştürmüştür. Dahası bu dönüşüm hem yeni göçmen hareketlerine neden olmuş hem de göçmenleri Batı’ya kabul eden politikalara karşı kin doğurmuştur. Dolayısıyla bu değişimi kabul edenler ile bu dönüşüme isyan edenler arasında ciddi bir bölünme ortaya çıkmıştır. İkincisi, toplumların neoliberal yıkımı ile ilgilidir. Neoliberalizmle, demokrasinin ihtiyaç duyduğu yurttaş eşitliği ve toplumsal fayda kaygısı mekânı kaybolmaktadır. Bu sırada dijitalleşmedeki ilerlemeler, ülkeye bağlılıktan ve demokrasiden uzaklaşmış yeni bir toplumsallık yaratmıştır. Bu yeni toplumsallık hiçbir güç

⁸ ABD ve müttefikleri için kullanılır. Dolayısıyla kapitalist ve demokrasi yanlısı ülkelerdir.

paylaşımı, oy hakkı, farklı fikirleri müzakere edebilme, kapsayıcılık ya da çoğulluk protokolüne sahip değildir. Son mekânsal değişiklik finansal sermayenin yükselişi ve dünyadaki değer ölçüsüyle ilgilidir. Her şeyi yöneten ama hiçbir yerde oturmayan finans güçleri ile karşı karşıya kalınmaktadır. Finansın hükümdarlığı daha evvel küreselleşme ile birlikte adeta özdeşleşen ülkeye bağlılıktan uzaklaşma ve dahası iktidarın da mekândan arındırılmasını ve dönüşümünü içerir hale gelmiştir (Brown, 2021b: 198-200).

2. BYUNG-CHUL HAN VE NEOLİBERALİZMİN DÖNÜŞTÜRÜCÜ ETKİSİ

Şu ana değin ifade edilen hususlar neoliberalizmin birçok perspektifte ortaya çıkardığı sonuçları ve tezahürleri ortaya koymuştur. Bu hususlar bağlamında; “kendi kendini sömürü”, “rekabetin boyutları”, “yabancılaşma”, “girişimci birey”, “birey ve birimlerin kendilerinden sorumlu olması”, “sözde özgürlük”, “gözetleme ve mahremiyetin çözülüşü/yok oluşu”, “sosyal medya ve insanın gönüllü teslimi” gibi odak noktaları aslında Han’ın da dikkat çektiği bağlamlara doğrudan işaret etmektedir. Ayrıca bir bakıma yine onun ifade ettiği “disiplin toplumu”na dair emareler de birinci bölümün odağındaki neoliberal dünya açısından okunabilmektedir. Bununla birlikte Han, bu perspektifi göz önünde bulundurarak özgün bir neoliberalizm analizi ortaya koymaktadır.

Han, neoliberalizmi kapitalizmin mutasyon geçirmiş hali olarak tanımlamakta ve neoliberalizmin başarısını sağlayan yapısal etkenlere dair tespitleri ortaya koymaktadır. Onun kendine has köle-efendi diyalektiği, performans toplumu vurgusu, özgürlük efsanesi ve şeffaflık toplumuna dair söylem ve değerlendirmeleri bu husustaki düşünsel inşa sürecine işaret etmektedir. Öncelikle Han, neoliberal dünya içerisinde insanın konumunu anlamlandırmaya/açıklamaya çalışmaktadır. Bu konum; doğrudan büyüme, endüstriyelleşme ve tüketim faktörleri ile doğrudan ilişkili görülmektedir. Han’a 2021a: 7) göre, günümüzde büyüme dediğimiz şey, esas itibariyle kanseri andırmaktadır. Çünkü tıpkı kanser gibi büyümenin de nereye gittiği belli olmayan hızlı bir çoğalması söz konusudur. Dolayısıyla bu belirsiz gidişte üretim de giderek daha fazla yıkıma benzemektedir. Bu yıkım içerisinde, insanlığın kendine yabancılaşması belli bir raddeye, hatta “kendi imhasını ona estetik bir haz gibi yaşatma raddesine” ulaşmaktadır. Dolayısıyla buradaki “kendini imha”bir bakıma onun hayatta kalmak için kendimizi canlı canlı gömdüğümüz tezi ile ifade edilmektedir. Çünkü esas olan hayatta kalmak ümidiyle ölü bir değer olarak sermayenin biriktirilmesi hususudur (Han, 2021a: 16). Asıl odak noktasının insan olmaması neoliberalizmin yurttaşı tüketici haline getirmesi, onu dönüştürmesi nedeniyledir. Bu nedenle yurttaşın özgürlüğü yerini tüketicinin “edilginliği”ne bırakmaktadır (Han, 2020b: 19). Edilgin tüketicinin karşısında (ya da yanında), sadece üretime odaklanan emekçi yer almaktadır. Zira emekçinin tek muhtemel eylemi şeyleri üretmek ve tüketmektir. Bu

durum, düşünceyle bir arada bulunmanın zıddıdır. Verimlilikteki ivme serbest zaman oranını artırsa da bu zaman artık ne yüce eylemler adına ne de boş zaman olarak kullanılmaktadır. Bilakis serbest zaman çalışma sonrası dinlenme veyahut da eğlenme için kullanılmaktadır (Han, 2021d: 108). Dolayısıyla tam da bu noktada Han (2021c: 17), artık günümüzde Foucault’un ifade ettiği gibi “hastaneler, tımarhaneler, hapishaneler, kışlalar ve fabrikalardan oluşan bir disiplin toplumu”nun söz konusu olmadığına dikkat çeker. Zira bu alanların yerini “fitness salonları, bürolardan oluşan gökdelenler, bankalar, havaalanları, alışveriş merkezleri ve gen laboratuvarları” almış durumdadır (Han, 2021c: 17). Burada ifade edilen, tüketici, yurttaş ve emekçi nazarındaki görüşler aynı zamanda insanın yaşadığı dönüşüme de işaret etmektedir. Yani endüstriyelleşme ile birlikte sadece makineler değil insanlar da yeni bir boyut/konum kazanmıştır. Bu durum, ona göre endüstriyelleşmenin sadece dünyayı mekanikleştirmediği, aynı zamanda insanları da “terbiye” ettiği vurgusunu gündeme getirmektedir. Buradaki terbiye etme ifadesi, insanların davranışlarının ve bedenlerinin zaman-emek verimliliğine uygun hale getirilmesidir (Han, 2021d: 99).

Bu uygunluğun tesisinde yukarıda ifade edilen “disiplin toplumunun” artık olmaması önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Bu aşama, Han’ın sözünü ettiği köle-efendi diyalektiğinin temellerini oluşturmaktadır. Buna göre, disiplin ve bir bakıma da sanayi toplumunun sistemini koruyan iktidar “baskıcı”dır ve sanayi toplumunda emekçiler, fabrika sahipleri tarafından sömürülmüştür. Dolayısıyla dıştan gelen bu vahşi sömürü karşısında emekçilerin bir protestosundan ya da direnişinden söz etmek mümkün olmuştur. Lakin neoliberal sistemde iktidar baskıcı değildir, çünkü iktidar mekanizmaları sisteme içkindir. Somut bir karşı taraf/düşman artık yoktur. Artık emekçi bir girişimciye dönüşmektedir: “Kendi kendinin girişimcisine.” Bu nedenle de herkes kişi olarak bu sistemde hem efendi hem de kendi “efendilik”inin kölesidir (Han, 2021a: 24-25). Bu çok verimli bir bağlamdır: “İnsanların kendiliğinden egemenlik ilişkilerine boyun eğmelerini sağlayan iktidar” tekniğinin çok verimli hamlesidir aynı zamanda (Han, 2020b: 24). Çünkü insanları itaatkâr kılmak yerine bağımlı kılmak mümkündür (Han, 2021a: 25) ve bu bağımlılıkta insanın bizatihi kendine uyguladığı baskı, dışarıdan/dıştan gelen baskıdan çok daha ölümcüldür (Han, 2020c: 18). Neoliberalizm, böylece emekçiyi/işçiyi “girişimci” haline getirmiş olduğu için bir bakıma başkası tarafından sömürülen işçi/emekçi sınıfını komünizm değil, aslında neoliberalizm ortadan kaldırmıştır. Çünkü “sınıf mücadelesi” insanın kendisi ile olan “iç savaşı” haline dönüşmüştür (Han, 2020b: 15). Peki bu iç savaşın nedeni nedir sorusu akla geldiğinde ise Han bu soruya şu eksende bir yanıt sunmaktadır (2020b: 16): “Neoliberal performans toplumunda başarısız olan kişi, toplumu ya da sistemi sorgulamak yerine başarısızlığından kendini sorumlu tutar ve utanç duyar. (...) Sömürülen artık devrimci değil depresiftir.” Başarının sırrı bir bakıma “performans toplumu”nun inşasındadır. Çünkü motivasyon adımları, inisiyatif alma becerileri ve proje çağrısı gibi hamleler insanın sömürülmesi bağlamında

“kırbaçlardan ve emirlerden” çok daha verimli hale gelmektedir-ki bu husus da “tahakkümsüz sömürü” (Han, 2020c: 17) olarak tanımlanmaktadır. Böylece; “kendini mükemmelleştirmeye çalışmanın kendini tümüyle sömürme olduğu” ortaya çıkmaktadır (Han, 2020b: 38). Burada aynı zamanda “özgürlüğün zorlamaları”ndan söz edilmektedir. Öyle ki yapa”bilme” yapabilme özgürlüğü, emir ve yasaklar dile getiren yap”malı”sıdan yapmalısından daha fazla zorlama üretmektedir ve “yapmalısın”ın yapmalısının bir sınırı vardır “yapabilme”nin yapabilmenin ise sınırı yoktur. Böylece efendisi olmaksızın kendisini “gönüllü” olarak sömüren mutlak köle ortaya çıkmaktadır (Han, 2020b: 11-12) ve bu aynı zamanda özgürlüğün de sömürüsüdür.

Bu sömürü, küreselleşme ve dijitalleşme süreçleri ile birlikte de devam etmektedir. Çünkü artık dijital panoptikonun sakinleri, tamamen gönüllü olarak kendilerini sergilemektedirler. Bu aynı zamanda “kendini sömürme”nin bir başka boyutudur ve *Big Brother*’a ihtiyaç duyulmamaktadır. Çünkü, artık “kendimizi kendi isteğimizle sergileriz” (Han, 2020b: 47). Han’ın bu yaklaşımı onun şeffaflık bağlamındaki görüşleri ile örtüşmektedir: “Şeffaflık neoliberal bir aygıttır” (Han, 2020d: 12). Şeffaflığın dünyası eylemlerin ve duyguların temsil edildiği/yorumlandığı bir tiyatro değildir. Söz konusu olan bu dünyada mahremiyetlerin sergilendiği-satıldığı-tüketildiği bir “pazar”dır (Han, 2020d: 53). Şeffaflık etik ve politik olduğu kadar ekonomik alanda da kendisini göstermektedir (Han, 2021e: 108). Bahsi geçen “pazar”da sosyal medya çok önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki burada “her özne kendi reklam nesnesidir (Han, 2020d: 27). Dolayısıyla yukarıda ifade edilen performans toplumu ile şeffaflık toplumu aynı mantıkla hareket etmektedir (Han, 2020d: 70). Aynı zamanda özgürlük burada da sömürülmektedir. Çünkü şeffaflık toplumu bir güven toplumu değildir. Aksine bir kontrol toplumdur (Han, 2020d: 11). İlgili kontrol toplumunda şeffaflık da bir bakıma “aynılık diktatörlüğü”dür (Han, 2021e: 105). Aynılık diktatörlüğü her şeyin ve herkesin standart/tek-tip bir hal almasını ifade etmektedir.

Şeffaflığın insan üzerindeki etkisi kadar mesafe/mekân üzerinde de etkisi ortaya çıkmaktadır. Şeffaflık toplumunda her türlü mesafenin ortadan kaldırılması gerekliliği bulunmaktadır. Lakin burada bir nüans söz konusudur. Buradaki mesafesizlik yakınlık anlamında değildir. Mesafesizlik, bilakis yakınlığı da yok etmektedir: “Yakınlık mekân açısından zengindir, mesafesizlik ise mekânı yok eder” (Han, 2020d: 30). Mesafenin ortadan kalkması, mahremiyetin de ortadan kaldırılmasıdır. Şeffaflık toplumu artık her şeyin sergilendiği bir toplumdur. Her öznenin kendi reklam nesnesi mevcuttur ve her şey “sergi” değeriyle ölçülmektedir (Han, 2021e: 106-107). Şeffaflık kadar “pürüzsüzlük” de çağın temel göstergeleri arasında yer almaktadır. Pürüzsüzlüğün güzel olarak algılanması pozitif toplumu ortaya çıkartmaktadır. Ancak burada şu husus göz ardı edilmemelidir: pürüzsüz olan ne yaralanır ne de direnç gösterir. Arzuladığı beğeni (*like*) olmaktadır (Han, 2021b: 3). Pozitif toplum vurgusunda bir başka açıdan “öteki”nin ve

“yabancı”nın olumsuzluğu ortadan kalkmaktadır. Lakin olumsuzluğun azalması “şiddet”in de azalması anlamına gelmemektedir. Olumluluğun da şiddeti vardır (Han, 2021e: 10). Bu savaş kişinin kendisi ile olan savaşı ile ilgilidir. Her şeyin ve herkesin olumluluk toplumu içerisinde var olduğu bir durumda insanlar eziyetle ya da acıyla başa çıkamamaya başlamaktadır -ki yukarıda ifade edilen sömürülenin depresifliği bu noktada hatırlanmalıdır (Han, 2020d: 20; Han, 2022: 23). Han bu genel çerçeve dahilinde neoliberalizmin görünen ama çoğu kez görülmeyen bir bağlamını ortaya koymaktadır. Bu bağlam, neoliberalizmin inşa ettiği boyutların nasıl bir dönüşüm yaşadıklarına dair de dikkat çeken ipuçları sunmaktadır. Aslında bu ipuçlarına dair temel göstergelerin birinci bölümde analiz edilen boyutlarla ilgili olduğu ve boyutlara özgün bir katkı sunduğu düşünülmektedir.

3. GELECEĞİN TOPLUMU VE YENİ YOLLARIN İCADI

Neoliberalizm sermayenin çıkarlarıyla halkın çıkarları çatıştığında sermayenin çıkarlarını koruyan, seçkinlerin iktidarını sürekli kılan, devletin birçok işlevini kapitalist sınıfın ele geçirmesini sağlayan bir projedir. Dolayısıyla böyle bir projenin başarısını ölçmenin yolu bu amaçlara yaklaşmasıyla ilgilidir. Bu bağlamda Harvey (2015b) neoliberalizmin genel başarısını 18 Ocak 2013'teki OXFAM medya brifingine dayandırmıştır. Bu brifinge göre son otuz yılda eşitsizliğin dehşet verici bir şekilde arttığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda bakıldığında ABD milli gelirinin en üstteki %1'lik kesimin payı iki kat (%10'dan %20'ye) artmıştır. Dahası %0,01'lik kesimin payı dört kat artmıştır. Görüldüğü üzere seçkin ama azınlık olan sınıf daha önce görülmemiş boyutta zenginleşmiştir. Üstelik bu eşitsizlik yoksul-zengin bakılmaksızın İngiltere, Çin, Rusya, Brezilya, Meksika, Kuzey Amerika, Avrupa, Japonya gibi birçok ülkede gerçekleşmiştir. Zengin elitlerin ‘iyi bir krizi asla boşa harcamamak gerekir’ sloganı, 2008 küresel kriz sonrasında eşitsizliğin daha da arttığı bu dönemde doğrulanmıştır. Nihayetinde, seçkin sınıf küresel iktidara sahip olmaktadır ve böylece küresel çapta plütokrazi⁹ yükselmeye devam etmektedir.

Neoliberalizmin gerek kendi yasaları gerekse tutarsızlıkları ve çelişkileri kaçınılmaz acı sonuçlar doğuracak gibi görünmektedir. Neoliberalizm, birbirleriyle savaşan milliyetçilik uygulamalarını ortaya çıkarmıştır. Yeni muhafazakâr yapılar neoliberalizmin çelişkilerinin çözümü gibi görünse de ilginç bir şekilde yeni sorunlar doğurmaktadır. Şöyle ki, bu yeni muhafazakâr yapılar oldukça otoriter milliyetçilik yarışlarını doğurmuştur. Bunun en güzel örneği, Rusya’da Putin ve Çin Komünist Partisi’nin iktidarlarının doğurduğu otoriter milliyetçi yapılardır. Bu acı sonuçlardan kaçınmanın yolu, neoliberal çelişkilerin çözümü için başvuru olan yeni muhafazakâr yapıları terk etmek olmalıdır (Harvey, 2015b: 94). Bunun

⁹ Zengin bir grubun siyasi iktidarı elinde bulundurması ya da yön vermesidir (Bayram, 2019: 71). Bu bağlamda neoliberalizmin zengin bir azınlık zümrenin iktidarını elinde bulundurması açısından ikisi arasında yakın ilişki olduğu söylenebilir.

yanında bu mücadelede en etkili yollardan biri insanların siyasete dahil olabileceği yeni yolların icadı olacaktır.

Yapılması gereken önemli işlerden bir tanesi demokrasi olgusunun içini doldurarak onu asıl ihtiyacı olanlara vermekle işe başlamaktır. Yaşanılan kötülüklerin, yoksulluğun, sefaletin, şiddetin, terörün, etik yozlaşmanın, soykırımların, kültürel ve çevresel tahribatın vb. temelinde kapitalizm yatmaktadır. Ancak kapitalizm kavramından hiç söz edilmemektedir. Kapitalizm, piyasa ekonomisi gibi güzellemlerle adı çağrılmadan kullanılmaktadır. Dünyanın birçok üniversitesinde iktisat bilimi adıyla, ancak dünyanın gerçekliğiyle neredeyse hiç bağlantısı olmayan kapitalist ekonomi dersleri okutulmaktadır. Adıyla çağırılmamak adeta bilim fetişizmine dönüşmektedir ve kötülüklerin devamını sağlamaktadır. Çağdaş dünyada insanlık sömürgeleşmiş durumdadır, ancak bunun farkındalığı konusunda yetersizlikler söz konusudur. İnsanlık, bilincini sömürgecilikten kurtarmalıdır. Bunun için öncelikle zihinlerin özgürleşmesi gerekmektedir (Başkaya, 2010).

Diğer yandan siyasi kararlar alınırken genellikle toplumsal maliyetin hesaplandığı görülmez. Bu maliyetlerin iktisadi maliyetlere dâhil edilmesi noktasında toplumun tüm eleştirel güçlerinin ısrarcı olması gerekmektedir. Bir siyasi kararın sonucu olarak işsizlik, hastalık, intihar, aile içi şiddet, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı gibi maddi ve manevi büyük maliyetler ortaya çıkabilmektedir. Egemen iktisadi bakış açısı, her şeyi (üretim, adalet, sağlık vb.), maliyetleri ve kârı da bireyselleştirerek ele almaktadır. Şu hâlde entelektüellerin, sendikaların ve derneklerin mücadelesi öncelikle devletin zayıf düşürülmesini önlemek amacıyla olmalıdır. Dahası disiplinler arası, uluslararası ve kolektif bir araştırma mekanizmasında araştırmacıları ve politik mücadeleye örgütlerini bir araya getirmek çok önemlidir. Uluslararası alanda bilgiyi birleştirip dolaşıma sokmak gerekmektedir (Bourdieu, 2021). Bunların yanı sıra kolektif dayanışmaların mümkün mertebe artırılması gerekmektedir. Zira bireyselleşen, yalnızlaşan toplumlar hareketsiz kalırlar.

Ayrıca daha önce bahsedildiği üzere eşitsizliğin artarak devam ettiği bu neoliberal dünyada eğer eşitsizlik 1980'den beri izlediği yolu izlerse 2050 yılında dünyanın en üst %1'inin gelir payı (bugün yaklaşık %20'dir) %24'ün üzerine çıkabilir. Ancak dünyanın en yoksul %50'si bu senaryoda daha da yoksullaşarak gelir payı bu zaman diliminde %10'dan %9'a düşecektir (Alvaredo vd., 2019: 299). Neoliberalizmin eşitsizlikler içinde eşitsizlik yarattığı aşikâr olmakla birlikte bu süreci iyileştirme noktasında bir şeyler yapmak da elzemdir. Atkinson (2018) eşitsizlikle mücadele için bazı önerilerden söz etmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- Teknolojik değişimin yönü çok önemlidir. Karar alıcılar, teknolojik değişimi çalışanların istihdamını artıracak şekilde yeniliği desteklemesine ve teknolojinin hizmet tanımlamasının insani boyutunu göz ardı etmeyecek şekilde düzenlemelidirler.
- Devlet işsizlik sorununu çözmek için somut bir hedef belirlemelidir. Ücretlerin geçim standartlarına uygun bir şekilde ve

güvenceli bir şekilde olması önem arz etmektedir. Asgari ücretlerin belirlenmesi için bünyesinde sosyal paydaşları ve çeşitli STK’ları barındıran Sosyal ve Ekonomik Konsey kurulmalıdır.

- Devlet ülke tasarruflarının artırılması ve servetin adil dağılması için kişi başına tutulacak azami tahvili belirlemeli ve yüksek faiz oranını sağlamalıdır.

- Herkese yetişkinliğinde ödenecek parasal bir birikim (minimum miras) sağlanmalıdır.

- Devlet ilk alt gelir bandına kişisel gelir vergisinde Kazanç Geliri İndirimi uygulamasını getirmelidir.

- Yaşayan kişiler tarafından bırakılan miras, bağış gibi varlıklar artan oranlı vergi kapsamında ömür boyu vergilenmelidir.

- Bütün çocuklara belli bir (tatmin edici) miktarda çocuk yardımı ödenmeli ve bu tıpkı gelir gibi vergiye tabi tutulmalıdır.

- Sosyal güvenlik ve sosyal yardımların kapsamı genişletilmeli ve miktarı artırılmalıdır.

Sonuç

Neoliberalizmin tarihsel ve kuramsal boyutunu eleştirel bir perspektifte analiz etmenin ve bu bağlamdan hareketle özgün bir zeminde Han’ın görüşlerine yer vermenin akabinde sonuç bölümünde şu ana değin ele alınan hususların nihai aşamada kısaca değerlendirilmesinden ziyade, olası “çözüm” yollarının neler olduğunun/olabileceğinin değerlendirilmesi zaruri görülmektedir. Öyle ki Marx’ın “filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamışlardır; oysa sorun onu değiştirmektir” mottosundan hareketle bu bölümde bizatihi önerilerin ön plana çıkarılması gerektiği düşünülmektedir. Zira hem eleştirel boyut hem de Han’ın yaklaşımları neoliberalizmi betimleyen/açıklayan bir ihtiva arz etmektedirler. Ancak sorunun bilinmesi bir sonraki aşamada, çözümün inşa edilmesi gerekliliğini beraberinde getirmektedir.

Bu bağlamda, dünya gelir eşitsizliğinin azaltılması ya da yoksulluğun ortadan kaldırılması için neoliberalizmin sorgulanması gerekmektedir. Alt gelir grubuna tabi ülkelerin yüksek büyümeleri belki ileride ülkeler bağlamında gelir eşitsizliğini azaltacaktır. Ama bir ülkenin büyümesi neoliberalizmin salt matematiksel hesaplarının sonucudur ve buna göre ülkenin refahının arttığı iddia edilir. Ancak ülke içinde gelirin nasıl dağıldığına bakılmaksızın salt niceliksel bir büyüme yoksulluğa dair olumlu bir tablo asla olmayacaktır. Dolayısıyla gelir ve servette adil olmayan bir dağılımı çözmek gerekir. Bunun için güvenilir ve şeffaf veriler temelinde demokratik katılımın sağlandığı sosyo-politik ve ekonomik müzakereler yapılmalıdır. Özellikle iyi eğitim bu müzakerelerin ilk hedefi olmalıdır. Finansal şeffaflıkla birlikte yüksek gelir gruplarının doğru bir şekilde denetlendiği yüksek gelirden yüksek oranlı vergi alacak şekilde düzenlemeler hayata geçirilmelidir. Özellikle kamunun geleceğe dair yatırım yapma enstrümanı hiçbir şekilde elinden alınmamalıdır. Artan

özelleştirmeler bu süreci baltalamaktadır. Kaldı ki, vergi cennetlerinin artışı gelir dağılımındaki adalete dair çok olumsuz bir süreci beraberinde getirmektedir. Özellikle yoksul kesim için eğitimde fırsat eşitliği sağlanmalıdır. Zengin elit sınıfın iyi eğitim aldığı bir dünyada neoliberalizmi ya da herhangi bir olguyu sorgulamaktan söz etmek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda iyi eğitimle, yüksek ücretlerin olduğu istihdam kaynaklarına erişim arasında bir pozitif korelasyon kurulabilir. Eğitimde sosyal bir ayrımcılık zaman içinde ırksal ayrımları da doğuracaktır. Bu ise eğitim alma hakkına vurulan bir kettir. Bu anlamda eğitimde kamu kaynaklarının kullanımı çok önemli hale gelmektedir.

Ulusal servette kamunun payının artırılması gerekmektedir ki eğitim başta olmak üzere geleceğe dair adil yatırımlar yapılabilsin. Eğitimin yanı sıra çevre, sağlık, adalet, güvenlik ekonomi alanlarında kamunun geleceğe dair şeffaf verilerle kaynakları olduğuna dair güven vermesi gerekmektedir. Bu mevcut ve gelecekteki eşitsizlikle mücadele etme noktasında başlangıç için iyi bir motivasyon kaynağı olacaktır. Kamu kaynaklarının satılması aracılığıyla kamu borçlarını ödemeye bile yetmeyecek bir durum söz konusu iken bu tür politikalar temelsiz olacaktır. Böyle bir durumda kamunun fırsat eşitliği sağlamak üzere vatandaşları için atacağı adımlarda güvensizlik oluşturacaktır. Devlet kendini açıklamakta yetersiz kalacaktır.

Yazar Katkısı: Ferhat Apaydın %50, Samet Zenginoğlu %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind.

Author Contributions: Ferhat Apaydın %50, Samet Zenginoğlu %50.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

Akgün, D. (2014). *Kapitalizm Hasta Eder*. Ankara: NotaBene Yayınları.

Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., Zucman, G. (2019). *Dünya Eşitsizlik Raporu*. (Çev. H. K. Cimitoğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Atkinson, A. B. (2018). *Eşitsizlik Ne Yapılabilir*. (Çev. Ö. Limanlı ve E. Kaya). Ankara: Efil Yayınevi.

Başkaya, F. (2010). *Çığırından Çıkış Bir Dünya: Sosyal Sefaletin, Ekolojik Felaketin, Etik Yozlaşmanın Kökeni*. Ankara: Maki Basın Yayın.

- Bayram, M. (2019). Militokrasiden Plütokraziye Benin Siyasetinin Metamorfozu. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 1(1). ss.68-79.
- Bentham, J., Pease-Watkin, C., Werret, S. (2016). *Panoptikon: Gözün İktidarı*. (Çev. B. Çoban, Z. Özarslan). İstanbul: Su Yayınları.
- Bourdieu, P. (2021). *Karşı Ateşler-Neoliberal İstilaya Karşı Direnişe Hizmet Edecek Sözler*. (Çev. S. Canbolat). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Brown, W. (2021a). *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*. (Çev. B. E. Aksoy). İstanbul: Metis Yayınları.
- Brown, W. (2021b). *Neoliberalizmin Harabelerinde: Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*. (Çev. B. Doğan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çoban, B. (2009). Yeni Panoptikon Gözün İktidarı ve Facebook. *Yeditepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. 10. ss.1-18.
- Çoban, B. (2008). *Küreselleşmenin Kara-Ütopyası: Gözün İktidarı, (Söyleşi: Ö. İşleyen), BİRGÜN Gazetesi*. Erişim tarihi: 29.08.2022. [https://www.academia.edu/1136947 /K%C3%BCreselle %C5%9Fmenin_Kara%C3%9Ctopyas%C4%B1_G%C3%B6z%C3%BCn_%C4%B0ktidar%C4%B1](https://www.academia.edu/1136947/K%C3%BCreselle%C5%9Fmenin_Kara%C3%9Ctopyas%C4%B1_G%C3%B6z%C3%BCn_%C4%B0ktidar%C4%B1)
- Fisher, M. ve Gilbert, J. (2013). Capitalist Realism and Neoliberal Hegemony: Jeremy Gilbert A Dialogue. *New Formation*. 80(1). ss.89–101.
- Fisher M. (2011). *Kapitalist Gerçeklik: Başka Alternatif Yok Mu?*. (Çev. G. Ç.Güven). İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Foster, J. B. ve Magdoff, F. (2014). *Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler: Kapitalizm ve Çevre Üzerine Bir Rehber*. (Çev: Ö. Aksakal). İstanbul: Patika Kitap.
- Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın Doğuşu: College de France Dersleri (1978-1979)*. (Çev. A. Tayla). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fulberth, G. (2014). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, (Çev. S. Usta). İstanbul: Yordam Kitap.

- Gilbert, J. (2015). *'Neoliberalism' and 'Capitalism'—What's the Difference?*. Erişim tarihi: 27.08.2022. <https://jeremygilbertwriting.wordpress.com/2015/07/14/neoliberalism-and-capitalism-whats-the-difference/>
- Han, B.-C. (2020a). *İktidar Nedir?*. (Çev. M. Özdemir). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Han, B.-C. (2020b). *Psikopolitika – Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*. (Çev. H. Barışcan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2020c). *Eros'un İstirabı*. (Çev. Ş. Öztürk). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2020d). *Şeffaflık Toplumu*. (Çev. H. Barışcan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2021a). *Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü*. (Çev. Ç. Tanyeri). İstanbul: İnka Kitap.
- Han, B.-C. (2021b). *Güzeli Kurtarmak*. (Çev. K. Filiz). İstanbul: İnsansanat.
- Han, B.-C. (2021c). *Yorgunluk Toplumu*. (Çev. S. Yalçın). İstanbul: Açılım Kitap.
- Han, B.-C. (2021d). *Zamanın Kokusu – Bulunma Sanatı Üzerine Felsefi Bir Deneme*. (Çev. Ş. Öztürk). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2021e). *Şiddetin Topolojisi*. (Çev. D. Zaptçioğlu). İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, B.-C. (2022). *Palyatif Toplum Günümüzde Acı*. (Çev. H. Barışcan). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Harvey, D. (2015a). *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*. (Çev. E. Soğancılar). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2015b). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. (Çev. A. Onacak). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Karabulut, B. (2010). Dünyada ve Türkiye'de Think Tank Kuruluşları: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Gazi Akademik Bakış*. 4(7). ss.91-104.
- Lapavitsas, C. (2019). *Üretmeden Kâr Etmek: Finans Hepimizi Nasıl Sömürüyor*. (Çev. Y. E. Kaya). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- MacGregor, S. (2014). Only resist: Feminist Ecological Citizenship and the Post-Politics of Climate Change. *Hypatia*, 29(3). ss.617-633.
- Makarychev, A. ve Yatsyk, A. (2017). The Biopolitical Turn in Post-Ideological Times: A Trajectory of Russia's Transformation. (Ed. A. Kannike, M. Tasa ve E.-H. Västrik). *Body, Personhood and Privacy: Perspectives on the Cultural Other and Human Experience* içinde (ss.99-115). Tartu, Estonia: University of Tartu Press.
- Marx, K. (2021). *1844 El Yazmaları*. (Çev. M. Belge). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Morris, J. (2022). *Marx'ın Kavramları: Yabancılaşma*. (Ç. C. Şahin). Erişim tarihi: 24.08.2022. <https://www.dsip.org.tr/index.php/yayinlar/91-altust/1166-marx-in-kavramlari-yabancilasma>
- Özdel, G. (2012). Foucault Bağlamında İktidarın Görünmezliği ve 'Panoptikon' ile 'İktidarın Gözü' Göstergeleri. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*. 2(1). ss.22-29.
- Özel, H. (2009). *Piyasa Ütopyası*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ruben, E. B. (2011). *İktisadın Unuttuğu İnsan*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Soysal, Ö. (2011). Habermas ve Foucault: Evrenselcilik ve Öznellik Üzerine Bir Tartışma. *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Spencer, D. (2018). *Neoliberalizmin Mimarlığı: Çağdaş Mimarlığın Denetim ve İtaat Aracına Dönüşme Süreci*. (Çev. A. Terzi). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Swyngedouw, E. (2010). Impossible Sustainability and the Post-political Condition. (Ed. M. Cerreta, G. Concilio ve V. Monno). *Making Strategies in Spatial Planning* (ss.185-205). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Yılmaz, D., Akyüz, F., Ercan, F., Yılmaz, Koray R., Akçay, Ü., Tören, T. (2006). *Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik: Yapıcılar Türkü Söylüyor-II*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Extended Abstract

The present study analyzes and questions the phenomenon of neoliberalism. As a contemporary critical thinker, Byung-Chul Han's

thoughts on neoliberalism are incorporated within the framework of this interrogative approach. Byung-Chul Han (1959-...), a South Korean writer and cultural theorist, has been lecturing at the Berlin University of the Arts since 2012, and his explanations of various aspects of power, as well as his views on the consequences of the neoliberal world, provide compelling arguments. These arguments and proposed solutions are discussed in the content of the study.

Rather than producing goods and services that people need, capitalism produces whatever it can profit from and whatever people think they need and are willing to pay for. The point here is that if people need a real product and are willing to pay for it, capitalism will indeed produce it. However, this fact comes from the notion that capitalism will generate even worthless "items" if people are ready to pay for them. In this context, the functioning system of capitalism is based on the rate of profit and the accumulation of capital. Problems other than profit and capital accumulation (ethical issues, inequality, poverty, and so on) are irrelevant to capitalism. Capitalism is both a mode of production and an economic system. The present study focuses on neoliberalism, which is both the transformation of capitalism and its modern ideology. Neoliberalism has resulted in new surrenders of interests in the next stage, in addition to changing the world's economic, political, and sociocultural coordinates. In some ways, the emphasis on "surrender" here contains arguments that can be attributed to Han's viewpoints. Neoliberalism, which currently rules the world, has resulted in shocking levels of inequality. Inequality has increased globally, particularly in terms of income inequality, and it seems that it will continue to rise as long as this trend continues. When global inequality is examined across regions, generally Europe tends to be more equal, whereas the Middle East tends to be more unequal. In 2016, for instance, the 10% of Europeans with the highest income received 37% of the national income. In the Middle East, however, this figure is 61%. As can be seen, income distribution is unequal in Europe, but even more so in the Middle East. Furthermore, inequality manifests itself not only in economic terms but in almost every field. Income inequality, in fact, leads to inequality in all areas, particularly the social sphere. If rising inequality is not thoroughly analyzed, our planet will face a slew of economic, political, social, and environmental disasters.

Neoliberalism creates contemporary civilizations through concepts such as science, democracy, freedom, technology, and consumption, while also leading humanity to disasters through these concepts. Future generations, like today's, deserve to breathe clean air, drink clean water, live in green areas, have fertile and virgin lands, a nature that nurtures species, live on a planet free of chemical and nuclear waste, and live in a debt-free world. However, nonrenewable resources are being depleted at an alarming rate, renewable resources are being harmed to the greatest extent possible, and our planet is being irreparably damaged. Despite apparent environmentalist views and approaches to sustainable development, it is

believed that the dominant strategy here is to protect and sustain capitalism. Polluter punishment is essentially a massive class invention of capitalism. The right of wealthy elites to pollute the air and nature whenever they want is strictly class-based. It is easy to envision that the world's life will be shorter than capitalism's as long as this class inequality exists.

Byung-Chul Han has identified the structural factors that ensure the success of neoliberalism in the context of its manifestations in life. Human beings, he claims, are in a process that is directly related to the factors of growth, industrialization, and consumption in the neoliberal world. He compares neoliberalism's insatiable desire for expansion to the spread of cancer cells (*metastasis*). Sudden and rapid spurts of growth are similar to cancer cells, and in the end, this growth ambition prepares the economy for its demise. Since economic growth is measured quantitatively, it is presented to us as an indicator of prosperity regardless of the outcome of other developments (health, culture, income distribution, equality, clean environment, etc.). People have become almost disciplined as a result of this purely efficiency-oriented process. People must always strive to improve their performance in order to produce and achieve more. Han describes it as a shift from a "disciplinary society" to a "performance society." Individuals, rather than structural factors, are thus held responsible for their failures. In other words, neoliberalism breeds depressed people. As a result, humans evolve to the point where they either exploit themselves or allow themselves to be exploited. This situation could be viewed as an overlooked neoliberal success. Neoliberalism does everything possible to overcome the hurdles that stand in the way of progressing from exploitation-based inequality to more extreme inequality. While these issues have existed for a long time, there is no agreement on how to address them. However, acknowledging the problem's existence, diagnosing its root causes and steps, and resisting it can be the first step in this process. Furthermore, it would be beneficial to follow this path through collective research mechanisms to consolidate and disseminate knowledge globally. As a result, this study discusses the presence of neoliberalism, its historical and theoretical features, and Han's distinct opinions on these aspects, while paying attention to the situations in which solutions can be discovered.

TAMİL KAPLANLARI: MAĞLUBİYETİN JEOPOLİTİK ANALİZİ

Tolga ÖZTÜRK*

Öz

Sri Lanka Hindistan'ın hemen güneyinde bulunan bir ada ülkesi olması bakımından şahsına münhasır coğrafi özellikler barındırmaktadır. Sri Lanka 1980'li yıllardan itibaren Tamil İlam Kurtuluş Kaplanları, yaygın bilinen adıyla Tamil Kaplanları'nın terör faaliyetlerine maruz kalmıştır. Devlet uzun mücadeleler neticesinde 2009 senesinde Tamil Kaplanları'na karşı mutlak zaferle mücadelesini sonlandırmıştır. Dünyanın birçok bölgesinde devletlere yönelik sürdürülen terör faaliyetlerine karşı mutlak zaferle mücadelenin sonlanması sıklıkla rastlanılan bir durum değildir. Sri Lanka'nın imkânları çok geniş bir ülke olmamasına rağmen bu mücadeleyi kazanmasındaki faktörleri ortaya çıkarmak çalışmanın temel eksenini oluşturmaktadır. Çalışmanın yöntemini ise 20. Yüzyılın başında yaşamış ve önemli eserler vermiş olan Nicholas Spykman'ın jeopolitik konusundaki kuramı belirlemektedir. Spykman 20. yüzyıldan günümüze jeopolitik hususunda dünyada sayılı kuramcılardan birisi olarak, coğrafyanın politika üzerindeki etkisini ziyadesiyle ön plana çıkaran bir bilim adamıdır. Tamil Kaplanları'nın Sri Lanka devleti tarafından mutlak bir şekilde mağlup edilmesinin arka planında ise coğrafi koşulların bulunduğu ve bunun Spykman'ın kuramı ile doğrulanabilir olduğu çalışmanın neticesinde detaylandırılmıştır. Sonuç olarak bu çalışmanın amacı Tamil Kaplanları'nın güçlü bir devlet sınıfında değerlendirilemeyecek Sri Lanka tarafından nasıl mağlup edildiğini Spykman'ın jeopolitik kuramı yardımıyla analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tamil Kaplanları, Sri Lanka, Nicholas Spykman, Terör, Jeopolitik.

TIGERS OF TAMIL: A GEOPOLITICAL ANALYSIS OF THE DEFEAT

Abstract

Sri Lanka has unique geographical features in terms of being an island country located just south of India. Sri Lanka was exposed to the terrorist activities of the Liberation Tigers of Tamil Eelam, commonly known as the Tigers of Tamil, since the 1980s. As a result of long combat, the state ended its struggle with

* Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi İİSBF Uluslararası Ticaret Bölümü, tolga.ozturk@alanya.edu.tr , <https://orcid.org/0000-0002-8236-0389>.

absolute victory against the Tigers of Tamil in 2009. It is not common to end the war with an absolute victory against terrorist activities carried out against states in many parts of the world. Although Sri Lanka is not a country with a wide range of possibilities, revealing the factors in winning this struggle constitutes the main aim of the study. The method of the study was the geopolitical theory of Nicholas Spykman, who lived at the beginning of the 20th century and produced significant works. Spykman, as one of the few theorists in geopolitics from the 20th century to the present, was a scientist who highly emphasized the impact of geography on politics. The geographical conditions behind the absolute defeat of the Tigers of Tamil by the Sri Lankan state, and that this can be verified with Spykman's theory, were presented in detail in the study. Consequently, the aim of this study was to analyze how the Tigers of Tamil were defeated by Sri Lanka, which cannot be considered as a powerful state, with the contribution of Spykman's geopolitical theory.

Keywords: *En Az 3, En Fazla 5 Anahtar Kelime Olmalı. İtalik ve İlk Harfleri Büyük Olmalı.*

Giriş

Sri Lanka, Hindistan'ın hemen güneyinde, Hint Okyanusunun kuzeyinde, günümüzde önemi giderek artan bir coğrafyada stratejik konumda bulunan bir ada devletidir. Sri Lanka'nın yaklaşık 65 bin km² toprak büyüklüğü ve 23 milyon nüfusuyla kayda değer bir ada ülkesi olduğu değerlendirilebilir. Hindistan ile hem coğrafi yakınlığı söz konusu olup hem de tarihi bağları bulunmaktadır. Sri Lanka'nın nüfusunun büyük kısmı etnik köken olarak Sinhalalar'dan oluşmaktadır. Nüfusun yaklaşık %75'ini oluşturan Sinhalalar'dan sonra en önemli etnik azınlığı ise Tamiller oluşturmaktadır. Toplam nüfus içindeki payları yaklaşık %12 civarında olan Tamiller adanın ekseriyetle kuzeyinde yaşamaktadırlar (CIA, 2022).

Sri Lanka İpek Yolu'nun deniz ayağının en önemli ülkelerinin başında gelmektedir. Bu da onu geleneksel ticaret rotaları içerisinde özel bir yerde konumlandırıldığını göstermektedir. Avrupalılar tarafından da 16. yüzyılda Portekizliler tarafından kolonileştirilmiş, daha sonra sırasıyla Hollandalılar ve Birleşik Krallık tarafından bağımsızlığını kazandığı 1948 yılına kadar Avrupalıların egemenliği altında kalmıştır. Sri Lanka'yı stratejik olarak özel kılan temel husus doğu ile batı arasındaki deniz ticaretinin merkezinde yer alması olarak değerlendirilebilir (Bandaranayake, 1990: 21).

Sri Lanka Hint Altkıtası (Indian Subcontinent) olarak tabir edilen Avrasya'nın güneyi ve Hint Okyanusu'nun kuzeyinde bulunan konumu sadece günümüzde değil tarih boyunca ticaret açısından önemli rol oynamıştır. Örneğin ülkede yer alan Müslüman azınlık nüfusun yaklaşık yine %10'unu oluşturmaktadır (CIA, 2022) ve İslam Devleti zamanında ticaret vasıtasıyla Müslümanlaşan nüfusla birlikte, Hindistan, Malezya, İran'dan gelen Müslüman nüfusun bir karışımı olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla Sri Lanka Müslümanlarını aslında Sinhala veya Tamil olarak tanımlamak pek mümkün değildir (Ali, 1997: 258,259).

Adadaki etnik kompozisyonun yeknesak olmaması, Sri Lanka'da bağımsızlık sonrası siyasal sorunlar yaşanması için uygun zemin oluşturan temel faktördür. Bunun yanında coğrafi olarak da ülkenin şahsına münhasır özellikleri ve konumu ise söz konusu siyasal sorunların farklı bir boyut kazanmasına vesile olmuştur. Sri Lanka adasının kuzey bölgesinde yaşayan Tamiller ile Hindistan'ın güney eyaleti Tamil Nadu arasında denizden mesafe yaklaşık 30 km'dir. Hindistan ile Sri Lanka arasındaki deniz yolu geçişi ise Tamil Nadu ile Jaffna arasında bulunan Palk Geçidi ile sağlanmaktadır. Bu stratejik deniz yolu geçidinin kontrolünü sağlamak büyük önem taşımaktadır (Mayilvaganan, 2019: 36)

Elimizdeki coğrafi somut verilerle bir ülkenin yaşadığı siyasal sorunların kaynağını birlikte değerlendirdiğimiz zaman analiz yapmak kolaylaşmaktadır. Zira Nicholas Spykman 20. Yüzyılın başında ortaya koyduğu ve somut verilere dayalı nasıl analiz yapılacağını ortaya koyan kuramı ile birlikte, belki de sosyal bilimlerde hiç olmadığı kadar pozitif bilimlerdeki çıkarsamalara yakın sonuçlar elde etmek mümkün olmaktadır. Spykman'ın belirttiği üzere savaş zamanlarında devletler buldukları coğrafyayı üs olarak kullanmaktadır ve bunu değişmeyen coğrafi verilerine bağlı kalarak yapmak zorundadırlar (Spykman, 1938a: 29).

Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı bağımsızlığını nispeten yeni kazanmış bir ulus olan Sri Lanka'nın etnik temelli yaşadığı terör sorununun çözümünü coğrafi koşullarının etkisiyle nasıl bertaraf ettiğinin analizini yapmaktır. Sri Lanka'nın bir ada devleti olması, karşı kıyısında bulunan denizden komşusu Hindistan'ın sorun yaşadığı etnik unsurlarla yakından bağlantılı olması, deniz ticaret yollarında önemli konumda bulunması gibi etkiler Sri Lanka ve verdiği mücadelede belirleyici olmuştur.

1. JEOPOLİTİK KURAM IŞIĞINDA SRİ LANKA

Coğrafya unsurunun ulusların politikalarında ayırt edici olduğundan ilk bahseden isim Frederik Ratzel'dir. Alman bilim adamı "Geopolitik" adlı eserinde jeopolitiğe ilk kez yer vermiş ve uluslararası ilişkiler disiplinine yani bir bakış açısı kazandırmıştır (Mercier, 1990: 607).

Ratzel'den sonra ise Nicholas Spykman coğrafya unsurunu ayırt edici olmaktan öte "belirleyici" olarak görmüştür. Bu bağlamda Spykman jeopolitik alanında coğrafyanın politikaya etkisi hususunda en fazla önem veren isim olduğu söylenebilir (Spykman, 1938a: 30).

Spykman coğrafi unsurun bir ülkenin gücüne doğrudan etkisini somutlaştırmış; verdiği örnekler arasında bir ülkenin toprak büyüklüğünün artmasıyla gücünün artacağı savını öne sürmüştür. Bunun nedeni olarak büyük alana sahip ülkelerin nüfuslarının da büyümesine zemin hazırlanacağından bahsetmiştir. Bunun yanında ekonomik büyüklüğü ulaşmalarının daha kolay olduğu söylemiş zira toprak büyüklüğü arttıkça yer altı ve yer üstü kaynaklarının doğru oranda artacağından bahsetmiştir. Bu bağlamda toprak büyüklüğü beraberinde ekonomik büyüklük, nüfus yoğunluğu ve siyasi olarak farklı coğrafyalara ulaşma imkânı tanıdığından,

fazla alana sahip ülkelerin görece daha güçlü olacağını savunmuştur (Spykman, 1938a: 31).

Spykman'ın büyük güç olmanın coğrafi şartlarından en önemlisi olarak belirttiği toprak büyüklüğünün önemini tarihsel olarak ispat etmek mümkündür. Zira tarihteki büyük imparatorluklar; Roma İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Britanya İmparatorluğu, Çin İmparatorluğu, Moğol İmparatorluğu'nun toprakları çok geniş olmuştur. Her birinin şahsına münhasır özellikleri olsa da ortak özellikleri büyük topraklara sahip olmalarıdır. Bu bağlamda tarihsel veriler de Spykman'ın iddiasını doğrular niteliktedir (Spykman, 1938a: 31-37).

Toprak büyüklüğünün Sri Lanka üzerindeki etkileri ülkenin kendisinden değil, komşusundan ileri gelmektedir. Yalnızca 65 bin km²'lik büyüklüğüyle Sri Lanka'nın büyük devlet olma kapasitesinin olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Fakat Sri Lanka'nın politikalarını belirleyen unsur olarak hemen yanı başında duran büyük ülke Hindistan'a odaklanmak gerekecektir. Spykman'ın belirttiği üzere büyük güçler sürekli toprak genişletme eğiliminde olacaklardır. Sri Lanka için en büyük tehdit ise Hindistan'ın hem toprak büyüklüğü hem de toplam kapasite bakımından Sri Lanka'dan fazlaca güçlü olması en büyük tehlike olarak görülebilir. Sri Lanka'nın bu tehdidi nasıl bertaraf ettiği küresel güç dengesi ile cevaplandırılabilir. Hint Okyanusu'ndaki stratejik konumu Sri Lanka'yı hem Çin, hem ABD hem de Avrupalı diğer güçler açısından cazip kılmaktadır. Bu bağlamda Sri Lanka'nın bağımsız olması, bir başka deyişle Hindistan tarafından yutulmaması bahsettiğimiz bu küresel güçlerin ulusal çıkarları açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla Sri Lanka'nın Hindistan'ın yanı başında bulunması aslında Hindistan açısından bir güvenlik zafiyeti olarak da değerlendirilebilir (Spykman, 1938b: 230).

Bunların yanında ülkelerin buldukları coğrafi bölgeler de politikalarında doğrudan etkilidir. Bunun temel nedeni, çatışma ve istikrarsızlık bölgelerine yakın ülkelerin düzensizliklerden doğrudan etkilenip, başta ekonomileri olmak üzere toplam güçlerinde gerilemeye yol açacakları belirtilmiştir (Spykman ve Rollins, 1939a: 403). Sri Lanka çatışma ve istikrarsızlık bölgesinde bulunmama ile birlikte, kendisi on yıllarca terör sorunuyla çabalamak durumunda kaldığı için bu durum kendi gücünün azalmasına yol açmıştır.

Ayrıca çatışma bölgesinde bulunmasa dahi bazı ülkelerin büyük güç olmak için daha fazla coğrafi avantaja sahip oldukları söylenebilir. Spykman'a göre bir ülkenin büyük güç olabilmesi için kuzey yarımkürede yer alması gerekmektedir. Bunun temel gerekçesi ise kuzey yarımkürede toprakların daha fazla olması ve toplam ekonomik ve nüfusun bu yarımkürede daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Avrasya kıtası da Spykman'ın konu aldığı önemli bölgelerden biridir. Bunun nedeni olarak da kıtanın dünyanın en büyük kıtası olmasından, dünyanın en kalabalık nüfusuna ev sahipliği yapmasından ve dünyanın en büyük toplam ekonomik faaliyetinin bu kıtada olmasından kaynaklandığını belirtmektedir

(Spykman, 1938a: 39). Bu bağlamda Spykman'ın belirttikleri üzerinden Sri Lanka değerlendirmesi yapılacak olursa; Sri Lanka'nın Avrasya'nın tam güneyinde yer alan ada devleti olması onun konumunu bilhassa ekonomik ve ticari faaliyetler açısından çok önemli kılmaktadır. Bu bakımdan üzerinde etkisini artırmaya çalışacak fazlaca büyük gücün rekabet alanı haline geleceği varsayılabilir.

Sri Lanka açısından Spykman'ın belirttiği topografya unsurları da büyük önem arz etmektedir. Spykman ülkeleri 3 ayrı kategoride değerlendirmektedir. Söz konusu bu 3 topografik sınıflandırma ülkelerin politik karakterlerini doğrudan etkileyen faktörler olarak belirtilmiştir (Spykman, 1938b: 220-223).

İlk olarak “Kara Ülkesi”nden bahsedilmektedir. Kara ülkeleri topoğrafik özelliklerine bağlı olarak en kolay savunulabilen ülkeler olarak sınıflandırılmışlardır. Eğer bir kara ülkesi dağlarla çevrili engebeli bir arazide yer alıyorsa savunması çok kolaylaşacak, denize kıyısı bulunmadığından askeri gücünü denize de bölmek zorunda kalmayacağından tek unsura odaklanabilecektir. Fakat kara ülkesi düz bir araziden oluşuyorsa savunmada zorluklar yaşanacaktır. Bunun tarihteki en bilinen örneklerinden birisi Polonya'dır. Polonya batısında Almanya ve doğusunda Rusya ile çevrili, düz bir araziye sahiptir. Bu bağlamda doğu ve batısında iki güçlü ülkeyle baş etmesi çok zor olmuş, tarih boyunca bu iki ülkenin saldırılarına karşı mücadele vermek zorunda kalmıştır (Spykman, 1938b: 230).

İkinci olarak “Deniz Ülkesi” veya “Ada Ülkesi” topoğrafik özellikleri analiz edilmiştir. Sri Lanka bu sınıfa girmektedir. Spykman'a göre Ada ülkeleri topoğrafik özelliklerinden dolayı avantajlı ve savunulması kolay ülkelerdendir. Bunun nedeni denizlerle çevrili olmasından kaynaklı sahip olduğu kara parçasının kendiliğinden sularla sınırlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Deniz kuvvetlerine daha fazla önem göstererek savunmasını yine bir noktaya odaklayabilen ülkeler ada ülkeleridir. Ada ülkeleri fazlaca kara kuvveti bulundurmamak zorunda kalmazlar. Sri Lanka ise Ada ülkesi olmasının avantajlarını terörle mücadelesinde de kullanmıştır. Fakat ileride bahsedeceğimiz bazı topoğrafik özellikleri de terörist gruplar için bazı avantajlar yaratmıştır. Ada ülkelerinin bir diğer özelliği ise kendisine en yakın olan kıyıda ülke ile ilişkileridir. Bu ilişkiler Ada ülkesinin kıyıya olan konumunu ve durumunu belirlemektedir. Örneğin Sri Lanka kendisine yaklaşık 30 km mesafedeki kıta ülkesi Hindistan'a fazlaca yakındır ve potansiyel Hindistan tehdidi altındadır. Sri Lanka için güvenli ve ideal olan aslında karşı kıyıda kendisine tampon oluşturabilecek birkaç küçük devletçiktir. Fakat böyle bir durum söz konusu olmadığından Tamil Kaplanları ile Sri Lanka mücadelesinde Hindistan'ın Sri Lanka'ya doğrudan müdahalesi söz konusu olmuştur (Roberts, 2009: 27-28).

Sri Lanka'ya benzer coğrafi koşullara sahip bir ülkeyi karşılaştıracak olursak, Birleşik Krallık bunun için ideal bir örnek olacaktır. Birleşik Krallık kıta Avrupa'sının yanına Sri Lanka'nın Hindistan'a yakınlığına benzer bir şekilde konumlanmıştır. Bu bağlamda kıta Avrupa'sında olası birleşik büyük

bir güç Birleşik Krallık açısından ulusal güvenlik tehdidi olarak algılanmaktadır. Bu durumun gerekçesi ise Hindistan Sri Lanka ilişkisine benzer şekilde eğer kıta Avrupa'sında yeknesak büyük bir ülke olsaydı, Birleşik Krallık aynen Roma İmparatorluğu döneminde olduğu gibi ya bu büyük gücün işgaline uğrayacak ya da uydu devlet haline gelecektir. Bunu ünlü İngiliz başbakan Winston Churchill de dile getirmiştir. Churchill'in temelde belirttiği husus; Britanya'nın her zaman Avrupa'da büyük bir gücün ön plana çıkmasını engellemek olmuştur. Eğer bir güç öne çıkıp diğerlerini alt edip imparatorluğa dönüşmeye başlarsa, Britanya diğerlerini desteklemek zorundadır, zira bu Britanya için yaşamsal öneme sahiptir. (Garrity, 2016). Bu bağlamda Birleşik Krallık için kıta Avrupa'sında karşı kıyıda bulunan Belçika ve Hollanda iki küçük tampon devlet işlevini görmektedir. Söz konusu iki devlet bir bakıma Birleşik Krallık açısından coğrafi güvenlik sigortası işlevi görmektedir. Bunun yanında kıtadaki büyük devletler olan Fransa ve Almanya'nın birbirlerine bariz bir biçimde baskın hale gelmeleri de Britanya açısından iyi bir durum değildir. Fakat Sri Lanka'nın Britanya'nın koşullarına sahip olmadığı ortadadır. Bu bağlamda kıtadaki büyük güç Hindistan başta olmak üzere, diğer güçlerin etkisine açık biçimde varlığını sürdürmektedir.

Spykman üçüncü ve son olarak “Deniz ve Kara Ülkeleri” sınıfını ortaya koymuştur. Bu ülkeler dünya üzerinde en fazla bulunan ve savunulması en zor olan ülkeler sınıfına girmektedir. Basit nedeni ise bu ülkelerin hem kara hem de deniz gücünü aynı anda bulundurmaları gerekliliğidir. Böylelikle ekonomik ve insani kuvvetlerini iki alana da kanalize etmek zorunda kalmaktadırlar (Spykman ve Rollins, 1939b: 589).

Sri Lanka'nın ada ülkesi olmasından kaynaklanan denizlerin ve deniz geçişlerinin önemine değinmek gerekecektir. Bu bağlamda Amerikalı Mareşal ve jeopolitik uzmanı Alfred Thayer Mahan denizlerdeki hâkimiyetin önemini vurgulamaktadır. Denizlerde hâkim güç olunmasıyla birlikte dünyadaki karalara kolaylıkla ulaşımın sağlanıp hem savunma hem de saldırı anlamında büyük avantaj elde edileceğinden bahsetmiştir. Mahan özellikle denizlerin ve okyanusların çıkış noktalarını, dar boğazları kritik önemde olduğunu belirtmiştir (Crowl, 1986: 475-477).

Sri Lanka hususunda ise Mahan'ın kuramı Palk Boğazında somutlaşmaktadır. Palk Boğazı Sri Lanka ile Hindistan'ı birbirinden ayırmakta ve bu daralan deniz geçidi bilhassa uluslararası güvenlik ve uluslararası ticaret için kritik öneme sahiptir. Dolayısıyla denizler ve deniz geçitlerinin kontrolü Sri Lanka ve Tamil kaplanları için ayrı ayrı önem taşımaktadır. Bahsettiğimiz Palk boğazı ve boğazın girişindeki küçük kritik öneme sahip Kachchativu adası bilhassa 1990'lar ve 2000'lerde Tamil kaplanlarının kontrolünde bulunmuş ve Sri Lanka devletinin mücadelede fazlasıyla zorlanmasına vesile olmuştur (Mayilvaganan, 2019: 44).

Tamil Kaplanları ayrılıkçı hareketi adanın kuzey bölgesini kendisine merkez edinmiştir. Tamil nüfusunun da yoğun olarak yaşadığı bu bölgede Klinochchi şehri merkezi olarak tanımlanabilir. Coğrafi özellikleri açısından

incelendiğinde adanın kuzeyinde de Palk kKörfezi ile adanın kara bağlantısı kesilmektedir. Adanın kuzeyi ile tek bağlantı noktası ise Fil Geçidi¹'dir. Fil Geçidi bir bakıma adanın kuzey bölgesi ve önemli şehir Jaffna ile tek kara bağlantısıdır. Adada Tamil Kaplanları'nın ele geçiremediği Jaffna bölgesi ile Tamil Kaplanları'nın merkezi sayabileceğimiz Klinochchi arasında tek geçit noktası Fil Geçidi'dir. Dolayısıyla askeri ve stratejik olarak çok önem arz etmektedir. Fil Geçidi, Sri Lanka ordusunun Tamil Kaplanları ile mücadelesinde de en kritik coğrafi bölgelerden birisi olarak değerlendirilebilir (Shashikumar, 2009: 106).

2. TAMİL KAPLANLARI

Eski adı Seylan, daha sonraki adıyla Demokratik Sosyalist Sri Lanka Cumhuriyeti'nde etnik kökenli gerginliklerden kaynaklanan bağımsızlık hareketine dönüşen terörist organizasyonun adı Tamil İlam Kurtuluş Kaplanları ya da kısaca Tamil Kaplanları olarak bilinmektedir. Tamil Kaplanları 1970'lerin ikinci yarısından itibaren örgütlü bir şekilde yapılanmıştır. Fakat örgütün arka planı ve ideolojik kökenleri 1950'li yıllara dayanmaktadır (O'Ballance, 1989: 62).

1956 senesinde çıkarılan Sadece Sinhala Kanunu Tamil Kaplanlarının çıkış noktası olarak değerlendirilebilir. Zira Sri Lanka'nın etnik yapısı yaklaşık %75 Sinhalalar, yaklaşık %12 ise Tamillerden oluşmaktadır. Sinhalaların demografik olarak baskınlığından kaynaklanan ulus devlet inşası esnasında bazı uygulamalar Tamil toplumunu rahatsız etmiş, başlangıçta sadece demokratik ve barışçıl yollardan hak arama mücadelesine girişmişler; fakat bunda başarılı olamamışlardır. 1956 senesinde yürürlüğe giren Sadece Sinhala Kanunu ile ülkede Sinhalaca dışında herhangi bir dile resmi hüviyet verilmemiştir. Böylelikle olası istikrarsızlıkların temeli atılmıştır (Sherman, 2003: 198).

1970'lerin başlarında Sri Lanka'nın ve dünyanın ilk kadın başbakanı Sirimavo Bandaranaike, başlattığı ulusallaşma hareketi ile birlikte ülke çapında tüm üniversitelerde Sinhala dilinin ve kültürünün baskın hale gelmesini kanunlaştırmıştır (Chelvadurai, 1987: 116).

Bir ada ülkesi olan Sri Lanka'nın kuzey ve doğu kıyı bölgelerinde yoğun olarak yaşayan Tamil kökenlilerde ulusallaşmanın getirdiği standardizasyon ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır. Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin başlattığı protesto hareketleri ülke çapında örgütlü bir hal almaya başlamıştır. İlk başkaldırı Tamil Öğrenci Ligi ile başlamış, bunu takiben 1971 yılında silahlı eylemler boy göstermiştir. Silahlı eylemleri ilk düzenleyenler ise Janatha Vimukthi Peramuna adındaki Marksist siyasi parti olmuştur. Söz konusu partinin ve isyan içerisinde boy gösteren önemli figürlerden birisi ise Velupillai Prabhakaran adında o dönem henüz 18 yaşında olan genç olmuştur. Velupillai Prabhakaran daha sonra Tamil Kaplanları'nın kurucusu olacak kişidir (Richards, 2014: 10-12).

¹ Uluslararası literatürde "Elephant Pass" olarak geçen kavram Türkçeleştirilerek makale içerisinde "Fil Geçidi" olarak kullanılmıştır.

Prabhakaran, liderliğini yaptığı Tamil Kaplanları ile 1970'li yıllarda ilk eylemlerini gerçekleştirmiştir. Söz konusu eylemler ile birlikte 11 kişinin ölümüne sebep olmuştur. Bu ölümlerden en çok ses getireni ise Tamil kökenli vali Alfred Duraiappah'ın Tamil Kaplanları tarafından hain ilan edilip tapınakta ailesi ile birlikte ibadet ederken öldürülmesi olmuştur. 1975 yılında gerçekleşen bu hadiseyi örgüt 1978 yılında üstlenmiştir (Hoffman, 2006: 139).

Tamil Kaplanları uluslararası arenada anılan ismiyle 5 Mayıs 1976'da kurulmuştur. Lideri Uma Maheswaran, Prabhakaran ise örgütün askeri komutanı olmuştur. Ayrıca örgütte 5 kişiden oluşan bir üst düzey komisyon belirlenmiştir. Prabhakaran'ın genç sayılabilecek bir yaşta Tamil Kaplanlarını seçkin, acımasız, verimli ve son derece profesyonel bir savaş gücü haline getirmeye çalışmıştır. Prabhakaran, grubun sayısını başlangıçta küçük tutmuş, disiplinli ve iyi bir eğitim standardını oturtmaya çalışmıştır. Tamil Kaplanları başlangıçta polis memurları ve yerel politikacılar da dâhil olmak üzere çeşitli hükümet hedeflerine karşı nispeten ufak çaplı saldırılar gerçekleştirmiştir (Hoffman, 2006: 139).

Tamil Kaplanları kurulduktan hemen sonra ülke içerisinde siyasi parti olarak da boy göstermeye başlamıştır. Örgütün siyasi kanadını Birleşik Tamil Özgürlük Cephesi (Tamil United Liberation Front/TULF) oluşturmuştur. Örgütün kuruluşundan kısa süre sonra gerçekleşen 1977 seçimlerinde TULF muhalefet partisi konumuna yükselmiştir. Kısa sürede gerçekleşen hızlı yükseliş Sinhalalar tarafından daha fazla kaygı duyulmasına sebep olmuştur (Stokke ve Ryntveit, 2000: 292).

Tamil ayrılıkçı hareketinin genç Sri Lanka devletindeki hızlı ilerlemesi üzerine dönemin başbakanı Jayewardene liderliğindeki hükümet Tamil bölgesine kısmi yetki devrini içeren anlaşma yapılmasını kabul etmiştir. Söz konusu anlaşma TULF'un önerisi üzerine kabul edilmiştir. Fakat özerkliğe yakın olarak adlandırılabilinecek bu yetki devrinden Tamil Kaplanları başta olmak üzere diğer küçük Tamil öğrenci grupları ve siyasi hareketler memnun olmamıştır. Tamil Kaplanları ve diğer gruplar süreç içerisinde giderek marjinalleşmişler ve kesinlikle tam bağımsızlık isteklerinde ısrarcı olmuşlardır (Stokke ve Ryntveit, 2000: 297)

Tamil Kaplanları'nın ilk büyük eylemlerini gerçekleştirmesi ve yukarıda bahsedilen diğer Tamil gruplarının giderek radikalleşmesinin ardında Sinhalalar tarafından Tamillere karşı uygulanan pogrom (katliam)'ın yattığı söylenilebilir. Söz konusu katliam özellikle Tamil nüfusuna karşı yapılmıştır. Sinhala hükümeti tarafından da kabul edilen katliamda yaşamını yitirenlerin sayısı tam 371 Tamil olarak belirtilmiştir (Tambiah, 1986: 28). Söz konusu katliamlar Kara Temmuz (Black July) adıyla anılmaktadır. 1983 yılında gerçekleşen bu katliamdan sonra Tamil Kaplanlarının hükümete karşı ilk silahlı büyük eylemi de gerçekleşmiştir. Sri Lanka'nın kuzeyinin merkez ili Jaffna'da 23 Temmuz 1983 yılında Tamil Kaplanları'nın pusuya düşürdüğü 13 Sri Lanka askeri öldürülmüştür. Söz konusu eylemi adada

öldürülen binlerce Tamil'in intikamı için gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir (Kearney, 1986: 112)

Böylelikle Tamil Kaplanları ile Sri Lanka devleti arasındaki mücadele artık boyut değiştirerek tamamen karşılıklı çatışmaya dönüşmüştür. Bu bağlamda öncelikle ülke içinde istikrarsızlık adanın tümüne yayılmış, ardından en yakın coğrafyada bulunan Hindistan söz konusu politik istikrarsızlığa müdahalede bulunmaya başlamıştır.

2.1. Bir Jeopolitik Zorunluluk: Hindistan Müdahalesi

Tamil Kaplanları ile başlayan politik istikrarsızlığın ilk yansımaları coğrafyanın getirisi ile birlikte beklendiği şekilde Hindistan'da hissedilmiştir. Hindistan'ın Sri Lanka adasına bakan kısmında Tamil Nadu eyaleti bulunmaktadır ve adından da anlaşılacağı üzere Tamil kökenli insanların yoğun olarak yaşadığı eyalettir. Dolayısıyla yaklaşık 30 km'lik karşı kıyıda olan siyasi hadiseler Hindistan'ın müdahalesi beklenildiği şekilde karşımıza çıkmıştır. Hindistan'ın Sri Lanka içindeki siyasi karışıklığa dair duyduğu kaygının iki boyutlu olduğu söylenebilir. İlk boyutu olası bir Tamil Kaplanları galibiyeti ile elde edilen bağımsızlık karşı kıyıda Tamil Nadu eyaletine sıçrayabilir ve Hindistan içinde de istikrarsızlık oluşturabilir şeklindedir. İkinci bakış açısı ise Tamil Kaplanlarını destekleyerek yerinde müdahale ile Sri Lanka'nın iç işlerinde daha fazla kontrol elde edilmesi ve ileride adanın olası kontrolünün sağlanması şeklindedir. Bu bağlamda zaten süreç içinde Hindistan Tamil Kaplanları sorununa iki farklı politika izleyerek cevap vermiştir (Aliff, 2015: 323).

Hindistan ilk aşamada Tamil Kaplanları'na yardım etmeyi tercih etmiştir. Ağustos 1983 yılından Mayıs 1987 yılına kadar Hindistan Tamil Kaplanları'na askeri eğitim desteği vermiştir. Bunu Hindistan istihbarat örgütü RAW aracılığı ile gerçekleştirmiştir. En somut destek olarak Hindistan'da Tamil Kaplanları'nın eğitim ve donatım faaliyetlerinin yürütüldüğü birçok kamp inşa etmesi olarak gösterilebilir (Roberts, 2009: 2)

1983 yılından 1987 yılına kadar Hindistan'ın Tamil Kaplanları'na desteği devam etmiş fakat söz konusu destek aslında Hindistan'ın Sri Lanka politikasının ülkedeki birincil aktörü olarak adlandırılabilen Tamil İlam Özgürlük Organizasyonu (TELO: Tamil Eelam Liberation Organization) vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Söz konusu örgüt kurulduğu 1969 senesinden 1987 senesine kadar radikal silahlı örgüt olarak faaliyet yürütmüştür (Ross ve Savada: 1988: 210) Burada Tamil Kaplanları Hindistan açısından hep ikincil olarak kalmıştır. Bunun Hindistan açısından temel sebebi ise kendi kontrolünde bulundurduğu bir örgütle siyasi durumu tamamen kontrol altına almak istemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Tamil Kaplanları tamamen Sri Lanka menşei bir organizasyon olarak politik motivasyonunu Hindistan'dan alan bir örgüt olarak tanımlanamaz. Dolayısıyla Hindistan'ın farklı bir yapılanmayı desteklemesi Tamil Kaplanlarını derinden rahatsız etmiştir. Söz konusu rahatsızlık neticesinde Tamil Kaplanları TELO ile mücadeleye girişmiş ve ardından Hindistan ile bağları kopartarak

Hindistan'ın Sri Lanka'daki temsilcisi olarak gördüğü TELO ile durumu silahlı mücadeleye kadar götürmüştür. Söz konusu mücadele 1986'dan 1987'ye kadar devam etmiştir. Bu gerginliği takiben TELO 1987 yılında silah bırakıp tamamen siyasi parti kimliğine bürünmüştür. Günümüzde de Sri Lanka'da hala siyasi hayatına devam etmektedir. Bu bağlamda Hindistan Sri Lanka içindeki Tamil ayrılıkçı hareketini doğrudan kontrol edebileceği bir örgütle kontrol etmeyi amaçlamış fakat başarısız olmuştur. Böylelikle Hindistan'ın Tamil Kaplanları ile olan destek ilişkisi yani bahsedilen ilk aşama böylelikle 1987 yılında tamamlanmış, bu tarihten itibaren ise Hindistan ile Tamil Kaplanları'nın karşı karşıya geldiği dönem başlamıştır (Hellmann-Rajanayagam, 1994: 49)

Hindistan müdahalesinin ikinci aşaması olarak nitelendirilebilen 1987 ile 1990 arasında ise Hindistan'ın Tamil Kaplanları'na politik bakış açısı tamamen değişmiş ve Sri Lanka hükümetinin yanında yer almaya başlamıştır. Bu durumun temel nedeni ilk aşamada bahsedilen Tamil bağımsızlık hareketini Sri Lanka adasında kontrol altına almayı başaramamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Hindistan'ın adadaki siyasi çalkantıyı kontrol altında tutamamasından kaynaklanan kaygıları ortaya çıkmıştır. Bu endişeleri temelde iki grup halinde değerlendirmek mümkündür. İlki jeopolitik olarak Hindistan'ın duyduğu kaygılardır. Söz konusu kaygılar Hindistan'ın hemen güneyinde yer alan ada ülkesinde meydana gelen istikrarsızlığın Hindistan coğrafyasına da yayılma tehlikesi olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında Sri Lanka'daki istikrarsızlığın neticesinde uluslararası müdahale veya diğer üçüncü bir ülkenin Sri Lanka'ya olası müdahalesi ve adada nüfuzunu artırma ihtimali de Hindistan'ı tedirgin etmiştir. İkinci olarak Hindistan'ın kaygısı, güney bölgesinde yaşayan etnik olarak Tamil kökenli halkın, güneydeki adada muhtemel bağımsız bir cumhuriyet kuracak olan Sri Lanka'lı Tamiller ile işbirliğine girişmesi veya onlara öykünmesi sonucu ortaya çıkabilecek potansiyel bölünme korkusu olarak tanımlanabilir. İki ihtimalin de ortak noktası aslında Hindistan'ın Sri Lanka'daki soruna müdahale ederken kendi vekâletinde olan TELO ile politikasını kurgulamak istemesi; fakat TELO ile karşı karşıya gelen Tamil Kaplanları'na yönelik silahlı mücadelenin kaybedilmesiyle, politika değişikliğine gidilme zorunluluğunun doğması olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Hindistan stratejisini tamamen değiştirerek, Sri Lanka hükümetinin yanında Tamil Kaplanlarına karşı müdahalede bulunmak için 29 Temmuz 1987'de antlaşma imzalamıştır (Ross ve Savada, 1988: 209-212)

Söz konusu tarihten sonra Hindistan'ın Sri Lanka'ya doğrudan müdahalesi gerçekleşmeye başlamıştır. Bu dönem Hindistan Barış Koruma Gücü (Indian Peace Keeping Force – IPKF) dönemi olarak bilinmektedir. İlk müdahale insani yardım şeklinde adanın kuzeyindeki Jaffna iline gıda yardımı şeklinde gerçekleşmiştir (Hennayake, 1989: 408) Tamil Kaplanları'nın yol açtığı çatışma ortamından kaynaklanan göç dalgasından ötürü için sivil halk bu dönemde gıdaya ulaşmakta sıkıntı çekmiştir.

Hindistan'ın Tamil Kaplanları'nı dışlaması ile birlikte geri dönülemez çatışma ortamına zemin hazırlanmıştır (Stokke ve Ryntveit, 2000: 295).

Hindistan ile Tamil Kaplanları arasında ilk çatışma Tamil Kaplanları'nın 8 Ekim 1987 tarihinde 5 Hindistan askerini öldürmesi ile başlamıştır. Bu hadisenin ardından Hindistan hükümeti Tamil Kaplanları'na karşı askeri operasyon düzenlenmesi gerektiğini ve güç kullanarak örgütün ortadan kaldırılması gerektiğini beyan etmiştir. İlk çatışmayı takiben Hindistan Sri Lanka'nın kuzey bölgelerinde Tamil Kaplanları'na karşı operasyona başlamış, fakat bu operasyon Jaffna bölgesinde sivillere karşı öldürme, tecavüz gibi olaylara sıklıkla karışan Hindistan askerleri neticesinde, halkın Hindistan ordusuna yönelik bakış açısının olumsuz yönde etkilenmesine de sebep olmuştur (Hoole ve Sritharan, 2000)

Hindistan ordusunun Sri Lanka'daki imajı sadece Tamiller arasında değil çatışma ortamının hızlanmasını müteakiben çoğunluk nüfus olan Sinhalalar arasında da bozulmuştur. 1988 yılındaki seçimlerde Sri Lanka başbakanı olarak seçilen Ranasinghe Premadasa'nın seçim vaadi de Hint Barış Gücü'nü ülkeden göndermek olmuştur. Başa geldikten sonra Hindistan'ın desteklediği Tamil Ulusal Ordusu'na karşı savaş başlatmış hatta Tamil Kaplanları'nı da yanına çekmek için silah ve para yardımıyla bulunmuştur. Dolayısıyla başlangıçta Sri Lanka hükümeti ile Tamil Kaplanları arasında ortaya çıkan çatışma, Hindistan'ın bölgeye doğrudan müdahalesi neticesinde hükümetin terör örgütünü desteklemeye başladığı garip bir hal almıştır (Richards, 2014: 39-43).

Hindistan, Sri Lanka'daki imaj kaybı ve Tamil Kaplanları'na karşı başarısızlığı neticesinde hükümet ve başbakan Premadasa ile anlaşma yaparak Mart 1990'da ülkeyi terk etmiştir. Hindistan ülkeyi terk etmeden önce Sri Lanka Hükümeti ile Tamil Kaplanları arasında 1989 ile 1990 Temmuz'una kadar süren ateşkes anlaşması yapılmıştır. Fakat ateşkes anlaşması esnasında hükümet ile Tamil Kaplanları arasındaki barış görüşmeleri netice vermemiş ve Tamil Kaplanları'nın ülkenin doğusunda 600 polis memurunu öldürdüğü büyük katliamla tekrar çatışma başlamıştır (Rajasingham, 2000). Dolayısıyla yukarıda bahsedilen Hindistan'ın Sri Lanka'daki Tamil sorununa yönelik uygulamaya koyduğu iki plan da olumsuz sonuç vermiş, hatta kendi başbakanlarına suikast yapılması ve başarısız askeri operasyonlar neticesinde yaşadığı imaj kaybıyla birlikte bölgeden zararla ayrılmak zorunda kalmıştır.

2.2. Tamil Kaplanları: Örgütün Yükselişi ve Hızlı Çöküşü

Hindistan adadan çekildikten sonra Sri Lanka Hükümeti ve Tamil Kaplanları arasındaki güç dengesine matuf geçici ittifak durumu yerini çatışmaya bırakmış ve bu durum 1990'lar boyunca şiddetlenerek devam etmiştir. 1990'lardan itibaren Tamil Kaplanları adına en önemli olgulardan birisi ise dünya terörizm sahnesinde intihar yeleği denilen yeni bir teknik kullanmasıdır. Tamil Kaplanları'nın en prestijli timi olarak kabul gören Siyah Kaplanlar (Black Tigers) bu yöntemi kullanmışlardır. Kendilerini

örgütün hedefleri doğrultusunda feda edebilen özel yetiştirilmiş ve örgüt lideri Prabhakaran ile doğrudan görüşebilen suikast timlerinden oluşan Siyah Kaplanlara katılım genelde çok genç yaşta seçilmiş kişilerden olmuştur (Kumar, 2005: 102). Siyah Kaplanlar ülkede ve Hindistan'da ses getiren suikastler gerçekleştirmiştir. Siyah Kaplanlar'ın en önemli iki suikastinden ilki Hindistan eski başbakanı Rajiv Gandhi'ye karşı gerçekleştirilmiş, ikinci suikast ise Sri Lanka başbakanı Premadasa'ya karşı gerçekleştirilmiştir (Moore, 1993). Thenmozhi Rajaratnam adındaki kadın suikastçi Rajiv Gandhi'nin halkın yanında konuşma yapmak için kalabalığın arasından yanına yaklaşip kıyafetinin içine gizlediği yelek şeklindeki patlayıcıyı aktive etmiş, Gandhi'yi öldürmeyi başarmıştır. Predemasa'yı öldüren ise Kulaveerasingam Veerakumar adındaki, başbakanın en yakın korumasıyla sıkı arkadaşlık kurmayı başarmış bir Tamil Kaplanları militanı olmuştur. 1993 yılında yine Gandhi'nin öldürülmesine benzer bir yöntemle başbakanın yanına kadar gelip üzerindeki bombayı infilak ettirmiştir. Suikastçinin cesedi bulunamamış, kafası metrelerce ileride bulunmuş ve ağzında olan Tamil Kaplanlarının sıklıkla kullandığı siyanür kapsülünden tanınmıştır (Muruganandan, 2021: 74)

1994 yılını takiben yeni seçilen başbakan Kumaratunga zamanında kısa süreliğine tekrar barış görüşmeleri başlamış fakat Tamil Kaplanları'nın Sri Lanka ordusuna ait gemiyi 1995 Nisan'ında batırmasının ardından çatışmalar tekrar şiddetlenmiştir. 1990'ların sonuna doğru Tamil Kaplanları güç kazanmış, ülkenin çeşitli bölgelerinde kontrolü ellerine geçirmişlerdir. Bunlar arasında en önemlilerinden birisi kuzeydeki Jaffna bölgesine geçişi sağlayan Fil Geçidi olarak bilinen bölgedir. Böylelikle Sri Lanka Devletinin adanın kuzeyi ile bağlantısını kesmişlerdir (Richards, 2014: 42).

Tamil Kaplanları 1990'ların sonundan 2000 yılının Nisan ayında ele geçirdiği Fil Geçidi operasyonuna kadar yükseliş döneminde olmuştur. Bu dönemde hükümet Tamil Kaplanları ile baş etmekte zorlanmış, jeopolitik olarak da kendisini zora sokmuştur. Fil Geçidini kaybeden hükümet güçlerinin adanın kuzeyiyle bağlantısı tamamen kopmuştur. Bunun yanında Tamil Kaplanları'nın yoğun olup ele geçirdiği yerler arasında adanın doğu kıyıları da sayılmalıdır. Böylelikle Sri Lanka devletinin adanın kuzeyi ve doğu kıyılarıyla irtibatı neredeyse kesilmiştir. 2002 senesinde Tamil Kaplanları elde ettiği askeri kazanımları bir kenara koyarak Batılı ülkelerin araya girmesiyle tek taraflı olarak ateşkes ilan etmişlerdir. Bunun ardından hükümet örgüt ile masaya oturma kararı almıştır. 2003 senesine gelindiğinde Tamil Kaplanları özerk bir yönetim talebinde bulunmuşlar ve bağımsızlık hedeflerinden vazgeçtiklerini söylemişlerdir. Bunun nedeninin örgüt içindeki yönetsel sorunlar ve bölünme eğilimleri olduğu anlaşılmıştır. Fakat aynı zamanda devam eden uluslararası toplum nezdindeki barış görüşmelerinin gerçekleştirildiği Norveç'te söz konusu teklif makul olarak değerlendirilse de Sri Lanka başbakanı başta olmak üzere hükümet tarafından reddedilmiştir. Karşılıklı görüşmelerin tıkanma noktasına geldiği 2005 senesinde gerçekleşecek seçimler öncesinde ise Tamil Kaplanları seçimleri

boykot kararı almıştır. 2006 senesinde göreve gelen yeni hükümet ise terör sorununun ancak askeri müdahale ile neticelenebileceği kanaatinde olduğunu söylemesiyle çözüm masası işlevini yitirmiş ve çatışma ortamı tekrar geri gelmiştir (Ananda, 2016: 93-94)

Örgüt içinde 2004 senesinde yaşanan bir ayrılık yenilginin ilk işareti olmuştur. Tamil Kaplanları'nın Doğu bölgesi komutanı Albay Karuna Tamil Kaplanları'ndan ayrılmış ve kendine farklı isimli bir örgüt kurmuştur. Tamil Halkın Özgürlük Kaplanları (TMVP/Tamil Makkal Viduthalai Pulikal)adında kurduğu örgüt derhal Sri Lanka Hükümeti tarafından desteklenmeye başlamıştır. Böylelikle Tamil Kaplanları'nın yaşadığı bölünme sorunu ada içindeki askeri kapasitesini de etkilemeye başlamıştır. Bu bağlamda örgütün gücü ciddi manada gerilemiştir (Tamilnet.com, 2004)

2005 yılında Rajapaksa Sri Lanka'da başbakan seçildikten sonra Tamil Kaplanları'na karşı ülkede topyekûn bir savaş başlatmıştır. General Karuna'nın da örgütü bölmesinden faydalanan hükümet tüm adada Tamillere karşı hızlı bir saldırı gerçekleştirmiştir. Tamil kökenlileri kamplara taşımaya kadar sert önlemler alan hükümet 3 sene içerisinde tüm ülkede kontrolü sağlamayı başarmıştır. Operasyonun sonunda Mullaitivu kasabasında Tamil Kaplanları örgütü lideri Prabhakaran'ı da öldürmeyi başarmışlardır (Mushtaq, 2012: 207). Bununla birlikte örgüt neredeyse tamamen çözülmüştür. Prabhakaran'ın ölümünden sonra örgütün liderliğini Pathmanathan devralmış ve kendisi de Malezya'da yakalanıp Sri Lanka'ya getirilmiştir. Pathmanathan'ın açıklamalarında günümüzde hala 1500-2000 civarında Tamil Kaplanı militanının Sri Lanka ormanlarında saklandığı ve kendisinin emrinde olduğunu söylemiştir (Chanel4.com, 2010) Fakat örgüt 2009 yılından bugüne faal değildir.

3. MÜCADELENİN JEOPOLİTİK ANALİZİ

Sri Lanka ada ülkesi olması, terörizmle mücadelede genel anlamda dünyadaki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında farklılık göstermiştir. Öncelikle ada ülkesi olmasının anlamı teröristlerin karadan herhangi başka bir ülkeye geçişlerinin söz konusu olmadığı anlamına gelmektedir. Bu bağlamda terörizmle mücadelede dış destekten fazlaca yakınıldığına dünya tarihi şahit olmuştur. Dolayısıyla Sri Lanka'da faaliyet gösteren Tamil Kaplanları'na dış destek vermek çok zordur. Tamil Kaplanları'nın böyle bir yardımdan muzdarip kalması kendileri adına başlı başına bir dezavantaj olarak değerlendirilebilir. Yukarıda Hindistan müdahalesinden bahsedildiğinde söz konusu dış destek mevzusunun somutlaştığı görülmektedir. Hindistan hem nüfus hem sahip olduğu toprak büyüklüğü açısından büyük bir ülkedir. Buna rağmen Tamil Kaplanları mevzusundaki müdahalesinde ciddi başarısızlık yaşamıştır. Bunun temel sebebinin aslında coğrafya ile alakalı olduğunu Spykman kuramı doğrultusunda değerlendirilebilir.

Spykman'ın belirttiği üzere aslında "su" kavramı bazen ayrıştırıcı bazen birleştirici olabilmektedir. Büyük kara parçalarındaki akarsular ülkeler ve kültürler açısından birleştirici olabilir. Örneğin Ren Nehri Avrupa'da

sanayi kapitalizminin gelişim sürecinde çok büyük bir rol oynamıştır. Sanayileşen Kıta Avrupa'sı ülkelerinin hem temel ticaret güzergâhı olmuş, hem de bir kültür ortamı yaratmıştır. Asya kıtasından örnek verecek olursak; Hindistan'daki Ganj nehri hem kültürel-dini hem de yine ticaret güzergâhı belirlemiş ve Hint Altkıtasında devasa bir uygarlık gelişiminin temel yapıtaşı olmuştur. Barış zamanında akarsuların oluşturduğu bu ortam savaş zamanlarında da tam tersi etki yaratmıştır. Akarsu geçilmesi gereken bir engel teşkil etmiştir. Üzerinden hızlı ve etkili bir şekilde geçmek ve orayı ele geçirmek önemli olmuştur. Bunun için nehirler çoğu zaman ulusların sınırlarının belirlenmesi için de kullanılmaktadır. Bu kurama bağlı olarak adalar hakkındaki ayırım ise akarsulardan çok daha fazla ve keskin olarak kabul edilmektedir. Spykman'ın belirttiğine göre Sri Lanka gibi adalar yakınlıklarında bulunan kıtadan izoledir. Bu durum mesafeye bağlı olarak kısmen ya da tamamen olabilir. Britanya örneğindeki gibi eğer mümkünse Sri Lanka'nın karşıdaki Hindistan kıyılarından toprak parçası edinmesi en ideal olan durumdur. Bu mümkün değilse orada bir tampon devlet kurulması idealdir (Spykman, 1938b: 215-216). Fakat Hindistan'ın güçsüz devlet olduğunu varsaymamız halinde bile bölgede Tamil nüfusunun yoğun varlığı göz önünde bulundurulduğunda bu Sri Lanka'nın aleyhinde olacaktır zira tampon devlet Tamillerden müteşekkil olacaktır.

Bu bağlamda Sri Lanka'nın olabildiğince kendisini izole etmesi güvenliği açısından ideal olandır denilebilir. Bunun yanında yine Sri Lanka'nın özel coğrafi durumunun bir başka hedefi, kuzeyinde bulunan lagün benzeri adacıkları olabildiğince kontrol etmek olacaktır. Sri Lanka'nın bunu kısmen başardığı söylenebilir. Zira Hindistan ile Sri Lanka'nın arasındaki sığ sularda bulunan bazı adalar Palk Geçidini kontrol etmektedir. Bu adalardan en önemlisi Palk Geçidi'nin tam ortasında yer alan Kachchativu adasıdır.

3.1. Kachchativu (Kachchateevu) Adası ve Stratejik Sular

Kachchativu adası Sri Lanka'nın kuzeyinde yer alan Palk Geçidi'nin hemen batısında, geçide hâkim konumda bulunmaktadır. Ada aslında yaklaşık 1,15 km²lik yüzölçümüyle çok küçük bir ada olmasına rağmen jeostratejik önemi büyüktür. Hem Palk Geçidi'ne hakim konumu hem de bölgenin uluslararası ticaretteki önemi, hem de Sri Lanka'nın ulusal güvenliği açısından önem taşımaktadır (Raju, 2009: 164). Kachchativu adasından özel olarak bahsedilmesinin nedeni, Sri Lanka'nın kuzey noktasında denizdeki ileri üs görevi üstlenmesi, daha doğu ve güneyindeki lagünlerdeki küçük bölgelerin ana adayla olan bağlantısının uç güvenlik noktasını teşkil etmesidir.

Kachchativu adası hakkındaki egemenlik tartışmaları Britanya sömürge zamanının hemen sonrasında kazanılan bağımsızlık dönemine kadar geri gitmektedir. Adayı Britanyalılar geri çekilirken Sri Lanka lehine bırakmışlardır. Fakat ada hem küçük, hem de kültürel olarak Hindistanlı ve Sri Lanka'lı balıkçılar tarafından ortak kullanımda olduğundan egemenlik

tartışmaları iki ülkenin uluslararası politikalarında farklı yönlerde ilerlemelerine kadar sorun teşkil etmemiştir. 1960'ların ortalarında Soğuk Savaş esnasında Hindistan'ın bağlantısızlar hareketindeki konumuna karşın Sri Lanka'nın fazla Batı tarafında yer alması çeşitli rahatsızlıklara yol açmaya başlamıştır. Bununla birlikte Hindistan Tamil Nadu yerel eyalet yönetimi Kachchativu üzerindeki egemenlik üzerine hak iddia etmiştir. Bunun üzerine Sri Lanka hemen karşı pozisyon alıp adadaki egemenliğin kendilerinde olduğunu belirtmiş ve bunu Hollanda ve Britanya sömürge yönetimlerindeki belgelere dayandırmıştır (Mayilvaganan, 2019: 38).

Nihayet İndra Gandhi yönetimindeki Hindistan 1974 yılında adanın egemenlik haklarının Sri Lanka'ya devredilmesini kabul etmiştir. Bu Hindistan açısından jeostratejik bir kayıp olarak değerlendirilebilir. Gandhi'nin adayı devretmesinin temelinde iki farklı sebep yatmaktadır. İlki; Hindistan Sri Lanka'da artan Amerikan etkisini azaltıp Sri Lanka'yı yanına çekmeye çalışmıştır. İkinci olarak; Hindistan ada üzerindeki egemenlik iddiasını dayandırdığı Ramnad Krallığı tezini iyi savunamamış, bazı politikacıları bile bu mülkün kendilerine ait olup olmadığını bilmediğini söylemiştir. Söz konusu dönemde Gandhi etkisiyle Hindistan'ın yumuşak politika uygulamasının neticelerinden birisi olduğu da rahatlıkla söylenebilir (Mayilvaganan, 2019: 38-39).

Kachchativu adasının Tamil Kaplanları dönemindeki durumu yine iki ülke arasında gerginliklere neden olmuştur. Tamil Kaplanları'na karşı operasyonlar düzenlemeye çalışan devlet güçleri 1983 senesinden sonra birçok Hintli balıkçıyı yanlışlıkla öldürmüşlerdir. Zira Tamil Kaplanları militanları denizde korsanlık ve uyuşturucu kaçakçılığı faaliyetlerini genelde balıkçı teknesi görünümünde gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla Sri Lanka Hintli balıkçılara Gandhi zamanında imzalanan anlaşma şartlarında serbesti tanınması ile birlikte adada terörist-balıkçı ayırımı yapmak durumunda kalmıştır. Bu durum ise Sri Lanka'yı terörle mücadelede zorlamıştır. Hindistan yönetimi Tamil Kaplanları'nın tamamen mağlup edildiği 2009 yılına kadar adanın kendilerine devredilmesini istemişlerdir. Sonuç olarak stratejik önemi çok büyük olan adanın egemenliği üzerindeki tartışmaların bir türlü son bulmamasının temel sebebi olarak da Tamil Kaplanları gösterilebilir. Tamil Kaplanları Hint altkıtasında kendisine illegal gelirler elde etmesinin yanında bazı müttefikler de edinmiştir. Bunların başlıcası Hindistan'da konuşlu bulunan Naksalitlerdir. Hindistan'daki kast sistemine karşı duruşları olan Maoist örgüt Tamil Kaplanları ile stratejik ortaklık kurmuştur (Rai, 2018: 199). Bu bağlamda Tamil Kaplanları'nın kıtaya coğrafi yakınlıkları, arada kendilerini kıtadan ayıran Palk Geçidine rağmen gelişim göstermiştir.

Tamil Kaplanları'nın asıl faaliyet bölgelerinin adanın kuzey bölgesi olması, karşı kıyıda Hindistan Tamilleri'nin bulunması, Palk Geçidi'nde suların sığ olması bir bakıma Sri Lanka devletinin mücadelede zorlayan unsurlar olmuştur. Örneğin Tamil faaliyet bölgesi adanın güneyinde olsa karşı kıyıda her hangi bir unsur bulunmamakta ve açık okyanusa karşı

direnme olasılıkları da daha az olacaktı. Bu bağlamda ada devleti olması avantaj da olsa Sri Lanka'nın, Tamil Kaplanları'nın faaliyet gösterdiği yer bakımından az da olsa dezavantaja sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Kachchativu adası en kuzeyde olmak üzere, güneye doğru Fil Geçidi'ne kadar olan bölge adacıklardan ve lagünden oluşmakta, bu da kısmen Tamil Kaplanları'na kaçış ve hareket özgürlüğü sağlamıştır.

3.2. Fil Geçidi ve Jaffna Bölgesi

Sri Lanka'nın terörle mücadelesinin coğrafi etkenler doğrultusunda şahsına münhasır özellikler barındırdığının en önemli göstergelerinden birisi adanın kuzeyindeki alandır. Adanın en kuzey bölgesi Jaffna Sri Lanka'nın kuzeyinde farklı bir ada durumundadır. Jaffna'nın kuzeyinde ve batısında ise yukarıda bahsedilen Palk Geçidi ve Hindistan bulunmaktadır. Jaffna bölgesi bir lagün olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda askeri operasyon gerçekleştirebilmek açısından zorlu bir coğrafyadır. Dolayısıyla ele geçiren kuvvet için ciddi avantajları da beraberinde getirmektedir. Hindistan'ın bu bölgeye denizden komşu olması da bölgenin ele geçirilmesinde kritik rol oynamaktadır. Hindistan'ın destek verdiği kuvvet genelde Jaffna bölgesinde etkili olmuş, bölgeyi kontrol altında tutmuştur. Dolayısıyla 1990'ların başından örgütün dağılmasına kadar olan sürede Jaffna bölgesinde genelde hükümet güçleri egemen olmuştur. Jaffna'nın bir diğer özelliği aslında Tamiller için kültürel başkent olmasıdır. Fakat buna rağmen Tamiller Jafna'yı hiçbir zaman tam kontrol altına alamamışlardır (Bullion, 1995: 227).

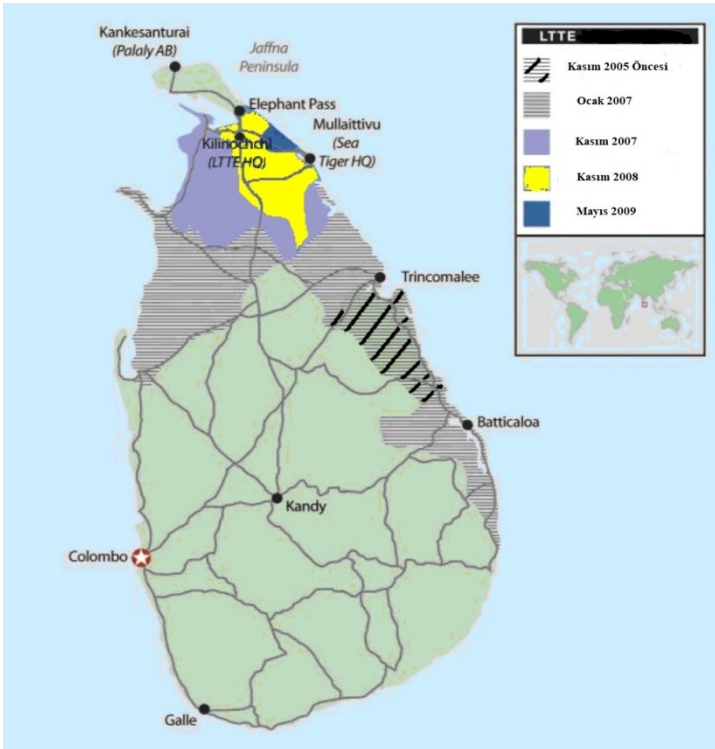
Jaffna bölgesinin tam anlamıyla kontrol altına alınamamasının en büyük nedeni olarak Hindistan müdahalesi gösterilebilir. Yukarıda bahsedilen Hindistan'ın Sri Lanka'nın terörle mücadelesine müdahil olmasıyla birlikte, Jaffna bölgesinde ormanlık alandan şehre saldıran ve kısmi kontrol etmeyi başaran Tamil Kaplanları'na karşı gerçekleştirilen önce destek, daha sonra karşı savaş etkili olmuştur. Hindistan'ın başlangıçta Tamil Kaplanları'na verdiği destek esnasında Jaffna'da teröristlerin etkisinin fazla olduğu görülmüştür. Sri Lanka devletinin gerçekleştirdiği Vadamarachchi operasyonu ile birlikte Jaffna'da kontrol sağlanmıştır. Operasyon sonunda terörist grupların merkez üssü tamamen ortadan kaldırılacakken Hindistan teröristlere destek vererek bunu engellemiştir. Bu operasyondan sonra Poomalai operasyonu ile birlikte Hindistan teröristlere gıda silah ve erzak yardımıyla bulunmuştur. Böylelikle Sri Lanka ile Hindistan arasında gerginlik zirve noktasına çıkmıştır. Fakat daha sonra Rajiv Gandhi'nin 1991'de Tamil Kaplanları tarafından öldürülmesi ile birlikte Hindistan desteğini tamamen yitiren Tamil Kaplanları, Jaffna bölgesinde 1990'ların başından dağılana kadar tam anlamıyla tutunamamışlardır (Wickremesekera, 2016: 48).

Tamil Kaplanları'nın coğrafi dezavantajı Jaffna bölgesinin kontrolünü ele geçirememek olarak değerlendirilebilir. Bunun nedeni Spykman'ın ada savunmasının hem kolay olması, hem de adayı bir üs olarak kullanıp karşı

taarruzlarda da avantaj elde edilmesi olarak gösterilebilir. Zira eğer Tamil Kaplanları Jaffna'yı ele geçirebilmiş olsalardı kuzeyde adacıkları ve lagünü kontrol altına alıp, Sri Lanka devletiyle aralarındaki tek bağı Fil Geçidine ve oradaki köprüye indirgeyebileceklerdi. Böylelikle savunması kolay bir kara parçası ele geçirmiş olacaklar, devlet güçleri tarafından hem kuzeyden hem de güneyden çevrelenmemiş olacaklardı. Bu bağlamda Jaffna'nın Tamil Kaplanları'nda değil de devlet güçlerinde olması da Sri Lanka adına ciddi avantaj sağlamıştır.

Jaffna bölgesinin Tamil Kaplanları'na sağladığı dezavantajlı jeopolitik durumun tam tersi ise Fil Geçidinde yaşanmıştır. Fil Geçidi Jaffna bölgesini adanın geri kalanına bağlayan tek geçiş noktasıdır. Bu bağlamda çok önemli bir jeostratejik bölgedir. Bir başka deyişle Fil Geçidini elinde bulunduran Jaffna bölgesine geçişleri tamamen kontrol altına almaktadır.

Fil Geçidi'nin stratejik önemi, Tamil Kaplanları ile Sri Lanka arasındaki mücadelede bölgede yaşanan savaşlarda kendisini göstermiştir. 1991, 2000 ve 2009 olmak üzere Fil Geçidi için üç savaş verilmiştir. İlk mücadelede Tamil Kaplanları Fil Geçidini ele geçirmeyi başaramamıştır. İlk savaşta Sri Lanka ordusundan 200'den fazla kişi ölmüş, Tamil Kaplanları'ndan ise 600'dan fazla kişi ölmüştür. Yaklaşık bir ay kadar süren savaş neticesinde teröristler istediklerine ulaşamamış, stratejik geçidi ele geçirememişlerdir (Wickremesekera, 2016: 55).



Harita 1: Sri Lanka Adası Tamil Kaplanları'nın Ele Geçirdiği Bölgeler
(Povlock, 2011: 40)

İkinci Fil Geçidi savaşında ise Tamil Kaplanları stratejik bölgeyi ele geçirmeyi başarmışlardır. 2000 yılındaki savaşta Tamil Kaplanları yaklaşık 1200 kişilik militan grubuyla karşısında bulunan 40000 kişiden fazla ordu mensubunu yenilgiye uğratmıştır. Gerilla taktiği ile Fil Geçidi'ni ele geçiren Tamil Kaplanları, geçidin kuzey kısmına doğru ilerlemeyi sürdürmüş, Jaffna'yı ele geçirmek için harekete geçmiştir. Fil Geçidi kaybedilince Sri Lanka başkanı paniğe kapılmış, Jaffna bölgesinde sıkışıp kalan ordu mensupları için Hindistan başta olmak üzere uluslararası toplumdaki yardım talebinde bulunmuştur. Sri Lanka'nın ilk ve tek kadın başkanı Chandrika Kumaratunga Hindistan'dan beklediği yardımı bulamamış; fakat Sri Lanka ordusu hava desteği ile birlikte Jaffna'ya ilerleyen Tamil Kaplanları'nı püskürtmeyi başarmıştır (Wickremesekera, 2016: 64-65). Burada devlet başkanını dahi paniğe sürükleyen olay aslında Fil Geçidi'nin ne kadar stratejik öneme haiz olduğu gerçeğidir. Fil Geçidi adanın kuzeyine tamamen hâkim olmanın anahtarı olarak görülebilir. Fakat Tamil Kaplanları bu denli stratejik bir noktayı elde etmesine rağmen konvansiyonel ordu özellikleri gösteremediği için Jaffna bölgesindeki kalabalık Sri Lanka ordusuna karşı koyamamıştır.

Fil Geçidinde meydana gelen son savaş ise Sri Lanka ordusunun teröristleri bitirmek için başlattığı adadaki topyekun taarruzun bir parçasıdır. 2009 yılındaki harekâta 9 Ocak'ta ordu Fil Geçidi'ni tamamen ele geçirmiş, zaten Jaffna bölgesi ordunun elinde olduğundan dolayı Tamil Kaplanları, merkezlerinin bulunduğu Wannı bölgesinde sıkıştırılmıştır. Bu bağlamda Tamil Kaplanları'nın hem kuzeyden hem güneyden sarıldıklarını ve kaçacak yerlerinin coğrafi olarak sadece deniz olduğu söylenebilir (Wickremesekera, 2016: 212).

Tamil Kaplanları'nın elindeki son coğrafi olanak ise okyanus-deniz kabiliyetleri olarak değerlendirilebilir. 1983 yılından 2009 yılına kadar faaliyet gösteren bir organizasyon olarak aslında deniz gücünün Tamil Kaplanları açısından her daim önemli tutulduğunu belirtmek gerekir. Spykman'ın da belirttiği üzere ada devletlerinin odaklanması gereken asıl bölgenin deniz kuvvetleri olmasına benzer bir şekilde her ne kadar terörist grup olsa da Tamil Kaplanları da deniz kuvvetlerine ayrı bir önem vermiştir. Bunun Tamil Kaplanları açısından askeri gerekçelerin yanında ekonomik gerekçelerle de örtüştüğü söylenebilir. Zira uyuşturucu kaçakçılığı, insan kaçakçılığı, deniz korsanlığı gibi illegal yollarla örgüt kendisine yıllar boyu kazanç da sağlamıştır (Mayilvaganan, 2019: 44-45).

Adada faaliyet göstermenin doğal sonucu olarak Tamil Kaplanları'nın Deniz gücü kolu olan Deniz Kaplanları (Sea Tigers) örgütün kurulduğu yılı takiben 1984 yılında kurulmuştur. Deniz Kaplanları'nın merkez üssü olarak nitelendirilebilecek şehir ise sahil kenarındaki Mullaittivu'dur. Bu bölgeyi Tamil Kaplanları, nihai mağlubiyetlerine dek elinde tutmayı başarmıştır. Deniz Kaplanları daha çok küçük ve hızlı hareket kabiliyeti olan fiber

botlarla orduya karşı sabotaj harekâtları düzenlemiştir. Söz konusu küçük fiber botlar hem hızlı hareket edebilmiş hem de büyük donanma gemilerine beklenmedik zararlar verebilmişlerdir. Bu bağlamda Sri Lanka ordusu açısından hem tespit edilmesi zor hem de saldırı anında engellenmesi zor unsurlar olarak değerlendirilebilirler. Dolayısıyla Sri Lanka ordusuna ait 150'den fazla deniz aracı, terörizmle mücadele boyunca kaybedilmiştir (Eudeline ve Henrotin, 2011: 52)

Deniz Kaplanları, Spykman kuramı bağlamında Sri Lanka aleyhine değerlendirmelerin yapılmasına olanak tanımaktadır. Sri Lanka adada tek deniz gücü olma avantajını Deniz Kaplanları'nın varlığıyla birlikte yitirmiştir. Bu durum devlet açısından ciddi bir zafiyet doğurmuştur. Söz konusu zafiyet somutlaştırılacak olursa; Sri Lanka ordusu yukarıda belirtildiği üzere neredeyse terörle mücadelenin başından beri ordunun elinde bulunan Jaffna bölgesine lojistik destek vermek durumundadır. Fakat Sri Lanka ordusunun bu bölgeye karasal bağlantısı 2009 yılına dek olmamıştır. Zira Tamil Kaplanları aradaki bölgeye mutlak mağlup edildiği 2009 senesine kadar hâkim olmuştur. Bu bağlamda adanın güneyinden Jaffna bölgesine sadece deniz yoluyla askeri-lojistik desteğin verilmesi mümkün olmuştur. Söz konusu lojistik destek verilirken de Deniz Kaplanları'nın sayısız saldırısına maruz kalınmıştır (Eudeline ve Henrotin, 2011: 54).

Adada tek bir deniz gücü olmanın yolunun adanın karasal kesiminde tek siyasi hâkimin varlığıyla mümkün olacağı çıkarımı yapılabilir. Başka bir bakış açısıyla değerlendirilecek olursa; ada devletlerinde ister devlet, ister farklı bir terörist organizasyon konuşlansın, kendisine deniz gücü edinmek zorunda kalacaktır. Böyle bir durumda ise adanın içindeki karasal mücadele aynı zamanda deniz mücadelesi şeklinde farklı boyut kazanacaktır. Bu durum mücadele eden Sri Lanka'nın işini hayli zorlaştırmıştır. Son tahlilde adada hâkim tek devletin elde edeceği askeri stratejik avantaj, adanın tekil hâkimiyeti sonlandığında karasal devletlere nazaran, Sri Lanka örneğinde olduğu üzere daha zor ve karmaşık bir hal alabilmektedir.

Deniz Kaplanları vasıtasıyla örgüt, Hindistan'daki ayrılıkçı grup olan Neksalitlerle, Pakistan kıyılarında illegal faaliyet yürüten El-Kaide militanları ile işbirlikleri gerçekleştirmişlerdir. Bu faaliyetler Deniz Kaplanları'nın olabildiğince Hint Okyanusu havzasında tutunabilmesi ve yakın kıyılardan lojistik destek alabilmesi için gerçekleştirilmiştir (Eudeline ve Henrotin, 2011: 53-59).

3.2. Tamil Kaplanları'nın Mağlubiyeti

Tamil Kaplanları 1980'lerin başından beri sürdürdüğü silahlı eylemlerine 2000'li yılların başlarında, Norveç ve İsveç ülkelerinin çatışma çözümü için arabuluculuk yapmak istemesi ve Sri Lanka hükümetinde 2001 senesinde yaşanan değişikliklerle barış görüşmeleri yanlısı Birleşik Ulusal Cephe Partisinin iktidara gelmesiyle ara vermiştir. Wickremasinghe, Birleşik Ulusal Cephe lideri olarak barış görüşmelerinden netice alınacağını

düşünmüştür. Bu bağlamda Sri Lanka Hükümeti Tamil Kaplanları'nın kontrolü altındaki bölgelere uyguladığı her türlü ekonomik ambargoyu kaldırmayı taahhüt etmiş, karşılığında da örgüt hedeflerinin bağımsızlık değil, özerk yönetim olduğunu açıklayarak barış için adım atmıştır (Price, 2022: 67-69)

2006 yılına kadar barış süreci kesintiye uğramadan devam etmiştir. Fakat söz konusu tarihe gelindiğinde çatışma tekrar alevlenmiştir. Bunun arka planında iki farklı neden yatmaktadır. Birincisi Sri Lanka hükümetinin değişmesi, ikincisi ise hükümetin değişmesinden sonra Tamil Kaplanları'nın da tutumunun değişmesi olarak gösterilebilir. Sri Lanka Özgürlük Partisi ile 2005 yılında başa gelen Rajapaksa terörle mücadelede ılımlı bir siyasi lider olmamıştır. Rajapaksa'nın sıfır tolerans politikası ile birlikte hükümet sert tedbirler almayı zaten parti programı ile de belirtmiştir. Bunun yanında hükümetin istediği hamle de terör örgütü tarafından 2006 yılında verilmiştir. Tamil Kaplanları 2006 yılında kontrolünü ellerinde bulundurdukları Mavil Aru barajının sularını kesmiş ve bu barajın sularına muhtaç olan yaklaşık 15.000 aileyi susuz bırakmıştır (BBC, 2006).

Hükümet terör örgütünün bu hamlesinden sonra 2009 yılı Mayıs ayına kadar durmaksızın saldırı harekâtına başlamıştır. Başbakan Rajapaksa'nın kararlı duruşu, Batılı ülkelerin arabuluculuk tekliflerini reddetmesi ve olabildiğince hızlı saldırı emri vermesi neticesinde yaklaşık 200.000 kişilik ordu, 30.000 kişiden müteşekkil terör hedeflerine adanın hem doğusunda hem de kuzey bölgesinde müdahalede bulunmuştur (Price, 2022: 69-73).

Sri Lanka devleti terör sorunu yaşamaya başladığı 1980'lerin başından beri, örgütü tamamen sonlandıracak uygun ulusal ve uluslararası konjonktörü yakalayamamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere ya dış koşullar, Hindistan müdahalesi gibi uygun olmamış, ya da terör örgütüne karşı yeterince sert tutum belirleyecek bir hükümet devletin başına geçmemiştir. Fakat Rajapaksa hükümeti ile birlikte uygun koşullar sağlanmıştır. 2006 ve 2007 yılında ülkenin doğu ve kuzey bölgelerinde kararlılıkla sürdürülen operasyonlar ordunun nispeten yavaş ilerlemesine rağmen vazgeçilmeksizin devam etmiştir. Bu durum ise 2008 yılından itibaren Tamil Kaplanları'nın hızlı bir şekilde mevzi kaybetmeleri ile sonuçlanmaya başlamış, Mayıs 2009 tarihinde örgüt lideri Velupillai Prabhakaran'ın öldürülmesiyle örgüt mağlup edilmiştir. Prabhakaran, Mullaivitu'da son kalan örgüt elemanları ile birlikte ordu güçleri tarafından sıkıştırılmış ve çatışmada ölü ele geçirilmiştir. Burada mağlubiyet açısından bahsedilmesi gereken temel stratejik kelimelerden birisi de sıkıştırılmaktır. Zira Sri Lanka'nın ada olmasının vermiş olduğu coğrafi durum ordu tarafından avantaja çevrilmiştir. Bu durum çatışma içinde ayrıca kuzeydeki Jaffna'nın da ordunun elinde bulunması dolayısıyla Tamil Kaplanlarının ada içinde fazladan dezavantajlı konumda olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla adadaki stratejik sıkışmışlık Jaffna'nın elde edilememesiyle katlanarak artmıştır. Sri Lanka'nın da kararlı müdahalesiyle birlikte liderliğini de kaybeden Tamil Kaplanları mutlak bir mağlubiyetle siyasi tarihteki yerini almıştır (Price, 2022: 87-88).

Sonuç

Tamil İlam Kurtuluş Kaplanları'nın yaklaşık 30 sene sürdürdüğü silahlı isyan hareketi 2009 yılında kesin mağlubiyetle sonuçlanmıştır. Tamil Kaplanları ile dünyadaki birçok terör örgütü karşılaştırıldığı zaman bu denli kesin mağlubiyetle sonuçlanan çatışmaya rastlamak pek mümkün değildir. Çalışmanın amacı Sri Lanka'nın bir bölgesel güç kapasitesine dahi sahip olmayan nispeten küçük ölçekli bir ülke olmasına rağmen nasıl 30 senelik, dışarıdan desteklenen terör örgütüne karşı kesin zafer kazandığının ortaya konulmasıdır. Tamil Kaplanları'nın mağlubiyetinin analizi de çalışmanın metodolojisinde kendisini göstermektedir. Ülkelerin kaderlerini belirleyen coğrafya metaforu Sri Lanka devletinin mücadelesinde de kendisini göstermiştir.

Öncelikle Sri Lanka'nın bir ada devleti olması Tamil Kaplanları'nın nihai şekilde mağlup edilmesindeki en önemli faktör olarak değerlendirilebilir. Yukarıda bahsedilen Spykman kuramı doğrultusunda Tamil Kaplanları'nın devlete karşı verdiği mücadelede kaçacak karasal bir mevziinin bulunmaması örgüt açısından en zorlu koşul, devlet açısından ise en avantajlı koşul olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında devletin elde ettiği diğer coğrafi avantajlar da söz konusudur. Bunlardan en önemlisi Jaffna bölgesinin terörle mücadelenin başından sonuna kadar Tamil Kaplanları'nın kontrolüne geçmemesidir. Yukarıda Harita 1'de de görüldüğü üzere Tamil kökenli nüfusun bulunduğu adanın kuzey ve doğu bölgelerinde örgüt elinde belli bir toprak parçasını uzun süre kontrol etmeyi başarmıştır. Buna rağmen Jaffna bölgesine hiçbir zaman hâkim olamamıştır. Bu bağlamda devlet lehine çok önemli bir avantaj oluşmuştur. Söz konusu avantaj Sri Lanka adasının kuzeyinde örgütün hâkim olduğu toprakların kuzeyinde de devletin sürekli bir üssünün bulunmasıdır. Dolayısıyla örgüt hem güneyden hem de kuzeyden devlet tarafından sıkıştırılmıştır.

Örgütün mağlubiyetinin arka planındaki diğer gelişme ise Hindistan'ın tavrı olarak değerlendirilebilir. Hindistan başlangıçta Tamil Kaplanları'na destek verse de sonradan örgütü kendi kontrol etmek istemiş ve örgütle karşı karşıya gelmiştir. Tamil Kaplanları'nın 1980'lerde Hindistan ile anlaşması halinde Sri Lanka ada devleti olmasına rağmen zorlanabilirdi. Zira Sri Lanka adasının kuzeyi coğrafi olarak lagünlerle Hindistan alt kıtasına çok yakın, buradan sürekli destek almaları mümkün olabilirdi. Bu fırsat terör örgütü adına, 1980'lerde Tamil Kaplanları'nın agresif ve uzlaşmaz politikaları neticesinde kaybedilmiştir.

Yine örgütün aslında 30 yıl faaliyet göstermesinin arkasında da coğrafi bir avantaj yakalamasının olduğu söylenebilir. Bu da Jaffna bölgesine açılan Fil Geçidi'ni zaman zaman kontrol altına alması, bilhassa 2000 yılındaki çatışmada hükümet güçlerinin elinden alıp tamamen kontrol etmesidir. Tamil Kaplanları'nın Fil Geçidi'nin kontrolünü sağlaması örgütün ömrünü yaklaşık 10 sene kadar uzatmıştır. Zira Jaffna bölgesine tek geçiş buradan sağlandığı için devlet güçleri elindeki bu önemli şehre sadece deniz

kuvvetleri ile geçiş yapabirmiştir. Bu durum ise devlet güçlerine dezavantaj oluşturmuş ve örgüt ile mücadelesinde ciddi sıkıntıya düşmesine neden olmuştur.

Tamil Kaplanları faaliyet gösterdiği süreç içinde Asya kıtasında diğer aşırı gruplarla da ittifak kurmuş, korsanlık faaliyetleri yürütmüş, Hint Okyanusunun kuzey bölgesinde Endonezya'dan Pakistan'a kadar örgüt lehine askeri ve ekonomik çıkar sağlamak için çalışmıştır. Buna rağmen tüm bu faaliyetleri denizde yürütmesi karada faaliyet gösteren terör örgütleri ile karşılaştırıldığında dezavantajlı olarak değerlendirilebilir. Zira denizde terör örgütünün saklanması ve gizli faaliyet yürütmesi karadakilere göre çok daha zorlu ve maliyetli bir süreçtir. Burada da Tamil Kaplanları'nın coğrafi olarak dezavantajlı olduğu ortadadır.

Tamil Kaplanları Hindistan'ın 1980'lerin ilk yarısında uyguladığı kontrol edildiği takdirde Sri Lanka üzerinde belli bir gücü elde etme şansı vadeden bir örgüt olduğundan etik olmasa da uluslararası politika açısından değerli bir kart durumunda olmuştur. Örgüt, ABD, Kanada, Almanya gibi bazı batı ülkelerinde ciddi Tamil Kaplanları destekçisi diaspora buldurmasına rağmen bunu kendi lehine yeteri kadar kullanamamıştır.

Spykman'ın kuramındaki deniz ülkesi olmanın verdiği avantajı Sri Lanka sonunda iyi değerlendirip, iç siyasetini tamamen terör örgütünün imhasına yönelik konsolide ettikten sonra tüm gücünü terörle mücadeleye vermiş ve 3 sene içinde tüm terör unsurlarını, örgüt liderliğine varıncaya dek etkisiz hale getirmiştir. Bu zaferin arka planında Spykman kuramının tamamen işlediğini görebiliriz. Ada ülkeleri geçirgen sınırlara sahip olmadıklarından kara devletlerine göre topraklarının kontrolünü daha kolay sağlayabilmektedirler. Bu bağlamda bir ada ülkesinde her hangi ayrılıkçı hareket varsa, bu hareketin güçlü olan tarafı kazanacaktır. Çünkü karşı tarafın çekileceği bir bölge bulunmamaktadır. Tamil Kaplanları'nın halk tabanında karşılığının yaklaşık %10 olduğu da yukarıda belirtilmiştir. Dolayısıyla Spykman'ın belirttiği coğrafyanın değişmez kanunları Tamil Kaplanları'nın mağlubiyetine giden yolda işlemiştir. Bu bakımdan Tamil Kaplanları'nın mağlubiyeti Spykman kuramı ile doğrulanabilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Tolga Öztürk %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Tolga Öztürk %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Ali, A. (1997). The Muslim Factor in Sri Lankan Ethnic Crisis. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 17(2), ss. 253-267.
- Aliff, S. M. (2015). Indo-Sri Lanka Relations After The LTTE: Problems & Prospects. *Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies*, 6(4), ss. 321-330.
- Ananda, K. (2016). *Politics After a Ceasefire: Suffering, Protest, and Belonging in Sri Lanka's Tamil Diaspora*, file:///C:/Users/user/Downloads/Ananda_columbia_0054D_13255.pdf (Erişim Tarihi: 07.08.2022)
- Bandaranayake, S., Dewaraja, L., Silva, R., Wimalaratne, K.D.G. (1990). *Sri Lanka and the Silk Road of the Sea*. Colombo: The Sri Lanka National Commission for UNESCO and The Central Cultural Fund
- Bullion, A. (1995). War Eclipses Peace in Sri Lanka. *Chatham House The Royal Institute of International Affairs*. 51(12) ss.226-229.
- Chelvadurai M. (1987), *Ethnic Conflict And Reconciliation in Sri Lanka*, Honolulu: University of Hawaii Press.
- Crowl, P. A. (1986). *Alfred Thayer Mahan: The Naval Historian*, (Ed. Peter Paret), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, Princeton: Princeton University Press.
- Eudeline, H. ve Henrotin, J. (2011). Sea Tigers, *Défense et Sécurité Internationale*, 72 (Temmuz-Ağustos), ss. 52-61.
- Garrity, P. (2016). *Churchill, Britain, and European Unity*, <https://winstonchurchill.hillsdale.edu/churchill-britain-and-european-unity/>, (Erişim Tarihi: 03.08.2022)
- Hellmann-Rajanayagam, D. (1994). *The Tigers of Tamil: Armed Struggle For Identity* (Vol. 157). Stuttgart: Franz Steiner.
- Hennayake, S. K. (1989) The Peace Accord and The Tamils in Sri Lanka. *Asian Survey*, 29(4), 401-415.
- Hoffman, B. (2006). *Inside Terrorism*. New York: Columbia University Press.
- Hoole, M.L.L. ve Sritharan, K. (2000) <https://uthr.org/history.htm>, (Erişim Tarihi: 07.08.2022)

http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/5249884.stm (Erişim Tarihi: 15.08.2022)

<https://www.channel4.com/news/exclusive-interview-new-leader-of-the-tamil-tigers> (Erişim Tarihi: 07.08.2022)

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/sri-lanka/> (Erişim Tarihi: 03.08.2022)

<https://www.tamilnet.com/art.html?catid=13&artid=11391> (Erişim Tarihi: 07.08.2022)

Kearney, R. N. (1986). Tension and Conflict in Sri Lanka. *Current History*, 85(509), ss.109-128.

Kumar, S. (2005). Suicide Bombers in Sri Lanka, *World Affairs: The Journal of International Issues* 9(3), ss. 96-106.

Mayilvaganan, M. (2019). ‘Troubled Waters’: Maritime Issues in Palk Strait, Indian Ocean. *Journal of Maritime and Coastal Studies*. 1(1), ss.35-48.

Mercier, G. (1990), “Le Concept de Propriété dans la Géographie Politique de Friedrich Ratzel (1844-1904)”, *Annales de Géographie*, 555, ss. 595-615.

More, M. (1993). *Sri Lanka: A Nation Divided*, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1993/05/09/sri-lanka-a-nation-divided/0270089c-e650-4e10-a89f-28ac273bb676/> (Erişim Tarihi: 07.08.2022)

Muruganandan, S. (2021). *Assasins*. Lucknow: BFC Publications.

Mushtaq, S. (2012). Identity Conflict in Sri Lanka: A Case of Tigers of Tamil. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(15), ss. 202-210.

O'Ballance, E. (1989). *The Cyanide War: Tamil Insurrection in Sri Lanka 1973–88*. Londra: Brassey's.

Povlock, P. A. (2011). *A Guerilla War At Sea: The Sri Lankan Civil War*. Naval War Coll Newport ri Joint Military Operations Dept. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA549049.pdf> (Erişim Tarihi: 14.08.2022)

- Price, M. (2022). The End Days of the Fourth Eelam War: Sri Lanka's Denialist Challenge to the Laws of War. *Ethics & International Affairs*, 36(1), ss. 65-89.
- Rai, B. (1998). *Naxal Violence: Internal and External Linkages*. (Ed. P. Agarwal, S. Kumar,) Sinews of India's Internal Security in 21st Century. Yeni Delhi: G.B. Books.
- Rajasingham, K. T. (2000). *Sri Lanka: The Untold Story Chapter 44*, <https://sangam.org/sri-lanka-the-untold-story-chapter-44/> (Erişim Tarihi: 07.08.2022)
- Raju, A. S. (2009). *The (in) Security of Fishermen in South Asia*. In Rumley D., Chaturvedi S., Sakhuja V., (Ed.), *Fisheries exploitation in the Indian Ocean: Threats and opportunities*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Richards, J. (2014). *An Institutional History of the Liberation Tigers of Tamil Eelam (LTTE)*, Graduate Institute of International and Development Studies-CCDP.
- Roberts, M (2009). Killing Rajiv Gandhi: Dhanu's Sacrificial Metamorphosis in Death. *South Asian History and Culture*. 1(1) ss.25–41.
- Ross, R. R., ve Savada, A. M. (1988). *Area Handbook Series. Sri Lanka, A Country Study*. Library of Congress Washington DC Federal Research Div.
- Shashikumar, V. K. (2009). Lessons from the war in Sri Lanka. *Indian Defence Review*, 24(3) ss. 106-112.
- Sherman, J. (2003). *The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance*. New York: Lynne Rienner Publishers.
- Spykman, J. N. (1938). Geography and Foreign Policy, I, *The American Political Science Review*, 32 (1), ss. 28-50.
- Spykman, J. N. (1938). Geography and Foreign Policy, II, *The American Political Science Review*, 32 (2), ss. 213-236.
- Spykman, J. N. ve Rollins, A. A. (1939). Geographic Objectives in Foreign Policy, I, *The American Political Science Review*, 33 (3), ss. 391-410.

Spykman, J. N. ve Rollins, A. A. (1939). Geographic Objectives in Foreign Policy, II, *The American Political Science Review*, 33 (4), ss. 591-614.

Stokke, K. ve Ryntveit, A. K. (2000). The Struggle for Tamil Eelam in Sri Lanka. *Growth and Change*, 31(2), ss. 285-304.

Tambiah, S. J. (1986). *Sri Lanka: Ethnic Fratricide and the Dismantling of Democracy*, London: I. B. Tauris & Co. Ltd.

Wickremesekera, C. (2016). *The Tamil Separatist War in Sri Lanka*. Yeni Delhi: Routledge India.

Extended Abstract

Liberation Tigers of Tamil Eelam, also known as Tigers of Tamil, is a terrorist organization founded in Sri Lanka. The origins of the Tigers of Tamil date back to the 1950s. At the beginning of the establishment of the organization, there are some policies followed by the Sri Lankan state after independence, against the people of Tamil origin, who constitute approximately 12% of the population in Sri Lanka. The most important of these policies is the law enacted in 1956 known as "Sinhala Only Act". With this law, the people of Tamil origin were completely excluded, and they could not find anything about their language and culture during the construction of the Sri Lankan nation state. These exclusionary policies were not only lawful, but also some massacres against Tamils, which were accepted by the Sri Lankan state, also took place. The most important of these can be cited as the Black July Massacre in which 371 Tamils were killed. The mutual disintegration of the state and the Tamil minority became increasingly evident in the 1970s, and as a result, the Tigers of Tamil were organized both as a political party and started to carry out various small-scale actions as an armed organization. The first significant armed action by the Tigers of Tamil took place in 1983, when they killed 13 Sri Lankan soldiers in the geostrategically important Jaffna region.

It is a historical reality that terrorist organizations, which can be seen in many countries and regions around the world, cannot be easily dealt with by states. The main reason why states cannot cope with terrorist organizations is that they have to deal with an irregular guerrilla type of struggle, which is uncertain where and when they will encounter, compared to the regular army. Tigers of Tamil is an organization that adopted this kind of struggle. However, the Tigers of Tamil were definitively defeated in 2009, which is a rare situation in the world.

This is the main issue in this study. Along with Nicholas Spykman's geopolitical theory, the armed struggle between the Tigers of Tamil and the Sri Lankan state was discussed in the study. Nicholas Spykman's

geopolitical theory basically states that geography, as a constant data, fundamentally affects the policies and strategies of states. Accordingly, he mentions that states develop strategies along for their geographies. In other words, strategies have to be built on geographies. There are three different basic types of geography put forward by Spykman. These are land country, island (sea) country, and land - sea country. A landlocked country is a country whose borders are entirely terrestrial with other countries. It is relatively easy for these countries to build a military strategy as it will be sufficient to focus only on ground force. Land - sea countries are the most difficult to defend. Since it will be necessary to focus on both land and naval forces in these countries, it will be necessary to focus on more than one element and it will be necessary to transfer more resources to these aspects. Island countries, on the other hand, are easy to defend, similar to landlocked countries. This is because they have a natural protection shield because they are surrounded by the sea. They will also be able to protect themselves by focusing more on the navy.

Adhering to the methodology, if the struggle between Sri Lankan state elements and the Tigers of Tamil is considered, the most important data available can be seen as the island of Sri Lanka. The Tigers of Tamil organization, which feeds on the Tamil minority, succeeded in establishing dominance in the northern and eastern parts of the island between 1980 and 2009. After any defeat, the Tigers of Tamil never had an area to go beyond the borders of the country in which they operated. This situation was geographically impossible because Tigers of Tamil operated in the island country. This situation was the geographical disadvantage that put the Tigers of Tamil at a disadvantageous position. The Sri Lankan state, on the other hand, had the opportunity to follow the terrorist organizations operating in its country much better than the other land or land-sea countries, which we gave in the example of Spykman. This opportunity was entirely due to geographical factors.

When the Tigers of Tamil were operating, the most important opportunity and way out was actually India, just north of the island of Sri Lanka. Between India and the island of Sri Lanka, there is a series of islands consisting of a lagoon, and the two countries are very close to each other. In addition, there is the state of Tamil Nadu, the region of India close to Sri Lanka, and with a population of around 60 million Tamil origins living here, Sri Lankan Tamils are related with these Tamil Nadu communities. In this context, when the separatist movement of the Tigers of Tamil started, India tried to bring the organization under its own control by helping the Tigers of Tamil. However, the Tigers of Tamil, who resisted this, could not agree with India and started to fight with them. When this loneliness combined with geographical isolation, the Tigers of Tamil have embarked on a very difficult path strategically.

Based on Nicholas Spykman's theory, the struggle of Tigers of Tamil and Sri Lanka was stuck in an island. Although the Tigers of Tamil managed

to establish a navy and even an air force, this situation was not sustainable for a terrorist organization. After Sri Lanka managed to consolidate its domestic policy in the fight against terrorism, it launched an operation against the Tigers of Tamil with all its might, and in this operation, which lasted for about 3 years; it neutralized everyone including the leadership of the terrorist organization and achieved a decisive victory. This success of Sri Lanka in the fight against terrorism has also emerged as a result of the geographical gain that Spykman stated. In this context, the absolute defeat of terrorist organizations, which is not seen much in the world, has taken place in Sri Lanka within 3 years with the acquisition of geographical factors.

GLOBAL EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC ON THE FINANCIAL MARKETS: IS GOLD HEDGE OR SAFE HAVEN FOR STOCKS?

Fatma Özgü SERTTAŞ* & Zaim Reha YAŞAR**

Abstract

This study investigates whether gold is hedge or safe haven for stocks for a sample of 14 countries (7 developed and 7 emerging markets), using regression methods with GARCH(1,1) errors. The analysis is based on daily frequency observations of a period of nearly 20 years, ranging from September 17, 2001 to September 10, 2021. The data are split into two sub-samples on December 30, 2019 to diversify the effects of the COVID-19 crisis on global investor behavior. Different currency denominations are considered for gold and stock prices both in terms of national currencies and the U.S. dollar to distinguish between the behaviors of domestic and foreign investors. The results indicate that gold is hedge and safe haven especially for the emerging markets during the COVID-19 pandemic when market falls become more severe in the aftermath of the worldwide economic turmoil. The number of countries where gold acts as hedge and safe haven increases when the market prices are in terms of national currencies.

Keywords: Gold, Stock Market, COVID-19 Effects, Hedge, Safe Haven.

COVID-19 PANDEMİSİNİN FİNANSAL PİYASALARA GLOBAL ETKİSİ: ALTIN HİSSELER İÇİN HEDGE VEYA GÜVENLİ LİMAN MIDIR?

Öz

Bu çalışma altının, 14 ülkede (7 gelişmiş ve 7 gelişmekte olan) hisse senedi yatırımlarına karşı güvenli liman ve hedge özelliğini GARCH (1,1) hata terimleri varsayımıyla regresyon metodları kullanılarak araştırmaktadır. Verilerimiz günlük frekansta olup 17 Eylül 2001 tarihinden 10 Eylül 2021 tarihine kadar uzanan yaklaşık 20 yıllık bir periyodu kapsamaktadır. COVID-19 krizinin global yatırımcı davranışını nasıl değiştirdiğinin araştırılmasına yönelik olarak, 30 Aralık 2019 tarihi itibarıyla örneklem iki alt gruba ayrılmıştır. Yerli ve yabancı yatırımcıların farklı davranışlarını ortaya çıkarabilmek için tüm fiyatlar hem yerel para birimleri hem de A.B.D. doları olarak analiz edilmiştir. Altın, özellikle de gelişmekte olan

* Assistant Professor, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, foserttas@ybu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0746-3991>.

** Assistant Professor, Kırıkkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, rehayasar@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7466-6137>.

piyasalar için COVID-19 kriz döneminde hedge ve güvenli liman olarak öne çıkmaktadır. COVID-19 döneminde, dünya çapındaki ekonomik çalkantının ardından piyasa düşüşleri daha şiddetli hale gelmiştir. Yerli yatırımcı davranışını anlayabilmek için A.B.D. doları yerine yerel para birimi cinsinden piyasa fiyatlarına odaklandığımızda da altının riskten korunma aracı ve güvenli liman işlevi gördüğü ülke sayısının arttığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Altın, Hisse Senetleri, COVID-19 Etkileri, Hedge, Güvenli Liman.

Introduction

World financial markets have experienced their worst downfall during the COVID-19 pandemic period since the 1930s. This severe health crisis quickly transformed into a worldwide economic crisis causing a global economic slowdown of 2.8% on average (Jambotkar and Guntur, 2021: 233). The economic crisis also impacted financial markets causing severe losses. During extreme periods, risks associated with the financial system create the need for a safe haven for investors. Gold can be identified as a good investment choice in times of financial distress to protect wealth. Gold is a store of value that can be a good hedge asset or a safe haven tool for investors in stock markets; when in times of extreme financial losses investors sell their stocks and buy gold to avoid loss of wealth. This, in turn, causes rising prices and returns in the gold market.

The respective definitions of a hedge asset and a safe haven (port/harbor) asset are given in Baur and Lucey (2010). The correlation between a hedge asset and another asset is zero or negative on average, whereas the correlation between a safe haven asset and another asset is zero or negative during times of *market stress or turmoil*.

This paper aims to examine the hedge and safe haven properties of gold for the stocks of seven developed and seven emerging markets. Regression estimations under the assumption of GARCH (1,1) errors are analyzed. In the analysis, to account for the effects of the COVID-19 pandemic on investor behavior, two different sub-samples are considered by splitting the data into two: one for the pre-COVID-19 period and one for the COVID-19 period. Additionally, two different currency denominations of gold and stock prices are used for estimations, namely one in terms of the countries' own national currencies and the other in terms of the U.S. dollar. Different currency denominations are analyzed to account for the difference between investor behaviors of nationwide and international investors (Gürgün and Ünalımış, 2014: 343). The paper structure is organized as follows: in Section 1, a brief related literature review is presented on the subject matter; Section 2 provides details on the data and the econometric method; Section 3 presents and discusses the empirical results. The last section concludes the paper.

1. RELATED LITERATURE

In this study, the methodology of Baur and Lucey (2010) and Baur and McDermott (2010) is followed and the GARCH (1,1) heteroskedastic error assumption is used. Their regression-based method has been used extensively in literature to test for the hedge and safe haven properties of gold in different markets. Baur and Lucey (2010) and Ciner, Gurdgiev, Lucey (2013) focused on developed markets, whereas Gürgün and Ünalmiş (2014) focused on emerging and developing markets to test for the hedge and/or safe haven properties of gold using the method described in Baur and Lucey (2010). Baur and McDermott (2010) considered the global financial system. Bahloul, Mroua, Naifar (2021) used the same methodology of Baur and Lucey (2010) and Baur and McDermott (2010) to test whether the MSCI all country world index, the MSCI all country world Islamic index, gold, and bitcoin were safe havens for the world conventional stock markets and investigated the impact of the COVID-19 pandemic. Akhtaruzzaman, Boubaker, Lucey, Sensoy (2021) also used the method of Baur and Lucey (2010) in determining gold's ability of being hedge or safe haven against stock markets (S&P 500, Euro Stoxx 50, Nikkei 225, China FTSE A50). This study focuses on a set of 14 developed and emerging markets to identify the COVID-19 effects and whether the investors switch to gold as a safe haven instrument during times of financial turmoil.

The empirical investigation of the hedge and safe haven properties of gold has yielded mixed results in the literature. Different empirical methodologies have been used. A spectrum of empirical methods has been used in addition to the regression model of Baur and Lucey (2010) and Baur and McDermott (2010), such as the wavelet analysis method, the asymmetric GARCH method, the GARCH copula method, the volatility spillover analysis, and the VAR-DCC-GARCH method. Dyhrberg (2016), Bouri, Molnar, Azzi, Roubaud, Hagfors (2017), Bulut and Rizvanoglu (2020), Bouri, Shahzad, Roubaud, Kristoufek, Lucey (2020), Zhang and Wang (2021), and Ustaoglu (2022) are other empirical studies on hedge and safe haven analysis.

Gold's value is mainly determined through its shortage of supply and the supply of gold is not controlled by governments but by independent agents. Another important property of gold is its high price volatility (Dyhrberg, 2016: 140). Gold is an important asset, which is generally expected to be a safe haven asset in emerging markets. It is also shown to have safe haven properties in developed markets. Its safe haven property for stocks, especially during the COVID-19 pandemic crisis, has attracted attention and it has been analyzed in different studies including those of Ji, Zhang, Zhao (2020), Adekoya, Oliyide, Oduyemi (2021), Akhtaruzzaman et al. (2021), Bahloul et al. (2021), and Hong, Ma, Wang, Liang (2022).

Ji et al. (2020), considered gold with several other assets against MSCI equities and investigated whether gold was a safe haven, covering the period August 2019 to March 2020 while evaluating the effects of the

COVID-19 pandemic. Their results indicated that gold's safe haven property remained robust during the COVID-19 pandemic. The method they used was a sequential monitoring procedure that made use of the left-tail quantiles of the asset return distributions.

Adekoya et al. (2021) made use of threshold regression and Markov-switching models and showed that the risks of investing in stock markets could be effectively hedged by gold during the COVID-19 period.

Hong et al. (2022), provided evidence from an extreme Granger-causality test, analyzed the causality between the stock market and the gold market, and searched for any difference in their relationship before and after the COVID-19 pandemic crisis. They investigated the risk transmission between gold and stocks and found that the causality between gold and stock shocks was greatly promoted after the pandemic.

Baur and Lucey (2010)'s results showed that gold was as a safe haven asset for stocks in the U.S., the U.K. and Germany, and a hedge asset for stocks in the U.S. and the U.K. According to the results of the bond market, they found that gold was neither a safe haven nor a hedge asset for bonds in the U.S. or in the U.K. Baur and McDermott (2010) considered the financial system globally and analyzed the safe haven properties of gold for major European stock markets, the U.S., Australia, Canada, Japan and for major emerging markets of BRIC countries. There is evidence that gold generally represents safe haven properties in developed countries and not so much in emerging market economies. Even severe losses suffered in the emerging markets do not induce investors to switch to gold as a safe haven instrument. Ciner et al. (2013) compared gold returns against equity returns (S&P 500 and FTSE indices for the U.S. and the U.K.) and found that for U.S. data gold did not act as a safe haven. They also did not find gold as a safe haven for U.K. stocks during equity market turmoil periods. Gürgün and Ünalmiş (2014) also analyzed gold against equity market indices for all countries in the MSCI emerging markets index in addition to several other emerging markets. They distinguished between domestic and foreign investors. They also checked for the effects of the 2008 financial crisis by running separate regression analyses for the period of September 2008 to September 2013. Gold was mostly shown to be a hedge asset and a safe haven if prices were considered in terms of domestic currencies. This result also held during the 2008 crisis. During severe financial turmoil, gold started acting as a safe haven in a larger set of countries.

Due to recent financial crises related to the COVID-19 pandemic, it is useful to distinguish between the global investor behaviors in financial markets during the pre-COVID-19 and COVID-19 pandemic periods. Bahloul et al. (2021), for example, considered the MSCI ACWI, the MSCI all country Islamic index, bitcoin and gold data to determine gold's shelter ability. If gold is a safe haven, it provides shelter from turbulent events in conventional stock markets. The study by Bahloul et al. (2021) used daily

data from April 30, 2015 to March 27, 2020. The data were split into two sub-samples, namely during the COVID-19 period and during the pre-COVID-19 period. Their results showed gold as strong hedge but weak safe haven during the COVID-19 crisis. Akhtaruzzaman et al. (2021) focused on daily frequency data of gold and several stock market indexes (S&P 500, Euro Stoxx 50, Nikkei 225, China FTSE A50) from January 2, 2018 to April 24, 2020. They even extended their analysis to divide the COVID-19 pandemic period into two different phases: Phase I (December 31, 2019 - March 16, 2020) and Phase II (March 17, 2020 - April 24, 2020) to show that gold mainly lost its safe-haven property during the second phase of the pandemic.

This study considers the safe haven and hedge properties of gold with a relatively large set of countries to examine gold against stocks. An important feature of the regression method by Baur and Lucey (2010) and Baur and McDermott (2010) is that it allows an estimation of the individual coefficients and to make inference in determining whether a financial instrument is hedge or safe haven. One can test for the statistical significance of the parameters and estimate their signs and magnitudes. A detailed explanation of the regression method is given in the next section. As noted before in the text, the regression method by Baur and Lucey (2010) and Baur and McDermott (2010) has been used in the studies of Ciner et al. (2013), Gürgün and Ünalmiş (2014), Akhtaruzzaman et al. (2021), and Bahloul et al. (2021).

2. DATA AND METHODOLOGY

2.1. Data

Data of developed and emerging markets that were listed under MSCI all country world index (ACWI) were used. A group of seven countries of developed markets, namely Canada, the United States (Americas); France, Germany, Italy, United Kingdom (Europe); Japan (Pacific), and a group of seven countries from emerging markets, namely Brazil, Mexico (Americas), Russia, Turkey (Europe); China, India, Indonesia (Asia) were selected for analysis. Data on two indices were also taken: the MSCI world index (to account for developed markets) and the MSCI emerging markets index (to account for emerging markets). The daily frequency data of our analysis range between September 17, 2011 and September 10, 2021. All MSCI data were taken from the Thomson Reuters Eikon database, and gold spot prices were taken from the World Gold Council (World Gold Council, 2021). Stock and gold market prices were merged based on trading days as the trading days of the markets differ. The data merge and all operations related to estimations were done through the R software.

Since COVID-19 has important effects on world financial markets, the data were also split into two sub-groups to identify the pre-COVID-19 and

COVID-19 periods. The data were split on December 30, 2019 as by late December of 2019 the first case of COVID-19 was confirmed in China.

2.2. Research Methodology

Baur and McDermott (2010)'s approach is used in the study. It is assumed in the approach that, the changes in the gold price depend on the changes in the stock market price and the relationship is non-linear. The gold return series depend on the extreme stock market conditions:

$$r_{Gold,t} = a + b_t r_{Stock,t} + e_t \quad (1a)$$

$$b_t = c_0 + c_1 D(r_{Stock,q10}) + c_2 D(r_{Stock,q5}) + c_3 D(r_{Stock,q1}) \quad (1b)$$

$$h_t = \pi + \alpha e_{t-1}^2 + \beta h_{t-1} \quad (1c)$$

Equations (1a), (1b) and (1c) denote the system of equations of the regression model in this study. The system is a GARCH(1,1) model that accounts for heteroskedastic errors e_t . All equations are jointly estimated through maximum likelihood method.

In Equation (1b), $D(\dots)$ are the dummies and they represent turbulent market conditions. Dummies take the value of one if the return in market is in the 10%, 5% or 1% quantiles of the return distribution. In other words, dummies are equal to one if the stock market returns are lower than the 10%, 5%, or 1% quantiles of the return distribution and equal to zero otherwise. Daily returns (denoted by r_t , either r_{Stock} or r_{Gold}) of all studied assets are calculated by:

$$r_t = \ln(p_t/p_{t-1}) \quad (2)$$

where in Equation (2), p_t is the price of the asset at date t and \ln denotes the natural logarithm.

If the value of c_1 , c_2 or c_3 is found to be different from zero, there is a non-linear relationship between gold and the stock returns. It is assumed in Equation (1b) that investor behavior differs in extreme stock market conditions from normal stock market conditions.

The decision of whether gold is a safe haven and/or a hedge asset for stocks is made in the following way: Non-positive signs of c_0 , c_1 , c_2 or c_3 indicate that gold is a weak safe haven. Negative and statistically significant c_0 , c_1 , c_2 or c_3 values show that gold is strong safe haven. If c_0 is zero or negative and the sum of c_1 , c_2 and c_3 are not jointly positive exceeding the value of c_0 , then gold is a weak or a strong hedge asset (Baur and McDermott, 2010: 1893).

3. ESTIMATION RESULTS

Tables 1 through 6 present the results of the regression analyses of Equation (1) for the 14 countries. Table 1 and 4 contain full sample estimation results for gold and stock market returns in terms of national currency and the U.S. dollar respectively. The distinction is made between regressing gold returns on stock returns in terms of national currencies and the U.S. dollar to distinguish the behavior of nationwide and international

investors (Gürğün and Ünalnış, 2014: 343). Focusing on the statistical significance of the c_1 , c_2 , c_3 parameters in all tables, it can be concluded that the non-linearity assumption made for the model was correct (Baur and McDermott, 2010: 1893).

If negative (zero) parameter estimates are found in the hedge columns, gold is indicated as a strong (weak) hedge asset against stocks. Similarly, if zero or negative parameter estimates are found for the extreme market conditions (coefficients of dummies for 10%, 5%, or 1% quantiles), gold is indicated as a weak or strong safe haven for stocks respectively (Baur and McDermott, 2010: 1893).

	Hedge	0.1	0.05	0.01
Canada	-0.092077*** (0.016927)	0.152525*** (0.041004)	0.078520** (0.044273)	-0.189560*** (0.037861)
France	-0.031482*** (0.010776)	-0.033088 (0.027668)	0.233643*** (0.031948)	-0.122547*** (0.032165)
Germany	-0.009423 (0.008568)	0.243303*** (0.027383)	-0.184457*** (0.030079)	-0.040530 (0.027798)
Italy	-0.060902*** (0.009692)	0.006725 (0.025168)	0.056228** (0.029287)	-0.076589*** (0.030595)
Japan	0.127395*** (0.012851)	0.051116* (0.030705)	0.062973* (0.032842)	0.271711*** (0.040647)
UK	-0.108512*** (0.014725)	0.275900*** (0.041570)	0.092501** (0.044749)	-0.248425*** (0.041327)
USA	0.111398*** (0.020868)	0.159427*** (0.039073)	-0.004667 (0.039934)	0.120219*** (0.041703)
Brazil	-0.014264 (0.014445)	-0.021812 (0.035124)	0.117613*** (0.034234)	0.031324 (0.028015)
China	0.132509*** (0.009726)	0.131564*** (0.027326)	-0.070492** (0.028441)	0.173749*** (0.019943)
India	-0.002293 (0.012156)	0.070894*** (0.023224)	0.136079*** (0.024809)	0.046713*** (0.022273)
Indonesia	-0.001515 (0.008312)	0.198508*** (0.025702)	-0.076722*** (0.028140)	-0.159342*** (0.031866)
Mexico	-0.003747 (0.018299)	0.018006 (0.038703)	-0.015166 (0.038913)	0.004863 (0.036191)
Russia	0.040887*** (0.010249)	0.089682*** (0.029496)	0.037807 (0.030215)	0.002314 (0.020279)
Turkey	0.052912*** (0.012207)	-0.117273*** (0.026590)	-0.034826 (0.025703)	-0.032480 (0.023116)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

	Hedge	0.1	0.05	0.01
Canada	-0.095237*** (0.017556)	0.104218** (0.043614)	0.253265*** (0.046688)	-0.273977*** (0.040601)
France	-0.019885* (0.011195)	-0.096337*** (0.030341)	0.347033*** (0.036451)	-0.095281** (0.038653)
Germany	-0.010519 (0.008868)	0.299522*** (0.029294)	-0.210669*** (0.032277)	-0.088869*** (0.030698)
Italy	-0.052689*** (0.010042)	-0.008009 (0.027216)	0.066521** (0.031948)	-0.118409*** (0.038143)
Japan	0.123867*** (0.013232)	0.077504*** (0.031770)	0.070609** (0.034158)	0.237266*** (0.041065)
UK	-0.071604*** (0.015298)	0.249575*** (0.043474)	0.175577*** (0.047619)	-0.212381*** (0.045723)
USA	0.086117*** (0.022362)	0.072784* (0.043568)	0.191640*** (0.043511)	0.134968*** (0.044841)
Brazil	0.269709*** (0.011539)	0.116027*** (0.027555)	0.056121** (0.028204)	-0.053212** (0.022210)
China	0.132392*** (0.010522)	0.114649*** (0.029345)	-0.047251 (0.030221)	0.167285*** (0.020578)
India	-0.015550 (0.012402)	0.099869*** (0.024718)	0.144580*** (0.025954)	0.031456 (0.022431)
Indonesia	0.030474*** (0.005188)	-0.009178 (0.013106)	-0.018073 (0.013329)	0.035735*** (0.013813)
Mexico	0.266466*** (0.014876)	-0.114397*** (0.037798)	0.260516*** (0.036205)	0.091371*** (0.025180)
Russia	0.052767*** (0.010481)	0.122761*** (0.030249)	0.031314 (0.030614)	-0.055573*** (0.021220)
Turkey	0.014949** (0.006778)	-0.038531*** (0.013947)	0.021120 (0.014855)	0.060244*** (0.015277)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

Table 1 incorporates the effects of both the pre-COVID-19 and COVID-19 periods. From Table 1, it can be deduced that Canada, France, Italy and U.K. are the countries where gold acts as a strong hedge asset for stocks on average, and Germany, Brazil, India, Indonesia and Mexico are the countries where gold is a weak hedge asset for stocks. Furthermore, gold shows strong safe haven properties for Canada, France, Italy, the U.K., and Indonesia at 1% quantiles or at extreme market falls. Gold shows safe haven properties for Germany, China, Indonesia and Turkey at the 5% and 10% quantiles. For Mexico, gold also satisfies the weak safe haven property.

Results in Table 2, which show investor behavior for pre-COVID-19 period, indicate that for Canada and Italy gold acts as a strong hedge asset and for Germany gold acts as a weak hedge asset. A weak safe haven property is detected for Italy. Focusing on the coefficient of the 1% quantile dummy, it is observed that, for Canada, France, Germany, Italy, the U.K.

and Russia gold is a strong safe haven for domestic investors. Focusing on the 5% and 10% quantile dummies, France, Germany, Mexico and Turkey are the countries in which gold appear to be a strong safe haven for domestic investors.

When the results from the COVID-19 period are analyzed in Table 3, gold appears a strong hedge asset for France, Italy, the U.K., Indonesia, Mexico, Russia and Turkey, which constitutes 7 of the 14 countries in the sample. During this period, Russia, Mexico and Indonesia show weak safe haven properties overall. Most of the strong safe haven properties are detected for the coefficients of the 10% quantile dummies (one for the 5% quantile dummy) for six countries including Canada, Germany, U.S.A., Brazil, India and Russia.

	Hedge	0.1	0.05	0.01
Canada	0.093430* (0.054406)	-0.398275*** (0.096902)	-0.004611 (0.094800)	0.203202** (0.102821)
France	-0.104382*** (0.036880)	0.052299 (0.060314)	-0.014864 (0.059618)	0.177600** (0.074181)
Germany	0.023004 (0.037869)	-0.162924** (0.078673)	0.058866 (0.076630)	0.208387*** (0.073820)
Italy	-0.182164*** (0.034482)	0.147886*** (0.060477)	-0.033102 (0.057403)	0.168549*** (0.062956)
Japan	0.172169*** (0.058074)	-0.151795 (0.119424)	-0.057301 (0.122546)	0.207351** (0.121023)
UK	-0.541038*** (0.040380)	0.236884*** (0.091237)	0.045463 (0.088398)	0.136435* (0.079195)
USA	0.497965*** (0.043337)	-0.699164*** (0.092493)	0.136733 (0.096911)	0.189692** (0.094485)
Brazil	0.327371*** (0.042372)	-0.412709*** (0.100463)	0.020462 (0.100665)	0.141875* (0.084260)
China	0.142316*** (0.025981)	0.271211*** (0.083702)	-0.159862 (0.100044)	0.162550 (0.147348)
India	0.355217*** (0.056418)	-0.489273*** (0.096571)	-0.098738 (0.089642)	0.093302 (0.104357)
Indonesia	-0.213435*** (0.010367)	-0.036709 (0.026235)	-0.046144* (0.027496)	0.035508 (0.023161)
Mexico	-0.182720*** (0.056414)	0.186483* (0.099639)	-0.007081 (0.111760)	-0.131386 (0.145386)
Russia	-0.299954*** (0.068910)	-0.041923 (0.112335)	-0.468215*** (0.152244)	0.328822 (0.234778)
Turkey	-0.635407*** (0.018450)	0.256378*** (0.046094)	0.073475 (0.056788)	0.022855 (0.079132)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

Table 4. Results of the Full Sample Period Prices in U.S. Dollar				
	Hedge	0.1	0.05	0.01
Canada	0.334541*** (0.013567)	0.110082*** (0.030737)	0.022185 (0.032278)	-0.085620*** (0.028235)
France	0.218932*** (0.013266)	-0.107900*** (0.032980)	0.143108*** (0.033968)	0.097452*** (0.030336)
Germany	0.209435*** (0.010830)	-0.027938 (0.026174)	0.129467*** (0.030749)	-0.040768 (0.028212)
Italy	0.149851*** (0.010435)	0.088421*** (0.026658)	-0.002430 (0.028221)	-0.043183 (0.032003)
Japan	0.206024*** (0.015824)	0.107964*** (0.042255)	0.042124 (0.045217)	0.105573 (0.038523)
UK	0.241873*** (0.014375)	0.036687 (0.036782)	0.064305 (0.041730)	0.026914 (0.037401)
Brazil	0.194047*** (0.007150)	-0.002115 (0.016918)	0.058206*** (0.017761)	0.008882 (0.015357)
China	0.199058*** (0.008862)	0.098653*** (0.027765)	-0.031411 (0.028103)	0.132688*** (0.018271)
India	0.195583*** (0.009325)	-0.071907*** (0.021997)	0.189488*** (0.022604)	0.013822 (0.017832)
Indonesia	0.236085*** (0.007858)	-0.027293 (0.020802)	0.098450*** (0.022005)	-0.050717*** (0.017584)
Mexico	0.175387*** (0.010820)	0.099323*** (0.025039)	0.093302*** (0.024892)	-0.092871*** (0.023476)
Russia	0.120308*** (0.007278)	0.124885*** (0.021601)	-0.013111 (0.021842)	0.019605 (0.016570)
Turkey	0.125021*** (0.004908)	0.026229*** (0.012004)	0.050910*** (0.014036)	0.030605* (0.015998)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

Table 5. Results (Pre-COVID-19 Sample)				
Prices in U.S. Dollar				
	Hedge	0.1	0.05	0.01
Canada	0.343313*** (0.013830)	0.150123*** (0.032316)	0.038848 (0.033809)	-0.118953*** (0.028989)
France	0.215229*** (0.013809)	-0.042985 (0.035825)	0.108386*** (0.037085)	0.137115*** (0.031355)
Germany	0.208717*** (0.011106)	-0.028076 (0.027015)	0.168449*** (0.031898)	-0.053845* (0.029402)
Italy	0.155984*** (0.010603)	0.095107*** (0.027598)	-0.005124 (0.029212)	0.049209 (0.033006)
Japan	0.205852*** (0.016219)	0.052230 (0.044105)	0.118628*** (0.046907)	0.123051*** (0.039333)
UK	0.271344*** (0.014750)	0.008207 (0.038878)	0.117861*** (0.044533)	0.050748 (0.038743)
Brazil	0.200742*** (0.007275)	-0.005646 (0.017539)	0.074170*** (0.018172)	0.004337 (0.015551)
China	0.208114*** (0.009227)	0.064482** (0.029108)	-0.019487 (0.029224)	0.136332*** (0.018631)
India	0.193898*** (0.009516)	-0.047192** (0.023138)	0.202797*** (0.023618)	-0.023819 (0.017971)
Indonesia	0.246260*** (0.008108)	-0.035067* (0.021631)	0.128455*** (0.022797)	-0.076391*** (0.017946)
Mexico	0.189134*** (0.011113)	0.106641*** (0.026449)	0.087113*** (0.026194)	-0.030052 (0.023977)
Russia	0.134356*** (0.007467)	0.127952*** (0.022190)	-0.011279 (0.022265)	0.003239 (0.016662)
Turkey	0.134338*** (0.004991)	0.024200*** (0.012090)	0.054216*** (0.014081)	0.021334 (0.016443)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

Applying the same analysis to Tables 4, 5 and 6 for foreign investor behavior, it can be seen that for the full sample period, none of the countries show evidence of gold as a hedge asset; and for only Canada, Indonesia and Mexico gold acts as a strong safe haven during extreme market conditions. Estimation results for France and India show evidence of a strong safe haven property of gold at only the 10% quantile. There are not many changes in Table 5 compared to Table 4. In Table 5, Mexico and France's dummy coefficients become insignificant.

Results of Table 6 indicate that the U.K., Mexico, Russia and Turkey are the countries where gold is a strong hedge asset for the equity market. Indonesia appears to be the country where gold is a weak hedge instrument on average. The foreign investors in Canada, France, Italy, Japan and India at 10% and 5% market losses, appear to switch to the gold market, making gold a safe haven asset against the stocks.

Table 6. Results (COVID-19 Sample)				
Prices in U.S. Dollar				
	Hedge	0.1	0.05	0.01
Canada	0.278448*** (0.049128)	-0.493288*** (0.095442)	0.138211 (0.088299)	0.172604** (0.084298)
France	0.186016*** (0.045945)	-0.330353*** (0.089980)	0.051712 (0.092043)	0.186037* (0.098703)
Germany	0.303003*** (0.046470)	-0.211009* (0.115667)	-0.169512 (0.115897)	0.192148** (0.089550)
Italy	0.086012** (0.047477)	-0.217320** (0.098379)	0.063682 (0.095154)	0.146649 (0.093423)
Japan	0.243975*** (0.066923)	0.355192*** (0.144647)	-0.525594*** (0.151685)	0.093957 (0.149266)
UK	-0.248458*** (0.051496)	0.059015 (0.113405)	0.128199 (0.108962)	0.184952** (0.091661)
Brazil	0.001762 (0.035192)	-0.031812 (0.067662)	-0.007948 (0.065123)	0.076445 (0.060599)
China	0.133662*** (0.027688)	0.616263*** (0.073115)	-0.057506 (0.085675)	-0.037599 (0.105567)
India	0.331629*** (0.047719)	-0.536460*** (0.088058)	0.151705* (0.079995)	0.061756 (0.078770)
Indonesia	0.025260 (0.034658)	-0.042688 (0.085729)	-0.047106 (0.089753)	0.133435** (0.068036)
Mexico	-0.147570*** (0.043298)	0.124246 (0.078009)	0.024488 (0.072912)	-0.070111 (0.073169)
Russia	-0.180854*** (0.028824)	0.082800 (0.076980)	0.045927 (0.079172)	0.157397** (0.074871)
Turkey	-0.254806*** (0.029308)	0.238630*** (0.065474)	0.034718 (0.070948)	-0.075636 (0.081969)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. Unshaded: no hedge asset/safe haven properties.

China, Russia, U.S.A., Canada, Brazil, Mexico and Indonesia (in that order) were among the top 10 gold producers in the world according to a recent report by the World Gold Council (Holmes, 2021). It is reasonable to expect stock and gold returns to co-move for major gold producing countries (Gürgün and Ünalımsı, 2014). Our results show that in fact Chinese data, overall, do not show any hedge property of gold. Focusing on the safe haven property of gold for China, again nothing really stands out for the pre-COVID-19 or the COVID-19 periods. The same conclusion can be drawn for the U.S. in addition to being the third top gold producer. However, for Russia, Canada, Mexico, Brazil and Indonesia gold acts as a hedge asset and a safe haven asset for stocks. The estimation results for Indonesia, Mexico and Russia indicate significant differences of investor behaviors during the pre-COVID-19 and COVID-19 sub-samples. The COVID-19 sub-samples (both for domestic and foreign investors) show more evidence toward hedge and safe haven properties of gold against stocks for these countries.

The last three tables presented in this section (Tables 7 through 9), show the results of whether gold acts as hedge and/or safe haven during the pre-COVID-19 and COVID-19 periods for the MSCI world index (MSCI WI) of developed countries, and the MSCI index of emerging markets (MSCIEF). More than 50% of the weight of the MSCI WI belongs to the developed markets of U.S.A., Canada, Europe, and the Pacific (Morgan Stanley Capital International, 2021). MSCI indexes provide the researchers and investors worldwide with an overview of the global investment landscape. As a last step of this study's estimation analysis, Tables 7 through 9 were included to examine the difference of gold's ability to protect against stock market turmoils in developed markets versus emerging markets.

Table 7. Results of the Full Sample Period				
Prices in U.S. Dollar				
	Hedge	0.1	0.05	0.01
MSCI WI	0.256665*** (0.017670)	0.125880*** (0.044348)	-0.035365 (0.046090)	0.083972*** (0.036029)
MSCIEF	0.310133*** (0.010721)	0.029134 (0.027311)	0.077649*** (0.028378)	-0.041065* (0.023315)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

Table 8. Results (Pre-COVID-19 Sample)				
Prices in U.S. Dollar				
	Hedge	0.1	0.05	0.01
MSCI WI	0.242996*** (0.018600)	0.253870*** (0.047925)	-0.112256** (0.049617)	0.096801*** (0.037699)
MSCIEF	0.303900*** (0.011012)	0.032993 (0.028379)	0.103382*** (0.029288)	-0.058686** (0.023708)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

Table 9. Results (COVID-19 Sample)				
Prices in U.S. Dollar				
	Hedge	0.1	0.05	0.01
MSCI WI	0.488156*** (0.053325)	-0.507264*** (0.111154)	-0.116145 (0.112373)	0.264790 (0.101170)
MSCIEF	0.442656*** (0.045885)	0.092927 (0.106956)	-0.608493*** (0.111296)	0.190036* (0.107312)

Standard errors are below in parantheses. *Significance at the 10% level. **Significance at the 5% level. ***Significance at the 1% level. Darker shade colors: strong hedge asset/safe haven. Lighter shade colors: weak hedge asset/safe haven. No shade: no hedge asset/safe haven properties.

Table 7 of the full sample period does not show hedge or safe haven properties for gold except for the emerging markets; the 1% quantile dummy

is negative and significant only at the 10% level. It might indicate that for emerging markets over the entire sample period, gold is a safe haven asset for extreme market losses. Focusing on Tables 8 and 9, which have similar results, on average gold do not appear as a hedge asset. It rather appears to be a strong safe haven when it comes to extreme market loss periods (focusing on the significant and negative 10%, 5%, and 1% dummy coefficients). Specifically in Table 9 during the COVID-19 crisis period, significance levels and magnitudes of negative dummy coefficients stand out for the 10% (developed countries) and for the 5% (emerging markets) dummy coefficients, respectively. Overall, gold is a strong safe haven for the equity markets considering the MSCI world index and the emerging markets index both during the pre-COVID-19 and COVID-19 periods. However, this property was strongly emphasized for the COVID-19 pandemic period.

Conclusion

In this paper, estimations are applied to test and determine whether gold is a hedge and/or a safe haven instrument for the equity markets for a group of 7 developed and 7 emerging economies. The same analysis is re-applied for gold against the MSCI world index (developed markets) and the emerging market index. The results show that there are differences in the study's conclusions between the pre-pandemic and COVID-19 pandemic periods and between the investigations of domestic versus foreign investor behaviors in these 14 countries. Gold stands out as a hedge asset and safe haven asset during the COVID-19 period especially for emerging markets. The number of countries where gold acts as hedge and/or safe haven increases when the focus is on market prices in terms of domestic currency rather than in terms of the U.S. dollar to account for domestic investor behavior. In terms of domestic currencies, during the COVID-19 sub-sample, half of the sample countries (mostly emerging markets) show evidence of gold acting as a strong hedge asset against stocks, and this number decreases in U.S. dollar denominated market prices. When the MSCI all country world and MSCI emerging market indexes are considered, evidence is present that gold acts as a safe haven during market turmoil periods, during the COVID-19 period.

Focusing on the 7 developed and 7 emerging markets, gold is less of a hedge or a safe haven for U.S. dollar denominated equities compared to non-U.S. dollar denominated equities. This conclusion might arise because the results are affected by the changes in the exchange rate market if all prices are considered in terms of the U.S. dollar. The depreciation of the dollar causes an increase in the nominal value of stocks and at the same time it causes an increase in the nominal dollar price of gold. Therefore, it is likely that the changes in the dollar exchange rate directly causes a co-movement of gold and stock price series (Baur and McDermott, 2010: 1894). Also, Gürgün and Ünalmiş (2014) do not mostly find gold to be a hedge asset

and/or safe haven for stock markets when stock prices and gold prices are analyzed in terms of the U.S. dollar. Opposite results are obtained in their study when the stocks and gold prices are considered in terms of the countries' own currencies.

Since the sample countries in our study contain the major gold producing countries such as Russia, Mexico and Indonesia, it is reasonable to expect a positive correlation of gold returns with equity returns on average. However, it observed that, for Russia, Mexico and Indonesia gold becomes a strong hedge and a safe haven asset during the COVID-19 crisis. For other major gold producers like China, U.S.A, and Brazil, gold does not show significant hedge or safe haven properties. For Canada, gold mostly appears to be a strong hedge asset, a result which is consistent with the previous empirical studies.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Fatma Özgü Serttaş %60, Zaim Reha Yaşar %40

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Fatma Özgü Serttaş %60, Zaim Reha Yaşar %40

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

References

- Adekoya, O. B., Oliyide, J. A., Oduyemi, G. O. (2021). How COVID-19 Upturns the Hedging Potentials of Gold Against Oil and Stock Markets Risks: Nonlinear Evidences through Threshold Regression and Markov-Regime Switching Models. *Resources Policy*, 70, 101926.
- Akhtaruzzaman, M., Boubaker, S., Lucey, B. M., Sensoy, A. (2021). Is Gold a Hedge or a Safe-haven Asset in the COVID-19 Crisis? *Economic Modelling*, 102, 105588.
- Bahloul, S., Mroura, M., Naifar, N. (2021). Are Islamic Indexes, Bitcoin and Gold still "Safe-Haven" Assets during the COVID-19 Pandemic Crisis? *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-06-2020-0295>.

- Baur, D. G. and Lucey, B. M. (2010). Is Gold a Hedge or a Safe Haven? An Analysis of Stocks, Bonds and Gold. *Financial Review*, 45(2), 217-229.
- Baur, D. G. and McDermott, T. K. (2010). Is Gold a Safe Haven? International Evidence. *Journal of Banking and Finance*, 34(8), pp. 1886-1898.
- Bouri, E., Molnar P., Azzi G., Roubaud D., Hagfors, L. I. (2017). On the Hedge and Safe Haven Properties of Bitcoin: Is It Really More than a Diversifier? *Finance Research Letters*, 20, pp.192-198.
- Bouri, E., Shahzad, S. J. H., Roubaud D., Kristoufek L., Lucey, B. (2020). Bitcoin, Gold, and Commodities as Safe Havens for Stocks: New Insight through Wavelet Analysis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 77, pp. 156-164.
- Bulut, L. and Rizvanoglu, I. (2020). Is Gold a Safe Haven? The International Evidence Revisited. *Acta Oeconomica*, 70(4), pp. 531-549
- Ciner, C., Gurdgiev, C., Lucey, B. M. (2013). Hedges and Safe Havens: An Examination of Stocks, Bonds, Gold, Oil, and Exchange Rates. *International Review of Financial Analysis*, 29, pp. 202-211.
- Dyhrberg, A. (2016). Hedging Capabilities of Bitcoin. Is It the Virtual Gold? *Finance Research Letters*, 16, pp. 136-144.
- Gürgün, G. and Ünalmiş, İ. (2014). Is Gold a Safe Haven against Equity Market Investment in Emerging and Developing Countries? *Finance Research Letters*, 11, pp. 341-348.
- Holmes, F. (2021). *UPDATED: Top 10 Gold Producing Countries*. Retrieved September 14, 2021. <https://www.usfunds.com/resource/updated-top-10-gold-producing-countries>.
- Hong, Y., Ma, F., Wang, L., Liang C. (2022). How Does the COVID-19 Outbreak Affect the Causality between Gold and the Stock Market? New Evidence from the Extreme Granger Causality Test. *Resources Policy*, 78, 102859.
- Jambotkar, M. M. and Guntur, A. R. (2021). Does Gold Retain Its Hedge and Safe Haven Role for Energy Sector Indices during COVID-19

Pandemic? A Crossquantilogram Approach. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 11(1), pp. 233-240.

Ji, Q., Zhang, D., Zhao, Y. (2020). Searching for Safe Haven Assets during the COVID-19 Pandemic. *International Review of Financial Analysis*, 71, 101526.

Morgan Stanley Capital International. (2021). *MSCI World Index*. Retrieved September 14, 2021. [https:// www.msci.com/World](https://www.msci.com/World).

Ustaoglu, E. (2022). Return and Volatility Spillover Between Cryptocurrency and Stock Markets: Evidence from Turkey. *Muhasebe ve Finans Dergisi*, 16, pp. 136-144.

World Gold Council. (2021). *Gold Spot Prices*. Retrieved September 14, 2021. <https://www.gold.org/goldhub/data/gold-prices>.

Zhang, W. and Wang, P. (2021). Does Bitcoin or Gold React to Financial Stress Alike? Evidence from the U. S. and China. *International Review of Economics and Finance*, 71, pp. 629-648.

REKLAM VE FİRMA PERFORMANSI PANEL NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: BİST TURİZM İŞLETMELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

M. Oğuzhan İLBAN* & M. Tahsin LİCELİ**

Öz

Günümüzde turizm sektörü ülke ekonomileri açısından kritik derecede öneme sahiptir ve sektörün gelişimi için sektörde faaliyet gösteren işletmelerin varlıklarını devam ettirmeleri önemlidir. Küreselleşme ile birlikte artan rekabet ortamında işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri de önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İşletmelerin varlıklarını devam ettirmelerinde en önemli etkenlerden birisi de finansal performanslarıdır. İşletmeler finansal performanslarını iyileştirmek ve varlıklarını devam ettirebilmek için daha fazla müşteri çekmeye ihtiyaç duymaktadır. Müşteri sayısında meydana gelen artış, daha fazla satışların gerçekleşmesini ve dolayısıyla karlılığın artmasını sağlayacaktır. Bu durum da işletmelerin finansal performanslarını olumlu yönde etkileyecektir. İşletmelerin daha fazla müşteri çekmek için kullandıkları en önemli araçlardan birisi reklamdır. Dolayısıyla reklam faaliyetlerinin finansal performans üzerinde etkili olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Buradan hareketle çalışmanın temel amacı reklam faaliyetleri kapsamında yapılan harcamalar ile firma performansı arasında ilişkinin var olup olmadığının tespit edilmesidir. Çalışmada veri seti olarak BİST'te endekslenen turizm işletmelerinin 2016-2021 dönemine ait çeyrek yıllık verileri kullanılmıştır. Bağımlı değişkenler özkaynak karlılık oranı (ROE) ve aktif karlılık oranı (ROA) iken, bağımsız değişken reklam harcamaları ve kontrol değişkeni ise net kardır. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Panel Nedensellik yaklaşımı ile gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre; reklam faaliyetleri için yapılan harcamalar ile firma performansı arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla firmalarının yapmış oldukları reklam harcamalarının finansal performanslarında artış sağlayacağı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Firma Performansı, Panel Nedensellik Analizi, Reklam, Turizm İşletmeleri.

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ilban@balikesir.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-7557-9817>

** Arş. Gör., Balıkesir Üniversitesi Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, liceli@balikesir.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-7707-0347>

ADVERTISING AND FIRM PERFORMANCE PANEL CAUSALITY RELATIONSHIP: A STUDY ON BIST TOURISM ENTERPRISES

Abstract

Today, the tourism sector has a critical importance for the countries' economies and it is important for the businesses operating in the sector to continue their existence for the development of the sector. In an increasingly competitive environment with globalization, it is an important problem for businesses to continue their existence. One of the most important factors for businesses to continue their assets is their financial performance. Businesses need to attract more customers in order to improve their financial performance and maintain their existence. The increase in the number of customers will lead to more sales and therefore an increase in profitability. This situation will positively affect the financial performance of the enterprises. Advertising is one of the most important tools that businesses use to attract more customers. Therefore, it is necessary to determine whether advertising activities have an effect on financial performance. Accordingly, the aim of this study was to determine whether there is a relationship between the expenditures for advertising activities and the performance of the firm. In the study, quarterly data of the tourism enterprises indexed in BIST for the period 2016-2021 were used as a data set. The dependent variables were return on equity (ROE) and return on assets (ROA), while the independent variable was advertising expenditures and the control variable was net profit. According to the results of Dumitrescu and Hurlin (2012) Panel Causality approach, it was found that there was a bidirectional causality relationship between expenditures for advertising activities and firm performance.. Therefore, it can be said that the advertising expenditures of the companies will increase their financial performance.

Keywords: Firm Performance, Panel Causality Analysis, Advertising, Tourism Firms.

Giriş

Turizm, istihdam yaratıcı etkisi olan ve ülkelere döviz girdisi sağlayan, ekonomik katkısı yüksek, uluslararası kültür ve ticaret bağı katkısı sağlayan, tüm bu etkenler ile birlikte farklı sektörler üzerinde de çarpan etkisine sahip olan hareketli bir sektördür (Çetinel 2001: 151). Turizm sektörü konaklama, yeme-içme, ulaşım, eğlence ve rekreasyon olarak alt kollara ayrılmaktadır. Bu alt kollardan en önemlisi ise konaklamadır (Turegun, 2019: 115). Sektörün büyümesine bağlı olarak gün geçtikçe daha zor bir rekabet ortamı oluşmaktadır (Kandır vd., 2016 :213). Oluşan bu rekabet ortamında konaklama işletmelerinde varlıklarını devam ettirmeleri gerekmektedir. Rekabet unsuru olarak işletmeler daha çok tanıtım faaliyetlerini kullanmaktadırlar. Buna bağlı olarak da mevcut müşterilerini elinde tutmak ve yeni tüketicilere ulaşmak isteyen işletmeler tanıtım faaliyetlerini gerçekleştirmek için genellikle reklam unsuruna yoğunlaşmaktadır (Aslan 2021: 1). Reklam, işletmelerin ürün ve hizmetlerini ulaşmak istedikleri hedef kitleye tanıtan, bununla birlikte hedef kitlede satın alma iç güdüsü yaratan bir tutundurma yöntemidir (Graham ve Frankenberger, 2000: 149). Diğer bir ifade ile reklam, işletmelere daha fazla satış ve aynı zamanda daha fazla kar girdisi oluşturan, dolayısıyla yapılmış olan tanıtım harcamalarının en doğru

yere gitmesini sağlayan önemli bir araçtır (Aslan, 2021: 1). Tabii ki işletmelerin doğru tanıtım faaliyetlerini gerçekleştirmesi ve bu sayede performanslarında önemli artışlar sağlaması rekabette önemli bir unsur olabilmektedir.

Küreselleşme ile birlikte rekabet ortamının artmasına bağlı olarak işletmeler rakiplerinden önde olmak ve pazar hakimiyeti kurmak amacı ile pazarlama faaliyetlerine büyük bütçeler ayırmak zorunda kalmaktadır. Reklamlar için sarf edilen para miktarı hedef kitlenin bilgi talebi ve ihtiyaç duyulan pazarlama yöntemlerine göre değişiklik göstermektedir (Çetinel 2001: 155). İşletmeler için yapılan bu harcamaların ne kadar etkin bir şekilde kullanıldığı ve uygun reklam faaliyetlerinin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki yapılan reklam faaliyetlerinden beklenen en büyük etki reklam harcamalarının işletme performansına olacak tesiridir. Yaşanacak olan bu etki pozitif yönde olup işletme performansında yükseliş gösterirse sarf edilmiş maliyetin elverişli ve doğru bir şekilde kullanıldığını gösterir. Tam aksi bir durumda, yani harcanan maliyetin işletme performansına herhangi bir şekilde etki etmemesi sonucunda, işletmenin satış ve kar düzeyinde bir farklılık yaratmayacağı gibi elinde bulunan kazancının da kaybedilmesine neden olabilecektir. Dolayısıyla işletme kar elde edememesi ve elinde bulundurduğu kazancı değerlendirememesi ile birlikte faaliyet gösterdiği pazarda ilerleme kat edemeyeceği için yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır (Aslan, 2021: 45-46). Bu sebeple reklam harcamalarının işletme performansına bir etkisinin olup olmadığının tespit edilmesi önem arz etmektedir. Buradan hareketle çalışmanın temel amacı; konaklama işletmelerinin reklam faaliyetleri için yapmış oldukları harcamaların işletme performansına etkisini belirlemektir. Yapılan alanyazın taraması sonucunda pazarlama faaliyetleri için yapılan harcamaların firma performansını etkilediğini belirten birçok çalışma bulunmaktadır (Simon, 1969; Brooksbank vd., 1992; Paton ve Williams; 1999; Çiftçi vd., 2010; Rabiei ve Dadkhah, 2014; Konak, 2015; Ayriçay ve Kılıç, 2018; Korkmaz, 2019; Arslan, 2021). Ayrıca bu alanda yapılan çalışmaların dikkate aldıkları sektörler (imalat, gıda, tekstil ve deri, metal eşya, makine ve gereç yapım vb.) göz önüne alındığında turizm sektörüne yönelik çalışmaların kısıtlılığı dikkat çekmektedir (Konak, 2015; Ayriçay ve Kılıç, 2018; Korkmaz, 2019; Arslan, 2021). Dolayısıyla çalışmadan elde edilecek sonuçlar hem alanyazına katkı sağlaması hem de işletme yöneticilerine bilgi kaynağı oluşturması açısından önem arz etmektedir.

1. ALANYAZIN TARAMASI

Küreselleşme ile birlikte turizm faaliyetlerinde artış meydana gelmekte ve bu artış gün geçtikçe devam etmektedir (Pata, 2020: 592). Bu durum turizm endüstrisini ekonomik büyüme ve gelişme için dünya genelinde önemli bir sektör haline getirmiştir (Önem, 2021: 2038). Artan öneme bağlı olarak turizm endüstrisi gün geçtikçe büyüme eğilimi göstermektedir. Turizmde meydana

gelen büyüme de endüstride yer alan işletmelerin gelişimini doğrudan etkilemektedir. turizm gelişimi ile birlikte potansiyel müşteri sayısında artış meydana gelmekte, artan müşteri sayısına bağlı olarak işletmelerin satışlarında da artışlar meydana gelmektedir. Dolayısıyla turizmin gelişmesi, endüstride faaliyet gösteren işletmelerinin finansal performanslarını önemli ölçüde iyileştirebilmektedir (Chen, 2010: 665-666; Mucharreira vd., 2019: 165-166).

Günümüzde teknolojinin hızlı gelişimi, yeni pazarların ortaya çıkması, müşteri beklentilerinde meydana gelen değişimler işletmeler için zorlu bir rekabet ortamı yaratmaktadır (Korkmaz, 2019: 51). Oluşan bu rekabet ortamında işletmeler varlıklarını devam ettirebilmek için satışlarını artırma ihtiyacı duymakta ve bu nedenle daha fazla müşteriye ulaşma gerekliliği oluşmaktadır. İşletmeler tarafından daha fazla müşteriye ulaşmak için kullanılan en temel araçlardan birisi de pazarlamadır (Ayrıçay ve Kılıç, 2018: 178). Bu doğrultuda mevcut müşterilerini elinde tutmak ve yeni tüketicilere ulaşmak isteyen işletmeler pazarlama faaliyetleri içerisinde yer alan reklam unsuruna yoğunlaşmaktadır (Aslan, 2021: 1).

Rekabetin gün geçtikçe arttığı son yıllarda reklam işletmeler için en önemli iletişim araçlarından biri haline gelmiştir. Reklam faaliyetlerinin artan önemine bağlı olarak işletmeler daha fazla reklam harcamaları yapmaktadırlar. Dolayısıyla yapılan reklam harcamalarının etkinliğinin de ölçülmesi önem arz eden bir konudur. Buradan hareketle yapılan alanyazın taramasında pazarlama harcamaları, reklam harcamaları ve firma performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların yer aldığı görülmektedir. Konu ile ilgili yapılan bazı çalışmaların özet bilgileri aşağıda yer almaktadır.

Simon (1969) çalışmasında pazarlama harcamaları ve firma performansı arasındaki ilişkiyi test etmiştir. Çalışmada 15 firmanın 1953-1962 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Elde edilen analiz sonuçlarında firma performansı ve pazarlama harcamaları arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Brooksbank, Kirby ve Wright (1992), yaptıkları çalışmada pazarlama odaklı olup olmamanın firma performansındaki rolünü belirlemeye çalışmıştır. Çalışma sonuçlarında pazarlama odaklı olan firmaların daha başarılı oldukları tespit edilmiştir.

Paton ve Williams (1999) çalışmalarında, reklam harcamalarının karlılığa etkisi araştırılmıştır. Çalışmada 323 firmanın 1991-1993 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Gerçekleştirilen panel veri analizi sonuçlarına göre reklam harcamalarının kara pozitif etki ettiği belirlenmiştir.

Yücel ve Kurt (2003) yaptıkları çalışmada, pazarlama harcamaları ile ar-ge harcamalarının karlılık üzerindeki etkisini belirlemeye çalışmışlardır. Çalışmada İMKB 100 endeksinde yer alan 64 firmanın 2001 yılı verileri kullanılmıştır. Pazarlama harcamaları ve Ar-Ge harcamaları bağımsız değişken, faaliyet karı, net satışlar ve net kar ise bağımlı değişken olarak çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışma kapsamında verilerin analizinde panel veri analizinden yararlanılmıştır. Gerçekleştirilen regresyon analizi sonuçlarına

göre pazarlama harcamalarının faaliyet karı ve satışları pozitif, net karı ise negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Conchar, Crask ve Zinkhan (2005) yaptıkları çalışmada reklam harcamalarının firmaların piyasa değerine etkisini tespit etmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda ABD’de faaliyet gösteren market sızncirlerinin 1978-1997 yıllarına ait verileri çalışmaya dahil etmişlerdir. Yapılan analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının firmaların piyasa değerini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Quereshi (2007) yaptığı çalışmada reklam harcamalarının firmaların piyasa değerini nasıl etkilediği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda İngiltere’de farklı sektörlerde faaliyet gösteren firmaların 1998-2003 yılı verileri çalışmaya dahil edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının firmaların piyasa değeri üzerinde anlamlı bir etkiye sahi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca reklam harcamalarının firma performansı üzerinde anlmlı ve pozitif ynlü bir etkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Gupta (2009) yaptığı çalışmada reklam harcamalarının firma performansına etkisini belirlemeye çalışmıştır. Bu amaçla Gıda, Otomobil ve Tekstil firmalarının verileri kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının satışlar üzerinde anlamlı etkisinin olduğu, bununla birlikte karlılık üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir.

Çiftçi, Doğaney ve Gülşen (2010) çalışmalarında, pazarlama harcamalarının karlılığa etkisini araştırmışlardır. Çalışmada 82 firmanın 2000-2008 yıllarına ait çeyrek yıllık verileri kullanılmıştır. bağımsız değişken olarak , pazarlama harcamaları, toplam aktif büyüklüğü, genel yönetim giderleri ve Ar-Ge harcamaları, net dönem karı ise bağımlı değişken olarak çalışmaya dahil edilmiştir. Gerçekleştirilen panel veri analizi sonuçlarına göre pazarlama giderlerinin firma performansı üzerinde pozitif etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Peterson ve Jeong (2010) çalışmalarında reklam harcamalarının kurumsal marka üzerine etkisini belirlemeye çalışmışlardır. Çalışma kapsamında Compustat veri tabanında yer alan 848 firmanın 1991-2007 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının kurumsal marka üzerinde pozitif bir etki yarattığı belirlenmiştir.

Bhagwat ve Debruine (2011) yaptıkları çalışmada reklam harcamalarının firma karlılık performansına etkisini belirlemeye çalışmışlardır. İlaç firmaları üzerine yapılan çalışmada, firmaların 1988-2008 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Çalışma analizlere göre reklam harcamalarının karlılığı etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Dauda (2014) yaptığı çalışmada reklam harcamalarının şirket geliri üzerine etkisini belirlemeye çalışmıştır. Bu amaçla Nijerya’da şişeleme alanında faaliyet gösteren fabrikaların 1996-2009 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Çalışmada verilerin analiz edilmesinde veri zarflama metodundan yararlanılmıştır. Çalışma amacı doğrultusunda iki hipotez geliştirilmiştir. İlk hipotez şirket geliri ve reklam arasında anlamlı bir ilişki

olduğu üzerine kurulurken, ikinci hipotez ise reklam harcamalarının şirket karlılığı üzerine anlamlı etkisinin olduğu yönünde kurulmuştur. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre, şirket geliri ve reklam arasında anlamlı bir ilişki olduğu üzerine kurulan ilk hipotez kabul edilirken, reklam harcamalarının şirket karlılığı üzerine anlamlı etkisinin olduğu yönünde kurulan ikinci hipotez ise reddedilmiştir.

Konak (2015) çalışmasında pazarlama yoğunluğu ve firma performansı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada BİST Tekstil ve Deri endeksinde yer alan 22 firmanın 2009-2013 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda pazarlama yoğunluğunun firma performansını pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Geyikçi ve Mucan (2016) yaptıkları çalışmada reklam harcamalarının net satışlar ile karlılık üzerindeki etkisini belirlemeye çalışmışlardır. Yapılan analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının hem net satışlar hem de karlılık üzerinde önemli derecede etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Assaf, Jossiasen, Ahn ve Matilla (2017) yaptıkları çalışmada reklam harcamalarının firma performansı üzerindeki etkisini tespit etmeye çalışmışlardır. Slovenya ve Hırvatistan'da faaliyet gösteren otel işletmelerinin 2007-2012 dönemine ait aylık verileri çalışmaya dahil edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının firma performansı üzerinde olumlu yönde bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Sharpe ve Hanson (2017) çalışmalarında reklam harcamalarının firma performansı zerinde yarattığı etkiyi belirlemeye çalışmışlardır. Amaç doğrultusunda gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre, reklam harcamalarının firma performansını üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İlarslan, Demirtaş ve Bayat (2018) yaptıkları çalışmada reklam harcamaları ile firma büyüklüğünün karlılığa etkisini belirlemeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda analiz için BIST 30 işletmelerinin 2010-2016 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre pazarlama, satış ve dağıtım giderleri ike işletme büyüklüğünün karlılığı pozitif olarak etkilediği belirlenmiştir.

Korkmaz (2019) yaptığı çalışmada, pazarlama harcamalarının firma performansına etkisini araştırmıştır. Çalışmada BİST üretim endeksinde yer alan 58 firmanın 2007-2016 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Gerçekleştirilen Granger Nedensellik analizi sonuçlarına göre net satışlar ile pazarlama harcamaları arasında çift yönlü, pazarlama harcamalarından özsermaye karlılığına (ROE) doğru tek yönlü nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir.

Manala ve Atienza (2020) yaptıkları çalışmada reklam harcamalarının firma performansına etkisini belirlemeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda Filipin borsasında işlem gören 57 firmanın 2008-2017 dönemine ait yıllık verileri çalışmaya dahil edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre reklam harcamalarının firma performansını artırdığı tespit edilmiştir.

Aslan (2021) çalışmasında reklam harcamalarının firma performansına etkisini ölçmüştür. Çalışmada İmalat sektöründe faaliyet gösteren 43 firmanın

2010-2019 dönemine ait verileri kullanılmıştır. Gerçekleştirilen panel veri analizi sonuçlarına göre reklam harcamalarını etkin kullanan firmalarda reklam harcamaları firma performansını olumlu etkilemektedir.

Alanyazın taraması genel olarak değerlendirildiğinde reklam harcamaları, pazarlama, stış ve dağıtım giderleri değişkenlerinin net satışlar, satışlar, karlılık, firma değeri gibi değişkenler üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmaların yapıldığı sektörler baz alındığında; imalat, gıda, tekstil ve deri, metal eşya, makine ve gereç yapım, hizmet, üretim gibi sektörler üzerine yoğunlaşıldığı görülmektedir. Ayrıca turizm sektörünü inceleyen çalışmaların çok kıstlı olduğu görülmektedir. Temel unsurun insan olduğu, yani hizmeti verenin de alanında insan olduğu, turizm sektöründe daha fazla tüketiciye ulaşmak için belki de en önemli araçlardan birisi reklamlardır. Özellikle uluslararası turizm faaliyetleri kapsamında yapılan reklam faaliyetleri işletmelerin daha fazla tüketiciyi kendisine çekmekte önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca iç turizm faaliyetlerinden gaha fazla pay almak isteyen işletmelerinde reklam faaliyetlerine önem vermeleri önemlidir. Bu doğrultuda turizm alanında hizmet veren işletmelerin yapmış oldukları reklam harcamalarının ne derecede etkin olduğunun belirlenmesi gerekliliği büyük önem arz etmektedir. Buradan hareketle de çalışmada turizm işletmelerinin yapmış oldukları reklam harcamalarının etkinliğinin belirlenmesi için, reklam harcamalarının firma performansına etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. MODEL VE VERİ SETİ

Çalışmada reklam harcamaları ile firma performansı arasındaki ilişki nedensellik analizi ile test edilmiştir. Bu doğrultuda oluşturulan temel regresyon modelleri ile değişkenlere ait açıklamalar aşağıda verilmiştir:

$$\text{Model 1: } ROA_{it} = \alpha_{0+} + \alpha_1 \text{LnADV}_{it} + \alpha_2 \text{NK}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\text{Model 2: } ROE_{it} = \alpha_{0+} + \alpha_1 \text{LnADV}_{it} + \alpha_2 \text{NK}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modelde; “t” zamanı, “ROA” aktif karlılık oranını, “LnADV” reklam harcamalarını, LnNK net karı ve “ μ_{it} ” hata terimini ifade etmektedir. Modelde ilgili değişkenlerin önünde yer alan “Ln” ifadesi o ilgili değişkenin doğal logaritmasının alınarak analize dahil edildiğini ifade etmektedir. Reklam harcamaları hem herhangi bir oran olmaması hem de analiz sonuçlarını yorumlamada yüksek değer vemesi nedeniyle doğal logaritması alındıktan sonra durağanlık test edilmiştir. Net kar değişkeni ise bir önceki yıla göre büyüme oranı alınarak analize tabi tutulmuştur. Bağımlı değişkenler oran hesaplaması oldukları için logaritmaları alınmadan analizlere tabi tutulmuştur. Modellerde yer alan değişkenler ile ilgili açıklamalar aşağıda yer almaktadır:

- *Bağımlı Değişkenler:* Alanyazında firma performansını temsil etmede sıkça kullanılan;
 - Aktif karlılık oranı (ROA)
 - Özkaynak karlılık oranı (ROE)
- *Bağımsız Değişken:* Firmaların reklam ve tanıtım amaçlı gerçekleştirmiş oldukları ve dipnotlardan toplanan ;

- ADV (Reklam harcamaları)
- *Kontrol Değişkeni*: Firmaların mali tablolarından elde edilen;
 - NK (Net kar)

Veri seti 2017Q3-2021Q2 yılları arasında çeyrek dönemlik verilerden oluşmaktadır. Veriler Kamuyu Aydınlatma Platformu'nda (KAP) yayınlanan bilanço ve gelir tablolarından elde edilmiştir. Reklam harcamaları değişkenine ait verilerin 2017 yılından itibaren düzenli olarak yayınlanmasından dolayı bu dönem aralığı seçilmiştir. BİST'e işlem gören ve verilerine ulaşılabilen beş firma (AYCES, MARTI, ETILR, TEKTU, UTPYA) çalışmaya dahil edilmiştir.

Çalışma kapsamında kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

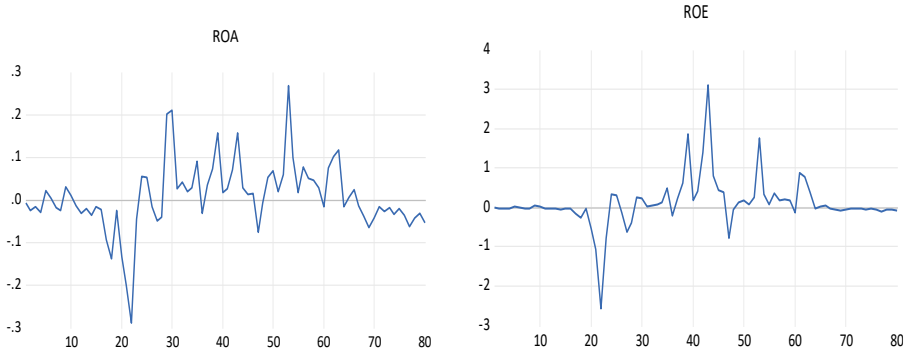
Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

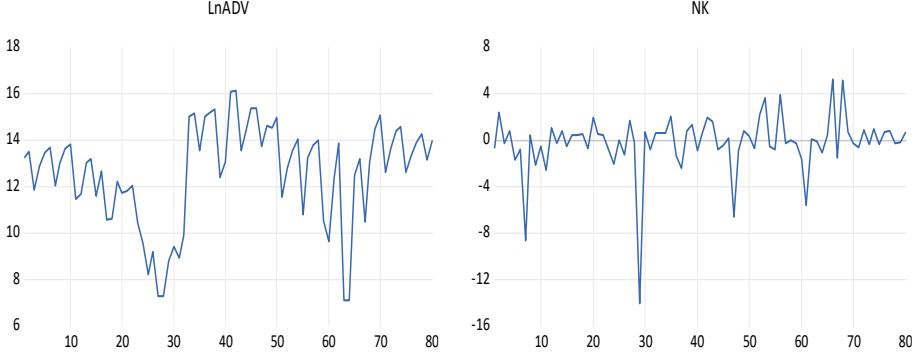
Değişkenler	N	Ortalama	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer
ROA	80	0.0062785	0.0804123	-0.289747	0.2678361
ROE	80	0.1021869	0.6337112	-2.575403	3.11371
LnADV	80	12.55743	2.179407	7.090077	16.12292
NK	80	-0.2493069	2.535494	-14.07276	5.23182

Tanımlayıcı istatistikler değerlendirildiğinde en yüksek ortalamaya ait değişken reklam harcamaları (LnADV) değişkeni iken en düşük ortalamaya ait değişken ise aktif karlılık oranı (ROA) değişkenidir. En yüksek standart sapmaya sahip değişken net kar (NK) değişkeni iken en düşük standart sapmaya sahip değişken ise aktif karlılık oranı (ROA) değişkenidir.

Modellerde kullanılan değişkenlere ait grafik gösterimleri aşağıda verilmiştir.

Şekil 1. Değişkenlere ait grafik gösterimleri





Çalışmada reklam harcamaları ve firma performansı arasındaki ilişki panel nedensellik testi yardımıyla analiz edilmiştir. Panel veri analizlerinde öncelikli olarak yapılması gereken yatay kesit bağımlılığı testi gerçekleştirilmiş ve ardından birim kök testi sonuçlarına bakılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı ve birim kök testi gerçekleştirildikten sonra homojenlik testi gerçekleştirilmiştir. Homojenlik testi hangi panel nedensellik analizinin kullanılması gerektiğini belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Gerçekleştirilen tüm analiz sonuçlarına göre çalışmada Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik analizinden yararlanılmasına karar verilmiştir.

3. YÖNTEM

3.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Çalışma kapsamında oluşturulan modellerin analizleri gerçekleştirilmeden önce panel veri analiz sonuçlarında önemli ölçüde etkili olan yatay kesit bağımlılığı analizi gerçekleştirilmelidir. Yatay kesit bağımlılığı testi hangi nesil birim kök testlerinin kullanılması gerektiğinin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu doğrultuda çalışma kapsamında öncelikle yatay kesit bağımlılığının varlığı test edilmiştir. Çalışmada kapsamında yatay kesit bağımlılığının test edilmesinde alan yazında sıklıkla kullanılan Breusch-Pagan LM testi, Pesaran Scaled LM testi ve Pesaran CD testlerinden yararlanılmıştır (Tatoğlu, 2017).

Tüm tesetler için hipotezler;

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır

Gerçekleştirilen yatay kesit testi sonuçlarına göre H_0 hipotezinin kabul edildiği durumlarda birinci nesil birim kök testleri, H_0 hipotezinin reddedildiği durumlarda ise ikinci nesil birim kök testleri kullanılmaktadır (Baltagi, 2008: 284).

Breusch ve Pagan (1980) LM testinde N 'nin sabit olduğu ve $T \rightarrow \infty$ durumlarında kalıntıların korelasyon katsayılarını dikkate alan Lagrange Çarpanı (LM) testidir. LM test istatistiği hesaplanma şekli aşağıdaki denklemde yer almaktadır.

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \rightarrow X^2 \frac{N(N-1)}{2}$$

Yukarıda $\hat{\rho}_{ij}^2$, i . ve j . birimleri arasındaki anlık korelasyonu göstermektedir. Hesaplanma şekli aşağıda yer almaktadır.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T e_{it} e_{jt}}{(\sum_{t=1}^T e_{it}^2)^{\frac{1}{2}} (\sum_{t=1}^T e_{jt}^2)^{\frac{1}{2}}}$$

Burada $e_{it} = y_{it} - \hat{\beta}'_i x_{jt}$ yardımıyla hesaplanmaktadır. Lagrange Çarpanı (LM) testinin sıfır hipotezi $H_0 : cov(u_{jt}, u_{jt}) = 0$ (yatay kesit bağımlılığı yoktur) biçimindedir.

Pesaran'ın (2004) geliştirdiği CD_{LM} testi “N” ve “T”nin büyük olduğu durumlarda kullanılabilir. Pesaran (2004) tarafından geliştirilmiş olan bu test, Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testinin geliştirilmiş halidir ve aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1)}$$

Yukarıdaki denkleme göre “ $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ ” iken; yatay kesit bağımlılığının söz konusu olmadığı varsayılmaktadır. Fakat, “ $N > T$ ” olduğu durumlarda CD_{LM} testinde bozulmalar meydana gelmekre ve “N” büyüme gösterdikçe sapmalarda artışlar meydana gelmektedir. Bu durumlara bağlı olarak, “ $N > T$ ” durumlarında yatay kesit bağımlılığının test edilmesi için Pesaran (2004) tarafından CD testi ortaya konmuştur. Testin hesaplanma şekli aşağıdaki gibidir:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \right)}$$

Test sonuçlarına göre H_0 boş hipotezinin reddedildiği durumlarda seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı ifade edilmektedir (Pesaran, 2004).

3.2. Homojenite Testi

Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi yatay kesitlerin eğim katsayılarının homojenlik durumunu test etmede kullanılmaktadır. Bu test Swamy tarafından geliştirilen homojenlik testinin

panel veri için uyarlanmış halini ifade etmektedir. Küçük örneklem için $\tilde{\Delta}$ testi kullanılırken, büyük örneklem için $\tilde{\Delta}_{adj}$ testi kullanılmaktadır. Testlerin hesaplanış şekilleri aşağıda yer almaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008: 51-57):

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right)$$
$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{Z}_{iT})}{\sqrt{\text{var}(\tilde{Z}_{iT})}} \right)$$

N kesit boyutunu, T zaman boyutunu, k açıklayıcı değişken ve \tilde{S} swamy istatistiğini göstermektedir. $\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$ testine ait sıfır hipotezi, panele ilişkin katsayıların homojen olduğunu ifade etmektedir.

3.3. Birim Kök Testleri

Panel veri analizlerinde sahte regresyon sorunu ile karşılaşmamak için serilerin durağanlığına bakılması gerekmektedir. Serilerin durağanlıklarını test etmede alanyazında sıklıkla kullanılan Levin, Lin ve Chu (LLC) 2002 ve Im, Pesaran ve Shin (IPS) 2003 birim kök testlerinden faydalanılmıştır.

LLC, her kesit için farklı birim kök testleri uygulamasına izin veren daha güçlü bir panel birim kök testi önermektedir (Baltagi, 2005:240). Levin, Lin ve Chu (2002) testi birimlerin tamamının sahip olduğu otoregresif parametrenin (ρ) aynı olduğunu varsaymaktadır. Testin hipotezleri aşağıdaki şekilde kurulmaktadır:

H_0 = Seride genel bir birim kök vardır. ($H_0: \rho_i = \rho = 1$).

H_1 = Seride genel bir birim kök vardır. ($H_0: \rho_i = \rho < 1$).

Yukarıda belirtilen hipotezlerin test edilmesi için sabitsiz, sabitli, sabitli ve trendli olmak üzere üç model oluşturulmuştur (Yerdelen Tatoğlu, 2013: 200). Temel denklem ise aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

$$\Delta Y_{it} = \rho_i Y_{it-1} + \sum_{l=1}^p \theta_{il} \Delta Y_{it-l} + \alpha_{mi} d_{mt} + u_{it}$$

LLC(2002), testinin uygulanabilmesi için dengeli anel veriye sahip olunması gerekmektedir. t temelli bir testtir ve asimptotik t istatistiğinin ortalama ve standart varyansı, modelin deterministik spesifikasyonuna bağlıdır (Tatoğlu, 2013:202).

Im, Pesaran ve Shin (IPS) testinin sahip olduğu en önemli özellik tüm birimler için zaman serilerine ayrı ayrı birimkök testini uygulamasıdır. Bireysel ADF test istatistiklerinin ortalaması Im, Pesaran ve Shin (IPS) testi istatistiğini oluşturmaktadır. Temel hipotezler şu şekildedir;

$H_0 = \rho_i = 1$

$H_1 = \rho_i < 1$

Im, Pesaran ve Shin (IPS) testinin temel model denklemi aşağıdaki şekildedir:

$$\Delta Y_{it} = \rho_i Y_{it-1} + \sum_{L=1}^{p_i} \phi_{iL} Y_{it-L} + \mu_i \gamma + \mu_{it}$$

3.4. Panel Nedensellik Testi

Çalışmada hem yatay kesit bağımlılığı hem de heterojenlik durumları söz konusu olduğu için bu durumlarda nedensellik analizi yapılmasına olanak tanıyan Dumitrescu ve Hurlin (2012) Panel Nedensellik testi gerçekleştirilmiştir (Tatoğlu, 2017). Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik testinde N sayıda birim için T dönem boyunca, X ve Y gözlemlenen iki durağan süreci ifade ettiğinde, t zamanında her bir birim (i) için, aşağıdaki eşitlikteki doğrusal heterojen modeli dikkate alır;

$$Y_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^k Y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^k X_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t}$$

Modelde K ifadesi optimum gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Dumitrescu-Hurlin testinin H_0 hipotezi bütün yatay kesitlerde “X’ten Y’ye nedensellik ilişkisi yoktur”, H_1 “X’ten Y’ye nedensellik ilişkisi vardır” şeklindedir.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Çalışma kapsamında oluşturulan modellerin analizleri gerçekleştirilmeden önce panel veri analiz sonuçlarında önemli ölçüde etkili olan yatay kesit bağımlılığı analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığının test edilmesinde alan yazında sıklıkla kullanılan Breusch-Pagan LM testi, Pesaran Scaled LM testi ve Pesaran CD testlerinden yararlanılmıştır (Tatoğlu, 2017). Gerçekleştirilen yatay kesit bağımlılığı test sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığına Yönelik Gerçekleştirilen Analiz Sonuçları

Değişkenler	Breusch-Pagan LM	Pesaran Scaled LM	Pesaran CD
ROA	11.82533 (0.2969)	0.408157 (0.6832)	-1.243063 (0.2138)
ROE	10.07105 (0.4343)	0.015887 (0.9873)	-1.079056 (0.2806)
LNADV	39.85348 (0.0000***)	6.675440 (0.0000***)	5.051633 (0.0000***)
LNNK	8.903451 (0.5413)	-0.245196 (0.8063)	-0.483236 (0.6281)
Model 1	14.61455 (0.1468)	1.031846 (0.3021)	-0.155066 (0.8768)
Model 2	16.27772 (0.0920***)	1.403740 (0.1604)	0.477801 (0.6328)

“***”, “**” ve “*” sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2 incelendiğinde aktif karlılık oranı (ROA), özsermaye karlılık oranı (ROE) ve net karın (NK) yatay kesit bağımlılığı göstermediği tespit edilmiştir. Değişkenlerden sadece reklam harcamaları (ADV) yatay kesit bağımlılığı içermektedir. Ayrıca çalışma kapsamında oluşturulan modellerin yatay kesit bağımlılığı sonucuna bakıldığında her iki modelinde yatay kesit bağımlılığı içermediği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda çalışma kapsamında

yatay kesit bağımlılığı olmadığı durumlarda kullanılan birinci nesil birim kök analizleri kullanılmıştır (Tatoğlu, 2013). Çalışma kapsamında durağanlığın test edilmesi amacıyla gerçekleştirilen analiz sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. Birim Kök Testi Sonuçları

Levin, Lin ve Chu (LLC) Birim Kök Testi				
Değişkenler	Sabitli	Sabitli ve Trendli		
	Seviyede	Seviyede		
ROA	-3.2904 (0.0005*)	-3.9848 (0.0000*)		
ROE	-3.6481 (0.0001*)	-3.5942 (0.0002*)		
LNADV	-4.0757 (0.0000*)	-5.1883 (0.0000*)		
LNNK	-2.1283 (0.0167**)	-3.2907 (0.0005*)		
Im, Pesaran ve Shin (IPS) Birim Kök Testi				
	Sabitli	Sabitli ve Trendli		
	Seviyede	Seviyede		
ROA	-2.5422 (0.0055*)	-3.1176 (0.0009*)		
ROE	-2.5865 (0.0048*)	-2.9216 (0.0017*)		
LNADV	-2.4973 (0.0063*)	-3.2903 (0.0005*)		
LNNK	-3.6391 (0.0001*)	-4.3581 (0.0000*)		
Pesaran CADF Testi				
	Sabitli	Kritik Değerler		
	Seviyede	% 1	% 5	% 10
ROA	-2.748 (0.014**)	-	-	-
ROE	-3.065 (0.002*)	2.600	2.340	2.210
LNADV	-2.833 (0.008*)			
NK	-3.784 (0.000*)			

****, *** ve ** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3 incelendiğinde hem birinci nesil birim kök testleri hem de ikinci nesil birim kök testi sonuçlarına göre aktif karlılık oranı (ROA), özsermaye karlılık oranı (ROE), net kar (NK) ve reklam harcamaları (ADV) değişkenlerinin sabitli ve sabitli ve trendli durumlarda seviyesinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Serilerin durağanlıkları test edildikten sonra hangi nedensellik analizinin seçilmesi gerektiğinde önemli rol oynayan homojenlik testi gerçekleştirilmiştir. Homojenlik durumunu test etmek için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından önerilen Delta testinden yararlanılmıştır. Gerçekleştirilen homojenlik testi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4. Delta Homojenlik Testi Sonuçları

Delta Testi		İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Model 1	Δ	4.625	0.000*
	Δ_{adj}	5.288	0.000*
Model 2	Δ	2.550	0.011**
	Δ_{adj}	2.916	0.004*

****, *** ve ** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4 incelendiğinde sabit ve eğim parametrelerinin homojen olduğunu ifade eden H_0 hipotezi her iki model için de reddedilmektedir. Dolayısıyla her iki modelin hetorejen bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen analizler sonucunda yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve kurulan modellerin hetorejen bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında nedensellik analizinin testi için yatay kesit bağımlılığını ve hetorejenliği dikkate alan Dumitrescu ve Hurlin (2012) Panel Nedensellik testinden yararlanılmıştır (Tatoğlu, 2017). Gerçekleştirilen nedensellik analizi sonuçları Tablo 5’de yer verilmiştir.

Tablo 5. Panel Nedensellik Testi Sonuçları

	W	Z	Olasılık
Boş Hipotezler	İstatistiği	İstatistiği	
Reklam harcamaları (LnADV) aktif karlılık oranının (ROA) granger nedeni değildir.	9.9523	6.3466	0.0000*
Aktif karlılık oranı (ROA) net karın (NK) granger nedeni değildir.	8.1208	4.6746	0.0000*
Aktif karlılık oranı (ROA) reklam harcamalarının (LnADV) granger nedeni değildir.	9.2447	5.7006	0.0000*
Net kar (NK) aktif karlılık oranının (ROA) granger nedeni değildir.	4.1694	1.0675	0.2857
Model 2			
Reklam harcamaları (LnADV) özkaynak karlılık oranının (ROE) granger nedeni değildir.	11.1088	7.4023	0.0000*
Özkaynak karlılık oranı (ROE) reklam harcamalarının (LnADV) granger nedeni değildir.	8.6182	5.1287	0.0000*
Özkaynak karlılık oranı (ROE) net karın (NK) granger nedeni değildir.	5.8709	2.6208	0.0088*
Net kar (NK) özkaynak karlılık oranının (ROE) granger nedeni değildir.	2.6821	-0.2902	0.7717
Bağımsız Değişkenler			
Reklam harcamaları (LnADV) net karın (NK) granger nedeni değildir.	12.7693	8.9181	0.0000*
Net kar (NK)) reklam harcamalarının (LnADV) granger nedeni değildir.	23.5550	18.7640	0.0000*

*, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak alınmıştır.

Tablo 5 incelendiğinde çalışmanın amacı doğrultusunda oluşturulan Model 1’de reklam harcamaları (ADV) ve firma performansı göstergelerinden aktif karlılık oranı (ROA) değişkenleri arasında çift yönlü bir nedenselliğin

varlığı tespit edilirken, aktif karlılık oranından (ROA) net kara (NK) doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Amaç kapsamında oluşturulan Model 2 sonuçları incelendiğinde ise reklam harcamaları (ADV) ve firma performansı göstergelerinden özsermaye karlılık oranı (ROE) değişkenleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca özsermaye karlılık oranından (ROE) net kara (NK) doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bağımsız değişken olan reklam harcamaları (ADV) ile kontrol değişken olan net kar (NK) arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Sonuç

Turizm sektörü benzer yapıda bulunan birçok sektör gibi son derece kırılgan bir yapıya sahiptir. Savaşlar, terör olayları, dalgalı döviz kurları gibi birçok unsur turizm sektörünün bu hassas yapısına etki edebilmektedir. Öyle ki en güncel örnek olan Covid-19 salgını turizm sektörünü çok büyük bir sekteye uğratmıştır. İnsanların hiçbir turistik faaliyete katılamaması turizm sektörünü durma noktasına getirmiştir. Covid-19 sürecinde turizm sektörünün etkilenmesi ile birlikte bu sektörün en önemli yapı taşlarından biri olan konaklama işletmeleri de ekonomik anlamda çok büyük zarar görmüştür. Dünya üzerindeki yaşamın yavaş yavaş normale dönmesi ile birlikte konaklama işletmeleri de mevcut hedef kitesine tekrar ulaşabilmek ve yeni kitlelere ulaşmak adına reklam faaliyetlerine daha fazla başvurmuşlardır. Reklam ve tanıtım harcamaları için yapılmış harcamalar kadar bu harcamaların firma performansına sağlayacağı geri dönüş de çok önemlidir. Dolayısıyla çalışmada, konaklama işletmelerinin yapmış olduğu reklam ve tanıtım faaliyetleri harcamalar ile firma performansı arasındaki ilişki panel nedensellik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Çalışma kapsamında modellerin sonuçları incelendiğinde, sonuçlara göre reklam harcamaları (ADV) ve firma performansı göstergelerinden aktif karlılık oranı (ROA) değişkenleri arasında çift yönlü bir nedenselliğin varlığı tespit edilirken, aktif karlılık oranından (ROA) net kara (NK) doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Amaç kapsamında oluşturulan Model 2 sonuçları incelendiğinde ise reklam harcamaları (ADV) ve firma performansı göstergelerinden özsermaye karlılık oranı (ROE) değişkenleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca özsermaye karlılık oranından (ROE) net kara (NK) doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bağımsız değişken olan reklam harcamaları (ADV) ile kontrol değişken olan net kar (NK) arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışma sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde ise firmaların yapmış oldukları reklam harcamalarının firma performansını artırdığı, artan performansa bağlı olarak ta firmaların reklam harcamalarına daha fazla bütçe ayırdıkları söylenebilir. Dolayısıyla reklam harcamaları ile firma performansı arasında önemli bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada gerçekleştirilen analizler sonucunda elde edilen sonuçlar alanyazın ile paralellik göstermektedir. (Brooksbank vd., 1992;

Gupta ve Zeithaml, 2006; Çiftçi vd., 2010; Rabiei ve Dadkhah, 2014; Konak, 2015; Ayrıçay ve Kılıç, 2018; Korkmaz, 2019; Aslan, 2021).

Turizm sektörü pandemi, savaş, terör, suç oranında meydana gelen artış gibi birçok unsurdan etkilenen ve bu etkinin de kendisini kısa sürede gösterdiği sektörlerden birisidir. Buradan hareketle de yapılan tanıtım faaliyetleri özellikle kısa dönemde oluşan bu olumsuz etkiyi giderme aracı olarak kullanılabilir. Dolayısıyla turizm sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmelerinin sektörü olumsuz etkileyecek bu unsurların etkisini kısa sürede azaltmak, firma performanslarını artırmak, aynı zamanda mevcut pazarda rekabetin içinde bulunmak ve yeni tüketicilere ulaşmak adına yapacakları reklam ve tanıtım harcamalarının büyük önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla reklam ve tanıtım faaliyetlerinin inovatif eylemlerle yenilenmesi ve değiştirilerek müşteriye ulaştırılması firma performansına olumlu katkı sağlayabilir. Buradan hareketle gerçekleştirilen reklam ve tanıtım faaliyetleri sürdürülebilir, sürekliliği olan yeni içeriklerle müşterilere tekrar tekrar ulaştırılmalıdır. Bu durumda tüketicinin reklam ve tanıtımdan rahatsız olabileceği öngörüsüyle bu rahatsızlığı konu alan yeni çalışmaların yapılabilmesine zemin hazırlayabilir.

Çalışmada elde edilen sonuçlardan yola çıkarak firmaların reklam ve tanıtım için ayırmış oldukları kaynaklarını artırmaları gerektiği önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu kaynaktan beslenen reklam ve tanıtımda vurgulanan slogan ve mottoların en etkili şekilde doğru iletişim araçları ile tüketiciye ulaştırılması gerekliliği önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Firmalar reklam ve tanıtım faaliyetlerini etkili bir şekilde, doğru stratejilerle gerçekleştirilirse firma performanslarına önemli düzeyde etki sağlayabileceklerdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Mehmet Tahsin Liceli %50, Mehmet Oğuzhan İlban %50.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Mehmet Tahsin Liceli %50, Mehmet Oğuzhan İlban %50.

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.

Kaynakça

Aslan, M. (2021). Reklam Harcamalarının Firma Performansına Etkisi: Bist İmalat Sektöründe Panel Veri Analiziyle Bir Uygulama, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl.

Assaf, A.G., Jossiassen, A., Ahn, J. S. ve Matilla, A. S., (2017). Advertising

Spending, Firm Performance, and The Moderating Impact of CSR, *Tourism Economics*, 23 (7), ss.1484-1495.

Ayrıçay, Y. ve Kılıç, M. (2018). Pazarlama Yoğunluğu ve Firma Performansı İlişkisi: BIST'de Bir Alan Araştırması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), ss.177-191.

Baltagi, B.H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. (3. Edition). England: John Wiley&Sons Ltd.

Bhagwat, Y. ve DeBruine, M. (2011). R&D and Advertising Efficiencies İn The Pharmaceutical Industry. *International Journal of Applied Economics*, 8(1), ss.55-65.

Breusch, T. S. and Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test And Its Applications To Model Specification İn Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), ss. 239-253.

Brooksbank, R., Kirby D. A. ve Wright G. (1992). Marketing and Company Performance: An Examination of Medium Sized Manufacturing Firms in Britian. *Small Business Economics*, 4, ss. 221-236.

Chen, M. H. (2010). The Economy, Tourism Growth And Corporate Performance İn The Taiwanese Hotel Industry. *Tourism Management*, 31(5), ss. 665-675.

Conchar, M. P., Crask, M. R. ve Zinkhan, G. M. (2005). Market Valuation Models Of The Effect Of Advertising And Promotional Spending: A Review And Meta-Analysis. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 33(4), ss. 445-460.

Çetinel, F. G. (2001). Turizmde Tanıtım ve Reklam Faaliyetlerinin Önemi:(Türkiye'nin Tanıtımında Turizm Bakanlığı'nın Yurtdışında Faaliyet Gösteren Medya Araçlarında Yaptığı Reklam Harcamaları ile Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı Arasındaki ilişkinin Değerlendirilmesi). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 12(2), ss.151-161.

Çiftçi, S., Doğaney, M. ve Gülşen A. Z. (2010). Pazarlama Giderlerinin İşletme Karlılıkları Üzerindeki Etkisi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 47(544), ss.95-102.

Dauda, A., (2014), Assessment of Advertising on the Sales Revenue and Profitability of Nigerian Bottling Company Plc. *European Journal of Business and Management*, 6 (37), ss. 144-155.

- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels. *Economic Modelling*, 29(4), ss. 1450-1460.
- Esen, E., Yıldırım, S. ve Kostakoğlu, S. F. (2012). Feldstein-Horioka hipotezinin Türkiye ekonomisi için sınanması: ARDL modeli uygulaması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), ss.251-267.
- Geyikçi, U. B. ve Mucan, B., (2016). Reklam Harcamalarının Finansal Duruma Olan Etkisinin Panel Veri Analizi Yöntemiyle Ölçümü. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(50), ss.68-85.
- Gupta, S. ve Zeithaml, V. (2006). Customer Metric and Their Impact on Financial Performance. *Marketing Science*. 25(6), ss.718-739.
- Gupta, N. (2009). Advertisement and Firms' Performance: An Empirical Analysis. *Available at SSRN 1405014*.
- Graham, R. ve Frankenber, K. (2000). The Contribution of Changes in Advertising Expenditures to Earnings and Market Values. *Journal of Business Research*, 50 (2), ss. 149–155.
- Im, K. S., Pesaran, M. H., Shin, Y. (2003). Testing For Unit Roots In Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), ss. 53-74.
- İlarslan, K., Demirtaş, M., ve Bayat, T. (2018), Reklam Harcamaları Ve Firma Büyüklüğünün Kârlılık Üzerindeki Etkisi, Bıst 30'da Yer Alan Firmalar Üzerine Ampirik Bir Analiz. *International Congress Of Eurasian Social Sciences (Icoess)*, ss. 479-485.
- Kandır, S. Y., Karadeniz, E., Özmen, M., Önal, Y. B. (2008). Türk Turizm Sektöründe Büyüme Göstergelerinin Turizm İşletmelerinin Finansal Performansına Etkisinin İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), ss.211-237.
- Konak, F. (2015). The Effect Of Marketing Expenses on Firm Performance: Empirical Evidence From The BIST Textile, Leather Index. *Journal of Economics, Business and Management*, 3(1), ss.1068-1071.
- Korkmaz, Y. E. (2019). Pazarlama ve AR-GE Harcamalarının Finansal Performans Üzerine Etkisinin İncelenmesi: BİST'te Faaliyet Gösteren Üretim İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

- Levin, A., Lin, C.F., Chu, C.S.J. (2002). Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finitesample Properties. *Journal of Econometrics*, 108, ss. 1-24.
- Manala, S. ve Atienza, R. (2020). Effect of Advertising Expenditure on Firm Performance of Filipino Corporations: A Two-Stage Least Squares Analysis. *DLSU Business & Economics Review*, 30(1), ss. 70-82.
- Paton, D. ve Williams, L. V. (1999). Advertising and Firm Performance: Some New Evidence from UK Firms, *Economic Issues*, 4(2), ss.89-105.
- Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests For Cross Section Dependence In Panels*. University of Cambridge, Faculty of Economics, Cambridge Working Papers in Economics, 0435.
- Pesaran, M. H. and Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity In Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), ss.50-93.
- Peterson, R. A. ve Jeong, J. (2010). Exploring The Impact Of Advertising And R&D Expenditures On Corporate Brand Value And Firm-Level Financial Performance. *Original Empirical Research*, 6(38), ss. 677-690.
- Qureshi, I. M. (2007). Advertising Value Of UK Firms Advertising Expenditures. *Global Journal of International Business Research*, 1 (1), ss.12-23.
- Simon, J. L. (1969). The Effect Of Advertising On Liquor Brand Sales, *Journal of Marketing Research*, 6(3), ss. 301-313.
- Sharpe, S. ve Hanson, N. (2017). Advertising Expenditures, Negative Corporate Social Performance, and Firm Performance: Does Advertising Orientation Matter? An Abstract. *Academy of Marketing Science Annual Conference*, ss. 45-55.
- Tatoğlu, F.Y. (2013). *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*. (2. Baskı), Beta, İstanbul.
- Tatoğlu, F.Y. (2017). *Panel Zaman Serileri Analizi: Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta.
- Turegun, N. (2019). Performance Analysis Of The Restaurant And Hotel Industry: Evidence From Borsa Istanbul. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 6(3), ss.115-123.
- Yücel, T. ve Kurt, G. (2003). Araştırma-Geliştirme ve Pazarlama Giderlerinin

Firma Kârlılığı Üzerine Etkisi, *İktisat İşletme ve Finans*, 18 (209), ss.18-24.

Extended Abstract

Due to the increase in the competitive environment with globalization, businesses have to allocate large budgets for marketing activities in order to be ahead of their competitors and establish market dominance. The amount of money spent for advertisements varies according to the information demand of the target audience and the marketing methods needed (Çetinel 2001:155). The recycling of these expenditures for businesses is also an important problem. In fact, the biggest expected effect from this recycling is the effect of advertising expenditures on business performance. If this effect is positive and shows an increase in business performance, it indicates that the spent cost is used appropriately and correctly. On the contrary, as the cost spent does not affect the performance of the business in any way, it will not make a difference in the sales and profit level of the business, and it may cause the loss of its earnings. Therefore, the business will face the danger of extinction as it cannot make any profit and cannot make use of the profit it has, as it cannot make progress in the market in which it operates (Aslan 2021: 45-46). For this reason, it is important to determine whether advertising expenditures have an effect on business performance. From this point of view, the main purpose of this study was to determine the effect of the expenditures made by the accommodation businesses for advertising activities on the performance of the business.

The data set consists of quarterly data between 2017Q2-2021Q2. The data were obtained from the balance sheet and income statements published on the Public Disclosure Platform (KAP). This period was chosen because the data on the advertising expenditures variable was published regularly since 2017. The dependent variables of return on assets (ROA), return on equity (ROE), which are frequently used to represent firm performance in the literature. Advertising expenditures (ADV) and net profit (NK) of companies for advertising and promotional purposes are the independent variables.

In the study, the relationship between advertising expenditures and firm performance was analyzed using panel causality test. Cross-section dependency test, which should be done primarily in panel data analysis, was performed and then unit root test results were examined. After performing the cross-section dependence and unit root test, the homogeneity test was carried out. The homogeneity test plays an important role in determining which panel causality analysis should be used. According to the results of all analyzes performed, it was decided to use Dumitrescu and Hurlin (2012) panel causality analysis in the study.

According to the panel causality results of Dumitrescu and Hurlin (2012) conducted in line with the main purpose of the study, In Model 1, while the existence of a bidirectional causality between advertising expenditures (ADV) and return on assets (ROA) variables, which is one of the firm

performance indicators, a unidirectional causality was found from return on assets (ROA) to net profit (NK). Model 2 showed a bidirectional causality relationship between the advertising expenditures (ADV) and the return on equity (ROE) variables, one of the firm performance indicators. In addition, a one-way causality relationship was determined from return on equity (ROE) to net profit (NK). A bidirectional causality relationship was found between the independent variable advertising expenditures (ADV) and the control variable net profit (NK).

In sum, the results showed that there was a bidirectional causality between the advertising expenditures (ADV) and the return on assets ratio (ROA), which is one of the firm performance indicators, while the existence of a one-way causality from the return on assets ratio (ROA) to net profit (NK) detected. Model revealed a bidirectional causality relationship between the advertising expenditures (ADV) and the return on equity (ROE) variables, one of the firm performance indicators. In addition, a one-way causality relationship was determined from return on equity (ROE) to net profit (NK). A bidirectional causality relationship was found between the independent variable advertising expenditures (ADV) and the control variable net profit (NK). When the results of the study are evaluated in general, it can be said that the advertising expenditures of the companies increase the performance of the companies, and depending on the increased performance, the companies allocate more budget to their advertising expenditures. Therefore, it is concluded that there is a significant relationship between advertising expenditures and firm performance. The results of this study showed parallelism with the literature. (Brooksbank, Kirby, & Wright, 1992; Gupta & Zeithaml, 2006; Çiftçi, Doğaney, & Gülşen, 2010; Rabiei & Dadkhah, 2014; Konak, 2015; Ayrçay & Kılıç, 2018; Korkmaz, 2019; Aslan, 2021).

TÜRKİYE'NİN KAFKASYA'DAKİ ENERJİ İŞBİRLİKLERİ BAĞLAMINDA I. KARABAĞ SAVAŞI'NDAN II. KARABAĞ SAVAŞINA DEĞİŞEN POLİTİK TUTUMU

Vüsal HALİLZADE* & Hayriye Asena DEMİRER**

Öz

Bu makalede jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik açıdan büyük bir önem arz eden Güney Kafkasya bölgesine yönelik 1990'lardan 2020'lere kadar Türkiye'nin değişen politikalarının izini sürülerek, Türkiye'nin Kafkasya'daki enerji işbirlikleri ile Dağlık Karabağ Sorunu'na yönelik tutumu arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu makalede, I. ve II. Karabağ Savaşları arasında geçen sürede Türkiye'nin Karabağ Sorununa yönelik tutumunu etkileyen, 1) Türkiye'nin yeni enerji alternatifleri arayışı bağlamında, özellikle Azerbaycan ile artan enerji işbirliği; 2) yakın sınırında bulunan ülkelerde oluşabilecek tehdit unsurlarını ortadan kaldırmak; 3) Çin ve Orta Asya'ya kadar ulaşım imkânına sahip Güney Kafkasya coğrafyasında nüfuzunu artırma isteği olmak üzere, başlıca üç faktör olduğu iddia edilecektir ve bunlardan ilkinde odaklanılacaktır. Zira makalenin temel argümanı, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde Azerbaycan ve özellikle de Dağlık Karabağ Sorunu'na fazla müdahil olmaması ya da olamamasına karşılık, II. Karabağ Savaşına aktif bir şekilde müdahale etmesinin liberal karşılıklı bağımlılık yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilebilecek olan büyük ölçüde Türkiye'nin bölgedeki enerji işbirliklerinin (BTC, BTE, TANAP, TAP) sürdürülmesi ve enerji güvenliğinin sağlanması ile ilişkili olduğudur. Türkiye'nin kendi enerji arz güvenliğini sağlayabilmesi için ise Hazar Havzası ve enerji kaynaklarıyla zengin olan Orta Asya Türk devletlerine çıkışı sağlayacak Güney Kafkasya'da belli bir oranda siyasi mevcudiyet göstermesi gerekmektedir. Makalede Türkiye'nin özellikle de Azerbaycan'dan doğal gaz ithalatının en yüksek orana ulaştığı 2020 yılında patlak veren II. Karabağ Savaşı'na müdahale ederek Karabağ Sorunu'nun çözüme kavuşturulmasında daha istekli hale geldiği iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türkiye, Azerbaycan, Enerji işbirliği, I. ve II. Karabağ Savaşları.

* Uzman, İstanbul Gelişim Üniversitesi İİSBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, xelilzadevusal74@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4432-1709>.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi İİSBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, hademirer@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6679-1015>.

TURKIYE'S CHANGING POLITICAL ATTITUDE FROM I. KARABAKH WAR TO II. KARABAKH WAR IN THE CONTEXT OF IT'S ENERGY COOPERATION IN CAUCASUS İNGİLİZCE

Abstract

This study aims to examine the relationship between Türkiye's energy cooperation in the Caucasus and its attitude towards the Nagorno-Karabakh conflict by tracing Türkiye's changing policies from the 1990s to the 2020s towards the South Caucasus region, which is of great geopolitical, geostrategic and geoeconomic importance. In this study, it is argued that there are three main factors influencing Türkiye's attitude towards the Karabakh Problem during the period between I. and II. the Karabakh Wars: 1) Türkiye's increasing energy cooperation, especially with Azerbaijan, in the context of its search for new energy alternatives; 2) eliminating the threat elements that may occur in the countries near its border; 3) the desire to increase its influence in the South Caucasus geography, which has the means of transportation to China and Central Asia. The first of these factors is the focus of this study. The main argument of the article is that while Türkiye did not or could not get involved much in Azerbaijan and especially in the Nagorno-Karabakh conflict in the post-Cold War period, its active intervention in the II. Karabakh War largely related to maintaining its energy cooperation in the region (BTC, BTE, TANAP, TAP) and ensuring energy security which can be evaluated within the framework of the liberal interdependence approach. In order for Türkiye to provide its own energy supply security, it needs to show a certain political presence in the South Caucasus, which will enable it to exit in the Caspian Basin and the Central Asian Turkish states, which are rich in energy resources. In the study, it is also claimed that by intervening in the II. Karabakh War, which broke out in 2020 when Türkiye's natural gas imports from Azerbaijan reached the highest rate, Türkiye became more willing to resolve the Karabakh Problem.

Keywords: *Caucasus, Türkiye, Azerbaijan, Energy cooperation, I. and II. Karabakh Wars*

Giriş

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ve ardından 1991-1994 yıllarında Güney Kafkasya'da I. Karabağ Savaşı nedeniyle yaşanan istikrarsızlık, 1994 yılından itibaren Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği'nin (AB) Güney Kafkasya'ya yönelik enerji odaklı politikalarında dinamik bir dönem yaşanması, 2008'de Rusya Federasyonu (RF)-Gürcistan savaşı, 2009 yılında Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci, 2016'da ve 2020'de Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ Sorunu etrafında yaşanan çatışmalar ve son olarak 27 Eylül 2020 yılında II. Karabağ Savaşı Kafkasya'da yeni bir jeopolitik durum değerlendirmesini gerekli kılmıştır. 1991 yılında SSCB'nin parçalanmasının ardından bağımsızlığını elde eden Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler yeniden hareket kazanmıştır. Türkiye 1992 yılından itibaren Azerbaycan ile ekonomik ilişkiler kurmuş; ulaşım, enerji ve enerji dışı sektörlerde iş birliği yapmış ve eşzamanlı olarak askeri ilişkilerde de bir ilerleme sağlanmıştır. Bununla birlikte, RF kendi nüfuz bölgesinin kontrolünün Batılıların eline

geçeceği kaygısıyla, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) doğuya doğru genişlemesine tepki göstermesi sebebiyle Azerbaycan jeopolitik bakımdan hâlâ RF ile ortak bir politika izlemeye mecbur kalmıştır ve bu durum Türkiye ile olan ilişkilerine de yansımıştır. Dahası bir taraftan 1990'lı yıllarda RF ile bölge devletleri arasında yaşanan siyasi gerilimler, diğer taraftan Güney Kafkasya'da Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ çatışmasının ortaya çıkması Türkiye'nin Hazar Havzası'na yönelik enerji politikalarını engellemiştir.

Bu makalede bölgedeki siyasi ilişkiler denklemi ile enerji politikaları arasındaki etkileşim, özellikle de Türkiye'nin Kafkasya'ya yönelik enerji politikaları ile Dağlık Karabağ Sorunu'na yönelik tutumu arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır. Zira Çin, Türkiye ve Azerbaycan'ın çıkarları RF'na alternatif olabilecek yeni bir ulaşım projesi üzerinde kesişmektedir. Fakat Ermenistan kendi sınırlarından geçecek olan bu projeye RF'nun etkisiyle karşı çıkmaktadır. Bu bağlamda makale jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik açıdan büyük bir önem arz eden Güney Kafkasya bölgesine yönelik 1990'lardan 2020'lere kadar Türkiye'nin değişen politikalarının izini sürmeyi amaçlamaktadır. Bu makalede, I. ve II. Karabağ Savaşları arasında geçen sürede Türkiye'nin Karabağ Sorununa yönelik tutumunu etkileyen, 1) Türkiye'nin yeni enerji alternatifleri arayışı bağlamında, özellikle Azerbaycan ile artan enerji işbirliği; 2) yakın sınırında bulunan ülkede oluşabilecek tehdit unsurlarını ortadan kaldırmak; 3) Çin ve Orta Asya'ya kadar ulaşım imkânına sahip Güney Kafkasya coğrafyasında nüfuzunu artırma isteği olmak üzere, başlıca üç faktör olduğu iddia edilecektir ve bunlardan ilkinde odaklanılacaktır. Zira makalenin temel argümanı, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde Azerbaycan ve özellikle de Dağlık Karabağ Sorunu'na fazla müdahil olmaması ya da olamamasına karşılık, II. Karabağ Savaşına aktif bir şekilde müdahale etmesinin liberal karşılıklı bağımlılık yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilebilecek olan büyük ölçüde enerji işbirliklerinin sürdürülmesi ve enerji güvenliğinin sağlanması ile ilişkili olduğudur. Türkiye'nin kendi enerji arz güvenliğini sağlayabilmesi için ise Hazar Havzası ve enerji kaynaklarıyla zengin olan Orta Asya Türk devletlerine çıkışını sağlayacak Güney Kafkasya'da belli bir oranda siyasi mevcudiyet göstermesi gerekmektedir. Bu sebeple, makalede Türkiye'nin özellikle Azerbaycan'dan doğal gaz ithalatının en yüksek orana ulaştığı 2020 yılında patlak veren II. Karabağ Savaşı'na müdahale ederek Karabağ Sorunu'nun çözüme kavuşturulmasında daha istekli hale geldiği iddia edilmiştir.

Bu doğrultuda, makalenin birinci ve ikinci bölümünde, I. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin tutumuna etki eden faktörler ve savaş sonrasında değişen konjonktüre bağlı olarak Türkiye'nin değişen politikaları ele

alınacaktır. Üçüncü bölümde Türkiye'nin enerji alternatifleri arayışları, dördüncü bölümde ise RF-Gürcistan Savaşı ve Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu gibi Türkiye'nin Kafkaslardaki enerji güvenliğini tehdit eden gelişmeler ele alınarak Türkiye'nin II. Karabağ Savaşına aktif müdahalesinin mevcut enerji işbirliklerinin sürdürülmesi ve enerji güvenliğinin sağlanması ile ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Makalenin son bölümde ise, Karabağ Savaşı'nın ardından Türkiye'nin hem bölgede elde ettiği avantajlar hem de Zengezur¹ koridorunun açılmasının Türkiye açısından önemi ele alınacaktır.

1. AZERBAIJAN-ERMENİSTAN I. KARABAĞ SAVAŞI VE SAVAŞTA TÜRKİYE'NİN TUTUMUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

1990'lı yıllarda Sovyet-sonrası coğrafyada yaşanan çatışmalar ve istikrarsızlık Türk Dış Politikası (TDP) açısından son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Söz konusu çatışma bölgelerinin çok önemli bir kısmının Türkiye'ye komşu ya da yakın coğrafyalarda olması sebebiyle, Türkiye'nin güvenlik endişeleri önemli ölçüde artmıştır (Erol ve Emre, 2011: 31). Bu çatışmaların başında 1991 yılında Ermenistan'ın toprak iddiasıyla Karabağ bölgesine saldırmasıyla ortaya çıkan Azerbaycan-Ermenistan I. Karabağ Savaşı gelmektedir. Aslında Türkiye'nin Kars ve Gümrü Antlaşmaları'ndan doğan haklarını kullanarak Ermenilerin, 1991 yılında Nahçıvan bölgesine yaptıkları saldırıları askeri müdahale ile durdurmak yetkisi bulunmaktaydı. Bununla birlikte dönemin Türkiye Başbakanı Turgut Özal, 1989 yılında Karabağ Sorunu'nu Sovyetler'in bir iç meselesi olarak değerlendirerek ve daha sonra Mayıs 1992 tarihinden itibaren, sorunun AGİT—bünyesinde çözülmesine yönelik girişimlerde bulunarak Azerbaycan'a askeri destek vermekten kaçınmıştır. Dahası Türkiye, Eylül 1992'de Ermenistan'a yüz bin ton buğday satarak ve Ermenistan'la 1992-1993 yılı kışı boyunca üç yüz milyon kilowatt-saat elektrik enerjisi satmaya ilişkin bir enerji anlaşması imzalayarak, o sırada Azerbaycan'ın bu ülkeye uyguladığı ambargoyu etkisizleştirmekle (Gökçe, 2011:1148) kalmayıp, Azerbaycan'ın yanında ve Ermenistan'ın karşısında olduğu şeklinde bir mesaj vermekten kaçınmıştır. Ekşi'ye göre Özal'ın 1989'daki sözkonusu değerlendirmesi Azerbaycan'la ilişkilerde ilk kırılma noktasıysa, 1992 Azerbaycan-Ermenistan çatışması sırasında Türkiye'nin Ermenistan'a buğday ve elektrik ihracatı yapması ise ikinci kırılma noktası olmuştur (2009: 103),

I. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin hem askeri, hem de ekonomik olarak Azerbaycan'ın yanında olduğu mesajını vermekten kaçınmasına sebep olan iç ve dış olmak üzere, çeşitli faktör ve gelişmelerden bahsedilebilir. Gökçe, I. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri destek sağlamamasının arkasında, yeni bir Kıbrıs sorunu yaratmama düşüncesinin olduğunu iddia eder (2011: 1148). Şüphesiz Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri destek

¹ Nahçıvan ile Azerbaycan arasındaki 43 kilometrelik mesafe Zengezur koridoru olarak adlandırılmaktadır.

vermekten kaçınmasında, Batı'nın ve RF'nun tepkisini çekmek istememesi de bir rol oynamış olabilir. O dönemde Türkiye'nin iç dinamiklerine odaklanıldığında, durumu pek de parlak olmayan Türk ekonomisinin Türkiye'nin I. Karabağ Savaşı'ndaki siyasi tutumunda belirleyici olduğu söylenebilir. Zira Türkiye 1990'lı yılların başında altı Türki ülkeye 1,5 milyar dolarlık yardım vermiş, ayrıca 1993 yılında dört kıtadaki 32 ülkeye toplam 2,9 milyar Amerikan Doları hacminde ekonomik yardım yapmıştır. Türkiye, aynı dönemde üç kıtada çeşitli felaketlere uğrayan 28 ülkeye de çeşitli biçimlerde 213 milyon dolarlık yardımda bulunmuştur. Böylelikle Türkiye'nin 1992'deki bütçe açığı 4,2 milyar Amerikan Doları, 93'te ise 9,2 milyar Amerikan Doları olarak gerçekleşirken, 1995-1996'da ödemesi gereken dış borç taksiti 8,7 milyar Amerikan Doları olup, iç borçları da çıkış gibi artmıştır. Kürt Sorunu da hem askeri hem de ekonomik olarak Türkiye'nin kaynaklarının yoğun kullanımını gerektirdiğinden, Türkiye'nin I. Karabağ Savaşının dışında kalma tercihinde belirleyici olmuştur (Oran, 1996: 361).

Dış dinamikler açısından; SSCB'nin çökmesi Batı Avrupa'nın Türkiye'ye güvenlik açısından gereksinmesinin azalmasına neden olmuştu. Ayrıca bölgedeki istikrarsızlık nedeniyle Avrasya gerilimlerinde Türkiye'nin ciddi bir katkı getiremeyeceği anlaşılmış ve bu ülkenin AT'nin güvenliğini sağlayabilir gerekçesiyle örgüte alınmasının gereksiz olduğu kabul edilmişti. Bununla beraber 1990 yıllarda Azerbaycan'ın bağımsızlık isteği üzerine Batı'ya yönelik bir politika izlemesi RF-Azerbaycan ilişkilerinde soğuk bir dönemin yaşanmasına neden olmuş, buna karşın RF siyasi ve askeri güç uygulayarak Azerbaycan'ın Batı'yla ilişkilerini engellemiştir. Üstelik SSCB çökmüş olsa da hâlâ Kafkasya'da jeopolitik olarak etkisini sürdürmüştür. ABD açısından bakıldığında, Ortadoğu'da petrol akışı güvenceye alınmıştı fakat Avrasya'da istikrarın sağlanması için ABD'nin RF'na ihtiyacı vardı ve Rus pazarını önemsemesi de RF'nu desteklemesine sebep oluyordu (Oran, 1996: 360).

Bu makale açısından asıl soru I. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin askeri müdahaleyi göze almak istemeyişinin, o dönemde Türkiye açısından Azerbaycan ile aralarındaki enerji projelerinin henüz Türkiye'nin kaybetmeyi göze alamayacağı bir noktaya gelmemiş olması ile ne ölçüde ilişkilendirilebileceğidir.

2. I. KARABAĞ SAVAŞI SONRASI DÖNEM: DEĞİŞEN KONJONKTÜR VE 1980'LERİN SONUNDA TÜRKİYE'NİN DEĞİŞEN POLİTİKALARI

Soğuk Savaş sonrası Kafkasya ve Orta Asya'da yeni ülkelerin ortaya çıkması, TDP'na geniş bir hareket alanı sunmuştur ve Batı'nın da Türkiye'nin model ülke olarak öne çıkmasını desteklemesi Türkiye'nin elini daha da güçlendirmiştir (Erol ve Emre, 2011: 32). Dahası I. Karabağ Savaşı'nın bitmesi Türkiye'yi ekonomik ve siyasî açılardan olumsuz yönde etkileyen Kafkasya'daki istikrarsızlığa son vererek Türkiye'nin Kafkasya devletleriyle

ekonomik ilişkileri için de fırsatlar yaratmıştır (Tavkul, 2007: 52). 1980’li yılların sonunda yaşanan Körfez Savaşı ve petrol krizinin Türkiye açısından Kafkaslar ve Orta Asya gibi pazarların önem kazanmasına neden olması (Kocaman, 2015: 101) ise bu fırsatların kullanılması yönünde Türkiye’nin istekliliğini artırmıştır denilebilir.

Bu noktada Azerbaycan yönetiminin daha I. Karabağ Savaşı’ı devam ederken 1990’lı yılların başında enerji faktörünün dış politik hedefler doğrultusunda kullanması stratejisinin önemine de dikkat çekmek gerekir. Bu politika, RF’nun baskısını azaltmayı ve Batı’nın desteğini alarak sorunun çözümünü hedeflemiştir. Böylece enerji kaynakları Azerbaycan’ın Batı ile ilişkilerinde stratejik önemde bir faktör olarak rol oynamış, bu süreçte AB Azerbaycan’la ilişkilerini Bağımsız Devletler Birliği’ne Teknik Yardım (TACIS) programı çerçevesinde Avrupa-Kafkasya-Asya Taşımacılık Koridoru (TRACECA), Avrupa’ya Petrol ve Doğal Gazın Nakledilmesi ile İlgili Devletlerarası Program (INOGATE), İnsani Yardım (ECHO) ve diğer programlar çerçevesinde yürütmüştür. Azerbaycan’ın yeni enerji stratejisinin olumlu sonuçlanmasında uluslararası sistemin temel güç merkezlerinden olan ABD ve AB ülkelerinin, doğal enerji kaynakları ile zengin olan Hazar Havzası’yla ciddi şekilde ilgilenmeye başlaması da önemli bir etkidir (Memmedli, 2017: 210-211).

1980’li yılların sonunda Türkiye’nin dış politikasında bazı önemli değişikliklerin ortaya çıkması, Türkiye’nin I. Karabağ Savaşı’nın ardından bölgeye uyguladığı dış politikasında da değişikliklere sebep olmuştur. Türkiye’nin dış politikasındaki önemli değişikliklerin başında Turgut Özal döneminde (1983-1993) geleneksel “ithal ikameci” ekonomi politikasının yerini “ihracat öncelikli” bir politikaya bırakması sayılabilir. Bu noktada I. Karabağ Savaşı sonrası dönemde Türkiye’nin bu “ihracata yönelik” stratejisinin Güney Kafkasya’da uygulamaya konulmasıyla, yukarıda bahsettiğimiz Azerbaycan’ın daha I. Karabağ Savaşı devam ederken kendi enerji kaynaklarını RF baskısını azaltacak ve Batı’nın desteğini alacak şekilde savaşın kendi lehinde sonuçlanmasına hizmet edecek biçimde stratejik amaçlı kullanması hamlesiyle uyum içinde olmasının Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin hızlı gelişimine de etki ettiğinin altı çizilmelidir. Başka bir değişiklik, bu dönemde Türkiye’nin siyasi ittifaklar açısından Batı merkezli olmaktan uzaklaşarak Türkiye’nin Batı ve Doğu arasında “köprü” rolüne vurgu yapan çok yönlü bir dış politika izlemeye başlamasıdır. Bu değişiklik, Türkiye’nin Türk etnik kimliği konusunda da giderek, ideolojik bir yaklaşımdan uzaklaşması ve kültürel bir bakış açısı geliştirmeye çalışması ve böylece Kafkasya’da ve Orta Asya’da yeni bağımsızlık kazanan Türk kökenli devletler üzerinde “yumuşak güç” boyutunu ön plana çıkarması (Ataman, 2003:51) şeklindeki başka bir değişim ile birlikte ele alındığında, Türkiye’nin bölgede artan etkinliğini anlamamıza da yardım edecektir.

Türkiye’nin dış ticaret hacmini artırmak amacıyla Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) ve Ekonomik İşbirliği Örgütü (EİÖ) gibi birçok uluslararası örgütte aktif roller üstlenmesi de dikkat çekicidir. 2000’li

yılların başında Türkiye bir taraftan kendisi ile KEİB ve EİÖ ülkeleri arasındaki “ekonomik sınırları” kaldırmaya çalışmış, diğer taraftan da Ortadoğu ülkelerine, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne serbest ticaret antlaşmaları önerisinde bulunmuştur (Ataman, 2003: 52). Özellikle de Kafkasya, Türkiye sınırında yer alması nedeniyle, ihracata dayalı bir ekonomik ve ticari düzen kurulması adına aktif olunması gereken bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Güney Kafkasya, Türkiye tarafından hem Hazar merkezli enerji kaynaklarına ulaşmada ve enerjinin Batılı pazarlara ulaştırılmasında, hem Gürcistan, Azerbaycan ve Rusya pazarına ulaşmada, hem de Orta Asya'ya ulaşmada ve ticaret yapmada ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla bu ilişkiler ağının kurulması için bölgenin bir güvenlik tehdidi olmaktan çıkartılması TDP'nın hedefleri arasında olmuştur (Çelikpala, 2010: 98).

Türkiye'nin kendi enerji arz güvenliğini sağlayabilmesi için, Türkiye'nin Hazar Havzası ve enerji kaynaklarıyla zengin olan Orta Asya Türk devletlerine çıkışını sağlayacak Güney Kafkasya'ya belli bir oranda siyasi mevcudiyet göstermesi gerekmektedir. Bu sebeple, Türkiye I. Karabağ Savaşı sonrası dönemde, bir taraftan Azerbaycan ile siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmeyi, diğer taraftan Karabağ Sorunu'nun çözüme kavuşturulmasını istemekteydi.

Diğer taraftan, 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından ABD'nin Güney Kafkasya'ya yönelik politikaları da değişmiştir. Bu saldırıların ardından küresel terörizme karşı mücadele, dünya gündeminin baş sıralarına oturmuş ABD, hem terörle mücadelede hem de dünya siyasetindeki ve ticaretindeki konumunu korumasında Orta Asya ve Kafkasya'ya hakim olabilmesi ve bu bölgeye doğrudan müdahil olmasının önemini anlamıştır. ABD'nin Afganistan'a girmesi ve buradaki operasyonlarını sürdürmesi Hazar Denizi'nden geçmesini gerektirmiş ve bu da kendisine Kafkasya'ya da doğrudan müdahale etme imkânı tanımıştır. Dahası ABD 2000'li yılların başında Azerbaycan'la geliştirilen ilişkilere dayanarak, jeopolitik olarak RF'na yaklaşmak adına Hazar Denizi'ne askeri donanma getirmeyi bile hedeflemiştir (Kocaman, 2015: 98). Bununla beraber 1990'lı yılların başında AB'nin %40 oranında Rus gazına olan bağımlılığı ve bazı ülkelerin Ukrayna üzerinden gelen Rus gazına tamamen bağımlı olması sebebiyle, AB'ni RF bağımlılığından kurtarmaya çalışan ABD, RF'nun bölgede kendisine alternatifler oluşturulacak enerji projelerini engelleme girişimleri ve baskılarını zayıflatmaya da çalışmıştır (“Enerji Savaşları: ABD-Rusya”, 2019).

ABD'nin, RF'nun kendisine yönelik enerji alternatifleri oluşturulması girişimlerini engelleme yönündeki baskısını zayıflatmaya çalışması dolaylı olarak Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin de önünü açmış ve böylece Türkiye'nin Hazar enerji politikalarını etkileyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Dahası Türkiye—bölgede etkili olabilmek için yetersiz olan imkânlarını Avrupa'dan aldığı destekle kapatmayı ve bu sayede Avrupa'yla birlikte oluşturulan plan ve programları başlangıç için yeterli seviyeye

getirmeyi amaçlamıştır. Bir yandan Avrupa'dan yardım alınırken; bir yandan da, RF'dan uzaklaşmadan bölgede iyi bir başlangıç yapılması planlanan bu işbirliğinde, Türkiye'nin en büyük gücü ve kazancı Hazar bölgesindeki petrol ve enerjinin Batılı ülkelere ulaşımında önem taşıması olmuştur. Süleyman Demirel ve Turgut Özal döneminden başlatılan bu dış politikayla birlikte Türkiye, ABD destekli enerji projeleri ile yeni çıkarlar elde etmiştir.

3. TÜRKİYE'NİN ENERJİ ALTERNATİFLERİ ARAYIŞI (1994-2012)

Bu bölümde I. Karabağ Savaşı sonrasında bölgede gelişmeye başlayan enerji projeleri ve artan enerji işbirliğinden bahsederek, bunun Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan odaklı bir bölgesel denge kurulmasına nasıl katkıda bulunduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

20 Eylül 1994 yılında Batılı devletlerle Azerbaycan arasında ekonomik alanda imzalanan "Asrın Anlaşması"yla Türkiye'nin Hazar enerji diplomasisi de başlamıştır. 29 Ekim 1998 tarihinde Ankara'da biraraya gelen Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Gürcistan Devlet Başkanları ortak bir deklarasyon imzalayarak, Hazar Havzası'nda bulunan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Azerbaycan gibi ülkelerde üretilen ham petrolün, boru hattı ile Akdeniz'e taşınması, buradan da tankerlerle dünya pazarlarına ulaştırılmasını hedefleyen Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) projesine siyasi destek verdiklerini açıklamışlardır. 27 Ekim 1998 tarihinde ise ABD Ticaret Geliştirme Ajansı (TGA) ile T.C. Hazine Müsteşarlığı arasında, "Bakü-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı ve Türkiye'nin ilgilendiği Diğer Boru Hatları için Kısmi Danışmanlık Hizmet Anlaşması"na yönelik 823.000 ABD Doları tutarında Hibe Anlaşması imzalanmıştır (Zengin ve Esedov, 2009: 101). 12 Mart 2001'de Azerbaycan-Türkiye arasında aynı zamanda BOTAŞ-SOCAR arasında 6,6 milyar metreküp hacminde doğal gaz ithalatına dair bir anlaşma imzalanmıştır. "Şahdeniz 2" projesi adı verilen bu proje AB tarafından da desteklenmiştir. ("Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı", 2021). BTC projesinin inşası 2005 yılında tamamlanmıştır. Azerbaycan petrolünün yanı sıra Türkmen ve Kazak petrolleri de Türkiye'ye ihraç edilmeye başlanmıştır. Türkiye'nin gün içinde BTC aracılığı ile 666 bin varil, bir yıl içinde ise 243 milyon varil petrol ithal etmesi, ayrıca 1. Faz Denizi'nin Azerbaycan kesimindeki Şah Deniz sahasından Türkiye'ye her yıl 6,6 milyar metreküp gaz satışı yapılması (Semercioglu, 2020: 124) Türkiye'ye 2008 boyunca 3,5 milyar dolar döviz kazandırmıştır (Yakupzade, 2010). Bu proje, Orta Asya devletlerine ulaşımında Kafkasya'yi ön plana çıkaran ilk enerji projesi olması açısından da önemlidir (Semercioglu, 2020: 124).

BTC projesinden hemen sonra ise 2007 yılında Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğal gaz projesinin Faz-II kısmı tamamlanarak devreye sokulmuştur. Enerji projeleri Türkiye'nin enerji piyasasında önemini arttırırken, Türkiye'yi AB için stratejik bir ülkeye çevirmiştir (Ercan, 2011: 8).

2005-2007 yıllarında gerçekleştirilen BTC ve BTE projelerinin ardından Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı projesi (TANAP) ve Trans-Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı projesi (TAP) de başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin ve uluslararası şirketlerin siyasi ve finans desteği ile ortaya çıkmıştır. TAP-TANAP projesinin gerçekleşmesinde rol alan Avrupa devletleri, enerji ihtiyaçlarını RF, Orta Doğu (Kuzey Afrika) ve Norveç ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinden sağlamaktaydı. Norveç ve İngiltere'deki ciddi üretim düşüklüğü, Avrupa'nın enerji ihtiyacının tam olarak karşılanamaması ile sonuçlanmıştı. Böylece RF ve Orta Doğu gazına bağımlılığı hızla artan AB, enerji güvenliğini sağlamak için çeşitli alternatif boru hattı projelerine önem vermeye başlamıştır. Özetlemek gerekirse 16 Haziran 2012'de Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan TANAP projesi, Hazar'dan çıkarılan gazın Avrupa'ya naklinde önemli bir güzergah değişikliği sağlayarak Azerbaycan'ı Türkiye için önemli bir enerji partnerine dönüştürmüş ve Türkiye'yi de Azerbaycan gazının Avrupa'ya ihracatında önemli bir devlete çevirerek (Hasanoğlu, Memmedov ve Maharramov, 2020:526; Ercan, 2011: 8) Avrupa'nın enerji arz güvenliği konusunda Türkiye'nin stratejik önemini arttırmıştır. AB devletleri doğalgaz ithalatının %90'ını boru hatlarıyla yaptığı düşünüldüğünde Türkiye'nin de içinde bulunduğu boru hattı güzergâhı alternatiflerinin Avrupa için de kadar önem kazandığı daha iyi anlaşılır (Laçiner, Ekinci ve Kılıç, 2009: 3-4).

Tablo 1. TANAP şirketi ortaklık payları

Şirket	Ülke	Hissesi (%)
SOCAR	Azerbaycan	58
BOTAŞ	Türkiye	30
BP	İngiltere	12

Kaynak: Erdoğan, 2017: 16.

Türkiye'nin yaklaşık %30 oranında BOTAŞ ile ortak olduğu (Furuncu, 2018: 554) TANAP'ın Türkiye açısından önemine gelince, Türkiye toplam ithal ettiği doğal gazın bin metreküpünde ortalama 38-57 Dolar arasında bir indirim elde etmiştir. TANAP üzerinden Türkiye'ye yıllık yaklaşık 6 milyar metreküp doğal gaz ithal edilmektedir. Proje Türkiye'ye 2018 yılından itibaren toplamda yıllık 1,8-3,3 milyar Amerikan Doları ek indirim sağlarken, 2045 yılına kadar sağlanacak olan toplam indirimin ise 94,8 milyar Amerikan Doları olacağı beklenmektedir (Furuncu, 2018: 554, 556).

Şubat 2013'de ise Türkiye ile Azerbaycan arasında yeni bir enerji koridoru olan TAP'nin oluşturulmasıyla ilgili anlaşma imzalanmıştır. Bu proje, Azerbaycan doğal gazını, İtalya'ya ulaştırmakta Azerbaycan ve Türkiye'yi Avrupa devletleri için güvenilir bir stratejik enerji ortağına dönüştürmüştür (Hasanoğlu, Memmedov ve Maharramov, 2020:526). Azerbaycan 2020 yılı istatistiklerine göre TAP projesi ile Avrupa'ya 10 milyar metreküp doğal gaz ihraç etmektedir. Türkiye, Azerbaycan gazını Avrupa'ya taşıyan TANAP ve TAP projelerinden yılda yaklaşık 1,5 milyar dolarlık taşıma geliri de sağlamaktadır. AB Komisyonunun 2022 yılında duyurduğu

“RePowerEU” planıyla bağımlılığın azaltılması hedeflemektedir. Avrupa’nın bu alandaki en önemli alternatifi olarak TANAP uzantısı olan TAP öne çıkmaktadır (“Avrupa için en cazip seçenek”, 2022). Gün içinde Avrupa’ya 28 milyon metreküp doğal gaz ihraç eden bu projenin yıllık ihracat kapasitesinin iki katına çıkarılması ve yıllık 20 milyar metreküpe ulaştırılması hedeflenmektedir (“TAP ile Avrupa’ya ihraç olunan Azerbaycan gazı”, 2020).

Tablo 2. TAP Konsorsiyumu Hissedarları

Şirket	Ülke	Hissesi
Statoil	Norveç	42.5
Axpo	İsviçre	42.5
Eon	Almanya	15.0

Kaynak: Erdoğan, 2017: 18.

Özetle 2000’li yıllardan sonra, bölgede 1990’lı yıllara oranla oluşan istikrarın da etkisiyle Azerbaycan’la ikili ilişkiler geliştirilmiştir (Çelikpala, 2010: 98). Böylelikle doksanlı yılların zorlu güvenlik ortamı nedeniyle, Soğuk Savaş sonrası dönemin sunduğu yeni fırsatları kullanamayan Türkiye, 2000’li yılların daha istikrarlı ortamında bu fırsatları değerlendirebilmiştir. 2019 yılından itibaren Azerbaycan’dan gaz ithalatının artması nedeniyle, Türkiye’nin RF ve İran gazına bağımlılığı azalmış ve 2020 yılında Türkiye’nin Azerbaycan’dan doğal gaz ithalatı en yüksek orana ulaşmıştır. Bu değişimle 2005 yılından 2015 yılına kadar olan dönemde Türkiye’nin Rus gazına artan bağımlılığı, 2017 yılından itibaren düşüş göstermeye başlamıştır. Tablo 3’ün de gösterdiği gibi 2016 yılından itibaren Türkiye’nin RF’den gaz ithali düşmeye başlayarak 2020 yılında %33 oranıyla en düşük seviyeye ulaşırken, aynı tarihten itibaren Azerbaycan’dan gaz ithalatı da artmaya başlamıştır.

Tablo 3. Türkiye’nin Doğal Gaz ithalatında ilk sırada yer alan üç ülkeden, 2010-2020 yılları arasında Doğal Gaz ithalat miktarları (Milyon Sm³).

Ülke	Rusya		İran Savaşı'ndan II. Karabağ Savaşı'na		Azerbaycan Değişen Tutumu	
	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)
2010	17.576	46,21	7.765	20,41	4.521	11,89
2011	25.406	57,91	8.190	18,67	3.806	8,67
2012	26.491	57,69	8.215	17,89	3.354	7,3
2013	26.212	57,9	8.730	19,28	4.245	9,38
2014	26.975	54,76	8.932	18,13	6.074	12,33
2015	26.783	55,31	7.826	16,16	6.169	12,74
2016	24.540	52,94	7.705	16,62	6.480	13,98
2017	28.690	51,93	9.251	16,74	6.544	11,85
2018	23.642	47,02	7.863	15,64	7.527	14,97
2019	15.196	33,61	7.736	17,11	9.585	21,2
2020	16.166	33,59	5.321	11,06	11.548	24,00

Kaynak: "2020 Yılı Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu", EPDK | Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu:10, 2022

Bu bölümde bahsedilen enerji projelerinin Türkiye'nin enerji güvenliğinin sağlamasındaki önemi ve Türkiye ile AB arasında enerji işbirliği oluşturması dikkate alındığında Türkiye'nin II Karabağ Savaşı'na müdahil olmasında bu gelişmelerin önemi anlaşılmaktadır. Bir sonraki bölümde, Kafkasya'daki savaşların ve özellikle de II. Karabağ Savaşı'nın enerji işbirliğinin yarattığı karşılıklı bağımlılık arttıkça Türkiye'nin enerji güvenliğine daha büyük bir tehdit oluşturduğu ve dolayısıyla da Türkiye'yi bölgedeki gelişmelere karşı daha hassas ve müdahil olma noktasında da daha istekli hale getirdiği gösterilmeye çalışılacaktır.

4. TÜRKİYE'NİN KAFKASLAR'DAKİ ENERJİ GÜVENLİĞİNİ TEHDİT EDEN GELİŞMELER

4.1. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı

2008 yılında Gürcü yönetiminin bağımsızlığını ilan eden Güney Osetya bölgesine karşı başlattığı saldırıya karşı RF, Gürcistan topraklarına girerek askeri operasyon başlatmıştır. RF'nun bu tutumunda, bir Kafkasya devleti olan Gürcistan'ın Batı ile yakınlaşması ve NATO'ya katılma çabalarının RF'nun jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarıyla çatışmasının yanı sıra, Batı'nın kendisine olan enerji bağımlılığından kurtulmasını sağlayacak alternatif enerji projelerini hayata geçirmesini engelleme isteğinin de etkili olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan RF'nun Gürcistan topraklarına girerek askeri operasyon başlatması, Azerbaycan'ın da Batı'ya yönelik politik tutumunu tetiklemiştir. Azerbaycan yönetimi RF'nun Dağlık Karabağ Sorunu nedeniyle Gürcistan'da

olduğu gibi RF'nun baskısına maruz kalmamak için Batı yanlısı politika yoluna girmiştir.

Buna karşın, dönemin Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili'nin (2008-2013) kendi ülkesindeki ayrılıkçı çatışmaları askeri güç kullanarak çözme isteğinin başarısız olması ve ortaya çıkan RF-Gürcistan savaşı, Avrupa'nın doğu sınırlarının siyasi olarak ne kadar istikrarsız olduğunu göstermiştir (Aksoy, 2021: 9).

Nitekim Karabağ Sorunu'ndaki baskın konumunu kullanan Rus yönetimi, Azerbaycan'ı Batı etki alanından uzak tutmaya yönelmiştir. Rus-Gürcü çatışması öncelikle RF'nun desteğini alan ayrılıkçı bölgelerin RF'nun askeri gücünden de yararlanabileceklerini göstermesi açısından bir uyarı olarak algılanması ve RF'nun askeri gücünü Ermenistan lehine Karabağ için de kullanabileceğinin sinyalini vermesi açısından önemlidir. İkinci olarak, saldırı karşısında NATO'nun ve de Batılı ülkelerin Gürcistan'a yardım edememesi veya etmemesi de Azerbaycan için bir diğer uyarı olmuştur. Son olarak bölgeye yönelik saldırının BTC boru hattının güvenliğini için risk oluşturması da üçüncü tehdit unsuru olmuştur. Bu tehdit algılaması Azerbaycan'ın Batılı ülkelerle yakınlaşma politikasında dönüm noktası olurken, 2009 yılında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde "Bayrak Krizi"² sebebiyle yaşanan olumsuz gelişmeler sonucunda Azerbaycan, RF ile ilişkilerini yeniden onarmaya çalışmıştır (Beşikçi, 2016: 250).

2008 yılında RF'nun Gürcistan'a müdahale etmesinin bir sebebi de bu ülkenin Batı'ya olan ilgisini sınırlandırmak olduğu için, Türkiye bölgede siyasi mevcudiyeti gereği Azerbaycan'la ilişkilerini yeniden yapılandırmış ve bundan dolayı beş günlük Rus-Gürcü çatışması Türkiye'nin Kafkaslar politikasının bir dönüm noktası olmuştur. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan arasındaki en önemli bağ enerji alanındadır ve Gürcistan, bölgede Azerbaycan ve Türkiye arasındaki enerji güvenliği ve ulaşım konusunda iki ülkeyi birbirine bağlayan ülke konumundadır. Gürcistan aynı zamanda AB ülkelerinin enerji güvenliği açısından da çok önemlidir³. Dolayısıyla 2008 RF-Gürcistan savaşı, o tarihte yapılmı tamamlanmış BTC ve BTE boru hatlarının işleyişi açısından bir tehdit oluşturarak hem Türkiye, hem de AB üyelerinin enerji güvenliği açısından istenmeyen bir gelişme olmuştur.

Enerji projelerine tehdit yaratan diğer bir çatışma ise 4 Nisan 2016'da Karabağ'da Ermenistan-Azerbaycan arasında gerçekleşen "Nisan Savaşları" ya da "4 Günlük Savaş" olmuştur.

² 2009 yılında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ile Türkiye-Ermenistan maçını birlikte seyretmek üzere Türkiye'ye ziyarete geldiği bir dönemde, Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasını protesto etmek isteyen bazı Türk izleyicilerin olduğu istihbaratı karşısında Azeri bayraklarının toplanması esnasında güvenlikten sorumlu kişilerden birinin talihsizce Azerbaycan bayraklarından birini çöpe atması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde soğuk bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur.

³ Diğer taraftan 2008 ve 2020 yıllarında Gürcistan üzerinden iletilen boru hatları ve ulaşım projelerinin güvenliğinin sarsılabilirliğinin görülmesi ve AB'nin enerji projelerinin çeşitlendirilmesi politikasına uygun olarak Zengezur üzerinden yeni ulaşım projesinin yapılması planlanmaktadır ki, bu proje Gürcistan üzerinden ulaşım ve enerji projelerine bir alternatiftir.

4.1.1. Rusya-Gürcistan Savaşı Sonrası: Türkiye-Azerbaycan İlişkilerin Söylemden Stratejiye Yükselmesi

2008 yılında gerçekleşen Rus-Gürcü savaşından sonra Türkiye'nin Ermenistan'la normalleşme sürecine girmesi ve ardından Azerbaycan'la ilişkilerin stratejik boyutlara taşınması gibi ciddi değişimler Türk dış politikasına yansımıştır. Batı ülkeleri Ağustos 2008 tarihindeki Rus-Gürcü çatışmasından önce, doğuya açılmak için Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridorunu tek güvenli koridor olarak değerlendirmekteydi (Kasım, 2009: 192). Fakat savaşın patlak vermesiyle bu koridorunun güvenliği önemli derecede sarsılmış ve Batılı ülkeler ile Türkiye, Gürcistan'a alternatif olabilecek yeni bir güvenli ticaret koridoru arayışına girmiştir. Bu arayış sürecinde Türkiye-Ermenistan diplomatik ilişkilerinin kurulması sınırların açılabilmesinde zaruri kabul edilmiştir. Bu gelişmeler Türkiye'nin Ermeni meselesi ve Dağlık Karabağ Sorunu gibi konularda Ermenistan'a baskısını azaltmasına sebep olarak Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleştirilmesi için uygun ortamı hazırlamıştır (Wakızaka, 2021: 36).

Diğer taraftan RF, Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını engellemek maksadıyla, Ermeni delegasyonundan elde ettiği Türkiye ve Ermenistan arasında sınır kapılarının açılmasına dair bilgileri Azerbaycan yönetimine aktararak Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde gerginlik yaratmaya çalışmıştır (Oktay, 2012: 369). Ermenistan tarafında ise Anayasa Mahkemesi'nin bu protokolü reddetmesiyle protokol iptal edilmiştir. Böylece hem Türkiye'de hem de Ermenistan'da protokol rafa kaldırılmıştır. Sonuç olarak RF, Azerbaycan'da normalleşmeye karşı olumsuz bir strateji algısı yaratarak, Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını engellemeyi başarmıştır (Tarcan, 2018: 259). Böylece Batılı ülkeler ve Türkiye'nin yeni alternatif koridor arayışı hayata geçirilememiştir. Bununla birlikte, II. Karabağ Savaşı'nın ardından gündeme gelen Zengezur Koridoru projesi, bu alternatif arayışının hâlâ devam ettiği anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda Türkiye, Ermenistan'la normalleşme sürecinin Türkiye ve Azerbaycan siyasi ilişkilerinde estirdiği soğuk rüzgârların etkisiyle iki ülke arasındaki enerji güvenliği ve işbirliği çerçevesinde yürütülen ilişkileri etkilememesi için Azerbaycan'la ilişkilerini yeniden geliştirme yoluna girmiştir. Bunun işaretleri Türkiye'nin Karabağ politikasındaki değişimlerden de gözlenebilir. Davutoğlu'nun Türkiye'nin dış politika danışmanı olduğu dönemde, Karabağ Sorunu'nun genel Kafkaslar meselesinin önemli bir parçası olduğunu kabul etmekle birlikte, meselenin çözümünün ya da en azından "sağlıklı bir zemine" oturtulabilmesinin ancak süreklilik ve tutarlılık arz eden kapsamlı bir bölgesel strateji geliştirilmesine bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bu stratejinin geliştirilebilmesinin, çok yönlü bir Kafkaslar politikasının belirlenmesi ve yakın kara havzasının diğer bölgeleri arasında bağlantılar kurulmasıyla mümkün olabileceğini savunmuştur. Ayrıca, komşu ülkelerle olan bu engellerin aşılmasında birbirine paralel iki politikanın aynı anda uygulanmasının çok önemli olduğunu belirtmiştir. Bu strateji uyarınca,

Türkiye bir yandan yakın kara havzasında bölgesel güvenlik ve işbirliği alanlarındaki çalışmalara öncülük ederken, diğer yandan ekonomik ve kültürel alanlarda karşılıklı bağımlılık ilişkisini güçlendirecek adımlar atmıştır (Davutoğlu'dan akt. Çelikpala, 2010: 105). Bu doğrultuda atılan somut adımlardan biri, 16 Ağustos 2010'da Cumhurbaşkanı Gül'ün Azerbaycan'a yaptığı ziyarette "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanmasıdır. Bu anlaşmayla kurulmasına karar verilen "Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi" iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin daha da gelişmesinde rol oynamıştır. Bu antlaşma sonrasında Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ticaret hacmi, 2000 yılında 325 milyon dolardan 2018 yılında 1,85 milyar dolara yükselmiştir (Semercioglu, 2020: 125).

Ermenistan RF odaklı, Gürcistan Batı odaklı politikalar izlerken, Azerbaycan'ın RF ve Batı arasında dengeli bir politika izlemesi sebebiyle RF'yla ilişkilerini ılımlı ve sağlıklı şekilde devam ettirmesi, Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında Azerbaycan'la ilişkileri geliştirebilmesine yardımcı olmuştur. Başka bir ifadeyle, RF-Azerbaycan ilişkileri Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini dolaylı olarak etkileyen bir faktör olmuştur. Bu açıdan Baskın Oran'ın, Türkiye'nin Güney Kafkasya'da mevcudiyetini yorumlarken, Türk-Rus ilişkilerinin sağlıklı olmasının Türkiye'nin Kafkaslarla kalıcı ilişki kurmasının önünde en büyük engel olmasına, bu ülkelerdeki istikrarsızlığın RF'nun bölgeye gelip yerleşmesinde başlıca rol oynamasına ve bu durumun hiç de Türkiye lehine olmayacağına vurgu yapması önemlidir. Türkiye'nin Kafkaslar'daki çıkarı ise, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın belirli bir iktisadi güce ve özellikle de istikrara kavuşmasına bağlıdır (Oran, 1996:359). Sonraki dönemlerde Karabağ Sorunu etrafında yapılan Türk-Rus uzlaşısının da gösterdiği gibi RF-Azerbaycan ilişkilerinin ılımlı olması, Türkiye-RF ilişkilerini de etkilemektedir. Zira Türkiye'nin 1990'lı yıllarda bölgede etkili bir politika izleyememesinde RF-Azerbaycan ilişkilerinde Azerbaycan'ın dış politikada Batı yanlısı bir politika izlemesi sebebiyle yaşanan soğukluğun etkili olduğu söylenebilir. Azerbaycan-RF ilişkilerinin ılımlı bir seviyede seyretmesi, sonraki dönemlere R'nun Türkiye'yi dışlamadan işbirliği içinde olmasını hazırlayan bir faktör olmuştur.

4.2. Ermenistan ve Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu

4.2.1. Azerbaycan Ve Ermenistan Arasında 2-5 Nisan 2016 Yılında Gerçekleşen "4 Günlük Savaş"

Boyutu ve sonuçları itibariyle öncekilerden çok farklı olan bu savaşta en yoğun çatışmalar 2 Nisan'da gerçekleşmiş ve sonucunda enerji boru hatlarının güvenliği ciddi derecede sarsılmıştır (Asker ve Özpınar, 2021: 87). Ermenistan bu saldırıyla sadece Azerbaycan'ın enerji güvenliğini değil, aynı zamanda Türkiye, Gürcistan ve hatta Avrupa'nın enerji-ulaşım güvenliğini de tehdit etmiştir. Karabağ'da Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının, Türkiye ve AB enerji güvenliğini tehlikeye atmasından dolayı, AB gelecekte de

Karabağ'da böyle bir durumun yaşanmasından endişe duymuştur. İster 2008 Gürcistan-Rus savaşı ister Azerbaycan-Ermenistan arasındaki savaşlar olsun, 2005'ten itibaren AB ve Türkiye'nin enerji politikaları açısından önemli bir bölge haline gelen Güney Kafkasya'nın güvenliğini tehdit ederek, hem Türkiye'nin enerjiye konusundaki çıkarları gereği Kafkaslar'da daha etkin rol alma konusundaki istekliliğini artırdığını hem de AB'nin bölgede daha etkin bir Türkiye'yi destekleme motivasyonunu artırdığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla enerji güvenliği, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin boyutlarını aşarak uluslararası bir nitelik kazanmış ve Türkiye açısından bölgede istikrarın sağlanması I. Karabağ Savaşı (1988-1994) döneminde olduğundan çok daha önemli hale gelmiştir (Salmanov, 2020: 52).

Azerbaycan-Ermenistan arasında Türkiye ve AB ülkelerinin enerji güvenliğini tehlike altına atan diğer bir çatışma 12 Temmuz 2020 yılında Tovuz'da gerçekleşmiştir.

4.2.2 Azerbaycan ve Ermenistan Temmuz 2020 Tovuz Çatışması

Nisan 2016'daki Dört Gün Savaşı'ndan sonra, Temmuz 2020 yılına kadar da her iki taraftan kayıpların yaşandığı ateşkes ihlalleri devam etmiştir. 12 Temmuz 2020 tarihinde Ermenistan, yeni topraklar işgal etmek ve orada bulunan enerji-ulaşım hatlarını kontrol altına almak ve Azerbaycan-Gürcistan sınırını ele geçirmek amacıyla Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırıya geçmiştir (Asker ve Özpınar, 2021: 87). Daha önce de Ermenistan tarafından defalarca bu bölgede Azerbaycan'ın sivil ve askeri yerleşim yerlerine saldırılar yapılırsa da, 12 Temmuz'da yapılan bu saldırı "4 Günlük Savaş"tan sonra bölgede yaşanan en büyük çatışma olarak kayıtlara geçmiştir. Burada Türkiye'nin enerji güvenliği açısından en önemli konu, çatışmaların Türkiye ve Azerbaycan'ın ortaklaşa gerçekleştirdiği BTC petrol boru hattının, Bakü-Tiflis-Kars demir yolunun ve TANAP'ın başlangıcı olan Güney Kafkasya doğal gaz boru hattının geçtiği bölgede yaşanmasıdır (Tuncel, 2020).

Bölgede Ermenistan ile Azerbaycan arasında bu gelişmelerin yaşandığı dönemde, RF'nun, Ermenistan iktidarının kendi ekseninden uzaklaşarak Batı'ya yönelmesine karşın Türkiye'nin bölgedeki etkinliğine ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Böylece RF, Ermenistan'ı siyasi olarak yalnız bırakarak, Ermenistan'ın eksenini tekrar kendisine döndürmeğe çalışmıştır. Bu çatışma, hem giderek Türkiye açısından daha önemli hale gelen Güney Kafkasya'daki enerji güvenliğine ciddi bir tehdit oluşturduğundan, hem de Batı yanlısı bir Ermeni yönetimi karşısında RF'nun Türkiye'nin müdahalesinin önünü açan bir tutum benimsemesinden ötürü hem I. Karabağ Savaşı dönemi ile hem de 2016 yılına kıyasla, Türkiye'nin 2020 yılında gerçekleşen Tovuz çatışmasında Güney Kafkasya'da daha aktif tavır alma noktasında daha istekli olduğunu iddia ediyoruz. Bu sebeple 2020'de üst düzey Türk yetkililer, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan ordusunun mevzilerine düzenlediği saldırıyı kınayan açıklamalarda bulunmuştur. Bu gelişmeler, Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'na müdahil olmasını da tetikleyen sebepler arasındadır (Paşa, 2021: 207).

12 Temmuz saldırılarının ardından Türkiye Ermenistan'ın bölgede istikrarsızlık yaratan ve boru hatları güvenliğini tehlikeye atan eğilimlerini sert bir şekilde kınamıştır (Tuncel, 2020). Ankara, 3 ay gibi kısa bir süre sonra ortaya çıkan II. Karabağ Savaşı'nda, 12 Temmuz 2020 olaylarındaki açıklamalarla tutarlı bir biçimde davranarak Azerbaycan'a askeri ve siyasi desteğini devam ettirmiştir.

4.2.3. Azerbaycan ve Ermenistan Arasında II. Karabağ Savaşı ve Savaşta Türkiye'nin Rolü

Temmuz 2020 olaylarının tetiklediği II. Karabağ Savaşı, 27 Eylül 2020 yılında başlamış ve 44 gün sürmüştür. Türkiye II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a destek vererek bu stratejik bölgenin tekrar Azerbaycan'ın eline geçmesine yardım etmiştir. Zira Türkiye açısından Karabağ Sorunu'nun çözümü BTC, BTE, TANAP ve TAP projeleri yürürlüğe girdikten sonra 1) Türkiye ile Azerbaycan arasında kesintisiz bir koridor açılmasını mümkün kılarak enerji güvenliğinin sağlanması açısından, 2) Türkiye'nin bölgeye yönelik genel politikaları yani Kafkasya, Orta Asya gibi bölgeler üzerinde jeopolitik olarak etkin olma hedefi açısından ve 3) Batıyla enerji işbirliğinin sürdürülmesi ve geliştirilmesi açısından çok ciddi bir önem kazanmıştır. Dahası Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan tarafından geri alınması, RF'nun yıllardır dondurduğu savaşın bitmesine doğru atılmış bir adım niteliğindedir. Bütün bu sebeplerden dolayı bu savaşta Türkiye Azerbaycan'a 1) diplomatik, 2) siyasi ve 3) uluslararası hukuk çerçevesinde askeri yardım kararlılığını sürdürerek etkili destek sağlamıştır.

Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a verdiği diplomatik destek bağlamında öncelikle Türkiye'nin bu savaşta bölgede etkili devletler olan RF ve İran'a siyasi açıklamalar yaparak, Azerbaycan'ın bölgede yalnız olmadığı vurgusunu yapması ve böylece bölge devletlerinin Azerbaycan'ı engelleme girişimlerine karşı çıkması ifade edilebilir. Ayrıca Türkiye, Azerbaycan'ı Ermenistan ve RF'na karşı savunarak Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki haklarının temin edilmesinde ve Zengezur koridoru meselesinde aktif diplomatik bir tutum sergilemiştir.

Türkiye'nin savaş boyunca Azerbaycan'a verdiği siyasi desteğe örnek olarak savaş devam ederken Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, MİT Başkanı Hakan Fidan ve Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun Bakü'de, Azerbaycan yönetimi ile irtibatda kalarak, Türkiye'nin bölgedeki durumu yakından kontrol etmesi verilebilir ("Dağlık Karabağ: Ateşkes anlaşması sonrası Türkiye'nin rolü ne olacak, arka planda neler yaşandı?", 2020).

Türkiye'nin bu savaşta Azerbaycan'a askeri desteğinde, 1991 yılından itibaren gelişen Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkilerinin ve Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan karşılıklı askeri anlaşmaların rolü büyüktür. Bu anlaşmalardan ilki 11 Ağustos 1992 tarihinde "Askeri Eğitim İşbirliği Antlaşması" olmuştur. Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri başlatan bu anlaşmanın ilk somut adımı olarak, 200 Azerbaycan askeri Türk ordusuna mensup emekli subaylardan askeri eğitim almıştır ("Türkiye Cumhuriyeti

Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun”, 1993). Ardından 2010 yılında iki ülke arasında imzalanan “Stratejik İşbirliği Anlaşması” askeri vurgulara da sahip olmuş ve böylece Türkiye-Azerbaycan arasındaki askeri ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır. Türkiye 1991 yılından itibaren Azerbaycan’la kurduğu bu askeri ilişkiler sonucu, Azerbaycan ordusunun modern silahlarla donatılması, askeri eğitimi ve savaşın yönetilmesinde askeri tecrübesini paylaşmış ve böylece II. Karabağ Savaşı’nı fırsata çevirerek Karabağ’ın Ermeni işgalinden kurtarılmasının yanı sıra bölgedeki enerji hatlarının güvenliğini sağlamayı da hedeflemiştir. Ayrıca Türkiye, Ermenistan-Azerbaycan arasındaki propoganda savaşlarında da Azerbaycan’daki sivil yerleşim yerlerinin Ermenistan tarafından vurulmasını dünyaya duyurarak ve Ermeni askeri birliklerinin yenilgisini yansıtan videoların iç ve dış medyada yayınlanması sağlayarak Azerbaycan’ı desteklemiştir ki Türkiye’nin bu desteğinin Ermeni askeri birliklerinin savaş azminin kırılması üzerindeki etkisi dikkate değerdir.

Türkiye, savaş sonrasında da Dağlık Karabağ’ın statüsünün ne olacağı konusunda Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünden yana bir tavır sergilemiştir. Bölgenin nasıl yönetileceği RF, Azerbaycan ve Ermenistan arasında masada tartışılırken, Ankara, Azerbaycan’ın talep etmesi hâlinde hem diplomatik hem de askeri olarak Azerbaycan’a desteğini sürdüreceğini vurgulamıştır (“Dağlık Karabağ: Ateşkes anlaşması sonrası Türkiye’nin rolü ne olacak, arka planda neler yaşandı?”, 2020).

4.2.4. II. Karabağ Savaşını Bitiren 10 Kasım 2020 Antlaşması ve Antlaşma’nın ve Karabağ’daki İstikrarın Türkiye açısından Anlam ve Önemi

Azerbaycan-Ermenistan arasında 27 Eylül 2020 yılında başlayan II. Karabağ Savaşı; RF, Azerbaycan, Ermenistan arasında 10 Kasım 2020’de ateşkes antlaşmasının imzalanması ile sona ermiştir. Ateşkes Antlaşmasına göre, öncelikle, Azerbaycan ve Ermenistan tarafı mevcut kontrol alanlarını korumakla beraber, Ermenistan Ağdam, Kelbecer ve Laçın bölgesindeki toprakların işgalini durdurup 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan’a teslim edecektir. Ermenistan belirtilen tarihte geri kalan ordusunu sözü geçen bu üç bölgeden çıkarmıştır. İkincisi, Ermenistan ordusunun geri dönmesiyle birlikte RF’nun barış güçleri Laçın koridoruna yerleşecektir. Üçüncüsü, Nahçıvan ve Azerbaycan arasında durdurulmuş iletişim hatları yeniden işlerlik kazanacaktır. Dördüncüsü, beş yıl içerisinde RF barış birlikleri bölgede kalacaktır. Beşincisi, sürenin bitmesinden sonra eğer ilgili devletler talep ederlerse RF yeniden beş yıl daha bu bölgede kalmaya devam edecektir (Çeliksoy, 2021:128). Antlaşma, Ermenistan’ın Kelbecer’i, Ağdam’ı, Laçın’i aşamalı olarak boşaltarak Azerbaycan’a teslim etmesinin yanı sıra, “Madrid İlkeleri”nde⁴ yer alan 7 bölgenin 5+2 şeklinde boşaltılmasının da

⁴ Bu ilkeler, Dağlık Karabağ’a güvenlik ve öz yönetim garantileri sağlayan geçici bir statü verilmesi; Ermenistan’ı Dağlık Karabağ’a bağlayan bir koridor belirlenmesi; Dağlık

gerçekleştirilmesini getirmektedir. Buna göre Azerbaycan, askeri yolla geri aldığı 4 bölgenin (Fuzuli, Cebrayıl, Kubatlı ve Şuşa) yanında çatışma olmadan da 3 bölgeyi (Laçın, Ağdam ve Kelbecer) işgalden kurtarmıştır (Suyundikov, 2021:141).



Kaynak: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-ile-azerbaycani-birbirine-baglayan-koridor-zengezur-585249.html>

İlaveten Nahçıvan ile Azerbaycan arasında, Ermenistan'dan geçmesi gereken bağlantı yolu olan Zengezur Koridoru'nun açılması da anlaşma maddeleri arasında yer almıştır ("Dağlık Karabağ: Ateşkes anlaşması sonrası Türkiye'nin rolü ne olacak, arka planda neler yaşandı?", 2020). Ateşkes anlaşması, 2005-2007 yıllarında işgal edilen bölgelerin geri verilmesi ve Dağlık Karabağ Sorunu'na çözüm getirilmesi amacıyla Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılan barış görüşmeleri sonucunda varılan "Madrid İlkeleri"ne benzemektedir. Ancak II. Karabağ Savaşı bittikten sonra bölgeye Rus barış birliklerinin gelmesi, "Madrid İlkeleri"nden farklılaşmaktadır. Yine yeni antlaşma ile "Madrid İlkeleri"nden farklı olarak Azerbaycan tarafı, Dağlık Karabağ'ın kendi kaderini belirleme hakkını ve Azerbaycan topraklarında "Dağlık Karabağ" gibi ayrılıkçı bir rejimin mevcudiyetini tanımamıştır. Bundan dolayı Azerbaycan, bölgeye Rus barış birliklerinin gelmesinden sonra anti-terör hareketi yapabilmiş ve savaş sonrasında bölgede kalan küçük silahlı grupları bölgeden uzaklaştırmıştır.

Türkiye Anlaşma metninde resmen yer almamış olsa da RF'nun Ankara Büyükelçisi Aleksey Erkhov Türkiye'nin bölgedeki rolüne vurgu yapmış ve Türkiye'nin varılan ateşkes anlaşmasında kalıcı ve geniş kapsamlı çözüm için gerekli şartları sağlayacağı, Azerbaycan ve Ermenistan halklarının çıkarlarını koruyacak adil bir çözüm getirildiğini söylemiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev de, 5. Madde'de belirtilen "barış gücü merkezinde" Türkiye'nin de RF'yla birlikte yer alacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine

Karabağ'ın nihai statüsünün gelecekte yasal olarak bağlayıcı bir irade bildirimiyile belirlenmesi; Tüm yerlerinden edilmiş kişilerin ve mültecilerin eskiden yaşadıkları yerlere dönme hakkı; Barış gücü operasyonunu da içeren uluslararası güvenlik garantilerinin verilmesi şeklindedir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, 11 Kasım 2020 yılında Azerbaycan'ın işgalden kurtarılan toprakları üzerinde kurulacak olan, ateşkesin ihlâlini önlemeye yönelik tüm tedbirlerin alınacağı ve Türkiye'nin ateşkesin kontrolü ve denetimi için oluşturacağı Ortak Türk-Rus Merkezi ile ilgili mutabakat zaptının imzalandığını açıklamıştır. (“Dağlık Karabağ: Ateşkes anlaşması sonrası Türkiye'nin rolü ne olacak, arka planda neler yaşandı?”, 2020).

Savaş sonrası dönemde İngiliz basınında Azerbaycan ve Ermenistan savaşındaki en büyük kazananın Türkiye olduğu, kazançların da çoğunlukla jeopolitik ve jeoekonomik olduğuna dair bilgiler yer almış ayrıca, Türkiye'nin bölgede büyük bir farklılık oluşturması sebebiyle bunun siyasi karşılığının da olacağı vurgulanmıştır (Levent ve Özdemir, 2021:95). Doğuya açılmayı mümkün kılacak Zengezur Koridoru'nun işgalden kurtarılan topraklardan geçmesi ise Karabağ'ı ulaşımda en az Zengezur Koridoru kadar önemli kılmaktadır.

Bu bağlamda, Asya'dan Avrupa'ya uzanan ekonomik kalkınmayı hedefleyen “Bir Kuşak Bir Yol” Projesi (BKBY), işgalden kurtulan Fuzuli, Cebrayıl ve Zengilan bölgelerinden, Zengezur-Derelyez ve Nahçıvan'dan geçerek Türkiye'ye ulaşması planlanmaktadır. İpek Yolu'na ilave olarak, Karabağ'da ticari amaçlı yolların yapımının planlanması da gündeme gelecek ve Türkiye için yeni imkânlar yaratacaktır. Bunlardan biri yeni Şuşa yolunun inşasıdır ki; bu yola yeni inşa edilecek Bakü-Nahçıvan yolu da eklenmiştir. Bu yol, Türkiye ve Azerbaycan'ı birleştirecek en kısa kara yolu olacaktır. Bununla birlikte, bölgede demiryolları da inşa edilmektedir. Aynı yol inşalarının, Orta Asya devletleri lojistiğine de önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Yapılan demiryolu inşaatı, Çin ve Orta Asya devletlerinden gelen yüklerin, Karabağ ve Zengezur bölgeleri üzerinden Türkiye'ye iletilmesine de olanak sağlayacaktır. Kısacası II. Karabağ Savaşı sonrasında işgalden kurtarılan bölgelerin istikrarı Türkiye'nin mevcut enerji işbirliklerini sürdürmesi ve ulaşım networkünün çeşitlenme olasılığını mümkün kılarak yeni işbirliklerinin önünü açması sebebiyle Türkiye açısından son derece önemlidir.

Bu bağlamda Karabağ'daki istikrarın, Türkiye-Azerbaycan işbirliğinin geliştirilmesi açısından önemine de dikkat çekilmelidir. Türk şirketleri 2020 yılı itibariyle Karabağ'da 3,8 milyar Amerikan Doları hacminde projeler gerçekleştirmektedir. Azerbaycan'ın Karabağ için Türk şirketlerine sunduğu 19 yatırım projesinden 14'ü için öngörülen yatırımlar 3,8 milyar Amerikan Doları hacminindedir (“Azerbaycan: Türk şirketleri, Dağlık Karabağ için 3,8 milyar dolarlık projeler önerdi”, 2021). Türk firmaları Ermenistan'ın kontrol ettiği bölgenin dışından zorlu bir coğrafyadan geçen güzergâhta Ermenistan'ın yerleştiği mayınlardan temizlenen bölgede yol inşa etmektedirler (“Şuşa'daki zorlu projeleri Türk şirketleri Cengiz İnşaat ve Kolin İnşaat üstlendi”, 2021). Bu projelerin stratejik önemi ise Zengezur Koridoru ile birleşecek olmasıdır. Dahası ikliminin gıda ürünlerinin üretimine uygun olması nedeniyle Kafkasya'nın gıda maddelerinin önemli bir kısmını

karşılama kapasitesine sahip olan Karabağ bölgesi tahıl üretimi için de geniş kapasiteye sahiptir.

Bölgenin üretim kapasitesi göz önüne alınarak ülkeye ortalama yıllık 1,3-1,5 milyon ton buğday üretimi şansı tanıyacağı ve gelecekte tahıl ithalatını azaltacağı beklenmektedir. Karabağ bölgesi için hazırlanacak olan sosyo-ekonomik projelerin, mineraller ve hammadde potansiyeli dahil olmak üzere su temini potansiyeli, elektrik rezervleri, endüstriyel rekreasyon fırsatları, bölgenin mevcut potansiyelinin ayrıntılı bir analizini içereceği düşünülebilir. Bu alanlarda geleneksel olanların yanı sıra birçok yeni üretim ve hizmet sektörü geliştirilerek petrol dışı sektörde ihracat hacmi değerlendirilmesi ve canlandırılması beklenmektedir. Bu açıdan Karabağ'la ilgili tüm gelişim senaryolarında Türkiye de büyük paya sahiptir ("Azerbaycan'ın işgalden kurtarılmış toprakları ile diğer bölgeler arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için beklentiler", 2021).

Bölgede tahıl üretimi için Tekirdağ'da faaliyet gösteren bir tohum firması, Türkiye ile Azerbaycan arasında BTK demiryolu hattında yük taşımacılığında eklenen yeni güzergahta, Turkuaz Ekspresi ile Türkiye'nin Karabağ'da modern teknolojilerle tarım faaliyetlerinin gerçekleştirileceği tarım parkına 600 ton buğday, 300 ton arpa, 50 ton yulaf ile 50 ton yem bezelyesi tohumu olmakla toplamda 1000 ton tohum göndermiştir (Trakya'nın yerli tohumları Azerbaycan'da, işgalden kurtarılan bölgelerde filizlenecek, 2021).

Sonuç olarak Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'nın ardından stratejik bir kazanç elde etmesi, dış politika öncelikleriyle de açıklanabilir. Bölgenin önemini vurgulayan Davutoğlu, Balkanlar ve Orta Doğu'yla birlikte Kafkasya'yı Türkiye'nin "yakın kara havzasında" yer alan bölgelerden biri olarak nitelendirmiştir (aktaran Çelikpala, 2010: 104). Bu sebeple Kuzey Kafkasya'dan İran Körfezine uzanan bu bölgede Türkiye için bir Batı Asya politikası geliştirilmesi zaruri kabul edilmiştir. Nitekim Batı Asya politikası Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkilerini de sıhhatli bir tarzda düzenleyebilmesinin temel şartıdır. Çünkü Türkiye'nin bu bağlantılar arasındaki ilişkiler üzerinde etkili olması, iç ve dış güvenlik parametreleri arasındaki ilişkiler üzerinde farkındalığını arttırmaya ve ekonomik güç alanı oluşturacak kaynakların verimli bir tarzda kullanılmasına fırsat yaratmaktadır. Bu sebepten Kafkaslar, sadece Türkiye'nin yakın çevresi açısından değil, Balkanlar-Orta Doğu-Orta Asya ekseninin bir parçası olmasından dolayı da genel politikaları açısından önemlidir. Kafkaslarda Azerbaycan, Balkanlarda ise Arnavutluk'un istikrarlı ve güçlü bir bölgesel konum kazanması, Türkiye'nin her iki bölgedeki ağırlığını artırabilmesinin, yakın deniz havzası içinde olmakla birlikte sınır-ötesi etkinlik alanları içinde kalan Adriyatik ve Hazar'a yönelik politikalar geliştirebilmesinin temel şartıdır. Bu sebepten Türkiye'nin Kafkaslara bakışında Azerbaycan, merkezi bir konumdadır (Çelikpala, 2010: 104).

Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dönemden farklı olarak, II. Karabağ Savaşı'ndan itibaren artık Güney Kafkasya'nın jeopolitik ortamının belirleyici

aktörlerinden birisine dönüşmüştür. Bu durumda Türkiye, geç de olsa Güney Kafkasya politikasında 1990'lı yıllarda elde edemediği veya kaybettiği stratejiyi yeniden kazanabilmiştir. Burada Türkiye'nin Karabağ Sorunu'ndaki tutumu bölgenin kurtarılması ve istikrarın sağlanmasından yana olurken, çok yönlü bir Kafkaslar politikası uygulanırken yakın kara havzasının diğer bölgeleri arasında bağlantıların kurulmasında Zengezur Koridoru öne çıkmaktadır. Türkiye'nin bölgede önem verdiği iki birbiriyle ilişkili bölgesel jeostratejik öncelikten biri Karabağ olurken, diğeri Zengezur bölgesi ve bu bölge üzerinde açılan Zengezur Koridoru'dur.

5. ZENGEZUR KORİDORU'NUN TÜRKİYE AÇISINDAN ÖNEMİ

Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi, 30 Kasım 1920'de RF Komünist Partisi'nin (RKP) kabul ettiği bir kararla gerçekleşmiştir. Bu kararla Zengezur; Batı ve Doğu Zengezur olarak tanımlanmış ve bir kısmı Ermenistan, bir kısmı da Azerbaycan SSC'nin yönetiminde kalmıştır (Nerimanoğlu, 2019: 177). Zengezur'un Ermenistan'a bırakılması, özellikle Türkiye'nin doğuya açılımını sınırladığı için, RF'nun küçük bir toprak parçasını kullanarak attığı büyük bir stratejik adım olmuştur (Kızıl, 2016: 5). Kısaca Osmanlı Devleti'nin son döneminden bu yana Zengezur stratejik bir bölge olmuştur.



Kaynak: <https://www.cnnturk.com/yasam/zengezur-koridoru-nerede-neden-onemli-zengezur-koridoru-haritadaki-yeri>

10 Kasım 2020'de imzalanan bildiriye, I. Karabağ Savaşı'nda Nahçıvan'la zorla durdurulan iletişim ve ulaşım bağlarının yeniden yapılandırılmasına ilişkin madde de yer almıştır (Seyidov ve Akıncı, 2021: 399). Bu ise sadece Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile bağlantısının sağlanması açısından değil, aynı zamanda Türkiye'nin de bölgedeki ekonomik gelişmelerde daha etkin rol alması açısından büyük önem taşımaktadır. Zengezur Koridorunun açılmasıyla birlikte inşa edilecek demir yolunun Bakü, Tiflis, Kars güzergâhını takip eden hattan daha kısa olması bekleniyor (Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayan koridor: Zengezur

2021, 15 Haziran). Koridor Macaristan'dan Çin'e kadar uzanan bir coğrafyada 1,1 trilyon doları aşan nominal GSYİH ile Türkçe konuşan ülkeleri birleştirecek stratejik ve ekonomik bir koridor niteliğindedir ("Zengezur Koridoru bölge için büyük stratejik öneme sahip", 2021).

Diğer taraftan, Çin 2013 yılında ilk adımları atılan BKBY girişimi ile tarihi ipek yolunu yeniden canlandırmayı hedeflemektedir. Bu projeye dair bazı altyapı çalışmaları Türkiye'den geçmektedir. Bunlar; Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Marmaray, Çanakkale 1915 köprüsü ve otoyoludur. BTK demiryolu da Bir Kuşak projesinde önemli bir altyapı ayağıdır. Son olarak Zengezur Koridoru'nun bu altyapılara eklenmesiyle birlikte proje tamamlanmaktadır (Altun vd, 2021: 90). Sonuç olarak BKBY, Çin dış politikasının en önemli önceliklerinden birisi olmakla birlikte, temel misyonunun Çin'den Avrupa'ya kadar projede yer alacak üye ülkeler arasında engelsiz ticaret ortamını yaratmak olması sebebiyle Zengezur Koridorunun önemini daha da arttırmaktadır (Okur, 2017: 51).

Ayrıca BKBY Projesi, Türkiye'ye, Şangay İş Birliği Örgütü (ŞİO) ve Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi projelerde öncelikle gözlemci üye ve ardından tam üyelik konularında adım atmasına fırsat tanınması açısından da önemlidir. Dahası Proje'nin Türkiye'nin hem Asya ve Avrasya ülkeleri ile ticaretini artırması, hem de jeostratejik ve ekonomik konumunu güçlendirmesi beklenebilir. Bu yönüyle Proje Türkiye'nin bölgesel işbirliği potansiyelini de arttırmaktadır (Altun vd. 2021: 93). Proje'nin Hazar'dan Avrupa'ya uzanan petrol ve doğal gaz boru hattı sisteminin işleyişini kolaylaştırması da başka bir artıstır. Bu bağlamda BKBY Projesi, Zengezur koridorunu ABD, AB, RF ve Çin'in enerji tedarik operasyonları için kilit hale getirmektedir.

Bu çerçevede Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik jeoekonomik hedeflerin Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle ile mevcut ilişkilerine alternatif olarak değil, çok yönlü dış politikanın gereği olarak tasarlandığı ve bölge ülkeleriyle ekonomik işbirliğini stratejik düzeye taşındığını görmekteyiz (Budak, 2013: 138). Bu bağlamda Türkiye, Dağlık Karabağ Savaşı'nı takiben Azerbaycan zaferini dış politikada bir kazanım olarak değerlendirmektedir (Patan ve Tüfekçi, 2020: 32). Bu kazanımın en önemli boyutu ise ulaşım konusunda elde edilecek yeni fırsatlardır. Zira hızlı bir küreselleşme sürecinde bulunan dünyamızda arz kaynağı ülkelerle talep merkezlerinin çeşitli taşıma yollarıyla ve en önemlisi boru hatlarıyla birbirine bağlanmasını zorunlu hale getirmiştir. Çünkü boru hattı taşımacılığı gerek kara gerekse de deniz taşımacılığına göre yatırım maliyeti daha yüksek olmasına rağmen, diğer taşıma şekillerinden daha emniyetli, daha ekonomik ve daha süratli olması sebebiyle yapılan yatırımı kısa sürede geri ödemektedir (Zengin ve Esedov, 2009: 98). Bu sebeple Batılı ülkelerin de desteklediği yeni ulaşım koridoru programında Türkiye de aktif rol almaktadır.

Bu bağlamda Batılı ülkeler de Türkiye gibi doğuya açılmak için Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridorunu tek güvenli koridor olarak değerlendirmektedirler. Fakat 2008 yılında yaşanan Rus-Gürcü Savaşı, Batılı ülkeler ve Asya'yı birbirine bağlayan Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan

koridorunun güvenliğini önemli derecede sarsarak, Batılı ülkelerin ve Türkiye'nin, Gürcistan'a alternatif olabilecek yeni bir güvenli ticaret koridoru arayışına girmelerine sebep olmuştur (Wakızaka, 2021: 36; Kasım, 2009: 192). Bu kapsamda 2009 yılında Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin ardından sınırların açılması öngörülse de gerçekleştirilememiştir. Fakat AB'nin gerçekleştirmeğe çalıştığı ulaşım ve enerji projelerinin çeşitlendirilmesi politikası II. Karabağ Savaşı'nın ardından Türkiye-Azerbaycan tarafından ileri sürülen Zengezur Koridoru projesiyle devam ettirilmeye çalışılıyor denilebilir. Lakin Batı ve RF arasındaki gerginlik yükseldikçe, RF da Zengezur Koridoru projesini ertelemeye çalışmıştır. Ermenistan hükümeti, 2021 yılının Temmuz ayında gerçekleşen RF, Azerbaycan ve Ermenistan'ın başbakan yardımcılarında oluşan komisyonda Zengezur Koridoru'nun açılmasının görüşülmediğini vurgulamış, ayrıca Azerbaycan hükümetinin konu ile ilgili açıklamalarını inkâr etmiştir (Baku, Yerevan, Moscow not discussing opening of Zangezur corridor, Armenian PM insists, 2021). RF Dışişleri Bakanlığı Enformasyon ve Basın Bölümü Müdür Yardımcısı olan Aleksey Zaytsev ise Zengezur Koridoru projesinden bahsederken, Ermenistan ile Azerbaycan arasında karşılıklı olarak kabul edilebilir anlaşmalara varılması gerektiğini vurgulamıştır (“Russian MFA: Moscow continues to work on the release of Armenian POWs, 2021”). Böylece RF, başlangıçta Zengezur Koridoru'nun açılmasını desteklerken daha sonra siyasal ortam değiştikçe koridorun ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılması konusunda isteksiz davranmaya başlamış, projenin başlatılması için hem Azerbaycan hem de Ermenistan'ın razı olması gerektiğini öne sürerek projeyi ertelemeye çalışmıştır (Wakızaka, 2021: 44). Fakat hala bu çerçevede tartışmalar sürmektedir. Zira yeni dönemde yaşanan RF-Ukrayna savaşı nedeniyle Batılı ülkelerin ambargolarına maruz kalan RF artık Ukrayna üzerinden ulaşımın imkânsızlığı sebebiyle Güney Kafkasya'da yapılacak alternatif bir ulaşım projesine mecbur kalabilir. Türkiye ise bu durumu bir fırsat olarak değerlendirerek II. Karabağ Savaşı sonrasında anlaşma metninde vaad edilen ancak ertelenen Zengezur Projesinin gerçekleştirilmesi için somut adımlar atabilir.

Sonuç olarak bölgenin önemini yorumlarken denilebilir ki; SSCB'nin yerine kurulan RF, bölgede jeopolitik olarak etkili bir devlet olmaya devam etmektedir. RF eski SSCB devletlerinin Batı'ya ve Türkiye'ye yönelik politika izlemelerine olumlu yaklaşmamış ve siyasi olarak bu bölgedeki devletleri baskı altında tutmaya çalışmıştır. Bu bölge, Türkiye ve Azerbaycan için kapalı kalmıştır. Fakat II. Karabağ Savaşı'nın ardından bölgede istikrarlı bir ortam oluşmasının Türkiye açısından yeni işbirliklerinin önünü açtığı söylenebilir. Şüphesiz Zengezur Koridorunun da açılmasıyla, Türkiye'nin Güney Kafkasya devletleri ile iş birliğini genişletmesinin önü daha da açılacaktır. Bu noktada Türkiye'nin, “Kafkas İttifakı” çerçevesinde Güney Kafkasya'da etnik, ırksal sorunların ve uluslararası çatışmaların çözülmesi doğrultusunda daha aktif bir dış politika sergileyeceği yorumu yapılabilir.

Türkiye'nin Ermenistan ile sınırlarını açacağına dair medyaya yansıyan bilgiler bu bağlamda değerlendirilebilir.

Sonuç

Türkiye-Azerbaycan sınırındaki Zengezur bölgesinin Ermenistan'a bırakılmasıyla Nahçıvan'ın dışa açılımının engellenmiş olması ve Karabağ'ın işgal altında olması nedeniyle, 2020 yılına kadar Türkiye ile Hazar Havzası devletleri arasında doğrudan bir sınır bağlantısı olamamıştır. Dahası Dağlık Karabağ Sorunu'nun sürmesi, Güney Kafkasya'daki işbirliği imkânlarını büyük oranda engellemekteydi ve Ermenistan'ın da, Türkiye ve Azerbaycan ile ticari ve diplomatik bağlarını geliştirememesine neden olmaktadır. Bu bağlamda makalede, 2020 yılında Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a siyasi ve hukuki çerçevede askeri destek vermesine gerekçe oluşturan en önemli sebeplerin büyük oranda Türkiye'nin bölge ve Azerbaycan ile artan ekonomik işbirliği bağlamında değerlendirilebileceği gösterilmeye çalışıldı. Bu sebeplerden en önemlileri 1) Türkiye'nin ve AB'nin, Orta Asya ve Çin ile ekonomik ilişkilerinde İpek Yolu, Lapis-Lazuli ve TRACECA projelerinde Azerbaycan'ın merkezi konumda olması, 2) Azerbaycan'ın 1990'lı yıllardan farklı olarak günümüzde BTC, BTE, TAP ve TANAP, gibi enerji projeleriyle Türkiye'nin ve AB'nin enerji arz güvenliğini sağlaması ve 3) bu ekonomik bağlantıların sürdürülebilmesi için Türkiye'nin Azerbaycan ile siyasi ilişkilerinin devam ettirilmesi gerekliliği olarak sıralandı.

Diğer taraftan 27 Eylül 2020 yılında gerçekleşen II. Karabağ Savaşı'nın ardından Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini olumlu ve olumsuz yönde etkileyen çeşitli faktörlerden de bahsedilebilir. Olumsuz faktörler arasında 10 Kasım 2020 Anlaşma metninde Türkiye'nin çözümün tarafı olduğuna dair hiçbir ibare yer almaması ve Laçın Koridoru'nun denetimi konusunda Rus varlığının süresi ve yetkisi bakımından belirsizlik olması sayılabilir. Buna karşılık olumlu faktörler arasında Türkiye'nin çözümün tarafı olduğuna dair hiçbir ibare yer almasa da 10 Kasım 2020 bildirisinin 5. Madde'sinde Türkiye'nin "barış gücü merkezinde" RF'yla birlikte yer alacağına belirtilmesi ve içinde Fransa ve ABD'nin de olduğu Minsk Grubu'nun devre dışı bırakılmış olmasının bölgenin kaderinin Türkiye ve RF arasında sürdürülecek müzakereler neticesinde şekilleneceğine dair işaretler vermesi gelmektedir.

II. Karabağ Savaşı'nın sonunda gündeme gelen Zengezur Koridoru'nun ulaşım alternatifi oluşturacak bir proje olarak öne çıkması da dikkat çekicidir. Zengezur Koridoru Projesi Türkiye açısından her şeyden önce Çin, Orta Asya devletleri, AB devletleri ve Türkiye'yi birleştirebilecek bir proje anlamına gelmektedir. Zengezur Koridoru'nun Türkiye açısından önemi, Türkiye'nin sadece Orta Asya devletleri ile kesintisiz irtibat kurabilmesini değil aynı zamanda bu devletlere daha hızlı ve daha güvenli ulaşım sağlayabilmesini ve dolayısıyla enerji de dâhil olmak üzere ticari maliyetlerin düşürülmesini mümkün kılacak olmasıdır. Ayrıca Zengezur Koridoru'nun açılması kararı,

Türkiye'nin Azerbaycan, Çin ve Orta Asya devletleri ile irtibatında RF'na alternatif olması ve böylece Türkiye'nin bölgede siyasi etkinliğini artırması anlamına da gelmektedir. Diğer taraftan, Türkiye'nin Dağlık Karabağ Sorununun çözülmesine destek sağlaması ve Zengezur koridorunun açılması konusu, Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini artırmakla beraber elbette bunun sürdürülebilirliği Türkiye-RF uzlaşısının devam ettirilmesi ve RF-Azerbaycan ilişkilerindeki ılımlı havanın sürdürülmesine de bağlı olacaktır. Fakat koridorun açılmasını engelleyen en önemli faktör RF'nun Ermenistan'ın bu koridor vasıtasıyla Türkiye'ye açılacak olmasına olumlu yaklaşmamasıdır. Zira Ermenistan'ın Türkiye sınıрыyla Batı'ya açılması, RF açısından Ermenistan'ın tampon devlet olarak kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca RF bu koridorun açılmasını, kendi topraklarından geçerek Çin ve AB devletlerini birleştiren yol projelerine alternatif oluşturması sebebiyle de pek istememektedir. Dolayısıyla zamanla, Türkiye ve RF'nun bölgedeki çıkarlarında yaşanabilecek çatışmalar Zengezur Koridorunun açılmasını geri plana atabilir. Fakat bu koridor, AB'nin enerji güvenliğini sağladığı için, AB devletleri de Türkiye'nin bölgede siyasi mevcudiyetini desteklemektedir. AB, RF ve Türkiye arasında yapılan üçlü uzlaşının sonucunda proje gerçekleştirilebilir. Bu yönüyle Koridorun açılması meselesi sadece Azerbaycan ve Ermenistan'a bağlı kalmamaktadır. Böylece bölgenin enerji güvenliği, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini aşan uluslararası bir nitelik de taşımaktadır.

Yazar Katkısı: Vüsal Halilzade %50, Hayriye Asena Demirel %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Vüsal Halilzade %50, Hayriye Asena Demirel %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

Akbaş, F. ve Ürün, E. (2016). Enerji güvenliği: Bölgesel enerji merkezi Türkiye. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, özel sayı, ss. 103-113.

Aksoy, M. (2021). Rusya'nın Bölgesel Güç Perspektifleri Bağlamındaki Faaliyetleri. (ed) Kökberk Durmaz, Küreselden Yerele 21. Yüzyılda Siyaset. İksad yayınevi.

- Altun, N., İpek, K. ve Özbaysal, T. (2021). Adım Adım Yeni Dünya Düzeni: Çin BKBY Projesi. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 8(26), ss.81-93.
- Aras, O. N., Suleymanov, E. ve Hasonov, F. (2013). Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nden Ekonomik ve Stratejik Beklentiler. *Munich Personal Repec Archive*, ss. 991-998.
- Asker, A. (2021). Güney Kafkasya'nın Güvenliği ve II. Karabağ Savaşı'nın Düşündürdükleri, Rumeli Üniversitesi, 25-26 Mart 2021 İstanbul Rumeli Üniversitesi Uluslararası Güvenlik Sempozyumu, Tam Metin ve Özet Kitabı (Editörler: Sinem Yüksel Çendek, Armağan Örki), İstanbul Rumeli Üniversitesi. ss. 98-102.
- Asker, A. ve Özpinar, Z. (2021). Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10(1), ss.83-106.
- Ataman, M. (2003). Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2), ss.49-64.
- Azerbaycan: Türk şirketleri, Dağlık Karabağ için 3.8 milyar dolarlık projeler önerdi. (2021). Erişim Tarihi: 3 Haziran 2022. <https://tr.sputniknews.com/20211214/azerbaycan-turk-sirketleri-daglik-karabag-icin-38-milyar-dolarlik-projeler-onerdi-1051755384.html>
- Azerbaycan'ın işgalden kurtarılmış toprakları ile diğer bölgeler arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için beklentiler. (2021). Erişim Tarihi: 3 Haziran 2022. <https://yesiligdir.com/haber/detay/27788>
- Bağırzade, E. (2011). Bağımsızlığının 20. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomisi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (15). ss.277-312.
- Baku, Yerevan, Moscow not Discussing Opening Of Zangezur Corridor, Armenian PM Insists, (2021). Erişim Tarihi: 5 Haziran 2022. <https://tass.com/world/1314275>
- Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı. (2020). Erişim Tarihi: 5 Haziran 2022. https://azertag.az/xeber/Baki_Tbilisi_Ceyhan_neft_boru_kemeri_nin_istismara_verilmesinden_14_il_kechir-1534957
- Beşikçi, A. (2016). Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16 (2). ss.237-252.

- Budak, T. (2013). Orta Asya'da Küresel Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye. *Bilge Strateji*, 5(9). ss.125-142.
- Caşın, H. (2012). Türk Dış Politikası Açısından Kafkasya ve Orta Asya, Erişim Tarihi: 10.12.2014
http://www.hazar.org/UserFiles/yayinlar/MakaleAnalizler/Hazar_02_Makale8.pdf,
- Çelikpala, M. (2010). Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 7(25). ss.93-126.
- Çeliksoy, E. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa'nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 6(4). ss.126-133.
- Dağlık Karabağ: Ateşkes anlaşması sonrası Türkiye'nin rolü ne olacak, arka planda neler yaşandı? (2020). Erişim Tarihi: 6 Haziran 2022.
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432>
- Ekşi, M. (2009). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitiğe. *Avrasya Etüdüleri*. 36(2). ss.95-112.
- Enerji Savaşları: ABD-Rusya. (2019). Erişim Tarihi: 5 Haziran 2022.
<http://www.gundem.be/yazarlar/konuk-yazarlar/enerji-savaslar-abd-rusya/>
- Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. (2020). Erişim Tarihi: 7 Haziran 2022.
2020 Yılı Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu.
- Ercan, M. (2011). Avrupa Birliği'nin Enerji Politikasında Türkiye'nin Önemi. *Akademik Bakış Dergisi*. (25). ss.1-11.
- Erdoğan, N. (2017). TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 10(3). ss.10-26.
- Erol, M. ve Emre, O. (2011). Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim. *Gazi Akademik Bakış*. 4(8). ss.13-38.
- Furuncu, Y. (2018). TANAP'ın Orta Asya ve Avrupa Enerji Pazarlarına Etkisi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 25(2). ss.543-561.

Gökçe, M. (2011). Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*. 6(1). ss. 1140-1154.

Haberler.com (2021) 3+3 formatındaki bölgesel iş birliği platformu. Erişim Tarihi: 16 Haziran 2022. <https://www.haberler.com/gurcistan-3-3-formatindaki-bolgesel-is-birligi-14587918-haberi/>

Hasanoğlu, M., Memmedov, A., ve Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*. 3(3). ss.522-529.

İnaç, H. (2021). Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Soyo-Politik Analizi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*. 3(3). ss.509-521.

İnternet Haber (2022) Avrupa için en cazip seçenek. Erişim Tarihi: 5 Haziran 2022. <https://www.internethaber.com/avrupa-icin-en-cazip-secenek-turkiye-dev-projelerle-iki-kez-kazaniyor-2241513h.htm>

Kasım, K. (2009). *Soğuk savaş sonrası Kafkasya*. USAK Yayınları.

Kızıl, Ö. (2016). Zengezur Koridoru'ndan Azez'e, Türk Dünyası'nda Yapay Set Krizi. Erişim Tarihi: 17 Haziran 2022. https://www.academia.edu/32437309/%C3%96m%C3%BCr_KIZIL_Zengezur_Koridorundan_Azeze_T%C3%BCrk_D%C3%BCnyas%C4%B1nda_Yapay_Set_Krizi

Kocaman, M. (2015). SSCB'nin Dağılması ve 11 Eylül Olaylarıyla Değişen Türkiye'nin Kafkasya Politikası. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8(4). ss.97-112.

Laçiner, S., Celalifer-Ekinci, A., ve Kılıç, G. (2009). AB-Türkiye İlişkileri ve Avrupa'nın Enerji Güvenliği. İçinde Osman Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacı Necefoğlu (der) Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Sempozyum Tebliğleri, Ankara: USAK Yayınları. 2010 ss.137-155.

Macit, N. (2020). Bölgesel ve Etki Merkezli İki Devlet: Türkiye ve Rusya. I. Uluslararası Sovyet Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı.

Memmedli, E. (2017). Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkilerinde Enerji Faktörü. *Akademik Bakış*. (61). ss.206-215.

- Nerimanoglu, H. (2019). Zengezur: 100 Soru, 100 Cevap. Bakü: QHT Neşriyatı.
- Oktay, H. (2012). Türk Dış Politikasında 41 Kriz. Haydar Çakmak (der). *Azerbaycan Krizi*. Kripto Yayınevi. ss.365-374.
- Okur, M. (2017). Bir Kuşak, Bir Yol Projesi'nin Jeopolitiği, Türk Kuşağı ve Uygurlar. *Akademik Hassasiyetler*. 4(8). ss.45-55.
- Oran, B. (1996). Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 51(01). ss. 354-270.
- Özdemir, L. (2021). Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat ve Türkiye'nin Rolü. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*. 11(2). ss.81-107.
- Özdemir, U. (2021). Türkiye'de Yayın Yapan Yabancı Haber Sitelerinin Dağlık Karabağ Savaşına Bakış Açısı. *Communication and Technology Congress Bildiri Kitapçığı*. ss.683-691.
- Özgen, C. (2021). 44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşı'nın Askeri Açından Analizi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 7(1). ss.104-123.
- Paşa. E. (2021). Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar ve Çözüm Süreci. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 7(1). ss.192-215.
- Paşinyan: Türkiye'den 150 üst rütbeli asker Azerbaycan saflarında savaşıyor. (2020). Erişim Tarihi: 8 Haziran 2022. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/24639/pasinyan-turkiye-den-150-ust-rutbeli-asker-azerbaycan-saflarinda-savasiyor/>
- Patan, R. ve Tüfekçi, Ö. (2021). Çok Yönlü Dış Politika Arayışında Türkiye. Özgür Tüfekçi (der) Karadeniz: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler. ss.13-51.
- Russia, Turkey have common objective in Karabakh. (2020). Erişim Tarihi: 8 Haziran 2022. <https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/russia-turkey-have-common-objective-in-karabakh/2041871>
- Russian MFA: Moscow continues to work on the release of Armenian POWs, (2021). Erişim Tarihi: 8 Haziran 2022. <https://news.am/eng/news/665311.html>

- Salmanov, E. (2020). Türkiye-Azerbaycan ilişkileri kapsamında uluslararası güvenlik sorunlarına ortak yaklaşım. Erişim Tarihi: 8 Haziran 2022. <https://irs-az.com/sites/default/files/2021-01/46-58.pdf>
- Semercioğlu, H. (2020). *Yeni Dünya Düzeninde Türk Dış Politikası: Türkiye-Rusya İlişkileri Örneği*, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- Seyidov, M. ve Akıncı, A. (2021). Nahçıvan'ın Varlık Mücadelesinde Türkiye. *International Journal of Disciplines Economics and Administrative Sciences Studies*. 7(30). ss.395-401.
- Suyundikov: (2021). Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5(1). ss.132-145.
- Şuşa'daki zorlu projeleri Türk şirketleri Cengiz İnşaat ve Kolin İnşaat üstlendi. (2022). Erişim Tarihi: 4 Haziran 2022. <https://www.superhaber.tv/susadaki-zorlu-projeleri-turk-sirketleri-cengiz-insaat-ve-kolin-insaat-ustlendi-haber-343819>
- TAP ile Avrupa'ya ihraç olunan Azerbaycan gazının hacmi 10 milyar metreküp oldu, (2020). Erişim Tarihi: 10 Haziran 2022. <https://azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/tap-ile-avropaya-neql-olunan-azerbaycan-qazinin-hecmi-10-milyard-kubmetre-catib-1647515530>
- Tarcan, B., Akgüller, H. ve Işık, K. (2018). Ahmet Davutoğlu Dönemi Türk Dış Politikası. *Econder*. 2(2). ss.250-271.
- Tavkul, U. (2007). *Kafkasya Gerçeği*. Selenge Yayınları.
- Trakya'nın yerli tohumları Azerbaycan'da, işgalden kurtarılan bölgelerde filizlenecek. (2021). Erişim Tarihi: 13 Haziran 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/trakyanin-yerli-tohumlari-azerbaycanda-isgalden-kurtarilan-bolgelerde-filizlenecek/2400713>
- Tuncel, K. (2020). Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler. <https://avim.org.tr/tr>.
- Turkey-Russia Partnership in the War over Nagorno-Karabakh. (2020). Erişim Tarihi: 13 Haziran 2022. <https://www.swp-berlin.org/en/publication/turkey-russia-partnership-in-the-war-over-nagorno-karabakh>

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun. (15 Nisan 1993).) Erişim Tarihi: 15 Haziran 2022. <https://www.kanunum.com/files/3903-2.pdf>

Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayan koridor: Zengezur (2021)
Erişim Tarihi: 14 Haziran 2022.
<https://www.trthaber.com/haber/dunya/turkiye-ile-azerbaycani-birbirine-baglayan-koridor-zengezur-585249.html>

Türkiye ve Azerbaycan arasında Şuşa Beyannamesi imzalandı. (2021).
Erişim Tarihi: 16 Haziran 2022.
<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cumhurbaskani-erdogan-susada-1844603>

Türkiye-Azerbaycan siyasi ilişkileri. (2019). Erişim Tarihi: 9 Haziran 2022.
<https://ankara.mfa.gov.az/az/content/97/ikiterefli-siyasi-elaqeler>

Wakızaka, K. (2021). Rusya'nın Türkiye-Ermenistan Sınırına Yaklaşımının Dönüşümü ve Nedeni?. İçinde Kökberk Durmaz (der), *Küreselden Yerele 21. Yüzyılda Siyaset*. İksad yay. ss.25-48.

Yakupzade, M. (2010). Asrın Anlaşması'nın Ülkemizin İhrac İmkânına Katkısı. "Halk Gazetesi", 227

Yazar, Yusuf, (2011), Enerji İlişkileri Bağlamında Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi, http://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/enerji_raporu.pdf 05.03.2016.

Zengezur Koridoru bölge için büyük stratejik öneme sahip. (2021). Erişim Tarihi: 14 Haziran 2022. <https://xalqgazeti.com/az/news/73652>

Zengin, A. (2021). II. Karabağ Savaşı'nda Türk Kazanımları. *Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü*, (3). ss. 46-49.

Zengin, E. ve Esedov, A. (2009). Türkiye ve Azerbaycan Örneğinde Boru Hatları Ulaştırmasının Çevre Üzerindeki Etkileri. *Zonguldak Karaelmas University Journal of Social Sciences*. 5(9). ss. 97-108.

Extended Abstract

In this article, by tracing Türkiye's changing policies from the 1990s to the 2020s towards the South Caucasus region, which is of great geopolitical, geostrategic and geoeconomic importance, the relationship between Türkiye's energy cooperation in the Caucasus and its attitude towards the Nagorno-

Karabakh conflict is tried to be revealed. It is argued in the article that there are three main factors influencing Türkiye's attitude towards the Karabakh Problem during the period between I. and II. the Karabakh Wars: 1) Türkiye's increasing energy cooperation, especially with Azerbaijan, in the context of its search for new energy alternatives; 2) eliminating the threat elements that may occur in the countries near its border; 3) the desire to increase its influence in the South Caucasus geography, which has the means of transportation to China and Central Asia. The first of these factors is focused on. The main argument of the article is that while Türkiye did not or could not get involved much in Azerbaijan and especially in the Nagorno-Karabakh conflict in the post-Cold War period, its active intervention in the II. Karabakh War largely related to maintaining its energy cooperation in the region (BTC, BTE, TANAP, TAP) and ensuring energy security which can be evaluated within the framework of the liberal interdependence approach. In the article, it has been claimed that by intervening in the II. Karabakh War, which broke out in 2020 when Türkiye's natural gas imports from Azerbaijan reached the highest rate, Türkiye became more willing to resolve the Karabakh Problem.

Accordingly, in the first part of the article, internal and external factors affecting Türkiye's attitude in the I. Karabakh War is discussed. The following factors can be listed among the internal factors that affected Türkiye's failure to provide military support to Azerbaijan in the I. Karabakh War: the thought of not creating a new Cyprus problem, its unwillingness to attract the reaction of the West and Russia, and the fact that the Turkish economy was not very bright at that time. The most important of the external dynamics is undoubtedly the fact that the USSR still maintained its geopolitical influence in the Caucasus despite its collapse, and the RF, which was disturbed by Azerbaijan's policy towards the West during its search of independence in the 1990s, applied political and military power to Azerbaijan hindering its relations with the West. The fact that the USA needs Russia to ensure stability in Eurasia also increased the influence of the Russian factor.

In the second part, Türkiye's changing policies is discussed depending on the changing conjuncture after the I. Karabakh War. In this context, it can be said that the emergence of new countries in the Caucasus and Central Asia after the Cold War offers Türkiye a wide range of action and the West's support for Türkiye's prominence as a model country strengthens Türkiye's hand even more (Erol and Emre, 2011:32). Moreover, the end of the I. Karabakh War brought an end to the instability in the Caucasus, which negatively affected Türkiye economically and politically, and created opportunities for Türkiye's economic relations with the Caucasian states (Tavkul, 2007: 52). It can be said that the Gulf War and the oil crisis at the end of the 1980s caused markets such as the Caucasus and Central Asia to gain importance for Türkiye (Kocaman, 2015:101) increased Türkiye's willingness to use these opportunities. In addition, the emergence of some important changes in Türkiye's foreign policy at the end of the 1980s caused

changes in Türkiye's foreign policy applied to the region after the I Karabakh War.

In the third part, Türkiye's search for energy alternatives is emphasized. The Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline completed in 2005 and the Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) pipeline, whose Phase-II part was completed in 2007, increased Türkiye's importance in the energy market, while also turning Türkiye into a strategic country for the EU. Trans-Anatolian Petroleum Pipeline (TANAP), which became operational in 2018, has made a significant change in the route of transporting the gas extracted from the Caspian Sea to Europe, turning Azerbaijan into an important energy partner for Türkiye and making Türkiye an important state in the export of Azerbaijani gas to Europe. The Trans Adriatic Petroleum Pipeline (TAP), which became operational in 2020, has transformed Azerbaijan and Türkiye into a reliable strategic energy partner for European states by delivering Azerbaijani natural gas to Italy (Hasanoğlu, Memmedov and Maharramov, 2020: 526). Due to the increase in gas imports from Azerbaijan since 2019, Türkiye's dependence on Russian and Iranian gas has decreased and Türkiye's natural gas imports from Azerbaijan reached the highest rate in 2020.

In the fourth part, by discussing the developments that threaten Türkiye's energy security in the Caucasus, such as the 2008 Russia-Georgia War and the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, the relationship between Türkiye's active intervention in the II. Karabakh War and the continuation of existing energy cooperation and ensuring energy security is tried to be revealed. One of the most important dimensions of Armenia's attack on the Tovuz region of Azerbaijan in order to seize the Azerbaijan-Georgia border on July 12, 2020 (Asker and Özpınar , 2021:87) is that, the conflicts took place in the region where the BTC oil pipeline, Baku-Tbilisi-Kars railway and the South Caucasus natural gas pipeline, which is the beginning of TANAP, has been passing. (Tuncel, 2020). In the II. Karabakh War, triggered by the events of July 2020, Türkiye's effective support to Azerbaijan and helping Azerbaijan to regain this strategic region can be explained by the fact that the solution of the Karabakh Problem gained more importance for Türkiye after the BTC, BTE, TANAP and TAP projects came into effect.

In the last part of the article, both the advantages that Türkiye gained in the region after the II. Karabakh War and the importance of the opening of the Zangezur corridor for Türkiye are discussed.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU DIŞ BORÇLANMAYA İTEN NEDENLER VE DIŞ BORÇLARIN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA ETKİLERİ

Niyazi GÜMÜŞ*

Öz

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten nedenler ve dış borçların Osmanlı İmparatorluğu'na etkileri değerlendirilmiştir. Yapılan incelemelerde Osmanlı Devleti'nin 17. Yüzyılda üst üste kaybedilen savaşlar neticesinde toprak kaybı yaşadığı, savaşların finansmanı ve ödenen savaş tazminatlarının Osmanlı'nın ekonomik yapısını bozduğu tespit edilmiş, bütçe açık vermeye başlamış ve bu açık savaş yıllarında daha da sürekli artış göstermiştir. Ayrıca bazı devletlerin kaşkırtmalarıyla veya çeşitli sebeplerle ülke içinde çıkan ayaklanmalar Osmanlı devletini yıpratmış, isyanları bastırmada bazen zorluklar yaşayan Osmanlı dış devletlerden yardım almak durumunda kalmıştır. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ordusuyla Kütahya'ya kadar gelmesi neticesinde Osmanlı Rusya'dan yardım istemiş, daha sonra İngiltere devreye girerek ayaklanmayı bastırma karşılığında Osmanlı'dan ticari imtiyaz istemiştir. İngilizler'e verilen ticari imtiyaz zamanla diğer Avrupa devletlerine de verilerek devletin ekonomik bağımsızlığını sarsmaya başlamıştır. Kapitülasyonlar neticesinde bazı Avrupa ülkelerine verilen tavizler Osmanlı'nın dış ticaret açığını büyütüştür. İlk kez 1854 yılında Kırım Savaşı'nın finansmanı için yapılan dış borçlanmayı diğer borçlanmalar izlemiştir. O günün şartlarında Osmanlı yüksek maliyetlerle borçlanmış, dış piyasalardan borç almak için tavizler verilmek zorunda kalmıştır. Verilen tavizler ise Osmanlı Devleti'nin borç sarmalına girmesine, ekonomik bağımsızlığının yitirilmesine neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'na borç veren devletler ülke içinde ayrılık hareketlerini de destekleyerek Osmanlı'nın dağılma sürecini hızlandırmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bütçe Açıkları, Dış Borçlar, Kapitülasyonlar.

* Dr. Öğretim Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Savunma Araştırmaları Bölümü, gumusniyazi@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3928-6937>

THE REASONS FORCING THE OTTOMAN EMPIRE TO FOREIGN BORROWING AND THE EFFECTS OF FOREIGN DEBT ON THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

In this study, the reasons that pushed the Ottoman Empire to foreign debt and the effects of foreign debt on the Ottoman Empire were examined. It was found in the study that the Ottoman Empire lost land as a result of the wars that were lost one after another in the 17th century. The financing of the wars and the war reparations paid disrupted the economic structure of the Ottoman Empire. Ottoman budgets started to give deficit and this deficit increased even more during the war years. In addition, the uprisings that broke out in the country due to the provocations of some states or for various reasons damaged the Ottoman state, and the Ottoman Empire, which sometimes had challenges in suppressing the rebellions, had to seek assistance from foreign states. As the governor of Egypt, Kavalalı Mehmet Ali Pasha, came to Kütahya with his army. In addition, the Ottomans asked for help from Russia, and then England stepped in and demanded commercial concessions from the Ottomans in return for suppressing the uprising. The commercial concession given to the British was given to other European states in time, and the economic independence of the state began to be harmed. As a result of the capitulations, concessions given to some European countries enlarged the foreign trade deficit of the Ottoman Empire. Other borrowings followed the first foreign borrowing made in 1854 to finance the Crimean War. According to the conditions of the day, the Ottoman borrowed at high. Concessions had to be made in order to borrow money from foreign markets, and the concessions caused the Ottoman Empire to fall into a debt spiral, to lose its economic independence. The states that lent to the Ottoman Empire also supported the secession movements within the country and accelerated the disintegration process of the Ottoman Empire.

Keywords: *Ottoman Empire, Budget Deficits, Foreign Debt, Capitulation.*

Giriş

Devletler iç kaynakların yetersiz olduğu bazı durumlarda çeşitli nedenlerle dış borçlanmaya gidebilirler. Alınan borçların geri ödeme dönemlerinde zorluklarla karşılaşmamak için verimli alanlarda kullanılması gerekir. Dış borçlar etkin kullanıldığında ülke ekonomileri üzerinde olumlu katkılar sağlarken, etkin kullanılmadığı durumlarda borçlanan ülkeleri ekonomik ve siyasi yönden olumsuz yönde etkilemektedir. Borçlu ülkelerin dış borçlarının artması bu ülkeleri borç aldıkları devletlerin öne sürdüğü şartları kabul etmek zorunda bırakıp, onlara bağımlı hale getirmektedir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda da görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ülkelerinden borç almasının bedelini verilen kapitülasyonlar neticesinde vergi gelirlerinde azalma ve gelirlerinin bir kısmına Duyun-u Umumiye tarafından el konulmak suretiyle ekonomik bağımsızlığının kaybedilmesi ve sömürülmesiyle ödemiştir.

16. yüzyılın sonlarına kadar refah içinde yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda üst üste kaybedilen savaşlar toprak kaybına ve devletin savaşların finansmanı için yaptığı yüksek harcamalar bütçe

açıklarına neden olmuştur. 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşmasıyla başlayan gerileme 18 ve 19. yüzyıllarda çeşitli cephelerde yapılan savaşlar, iç karışıklıklar nedeniyle devam etmiştir (Özdemir, 2009: 3). Osmanlı İmparatorluğu savaş giderlerini önceleri bütçe veya iç kaynaklarıyla karşılamaya çalışmıştır. Bu dönemde Galata bankerlerinden elde ettiği kredilerle finansman ihtiyacını karşılamıştır. Zamanla iç kaynaklar da yetersiz kalınca dış kaynak arayışına başlamıştır. İlk dış borçlanmasını Rusya ile yapılan Kırım Savaşı'nın finansmanı için 1854 yılında yapmış (Özdemir, 2009: 46), bu borçlanmayı diğer borçlanmalar izlemiştir.

1876 yılında devlet borçlarını ödeyemeyeceğini bildirmiş, 1881 yılında imzalanan Muharrem Kararnamesi ile borçlar yapılandırılmış, Duyun-u Umumiye Osmanlı'nın bazı gelirlerine el koyarak alacaklıların alacaklarını tahsil etmelerine aracılık ederek kısmen mali bağımsızlığın da kaybedilmesine neden olmuştur.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten sebepleri ve dış borçların Osmanlı İmparatorluğu'na etkilerini araştırmaktır. Osmanlı İmparatorluğu hangi nedenlerle borçlanmak zorunda kalmış ve borç veren devletlerin Osmanlı'ya ne gibi şartlar ileri sürdüğünü incelemektir. Konu, Osmanlı İmparatorluğu'nun borç veren devletlerin ileri sürdükleri şartları kabul etmek zorunda kalması, bu durumun devlet otoritesinin zayıflamasına ve ekonomik bağımsızlığını kaybetmesine yol açmasından dolayı önem arz etmektedir. Araştırmada, Osmanlı bütçeleri incelenerek bütçe açıklarının yüksek olduğu yıllar ile dış borçlanmaya başvurulduğu yıllar karşılaştırılmış, dış borçların nedenleri ve sonuçları tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca savaşlar ve iç isyanların Osmanlı'da bütçe açıklarına ve dış borçlanmaya etkilerini araştırmak amacıyla Rumi 1257-1334, Miladi 1841-1918 yılları arasında Osmanlı Bütçeleri incelenerek yorum yapılmaya çalışılmıştır.

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU DIŞ BORÇLANMAYA İTEN NEDENLER

Dış borçlar alındıkları zaman ülke ekonomisine reel kaynak girişi olduğundan refah artışı sağlarlar. Borçların ödeme zamanları gelip de ödenmeye başlandığında ise ülkeden kaynak çıkışı olacağından dolayı refah kaybına neden olurlar. Mali açıdan sıkıntı yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk dış borç alma girişimi Arnavutluk, Mezopotamya ve Filistin'de isyan çıktığı dönemde ortaya çıkmıştır. Osmanlı finansman ihtiyacını karşılamak için bu dönemde Fas, Cezayir ve Tunus gibi İslam ülkelerine başvurmuş, fakat bu borç alma girişimlerinden sonuç alınamamıştır. Müslüman ülkelere borç alamayan Osmanlı İmparatorluğu rotasını Avrupa ülkelerine çevirmek zorunda kalmıştır (Yılmaz, 2002: 194).

Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten bazı nedenler vardır. 17. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan bütçe açıkları, kapitülasyonlar neticesinde derinleşen dış ticaret açıkları ve alınan borçların yatırım yerine

savaşların finansmanında kullanılması İmparatorluğu dış borç sarmalına sürüklemiştir.

1.1. Osmanlı İmparatorluğunu Dış Borçlanmaya İten İç Faktörler

Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten nedenlerin başında bütçe açıkları gelmektedir. Ayrıca kapitülasyonlar nedeniyle ithalattan alınan vergilerin azalması, ülkede çıkan isyanlar ve alınan borçların verimli kullanılamaması Osmanlı'yı borçlanmaya iten iç sebeplerdir.

1.1.1. Bütçe Açıkları

Bütçe açıkları özellikle gelişmekte olan ülkelerin önemli sorunlarından. Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar fetihlerden elde edilen gelirlerle devlet bütçesi güçlüydü. Yüzyılın sonlarına doğru devlet ihtiyaç hasıl olduğunda padişah, vezirler veya üst düzey bürokratlardan borç almaya başlamıştır (Pamuk, 2017: 81). Osmanlı'nın yaşadığı bütçe açıklarını 17. yüzyılda Fransa, İspanya, Avusturya gibi bazı Avrupa ülkeleri de yaşamışlardır (Darling, 2015: 302).

Ödemeler bilançosu açık veren ülkeler, bu açığı kapatmak için öncelikle ihracatı artırıcı politikalar izleyerek dış ticaret açığını azaltmaya çalışmışlardır. Dış ticaret açıkları, ülkeleri dış borçlanmaya götüren sebeplerdendir. Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli gelirlerinin başında fetihler sebebiyle elde edilen toprak gelirleri yer almaktaydı. Kırsal kesimde Müslümanlardan alınan öşür ve gayrimüslimlerden alınan cizyenin yanında pazar vergileri ile gümrük vergileri de Osmanlı'nın önemli gelir kaynaklarından biriydi (Güran, 2003: 3).

Osmanlı, Karlofça Antlaşması'yla birlikte toprak kaybetmeye başlamıştır. Savaş gelirleri azalıp savaş giderlerinin artması nedeniyle bütçe açıklarını kapatmak için devlet dış borç bulmak zorunda kalmıştır (Yılmaz, 2002: 191). Refah içinde yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun mali yapısı 17. yüzyılda bozulmaya başlamış, 18. yüzyılda ise bu bozulma daha da derinleşmiştir. 1683-1750 döneminde devlet harcamalarında büyük artışlar olmuştur. Bu dönemde hazine bonolarının ertelenmesi, altın ve gümüş eşyaların sikkeye çevrilmesi, paranın ayarının düşürülmesi gibi bazı tedbirlere başvurulmuştur (Sivrekli, 2002: 101). Bütçe açıklarını kapatmak amacıyla yapılan sikkelerin tağşişi ülkede enflasyonist etki yaratıp, ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir (Aysal, 2013: 4). 1828-1829 yıllarında Rusya ile yapılan savaş sonrası Osmanlı Rusya'ya 400 milyon kuruş savaş tazminatı ödemek zorunda olması nedeniyle kuruşun içindeki gümüş miktarı 2,32 gramdan 0,53 grama düşürülmüştür (Pamuk, 2017: 188).

Osmanlı'da bütçe açıklarının nedenlerinden birisi de devletin memurlara ve askerlere yapılan harcamaların kameri takvime göre yapılmasına karşılık vergilerin şemsi yıla göre toplanmasıdır. Kameri takvim 354 gün, şemsi takvim ise 365 gündür. Şemsi ve kameri yıl arasında 11 gün fark vardır. 32 şemsi yıl 33 kameri yıl etmektedir. Bu durum devletin 32 yıl vergi toplayıp 33 yıl memur maaşı ödemesine neden olmuştur. Buna göre

devletin bu süreçteki bir yıllık memur maaşı ödemelerinin bütçede gelir karşılığının olmaması Osmanlı'da bütçe açıklarının bir diğer nedenidir. Vergilerin toplanmadığı kameri yıla sıvıfş yılı denilmektedir (Pamuk, 2017: 133).

Osmanlı'da bütçe giderlerinin önemli bir bölümünü savunma harcamaları oluşturmaktadır. 1877-78 yıllarında yapılan ve tarihe 93 harbi olarak geçen Osmanlı- Rus Savaşı bütçe dengelerini bozmuş, bütçe gelirlerinin giderleri karşılama oranı %43,4'e düşmüştür (Güran, 2003: 6-10). Ayrıca savaşlar nedeniyle tarım arazilerinin ve maden ocaklarının bir kısmının savaş alanı içinde kalması nedeniyle işletilememesi İmparatorluğun bütçe gelirlerinde azalmalara neden olmuştur. Kaybedilen topraklardaki devlet memurlarına maaş ödenmesi bütçe giderlerini artırırken, askerlerin vergiden muaf tutulmaları da bütçe gelirlerinde azalmaya neden olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 208-212). Savaşların birbirini takip etmesine bağlı olarak emek gücü azalmış, bu durum üretimin ve buna bağlı olarak da vergi gelirlerinin düşmesine neden olmuştur (Yılmaz, 2002: 188). Savaşların yenilgiyle sonuçlanması neticesinde devletten alacaklarını alamayan ayan sınıfı kendilerine verilen vergi toplama yetkisine istinaden topladıkları vergilerin önemli bir kısmına el koymuş, bu durum da İmparatorluğun vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 223). Devlet bütçe açıklarını öncelikle iç hazineden, zamanla iç hazine de yetersiz kalınca Galata bankerlerinden borçlanarak gidermeye çalışmıştır. Zamanla İmparatorluğun iç borç yükü artmış, artan borç yükü nedeniyle devlet daha yüksek faizle borçlanmak zorunda kalmıştır(Özdemir, 2009: 45).

Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sisteminin zayıflaması ve buna bağlı olarak vergi gelirlerinin azalması da bütçe açıklarının artmasına sebep olmuştur. II. Viyana kuşatmasından sonra askeri harcamaların daha da artması neticesinde iç hazine kaynakları da yetersiz kalmaya başlamıştır (Alper ve Anbar, 2010: 29). Zamanla bu kaynaklar da bütçe açıklarının kapatılmasında yeterli olmayınca önceleri iç borçlanma, zamanla iç borçlanma imkânı da kalmayınca devlet dış borçlanmaya gitmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu 1820'li yıllardan itibaren bütçe açıklarını azaltmak için vergi kaynaklarındaki denetimi artırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermiştir. İç borçlanmanın da yeterli olmadığı durumlarda tağşiş yoluyla ek gelir elde edilmeye çalışılmıştır (Kopar ve Yolun, 2012: 338).

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda Bütçe Açıkları (Osmanlı Lirası)

Yıllar Rumi - Miladi	Gelir	Gider	Bütçe Açığı	Bütçe Açıklarının Gelirlerine Oranı %
1257 - 1841/42	5.629.110	5.670.740	-41.630	0,7
1265 - 1849/50	7.100.000	7.989.980	-889.980	12,5
1275 - 1859/60	11.613.760	13.671.982	-2.058.222	17,7
1285 - 1869/70	17.751.445	20.360.840	-2.609.395	14,7
1291 - 1875/76	23.882.940	28.929.095	-5.046.155	21,1
1293 - 1877/78	20.070.965	46.283.240	-26.212.275	130,5
1296 - 1880/81	16.155.840	21.950.009	-5.794.169	35,8
1300 - 1884/85	15.769.030	21.534.266	-5.765.236	36,5
1305 - 1889/90	17.795.457	21.153.991	-3.358.534	18,8
1310 - 1894/95	18.656.631	20.410.965	-1.754.334	9,4
1315 - 1899/00	18.829.323	20.176.480	-1.347.157	7,1
1320 - 1904/05	20.258.177	21.231.954	-973.777	4,8
1325 - 1909/10	25.078.962	30.539.545	-5.460.583	21,7
1327 - 1911/12	28.477.391	36.233.184	-7.755.793	27,2
1330 - 1914/15	32.606.990	34.012.003	-1.405.013	4,3
1332 - 1916/17	25.012.572	39.724.720	-14.712.148	58,8
1334 - 1918/19	34.028.698	51.969.712	-17.941.014	52,7

Kaynak: Güran, 2003: 8-9'dan derleme. Yüzdeler tarafımızdan hesaplanmıştır.

*Kur: 1 Osmanlı Lirası (OL) = 100 Kuruş

Devletin bütçe açıkları 1841 yılında 4.163.000 kuruş (41.630 OL) iken 1847 yılında 15.263.404, 1850 yılında 88.998.000, 1857 yılında ise 88.640.000 kuruşa yükselmiştir. Bütçe açıklarının bütçe gelirlerine dönem içinde oranı %0,7 ile %12,4 arasında seyretmiştir (Güran, 1998: 84). Osmanlı İmparatorluğu'nda bütçe açıkları 1849 yılına kadar düşük düzeylerde seyrederken o tarihten sonra artmaya başlamıştır. Osmanlı'nın moratoryum ilan ettiği 1876 yılında bütçe açıklarının gelire oranı %21'e yükselmiştir. Tarihe Rumi 1293 yılında yapıldığından dolayı 93 harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı'nın yaşandığı yıl bütçe açığı savaş nedeniyle %130,5 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Muharrem Kararnamesi'nin imzalandığı 1881 yılında ise %35,8 olarak gerçekleşmiştir. Düşüşe geçen bu oran Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı yıllarında tekrar yükselişe geçmiştir (Tablo 1).

1874-1875 mali yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bütçe giderlerinin %30'u iç borç ödemesi olmak üzere %42'si borç ödemelerine ayrılmıştır (Albayrak, 2018: 140). 1860 yılında devletin iç ve dış borç toplamı bütçe gelirlerinin üç katına ulaşmıştır (Kopar ve Yolun, 2012: 343).

Tablo 2: Osmanlı İmparatorluğunda Dış Borç Ödemeleri

Yıllar Rumi - Miladi	Toplam Giderler (Kuruş)	Dış Borç Ödemeleri (Kuruş)	Dış Borç Ödemeleri/ Toplam Giderler %
1275 – 1859/60	1.386.073.678	111.377.890	8
1280 – 1864/65	1.602.836.185	229.024.050	14,3
1285 – 1869/70	2.036.084.000	442.823.500	21,7
1291 - 1875/76	2.892.909.500	720.320.000	24,9
1298 – 1882/83	2.019.787.663	450.804.191	22,3
1303 – 1887/88	2.272.113.405	568.520.800	25
1310 – 1894/95	2.041.096.591	589.852.267	28,9
1315 – 1899/00	2.017.648.080	742.277.545	36,8
1320 – 1904/05	2.123.195.406	733.038.345	34,5
1325 – 1909/10	3.053.954.572	802.473.465	26,2
1330 – 1914/15	3.401.200.396	1.165.845.728	34,2
1334 – 1918/19	5.196.971.199	991.776.775	19

Kaynak: Güran, 2003, bütçelerden derlenmiştir.

Kur: 1 Osmanlı Lirası = 100 Kuruş

Osmanlı İmparatorluğu'nun aldığı borçlar arttıkça zamanla vadesi gelen dış borçların geri ödemeleri başlamıştır. İlk zamanlar toplam giderler içinde dış borç ödemelerinin payı %8 iken bu oran giderek artmış 1900 yılında %36,8'e kadar ulaşmıştır. Toplam giderlerin 1/3'ünü dış borç ödemeleri oluşturmuştur.

1.1.2. Kapitülasyonlar

Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli üreticilerin sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin ürettiği ürünlerle rekabet gücünü ortadan kaldırmıştır. Sanayileşmiş Avrupa ülkeleri makineleşmenin etkisiyle ürünlerini daha ucuza mal etmişlerdir. Osmanlı üretimi genelde el emeğine dayandığından Avrupa ülkelerinin ürettiği ürünlerle rekabet edememiştir. Ayrıca bu dönemlerde dış güçlerin kışkırtmalarıyla Osmanlı Devleti içindeki bazı azınlıklar başkaldırmıştır. Osmanlı, ülke içindeki başkaldırılarla mücadelede bazı Avrupa ülkelerinden destek almış olup bunun karşılığında Avrupa ülkelerine imtiyaz tanıyan bu anlaşmaları imzalamak zorunda kalmıştır. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ordusuyla Kütahya'ya kadar ilerlemesi üzerine Osmanlı Rusya'dan yardım istemiş, bu gelişmeler üzerine İngiltere devreye girerek kendisine tanınacak ticari imtiyazlar karşılığında bu isyanı bastırma taahhüdünde bulunmuştur. Osmanlı 1838 yılında İngilizlere ticari imtiyazlar tanıyan Balta Limanı Antlaşması'nı imzalayarak İngilizlere bazı ticari imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır (Özdemir, 2009: 6). İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması İngiliz mallarının ülkeye ithalatını artırmış, buna bağlı olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret açıkları artmıştır.

İngilizler'e tanınan ayrıcalıklar zamanla diğer Avrupa ülkelerine de verilmiştir. Kapitülasyonların neticesinde yabancı tüccarlar ülke içine girmiş, sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin ürettiği sanayi malları Osmanlı topraklarına

serbestçe girebilmiş, yabancılara verilen ayrıcalıklar yerli tüccarları yabancı tüccarlarla rekabet edemez duruma getirmiştir. İthalattan alınan gümrük vergilerinin %5'e indirilmesi neticesinde Osmanlı Devleti gelir kaybına uğramış, 1841 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda bütçe açıkları artmaya başlamıştır. Antlaşmayı izleyen 7 yılda Osmanlı Devleti'nin ihracatı iki kat artarken, ithalatı beş kat artmıştır (Dikmen, 2005: 139). Yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergilerinde indirimler Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaybına uğramasına sebep olmuştur (Özdemir, 2009: 9).

Dış borç arayışında olan Osmanlı İmparatorluğu biriken sermayelerini kârlı alanlarda kullanmak için arayış içinde olan Avrupalı yatırımcılar için fırsat oluşturmuştur. Avrupa ülkeleri sanayileşme neticesinde ürettiği ürünlere pazar bulmak arayışındadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'na borç vermek ve karşılığında da ucuz hammadde ve gıda maddeleri ithal ederek ekonomik büyümelerine katkı sağlamak niyetiyle Osmanlı İmparatorluğu'na borç verdikleri kabul edilmektedir. Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'na borç vererek kendi üretim mamullerine pazar bulmuş, bunun yanında Osmanlı'dan ucuz hammadde temin etmiş, hem de Osmanlı'nın kendilerine bağımlı hale getirilmesini hedeflemişlerdir (Akdemir ve Yeşilyurt, 2017: 396).

1.1.3. İsyenlar

19. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve dönemin diğer büyük Avrupa devletlerinin de desteğiyle balkanlarda bazı azınlıklar devlete isyan etmeye başlamışlardır. Bu isyanlarının neticesinde Balkanlarda yaşayan azınlıklar bağımsızlıklarını elde etmişlerdir (Demirel, 2016: 137). 1858 yılında Lübnan ve Karadağ'daki karışıklıklar Osmanlı İmparatorluğu'nun dalgalı borçlarının 560 bin OL artmasına neden olmuştur (Kopar ve Yolun, 2012: 342). Osmanlı o yıl ihraç ettiği 5 milyon Sterlin tahvil gelirlerinin 0,6 milyonunu ayaklanmaları bastırmak için gönderilen askeri birliğin finansmanında kullanmıştır (Kıray, 1995: 206).

Osmanlı İmparatorluğu dış borçlarını ödeyemeyecek duruma düşünce İngiltere Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermeni, Kürt ve Arapları Osmanlı aleyhine kışkırtmaya başlamıştır. 1877-1878 yılında yapılan Osmanlı – Rus Savaşı sonrası Ayastefanos Antlaşması imzalanmış olup bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu tavizler vermek zorunda kalmıştır. Avrupa ülkelerinin imzalanan bu antlaşmayı kabul etmemeleri neticesinde 1878 yılında Berlin'de bir konferans düzenlenmiş ve akabinde de Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun en fazla toprak kaybettiği antlaşma olmuştur. Bu antlaşmada Ermeni meselesi ilk defa bir uluslararası antlaşmada yer almıştır (Dikmen, 2005: 153). Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkan isyanları bastırmak ve kontrol altına almak için askeri birlikler gönderilmiş ve isyanların Osmanlı'ya ekonomik ve siyasi maliyeti olmuştur.

1.1.4. Alınan Borçların Verimli Kullanılmaması

Osmanlı İmparatorluğu alınan borçları yatırım gibi gelir getirici alanlara kullanamamıştır. Borçlar bütçe açıklarının kapatılması, borçların tasfiyesi veya konversiyonu, dış güçlerin tahrikiyle çıkarılan iç isyanların bastırılması veya savaşların finansmanı, savaş tazminatı ödemeleri gibi geri dönüşümü olmayan alanlarda kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu aldığı borçların bir kısmını bütçe açıklarını kapatmak için kullanmıştır. Aldığı borçların vadesi geldiğinde geri ödemede kaynak sıkıntısı yaşanınca borcu borçla tasfiye etme yoluna gidilmiştir. Ayrıca ülke içinde çıkan isyanların bastırılmasının ülkeye bir maliyeti olmuştur. Belki de yatırıma gidecek bazı kaynaklar isyanların bastırılmasında kullanmak zorunda kalınmıştır. Son dönemdeki savaşların finansmanı ve kaybedilen savaşlar neticesinde karşı tarafa ödenen savaş tazminatları da kaynakların verimli alanlarda kullanılmamasının nedenlerindedir. Bütün bunlara bağlı olarak alınan borçların geri dönüşümü olmayan alanlarda kullanılması da Osmanlı İmparatorluğu'nun borç sarmalına girmesinde önemli rol oynamıştır.

1.2. Osmanlı İmparatorluğunu Dış Borçlanmaya İten Dış Faktörler

Osmanlı İmparatorluğunu dış borçlanmaya iten dış faktörler; savaşlar, Avrupa devletlerinin Osmanlı'yı sömürgeleştirme hayalleri, Duyun-u Umumiye'nin kabulüyle ülkenin gelirlerinin bir kısmına el konulması şeklinde sıralanabilir.

1.2.1. Savaşlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri harcamalar cari harcamaların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Savaş olmadığı yıllarda askerlerin maaşı ve askeri mühimmat alımı için yapılan harcamalar ile savaş dönemlerinde yapılan harcamalar bu kalemde yer almaktadır. 16. Yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı ordusunun iskeletini tımarlı sipahiler oluşturmakta olup askeri harcamaların %30-40'ı sipahilerin kırsal kesimden topladıkları vergilerle karşılanmaktaydı. Avusturya'nın tüfeği icat etmesiyle orduda yenilik kaçınılmaz olmuş, ateşli silahlarla donatılmış bir ordunun kurulması ve bunların giderlerinin merkezi bütçeden karşılanması bütçe harcamalarının artmasına neden olmuştur (Pamuk, 2017: 127).

1689 yılında yapılan Karlofça Antlaşmasıyla ilk kez toprak kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, 1711-1718 yılları arasında kaybettiği toprakları geri almak için çaba sarf etmiştir (Tabakoğlu, 1985: 207). Yapılan savaşlar, savaşların finansmanı, savaş sonrası ödenen tazminatlar ve yıkımın onarılması devlet harcamalarının artmasına neden olmuştur (Akar, 2001: 100).

1768-1774 yılları arasında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu ilk kez savaş tazminatı ödemiştir (Alper ve Anbar, 2010: 34). Osmanlı'nın yıllık bütçe gelirlerinin yarısına tekabül eden bu savaş tazminatı Osmanlı maliyesini ağır bir yük altına sokmuştur (Albayrak, 2018: 132).

Kırım Savaşı'nın yapıldığı dönemde askeri harcamalarda büyük artışlar olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ilk dış borçlanmasını 4 Ekim 1853'de başlayıp 1856 yılına kadar süren Kırım Savaşı'nın finansmanı için 1854 yılında yapmıştır (Kopar ve Yolun, 2012: 340). Kırım Savaşı harcamaları bütçe dışında ayrı bir hesapta yürütülmüştür. Bu harcamaların maliyeti ise 1.380.857.314 kuruştur (13.808.573 OL). Bu dönemde askeri harcamalar hazine harcamalarının 2/3'ünü oluşturmaktadır (Güran, 1989: 35-36). Dış borçlanmaya sıcak bakmayan Osmanlı İmparatorluğu'nda savaşın çıkmasıyla iç kaynak bulma imkânı kalmayınca dış borçlanma kaçınılmaz hale gelmiştir (Parvus Efendi, 2005: 59).

İngiltere ve Fransa'da görülen sermaye bolluğu nedeniyle bu ülkeler ellerindeki sermaye fazlalığını borç vererek gelir elde etmek istemektedirler. Galata bankerleri ve bazı bürokratların da telkinleri ile Osmanlı İmparatorluğu borçlanmak için dış kaynaklara yönelmiştir. İlk dış borcunu da İngiltere'den almıştır (Özdemir, 2009: 46). 3 milyon Sterlin tutarındaki (3.300.000 OL) bu borç sözleşmesinin faiz oranı %6 olup amortisman oranı %1 ve emisyon kuru %80'dir. Komisyonlar ve tahvil satış maliyetleri düşüldükten sonra hazineye giren miktar 2.286.285 sterlidir (Açba, 1995: 76). İngiltere bu borcu verirken kredinin Kırım Savaşı'nın finansmanında kullanılmasını şart koşmuş, sağlanan kaynağın savaşın finansmanında kullanıldığını denetlemek için de iki denetçi görevlendirmiştir. Osmanlı ilk kez yabancıların mali denetimine tabi tutulmuştur. Bu borçlanmayı daha pahalı ve şartları daha ağır olan diğer borçlanmalar izlemiştir (Özdemir, 2009: 47-48). Osmanlı'nın Avrupa piyasalarından yaptığı dış borç sözleşmeleri diğer ülkelerin yaptığı borç sözleşmelerinden daha pahalı ve ağır koşullar içermektedir. Dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tutsaklığı Kırım savaşıyla başlamıştır (Parvus Efendi, 2005: 59-65).

Avrupa ülkeleri ekonomik darboğaz içinde olan ve 1876 yılında borçlarını ödeyemeyeceğini belirterek moratoryum ilan eden Osmanlı İmparatorluğu'na hem borç vererek sömürmüşler, hem de çeşitli bahanelerle devletin çeşitli bölgelerini işgale girişmişlerdir. 1881 yılında Tunus Fransızlar tarafından işgal edilmiş, 1882 yılında Mısır İngilizler tarafından işgal edilmiş, 1885 yılında Rumeli'nin doğusu Bulgar Prenslığı'ne bırakılmıştır.

1911 yılında İtalyanlar ile Trablusgarp Savaşı yapılmış, savaş neticesinde yapılan Uşi Antlaşması'yla Trablusgarp, 12 ada ve Rodos adası geçici olarak İtalyanlara bırakılmıştır. 1912 ve 1913 yıllarında Balkan Savaşları, 1914 yılında da I. Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına neden olmuştur. Bütün bu savaşların finansmanı ve karşı tarafa ödenen savaş tazminatları Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik olarak yıpratmıştır.

1.2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nu Sömürgeleştirme Çabaları

Avrupa devletleri döneminin en güçlü Müslüman devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatarak parçalayıp sömürgeleştirmek istemektedirler. 16. yüzyılda başlayan ve dünya geneline yayılan İngiliz ve Fransız

sömürgeciliği Osmanlı İmparatorluğu'nu da hedef almıştır (Dikmen, 2005: 141). Kapitülasyonlarla bazı Avrupa devletlerine tanınan ayrıcalıklar zamanla daha da genişlemiş ve Osmanlı İmparatorluğu kapitülasyonların yabancı devletlere sağladığı menfaatlerle ekonomik olarak sömürülmeye başlanmıştır.

Sanayi ürünleri için yeni hammadde kaynakları ve ürettiği ürünler için de pazar arayışında olan Avrupa devletleri ürünlerini pazarlayabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda demir yolu yapımına önem vermişlerdir. Sanayileşen Avrupa devletleri ürettikleri ürünlere yeni pazarlar arayışında olmanın yanında Osmanlı Devleti'nden ucuz hammadde elde etmek niyetiyle Osmanlı'ya demir yolu inşası için şartlı krediler vermişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu da demir yolu inşası için sağlanan bu kredilere, ülkenin bazı bölgelerinde zaman zaman çıkan ayaklanmaların bastırılmasında asker ve silah sevkiyatını kolaylaştıracağı ve vergilerin daha etkin toplanmasına olanak tanyacağı için sıcak bakmıştır (Dikmen, 2005: 141). Demir yollarının yapımı ve işletilmesi yabancılar tarafından yapıldığından Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya bağımlılığı daha da artmıştır. İngiliz şirketleri tarafından yapımı gerçekleştirilen ilk demir yollarının Balkanlar ve Ege bölgesinin zengin yörelerinde yapılması ticari amaçlı yapıldığının göstergesidir (Tamçelik, 2000: 487-495). Hicaz demir yolunun inşasıyla İslâm dünyasının bütünleşmesi düşünülmüştür. Durumu sezen İngilizler Lawrens'i kullanarak demir yolunu kundaklayıp bazı bölgelerini tahrip ettirmişlerdir. Ray ve traversleri getirenlere altın vaat etmiş, getirenlere de altın vererek hattın tahribatını sağlamışlardır (Yıldız, 2004: 200).

1.2.3. Duyun-u Umumiye

Avrupa devletleri Osmanlı'yı dış borç sarmalına sokup borcunu ödeyemeyecek duruma getirdiklerinde Osmanlı İmparatorluğu moratoryum ilan etmiştir. 1879 yılında ise Rüşum-u Sitte kurularak Osmanlı'nın önemli gelir kaynaklarına el konulmuştur. 1881 yılında alacaklılarla yapılan görüşmeler neticesinde Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması kararlaştırılmıştır. İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Avusturya, Hollanda ve Osmanlı'dan müteşekkil yedi üyeden oluşan bu kuruluş Osmanlı Devleti'nde vergi toplama ve gelir kaynaklarını işletme hakkına sahip olduğundan dolayı Osmanlı ekonomik açıdan yarı sömürge haline getirilmiştir (Şeker, 2007: 128). Bu idare sayesinde Avrupalı sermaye sahipleri Osmanlı'ya verdikleri borçları bir nevi garanti altına almışlar ve alacaklarını tahsil edebilmişlerdir. Elleri biriken kaynakları gelir getirici alanlara yatırmak isteyen Avrupa devletleri ve finans sahipleri için ise Duyun-u Umumiye bir nevi garantör rolü üstlenmiştir. Gelirlerinin bir kısmı bu kuruluş tarafından toplanıp alacaklıların alacaklarını tahsil etmelerine olanak tanıyan bu kuruluş ekonomik olarak zor durumda olan Osmanlı'nın bazı gelirlerinin elinden alınmasına neden olmuştur. İtalyanlar Düyun-u Umumiye'den aldıkları istikrazla Trablus savaşını finanse etmişlerdir (Şeker, 2007: 129). Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla Osmanlı'nın borçlanma faiz oranları %10-12'lerden %4-5 düzeyine gerilemiştir (Pamuk, 2017: 207). Bunda da Duyun-u

Umumiye'nin bir nevi alacaklıların alacaklarına garantörlük etmesinin ve risk faktörünün azalmasının payı vardır.

Duyun-u Umumiye İdaresi adeta Osmanlı Devleti'nde ikinci bir maliye bakanlığı gibi davranmış, Osmanlı gelirlerinin 1/3'ünü kontrol eder duruma gelmiştir (Dikmen, 2005: 142). Tayin ettiği memurları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nde kendisine tahsis edilen vergileri toplamakta, masraflarını çıkardıktan sonra topladığı hasılatı alacaklılara dağıtmakta tam yetkiye sahipti (Yeniay, 1964: 76).

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DIŞ BORÇLARIN SEYRİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk dış borçlanma 1854 yılında Rusya ile yapılan Kırım Savaşı'nın finansmanını sağlamak için yapılmıştır (Açba, 1995: 4). Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na maliyeti 11 milyon Sterline ulaşması üzerine Osmanlı ekonomik sıkıntıları aşmak için ilk dış borçlanmaya başvurmuştur (Kıray,1995: 29). Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamak için %80 ihraç fiyatı, %6 faiz ve %1 itfa bedeli ile İngilizlerden 3 milyon Sterlin (3.300.000 OL) borçlanmıştır. Bu borçlanmadan Osmanlı'nın eline geçen miktar 2.286.285 Sterlin olup Osmanlı bu istikraza Mısır'dan alınan vergileri teminat olarak göstermiştir. Alınan bu dış borcun Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamaması üzerine 1855 yılında İngiltere ve Fransa'nın teminatı ile 5 milyon Sterlin (5.500.000 OL) tutarında %102 ihraç bedeli, %4 faiz ve %1 itfa bedeli ile tahvil ihraç edilerek borçlanmaya gidilmiştir. Bu borçlanmaya teminat olarak da Mısır vergilerinin artan kısmı ile Suriye ve İzmir gümrük gelirleri (6.300.000 Frank) teminat gösterilerek ikinci dış borçlanma yapılmıştır. Fransa ve İngiltere bu borçlanmanın tamamının Kırım Savaşı'nın finansmanında kullanılmasını şart koşmuş olup harcamaları denetlemek için de İstanbul'da bir komisyon oluşturulmuştur (Yeniay, 1964: 19-26).

Osmanlı İmparatorluğu 1858 yılında kağıt paraların tedavülden kaldırılması amacıyla 5 milyon Sterlin, 1860 yılında ise; iç ve dış borç taksitlerinin ödenmesi amacıyla %63,5 ihraç bedeli, %6 faiz oranı ile borçlanmaya gitmiş ve bu borçlanma ile Osmanlı'nın kasasına 1.400.588 OL girmiştir.

1862 yılında piyasadaki kağıt paraların %40'ını tedavülden kaldırmak amacıyla tütün, tuz, damga ve temettü gelirleri karşılığında 200 milyon Frank tahvil ihraç etmiş olup devletin kasasına 136 milyon Frank (5.948.000 OL) girmiştir.

1865 yılında Osmanlı %66 ihraç bedeli ve %6 faiz oranıyla 6.600 bin OL ve %50 ihraç bedeli ve %5 faiz oranıyla 40 milyon OL borçlanarak elde edilen kaynak iç ve dış borçların ödenmesinde kullanılmıştır.

1869 yılında %61 ihraç bedeli ve %6 faiz oranıyla 24.444.442 OL borçlanma yapılmış olup hazineye 13.200.000 OL kaynak girişi olmuştur. 1870 yılında 792 milyon Frank tahvilin ihraç bedeli %32,12 ve faiz oranı %3

olup bu istikrazdan Osmanlı'nın eline geçen 254.300.000 Frank'dır. Bu borçlanma demiryolu inşası için yapılmıştır (Yeniay, 1964: 44).

Osmanlı İmparatorluğu dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere 1871 yılında %73 ihraç fiyatı ve %6 faiz oranı ile Mısır vergisi teminat gösterilerek 5.700.000 Sterlin, 1872 yılında Edirne, Tuna, Selanik vilayetleri gelirleri ile Anadolu ağnam vergisi karşılık gösterilerek %98,5 ihraç bedeli ve %9 faiz oranıyla, 1873 yılında da %5 faiz oranıyla borçlanmaya gitmiştir. 1874 yılında dış borçları ödemek için %43,5 ihraç fiyatı ve %5 faizle 44 milyon OL tahvil ihraç etmiştir (Yeniay, 1964: 45-48).

Tablo 3: 1854-1875 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu Dış Borçlanması (Osmanlı Lirası)

Yıl	Borçlanma Nedeni	Alınan Borç	İhraç Bedeli (%)	Ele Geçen Miktar	Faiz %
1854	Kırım Savaşı Giderlerinin Karşılanması	3.300.000	80	2.460.000	6
1855	Kırım Savaşı Giderlerinin Karşılanması	5.500.000	102	5.644.375	4
1858	Kâğıt Paraların Tedavülden Çekilmesi	5.500.000	76	4.180.000	6
1860	İç ve Dış Borç Ödemeleri İçin	2.240.942	63,5	1.400.588	6
1862	Kâğıt Paraların Piyasadan Çekilmesi İçin	8.800.000	68	5.948.000	6
1863	İstanbul Bankerlerine Olan Borcun Ödenmesi ve Değeri Bozuk Madeni Paraların Tedavülden Kaldırılması İçin	8.800.000	68,72	6.248.000	6
1865	İç ve Dış Borç Ödemeleri ve Bütçe Açığını Kapatmak İçin	6.600.000	66	4.356.000	6
1865	İç ve Dış Borçların Uzun Vadeli Borçlanmaya Dönüştürülmesi	40.000.000	50	20.000.000	5
1869	Bütçe Açığının kapatılması ve Dış Borç Ödemeleri İçin	24.444.442	61	13.2000.000	6
1870	Rumeli Demiryolu Yapımı İçin	34.848.000	32,12	11.194.920	3
1871	Bütçe Açıklarını ve Dış Borç Taksit Ödemeleri İçin	6.270.000	73	4.577.100	6
1872	Bütçe Açıkları ve Dış Borç Taksit Ödemeleri İçin	5.302.220	98,5	5.222.686	9
1873	Dış Borç Taksit Ödemeleri İçin	12.612.110	59,5	6.832.551	5
1873	Bütçe Açığını Kapatmak İçin	30.555.558	42	16.500.000	6
1874	Dış Borç Taksit Ödemeleri için	44.000.000	43,5	19.140.000	5
Topl.		238.773.272	53,24	127.120.220	

Kaynak: Yeniay, 1964: 51; Aşba, 1995: 76; Kiray, 1995: 205-211; Arslan, 2015: 3-4.

Osmanlı İmparatorluğu 1854-1875 yılları arasında 15 adet dış borç sözleşmesi yapmış olup borçlanma tutarı 238.773.272 OL, hazineye giren miktar ise borçlanmanın yaklaşık %53,24'ü olup 127.120.220 OL'dır. Belirtilen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanma maliyetinin çok yüksek olduğu görülmektedir. 1854-1879 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu 15 kez borç almış olup, alınan borçların %7,8'i yatırım alanlarında kullanılırken, geri kalanı cari harcamalar için kullanılmıştır.

1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu moratoryum ilan etmiştir. 1880 yılında padişah borçlarda indirimine gidilmesini, eğer borçlar konsolide edilmezse kimsenin bir şey alamayacağını Avrupa devletlerine bildirmiştir. Bunun üzerine 20 Aralık 1881 tarihinde imzalanan Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam dış borcu 212,5 milyon Sterlinden 128,6 milyon Sterline düşürülmüştür (Kıray, 1995: 34). Osmanlı'nın dış borçlarında %43 oranında indirim yapılmıştır. Dış borçlarda yapılan indirim dış borç ihraç bedelinin altındadır. Osmanlı'ya borç verenler borçlarda yapılan indirimlere rağmen zarar etmemişlerdir. Dış borç ödemelerinde yapılan düzenleme ile yıllık anapara ve faiz ödemeleri 13,6 milyon Sterlinden (15 milyon OL) 2,7 milyon Sterline (3 Milyon OL) indirilmiştir (Kıray, 1995: 212).

Tablo 4: 1881-1908 Yılları Arası Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Borçlanması (Osmanlı Lirası)

Yıllar	Borçlanma Nedeni	Alınan Borç	İhraç Bedeli (%)	Ele Geçen Miktar	Faiz (%)
1886	Kısa vadeli borçları uzun vadeli borca dönüştürülmesi	6.500.000	100	6.500.000	5
1888	Almanya'dan askeri malzeme alımı	1.650.000	70	1.155.000	-
1890	Galata Bankerlerine olan tahvil borcunun tebdili	8.609.996	75	6.457.497	4
1890	İç ve dalgalı borçların ödenmesi	4.999.500	88	4.300.000	4
1891	Milli savunma borçlanması	2.663.000	90	2.397.000	4
1893	Bütçe açığını kapatmak için Tömbeki borçlanması	1.000.000	70	680.000	4
1894	Şark demiryolu istikrazı	1.762.000	73,5	1.260.000	4
1894	Borçların konversiyonu	631.000	91	580.000	3,5
1896	Girit isyanı ve doğudaki Ermenistan ilişkili güvenlik giderleri	3.272.720	85	2.717.000	-
1902	Tahvil değişimi	3.467.000	80	2.713.000	4
1903	Bağdat demiryolu borçlanması	2.376.000	100	2.376.000	-
1903	Balık avı borçlanması borçlanmasının ödenmemiş tahvillerinin konversiyonu	2.640.000	81,5	2.151.600	-
1904	Hazinenin ihtiyaçları için	2.750.000	80	2.159.000	4
1905	Bir bölümü Osmanlı bankası borçlarının ödenmesinde kullanılmıştır	5.306.664	80	4.248.932	4
1905	Almanya'dan askeri teçhizat alımı için	2.640.000	81	2.098.000	4
1906	Tahvillerin dönüştürülmesi için	2.751.000	87,5	1.368.000	-
1908	II: ve III: tertip Bağdat demiryolu borçlanması	9.988.000	100	9.988.000	4
	II: Meşrutiyete Kadar Ara Toplam (1886-1908)	63.006.880	84,35	53.149.029	
1908	Askeri ihtiyaç, islahat, vadesi gelen borçların ödenmesi ve bütçe açıkları	4.711.124	85	3.910.000	4
1909	Bütçe açığının finansmanı	7.000.000	86	5.845.000	4
1910	Soma-Bandırma demiryolu yapımı	1.712.304	86	1.489.000	4
1911	Hudeyde-Sana demiryolu yapımı	1.000.000	82	820.000	4
1911	Bütçe açıkları için	7.040.000	84	5.737.000	4
1913	Konya ovası sulaması	818.970	100	818.970	-
1913	Doklar borçlanması, rihtim yapımı ve tersanede iyileştirmeler için	1.485.000	100	1.485.000	5,5

1914	Trablusgarp ve Balkan savaşlarının yarattığı maliyetler sonucu biriken borçların konsolidasyonu	22.000.000	88,7	19.520.000	5
	II. Meşrutiyet Sonrası Ara Toplam (1908-1914)	45.767.398	86,58	39.624.970	
	Toplam	108.774.278	85,29	92.773.999	

Kaynak: Kıray, 1995: 213-220; Özdemir, 2009: 63-67; Dikmen, 2005: 145-146.

Osmanlı İmparatorluğu 1886-1908 döneminde 63.006.880 OL değerinde dış borç sözleşmesi yapıp hazineye giren miktar 53.149.029 OL'dır. Osmanlı bu dönemde önceki dönemlere göre daha iyi şartlarda borçlanmaya gitmiştir. Tahvillerin itfa bedeli %85,35'dir.

II. Meşrutiyetin ilanından sonraki dönemde ise 45.767.398 OL borçlanma yapmış olup, hazineye giren miktar 39.624.970 OL'dır.

Osmanlı İmparatorluğunun dış borçları toplamı 347.372.040 OL olup, devletin kasasına giren miktar ise 222.754.219 OL'dır. Tahvillerin ihraç bedeli %64,12'dir. Bu bize Osmanlı devletinin ağır şartlarda borçlandığını göstermektedir.

Lozan anlaşmasıyla Osmanlı borçlarından Türkiye'ye düşen borç miktarı 84.597.495 TL olarak belirlenmiştir. 1929 yılı ekonomik buhranı sonucunda Türkiye borçların yeniden tanzimini talep etmiştir. Bu çerçevede Osmanlı borçlarından Türkiye'ye düşen miktar 79.778.590 TL olarak karara bağlanmıştır (Özdemir, 2009: 114-119).

3. DIŞ BORÇLARIN OSMANLI İMPARATORLUĞUNA ETKİLERİ

Devletler ekonomik olarak sıkıntıya düştüklerinde veya bazı zorunlu yatırımlar için iç kaynak yetersizliği durumunda dış borçlanmaya gitmektedirler. Bununla birlikte sermaye sahipleri de kaynaklarını kârlı alanlara yatırıp gelir elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Devletler borçlanırken bazı tavizler vermek durumunda kalabilirler. Dış borçların devletlere bazı yansımaları da olmaktadır. Bu durum son dönemlerinde borç sarmalına giren Osmanlı'da da görülmektedir. Dış borçların Osmanlı İmparatorluğu'na etkilerini ekonomik ve siyasi etkiler olarak ikiyeye ayırabiliriz.

3.1. Ekonomik Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'na borç veren Avrupa ülkelerinin amacı Osmanlı'yı ekonomik olarak zayıflatmaktır. Avrupa devletleri, ekonomik açıdan zayıflatılmış Osmanlı Devleti'ne isteklerini kolayca kabul ettirebilecekleri görüşündedirler. Avrupa devletleri yapılan her yardımdan sonra Osmanlı'dan bir taviz koparmışlardır. Bunun en güzel örneklerinden birisi Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının bastırılmasında Osmanlı Devleti'ne yardım eden İngiltere bazı ayrıcalıklar istemiş ve 1838 yılında İngiltere ile ticaret anlaşması imzalanmış olup, bazı imtiyazlar verilmiş, İngiliz mallarının ithalatındaki gümrük vergisi %5'e indirilmiştir (Dikmen, 2005: 152). Zamanla diğer Avrupa ülkeleri de bu antlaşmadan

yararlanmışlardır. Bu durum bazı alanlarda Osmanlı yerli üretiminin Avrupa ülkeleriyle rekabet gücünü kaybetmesine neden olmuştur (Kıray, 1995: 72).

İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın Avrupa piyasalarında tahvil ihracına karşılık Osmanlı'nın Mısır'ın vergi gelirleri, İzmir ve Suriye'nin gümrük gelirleri, Bursa ve Edirne'nin ipek aşarı, Midilli, İzmir ve Karesi zeytinyağı aşarı, tuz resmi, tütün aşarı ve Ergani-Maden bakır madeni hasılatı gibi gelirlerinin teminat gösterilmesi karşılığında Osmanlı'ya borç vermişlerdir (Yeniay, 1964: 37). Osmanlı'nın bir kısım gelirlerine ipotek konulmuştur.

Alınan borçların yaklaşık %35'inin peşinen kesilmesi, %44'ünün eski borç ödemelerinde kullanılması borçların verimli kullanılmadığının ve Osmanlı'nın borç sarmalına girdiğinin göstergesidir. Bunun neticesinde 1881 yılında imzalanan Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Duyun-u Umumiye'yi kabul etmek zorunda kalmıştır. Duyun-u Umumiye Rüsüm-u Sitte denilen Osmanlı İmparatorluğu'nun tuz, tütün, balıkçılık ve alkollü içeceklerden alınan vergiler ile damga vergisine ve Anadolu'dan alınan ipek aşarına el koymuştur. Osmanlı Devleti gelirlerinin önemli bir bölümü Duyun-u Umumiye tarafından toplanmıştır (Yeniay, 1964: 72). Osmanlı'dan alacağı bulunanların kontrolünde olan bu idare zamanla devletin gelirlerinin %35'ini kontrol ederek adeta ülkede ikinci bir maliye nezareti gibi hareket etmiştir. Vergi gelirlerinin bir kısmının bu kuruluş tarafından toplanarak Osmanlı adeta mali bağımsızlığını kaybetmiştir (Dikmen, 2005: 186). Bu durum Osmanlı'nın mali bağımsızlığına gölge düşürmüştür.

Osmanlı Devleti kimi zaman borçlarını ödemede zorluklar yaşayınca mali itibarını kaybetmiş, bunun sonucu olarak da vergi gelirlerini teminat göstererek borçlanma yoluna gitmiştir. Böyle olunca da mali bağımsızlığını yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Borçlanma şartlarının ağır olması ele geçen miktarın düşük olmasına neden olmuştur. Tahvillerin ortalama ihraç bedelinin %64,12 olması borçlanmanın maliyetinin çok yüksek, ele geçen miktarın çok düşük olduğu, Osmanlı'nın ağır şartlarda borçlandığı ve ekonomik olarak sömürüldüğu görölmektedir (Özdemir, 2009: 137-138). Osmanlı İmparatorluğu 1854-1914 döneminde 280 milyon Sterlin dış borç almış olup hazineye giren miktar 181 milyon Sterlindir. Tahvillerin ihraç oranı %64,5'dir. Osmanlı'nın bu dönemde dış borç anapara ve faiz ödemeleri 196 milyon Sterlin olup dışarıya 15 milyon Sterlin net fon çıkışı olmuştur (Kıray, 1995: 38).

20. yüzyılın başlarından itibaren askeri harcamaların artmasıyla yıllık borçlanma ve dış borç ödemeleri tırmanışa geçmiştir. Osmanlı'nın sürekli dış kaynak arayışında olmasının dış politikada olumsuz etkileri olmuş, ülke Avrupa ülkelerine bağımlı hale gelmiştir (Pamuk, 2017: 206). Lozan Antlaşması'nda Osmanlı borçları görüşülmüş olup 129,6 milyonu anapara olmak üzere ödenmemiş taksitler ve avanslarla birlikte toplam borç 161,6 milyon Lira borç kalmıştır. Osmanlı borçlarından Türkiye'ye düşen miktar ise 79.778.590 TL olarak belirlenmiştir (Özdemir, 2009: 113).

3.2. Siyasi Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı'nın finansmanı için ilk kez borçlandıktan sonra borç verenlerin istekleri doğrultusunda 1856 yılı Şubat ayında azınlıklara geniş haklar tanıyan Islahat Fermanı ilan etmiştir. 1858 yılında çıkarılan arazi kanunu ile yabancılara Osmanlı Devleti'nde toprak edinme hakkı tanınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu borçlarını ödeyemeyeceğini belirtip moratoryum ilan edince İngiltere Osmanlı bünyesinde yaşayan Ermeni, Kürt ve Arapları Osmanlı aleyhine kışkırtmaya başlamıştır (Dikmen, 2005: 153).

Osmanlı Tarihinde 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanması sonucu imzalanan Ayestefanos Antlaşması ve Avrupa devletlerinin tepkisi neticesinde yapılan Berlin görüşmeleri neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması 19'uncu yüzyılda Osmanlı'nın en fazla toprak kaybettiği antlaşma olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma süreci hızlanmıştır. Fransızlar Tunus'u, İngilizler Mısır'ı işgal etmiş, Doğu Rumeli Bulgar Prenslığı'ne bırakılmıştır. Avrupa ülkeleri Osmanlı'ya borç vermekle birlikte çeşitli bahanelerle de Osmanlı'nın topraklarını işgal etmeye başlamıştır (Dikmen, 2005: 153-154). Ekonomik açıdan zayıflatılmış bir devlet olan Osmanlı'nın topraklarının bir kısmı elinden çıkmıştır. Birçok cephede savaşmak zorunda kalan İmparatorluk topraklarını kaybetmeye başlamıştır. Bir biri ardına çıkan savaşlar ülkenin işgaline kadar gitmiş, yaklaşık 622 yıl hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu yıkılmıştır.

Sonuç

Dış borçlar alındıkları zaman ülkeye kaynak girişi olarak kısmi refah sağlasalar da geri ödeme zamanı geldiğinde ülkeden kaynak çıkışına ve dolayısıyla refah kaybına neden olacakları unutulmamalıdır. Alınan borçlar ihracata yönelik üretim alanlarında kullanıldıkları takdirde ülke ekonomisine yarar sağlayacağı, bütçe açıklarının kapatılması, borçların tasfiyesi ve tüketim harcamaları gibi verimsiz alanlarda kullanıldıklarında ise ülkeyi bir nevi borç sarmalına sürükleyecekleri unutulmamalıdır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda da görülmektedir.

Bütçe olanakları yetersiz kalınca ilk kez Kırım Savaşı'nın finansmanı için dış borçlanmaya giden Osmanlı İmparatorluğu aldığı borçları savaşların finansmanı, savaş tazminatlarının ödenmesi, isyanların bastırılması, bütçe açıklarının kapatılması gibi getirisi olmayan alanlarda kullanarak borç sarmalına girmiştir. Verilen kredilerin şartlı verilmesi, kullanım alanlarının belirtilmesi de Osmanlı'yı ileri sürülen şartları kabul etmek zorunda bırakmıştır. Bunda başta Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ve diğer bazı bölgelerde Osmanlı'ya karşı yapılan iç isyanlar ve bölünme hareketlerinin de etkileri olmuştur. Kapitülasyonların da etkisiyle bütçe gelirleri azalan Osmanlı İmparatorluğu bütçe açıkları ve Kırım Savaşı'nın finansmanı için borçlanmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde kaybedilen savaşlar, savaşların finansmanı ve savaş tazminatları da Osmanlı maliyesine ağır yükler getirmiştir. Osmanlı bütçe gelirlerinin önemli bir kısmını savaş finansmanı ve tazminatlarına ayırmak durumunda kalmıştır. Zamanla Osmanlı'nın dış borç yükü ağırlaşmış, devlet borçlarını döndürmede zorluklar yaşamaya başlamıştır. Borçlarını ödeyemeyeceğini belirtip moratoryum ilan edince de Avrupa ülkelerinin istekleri doğrultusunda Duyun-u Umumiye'yi kabul etmek zorunda kalmıştır.

Duyun-u Umumiye Osmanlı'nın toplayacağı bazı vergi gelirlerine el koymuş, ülke kaynaklarının bir kısmının bu kuruluş tarafından toplanması Osmanlı'nın mali bağımsızlığının kaybedilmesine neden olmuştur. Duyun-u Umumiye Osmanlı içerisinde ikinci bir maliye nezareti gibi hareket etmiştir. Osmanlı'nın bütçe gelirlerinin bir kısmının elinden gitmesi ise bütçe açıklarını artırmış, devletin borç sarmalına girmesine neden olmuştur. Ekonomik olarak çöküş yaşayan Osmanlı Devleti'ni daha da zor duruma sokmak ve işgal etmek düşüncesinde olan Avrupa devletleri Osmanlı içindeki azınlıkları kışkırtarak devleti parçalamaya çalışmışlardır. Ekonomik olarak dışa bağımlı hale gelen Osmanlı İmparatorluğu isyanları bastırmada güçlükler yaşamıştır. Çıkan isyanlar Osmanlı'nın dış borçlarının artmasına etki etmiştir. Ekonomik olarak dışa bağımlı hale gelen Osmanlı'nın dağılmasında rol oynamıştır. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu borç sarmalına girmenin bedelini topraklarının bir kısmının kaybedilmesi ve dağılmasıyla ödemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Niyazi GÜMÜŞ %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Niyazi GÜMÜŞ %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

Açba, S. (1995). *Osmanlı Devletinin Dış Borçlanması*, Afyon: Afyon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın.

Akar, ř. K. (2001). Osmanlı Devleti'nde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi, İstanbul: *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, ss. 99-124.

Akdemir, T. ve Yeşilyurt, ř. (2017). Borç Etiği ve Borç Etiği Perspektifinden Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), ss.379-405.

- Albayrak, G. C. (2018). Osmanlı'da İç Borçlanma ve Sarraflar, *Bilimevi İktisat Üç Aylık Ekonomi Siyaset ve Kültür Dergisi*, 1(4), ss.128-143.
- Alper, D. ve Anbar, A. (2010). Osmanlı İmparatorluğunun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar, *Dergi Park, Maliye ve Finans Yazıları*, 24(87), ss.27-49.
- Arslan, G. (2015). Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933), *International Journal of History*, 7(4), ss.1-23.
- Aysal, N. (2013). Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 53, ss.1-28.
- Darling, L. T. (2015). *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, Çeviren, Adnan Tonguç, Alfa Yayıncılık.
- Demirel, D. (2016). Osmanlı Devleti'nde Modernleşme ve Milliyetçilik: 19.YY'da Balkan Milliyetçiliği Üzerine Bir İnceleme, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(18), ss.136-149.
- Dikmen, N. (2005). Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), ss.137-159.
- Güran, T. (2003). *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 7, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Güran, T. (1998). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 49.
- Güran, T. (1989). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841 – 1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kıray, E. (1995). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı.
- Kopar, M. ve Yolun, M. (2012). 18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış, *History Studies, International Journal of History*, 4(1), ss.335-358.

- Özdemir, B. (2009). *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları, Desen Ofset A.ř.
- Pamuk, ř. (2017). *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul: Yazmat Matbaacılık.
- Parvus Efendi. (2005). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Hazırlayan Muammer Sencer, İstanbul: İleri Yayınları.
- Sivrekli, E. (2002). Osmanlı Devletinde Bütçe Uygulamaları, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı 18, ss.97-122.
- şeker, M. (2007). Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma, *Sivas: C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), ss.115-134.
- Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tamçelik, S. (2000). Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasi, İktisadi ve Sosyal Etkiler, *Erdem Dergisi*, 12(35), ss. 483-535.
- Yeniay, İ. H. (1964). *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul: Ekin basımevi.
- Yıldız, M. C. (2004). Osmanlı'dan Günümüze Demiryolu Politikalarına Genel Bakış, *Ekev Akademi Dergisi*, 8(19), ss. 195-208.
- Yılmaz, B. E. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2(4), ss.186-198.

Extended Abstract

States may resort to external borrowing for various reasons in some cases where their internal resources are insufficient. Foreign debts should be used in the investment that will generate income. If the borrowed debts are used in unprofitable areas such as debt settlement and consumption, negative effects on the economy begin to be felt over time and the country's debt increases. Increasing debts restrict countries' ability to act independently in some decision-making processes. This situation is also seen in the Ottoman Empire.

The Ottoman Empire, which lived in prosperity until the end of the 16th century, lost territory due to the wars lost in the 17th century. The state made large expenditures for the financing of wars. These expenditures caused budget deficits in the Ottoman Empire. The war expenses were covered by internal resources at first, and when these resources became insufficient over time, external resources were consulted. The Ottoman Empire, which lost land

for the first time with the Treaty of Karlowitz in 1689, made an effort to take back the lands it lost between 1711 and 1718 (Tabakoğlu, 1985: 207). The wars led to an augmentation in public expenditures. Financing wars, post-war reparations and repairing demolition shook the state budget. With the Treaty of KüçükKaynarca signed after the Ottoman-Russian War between 1768-1774, the Ottoman Empire paid war reparation for the first time. This war compensation, which was half of the annual budget revenues of the Ottoman Empire, put the Ottoman finances under a heavy burden (Albayrak, 2018:132). The first foreign borrowing attempt in the Ottoman Empire was made to Islamic countries such as Morocco, Tunisia, Algeria in order to suppress the rebellions in Albania, Mesopotamia and Palestine, but this attempt did not ensure positive results. The Ottoman Empire, which could not borrow from Muslim countries, had to change its route to European countries (Yılmaz, 2002: 194).

Budget deficits were at the forefront of the reasons that pushed the Ottoman Empire to foreign borrowing. In addition, the reduction of taxes on imports due to capitulations, rebellions in the country and the inability to use the borrowed debts efficiently were the internal reasons that pushed the Ottomans to borrow (Güran, 2003: 6-10).

After the rebellion of some minorities in the Ottoman Empire, support was received from some European countries to suppress the rebellion. Upon the advance of the Egyptian governor, Kavalalı Mehmet Ali Pasha, to Kütahya with his army, the Ottomans wanted assistance from Russia, and upon these developments, England stepped in and made a commitment to suppress this rebellion in return for the commercial concessions that would be granted to it. The Ottoman Empire had to give some commercial concessions to the British by signing the Balta Liman Treaty in 1838. Over time, these privileges were also granted to other European states. This situation caused a decrease in Ottoman tax revenues (Özdemir, 2009: 6-9).

From the beginning of the 19th century, with the support of Russia and other European states, some minorities in the Balkans started to rebel against the state. The turmoil in Lebanon and Montenegro in 1858 caused the foreign debt of the Ottoman Empire to increase by 560,000 OL (Kopar and Yolun: 342). When the Ottoman Empire was unable to pay its foreign debts, England began to provoke the Armenians, Kurds and Arabs living within the Ottoman borders against the Ottoman Empire. With the Berlin Treaty signed in 1878, the Armenian issue was included in an international treaty for the first time (Dikmen, 2005: 153).

Ottoman Empire, which made its first foreign borrowing for the financing of the Crimean War, was the cost of the war to the Ottoman Empire 13.8 million OL and it was 2/3 of the budget revenues (Güran, 1989: 35-36). For financing the Crimean war, the first foreign debt received from England was stipulated to be used in this field, and auditors were sent to inspect that the debt was used in the financing of the war. The Ottoman Empire was

subjected to the financial control of foreigners for the first time (Özdemir, 2009: 46-48).

The British and French colonialism, which started in the 16th century and spread throughout the world, also targeted the Ottoman Empire. (Dikmen, 2005: 141). Rüşum-u Sitte was established in 1879 and important income sources of the Ottoman Empire were seized. In 1881, the Duyun-u Umumiye Administration was established and the Ottoman Empire was made a semi-colonial (Şeker, 2007: 128). Duyun-u Umumiye Administration acted almost like a second finance ministry in the Ottoman Empire, and came to control 1/3 of the Ottoman revenues (Dikmen, 2005 : 142). This organization had full authority to collect the taxes allocated to it in the Ottoman lands, and to distribute the revenue it collected to the creditors after deducting the expenses (Yeniay, 1964: 76).

The Ottoman Empire borrowed some tax revenues as by guaranteeing in return for its foreign borrowings. This situation caused some of the government's revenues to be mortgaged. An important part of the Ottoman revenues was collected by Duyun-u Umumiye (Yeniay, 1964 : 37, 64). This cast a shadow over the financial independence of the Ottoman Empire (Dikmen, 2005: 186).

Although the European countries gave borrow to the Ottoman Empire, which was weakened economically, they began to occupy the Ottoman lands under various excuses. European states wanted to break up the state by provoking minorities. These rebellions caused the Ottoman Empire, which ruled for 622 years, to lose its lands and collapse. The Ottoman Empire was destroyed and the Republic of Turkey was established in its place.

OTORİTER REJİMLERİN KONSOLİDASYONUNDA CUNTA PARTİLERİNİN ROLÜ: DRP, GOLKAR VE MDP ÖRNEKLERİ

Aydoğın KUTLU* & Mustafa Cem OĞUZ**

Öz

Bu çalışma, Güney Kore, Endonezya ve Türkiye örneklerinde askeri otoriter rejimlerin hegemonik parti kurma denemelerini karşılaştırmalı siyaset perspektifinden ele almaktadır. Literatürde tespit edildiği üzere otoriter rejimler arasında en uzun ömürlü olanlar bir siyasal parti ihdas eden ve gücünü bu kurum aracılığıyla konsolide eden rejimlerdir. Bu tespit askeri otoriter rejimler için de geçerlidir. Cuntanın bizzat kurduğu ya da kurulmasına nezaret ettiği siyasal partiler eğer parlamentoda büyük çoğunluklar sağlayabilirler ve yürütmeyi kontrol edebilirlerse, hem getirdikleri siyasal-hukuksal düzenlemeler kökleşebilir hem de cunta üyelerinin cezai sorumluluklarının gündeme gelmesi önlenir. Bunu üç ve daha fazla seçimde tekrar sağlayabilen partiler hegemonik partiler olarak kabul edilmektedirler. Bir partinin hegemonik olabilmesi ise, onun, liderin kişisel hakimiyet ve propaganda aracı ve bir seçim makinesi olmanın ötesinde kurumsallaşması ve özerkleşmesi ile gerçekleşmektedir. Burada ele alınan örnekler içinde sadece Endonezya'nın Golkar Partisi tam bir hegemonik partiye dönüşebilmiş ve belirli özgül nedenlerle partiyi yaratan elitlerden uzaklaşarak yeni seçmen kitlelerine yaslanıp siyasal hayatına devam edebilmiştir. Güney Kore'nin Demokratik Cumhuriyetçi Partisi de kısmen başarılı olabilmüş, birkaç seçim kazanarak bir süreliğine hegemonik parti düzeyine yaklaşmıştır. Ele alınan örnekler içinde Türkiye'nin Milliyetçi Demokrasi Partisi açık ara en başarısız örnek olmuştur. Diğer partiler gibi askeri otoriter rejimin reformlarını ve ideolojisini devam ettirmek ve cunta üyelerine hukuki koruma sağlamak amacıyla kurulan bu parti, ne cuntanın tam desteğini elde edebilmiş ne de belirli bir siyasal geleneğe dayanabilmiş ve neticede ilk girdiği seçimde sonuncu olduktan sonra birkaç yıl içinde eriyip kendini feshetmiştir. Partinin bu başarısızlığı, Türkiye'nin darbeden çok kısa süre sonra sivil-demokratik hayata geri dönebilmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Askeri Otoriter Rejim, Demokratikleşme, Hegemonik Parti, Golkar, Demokratik Cumhuriyetçi Parti, Milliyetçi Demokrasi Partisi.*

* Dr. Öğr. Üyesi Kastamonu Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, akutlu@kastamonu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8462-2610>.

** Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, mcoguz@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3968-350X>.

JUNTA PARTIES' ROLE IN THE CONSOLIDATION OF AUTHORITARIAN REGIMES: THE CASES OF DRP, GOLKAR AND NDP

Abstract

This study examined the attempts of military authoritarian regimes to establish hegemonic parties in the examples of South Korea, Indonesia and Turkey from the perspective of comparative politics. As stated in the literature, the longest-lasting authoritarian regimes are those that establish a political party and consolidate their power through this institution. This claim is also valid for military authoritarian regimes. If the political parties that the junta established or supervised the establishment of can gain large majority in the parliament and control the executive, the political-legal regulations they have brought can be rooted and the criminal responsibilities of the junta members can be prevented. Parties achieving this in three or more elections are considered hegemonic parties. A party's hegemonic status is achieved through its institutionalization and autonomy beyond being a leader's personal domination and propaganda tool and an election machine. Among the examples discussed here, only Indonesia's Golkar Party was able to become a fully hegemonic party and, for certain specific reasons, moved away from the elites that created the party and continued its political life by leaning on the new electorate. The Democratic-Republican Party of South Korea was also partially successful, winning several elections and approaching the hegemonic party level for a while. Among the examples discussed, Turkey's Nationalist Democracy Party was by far the most unsuccessful example. Similar to other parties, this party, established to continue the reforms and ideology of the military authoritarian regime and to provide legal protection to the members of the junta, neither gained the full support of the junta nor based on a certain political tradition, and eventually came last in the first election it melted and dissolved itself within a few years. This failure of the party enabled Turkey to return to civil-democratic life very soon after the coup.

Keywords: *Military authoritarian regime, Democratization, Hegemonic party, Golkar, Democratic Republican Party, Nationalist Democratic Party.*

Giriş

20. yüzyılın büyük bölümünde dünya birçok bölgede otoriter rejimlere tanıklık etti. Bu rejimler tek adam rejimleri, askeri ve tek partili rejimler (Geddes, 1999) olarak birbirlerinden farklılaştıkları gibi rejimin devamlılığı ve kurumsallığı açısından da birbirlerinden ayrıışmışlardır. Literatür ayrıca bu otoriter rejimler arasında en dayanıklı olanların bir siyasi parti üzerinden örgütlenen rejimler olduğunu da göstermiştir (Geddes, 1999-2003; Magaloni, 2006; Svolic, 2012). Juan Linz ise bu görüşlere ek olarak herhangi bir parti kurumundan ziyade hegemonik parti inşasının otoriter rejimlerin ömrünü uzattığını iddia etmiştir (Linz, 1973). Bir diğer ifade ile otoriter rejimler arasında en istikrarlı olanlar bir siyasal parti kurumu ihdas edenlerdir ve bunlar arasında daha uzun ömürlü olanlar ise hegemonik bir parti yaratanlardır. Hegemonik parti inşasını mümkün kılan ise partinin kurumsallaşma seviyesidir. Bazı otoriteryen iktidar partileri, illerde ve ilçelerde örgütlenerek ve halkın gündelik hayatına dokunarak, diktatöre etkili

bir iktidar makinesi işlevi sunarken (Meksika'da PRI ve Tayvan'da Kuomintang-KMT); bazıları başkentin ötesine çıkamamış ve bir taban örgütlenmesi yaratamamıştır. Zira bir partinin yerelde örgütlenme seviyesi, seçmenler ve onların talepleri hakkında bilgi edinme olanağını artırdığı için otoriter rejimin ömrünü uzatan bir etkiye sahiptir (Nathan, 2003). Bu nedenle kurumsallaşma sürecini tamamlayabilen partiler, hegemonik hale gelebilmiş ve demokrasiye geçiş sürecinden sonra da varlıklarını sürdürebilmişlerdir, diğerleri ise kesinlikle daha kısa ömürlü olmuşlardır.

Bu tespitler askeri otoriter rejimlerde de doğrulanmaktadır. Darbeden sonra orduların önünde iki seçenek olur; ya siyasal sistemin icracısı olacaklardır, ya da onu vesayet altına alacaklardır (Stepan, 1971: 134). İkincisinde askeri yönetim kısa süreli olmaktadır ve asker arzu ettiği siyasal sistemi kurduktan ya da sürmekte olan bir krize son verdikten sonra kışlasına geri dönmektedir. İlkinde ise ordu belirli kaygılarla ya da beklentilerle siyasi iktidarı sivillere devretmemekte ve bizatihi kendisi hükümet olmaktadır. Bu durumda ise cuntanın kendi iktidarı için bir meşruiyet yaratması gerekmektedir. Ordunun meşruiyet yaratmasının ise iki farklı yolu vardır; bunlardan ilki tek partili bir siyasal rejim kurmak, ikincisi ise hegemonik bir parti inşa etmektir. Bunlar arasında en yaygın görüleni şüphesiz ilkidir; Franco'nun FET'i, Salazar'ın Ulusal Birliği (NU), Nasır'ın Arap Sosyalist Birliği bu partilerin tipik birer örneğidir. Bu partiler girdikleri tek partili seçimler ile kendilerine meşruiyet atfetmekle birlikte aynı zamanda sahip oldukları karizmatik liderle ve uyguladıkları korporatist temsil modeli ile de bu meşruiyeti pekiştirmektedirler. Hegemonik parti inşası ise başka yerlerde denenmiş olsa da en uzun ömürlü ve istikrarlısı Meksika'da karşımıza çıkan bir modeldir. Meksika'daki örnek, Cardenas'ın Kurumsal Devrimci Partisi'dir (PRI). Öncülü olan PNR ve PRM partileri ile birlikte düşünüldüğünde 71 yıllık kesintisiz bir iktidar başarısına sahip olan bu parti, çok partili seçimlere izin verilen ülkede, parlamento seçimlerinde 1988 yılına kadar süper çoğunluklar (parlamentoda asgari %70'lik hakimiyet) elde etmiştir. Bu başarı PRI'nin karizmatik liderlerden bağımsız bir şekilde bir kurum olarak başarılı olduğunu göstermektedir. Burada da öne çıkan en önemli etken partinin korporatist bir yapılanmaya sahip olması ve de örgütlenme becerisidir.

Meksika örneğinde de görüldüğü üzere hegemonik bir parti sistemi inşa edebilmenin en önemli vechesi, iktidar partisini kurumsallaştırabilmektir. Bu da bizi parti kurumsallaşması tartışmasına götürmektedir. Parti kurumsallaşmasını ilk ele alan isimlerden biri olan Huntington'a (2006) göre bu olgunun dört boyutu vardır: adaptasyon, karmaşıklık, özerklik ve tutarlılık. İlk olarak bir parti değişen koşullara hızlı bir şekilde uyum sağlayabiliyor ve kendini dönüştürebiliyorsa bu onun kurumsallaşma kapasitesini artıran bir niteliğe sahiptir. Karmaşıklık ise partinin hem hiyerarşik olarak, hem de yatay olarak farklı ihtiyaçlar doğrultusunda bölümlere ayrılmış olma halidir. Yerelde yaygın bir örgütlenmenin varlığı parti kurumsallaşmasının önemli göstergelerinden biridir. Karmaşıklık aynı zamanda parti üyelerine bir görev ve makam sunabilme imkanını artırdığı için de partinin ömrünü uzatan bir

niteliğe sahiptir. Özerklik ise partinin sendikalardan, STK'lardan ve de otokrat dahil belli başlı elitlerden özerk bir şekilde hareket edebilme kapasitesidir. Yani partinin, parti dışındaki grup ya da bireyler tarafından kontrol edilememesidir. Son olarak tutarlılık ise parti üyeleri arasında partinin hedef ve ilkeleri konusunda bir ayrışmanın, ihtilafın bulunmamasıdır. Huntington (2006: 22) partilerin kurumsallaşma derecelerini bu dört kriter üzerinden tanımlamakta ve kurumsallaşan partilerin hem lider değişimine, hem de iç ve dış krizlere karşı daha dayanıklı olduklarını iddia etmektedir.

Biz bu çalışmada parti kurumuna başvuran askeri otoriter rejimlerden üçünü karşılaştırmalı bir şekilde ele alacağız ve bunlardan hangilerinin daha uzun süre iktidarda kaldıklarını, parti kurumsallaşması modeli üzerinden irdeleyeceğiz. İnceleme nesnesi olarak da Güney Kore'den Demokratik Cumhuriyetçi Parti'yi (DRP), Endonezya'dan Golkar'ı ve Türkiye'den de Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni (MDP) alacağız. Güney Kore ve Endonezya örneklerinden hareketle bu ülkelerde görülen askeri otoriter rejim sonrası cuntayla ilişkili partilerin kurumsallaşma ve demokratik yollarla başarılı olma koşullarını ele aldıktan sonra Türkiye'de MDP'nin kuruluş amaçlarını, beklentiler ve başarısız olma nedenlerini tartışacağız.

1. GÜNEY KORE VE DEMOKRATİK CUMHURİYETÇİ PARTİ (DRP) DÖNEMİ

Güney Kore'de Demokratik Cumhuriyetçi Parti dönemini ele almaya başlamadan önce, tarihsel arka plana göz atmak gerekmektedir. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını kazanan Güney Kore'de ilk serbest seçimler 1948'de yapılmış ve Syngman Rhee, ABD'nin de açık desteğini alarak devlet başkanı olmuştur. Kuzey'le yaşanan savaş, Rhee rejimini otoriterleştirirken (Hong, 1999); Kuzey'in işgali sırasında, 1952'de, sıkıyönetim koşullarında bir anayasa değişikliğiyle önce devlet başkanının halk oyu ile doğrudan seçilmesini ve ardından 1954'teki bir başka anayasa değişikliğiyle de başkannın ancak iki defa seçilebilmesi sınırını kaldırarak ömür boyu devlet başkanı olabilmeyi yolunu açmıştı. Rhee mutlak güce eriştike, "rejimi halktan uzak, yozlaşmış ve kibirli" bir hal aldı (Oh, 1999: 40). 1960'taki başkanlık seçimlerindeki şaibeler muhalefetin sokağa dökülmesine yol açtı. Rhee orduyu kullanarak gösterileri sona erdirmeyi denese de, ABD hileli bir seçimle otoriter bir rejim inşasının komünist tehdit karşısında kırılgnalık yaratacağı düşüncesiyle Rhee'ye destek olmadı (Hong, 1999: 140). Bu yüzden Rhee ordunun desteğini kaybedince 26 Nisan'da istifa etmek ve sürgüne gitmek zorunda kaldı. 2. Cumhuriyet, iki kanatlı bir parlamento, bağımsız seçim kurulu ve anayasa mahkemesiyle donanmış bir parlamenter sistemi getiren yeni anayasa ile başladı. Yeni anayasanın ardından yapılan seçimlerle Demokratik Parti iktidara gelse de, 1961 Mayıs'ındaki askeri darbeyle demokratik rejim kısa sürede sona ermiş oldu.

G. Kore bu darbeden sonra 1963 yılının Aralık ayına kadar "Ulusal Diriliş Yüksek Konseyi" adını alan cunta tarafından yönetildi. Cuntanın lideri

Tümgeneral Park Chung Hee'ydi¹. Cunta, 1963'te sivil yönetime dönüleceğini açıklamıştı. Ancak öncesinde sivil rejimin ülkeyi darbe öncesine geri döndürmemesi için yapılması gerekenler vardı; bunlar yeni bir anayasa yazımı ve hükümetin teslim edileceği yeni elitlerin yaratılmasıydı. Özellikle ikinci görev cunta için hayati önemdeydi; zira iktidarın devredileceği sivillerin cuntaya karşı hasmane bir tavır takınıp, ondan hesap sorabilecek olması askerleri kaygılandırıyor. Dönemin istihbarat örgütü (KCIA) başkanı J.P. Kim de akademisyenlerden oluşturduğu danışma kuruluyla hem anayasaya hem de yeni elitlere dair kaygıları paylaşıyordu. Kim'in temel endişeleri "sivil iktidara geçildiğinde, Park ve cunta liderlerinin akıbeti" ve de "devrimci misyonu devam ettirecek sivil siyasetçilerin kimliği"di. Cuntanın diğer üyeleri de aynı endişeleri paylaşıyordu. İktidar sivillere devredildikten sonra cuntaya ne olacaktı? Park ve diğer kıdemli darbeciler emekli olabilirler ya da ordudaki saygın görevlerine devam edebilirlerdi, ancak genç darbeciler için kışlaya yani ordu hiyerarşisine geri dönmek, bir nevi rütbe tenzili anlamına geliyordu. Bu isimler için bir alternatif daha vardı, o da ordudan ayrılıp, sivil bir danışman olarak yeni iktidar partisinde görev almaktı. En son alternatif ise cuntanın kendisinin sivil iktidar haline gelmesiydi. Bunun için ihtiyaç duyulan kurum ise siyasal partiydi (Kim, 1975: 305).

General Park 1961'in ağustos ayında 1-2 yıl içinde sivil rejime geçileceğini duyurduktan hemen sonra J.P. Kim ve yakın arkadaşları bir siyasal parti inşası için harekete geçtiler. Kafalarındaki modelin temel özelliği ise daha önceki siyasi partilere benzemeyen yeni bir parti olmasıydı. Zira darbeden önceki dönemin partileri çok zayıftı ve Huntington'un (1965) "kurumsallık" ölçütünü sağlayamıyorlardı. Bu ölçütler, "yeni şartlara uyum, örgütsel komplekslik, kurumsal özerklik ve tutarlılık". Kim ve arkadaşları nihayet 1963 yılında arzu ettikleri bu güçlü partiyi kurdular; yeni partinin adı "Demokratik Cumhuriyetçi Parti"ydi (DRP). Parti tek bir merkezden yönetilen, katı bir hiyerarşiye sahip ve üyeleri dikkatli bir şekilde seçilen, eğitilen ve disipline edilen bir kurum olacaktı. Partinin sivil elitleri de, cuntanın ideallerine kendilerini adanmış genç akademisyenler, gazeteciler ve memurlar olacaktı (Kim, 1988: 55).

Kim partinin kuruluşu için KCIA'nın üyelerini görevlendirdi. Bu üyeler partinin sivil kadrolarını oluşturacak etkili sivil politikacıları bulacak ve onları ikna edecekti. Mart 1962'ye gelindiğinde partiyi oluşturacak sivil kadro sayısı 70'e ulaşmıştı. Ekim ayına gelindiğinde ise sayıları bini bulan öğretmen, akademisyen, gazeteciler ve memurlardan oluşan genç bir kadro ekibe dahil

¹ Alt sınıflardan gelen bir subay olan Park Chung Hee cuntanın meşruiyet kazanabilmesi için önceliği ekonomik kalkınmaya verdi. Bir yanıyla Ekonomi Planlama Kurulu'na (EPB) diğer yanıyla Kore Merkezi Haber Alma Teşkilatı'na (KCIA) dayanan ekonomik kalkınma politikaları, emeği disipline edip toplumsal muhalefeti baskılamasıyla bir tür bürokratik otoriteryanizm örneği idi (Im, 1987). Öte yandan EPB, aynı zamanda cuntanın kalbi haline de gelmişti. İmar Bakanlığı'nın bir birimi olarak kurulmasına karşın Ekonomi Bakanlığı'nın da bütçesini kullanıyor ve İstatistik Kurumu'yla Merkez Bankası'nı da kontrol ediyordu. EPB'nin başkanı, ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısıydı (Oh, 1999: 53). Park Chung Hee'nin bu otoriter kalkınma politikası, aynı zamanda teknokratik yönüyle de dikkat çekiyordu. Ekonomi yönetimi, siyasetçi ve askerlerden arındırılıp ABD'de eğitim görmüş mühendis ve bilim insanlarına bırakılmıştı.

edilmişti. Bu isimler KCIA ve akademisyenler tarafından Kore siyaseti, siyasi partiler, 16 Mayıs Darbesinin gerekliliği ve de yeni partinin prensipleri konularında eğitildiler (Kim, 1988: 56). Partinin kuruluşu 1963 yılının şubat ayında tamamlandı. Hızlı bir şekilde örgütlenen DRP, İki hafta sonra 154.982 kişilik bir üye sayısına ulaştı (Kim, 1988: 56).

DRP örgütlenmesini dört temel prensip üzerinden tanımlıyordu. Bunlardan ilki Kamu Çıkarı prensibiydi, bu prensibe göre parti bir kişinin çıkarları odağında hareket edemezdi, tek ilkesi kamu çıkarı olmalıydı. İkinci prensip parti içindeki olası hizipleşmelere mani olmayı gözeten Örgütsel Bütünlüktü. Üçüncü prensip de partinin sadece kampanya dönemleri değil, tam zamanlı aktif olmasını hedefleyen Örgütsel Devamlılıktı. Tek Talimat olarak adlandırılan son prensip ise parti örgütlenmesinin en tepeden, en alt birime kadar hiyerarşik bir komuta zincirine tabi olmasını hedefliyordu.

DRP genel başkanda birleşen iki farklı gövdeden oluşuyordu; bunlar Temsili Yapı ve de Parti Sekreterliğiydi. Temsili yapı ilçe teşkilatlarındaki delegelerden başlayarak, il ve bölge teşkilatlarına doğru çıkan ve nihayetinde parti meclisinde taçlanan demokratik bir kurumken, Parti Sekreterliği genel merkezden, en alt birime doğru inen bürokratik yapılanmaydı ve Genel Sekreterlik makamında da J.P. Kim vardı.

Her ne kadar Park bir siyasi parti kurup, devlet başkanı olmuşsa da siyasete uzak birisiydi ve tek bir önceliği vardı: ekonomik kalkınma. Bu perspektifi kabine tercihine de yansımıştı, öyle ki, hem başkanlık sekreteryası hem de kabinesini teknokratlardan oluşturdu. Onun siyasete olan bu mesafesi partisi DRP'nin de kurumsallaşmasına mani oldu. Sadece “seçim dönemlerinde kampanya için mobilize edilen ve siyasa üretimi süreçlerine dahil edilmediği gibi, siyasi elit devşirmede de rol verilmeyen parti” her zaman Park'ın gölgesinde kalmıştır (Kim, 1975: 309). Bu nedenle de bir siyasi partiden beklenen, farklı çıkarları bir araya getirme ve uzlaştırarak politika üretme gibi bir işlevi DRP gösterememiştir. Park'ın ekonomik büyümede gösterdiği performans, DRP'nin kurumsallaşması hilafına olmuştur.

DRP 1970'lerin başlarına kadar kendi içinde bir hizip çatışması yaşadı. Tarafların ana akım ve ana akım karşıtı olarak ayrıştığı hizipleşmede temel mesele Park'ın başkanlıktan indikten sonra iktidarın kime geçeceği konusuydu (Kim, 1975: 306). Ana akım hizbin başında cuntanın üyelerinden J.P. Kim vardı ve Kim'in arzusu Park'dan sonra başkanlık makamına geçmekti. Karşı hizip ise eski cunta üyelerinden ve partinin sivil bileşenlerinden oluşuyordu ve öncelikli hedefi Kim'in başkanlığını engellemekti. Kim'in hizbi KCIA içinde yer alan, DRP'yi kuran ve daha çok parti bürokrasisi içindeki askerlerken, diğer hizip ise daha çok DRP'nin parlamento üyelerinden oluşuyordu (Han, 1971: 243). Bu dönemde üçüncü bir dönem başkanlık yapma arzusu göstermeyen Park, bu iki hizip arasında bir denge gözetiyordu. Ancak 1969 yılında ana akım karşıtı hizbin yanında saf tutarak, anayasa değişikliğini destekledi ve kendisi için üçüncü dönem başkanlığın yolunu açtı.

**Tablo 1. Cumhuriyet Döneminde DRP'nin Parlamento Seçimindeki Başarısı
ve Parlamento Hakimiyeti**

Parlamento Seçimleri	Parti'nin Aldığı Oy Oranı	Parlamentoda Elde Edilen Sandalye Çoğunluğu
1963	%32,4	110/175
1967	%52,8	129/175
1971	%47,7	113/204
1973	%38,7	146/219
1978	%31,7	145/231

Kaynak: Nohlen, D., Grotz, F. ve Hartmann, C., 2001.

DRP'nin Üçüncü Cumhuriyet'teki performansı oldukça iyi olmakla birlikte 1971 seçimlerinde başkan Park'ın göstermiş olduğu %53,2'lik performansın gerisinde kalmış olmaları parti yöneticilerini kaygılandırdı. Temel endişeleri Park'ın siyasi hayatının bitiminden sonra DRP'nin yok olacağı ve kendilerinin de böylece iktidarın sağlayacağı korumadan mahrum olacaklarıydı. DRP bürokratları ve de parlamenterleri ile bu kaygıyı yaşarken, Park 1971 yılının sonunda yeni uluslararası şartları bahane ederek sıkı yönetim ilan etti ve hemen ardından da, Yushin Anayasasını yürürlüğe sokarak hem otoriter rejimini pekiştirdi hem de ömür boyu başkan olabilmenin önünü açtı. Zira yeni anayasaya göre Birleşme İçin Ulusal Konferans adında (NCFU) bir kurum oluşturulacak ve başkan bundan sonra halk oyu ile değil, bu kurum tarafından seçilecekti. Kurumun üyeleri partisiz ve daha çok kırsal kesimden seçilecek olan 2359 kişiden oluşacaktı, hatta bu kurulun üyelerinin 1/3'ü Park tarafından aday gösterilecekti. NCFU'nun bir diğer görevi ise başkan tarafından önerilen parlamentonun üçte biri oranındaki kontenjan vekil listesini onaylamaktı. Bu vekiller üç yıllığına atanıyor ve süreleri bitince başkan tarafından önerilen yeni liste ile yenileniyorlardı (Kim, 1975: 313). Böylece Park DRP'nin mutlak çoğunluğu kaybetme riskini bertaraf etmiş oluyordu. NCFU'nun bir başka görevi de parlamentodan geçen anayasa değişikliklerine onay vermektir. Bu da yine Park'ın parlamentonun kendi inisiyatifi hilafına anayasa değişikliği yapması durumunda onu engellemesine yarayacaktı. Ayrıca başkan artık halk oyu ile seçilmeyeceği gibi görev süresine dair de bir sınır getirilmemişti. Bu, Park'ın ömür boyu iktidarda olacağı anlamına geliyordu. Parlamento ve Yüksek Mahkemenin yetkileri de yürütme lehine sınırlandırılmıştı. Yerel Yönetimler için ise "Birleşme (Kuzey-Güney) sağlanana kadar, yerel meclislerin toplanmaması" düzenlenmişti (Kim, 1975: 313). Tüm bu değişiklikler ile Park sınırlandırılmamış bir iktidar aygıtına kavuşmuş oluyordu. Öyle ki, 3. Cumhuriyeti sonlandırıp, 4. Cumhuriyeti başlatan bu Yushin Anayasası için gözlemciler "Park'ın kansız darbesi" diyeceklerdi (Oh, 1999: 60).

Dördüncü Cumhuriyet'in yarattığı bu siyasi sistem DRP'lilerin endişelerini gidermişti. Ancak aynı anayasa seçilebilmek için zorunlu olan parti üyesi olma şartını kaldırdığı ve siyasal partileri siyasal yaşamın vazgeçilmez bir parçası olma durumundan çıkardığı için de bu kuruma büyük bir darbe vurdu (Kim, 1975: 312; Kim, 1988). Ayrıca başta başkanı seçmek gibi bir dizi anayasal yetkiye sahip olan NCFU partiler üstü bir kurum olarak tanımlanmış ve üyelerinin partisiz olması şart koşulmuştu. NCFU'nun bir

diğer govevi de hatırlanacağı uzeze başkanın parlamento kontenjanından aday olarak goşterdiği vekilleri onaylamaktı. Başkanın bu kontenjan adayları da partisiz vekiller olduğu için Kore siyasetinin partisizleşme eğilimini artıran bir durum yaratıldı.

1972 yılında yeni anayasaya uygun olarak başkanlık seçimi ve parlamento seçimi yenilendi. Anayasada oğgörüldüğu uzeze Başkan halk oyu ile değil, 2359 kişiden oluşan ve çoğu üyenin bizzat başkan tarafından belirlendiği NCFU tarafından seçildi ve Park tek aday olarak girdiği bu seçimden 2357 oy alarak, başkanlık makamına yeniden oturdu. Bir yıl sonra yapılan parlamento seçimlerinde ise Park'ın partisi olan DRP %38 ile birinci parti oldu, parlamento bu hali ile muhalefetin eline geçebilirdi ama Yushin Anayasası Başkan'a, parlamentoyu kontrol edebilmesi için ekstra olanaklar tanımtı. Buna göre parlamentonun 146 sandalyesi seçimle belirlenirken, 73 sandalyesi Başkan tarafından direk atanacaktı. DRP, Park'ın atadığı bu 73 isimle %38 oy oranına rağmen süper çoğunluğa erişti.

1978 yılında hem başkanlık, hem de parlamento seçimleri gerçekleşti. Başkanlık seçimlerine yine tek aday olarak giren Park, NCFU tarafından başkan olarak seçilirken; partisi DRP ise %31 ile Yeni Demokratik Parti'nin (NDP) ardından ikinci oldu ve fakat Park'ın kontenjanından atadığı 77 isimle yine süper çoğunluğa erişti. DRP'nin yaşadığı bu gerilemenin temel nedeni yüksek büyüme oranlarının gizli nedeni olan emek üzerindeki baskı ve artan eşitsizlikti. 1980'lere doğru bu rahatsızlık yeniden sokakları hareketlendirdi.² 1979 Ekim'inde tekstil işçilerinin protestosu ve açlık grevleri, oğrencilerden ve orta sınıflardan destek görünce bugün BU-MA (Busan-Masan şehirleri) Demokratik Protestoları olarak bilinen kitlesel goşteriler yaşandı. Bu protestolara goşterilen sert tepki iktidar bloğu içinde bir ayrışma yarattı ve bu ayrışma Park'ın, beyin takımı içinde yer alan KCIA direktörü Kim Jae-Gyu tarafından akşam yemeğinde öldürölmesi ile neticelendi.

Park Chung Hee'nin ölümünün ardından ülkenin demokrasiye geçişi beklenirken, 1979 yılının aralık ayında Park'ın ordu içindeki taraftarlarından General Chun Doo Hwan yönetime el koydu. 1980 yılında başkanlık makamına oturan Doo Hwan, 1980 tarihli yeni bir anayasa yaptırdı ve

² Dördüncü Cumhuriyet boyunca da ihracat odaklı büyüme stratejisini sürdüren Park, yaşanılan petrol krizine rağmen çarpıcı büyüme oranlarını yakaladı. Tarımda alışanların oranı, sanayi ve hizmet sektöründe çalışanlara göre giderek azaldı ve ülke bir tarım ülkesi olmaktan ıktı. Sanayileşmenin öncüleri de rejimin imtiyaz verdiği güçlü aile şirketleri olan Chaebollardı. Konglomerat olarak örgütlenen bu şirketler, ABD ve Japonya'dan alınan hibe ve ucuz kredilerin tahsis edildiği ve vergi konusunda birçok avantaja sahip olan yapıları. Günümüzde hala varlığını sürdüren bu şirketlerin başında Samsung, Hyundai, LG ve Kumho gibi gruplar geliyordu ve ihracatı artırmakla görevlendirilmişlerdi. Bu şirketlerin öncülüğünde ülkede 70lerin sonundan itibaren mütevazı bir orta sınıflaşma gerçekleşmeye başladı. Daha doğrusu kendisini orta sınıf olarak tanımlayan çalışan sayısı artmaya başladı. Bunun bir nedeni de yüksek oğrenim görenlerin sayısındaki muazzam artıştı. 1960'ta 100 bin olan üniversite oğrencisi sayısı, 1980'e gelindiğinde 600 bine çıkmıştı. Ancak G.Kore'nin yaşadığı bu dönüşümün çalışan sınıflara bedeli çok ağırdı. Zira G.Kore emekçileri haftada 54 saat çalışıyor ve bölgedeki diğer ülke emekçilerine göre çok daha az kazanıyordu. Öyle ki, Singapur, Tayvan gibi ülkelere göre bile en ucuz iş gücü G. Kore'deydi (Oh, 1999: 66). Yüksek büyüme oranları ile elde edilen refah eşit paylaşılmıyor ve gelir adaletsizliği artıyordu. Öyle ki, Jung (1992: 64), 1970lerin ortalarından itibaren Gini katsayısının çarpıcı şekilde yükseldiğini tespit etmektedir. Artan zenginliğe eşlik eden bu gelir adaletsizliği, üniversite oğrencilerinin eşitlik ve demokrasi talepleri ile de birleşince 1980lere doğru Yushin Rejimi sert bir toplumsal muhalefet ile gerçekleşti.

DRP'nin de içinde yer aldığı tüm siyasi partileri yasakladı. Bunu takip eden süreçte Demokratik Adalet Partisi (DJP) adlı yine ordu destekli bir parti kurdurdu ve bu parti ile 1981 yılındaki başkanlık seçimlerinden başarı ile çıkarak, 5. Cumhuriyet'in ilk devlet başkanı oldu. DJP ise DRP'nin başarısını sürdürerek, 1988 yılına kadar girmiş olduğu üç parlamento seçiminde sırası ile %35, %34 ve yine %34 ile birinci parti oldu ve Doo Hwan'ın iktidarını pekiştirdi. Yedi yıllık başkanlık süresi sona ererken, toplumsal muhalefet de yükseldi, başkanlık için yerine gösterdiği aday Roh Tae-Woo 1988 seçimlerine giderken, zorunlu olarak demokratikleşme vaadinde bulundu. Bu vaatleri de DJP seçimden önce yerine getirdi ve 1988 yılında ülkede ilk defa serbest ve özgür seçimler gerçekleşti. DJP'nin adayı olan Tae-Woo biraz da ülkenin demokrasiye geçişinin mimarı olarak seçimleri kazanmayı başardı. DJP her ne kadar başkanlığı kazanmış olsa da demokratikleşme sürecinden sonra kan kaybetti ve 1990 yılında başka partiler ile birleşerek Demokratik Liberal Parti'nin (DLP) içinde yer aldı ve siyasi hayatını noktaladı.

G. Kore örneğini değerlendirmek gerekirse, 1961 ve 1979 askeri darbelerinden her ikisinde de cuntalar, sivil yönetime geçildikten sonra hem akıbetleri konusunda endişelenmiş hem de politikalarının siviller tarafından aynı hedeflere doğru ve aynı yoğunlukta devam ettirileceğinden kuşku duymuşlardır (Kim, 1988: 67). Bu yüzden sivil yönetim altında da askeri yönetimin siyasal parti biçiminde sürmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bu amaçla kurulan DRP ve DJP'nin kısmen başarılı oldukları söylenebilir. Bu partiler belirli seçim başarılarıyla otoriter rejimin devamlılığına hizmet etmişler ancak yeterince kurumsallaşamamış ve hegemonik partiye dönüşmemişlerdir. DRP örneğinde hegemonik tek partiye dönüşmekte yaşanan sorunları Yong-Ho Kim (1992) Meksika'daki PRI ile karşılaştırarak irdelemiştir. Buna göre DRP, Yushin Anayasası'nın yürürlüğe girdiği döneme kadar hegemonik bir parti olma arzusunu sürdürmüş ancak bunda başarılı olamamıştır. Dördüncü Cumhuriyet ile de zaten Park, DRP'ye dair beklentilerinden vazgeçmiş ve onu salt bir kampanya aygıtına dönüştürmüştür. Kim'e göre DRP'nin hegemonya kuramamasının birkaç nedeni vardır. Bunlardan ilki ülkenin DRP öncesindeki siyasi hayatıdır. G. Kore'de DRP'den önce demokratik bir siyasi hayat denemesinin ve de partiler arası rekabet kültürünün bulunması bu girişimin hegemonik hale gelmesine mani olmuştur. Zira eski siyasetçiler ortadan yok olmamış ve demokratik hayata geçiş ile birlikte ivedi şekilde partilerini kurmuşlar ve sonrasında da DRP karşısında ortak bir cephe içinde hareket etmişlerdir (Kim, 1992: 99). Hegemonik parti olamamanın bir diğer nedeni de "parti birliğinin" kurulamamasıdır. DRP partinin kurucu ismi olan J.P. Kim'in etrafında iki hizbe bölünmüştü. Bu hizipleşmenin de temelde iki nedeni vardı. Bunlardan ilki partide gücün parti sekreterliğinde mi yoksa parlamenterlerde mi toplanacağı konusuydu. J.P. Kim ve hizbi gücün parti sekreterliğinde yoğunlaşmasını isterlerken, muarızları parlamenterlerde toplanması taraftarıydı ve onların dediği oldu (Kim, 1992: 102). Bu da partinin kurumsallaşmasını ve böylece hegemonik hale gelmesini engelledi.

Hizipleşmenin ikinci nedeni de Park'dan sonra kimin lider olacağı konusuydu. J.P. Kim ve çevresi, Park'ın anayasal süresinin sonunda Kim'in başkan olmasını arzularlarken, muarızları Kim'den rahatsız oldukları için Park'ın görevine devam etmesini istiyorlardı. Park 1969 yılında anayasa değışikliğiyle önce üçüncü dönemin, Yushin Anayasası ile de süresiz başkan olmanın yolunu açınca parti tamamen bir kişi partisi haline dönüştü ve bu dönüşüm de hegemonik kurumsallaşmanın önüne geçti (Kim, 1992: 103). PRI ise hiçbir genel başkanına iki dönem başkanlık yapma izni vermediği için partinin kişiselleşmesine mani oldu.

DRP ayrıca hegemonik bir parti inşası için şart olan popülist politikalara da uzaktı. Benimsediği ihracat odaklı büyüme stratejisi nedeniyle işçi sınıfını baskılayan, köylüler için de toprak reformu yapamayan parti, tabanı ile patron-müşteri ilişkisi geliştiremedi ve böylece hegemonik konumu sürdüremedi (Kim, 1992: 104-105). Son olarak Park'ın siyasa üretiminde partiden ziyade bürokrasiyi öne çıkarması ve partiyi ikincil hale getirmesi, partinin gelişmemesine neden oldu. Bunda kalkınma programının da payı büyüktü, yabancı kaynaklı hibe ve kredilerin doğrudan bürokrasi tarafından yerel girişimciye ulaştırılması, partinin hem maddi hem de insan kaynağı açısından zayıf kalmasına neden oldu (Kim, 1992: 107).

DRP'nin kısmi başarısına karşın gerek parti kurumsallaşması gerekse hegemonik olma açısından Endonezya'dan Golkar Partisi, çok daha başarılı görünmektedir. 32 yıl süren bir askeri otoriter rejimin hegemonik partisi olan Golkar 1964'ten, 1997 yılına kadar girdiği tüm seçimlerde parlamentoda %70'in üzerinde bir süper çoğunluk elde etmiştir. Halen siyasi varlığı devam eden bu partinin başarısını anlamak için öncelikle Endonezya'nın siyasal koşullarına göz atmak gerekmektedir.

2. ENDONEZYA'DA GOLKAR DÖNEMİ

1949'da bağımsızlığını kazanan Endonezya, başkan Sukarno'nun öncülüğünde liberal demokratik bir rejim tesis etse de; İslamcılarının, Komünistlerin ve 300 kadar etnik grubun kendi aralarındaki rekabeti yüzünden varlığını sürdürememiştir. İstikrarsızlık gerekçesiyle Sukarno, 1959'da önce sıkıyönetim ilan etmiş ve ardından da ülkeyi başkanlık sistemine geçirmiştir (Vatikiotis, 2013: 1). Milliyetçilik, İslam ve komünizmin eklektik biçimde birleştirildiği ve anti-Amerikanizm'e dayalı bir ideolojiyle ülkeyi yönetmeye çalışan Sukarno, bu özgün ideolojiye milliyetçilik, din ve komünizm kelimelerinin kısaltmalarından oluşan Nasakom adını vermişti. Sukarno'nun "güdümlü demokrasi"sinin taşıyıcısı da Endonezya Komünist Partisi (PKI) idi (Mortimer, 2006: 90).

Sukarno'nun eklektik komünizmi ile ordunun anti-komünizmi arasındaki çelişki, nihayetinde 1965'te General Suharto'nun askeri darbesiyle çözüldü. PKI'yı kanlı biçimde tasfiye eden Suharto, 1968 yılında parlamento tarafından devlet başkanı olarak seçilince, iktidarını pekiştirebilmek ve yeniden seçilebilmek için bir siyasi partiye ihtiyaç duydu ve 1964 yılında PKI'nin karşısında bir sivil toplumun çatı örgütü olarak kurulmuş olan

Golkar'ı devşirmeye yöneldi ve kısa bir zaman içinde onu kendisi için bir kampanya partisi haline getirdi (Vatikiotis, 2013: 68). 1971 seçimine Golkar Partisi ile giren Suharto bu seçimden %62,5'lük başarı elde etti. Bu başarı parlamento çoğunluğunu elde edemediği ilk seçim olan 1999'a kadar devam etti. Bir cunta partisi olarak doğan ve gelişen Golkar 1971 yılından itibaren girdiği çok partili altı seçimi de süper çoğunluklar ile kazanmayı başardı ve Suharto'nun *Yeni Düzen* adımı verdiği otoriter rejime istikrar kazandırdı. Öyle ki, Golkar ile Endonezya'nın *hegemonik parti sistemine* geçtiği söylenmektedir (Suryadinata, 2007). Ancak Golkar, Suharto'nun 1998 yılındaki istifasından sonra yok olmadı. Hemen hemen tüm seçimlerden sonra oy oranları çarpıcı bir şekilde düşse bile koalisyon ortağı olmayı başardı.

Tablo 2. Yıllara Göre Golkar'ın Parlamento Seçimleri Performansı

Parlamento Seçimleri	Parti'nin Aldığı Oy Oranı	Parlamentoda Elde Edilen Sandalye Çoğunluğu
1971	%62,8	236/360
1977	%62,11	232/360
1982	%64,34	242/360
1987	%73,11	299/400
1992	%68,10	282/400
1997	%74,51	325/400
1999	%22,46	120/500
2004	%21,58	128/550
2009	%14,45	106/560
2014	%14,75	91/560
2019	%12,31	85/575

Kaynak: Nohlen, D., Grotz, F. ve Hartmann, C., 2001.

Golkar (Fonksiyonel Gruplar Partisi) aslında Sukarno'nun Güdümlü Demokrasi rejiminin bir ürünüydü. Sukarno siyasal partilerin istikrarsızlık yarattığını düşündüğü için meslek örgütlerine dayanan yarı yarıya korporatif bir meclis yarattı. Ülkenin ilk özgür seçimi olan 1955'i dikkate almadan oluşturulan bu parlamentonun adı "Karşılıklı Yardımlaşma Halk Meclisiydi" ve doğrudan devlet başkanının yaptığı atamalardan oluşuyordu. Darbeden hemen önceki parlamentonun 281 sandalyesinin 130'u başkanın partiler arasından yaptığı atamalardan oluşuyorken; 150'si fonksiyonel gruplar olarak adlandırılan meslek örgütleri ve STK üyeleri arasından yine başkan tarafından yapılan atamalardan oluşuyordu. Golkar da ordunun özellikle Endonezya Komünist Partisi'nin (PKI) etkisini kırmak için kurduğu ve içinde birçok farklı STK ve meslek örgütü barındıran bir fonksiyonel gruptu (Vatikiotis, 2013: 78). Suharto darbeden sonra ülkeyi seçimlere götürmeyi tercih ettiğinde Golkar'ı devşirmeyi ve onu bir kampanya partisi haline getirmeyi seçti. Kendini herhangi bir ideoloji ile tanımlamayan ve daha çok istikrar ve kalkınma gibi partiler-üstü değerleri öne çıkaran Golkar, Suharto'nun kontrolü altında bu rotasından ayrılmadı. Fakat şu bir gerçektir ki, Endonezya Ordusu'nun çoğunluğu Müslümanlardan oluşsa da geleneksel olarak anti komünistti ve seküler bir Endonezya milliyetçiliği (Pancasila) ideolojisini paylaşıyordu. Suharto da bu dünya görüşünü devam ettirdi.

Ülkenin 1955'ten sonraki ilk seçimi Suharto'nun başkan seçilmesinden sonra 1971 yılında yapıldı. 1955 yılının en güçlü bloğu olan Müslüman partiler, Golkar'ın rejimin partisi olması nedeniyle toplamda %29 oy alırken; 1955'in en büyük partisi olan milliyetçiler de Golkar'a kaptırdığı oylar ile en küçük parti haline geldi. Golkar %62'lik başarısını Müslüman bir tabana sahip olmakla birlikte, seküler bir program benimsemeye ve de böylece etnik azınlıkların da bir numaralı partisi olmaya borçluydu. Bunun dışında devlet memurlarının ve ordunun Golkar'a biraz da zorunlu tutulan sadakati bu başarıyı garantileyen diğer bir etkendi (Suryadinata, 1997: 192).

Ancak Suharto 1971 yılında ülkeyi seçimlere götürürken anayasal sistemde hayati değişiklikler yaparak, işini şansa bırakmayacağını da gösterdi. Yeni düzenleme ile parlamentodaki sandalye sayısı 460 olarak belirlenirken, bunun 360 tanesinin halk oyu ile seçilmesi, geri kalanın ise ordu tarafından atanması öngörüldü (Masuhara, 2015: 42). Halihazırda Devlet başkanı halk oyu ile değil, Halk Danışma Meclisi (MPR) adlı bir kurul tarafından seçilmekteydi. 920 kişiden oluşan bu kurulun yarısı parlamento üyelerinden oluşurken, geri kalan 460 üye ise doğrudan hükümet yani Suharto tarafından atanıyordu. Parlamentodaki sandalyelerin 100'ünün de Suharto'nun kontrolü altında olan ordu tarafından atanacağı dikkate alındığında, parlamento seçim sonuçlarının başkanın koltuğunu sarsamayacağı aşıkardı.

Suharto siyasal sistemi bu şekilde değiştirdiği gibi parti sistemini de değiştirdi. Çıkardığı bir dizi yasa ile partileri birleşmek zorunda bıraktı ve böylece üç partili bir sistem doğdu. Kalkınma Birlik Partisi (PPP) adı altında dört İslamcı Parti birleştirilirken, Endonezya Demokrasi Partisi (PDI) adı altında da İslamcı olmayan partiler birleştirildi. 1975 yılında seçimlere girebilmek resmen bu üç parti ile sınırlandırıldı. Ayrıca diğer iki partiye memurların üye olması engellenirken, Golkar'a böyle bir engel konulmadı. Bunun haricinde partilerin devletin resmi ideolojisi olan *Pancasila*'ya ve de 1945 anayasasına bağlı olma şartı getirildi. Böylece diğer iki partinin de, ideolojik olarak Golkar ile aynı pozisyonda yer alması ve ciddi bir alternatif olamamaları sağlandı (Liddle, 1978: 126). Aynı yasa ile partilerin yerel örgütler kurması da engellendi. Bu düzenleme açıkça Golkar'ın lehineydi, zira parti ordu ve diğer devlet kurumları ile seçmenlere erişebilirken, diğer partiler bundan mahrum olacaktı (Suryadinata, 1997: 193).

Partinin ulusal ve yerel teşkilatında da ordunun hâkim bir pozisyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar ulusal kurultay ve liderlik konseyi gibi seçimle belirlenen ve halkın erişimine açık olan pozisyonlar bulunsa da, gerçekte güç ordu ve hükümet üyelerinden oluşan Danışma Kurulu'nda toplanmıştı. Yerel örgütlerde de, o bölgenin ordu komutanı Danışma Kurulu üyesi olarak fiili kontrolü elinde tutuyordu (Suryadinata, 1997: 192). Ordunun parti üzerindeki bu mutlak kontrolü 80'lerin sonunda, İslamcı bileşenlerin güç kazanması ile zayıflamaya başladı. Aslında Golkar Endonezya'da çoğunluğu oluşturan Müslüman Javalardan partisiydi fakat bu, partinin homojen bir tabana ve kadroya sahip olduğu anlamına gelmiyordu. Zira Endonezya Müslümanları *abangan* ve *santri* olarak iki kampa ayrılıyorlardı. Abanganlar, liberal

Müslümanlar olarak tanımlanıyorlardı ve senkretik bir İslam anlayışına sahiptiler. Santriler ise Ortodoks bir İslam anlayışına sahiptiler ve bu nedenle de köktendinciydiler. Ordu kadrolarının çoğunluğu Abangan olduğu için parti bu hizbin kontrolündeydi ama 80'lerin sonundan itibaren bu durum değişmeye başladı.

1980'lerin sonunda ve 90'ların başında Golkar içindeki büyük askeri blok Suharto dışında bir ismin de başkan olabileceğini tartışmaya başladı. Önemli pozisyondaki birçok General, 1992 seçimleri öncesinde başkan aday olmak istediklerini açıktan duyurdular. Başkanlık makamındaki kan değişimi gerekliliği birçok partili tarafından paylaşılıyordu (Suryadinata, 1997: 196). Bu durum doğal olarak Suharto'yu ikbali konusunda endişeye sevk etti ve çözüm olarak yeni bir politika benimsedi. Bu yeni politikanın adı siyasi rejimi İslamileştirmek, partiyi de sivilleştirmekti. Suharto bu gaye ile 1990'ların başından itibaren ılımlı İslam fikrinden uzaklaşarak, PPP etrafındaki Ortodoks İslamcılara yakınlaşmaya ve onları Golkar'a devşirmeye yöneldi. Bunun için bir dizi politika geliştirdi. Öncelikle özel hukuk alanında yetkili olacak bir şeriat mahkemesi ihdas etti, ardından okullardaki dini eğitimi artırdı, katı laik niteliği ile bilinen bir gazeteyi kapattırdı, ailesi ile hacca gitti ve son olarak da bir İslami banka açtı (Hakim, 2016: 165-166). Suharto bu siyasalara ek olarak, 1992 seçimlerine çok daha fazla Müslüman adayla gitti ve İslamcı tabanın önemli bir kesimini geleneksel partileri olan PPP'den Golkar'a çekti.

1992 seçim zaferinden sonra da Suharto'nun Golkar'ı askerden arındırma ve sivilleştirme gayretleri devam etti. Bu hedefle partinin yüksek idare kurullarındaki asker üyelerin sayısını azaltırken, kendi ailesinden ve de kendisine sadık sivillerden yeni isimleri bu pozisyonlara getirdi. Bunların yanında parlamentoda askerlere ayrılmış olan 100 sandalyeyi 75'e düşürdü (Suryadinata, 1997: 201). Partideki bu dönüşüm ile 1997 seçimlerine giden Suharto %74'lük büyük bir başarı elde etse de, aslında bu en şaibeli seçimiydi. Zira birçok bölgede açık usulsüzlükler ve bunlara karşı yürütülen protesto gösterileri yaşanmıştı. Suharto bu itirazları sert bir şekilde bastırmayı başarsa da, bir yıl sonra yaşanan ekonomik kriz ile rejimi çok daha istikrarsız bir rotaya girdi ve kitlesel gösterilere, parti içinden gelen "istifa et" çağrıları da eklenince aynı yıl 1968'den beri sürdürdüğü başkanlıktan ayrıldı. Suharto'nun sivil başkan yardımcısı Habibie başkanlık makamına otururken, Golkar parti genel başkanlığı için seçime gitti. Partinin Suharto sonrasındaki kaderini belirleyecek olan bu kurultayda iki kamp vardı: ordu ve İslamcılardan oluşan sivil kamp (Suryadinata, 2007: 339). Bu mücadeleyi ordunun adayı kaybetti ve parti genel başkanı Akbar Tanjung oldu.

Başkan Habibie her ne kadar bir dönem Suharto'nun sağ kolu olmuş olsa da, Endonezya'nın demokratikleşmesi gerekliliğine inanan bir politikacıydı. Bu nedenle de *reformasyon* sürecini başlattı ve önünde üç yıllık daha süre olmasına rağmen ülkeyi 1999 yılında seçime götüreceğini duyurdu. Ancak bundan önce de bir dizi kanun çıkararak, muhalefet ile Golkar arasında eşit olmayan koşulları gidermeyi hedefledi. 1999'un Şubat ayında siyasi partiler ile ilgili bir yasa çıkararak seçime sadece üç partinin girmesi kuralını

ilga etti. Aynı düzenleme ile resmi ideoloji olan *Pancasila*'yı tüm partilerin benimsemek zorunda olmaları kuralı kaldırıldı. Bu iki değişiklik ile 1999 yılında yapılacak olan seçimlere 48 partinin girebilmesi sağlandı (Suryadinata, 2007: 340). Habibie ayrıca yerel yönetimler alanında da reform yaparak, ademi merkezleşmenin önünü açtı. 1999 seçimlerine giderken, hükümetten bağımsız bir seçim kurulu oluşturdu ve 1955'ten sonraki ilk özgür seçim biraz da bu kurul sayesinde gerçekleşti.

Golkar, Tanjung önderliğinde girdiği 1999 seçimlerinde büyük bir hezimet yaşadı ve oy oranı %74'ten, %22'ye dramatik bir düşüş yaşadı. Parlamento seçimini kaybeden parti, haliyle başkanlık seçimini de kaybetti. Ancak başında sivil bir politikacı olan Golkar, ikinci parti olarak parlamentodaki etkinliğini sürdürdü. 2004 yılında ise parti yine Tanjung önderliğinde girdiği parlamento seçiminden %21 ile birinci parti olarak çıkmayı başardı. Ancak o sene ilk defa genel oy ile yapılan başkanlık seçiminden ilk turda üçüncü sırada kalarak elendiler ve iktidarı elde edemediler. Golkar bundan sonraki 2009 ve 2014 parlamento seçimlerini ikinci olarak bitirirken, 2019 tarihli son seçimi üçüncü sırada bitirdi. Bu süre zarfında yapılan hiçbir başkanlık seçiminde ise başarılı olamadı.

Bu tip otoriter rejimlerde parti kurumsallaşması demokratik olanlara göre zayıf olduğu için liderin makamından ayrılmasının ardından partinin siyasi ömrünü tamamlaması şaşırtıcı görülmemelidir. Zira DRP örneğinde de gördüğümüz üzere, ideolojiden ziyade büyüme ve istikrar vurgusu yüksek olan cunta partisi, liderin ölümünün hemen ardından dağılmıştır. Ancak Golkar bir cunta partisi olmasına ve katı bir ideolojiye sahip olmamasına rağmen liderin ayrılmasından sonra dağılmamış ve varlığını etkili bir şekilde sürdürmeyi başarmıştır. Bunun en temel nedeni, güçlü bir yerel örgütlenmeye sahip olmasıdır. DRP ise siyasi partilerin yerel örgütlenmelerine mani olduğu gibi kendisi de böyle bir teşkilatlanmanın peşine düşmemiştir. Bunun arkasındaki neden ise Park Chung Hee'nin vizyon ve program konusunda eksiklerinin olması ve de kitleleri harekete geçirebilecek bir taban örgütlenmesi yaratma konusunda isteksizliği idi (Kim, H.M, 2011). Golkar ise özellikle ordu kurumu aracılığıyla yerelde örgütlenmesini güçlü tutmuş ve tüm bürokrasinin partiye sadakatini gözetmiştir. Park Chung Hee 1971'den sonra siyasal sistemi partilerden arındırırken, Suharto böyle bir yola girmemiş ve parti kurumunun devletten özerkliğini devam ettirmiştir. İki partiyi kıyaslayan Sungdeuk Lee (2019), iki partinin de kurucu liderleri döneminde zayıf bir kurumsallığa sahip olduklarını belirtir ama ona göre Golkar, Suharto'dan sonra göreve gelen Akbar Tandjung ile bürokrasi ve orduya dayanan zayıf yapısından uzaklaşarak, modern bir parti haline gelmiştir. Lee'ye göre DRP'nin en önemli talihsizliği de böyle bir ardıla sahip olamamasıdır.

Ama bizce Golkar'ı, DRP'den ayıran en önemli özelliği demokratikleşme sürecini kendisinin yönetmesidir. Bu süreç aslında ironik bir şekilde Suharto'nun koltuğunu diğer generallerden koruma arzusu ile başlamıştır. Suharto kendi ikbaline yönelik tehdidin ordu içinden geleceğini

fark ettiği an, partisini askerden uzaklaştırmış ve güçlü bir kitlesel desteğe sahip olan İslamcılara yanaşmıştır. 1990'ların ilk yıllarında başlayan bu süreç Suharto'nun istifasından sonra da devam etmiş ve parti 1999 seçimlerine sivillerden oluşan bir parti yönetimi ile girmiştir. Başkan Habibie yönetiminde Golkar, hem İslamcı kitlelerin taleplerine hem de yaygın demokratikleşme çağrılarına yanıt vermeye çalışmıştır. Golkar bu dönemde ayrıca Javalı ve *abangan* kimliğinden de uzaklaşmıştır (Suryadinata, 2007: 344). Bu dönüşüm sayesinde partinin kilit pozisyonlarına Javalı olmayan siyasetçiler de gelebilmiş ve böylece parti artan siyasi rekabete rağmen, yarattığı kimlik çeşitliliği sayesinde oy erozyonunu asgaride tutabilmiştir. Öyle ki, 1999 seçimlerinde Java adası dışındaki bölgelerde bu çeşitliliği sayesinde birinci parti olabilmıştır. Suharto sonrasında Golkar hakim parti olmaktan çıkmış, Endonezya parti sistemi de çok partili sisteme dönüşmüştür. Ancak parti sivilleşmesi, çoğulculaşması ve de demokratikleşmesi sayesinde siyasal hayattan kopmamış ve Endonezya parlamentosunda etkili bir şekilde varlığını sürdürebilmiştir.

Tablo 3. Güney Kore ve Endonezya'da Cunta Partilerinin Kurumsallaşma Seviyeleri

Ülke/Cunta Partisi	Parlamento Seçimleri	Ortalama Oy Geçişkenliği-%	Ortalama Oy Oranı-%	Vekillerin Parti Değişikliği Sıklığı-%	Lider Değişiminden sonra partinin bir (1) yıl hayatta kalabilmesi
Güney Kore/DRP	1963-1978	5.15	41.75	12.4	Hayır
Endonezya/ GOLKAR	1971-1997	2.31	67.50	4.6	Evet

Kaynak: Fang-Yu Chen'in "Ruling Party Institutionalization In Autocracies" (2020) adlı çalışmasından derlenmiştir.

3. TÜRKİYE'DE MİLLİYETÇİ DEMOKRASİ PARTİSİ (MDP) OLAYI

Türkiye'de 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra demokratik rejimin tekrar tesisinde, askerlerin denetiminde bir parti kurulması denemesi, Güney Kore ve Endonezya'daki cuntacılarla benzer bir amaca dayanmaktaydı: Generaller, sivil yönetime geçişten sonra, akıbetlerinden endişeleniyorlardı. 1974'te Yunanistan'da, 1982'de Arjantin'de askeri otoriter rejimlerin çöküşünün ardından cunta liderlerinin yargılanması, Türkiye'de de generallerin bazı ek tedbirler almalarını gerektiriyordu. Bu bakımdan giderek olgunlaşan fikir, cuntanın felsefesini paylaşan ve onunla ilişkili bir siyasal parti ile sivil yönetime yumuşak bir geçişin sağlanması oldu (Yaşar, 1990: 85). Ancak gerek Türk ordusunun kendisine atfettiği görevlerindeki çelişkiler gerekse 12 Eylül 1980 askeri darbesinin özgül siyasal hedefleri arasındaki tutarsızlıklar, diğer siyasal gelişmelerle ve aktörlerin siyasal beceri veya beceriksizlikleriyle birleşerek MDP'nin diğer ülke örneklerine kıyasla net bir başarısızlığa uğramasına yol açmıştır.

En genel düzeyden değerlendirmeye başlamak gerekirse, Hale'in vurguladığı üzere Türk ordusunun c tarihsel misyonu içselleştirdiği söylenbilir: İlk olarak, Osmanlı devlet örgütlenmesi içindeki öneminden dolayı kendisini öteden beri devletle özdeşleştirmesi; ikincisi, modernleşme reformlarının ordudan başlaması ve ordunun üzerinden diğer kurumlara ve topluma doğru yayılması nedeniyle modernleşmenin ve toplumsal değişimin öncüsü olması ve son olarak 1920'lerde Atatürk'ün belirlediği dstura uygun olarak ordunun güncel siyasetin dışında olması ama bununla birlikte devlet güvenliği tehlikeye düştüğünde koruma görevinden kaynaklı olarak müdahale edebilmesi (Hale, 2014: 34). Bu c tarihsel misyon birbiriyle çelişki içindeydi. Birincisi ile cncs uyumsuzdu ve ikincisinin nasıl yorumlanacağı tartışmaya açıktı. Bu kuramsal çelişkiler, 1960 ve 1971 askeri müdahalelerinde yaşanan görüş ayrılıklarının da asıl kaynağını oluşturuyordu. Yönetimi devralan askerlerin asıl görevi belli değildi. Siyasetteki tıkanıklığı açıp kışlaya geri mi ekilmeliydiler, kapsamlı sosyoekonomik reformlar mı yapmalıydılar? Belirlenen reformlar tamamlanıp yerleşinceye kadar yönetimde mi kalmalıydılar yoksa işlerini bitirdikten sonra yönetimi bırakmalı mıydılar? Bu sorulara ek olarak, bu iki darbenin herhangi bir ön hazırlık yapılmadan gerçekleşmeleri, başarı şanslarını da düşürmüştü. Bu bakımdan 12 Eylül öncesinde generaller, hükümetin görevden uzaklaştırılmasının öncesinde yapacakları işlerin genel çerçevesini belirleme yoluna gittiler. Buna göre hükümetin devrilmesinin ve meclisin kapatılmasının ardından Evren ve kuvvet komutanlarından oluşan MGK yasama ve yürütme yetkilerini üstlenecek, rutin yönetim işleri ise sivil bir kabinenin sorumluluğına verilecekti (Hale, 2014: 287). Askerlere göre 1970'lerin sonlarında ülkenin içine düştüğü iç savaş benzeri siyasal ortam, devletin zafiyeti ve ekonomik kriz, siyasetçilerin sorumsuzluğunun ve partilerin dar çıkarlarla hareket etmesinin sonucuydu (Heper, 2006: 228). Buna göre generaller görevlerini, demokrasiyi siyasetçilerden kurtarmak ve siyasal sistemi tekrar kurmak olarak belirlediler (Zürcher, 2016: 402). Bu görev doğrultusunda c aşamalı bir siyasal reform planı oluşturdular: Yeni bir anayasanın yapılması, siyasal partiler ve seçim yasalarının tekrar düzenlenmesi ve MGK'nın nezaretinde seçimlerin yapılarak demokrasiye geçişin gerçekleştirilmesi (Ergüder ve Hofferbert, 1988: 84). Burada kilit husus, 12 Eylül öncesinde faal olan partilerin durumuydu.

Evren'in askeri müdahaleyi duyuran 12 Eylül 1980 tarihli konuşmasında, belirtilen siyasal reformlar tamamlamıncaya kadar tüm siyasal faaliyetlerin durdurulduğu, belediye başkan ve meclislerinin, TBMM yelerinin görevlerinden uzaklaştırıldıkları, parti liderlerinin "can güvenliklerinin sağlanabilmesi için" bir süreliğine gözetim altında tutulacakları belirtiliyor ancak partilerin daha sonra tekrar faaliyete geçmelerinin yasaklandığına dair bir ibare bulunmuyordu. Bu bakımdan 16 Eylül 1980 tarihindeki basın toplantısında Evren, parti liderlerinin geleceğine dair bir soruya "‘şimdilik bütün siyasi parti faaliyetleri durdurulmuştur' demiştim, 'kapatılmıştur' demedim" diye yanıt veriyordu (Turgut, 1986: 10-

11). Buna göre başlangıçta siyasi partilerin tamamen kapatılmasına dönük bir niyetin olmadığı söylenebilir. Nitekim partilerin kapatılma kararı, askeri müdahaleden bir yıldan fazla zaman geçtikten sonra, 16 Ekim 1981’de 2533 sayılı kanunla gerçekleşmiştir. Burada sorulması gereken soru, generallerin niçin siyasal partilerle ilgili fikirlerini değiştirerek hepsini kapatma yoluna gittikleridir.

Karpat, generallerin siyasal liderler ve partiler hakkındaki görüşlerini değiştirmelerinde, eski genelkurmay başkanı Faruk Gürler’in yeğeni olan Necdet Üruğ’un 1981 Ağustos’unda İstanbul sıkıyönetim komutanı olarak MGK üzerinde etkisinin artmasını gerekçe göstermiştir. Üruğ’un, 1973’te Gürler’in cumhurbaşkanı seçilmesini engelleyen siyasetçilere karşı daha sert ve tepkili olduğu bilinmektedir (Karpat’tan akt. Hale, 2014: 311). Üruğ’un, özellikle MDP’nin kurucu genel başkanı Turgut Sunalp’le yakınlığı nedeniyle olayların gelişimi üzerinde belirli bir etkisi olduğu açıksa da, bu tek başına böylesi bir karar değişikliğini açıklayamaz. Bir başka neden, Danışma Meclisi’nin oluşumu sırasında siyasal partilerle ilişkili kişiler dahil edilmemesine karşın; eski partilerin, milletvekilliği vaadi gibi yollarla istedikleri düzenlemeleri biçimlendirmeye ve bu suretle Danışma Meclisi’nin uyumunu bozmaya çalışmalarından MGK’nın rahatsız olmasıdır (Yaşar, 1990: 80). Bu neden de, belirli bir açıklayıcılığa sahip olmasına rağmen yetersizdir. Buradaki temel neden, Demirel ve Ecevit’in cunta liderliğinin meşruluğunu tutarlı biçimde reddetmeleridir (Aydın ve Taşkın, 2018: 329). Evren’in sözleriyle, “Eğer parti liderleri 12 Eylül’den hemen sonra bize karşı tutumlarında anlayış gösterecekler, bizi desteklemeseler de hiç olmazsa saman altından su yürüterek bizimle mücadeleye girişmeselerdi, durum bu noktaya gelmeyecekti. Ama ne yazık ki, o anlayışı gösteremediler ve sözlerimize inanmadılar” (Evren, 1991: 235-36). İki köklü parti olan AP ve CHP’nin eski liderleri Demirel ile Ecevit’in MGK’ya rağmen siyasal mesaj vermeye devam etmeleri, MGK’yı daha kökten çözümler aramaya yönlendirdi. Evren, 15 Ocak 1981 Konya konuşmasından itibaren kapatılan partileri eleştirmeye ve “Türkiye’nin kaderi, memleketi bu hale getirenlere teslim edilmeyecek” diyerek toptan kapatmaya doğru eğilimi göstermeye başlamıştır. Tüm partilerin kapatılmasından sonra yeni siyasal düzenin nasıl kurulacağı sorusunda ise 1982 anayasa referandumu önemli bir eşik olarak görülebilir. Evren, referandumda %70 civarında bir evet oyu beklediğini ifade etmişti (Cemal, 2012: 77). Bu oran, 1961 anayasa referandumunun üstünde olmasıyla cuntanın meşruiyetini sağlamlaştırabilecek bir orandı. Ancak referandumdan %90’ın üzerinde bir evet oyu çıkması, Evren’in kişiliğinde cuntanın geniş bir halk desteğine ve meşruiyete sahip olduğu biçiminde yorumlanmaya başlandı. Ayrıca cuntanın özgüvenini de güçlendirdi ve eski siyasetçilerle uzlaşma yoluna gitmeden kendi inisiyatifleriyle parti sistemini yeniden düzenleme hususunda onları cesaretlendirdi.

Bir “devlet partisi” ya da “merkez parti” kurarak sivil yönetime geçiş düşüncesi, bu andan itibaren giderek kuvvetlendi. Atatürkçü ve devleti esas alan, 12 Eylül politikalarıyla uyumlu bir partiyle sivil yönetime geçiş yapmak,

hem yapılan reformların kökleşmesine hem de 5-10 yıllık bir ek iktidar dönemiyle konsey üyelerinin cezai kovuşturmalarının önlenmesine hizmet edecekti (Çölük, 2018: 24). Generallerin gözünde CHP, Marksist ve komünistlerin içine dolduğu, Atatürk'ün partisinden farklılaşmış, güvenilir bir partiydi.³ Ayrıca seçmen çoğunluğu sağ kanatta yoğunlaştığı için, kurulacak parti eğer iktidar adayı olacaksa burada kökleşmesi gerekli görülüyordu. Sonuç olarak bulunan formül, tavanda 12 Eylül Atatürkçülüğünü ve devletin önceliğinde cisimleşen genel çıkarı, tabanda ise merkez sağ kitleyi bütünleştirecek bir partiydi. Bu devlet partisinin merkez sağa kendini benimsetmesi için öncelikle sembolik adımlar atıldı. 27 mayıs bayramı kaldırıldı. Atatürk'ün yüzüncü doğum yılı törenlerine Celal Bayar davet edilerek iade-i itibar yapıldı (Yaşar, 1990: 97-98). Ancak en önemli koz, Evren'in şehir şehir gezip mitingler yaparak bir asker-siyasetçi olarak milliyetçi-muhafazakâr kitlenin desteğini (tıpkı anayasa referandumunda olduğu gibi) tahkim etmesiydi. Bununla birlikte anayasa referandumuyla kıyaslandığında parti kurma sürecinin kendine özgü açmazları vardı: Evren, anayasa referandumuyla aynı zamanda cumhurbaşkanı seçilmişti dolayısıyla bu partiye doğrudan liderlik yapamazdı. Ayrıca Cumhurbaşkanlığının tarafsız konumu, bu siyasal desteği daha da düşürmeye zorluyordu. Bu açmaz, MGK'nın güvenini kazanmış birinin liderliğiyle aşılmaya çalışıldı. İkinci açmaz ise, her ne kadar şimdilik kapatılmış da olsa merkez sağın geleneksel sahibi AP'nin ve onun lideri Demirel'in olumsuz tutumuna bağlıydı.

İlk açmazın başbakan Bülent Ulusu'yla aşılabacağı düşünöldü. Ulusu, deniz kuvvetleri komutanlığından emekli olduğu 30 Ağustos 1980'e kadar askeri müdahalenin hazırlıklarının içinde olmuş; diğer MGK üyeleri tarafından sevilen, sayılan ve güvenilen bir kişilikti (Yaşar, 1990: 44). Ayrıca başbakanlığı da genel olarak başarılı bulunuyordu. Ulusu, parti kurma hazırlıklarına başladığında, Demirel'in desteğini sağlamaya çalıştı ancak başarılı olamadı. Ulusu, başbakanlık işlerinin yanı sıra parti örgütleme işlerini yürütecek güvenilir ve becerikli bir yardımcı bulamamaktan şikayetçiydi. Dahası, kriz aşıldıktan sonra halkın böylesi bir partiye teveccüh göstereceğini de düşünmüyordu (Hale, 2014: 312; Çölük, 2018: 31). Ulusu'nun parti kurmaktan vazgeçmesinin ardından görevi Turgut Sunalp üstlendi. Sunalp de Demirel'in desteğini aramasına rağmen gerek koşullu bir destek bulması gerekse de MGK'nın, Sunalp'in Demirel'le doğrudan temas kurmasını veto etmesi bu desteğin sağlanamamasına yol açtı.⁴

³ Buna karşı CHP'den kopan CGP'li siyasetçilere Evren'in ve MGK'nın sempatisi vardı. Öyle ki, askeri müdahaleden sonra başbakanlık için isim ararken Evren'in ilk önerdiği isim, CGP'nin lideri Turhan Fezyioğlu idi. Diğer parti liderleri gözetim altındayken başka bir siyasetçiye başbakanlığın verilmesinin izah edilemeyeceği kaygısıyla bu fikirden vazgeçildi (Yaşar, 1990: 44).

⁴ Hem Ulusu'nun hem de Sunalp'in parti kurma faaliyetlerinde AP'nin gözden düşmüş, Demirel'le araları açılmış figürleriyle hareket etmeleri de önemli bir handikap oluşturmuş görülüyor. Ancak daha önemlisi, Demirel'in hem Ulusu'ya hem de Sunalp'e "Gümüşpala formülü" ile yaklaşmasıydı. Yani örgütü, kitlesi ve doğal lideri olan partiyi zor günlerden atlatacak bir vekil olarak Ulusu'yu veya Sunalp'i görüyordu (Yaşar, 1990: 130). Öte yandan özellikle Tercüman gazetesi ekibinin Demirel ile MGK arasında bir ara formül bulmaya çalıştığı ve ara dönemin ardından merkez sağı ihya edecek bir partileşmeye çaba harcadığı ancak gerek Demirel'in gerekse Evren'in tutumunun buna engel olduğu da eklenmelidir (Cemal, 2021: 193).

Demirel'in direnci, ikinci açmazın ne kadar derin olduğuna işaret ediyordu. Merkez sağda kendi onayı olmayan parti kurma girişimlerine karşı kullandığı söylenen "Ben tapulu arazime gecekondurum" sözüne Evren'in çok kızması (Evren, 1991: 158) ve çeşitli şehir ziyaretlerinde düzenlediği mitinglerde isim vermeden ülkeyi bu hale getirenleri suçlayıp bu durumdan sorumlu olanların tekrar göreve gelmemeleri gerektiğini vurgulaması, bu açmazın kolay giderilemeyeceğini gösteriyordu.

Bu koşullar altında Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), 16 Mayıs 1983'te kuruldu. Partinin 41 kişilik kurucular listesinde Sunalp'ın dışında üç general bulunuyordu. 12 isim ise farklı dönemlerde AP'den parlamenter ve bakan olmuş kişilerdi (Turgut, 1986: 79). Diğer kurucular ise, bürokrasiden, akademiye ve iktisadi hayattan geliyorlardı. Bu bakımdan MDP'yi DRP ve Golkar ile kıyaslamak, karşıtlığı daha belirginleştirebilir. MDP'de askerlik mesleğinden gelen kurucu sayısının (özellikle AP'li sivil siyasetçilere kıyasla) azlığı, partinin olabildiğince bir merkez sağ parti görünümünü kazanmaya çalıştığını gösteriyordu. Buna karşın DRP'de ve Golkar'da askerler parti üzerinde daha doğrudan bir kontrol kurmuşlardı. DRP'de istihbarat örgütü KCIA partiyi örgütlemiş ve özellikle merkezde bürokratik bir yapı oluşturmuştu. Golkar'da ise partinin özellikle taşra örgütünde askerler ve bürokratlar doğal üye durumundaydılar. Bu partilerden farklı olarak MDP, hem Atatürk'ün düsturu olan askerlerin doğrudan güncel siyasetin içinde olmaması ilkesi gereğince hem de sağ parti görünümünü biçimsel olarak sağlamak için asker-bürokrat ağırlıklı bir kadrolaşmadan uzak durduğu anlaşılıyor. Öte yandan MDP'nin ideolojisine bakıldığında, merkez sağ parti pragmatizminden uzak bir "dogmatizm" ile malul olduğu söylenebilir. Partinin ideolojisi açısından "12 Eylül hareketinin ruh ve felsefesine bağlılık" sıklıkla vurgulanırken; bu ruh ve felsefe, "sadece anarşi ve terörü önlenmek değil, zaafa uğramış devleti ve demokratik parlamenter rejimi Atatürk inkılap ve ilkeleri doğrultusunda onarmak" olarak tanımlanmıştır (MDP, 1983b: 4). Bu tanımda öne çıkan iki unsur, yani devleti güçlendirmek ve Atatürkçülüğü resmi bir ideoloji olarak empoze etmek, partinin katı bir ideolojik konuma oturmasını getirmiştir⁵. Sunalp ve partinin önde gelen isimleri, (biraz da 1982 anayasa referandumunun %91'lik başarısına fazlasıyla güvenerek) temel vaat olarak 12 Eylül askeri müdahalesinin getirdiği huzur ve güvenlik ortamını devam ettirmeyi vurgulamışlardır. Öte yandan özellikle Sunalp'ın Evren'i bile rahatsız eden (!) bir antikomünist retorik kullanması⁶, zaten katı olan ideolojik konunun daha da donmasına yol açmıştır.

⁵ Parti programında bu ideolojik unsurlar, "Temel Görüşlerimiz" başlığı altında şöyle ilişkilendirilmiştir: "Hareket noktalarımız Atatürk Milliyetçiliği ve Demokrasi, dayanağımız Anayasa, uygulama sistemimiz 12 Eylül felsefesi ve hedefimiz, bu çerçevede içinde muasır medeniyet çizgisine ulaşmaktır" (MDP, 1983a: 3).

⁶ [Sunalp'ın bir konuşmasında ASALA terör örgütünün faaliyetlerini SSCB'yle ilişkilendirerek suçlaması üzerine] Evren (1991: 346), "Seçime komünist partisi diye bir parti katılmıyor ki... Böyle bir parti katılmış olsa dahi, Sovyet Rusya'yı bu işle suçlamak niye? Yarın öbür gün seçimi kazanıp iktidar partisinin lideri olarak Başbakanlık görevini üstlendikten sonra Sovyet Rusya ile ilişkilerimizi koparacak mıyız? Sovyet yöneticilerinin oturdukları villalar, iki metrelik bahçe duvarları bizi niye alakadar etsin? Bu konu Sovyet vatandaşlarının problemi" diyerek Sunalp'ın antikomünizmini gereksiz ve sorumsuz bulmaktadır.

MDP'nin bu katı ve donuk ideolojik söylemi, parti programıyla çelişmektedir. Programın 8. maddesinde, "Partimiz, (...) bir sınıf ve ideoloji partisi değildir. Milli, milliyetçi, Atatürkçü, demokratik, medeniyetçi, memleketçi, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmaya öncelik veren bir kitle partisidir" biçiminde bir tanım yapılarak pragmatik bir merkez sağ parti olduğu belirtilmeye çalışılmaktadır. Programın özgül politika alanlarına bakıldığında, bu durum daha belirgin hale gelmektedir. Örneğin 13. maddede bürokrasideki kırtasiyeciliğin azaltılacağı, 20. maddede "NATO içindeki yerimizin güçlendirilmeye" çalışılacağı, 21. maddede "kısır bir devletçilik anlayışı [yerine] özel teşebbüsün" destekleneceği; hür teşebbüse ve serbest rekabete dayalı bir ekonomi anlayışı benimseneceği ifade edilmektedir (MDP, 1983a: 6, 8, 12-13). Ancak özgül politika alanlarında (ANAP gibi diğer sağ partilerden farklılığı ortaya konmadan) çizilen merkez sağ görünüm ile parti liderliğinin dile getirdiği katı ideoloji arasındaki çelişki, giderilemeden kalmıştır.

MDP'nin ideolojik karmaşa sorununu daha kötüleştiren bir etmen de, parti kurucularının psikolojisi olmuştur. Parti örgütlenmesinin tamamlanmasının ardından hükümeti kurma çalışmalarına başlayan Sunalp, kendi vazifesinin partiyi kurmak olduğunu, seçimin kazanılmasının MGK'nın işi olduğunu düşünmektedir (Çölük, 2018: 97; Turgut, 1986: 86). Daha seçimler kazanılmadan kendilerini iktidar gören parti ileri gelenleri de seçim çalışmalarını yeterince önemsememişlerdir.⁷ Böyle olunca parti örgütü seçim öncesinden "zafer sarhoşluğu" içine girerek basın tarafından eleştirilen olaylarla gündeme gelmekten kaçamamıştır. Evren'in de eleştirdiği bu tutum, partinin halka yabancılaşmasına, Sunalp'in aristokratik bir salon adamı portresi çizerek halka soğuk gelmesine yol açmıştır (Evren, 1991: 259, 272, 323). Bir süre sonra anketlerde partinin gerilediği görülmeye başlandığında da sorun içsel etmenlerle değil, dışsal nedenlerle kavranmış ve "Niçin kazanamadık?" sorusu hiç sorulmadan hep "Neden kaybettik?" üzerinde durulmuştur (Turgut, 1986: 109).

MDP'nin ideolojik tutarsızlığı, parti örgütünün ve önderliğinin seçim sürecini doğru psikolojiyle ve doğru adımlarla yürütememesi, partinin başarısızlığında büyük etkiye sahiptir. Yine de, partinin yenilgisinde ve kısa sürede eriyip çözülmesinde temel etmenler, yukarıda değinilen iki açmaz olmuştur. MDP kurulduktan sonra seçimi kazanmak için asıl koz olarak Evren ve MGK'nın desteği görülüyordu. MGK ise, bir parti tesis etmenin yanı sıra, (bu iki açmazın daha da karmaşık hale getirdiği) bir parti sistemi oluşturmanın getirdiği sorunlarla uğraşıyordu. MGK'nın parti sistemine dair ilk planı basitti: Sağda, cuntanın sivil yönetime geçtikten sonra güvencesi olacak gözde parti, solda ise bir tür "majestelerinin muhalefeti" olacak bir sol parti kurulacak ve parti sistemi koalisyonları bir daha geri getirmemek üzere iki partili bir düzen içinde devam edecekti (Yaşar, 1990: 134). Bu plan, 12 Eylül

⁷ "Bırakınız milletvekilliğini, kendilerini, seçimden üç ay önce 'Bakan' olarak görenler bile hiç kıllarını kıpırdatmadan özel işleri ile meşgul olup seçim bölgelerine gitmek tenezzülünde bulunmayacaklardı" (Turgut, 1986: 103).

1980 öncesi siyasal hareketlerin tekrar partileşmeye çalışmasıyla ciddi bir meydan okumayla karşılaştı. Cuntanın onayıyla sağda kurulan MDP'ye karşı Demirel'in kurduğu Büyük Türkiye Partisi (BTP), solda kurulan Halkçı Parti'ye (HP) karşı eski CHP'lilerin Erdal İnönü'nün liderliğinde kurdukları Sosyal Demokrat Parti (SODEP), generallerin parti sistemi kurgusuna ciddi bir tehdit oluşturdu. MDP merkez sağa yerleşmeyi hedefleyen bir parti olduğu için özellikle eski AP'nin müstakil bir parti olarak siyasal hayatına devam etmesi, generallerin tüm planlarını suya düşürebilirdi. Bu yüzden BTP kapatıldı. Yerine kurulan Doğru Yol Partisi'nin (DYP) ve SODEP'in kurucular kurulu MGK tarafından sürekli veto edilerek seçimlere katılmalarına izin verilmedi. Buna karşın Ulusu hükümetinde başbakan yardımcısı olan Özal'ın kurduğu Anavatan Partisi'nin (ANAP) seçimlere girmesine karşı çıkılmadı. Özal'ın fazla oy alamayacağı, üstelik seçime daha demokratik bir görünüm kazandıracığı görüşünün bu partinin veto edilmemesinde etkili olmuştu (Yaşar, 1990: 157). Üstelik çeşitli kanallardan ABD'nin de ANAP'ın seçimlerin dışında bırakılmasına engel olmaya çalıştığı iddia edilmişti (Yaşar, 1990: 201). Bu baskıların belirli bir etkisi olsa da, asıl neden Sunalp ve MDP'nin MGK'yla ilişkilerinin sağlıklı ilerlememesi, askeri otoriter rejimden sivil rejime geçerken partileşmenin asıl amacı olan "koruma" misyonu açısından MDP'nin gerekli güveni yaratamaması olmuştur.

Ulus'un parti kurma görevini bırakmasından sonra Sunalp'ın ismi, Üruğ'la Evren'in görüşmelerinden doğmuştu (Evren, 1991: 137). Sunalp, geniş bir çevresi olan, merkez sağla iyi ilişkilere sahip ve ayrıca yurtdışı görevleri sayesinde dünyayı bilen bir isim olarak uygun bulunmuştu (Yaşar, 1990: 138). Ancak Sunalp, aynı zamanda 12 Mart Dönemi'nde cumhurbaşkanlığı krizinde "Gürlerci" olarak sivrilmiş ve ardından edilgen konumlara getirilerek emekli olmuştu. O yüzden Sunalp hareketi bazılarınca bir 12 Mart hareketi olarak görülmüştür (Cemal, 2012: 245). Her ne olursa olsun, bir yandan Üruğ'un genelkurmay başkanlığı yolunun açılması diğer yandan Sunalp'ın Üruğ'la yakınlığı, hem Üruğ'un fazlasıyla güçlenmesine hem de cunta içinde karacıların havacılara ve denizcilere karşı dengeyi bozmalarına yol açabilirdi (Yaşar, 1990: 166). Cunta içinde Evren'in cumhurbaşkanı ve Nurettin Ersin'in genelkurmay başkanı olması karacıların kendilerini güvenceye aldıkları buna karşın hava kuvvetleri komutanı Tahsin Şahinkaya'nın ve deniz kuvvetleri komutanı Nejat Tümer'in sivil yönetime geçişten sonra herhangi bir yasal korumaya sahip olmadıkları eleştirilere yol açmıştır (Çölük, 2018: 61). Bu bakımdan havacılar ve denizciler için de eski deniz kuvvetleri komutanı Ulusu'nun parti kurması, çok daha iyi bir alternatif olarak görülmüyordu. Buna karşın Sunalp'ın sadece karacıları partinin kurucular kuruluna alması, "Partiye karacılar hakim oluyor" kuşkularını yaratmıştı (Yaşar, 1990: 156). Bu gelişmeler, MGK içinde Sunalp'e soğuk bakan bir kanadın oluşmasına yol açtı. Bu kanat, Sunalp'ın MDP'sinin karşısında Özal'ın ANAP'ını bir denge unsuru olarak görmeye başladı (Yaşar, 1990: 166). Dolayısıyla ANAP'ın başta vetoyu aşabilmesinde bu husus da

etkili olmuştu.⁸ Daha sonra seçime yaklaşıldıkça, MDP'nin ivme kaybettiğinin görülmesiyle ANAP ile MDP'nin Ulusu'nun başkanlığında birleştirilmesi fikri, MGK tarafından gündeme getirildi. Her iki partinin ve liderinin bu birleşmeye yanaşmaması ve bu birleşimden doğacak partinin anayasayı değiştirebilecek bir çoğunluğa erişme ihtimaliyle MGK'nın ısrarcı olmaması, bu fikrin tavsamasına yol açtı (Evren, 1991: 298). Bu koşullar altında MDP'nin giderek belirginleşen başarısızlığı, Evren ve MGK'yı daha tarafsız bir konuma çekilmeye itti. Milletvekili adaylarının MGK tarafından n incelemeye tutulduğu Eylül ayında MDP'den de diğer partilere yakın sayıda adayın veto edilmesi, MGK'nın MDP'yi kayırmadığı, seçime katılan tüm partilere eşit yaklaştığı biçiminde yorumlandı (Yaşar, 1990: 178). Basının yönelttiği hangi parti kazanır sorusuna Evren'in gülerek, "Kim kazanırsa o kazansın. Karışmam. Ben parti kursaydım kazanırım derdim, kurmadım ki" diye yanıt vermesi; yine halktan gelen "Paşam kime oy verelim" biçimindeki mektup ve haberlere "Cumhurbaşkanı pozisyonum bunu yapmama müsait değil" yanıtını vermesi, Evren ve MGK'nın artık iyice tarafsız konumuna çekildiğini gösterdi (Cemal, 2012: 310; Evren, 1991: 305).

MGK'nın desteğindeki azalma, nihayetinde MDP'nin halk desteğini toparlayamamasının sonucuydu. Seçimlerden iki hafta önce, 23 Ekim'de Milliyet gazetesinde yayımlanan bir ankete göre halkın %48'i kararsız görünüyordu. Bir hafta sonra yayımlanan ankette ise ANAP %37, HP %25 ve MDP %14 desteğe sahip duruma gelmişlerdi (Milliyet'ten akt. Hale, 2014: 318). MDP'nin zayıf durumu Sunalp'in basınla kötü ilişkilerine ve ilk kez yapılan liderler TV yayınındaki kötü performansına bağlandı. Ancak Ağustos'tan beri gelen istihbarat raporlarında ANAP'ın çıkış halinde olduğu ve MDP'nin gerilediği MGK'ya iletiliyordu (Yaşar, 1990: 167). Evren de anılarında 5 Eylül'de "MDP'nin kazanma şansını kaybetmekte olduğu neticesine vardık" ve 21 Ekim'de "Özal ipi gğsleyeceğe benziyor" diyerek bu eğilimi doğrulamaktadır (Evren, 1991: 323, 376). Evren'e göre MDP'nin başarısızlığının esas nedeni, Sunalp'in halk ve basın tarafından tutulmamasıdır. Ulusu'nun parti kurmaktan vazgeçmesi, MGK'nın planını bozmuş ve Sunalp üzerinden eski planın devam ettirilmesi işe yaramamıştır. Evren de hayıflanarak yanlış yaptığını kabul etmekte ve De Gaulle gibi eğer kendisi bir parti kursaydı çok daha iyi bir sonuç alabileceğini iddia etmektedir (Evren, 1991: 137). Gerçekten, ulusal krizi çözen bir asker-siyasetçi olarak Evren parti kurmuş olsaydı, başta ifade edilen iki açmazı yani Demirel'den gelen basıncı ve popüler liderlik sorununu daha iyi idare etmek mümkün olabilirdi. Ancak 1982 anayasa referandumunda Evren'in doğrudan

⁸ öte yandan 1982'deki banker skandalındaki payı nedeniyle zal'ın hakkında bir dosya olduğu ve bu dosyaya dayanarak partinin kapatılabileceği, MDP'liler tarafından bir "umut" olarak görülmüştü (lk, 2018: 65). ANAP'ı koruyan yukarıdaki siyasi dengelerin ve etmenlerin yanına iki husus daha eklenebilir: İlki, zal'ın bu skandal sırasında MGK'nın kurdurduğu Ulusu hükümetinin başbakan yardımcısı olmasıydı. Eğer bu skandaldaki sorumluluğu "fazla" vurgulanırsa, bundan MGK da zarar görebilirdi. İkinci olarak, MGK, BTP'yi seçim sürecinin başında kapatarak adeta son kurşununu harcamıştı. Bunun üstüne, seçimlere birkaç ay kala ANAP'ı şu veya bu yolla seçim dışında bırakırsa, seçimin tümüyle göstermelik bir hal alması tehlikesi doğardı. ABD ve özellikle AET'den gelen demokratikleşme baskısı açısından bu, kolay göze alınamayacak bir adımdı.

cumhurbaşkanı olmasına dair bir maddenin eklenmesi, bu yolu baştan kapatmıştı. 1982 anayasasıyla bizzat generallerin koyduğu bir başka madde de MDP için bir tuzağa dönüştü: %10 barajı. 6 Kasım 1983 genel seçimlerinde MDP, ANAP'ın %45, HP'in %30 oyuna karşı %23 alabildi. 4 ay sonra yapılan yerel seçimlere DYP ve SODEP de katılınca, ANAP %41 ile oyunu büyük oranda korudu; SODEP %23, DYP %13 oya ulaşırken HP %9'a, MDP %7'ye geriledi. Bir sonraki seçimlerde "icazetli" veya "muvaaza" partiler olarak adlandırılmaya başlanan HP ve MDP'nin baraj sorunu yaşayacağı ortaya çıkmıştı (Parla, 2002: 146). Bu andan itibaren diğer partilerle birleşme yolları aramaya başlayan ve istifalarla sarsılan MDP'de genel başkanın değiştirilmesi de çözüm olmamış ve nihayetinde parti 4 Mayıs 1986'daki olağanüstü kongreyle kendini feshetmiştir.

Sonuç

Girişte de belirttiğimiz üzere otoriter rejimler, hegemonik parti inşası ile yönetme maliyetlerini düşürerek, iktidar ömürlerini uzatabilmektedirler. Biz de bu çalışmada, Güney Kore, Endonezya ve Türkiye'de askeri otoriter rejimlerin, siyasal parti kurumu aracılığıyla iktidarlarını pekiştirme arayışlarını değerlendirdik. Buna göre Endonezya'da Golkar 30 yıllık iktidar ömrü ve liderin vefatından sonra da siyasi hayatta kalabilmesi açısından en başarılı hegemonik cunta partisi olarak karşımıza çıkmaktadır. DRP ise 20 yıla yaklaşan iktidar ömrü ile başarılı bir portre çizse de liderin ölümünden sonra varlığını sürdürememesi açısından Golkar'a göre daha zayıf bir kurumsallaşmaya sahip olmuştur. Hiçbir seçim kazanamayan ve üç yıllık kısa ömrü ile MDP ne hegemonik bir parti olabilmiş ne de kurumsallaşabilmiştir. Bu nedenle de Türkiye diğer iki ülke örneğine göre askeri darbe sonrasında çok kısa sürede demokrasiye geri dönebilmiştir. Bitirirken bu örnekler arasındaki benzerlik ve farklılıkları irdelemenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Türkiye'nin Endonezya ve Güney Kore'ye göre daha derin bir demokrasi tecrübesi olması, 20. yüzyılın ikinci yarısında Batı Bloku'nun uluslararası kurumsal yapısı içinde bulunması ve Atatürk'ün düsturu doğrultusunda askerlerin güncel siyasetin dışında kalması ilkesi, generallerin askeri müdahaleleri ancak demokrasiyi ve devlet düzenini ihya etmek amacıyla meşrulaştırabilmelerini getirdi. Bu yüzden askerlerin ülkenin rutin yönetimini kendi liderliklerinde korporatist örgütlerle sürdürebilmeleri ve cunta liderinin böylesi örgütler aracılığıyla seçilmesi Türkiye'de görülmedi. Bu durum, DRP ve Golkar'ın gelişimini doğrudan etkileyen kurucu lider ve onun halefi sorunsalının da Türkiye'de ortaya çıkmasını engelledi. Bununla birlikte eğer Evren'in pişman olduğu seçenek olan De Gaulle gibi kendi liderliğinde bir partinin kurulması mümkün olsaydı, hikaye çok farklı olabilirdi. AP'lilerin muhalefeti daha kesin biçimde bastırılabilir ve Sunalp'ın yaptığı hatalar tekrar edilmeden hegemonik bir tek partinin siyasete hakim olması sağlanabilirdi. Öte yandan MDP'nin yeterince kurumsallaşamaması, darbe öncesi siyasal hayatın dinamizmiyle de bağlantılıydı. AP'nin ve

CHP'nin yerleşmiş kadro ve kitlelere sahip olmaları, hem bu parti geleneklerinin ilk fırsatta tekrar ortaya çıkmalarına hem de MDP için gerekli olan elit devşirmenin ancak gözden düşmüş eski parlamenterlerle sınırlı kalmasına neden oldu. Nitekim hem Endonezya'da hem de Türkiye'de cunta üç partili bir sistem tasarlamasına rağmen, Türkiye'de bu tasarı ancak tek bir seçim boyunca (onda da MGK yasaları sayesinde) yaşayabildi. Yine hem Endonezya'da hem de Türkiye'de cunta, ortak bir resmi ideolojiyle partileri birbirine yakınsalaştırmayı (*converge*) denedi. Endonezya'da Pancasila ve Türkiye'de Atatürkçülük, tüm partilerin ortak paydası yapılmaya çalışıldı. Pancasila'nın etkisi yine 1990'lara kadar devam etse de, Atatürkçülük gerek sol Kemalist eleştiriyile gerekse sağ pragmatizmle kısa sürede hegemonik olma niteliğini yitirdi. Bu bakımdan Endonezya ve Türkiye örnekleri arasındaki ilginç bir başka ortaklık, her iki cuntanın da İslam'ı bir biçimde yedeklerine almaya çalışmalarıdır. Bu hususta da Golkar çok daha başarıyken Atatürk'ün laiklik ilkesiyle İslamcılık arasında bir terkip oluşturamayan 12 Eylül cuntasının çözmeye çalıştığından daha fazla sorun yarattığı söylenebilir. Güney Kore örneğiyle karşılaştırıldığında, tarihsel dönüm noktalarının benzerliği dikkat çekmektedir. Her iki ülkede de 1960'ların başında ve 70'lerin sonunda derinleşen krizler darbeye sonuçlanmıştır. Her iki ülkede de ekonomik kalkınmayı askeri otoriter rejimin desteğiyle örgütlemek önemli bir mesele olmuştur. Bununla birlikte Türkiye'de bu ekonomik program (MDP özelinde) daha çok retorik bir söylem olarak kalırken DRP ve DJP'de daha ciddiye alındığı ve başarılı olduğu açıktır. Yine 1980'de Güney Kore'de, 1981'de Türkiye'de tüm partilerin kapatılması ve siyasal hayatın sıfırdan yeniden düzenlenmeye çalışılması da bir başka ortak özelliktir. G. Kore'de NCFU'nun, Türkiye'de Danışma Meclisi'nin mevcut siyasal partilerin etkisinden arındırılarak düzenlenmeye çalışılması da, her iki ülke arasındaki benzerlik ve farklılıklara değinmek için iyi bir örnektir. Burada cuntaların hareket noktaları ortaksa da, amaçları farklılaşmaktadır. NCFU'nun kurulma amacı, başkanın göreve gelişinin seçim stresinden kurtarılması ve korporatif düzenlemelerle yönetimin işlevselleştirilmesi iken, Danışma Meclisi yalnızca yeni anayasanın hazırlanması amacını taşıyordu. Evren'in cumhurbaşkanlığı, bu yeni anayasa eklenen bir maddeyle "otomatik olarak" sağlanırken ikinci defa göreve gelmesine dair bir düzenleme hiçbir zaman gündeme gelmedi. Eğer MDP başarılı olabilseydi, DRP'de görülen sivil ve asker kadrolar arasındaki hizipleşmenin de ortak bir örüntü oluşturabileceği iddia edilebilir. DRP'de başkanın yerine kimin gelmesi gerektiği sorunu etrafında biçimlenen hizipleşmenin kaba hatlarının MDP'de genel başkanın değiştirildiği kurultay sürecinde belirmeye başladığı söylenebilir. Ancak partinin hiçbir zaman iktidar şansı yakalayamaması, bu konudaki çıkarımları spekülatif kılmaktadır. Son olarak hem MDP hem de DRP ve DJP'nin popülist politikalarla destekli bir hegemonya kuramamaları da bir başka benzerliktir. Ancak G. Kore'de bu, benimsenen ekonomik kalkınma modeli nedeniyle emekçi sınıfların baskı

altına alınmasının sonucuyken Türkiye’de parti liderliğinin inandırıcılık sorunu ve ideolojik donukluğu nedeniyle olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Yazar Katkısı: Aydoğan Kutlu %50, Mustafa Cem Oğuz %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Aydoğan Kutlu %50, Mustafa Cem Oğuz %50

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interests: The authors declare that they have no conflicts of interests.

Kaynakça

- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2018). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim.
- Cemal, H. (2012). *Demokrasi Korkusu: 12 Eylül Günlüğü 2*. İstanbul: Everest.
- Chen, F. Y. (2020). *Ruling Party Institutionalization in Autocracies*. Michigan State University.
- Çölkük, Ö. (2018). *Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1983-1986)*. (dan. V. Engin) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü AİİT Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ergüder, Ü. ve Hofferbert, R. (1988). “The 1983 General Elections in Turkey: Continuity or Change in Voting Patterns” ed. M. Heper & A. Evin içinde *State, Democracy and the Military in Turkey in the 1980s* (81-102). Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in Anıları - 4*. İstanbul: Milliyet.
- Geddes, B. (1999). Authoritarian Breakdown: Empirical Test Of A Game Theoretic Argument. In *Annual Meeting Of The American Political Science Association*, Atlanta (Vol. 2).
- Han, Y. C. (1971). The 1969 Constitutional Revision and Party Politics in South Korea. *Pacific Affairs*, ss. 242-258.
- Hakim, M. (2016). Soeharto And The Politicization Of Indonesian Islam (1968-1998). *Journal of Indonesian Islam*, 10(2), ss. 159-180.

- Hale, W. (2014). *Türkiye 'de Ordu ve Siyaset*, çev. A. Fethi. İstanbul: Alfa.
- Heper, M. (2006). *Türkiye 'de Devlet Geleneği*, çev. N. Soyarık. Ankara: Doğu Batı.
- Hong, Y. P. (1999). *State Security and Regime Security: President Syngman Rhee and the Insecurity Dilemma in South Korea 1953-60*. Springer.
- Huntington, S. P. (1965). Political Development And Political Decay. *World Politics*, 17(3), ss. 386-430.
- Huntington, S. P. (2006). *Political Order İn Changing Societies*. Yale University Press.
- Im, H. B. (1987). The Rise Of Bureaucratic Authoritarianism In South Korea. *World Politics*, 39(2), ss. 231-257.
- Jung, J. H. (1992). Personal Income Distribution İn Korea, 1963–1986: A Human Capital Approach. *Journal of Asian Economics*, 3(1), 57-71.
- Kim, C. E. (1975). Transition from Military Rule: The Case of South Korea. *Armed Forces & Society*, 1(3), ss. 302-316.
- Kim, C. E. (1988/2019). After the Coup: South Korea Creates a New Political Order. In *The Decline of Military Regimes* (ss. 45-74). Routledge.
- Kim, H.M. (2011). *Korean Democracy In Transition: A Rational Blueprint For Developing Societies*. University Press of Kentucky.
- Kim, Y. H. (1992). Authoritarian Leadership And hegemonic Party building: A Comparative analysis of South Korea And Mexico. *Asian Perspective*, ss.83-108.
- Lee, S. (2019). Comparative Case Study on Institutionalization of Ruling Parties Under Military Authoritarianism: Democratic Republican Party Under Park Chung-Hee Regime in South Korea (1961-1979) and GOLKAR Under Suharto Regime in Indonesia (1966-1998). *Journal of Social and Political Sciences*, 2(4).
- Liddle, R. W. (1978). The 1977 Indonesian Election and New Order Legitimacy. *Southeast Asian Affairs*, ss. 122-138.
- Magaloni, B. (2006). *Voting For Autocracy: Hegemonic Party Survival And Its Demise In Mexico*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Masuhara, A. (2015). *The End Of Personal Rule İn Indonesia: Golkar And The Transformation Of The Suharto Regime* (Vol. 24). Government Printing Office.
- MDP. (1983a). *Program*. Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık.
- MDP. (1983b). *Temel Esaslar (Düşünce ve Görüşler, Sorunlar, Çözümler)*. Ankara: MDP Basın Merkezi.
- Mortimer, R. (2006). *Indonesian Communism Under Sukarno: Ideology And Politics, 1959-1965*. Equinox Publishing.
- Nathan, A. J.(2003). Authoritarian Resilience. *Journal of Democracy*, 14(1), ss. 6-17.
- Oh, J. K. C. (1999). *Korean Politics: The Quest For Democratization And Economic Development*. Cornell University Press.
- Parla, T. (2002). *Türkiye 'nin Siyasal Rejimi 1980-1989*. İstanbul: İletişim.
- Suryadinata, L. (1997). Golkar of Indonesia: Recent Developments. *Contemporary Southeast Asia*, 19(2), 190.
- Suryadinata, L. (2007). The Decline of the Hegemonic Party System in Indonesia: Golkar After the Fall of Soeharto. *Contemporary Southeast Asia*, ss. 333-358.
- Svolik, M. W. (2012). *The Politics Of Authoritarian Rule*. Cambridge University Press.
- Turgut, H. (1986). *12 Eylül Partileri*. İstanbul: ABC.
- Vatikiotis, M. R. (2013). *Indonesian Politics Under Suharto: The Rise And Fall Of The New Order*. Routledge.
- Vogel, E. F. (1991). *The Four Little Dragons: The Spread Of İndustrialization İn East Asia* (Vol. 3). Harvard University Press.
- Yaşar, M. (1990). *Paşalar Politikası*. İstanbul: Tekin.
- Zürcher, E. J. (2016). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Y. Saner. İstanbul: İletişim.

Extended Abstract

When a military intervention succeeds, a critical dilemma emerges. The junta is faced with the choice of establishing a permanent military dictatorship or returning power to civilians through certain reforms. Both options have perils for the junta. A protracted military authoritarian regime politicizes the military and opens the door to further coup attempts. The transfer of power to civilians makes it possible to prosecute those responsible for the military authoritarian regime. Of these two options, the second is usually preferred, as the first is more dangerous and also more open to international pressure. With this preference, the junta also takes various additional measures to secure itself. One of the most important of measures is to establish a political party associated with a junta and to maintain power by getting popular support after demilitarization.

The exit from the military authoritarian regime with the coming to power of a political party related to the junta will ensure that the reforms made during the military administration take root and that the leading figures of the regime will be saved from prosecution. Thus, the authoritarian regime will be able to prolong its life through partisanship. However, the implementation of this option presents several difficulties. Even if the party was founded by the junta, it has to gain strong support from different segments of society in order to be in power and specially to maintain its power. For this, it needs to be institutionalized, cease to be the personal device of the junta leader, and gain autonomy from the army at a certain level. When these are achieved, the political party can win several elections in a row, gain super majorities in the parliament, completely control the legislature and become a hegemonic party. Because of the difficulty of this task, successful examples of hegemonic parties are not seen very often.

In this study, it was examined how military authoritarian regimes consolidated their power with the political parties they established in three different countries.

The Democratic-Republican Party (DRP), founded after the 1961 coup in South Korea, consisted of two different bodies: Representative structure and party secretariat. While the representative structure has a democratic quality that rises from the grassroots, extending from the district organizations to the party council and the parliamentary group; the party secretariat was a hierarchical and bureaucratic structure under the control of KCIA chairman J. P. Kim. As the leader of the junta and the party, Park Chung Hee's priority was economic development; he saw the party as a political machine to be put into action during election periods and formed the upper levels of the party organization and the government from technocrats. Therefore, the party failed to institutionalize and become autonomous, and its vote share gradually decreased. In 1979, General Chun Doo Hwan's coup d'état shut down all political parties and a shorter success was achieved with the newly formed Democratic Justice Party (DJP). Although both parties could control the majority in the parliament, they failed to become autonomous and

institutionalized especially against the junta leader, who was their founding leader, and could not turn into a fully hegemonic party.

In Indonesia, the coup took place in 1965 and the junta leader, General Suharto, was elected head of state by the parliament in 1968. The regime, which became civilian with Golkar in 1971, continued under the rule of a hegemonic party with super majorities in the parliament until 1997. Golkar's success is based on his institutionalization and providing better balance between bureaucratic control and local participation. On the one hand, Golkar ensured the full loyalty of the bureaucracy to the party; on the other hand, it formed a base within the Indonesian Muslim community. Later, when Suharto's leadership was challenged from within the military, the president's move was to civilize the party by Islamizing the regime. This move reduced the weight of the army within the party; it deepened the institutionalization of the party and made democratic reforms possible. Although Golkar changed its identity, he remained in existence.

After the coup of September 12, 1980, the idea behind the transition to a civilian regime in Turkey through a party had the same goals as the others. Reaching more than expected support in the 1982 Constitutional Referendum accelerated the efforts in this direction. The generals argued that this party had to settle in the centre-right in order to be successful. However, they did not negotiate with the AP leadership, the former owner of the centre-right, for this aim. On the other hand, the automatic presidency of Kenan Evren through a referendum blocked the De Gaulleist scenario in which a party could be established under the direct leadership of Evren. Under these circumstances, the withdrawal of Prime Minister Bülent Ulusu, who was the junta's most trusted name for party-founding, also put the party attempt to a dead end. Nevertheless, the junta tried to implement this initiative with T. Sunalp. However, Sunalp could not gain the trust of a wing of the junta, and also had problems with the press and could not create a profile that would attract the sympathy of the public. In addition, the notables of the party rely on Evren's support and see the election as a guarantee; this led to their faltering and eventual loss during the campaign. The fact that the party would face a threshold problem in the next elections made it necessary to unite with other parties. When it failed to do so, dissolved itself. The difference of NDP from other examples was that although it was founded by the request of the junta, it was not under its direct management and could not generate popular support after having a trust problem with the junta. In addition, the army's unwillingness to maintain its power with corporatist institutional structures and Evren's unwillingness to be re-elected president enabled the transition to the civil-democratic order without the need for the NDP.

GELİŞMEKTE OLAN EKONOMİLERDE UYGULANAN TOPRAK REFORMU POLİTİKALARININ EKONOMİK VE SOSYOPOLİTİK ETKİLERİ*

Okan ŞENOL** & Meral ALTAN***

Öz

Gelişmekte olan ekonomilerde tarım sektörünün verimliliğinin artırılmasına yönelik çeşitli politikalar uygulanmıştır. Bu politikalardan biri de toprak reformu olmuştur. Uluslararası ekonominin 18. yüzyıl sonuna değin tarım ekonomisi şeklinde ilerlemesi, tarım üretiminin yapıldığı arazilerin önemli bir gelir ve servet kaynağı olmasına sebep olmasını sağlamış, politika yapıcılar, tarım arazilerinin daha verimli işlenmesi ve geniş tarım arazisi sahiplerinin ekonomik ve politik güçlerinin azalması nedeniyle toprak reformu politikalarını tercih etmişlerdir. Bu çalışmada, tarım üretimi için gerekli görülen toprak reformu uygulamalarının istikrarlı üretim artışıdaki ve/veya tarım arazilerin mülkiyetinin adil dağılımına olanak sağlamadaki başarısı sorgulanmıştır. Toprak reformu uygulamaları, örnek ekonomiler üzerinden değerlendirilmiş, bu politikaların sonuçları ekonomik ve sosyopolitik olarak incelenmiştir. Örnek ekonomilerde toprak reformunun ekonomi ayağını oluşturan devlet teşvik ve sübvansiyonları ile teknik destek gibi uygulamalar ele alınmış, ortaya çıkan sonuçlar tarım üretimi bazında değerlendirilmiştir. Reform uygulamaların sosyopolitik ayağı ise bir çıkar grubu olarak beliren tarım arazisi sahiplerinin reformlar öncesi ve sonrası durumları üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında, gelişmekte olan ekonomilerde uygulanan toprak reformu politikalarının tarım üretimi konusunda dikkate değer bir artışa sebep olmadığı görülmüştür. Bunun yanında, söz konusu politikaların uygulanmasındaki bir diğer sebep olan, tarım arazilerinin daha geniş kesime dağıtılması hedefi de kısa süreli olarak başarılı olmuş ve daha sonra önemini yitirmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında, tarım sektöründe gerekli olan desteğin yetersiz sağlanması ile verimlilikten uzak üretim süreçlerinin izlenmesi gibi problemler önemli rol oynamıştır. Bu problemlerin önüne geçebilmek amacıyla köylülere ekonomik yardım ve teknolojik destek sağlanması ile köylülere dağıtılan tarım arazilerinin tekrar sermaye birikimi amacıyla kullanılmasının önüne geçilmesine yönelik önlemler büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toprak Mülkiyeti, Toprak Reformu, Kapitalist Üretim, Tarım Arazileri.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Meral Altan danışmanlığında, Okan Şenol tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden türetilmiştir ve uluslararası bir sempozyumda sunulmuştur.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, okanseno194@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0249-2179>.

*** Prof.Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, muzunoz@yildiz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6626-7045>.

ECONOMIC AND SOCIOPOLITICAL EFFECTS OF LAND REFORM POLICIES IN DEVELOPING ECONOMIES

Abstract

Various policies have been implemented to increase the productivity of the agricultural sector in developing economies. One of these policies was land reform. Since the international economy progressed in form of agricultural economy until the 19th century, agricultural lands became an important source of income and wealth. Policy makers preferred land reform policy due to the more efficient agricultural production and to reduce the economic and political power of the owners of large agricultural lands. In this study, the success of land reform practices, which is considered necessary for stable growth in agricultural production, and/or fair distribution of agricultural land ownership was questioned. Land reform practices were handled through sample economies, and the results of these policies were examined economically and socio-politically. Practices such as state incentives and subsidies and technical support, which are the economic pillars of land reform in sample economies, were discussed, and the results were evaluated on the basis of agricultural production. The socio-political pillar of the reforms focused on the pre- and post-reform situation of the agricultural land owners. In the conclusion, it was seen that the land reform policies implemented in developing economies did not cause a remarkable increase in agricultural production. In addition, the goal of distributing agricultural lands to a wider population was successful for a short time and then lost its importance. In the emergence of this situation, problems such as insufficient support in the agricultural sector and production processes that are far from productivity played an important role.

Keywords: *Land property, Land reform, Capitalist production, Agricultural land.*

Giriş

Gelişmekte olan ekonomilerde 19. ve 20. Yüzyıllarda uygulanan ekonomi politikalarının önemli bir kısmı tarım sektöründe yoğunlaşmıştır. Bu durumun sebebi, söz konusu ekonomilerin tarım ekonomileri durumunda olmalarıdır. Uluslararası ticarete tarım ürünlerinin ithalatı ve ihracatı üzerinden katılan gelişmekte olan ekonomilerde, doğrudan ve dolaylı gelirin artması amacıyla, tarım üretiminin artırılması hedeflenmiş, bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu ekonomilerin bazıları, tarım üretiminin artırılması amacıyla, tarım üretimindeki yapısal faktörlerin geliştirilmesini amaçlarken, bazı ekonomiler ise tarım arazilerinin mülkiyet haklarında değişikliklere giderek, kırsal bölgedeki daha fazla kişinin tarım üretimine katılmasını hedeflemiştir.

19. ve 20. yüzyıllarda dünya ekonomisine bakıldığında da görülen durum benzerdir. Bu süreçteki ekonomik büyüme, hammaddelerin ve tarım ürünlerinin önemini artırmış, ekonomik büyümenin hızlanması ve tarım üretimindeki artışa duyulan ihtiyaç sonucunda çeşitli ülkelerde tarım sektörüne yönelik yapısal reformlar geliştirilmiştir. Bu bağlamda, ekonomideki gelir ve servet dağılımının önemli bir etkeni olarak, tarım arazilerinin mülkiyetinin değerinin arttığı da görülmüş, tarım sektörüne yönelik politikalarından bazıları bu konu üzerine yoğunlaşmıştır.

Tarım sektöründe uygulanan politikaları çeşitli kategorilere ayırmak mümkündür. Bu noktada göze çarpan temel faktör, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ve tarım sektörünün ekonomilerindeki ağırlığına da bağlı olarak, farklı gelişmişlik seviyelerindeki ülkelerin farklı politikalara yöneldiğidir. Buna göre; gelişmiş ülkelerde, kapitalist üretim ilişkilerinin daha da gelişmesi ve tarımsal üretimin artması gibi amaçlarla, devlete ait olan tarım arazilerinin köylülere dağıtıldığı ve tarım sektöründe çeşitli düzenlemelere gidildiği görülmüş, hâlihazırdaki tarım arazilerinin mülkiyetinin dağılımı konusunda herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Buna karşın gelişmekte olan ekonomilerde ise çok daha farklı politikalar uygulamaya konmuştur. Uluslararası pazara yönelik üretim yapılmasına rağmen, söz konusu ekonomilerde, geleneksel üretim alışkanlıkları devamlılık göstermiş, geniş tarım arazilerinin mülkiyeti az sayıdaki kişinin elinde toplanmıştır. Aracı kurumların fazlalığı nedeniyle, tarım ürünlerinin üretimi ve pazara dağıtımı konusunda problemler yaşanmış, üretim alanlarının az sayıda kişinin elinde birikmesi sebebiyle geniş tarım alanlarında üretim yapılmadığı görülmüştür.

Gelişmekte olan ekonomilerde uygulanan toprak reformu politikalarının bir diğer önemli sebebi ise arazi sahiplerinin sahip oldukları sosyoekonomik ve politik güç olmuştur. Söz konusu çıkar grubu, ülkelerindeki ekonomik ve politik karar alma süreçlerinde aktif rol oynamış, siyasette kendi çıkarları lehine etkin olmuşlardır. Merkezi yönetimlerin politik gücünü kısıtlayan bu durum nedeniyle, gelişmekte olan ekonomilerde, toprak reformu politikalarının, bu grubun ekonomik ve politik güçlerinin dağıtılması amacıyla uygulandığı görülmüştür.

Amaç ve Kapsam

Son dönemde, çeşitli orta alt ve az gelirli ekonomilerde, tarım sektörünün yeniden yapılandırılması ve tarım üretiminin artırılması gibi amaçlarla, toprak reformu uygulamaları gündeme gelmiştir. Bu çalışma, 20. yüzyılda uygulanan toprak reformu politikalarının sebep ve sonuçlarından hareketle, toprak reformu politikalarının uygulanması konusundaki sorunların saptanması ve bu sorunlara çözüm önerileri getirilmesini amaçlamıştır. Bu şekilde, toprak reformu politikalarının olası sonuçlarına odaklanmış ve daha önceki toprak reformu uygulamalarının başarı durumlarında hangi faktörlerin ön plana çıktığını incelemiştir. Sonuç kısmında ise çalışma sonunda, günümüzde toprak reformu uygulamalarını tercih eden ve gelecekte benzer politikaları uygulayacak ekonomilere politika önerilerinde bulunulmuştur.

Özellikle 20. yüzyılda sıklıkla uygulanan toprak reformu uygulamalarının tarım sektörünün gelişmesi ve tarım üretiminin artırılması konusunda zaruri olduğu düşüncesi fazlasıyla dile getirilmiştir. Bununla birlikte, toprak reformu uygulamaları, ekonomik yönünden çok sosyopolitik yönüyle uygulanan politikalar olmuştur. Bu çalışma, toprak reformu uygulamalarının, ekonomik ve sosyopolitik etkilerini iki farklı kategoride ele almış, söz konusu politikaların bu iki konuda etkili olup olmadığı sorusunu

tartışarak nasıl daha verimli olabileceği üzerine çeşitli öneriler getirmeyi hedeflemiştir.

Yöntem

Çalışmada, gelişmekte olan ekonomilerde uygulanan toprak reformu politikaları, tarihsel bir sürece yönelik literatür taraması olarak ele alınmış, ampirik bir analizin yapılması mümkün olmamıştır. Bu durumun sebebi olarak iki temel problem bulunmaktadır. Bunlardan ilki, çalışma tarihsel bir süreç üzerine yoğunlaştığından, ampirik analiz için gerekli olan verilerin eksik ve yetersiz olmasıdır. Söz konusu kısıtla ilgili ikinci problem ise, literatür taramasından hareketle, toprak reformu politikalarına yönelik olarak uygulanabilecek herhangi bir ampirik analiz metodunun bulunmamasıdır. Bu iki sebepten ötürü çalışmada tarihsel bir sürecin literatür özeti bağlamında incelenmesi yöntemi izlenmiş, bu yöntemden hareketle problemlerin tespiti, analizi ve politika önerileri yapılmıştır.

Çalışmaya Konu Olan Ülkeler

Bu çalışmada, gelişmekte olan ekonomilerde uygulanan toprak reformu politikaları, örnek ekonomiler üzerinden incelenmiştir. Çalışmadaki örnek ekonomiler, temel bağlamda üç kıstas üzerinden seçilmiştir. Dünya ekonomisinde gerçekleşen toprak reformu politikaları arasından gelişmekte olan ekonomilerdeki uygulamalar üzerinde durulmuş, Bhattacharya, Mitrab ve Ulubaşoğlu (2019)'nun çalışmasından yola çıkarak, 1945-1975 döneminde toprak reformu uygulayan ekonomiler incelenmiştir. Bunun yanında, Tablo 1'de de görüleceği üzere, reformun arazi bazında en geniş uygulandığı ekonomiler arasında tercih yapılmıştır. Kolektivizasyon uygulamalarının görüldüğü Sovyetler Birliği ve Çin ekonomileri arasından, uygulamaları ilk ve en geniş uygulayan ülke olması sebebiyle, Sovyetler Birliği seçilmiş; Asya, Ortadoğu ve Latin Amerika bölgelerinde karma ekonomi politikaları uygulayan Hindistan, Mısır ve Meksika ekonomileri, farklı coğrafyalardaki dikkat çeken örnekler olmaları nedeniyle araştırmaya dâhil edilmişlerdir.

Tablo 1: Bazı Ekonomilerde¹ Toprak Reformu Uygulanan Arazi Miktarı

Ülke	Kamulaştırılan Alan (1000 akre ²)
Sovyetler Birliği	180000
Çin	173000
Hindistan	62000
Meksika	14500
Mısır	955

¹ 1900-1960 yılları arasında Latin Amerika ve Ortadoğu'da pek çok ülke ekonomisinde toprak reformu politikaları görülmesine rağmen uygulamanın yapıldığı tarım alanları küçük olduğundan dikkate alınmamışlardır.

² 1 akre = 4046 m²

Guatemala	900
Şili	434
Küba	350

Kaynak: (Ladejinsky, 1957; Livi-Bacci, 1993; Gray, 1967; Trefzger, 2002; O'Connor, 1968; Becket, 1963; Sharma, 1994; Rippy, 1953)

Bu ülkelere ek olarak, Türkiye, çalışmada toprak reformu politikalarının tam uygulanamadığı ülkelere örnek olarak seçilmiştir. Başta Latin Amerika ekonomilerinden Arjantin ve Brezilya olmak üzere, 1900-1950 yılları arasında, dünya ekonomisindeki bazı ülkelerde, toprak reformu uygulaması gündemi açılmış fakat uygulamaya geçilememiştir. Bu durumun sebebi olarak çeşitli çıkar gruplarının muhalefeti gösterilirken, Türkiye’de, toprak reformu uygulaması, çok partili hayata geçişi sağlayan önemli faktörlerden biri olarak belirtilmektedir.

Literatür Özeti

Dünya ekonomisinin 14. yüzyıldan itibaren geçirdiği dönüşüm, merkantilizm ve kapitalizm gibi ekonomik dönemlerin yaşanmasını sağlamış, bu dönemlerde uluslararası ticaretin gözle görülür şekilde büyüdüğü görülmüştür. Söz konusu dönemlerde küresel ekonominin en önemli ticari ürünlerinin tarım ürünleri olması, nüfusun hızlı bir şekilde artması ve tarım alanlarının azalması gibi sebeplerle, ekilebilir tarım alanlarının değeri artmış, bu durum, söz konusu alanların fiyatlarının artmasına sebep olmuştur. Sonuç olarak, değeri artan tarım alanları, bu alanların mülkiyet haklarının önemini daha da artırmış, böylece tarım alanlarının mülkiyeti, gelir ve servet dağılımında önemli bir rol oynamıştır (Grabowski, 1991:181-182).

Toprak reformu kapsamlı toplumsal hareketler, üç farklı dalga olarak incelemektedir. İlk dalgada, dünya savaşlarının öncesindeki dönemde, günümüzün gelişmiş ekonomilerinin, mülkiyet haklarının düzenlenmesi şeklinde uyguladıkları toprak reformları gelmektedir. İkinci dalgada, iki savaş arası dönemde, başta Latin Amerika olmak üzere, günümüzün gelişmekte olan ekonomilerinin, sosyoekonomik amaçlarla yaptıkları toprak reformu politikaları gelmektedir. Üçüncü ve son dalgada ise, eski komünist dünyası ülkelerinin, özel mülkiyet ekonomisine geçiş sürecinde yapmış olduğu toprak reformu politikaları bulunmaktadır (Bhattacharya vd., 2019).

Galiani ve Schargrodsky, 2011’de yaptıkları çalışmalarında, toprak reformunun gelişmiş ekonomilerdeki uygulanma biçimlerine dikkat çekmiştir. Çalışmaya göre, gelişmiş ekonomilerdeki toprak reformları, geniş tarım arazilerinin bireyler tarafından mülkiyet altına alınması yoluyla, verimliliği ve üretimi artırmak amacıyla yapılmıştır. Buna göre bireylerin sahipsiz tarım arazilerinin mülkiyetlerini almalarıyla, daha önce yatırım yapılmamış olan bu tarım arazileri, daha fazla çıktı elde etmek amacıyla daha fazla yatırımla işlenmekte, bu durum, üretimi artırdığından, ekonomide büyütücü etkiye sahip olmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu çalışmada, tarım arazilerinin mülkiyetiyle, kredi vb. finansman araçlarının artması üzerinde durulmuş, bu

sayede, kişilerin ekonomik etkinliğinin artmasının önemi belirtilmiştir. Özel mülkiyete sahip tarım arazilerinin mülkiyetinin alınıp satılmasıyla oluşacak yeni piyasaların, serbest piyasa ekonomisinin oluşmasındaki etkisi, söz konusu çalışmada, gelişmiş ekonomilerdeki toprak reformlarının uygulanmasındaki bir başka sebep olarak sunulmuştur.

Gelişmekte olan ekonomilerde gerçekleştirilen toprak reformları konusundaki önemli bir çalışma, Besley ve Burgess (2000) tarafından yapılmıştır. Hindistan ekonomisinde gerçekleştirilen toprak reformlarını inceleyen Besley ve Burgess, gelişmekte olan ekonomilerdeki toprak reformlarının amacı ve kapsamı bağlamında dikkat çekici noktalara değinmiştir. Buna göre gelişmekte olan ekonomilerdeki toprak reformlarının öncelikli amacı, fakirliğin azaltılması ve mülkiyet haklarının en geniş tabana yayılmasıdır. Bu amacın gerçekleştirilmesinde, sanayileşme sürecini tamamlamamış ve tarım ekonomisi özelliklerine sahip olan ekonomilerde, ekonominin temel kaynağı olan tarım arazilerine sahip olma imkânının, en geniş kesimlere hitap etmesi amaçlanmış, bu şekilde hem servet hem de gelir dağılımının daha adil olması beklenmiştir.

Toprak reformu hareketlerinin üçüncü dalgasını oluşturan eski komünist ekonomilerdeki dönüşümü, Swinnen, 1999 yılındaki çalışmasında incelemiştir. Söz konusu çalışmaya Sovyet Rusya ekonomisinden kopan Doğu Avrupa ekonomileri konu olmuş, bu dönemdeki toprak reformu uygulamalarının serbest piyasa ekonomisinin yapısal kurumlarını uygulamaya sokma üzerindeki etkileri vurgulanmıştır. Buna göre, söz konusu ekonomilerde, özelleştirme ve mülkiyet haklarının tesisi konularına öncelik verilmiştir. Bu nedenle, söz konusu toprak reformu süreci, ekonomik amaçları öncelik olarak belirlemediğinden, üretimdeki ve etkinlikteki artış gibi, toprak reformunun öncelikli ekonomik özellikleri, bu ekonomilerde görülememiştir. Tüm bunların yanında, söz konusu ekonomilerdeki toprak reformu sürecinde, gelir ve servet dağılımındaki adaletin sağlanması, mülkiyet hakkına zarar vereceğinden, bu tür bir sosyal amaç hedeflenmemiştir.

Toprak reformu uygulamalarının, tarım sektöründe yapısal değişiklikleri gerçekleştirmesi ve ekonomik gelişmenin sağlanması için gerekli koşulları, 1961 yılındaki çalışmasında Johnston ve Mellor incelemiştir. Bu çalışmaya göre, tarım sektöründe yapısal bir gelişme olması için, işgücü piyasasının uygunluğu, gerekli yatırımların yapılması amacıyla kredi ve ticaret piyasalarının gelişimi ve işlenecek tarım alanlarının artması önemli koşullardır. Bununla birlikte, Acemoglu ve Robinson (2012)'un çalışması, Latin Amerika ekonomileri ile Amerika Birleşik Devletleri ekonomisindeki toprak reformlarını karşılaştırmış, Latin Amerika'daki uygulamaların başarısızlığının kaynağı olarak, tarım sektöründe gerekli olan kurumsal gelişmelerin gerçekleşmemesini göstermiştir.

19.yüzyılda yapılan toprak reformu uygulamalarını inceleyen önemli bir çalışma, 1981'de De Janvry tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada toprak reformu uygulamalarının sebep ve sonuçları detaylı olarak ortaya konmuş, yapım amaçları çeşitli başlıklar altında incelenerek ülke ekonomilerindeki

yapısal değişiklikler vurgulanmıştır. Çalışmaya göre Meksika, Hindistan ve Mısır ekonomilerinde gerçekleşen toprak reformu politikaları, yarı feodal olan tarım sektörünün kapitalist çiftliklere dönüştürülmesini amaçlamış, aynı zamanda, sektörlerde yapısal reformların yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Söz konusu ülke ekonomilerindeki tarım reformlarının benzerlikleri üzerinde duran bir başka çalışma, Bandyopadhyay tarafından 1996 yılında yayımlanmıştır. Bandyopadhyay, söz konusu çalışmada, Meksika, Hindistan ve Mısır ekonomilerindeki toprak reformu politikalarının rejim değişikliği ile gerçekleştiğini belirtmiş, kapitalist veya sosyalist kimlik taşımalarından çok karma ekonomi modelleriyle oluşturduklarının üzerinde durmuştur. Tüm bunların yanında, Leonard, 2010 yılında yayımlanan eserinde, Sovyetler Birliği ekonomisinde gerçekleşen toprak reformu uygulamalarının detayları üzerinde çalışmış, planlı ekonomi, kolektivizasyon ve rejim değişimi gibi unsurların reform sürecinde etki sahibi olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra, Sovyet Rusya'da gerçekleşen toprak reformunun Meksika (Washington, 1958: 504-510), Mısır ve Hindistan (Schiller, 1956: 299-305) ekonomilerindeki etkileri de, bu konudaki çalışmaların odağında yer almıştır.

Toprak reformu konusundaki güncel çalışmalar, orta-alt ve düşük gelirli ekonomilere üzerine odaklanmakta, ekonomik üretimden çok, reform politikalarının sosyal etkileri üzerinde durmaktadır. Albertus (2019)'un çalışması, toprak reformu politikalarının Peru'daki sosyal hayat üzerindeki etkisini incelemiş, toprak reformunun yapısal kurumları organize edici etkisinin başta terör olmak üzere çatışma ortamını yatıştırdığını belirtmiştir. Scoones, Mavedzenge ve Murimbarimba (2019)'nın çalışması ise Zimbabve ekonomisi üzerine yoğunlaşmış, toprak reformunun kırsal kesimdeki genç nüfus üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu çalışmaya göre toprak reformunun uygulandığı bölgelerde genç nüfusun yarısı aile yanında çalışmakta ve yaşamaktayken, yine genç nüfusun tamamında işsizlik problemi bulunmaktadır. Albertus, Espinoza, Fort (2020)'un çalışmasında ise toprak reformunun sosyoekonomik etkileri ve geleneksel üretim mekanizmalarının kaldırılması sayesinde artan eğitim olanaklarının, beşeri sermaye üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. 2018 yılındaki çalışmalarında Scoones, Mavedzenge, Murimbarimba ve Sukume, toprak reformunun işgücü piyasası üzerindeki etkilerini analiz etmiş ve toprağa bağlı işçilikten serbest işçiliğe dönen tarım işçilerinin gelirlerinde beklenen artışın olmadığını açıklamışlardır.

Mülkiyet haklarının düzenlenmesinde;

1. Kişilerin sahip oldukları tarım arazilerinde yatırım yapma ve üretimi artırma amacı gütmesi
2. Mülkiyet haklarının bir varlık hâline gelmesi ve finansal araç olarak işlem görmesi
3. Finansal bir araç haline gelen mülkiyet hakları aracılığıyla kredi imkânlarının artması gibi sebepler gelmektedir (Galiani ve Schargrodsky, 2011: 333-334).

Ülke ekonomilerindeki sınıfların sosyoekonomik pozisyonları, toprak reformunun yapılmasında önemli bir sebep olarak dikkat çekmektedir. Toprak reformu politikalarını gerektiren sosyoekonomik sebepler olarak;

1. Kırsal alandaki feodal düzenin ortadan kaldırılması.
2. Geleneksel üretim ilişkilerinin yerini kapitalist üretim ilişkilerinin alması.
3. Ortak mülkiyet yerine özel mülkiyete geçilmesi sayesinde, düşük gelir gruplarının gelir seviyesinin yükseltilmesi gibi gerekçeler örnek gösterilmektedir (De Janvry, 1981: 388-390).

1. ÖRNEK EKONOMİLERDE TOPRAK REFORMU SÜREÇLERİ

1.1 Hindistan

17. yüzyılda İngiltere sermayesinin önemli bir ticaret bölgesi olan Hindistan ekonomisi, hammaddeyi ve tarım ürünlerini Avrupa'ya transfer eden bir konumda olmuştur. Bunun sonucunda, ilk başta uluslararası ticaret amacıyla bölgeye gelen İngiltere sermayesi, zamanla bölgedeki gücünü artırmış ve ekonomik karar alma süreçlerinde etkili bir hale gelmiştir. Bu durum, Hindistan'ın, İngiltere'nin kolonisi olmasıyla sonuçlanmış, söz konusu durum yaklaşık 200 yıl boyunca sürmüştür. Hindistan ekonomisindeki nüfuz alanını artıran İngiltere, ülkenin en önemli kaynağı olan tarım sektöründe çeşitli düzenlemeler yapma gereği hissetmiştir. Bunun nedeni olarak, koloni yönetiminin gelirlerinin artırılması gelirken, daha güçlü bir vergilendirme sistemi amacıyla, yeni kanunlar ve yeni vergi reformları yapılmış, İngiltere ekonomisinin etki alanı da genişlemiştir. Hindistan ekonomisindeki kast sisteminin bir sonucu olarak, bölgesel güç odaklarının olduğu bölgelerde, geniş tarım arazisi sahiplerinin nüfuz alanı oluşmuş, kalan kısımlarda ise, İngiltere sermayesi, kendi nüfuz alanına sahip olmuştur. Bu durum, sonraki dönemlerde izlenecek toprak reformu hareketleri için altyapı oluşturmuştur (Banerjee ve Iyer, 2005: 1190-1191).

Koloni döneminde geniş tarım arazileri sahipleri, bu dönemde, önemli bir gücü elinde bulundurmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmediği bu dönemde, tarım arazisi sahipleri, tarım üretimini yapan kesim olmadıklarından, tarım üretimi ve tarım ürünlerinin dağıtım sırasında aracı kişi ve kurumların artmasına sebep olmuşlardır (Jenkins, 2013: 591). Bu durum, geniş tarım alanlarının verimli şekilde kullanılmasının önüne geçmiştir. Tarım üretimindeki verimin düşük kalması, söz konusu tarım arazilerinin daha küçük parçalara bölünerek veriminin artırılması fikrini doğurmuştur (Ghatak ve Roy, 2007: 254).

Bağımsızlık öncesi dönemdeki Hindistan ekonomisinde, kırsal alanda geniş tarım arazilerine sahip olan toprak sahipleri, söz konusu alanlara sahip olmalarına rağmen, pazara yönelik üretim yapan kapitalist toprak sahipleri olmadıklarından, topraksız köylülerden geniş tarım arazisi sahiplerine yönelik ciddi bir servet aktarımı olmamıştır. Dolayısıyla bu dönemde, artık değerın tarım arazisi sahiplerine geçmesinden çok, arazilerin küçük bir azınlığın

elinde birikmesi durumu kendini göstermiştir (Singh, 1955: 311). Buna rağmen, kendi alanlarında vergi toplama tekeline sahip olan tarım arazisi sahipleri, vergi oranlarını kendileri belirlemiş, merkezi yönetim bu duruma müdahil olamamıştır. Bunun sonucu olarak, topraksız köylülerden arazi sahiplerine doğru bir servet aktarımı gerçekleşmiş, söz konusu durum, servet dağılımında adaletsiz bir ekonomi yaratmıştır. Nitekim bağımsızlığın kazanılmasından sonra takip edilecek toprak reformu, söz konusu servet eşitsizliğini önlemek amacıyla tercih edilmiştir (Banerjee ve Iyer, 2005: 1191-1192).

Hindistan ekonomisinde toprak reformuna yönelik ilk hareket, 1935 yılında gerçekleşmiştir. Tarım alanlarının hukuki düzenlenmesini yapıldığı bu reformda, öncelikli olarak mülkiyet hakları ve arazi güvenliğinin sağlanması öncelik olmuştur. Bu reforma göre öncelikli olarak tarım alanlarının mülkiyet hakları güvence altına alınmış, arazilere ödenen kiralardan nizami ölçülere getirilmesi amaçlanmış, arazilerde uzun dönemdir bulunan köylülerin buldukları araziye alabilmelerinin önü açılmış, arazilerin veriminin artırılması için çeşitli ekonomik yardımlarda bulunulmuştur. Tüm bunların yanında, ekonomik üretkenliğin artırılması veya ekonomik güç dengelerinin yeniden düzenlenmesiyle ilgili herhangi bir adım atılmamıştır (Bandyopadhyay, 1993: 150).

Hindistan'ın bağımsızlığının kazanmasıyla birlikte, ülke ekonomisinde izlenen ekonomi politikalarının önemli bir dönümünü toprak reformu oluşturmuştur. 1948 yılında, toprak reformunun uygulanması amacıyla toplanan komite; tarım sektöründeki aracı kurumların ortadan kaldırılması, sektördeki organizasyon örgütlenmelerinin kamu kurumları tarafından gerçekleştirilmesi, ana kazancı tarım sektöründe olmayan arazi sahiplerinin elindeki arazilerin kamulaştırılması ve taban ve tavan arazi kısıtlarının belirlenmesi gibi politikaların izlenmesini hedeflemiştir. Toprak reformu için gerekli uygulamalar, planlı ekonomi aracılığıyla uygulamaya konmuştur (Rao, 1992: A50-A63). Bu şekilde, ilk olarak aracı kurumların ortadan kaldırılması ve dolayısıyla feodalizmin sonlandırılması hedeflenmiştir (Chattopadhyay, 1973: 4).

Planlı ekonominin bir parçası olarak gerçekleştirilen toprak reformu, ilk baştaki amaçlarının önemli bir kısmını gerçekleştirilememiştir (Mander, 2013:14). Öncelikli olarak, tarım alanlarının işlenmesinde, kiracılık dışında çeşitli üretim ilişkileri varlığını sürdürmüş, üretim ve bölüşümdeki problemler nedeniyle reformun etkileri sınırlı kalmıştır. Bunun yanında, geniş tarım arazileri olmalarına rağmen, dini kurumların mülkiyetindeki tarım arazileri kamulaştırılamamış, bu nedenle, arazilerdeki ekonomik faaliyetler denetlenemediğinden vergilendirilememiştir. Bu tür nedenlerden dolayı, toprak reformunun, gelir dağılımında adaleti sağlamaya yönelik amaçlarının gerçekleşmesi mümkün olmamıştır (Bandyopadhyay, 1993: 151).

Toprak reformunun başarılı olamamasının bir diğer sebebi, bürokratik ve ekonomik koşulların yeteri kadar sağlanamamasıdır. Merkezi yönetim kontrolünde gerçekleştirilen çeşitli kooperatif çalışmaları yapılmış olsa da

geniş tarım arazine sahip kişilere yakın olan bürokratik kadrolar, reformun tabana yayılması konusunda yeteri kadar kararlı olamamıştır. Bunun yanı sıra kredi imkânlarının yeterli olmaması ve köylülerin toprak edinme konusunda geniş çaplı bir taleplerinin olmaması, reformun sosyoekonomik amaçlarına ulaşmasını engellemiştir (Swamy, 1980: 3-10).

Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte ekonomi alanında yapılacak olan uygulamalar beş yıllık planlar şeklinde tasarlanmış, tarım sektöründe takip edilecek politikalara yine beş yıllık planlar üzerinden yön verilmiştir. Toprak reformu uygulamasının ardından tarım sektöründeki gelir ve servet dağılımının adil bir şekilde yapılması amaçlanırken, sonraki planlarda daha çok tarım arazilerinin hukuki yapısı ve tarım üretiminin artırılması üzerinde durulmuştur. 1961'de uygulamaya konan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, tarım sektöründeki aracı kişi ve kurumların kaldırılması ve tarım arazilerinin işleyenlere ait olması amaçlanmış, bu yönde adımlar atılsa da bu girişim beklendiği kadar etkili olmamıştır. 1980 yılında uygulamaya konan Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise sahip olunabilecek ekilebilir tarım alanlarına yeniden kısıtlama getirilmesi amaçlanmış, bu yönde yapılan çalışmalarda mevcut durumun toprak reformu için yeterli olmadığı saptanmıştır. Bununla birlikte kırsal alanlarda söz konusu yasaların uygulanmasında güçlüklerle karşılaşıldığından, söz konusu sınırın yeniden düzenlenmesi mümkün olmamış ve tarım arazilerinin sınırlı sayıdaki kişinin mülkiyetinde birikmesi sonucu ortaya çıkmıştır (Radhakrishnan, 1990: 2618-2621).

1.2. Rusya

Çarlık Rusya'da, toprak reformuna uzanan süreçte, önemli rol üstlenen gelişmelerden biri serfliğin kaldırılması olmuştur. 1861 yılında, tazminat bedelini ödeyen serflerin, özgürlüklerine kavuşması mümkün olmuş, tazminat bedellerinin ödenmesi konusunda gerekli yasal düzenlemeler yapılmış ve bu kurumun işlevini yitirmesi amaçlanmıştır. Serfliğin kaldırılmasındaki temel amaç, yabancı yatırımlar aracılığıyla serbest piyasa ekonomisine dâhil olan ve sanayileşme sürecine başlayan ülke ekonomisinde, ücretli işçiliğe geçişin teşvik edilmesi olmuştur. Buna göre serflerin bağımsızlıklarını kazanması ve şehirlere giderek sanayileşme sürecinde gerekli olan emeği sağlamaları, bu sürecin sonunda ise serbest piyasa ekonomisinin işlemeye başlaması, Çarlık Rusya'daki merkezi yönetimin temel hedefi hâline gelmiştir. Serfliğin kaldırılmasının ardından, hedeflendiği gibi, sanayi sektöründeki işgücüne katılım oranı artarken, aynı zamanda, kırsal alanlarda kalan ve tarım sektöründe ücretli olarak çalışan köylülerin sayısı da artmıştır. Bu durum, hem şehirde belli oranda işçi sınıfının oluşmasına katkıda bulunmuş, hem de kırsal kesimdeki topraksız köylülerin, hak taleplerini artırmıştır (Polunov vd., 2005: 125-213).

Rusya'da tarım alanları konusunda yapılan ilk reform hareketi, 1906 gerçekleşen Stolypin reformu olarak bilinmektedir. Bu reform hareketi direkt tarım alanlarıyla ilgili olmayıp, ülkedeki mülkiyet hakları konusunda genel

bağlamda yapılan bir düzenlemedir. Reform yasası, 1904 Rus – Japon Savaşı'ndaki mağlubiyetin ardından çıkarılmış, hem savaşın ülke genelinde bıraktığı ağır sosyoekonomik tahribatın etkilerinin bir an önce geride bırakılmasını, hem de 1905 Devrimi'yle ortaya çıkan isyanların bastırılmasını amaçlamıştır. (Yaney, 1964: 275-283). Stolypin reformuna göre büyük tarım arazilerinin yeniden düzenlenmesi amaçlanmış, toplu olarak işlenen tarım arazilerinin işleyenler arasında pay edilmesine karar verilmiş, topraksız köylülere toprak verilmesi öncelik olarak belirlenmiş, bu köylüler için gerekli olan kredi imkânları devlet tarafından sağlanmıştır. Aynı zamanda tarım arazisi isteyen köylülerin, şehirleşmenin daha düşük olduğu Doğu bölgelerine taşınması işlemi bir devlet politikası olarak ele alınmıştır. (Tokmakoff, 1971: 128-137).

Sovyet Rusya'da yapılan toprak reformu kolektivizm olarak bilinmektedir. Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesiyle başlayan bu hareket ile toprak reformu süreci başlamıştır. Buna göre, önceki dönemlerde, özellikle Stolypin reformuyla yapılan arazi satışları iptal edilmiş, tarım arazileri üzerinde herhangi bir kişi, topluluk, kilise, çarlık gibi kurumların mülkiyet hakları ortadan kaldırılmıştır. Bu şekilde, tarım arazilerinin kamulaştırılması sağlanmış, kamulaştırılan araziler devletin, dolayısıyla halkın tamamının mülkiyeti altına girmiştir. Bu düşünce, Leninizm'in ideolojik temeline uygun olarak şekillenmiştir (Wegren, 1998: 2).

Sovyet Rusya'da uygulanan kolektivizm politikasının bir diğer sebebi de emtia fiyatlarıdır. Özellikle savaş döneminde ve daha sonra devrim döneminde, ülke genelindeki emtia fiyatlarında artış olmuş, bu durum enflasyonun yükselmesine sebep olmuştur. Merkezi planlama sonucunda belirlenen piyasa fiyatları, enflasyon oranının altında kalınca, bazı köylüler, ürünlerini piyasa fiyatından satmak istememiş, bu durum ülke genelinde çeşitli kıtlıklara sebep olmuştur. Yaşanan bu problemin ortadan kaldırılmasını amaçlayan merkezi yönetim, toprak mülkiyetini sınırlandırarak ürünlere el koymaya başlamış, merkezi planlama ile söz konusu ürünleri talep fazlası olan bölgelere taşımıştır. Merkezi planlamanın sorunsuz işleyebilmesi için toprak mülkiyetinin kaldırılması zorunlu olmuş, bu da merkezi yönetimin temel politikası hâline gelmiştir (Efremov, 2012: 9-12). 1920'li yıllarda Sovyet Rusya ekonomisindeki ekilebilir tarım alanlarının %97'i özel mülkiyet altındayken, bu oran, 1940'lara gelindiğinde %3 civarına inmiştir (Csaki ve Lerman, 1992: 8).

Kolektivizasyon politikalarının ardından gelen süreçte, Sovyet Rusya ekonomisinde, tarım sektörüne yönelik politikalar genel olarak ücretler üzerine yoğunlaşmıştır. Kruschev ve Brezhnev dönemlerinde, geçmiş dönemlerin aksine, tarım sektöründeki çalışanların ücretlerinde artışa gidilmiş, bu sayede hem tarım üretimindeki verimliliğin artırılması hem de kırsal bölgedeki nüfusun yaşam standartlarının yükseltilmesi hedeflenmiştir. Bu durumun sonucu olarak iç talebin artması ve ekonominin büyümesinin hızlanması, söz konusu dönemde öncelik haline getirilen ekonomi politikaları olmuştur (Wegren, 1992: 4-30).

Sovyet Rusya’da toprak reformu konusundaki son atılım ise 1990 yılında yapılmıştır. Mülkiyet haklarının tesisi ve serbest piyasanın oluşması amacıyla, reform hareketleri, Rusya ekonomisinde, 1986 yılından itibaren gerçekleşmeye başlamış, toprak mülkiyetinin özelleştirilmesi çalışmaları da bu dönemde hızlanmıştır (Stephan, 1991: 48-63). Gorbaçov yönetiminde çıkarılan toprak reformuyla, tarım arazilerinin, bireysel kişilerin veya kurumların mülkiyetine girmesi, yasal olarak mümkün olmuştur. Buna göre, ortak kullanıma ait söz konusu tarım arazileri, kişiler arasında eşit paylara bölünmüş, bu kişilerin beyanı hâlinde tarım arazilerine sahip olabilmeleri sağlanmıştır. Bu doğrultuda, tarım arazisi edinmek isteyen kişilere, alacakları araziye işleme zorunluluğu, gübreleme zorunluluğu ve yalnızca tarım amacıyla kullanma zorunluluğu getirilmiştir (Wegren, 1997: 965-967).

Tarım sektöründeki özelleştirme çalışmaları 1987 yılından itibaren başlamıştır. Bu yıldan itibaren tarım arazilerinin kiralanması mümkün olmuş, özel kişi ve kurumlar, tarım arazilerini kiralayarak özel işletmeler hâline gelmelerini sağlamıştır. En fazla 50 yıla kadar yapılan kiralama sonucunda, araziye kiralaayan kişi ve kurumların merkezi yönetime kira ödemesi yapması gerekmiş, bu ödemededen sonra tarım arazileri üzerinde özel üretim yapmaları önünde herhangi bir engel kalmamıştır. Bu durumun sonucu olarak kiralaanan özel araziler ile kiralanmayan kamu arazilerindeki çalışanlar arasında ücret farklılıkları ortaya çıkmış, arazi kiralanması artması ile bu arazilerde çalışan işçi sayısı yükselmiştir (Wegren, 1992).

1990 yılında tarım işçilerinin ve tarım arazilerinin yasal durumlarını değiştirmek amacıyla çıkarılan iki yasa, Rusya ekonomisindeki tarım sektörünün özelleştirilmesiyle ilgili en önemli adımlar olmuştur. Bu yasalar sonucunda tarım arazilerinin özel mülkiyete geçirilmesi ve tarım işçilerinin özel kuruluşlar tarafından çalıştırılması mümkün hâle getirilmiştir. Yasalar mecliste çıkmalarına rağmen yargı alanında çeşitli muhalefetle karşılaşmış ve süreç uzamış olsa da, açık ekonomiye geçiş çalışmalarını yürüten devlet başkanı Yeltsin’in yetkilerini kullanmasıyla, Rusya ekonomisinin açık ekonomi hâline gelmesi mümkün olmuştur (Barnes, 1998).

Rusya’da uygulanan son toprak reformu, açık kapı politikalarının bir parçası olarak işlev görmüştür. Nitekim bu politikada amaç köylülerin topraklandırılması olmamış, mülkiyet hakkının tesisinin sağlanması temel politika olarak belirlenmiştir. Ekonomik liberalizasyonun sağlanması aşamasında gerçekleştirilen reformlar, öncelikli olarak, ülke ekonomisinin ihtiyaç duyduğu yabancı doğrudan yatırımın sağlanması amacını taşımıştır (Bunce, 1991: 229-237).

1.3. Meksika

Meksika’da uygulanan ilk toprak reformu Lerdo Yasası olmuştur. Bu yasayla dini kurumlar ve çeşitli yerel azınlıklar, sadece aktif olarak kullandıkları kilise ve yerleşkelerin mülkiyetini ellerinde tutma iznine sahip olmuş, bunun haricinde kalan arazileri satmak zorunda bırakılmışlardır. Dini kurumlara, satmak zorunda kaldıkları arazileri açık artırma yoluyla satma izni

verilmiş, kurumlar, arazilerini bu yolla satamadıkları durumda ise arazilerini devlete satma hakkına sahip olmuşlardır (Purnell, 1999: 88-91).

1870 yılında devlet başkanı olan Porifirio Diaz'ın en önemli politikası serbest piyasa ekonomisi olduğundan, bu yıllardaki tarım politikalarının birincil amacı yatırımlarının artmasını sağlamak olmuştur. Diaz, iktidarı süresince, Meksika ekonomisinde gerekli yatırımların yapılmasını ve ticaretin artmasını sağlayarak, ülke ekonomisini dünya ekonomisinin bir parçası hâline getirmeye çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda uygulanan en önemli politika ise altyapının geliştirilmesi olmuştur. Özellikle demiryolu ve ulaşım sektöründe yapılacak yatırımların artmasıyla, Diaz, ülke genelindeki ticaretin artmasını ve merkezden uzak bölgelerde de istikrarın sağlanmasını amaçlamıştır (Garner, 1995: 339-344). Porifirato döneminin sonunda, Meksika ekonomisindeki tarıma elverişli arazilerin %97'si, 835 ailenin elinde toplanmıştır (Tan, 1967: 152).

Meksika ekonomisindeki bir diğer toprak reformu, Lazaro Cardenas döneminde gerçekleşmiştir. 1934 yılında iktidara gelen Cardenas, seçim dönemi boyunca kırsal kesimdeki köylülerin ve işçi kesiminin büyük desteğini almış, iktidara gelmesi durumunda gelir dağılımında adaleti sağlayacak politikaları izlemeyi vaat etmiştir. İktidarda olduğu süre boyunca sosyalist ve popülist politikalar izleyen Cardenas, gelir seviyesi düşük kesimlerin yaşam seviyesini artıracak hamlelerde bulunmuştur (Roberts, 2006: 130-132). Bu dönemde çıkan toprak reformu kanunundaki en önemli yapısal kurum *ejido*³ olmuştur. Meksika tarihinde önemli bir yeri olan *ejidolar*, İspanya Hanedanlığı döneminde etkisini kaybetmiş, daha büyük tarım arazileri olan *haciendalara*⁴ dönüşmüşlerdir. Cardenas, *ejidoların* tekrardan canlandırılmasını amaçlamış, topraksız köylüleri *ejidolar* çatısı altında bir araya getirmiş, tarım arazilerinin mülkiyetini *ejidolara*, üst kullanım hakkını ise köylülere vererek toprak reformunu tamamlamayı amaçlamıştır (Michaels, 1970: 51-52).

Cardenas'ın toprak reformu politikasının etkin bir şekilde uygulanmasının en önemli sebebi, reformun tamamen devlet kontrolünde uygulanmasıdır. Cardenas, köylülerin bu ihtiyacının daha rahat karşılanması amacıyla, *Banco Naöonal de Crédito Ejida* isimli bir kredi bankası kurmuş, devlet destekli olan bu banka, topraksız köylülere, uygun faizli krediler vererek, toprak reformunu hızlandırıcı bir etki izlemişlerdir. Bunun yanında tarım arazilerinin uygun şekilde işlenebilmesi için gerekli olan tohum, gübre ve makine ihtiyacı için de çeşitli bankacılık girişimleri sağlanmış, köylüler bu konuda da kamu bütçesi aracılığıyla desteklenmişlerdir (Nolan-Ferrell, 2010: 563-566).

³ İspanya Krallığı döneminde, küçük komünlerin bir arada yaşamaları için krallık tarafından komünlere verilen arazilere *ejido* denmektedir. Toprak reformu uygulamaları ile topraksız köylülere ortak kullanım alanları olarak *ejidolar* sağlanmış, köylülerin tarım arazilerine sahip olmadan bu araziler üzerinde tarım üretimi yapmaları sağlanmıştır (Whately, 1986:51).

⁴ Özel mülkiyete ait olan geniş tarım arazilerine *hacienda* denmektedir. Bu araziler, sahipleri olan özel ve tüzel kişiler tarafından farklı amaçlarla, genellikle tarım üretimi amacıyla, kullanılmaktadır (Whately, 1986:52-57).

Cardenas döneminin ardından Meksika ekonomisinin yapısal olarak öncelik değiştirmesiyle beraber toprak reformuna olan yaklaşım da farklılık göstermiştir. İthal ikameci sanayileşme politikalarının izlenmesi ve ekonomide verimliliğin öncelik haline gelmesi gibi sebeplerle merkezi yönetimin tarım alanına sağladığı ekonomik destek azalmış, bu durum, özellikle *ejidoların* gücünün azalmasıyla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte kredi imkânlarının değişmesi ve tarım arazilerinde yoğunlaşmanın artmasıyla beraber toprak reformu politikalarının etkisi düşüş göstermiş, gelir ve servet dağılımında da devrim öncesi duruma dönülmeye başlanmıştır. Sonuç olarak tarım sektörünün gerekli istihdamı sağlayamaması nedeniyle işgücünde köyden kente göçler başlamış, bu durum sanayileşme ve ithal ikameci politikaların ağırlık kazanmasını sağlamıştır (Rodriguez, 2012: 635-645).

1940-1980 yılları arasında takip edilen ithal ikameci sanayileşme politikalarının sonucu olarak tarım sektörünün önemini kaybetmesi, 1980'li yıllardan itibaren neoliberal ekonomi politikalarının izlenmesiyle de devam etmiştir. Bu dönemde Meksika ekonomisi uluslararası rekabete açılırken aynı zamanda tarım sektörüne verilen fiyat garantileri ve kredi imkânları azaltılmış, bu durumun sonucu olarak toprak reformu hareketleriyle güç kazanan *ejidoların* zayıflaması kaçınılmaz olmuştur. Geçmiş dönemlerde küçük ölçekli tarım üreticilerine sağlanan yarımlar ve kredi imkânları, neoliberal ekonomi politikalarının takip edildiği süreçte, yalnızca büyük işletmelere sunulmaya başlanmış, bu durum, *ejidoların* da büyük tarım arazisi sahipleri tarafından sahiplenilmesi sonucunu doğurmuştur. 1990'lı yılların başından itibaren yürürlüğe konan *Programa de Certificacion de Derechos Ejidales y Titulacion de Solares* (PROCEDE) programıyla birlikte *ejidoların* tapulandırılması ve bu tapuların satılabilir pozisyona gelmesi sağlanmış, büyük tarım arazisi sahiplerinin bu tapuları satın almasıyla birlikte tarım sektöründe yeni bir birikim süreci başlamıştır (Santos, 2006: 250).

1992 yılındaki yasal düzenlemeler, PROCEDE programı ve neoliberal politikaların uygulanmasının ardından, Meksika merkezi yönetiminin tarım sektöründeki etkisi ve desteği en az seviyeye inmiş, tarım sektöründeki teşvik ve sübvansiyonlar kaldırılmış, üretimdeki vergilendirmede düzenlemelere gidilmiş, garanti fiyat uygulaması kaldırılmış ve uluslararası fiyatlardan işlem yapılmaya başlanmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde, PROCEDE programı sonucunda gerçekleştirilen tapulandırma işlemlerinin de sonucu olarak, Meksika kırsal bölgelerinde komünal üretimin ortadan kalkması ve bölgede kapitalist üretim ilişkilerinin görülmesi dikkat çekmektedir (Perramond, 2008: 358-370).

1.4. Mısır

Mısır ekonomisindeki tarım arazilerinin mülkiyetleri konusunda, Osmanlı Devleti dönemine kadar gitmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olan Mısır, bu dönemde iltizam sisteminin bir parçası olarak kalmış, tarım arazilerinin mülkiyeti padişahın olup bu mülkiyet hakları çeşitli kişilere kiralanmıştır. Merkezden uzak olan bölgelerde vergi toplamak güç

olduğundan, bu bölgelerde güç, bölge valilerine ve vergi toplayan kişilere geçmiş, bu nedenle bölgede bulunan sermaye birikimini sağlamış kişi ve grupların iltizam sistemindeki ağırlığı artmıştır. Mısır örneğinde ise bu durum, dönemin valisi Muhammet Ali Paşa ve etrafındaki kişiler üzerinden gelişmiştir. Bu kişiler, Muhammet Ali Paşa ile olan ilişkilerini kullanarak bölgede geniş tarım arazilerinin sahibi olmuş, Muhammet Ali Paşa ise söz konusu tarım arazilerinin vergilerini toplayarak kendi gücünü artırmıştır (Cuno, 1980: 245-257).

Mısır'da ekonomik hayatın gelişmesinde olduğu gibi siyaset kurumunun gelişmesinde de önemli bir paya sahip olan geniş tarım arazisi sahipleri, Wafd Partisi çatısı altında birleşmiş, önemli bir süre boyunca siyasette etkin bir rol izlemiştir. Partinin ve arazi sahiplerinin temel amacı ülkedeki İngiliz etkisinin mümkün olan en kısa sürede sonlanması olmuş, siyaseten gelişen milliyetçilik akımına ekonomik milliyetçilik de eşlik etmiştir (Hinnebusch, 1984: 100-101). Nitekim anayasal monarşiye geçildiği sırada meclisteki milletvekillerinin büyük kısmı geniş toprak sahiplerinden seçilmiş, 1922'de İngiltere'den bağımsızlığın kazanılmasından itibaren, geniş toprak sahipleri, "Mısır Mısırlılarıdır" anlayışıyla Mısır ekonomisinin kendileri tarafından şekillendirilmesini savunmuşlardır (Owen ve Pamuk, 1999: 63). Sonraki dönemlerde Mısır ekonomisini yönlendiren çakar gruplarının başında gelen geniş toprak sahipleri, Talaat Harb'in liderliğinde *Banque Misr*'ı kurmuş ve *Misr Grubu* olarak ekonomide önemli bir görev üstlenmişlerdir. *Misr Grubu* özelinde de takip edilebilecek bu süreç, iki dünya savaşının sonuna kadar etkinliğini korumuş, sonrasında ise yeni dönem başlamıştır (Deeb, 1976: 70-75).

Eylül 1952'de geçen Toprak Reformu yasası, askeri yönetimin izlediği politikalar arasında ilk sırada gelmiştir. Bu yasaya göre 200 fedandan fazla tarım arazisine sahip olmak yasaklanmış, iki veya daha fazla çocuk sahibi olanlar için tavan 300 fedan olarak belirlenmiştir. Söz konusu toprak arazilerini kiralamak için azami süre 3 yıl olarak belirlenmiş, 5 fedandan az arazisi olan köylüler kooperatifler çatısı altında bir araya getirilerek desteklenmiştir. Kooperatif örgütlerin gelişmesiyle bu kooperatiflere sağlanacak çeşitli destek ve sübvansiyonların daha kolay şekilde dağıtılması amaçlanmıştır (Mahmoud vd., 2018: 8). Kamulaştırılan arazilerin bedeli devlet tahvili olarak ödenmiş, devlet tarafından dağıtılan araziler azami 5 fedan olarak belirlenmiştir. Bu amaçla köylülere kredi imkânı sağlayacak devlet bankaları açılrsa da köylülerin bu kredilere ulaşımı sınırlı kalmıştır (Eliw, 2019: 480). Abdülnasır yönetiminin uyguladığı toprak reformunda iki amaç göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki sosyal adaletin sağlanmasıdır. Ülkenin en önemli sektörü olan tarım sektöründeki servet dağılımı düzenlenmiş, toprak mülkiyetinin belirli bir sınıfta elinde olmasının önüne geçilmiştir. Bu sayede askeri darbe öncesinde ülkenin sosyopolitik hayatında önemli bir yer tutan geniş toprak sahipleri sınıfının gücü sınırlandırılmış, topraklandırılan köylülerin Abdülnasır yönetimine olan bağlılığının artırılması amaçlanmıştır. Nitekim tarım arazilerinde sınırlandırmalara gidilen

arazi sahipleri, toprak reformunun ardından, şehirlere göçlere başlamış, toprak reformunun ardından gerçekleşen çeşitli devlet müdahaleleri ise, yerli sermayenin yurt dışına çıkmasına sebep olmuştur (Mansfield, 1973: 671-686).

Abdülnasır'ın ölümünün ardından yönetimi devralan Enver Sedat, Mısır ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi amacıyla çeşitli politikalar izlemiş ve ekonomik liberalizasyonun önünü açmıştır. *Infitah* adı verilen açık kapı politikaları ile özelleştirme, deregülasyon ve mülkiyet hakkı gibi çeşitli politikalar üzerinde durulmuş, bu sayede hem yurt dışına çıkan yerli sermayenin, hem de uzun bir süredir eksikliği hissedilen yabancı yatırımların tekrar Mısır ekonomisine dâhil olması amaçlanmıştır (Abdel-Khalek, 1981: 395-397).

Abdülnasır yönetiminin sosyalist politikalarından Sedat ve Mübarek yönetimlerinin liberal politikalarına geçiş sürecinde, tarım alanlarının mülkiyeti konusunda, keskin değişimler yaşanmıştır. Abdülnasır yönetiminin 1961'de çıkardığı toprak reformu yasasından önce, 10 fedan ve üzeri genişlikteki tarım alanlarının mülkiyeti, toplamda 90 bin kişiye aitken, bu sayı, Sedat yönetiminin ilk yıllarına dek 65 bin kişiye kadar düşmüş, Sedat yönetimi bittiğinde 71 bin kişiye ait olmuştur. 5 fedan ve üzeri tarım arazileri için, bu sayılar, sırasıyla, 260 bin, 210 bin ve 245 bin şeklindedir. 3 fedan ve altındaki tarım arazilerinin mülkiyeti, Abdülnasır yönetiminden önce 1 milyon kişiye aitken, Sedat yönetiminin ilk yıllarında 2,2 milyon, Sedat yönetiminin sonunda ise 1,9 milyon kişiye ait olmuştur (Springborg, 1990: 28-30). Yaklaşık 30 yıl içerisinde gerçekleşen bu değişimlerin ardından, tarım sektörünün önemini de kaybetmesiyle, büyük değişimler yaşanmamış, geniş tarım arazilerinin mülkiyeti, toplam tarım alanlarının mülkiyeti içerisinde, %10'luk bir kesimin elinde kalmıştır (Soliman, 2015: 27).

Sedat yönetimi, tarım sektöründeki önemli yasalardan birini 1976 yılında çıkarmıştır. Bu yasaya göre tarım arazilerinin kiralari yükseltilmiş, kırsal bölgelerde dağıtılan arazilerin yasal statüleri üzerindeki korumalar zayıflatılmış, tarıma açılan yeni arazilerin sahiplenilmesinde geniş tarım arazisi sahiplerine öncelik verilmiştir. Sedat bu politikalarla tarım arazisi sahipleri ve genel anlamda sermaye sınıfının desteğini almayı amaçlamış, tarım arazilerinin mülkiyetinin belirli kişilerde toplanmasını herhangi bir şekilde sınırlandırmamıştır. Aynı zamanda tarım ürünlerinin vergilendirilmesi konusunda büyük ölçekli işletmelerin isteğine yönelik olarak vergilendirmenin düşük kalması, bu dönemde, sermaye sınıfının karar alma süreçlerinde etkin olduğunu göstermektedir (Hinnebusch, 1984: 102-113).

Mısır ekonomisindeki tarım sektörüne yönelik önemli reformlar, 1980'li yıllardan itibaren gerçekleşmiştir. Açık kapı politikalarını devam ettiren Mübarek, bununla birlikte neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmasına da önem vermiş, Dünya Bankası ve IMF'nin danışmanlığında hazırlanan programlar çerçevesinde tarım sektöründe birtakım düzenlemeler gerçekleşmiştir. Buna göre öncelikli olarak, 1992 yılında çıkan 96 numaralı yasa ile toprak reformuna yönelik yasalar yürürlükten kaldırılmıştır. Bu yasayla birlikte tarım arazilerinin piyasada kiralanmasının yolu açılmış,

arazilerin fiyatlarında üç katlık bir artış görülmüştür. Ayrıca, bu yasaya ek olarak, kamu bütçesinden tarım sektörüne sağlanan kredi ve fiyat garantileri kaldırılmış, tarım üretiminin piyasaya yönelik olarak yapılması amaçlanmıştır. Bu durumun sonucu olarak, 1950’li yıllarda görülen planlı üretim yerini talebe göre üretime bırakmış, çeşitli tarım ürünlerinin üretimi gözle görülür şekilde artarken uluslararası piyasalar tarafından talep edilen tarım ürünlerinin üretimi artış göstermiştir (Bush, 2007: 1600-1610).

1992 yılında yürürlüğe giren 96 numaralı yasanın bir başka özelliği, yasanın ilk hâlinde devreye giren maksimum arazi limitlerinin kaldırılmış olmasıdır. Buna göre kişi ve kurumlar diledikleri ölçüde araziye sahip olma şansına sahip olmuş, Mısır ekonomisinde etkin bir çıkar grubu olan paşalar sınıfı sahip oldukları arazi miktarını ciddi ölçüde artırmışlardır. Bu durumun sonucu olarak Mübarek yönetimi paşalar sınıfının desteğini almış, tarım arazilerinin paşalar sınıfı mülkiyetine girmesi hızlı bir şekilde sağlanmıştır (Bush, 2000:237-245)

1.5. Türkiye

Türkiye’de toprak mülkiyeti, Osmanlı Devleti’ne kadar uzanmaktadır. O zamana kadar iltizam yöntemiyle devam eden ve sadece toprağın kullanım hakkının ücretini ödeyen kişilere devredilmesiyle ilerleyen sistem, 1858 yılından itibaren yerini tarım arazilerinin özel mülkiyete geçebilmesine bırakmıştır (Aytekin, 2005: 724-738). Bu yıldan itibaren, daha önce devlete ait olan araziler, özel mülkiyete devredilirken, 1868 yılından itibaren ise yabancılar, diledikleri üzere, Osmanlı sınırları içerisindeki uygun arazileri mülkiyetlerine alma hakkına sahip olmuşlardır (Yılmaz, 2013: 1097-1100).

Türkiye’de toprak mülkiyetinin el değiştirmesiyle ilgili önemli bir dönüm noktası, Anadolu’da sahipsiz kalan tarım arazilerinin, bölgedeki nüfuzlu kişiler tarafından sahiplenilmesi olmuştur. 1914 – 1923 yılları arasında savaş döneminde olan Türkiye’de, savaş döneminin sona ermesiyle birlikte, sahipsiz kalan tarım arazilerinin, nüfuzlu kişilerin mülkiyetine geçiş süreci tamamlanmış, bu durum yerli toprak sahiplerinin sermaye birikimini sağlamalarında önemli rol oynamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, söz konusu toprak sahipleri, ülke ekonomisindeki en önemli çıkar grubu haline gelmiş, yabancı sermayeyle daha yakın iletişim kurmuşlardır (Keyder, 1981: 21-23).

Türkiye’deki ilk toprak reformu, cumhuriyetin ilanının hemen ardından gerçekleşmiştir. 1924 Toprak Kanunu’yla, nüfus mübadelesiyle ülkeye gelen Türkmenlerin topraklandırılması amaçlanmış, bu nüfusun tarım geçmişi de olduğundan özellikle üretken tarım arazilerine yerleştirilmeleri sağlanmıştır (Bozdağlıoğlu, 2014: 16-17). Bununla birlikte yine nüfus mübadelesiyle boşta kalan arazilerinin de ülkeye yeni gelen nüfusa verilmesi düşünülmüş, bu konuda tamamen başarılı olunamamıştır. (İnci, 2010: 350).

Cumhuriyetin ilk yıllarında, tarım alanlarının mülkiyetine yönelik politikaların takip edilmesinde, merkezi yönetim tarafından yapılan kamulaştırma faaliyetleriyle yetinilmiştir. Bu dönemde merkezi bütçede tarım alanlarının kamulaştırılması amacıyla kullanılmak üzere bütçe belirlenmiş, bu

bütçeyle, geniş tarım arazilerine sahip olan kişilerin arazilerinin bir kısmı, merkezi yönetim tarafından satın alınmıştır. Bu politikada, anayasada bulunan “değer pahası peşin verilmedikçe, hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlak edilemez” maddesi nedeniyle çeşitli zorluklarla karşılanmış, söz konusu tarım arazilerinin değerinin belirlenmesinde, 1914 yılında belirlenen değerlerin yaklaşık 10 katı bedel ödenmesi yöntemi takip edilmiştir. Bu nedenle, merkezi yönetim, hedeflediğinden daha az tarım arazisini kamulaştırabilmiş, dolayısıyla, topraksız köylülere dağıtılan tarım arazileri de sınırlı kalmıştır (Yedek ve Sertel, 2018: 218-219).

Türkiye’deki ikinci toprak reformu, 1934 yılındaki İskân Kanunu ile gerçekleşmiştir. Genç cumhuriyetin siyasal otoritesini sağlamakta zorluk çektiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, çeşitli geniş toprak sahipleri ve aşiretlerin nüfuz alanları hâline gelmiştir. Söz konusu bölgelerde, merkezi otorite, vergi toplanması ve cumhuriyet devrimlerinin uygulanması gibi konularda büyük problemler çekmiş, cumhuriyetin ilanının ardından bölgede gerçekleşen pek çok isyan da ülke genelinde önemli bir güvenlik problemi olarak belirmiştir (Şakacı, 2020: 44-47).

Türkiye’deki en önemli toprak reformu girişimi, 1945 yılında gerçekleşmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK)’nin amaçları olarak topraksız köylünün kalmaması, tarım arazilerinin belirli bir büyüklüğün üstüne çıkmasının ve altına inmesinin engellenmesi, arazilerin çok fazla hisseye bölünerek küçülmesinin önüne geçilmesi ve topraklandırılan köylülere çeşitli teknik ve ekonomik destek sağlanması gibi faktörler belirlenmiştir. Tüm bunların yanında, tartışmaya en açık olan madde ise 17. madde olmuştur. Bu maddeye göre kişilerin belirli bir büyüklük üzerinde tarım arazisine sahip olmasının önüne geçilmesi, söz konusu farkın devlet tarafından kamulaştırılması ve topraksız köylülere verilmesi amaçlanmıştır (Karaömerlioğlu, 1998: 33-34).

ÇTK, meclis gündemine geldiği andan itibaren büyük bir tartışma yaratmış ve bu tartışma Türkiye’nin siyaset tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Cumhuriyetin kurulmasından itibaren mecliste ve CHP içinde önemli bir temsil gücü olan geniş toprak sahipleri sınıfı, kanunun 17. madde ile birlikte çıkmasına karşı çıkmışlardır. Kendisi de geniş tarım alanlarına sahip olan Adnan Menderes, kanunun 17. madde ile birlikte çıkmasına tepki göstermiş, tarım üretiminin artırılması amacıyla köylülere sağlanacak kredi ve ekipman desteklerinin yeterli olacağını iddia etmiştir. Menderes’in bu görüşü CHP içindeki geniş toprak sahipleri sınıfından büyük destek görmüştür. Bu konuda parti içindeki önemli isimlerin oluşturduğu Dörtlülük Tekrar, partinin geri kalanıyla görüş ayrılıkları yaşamış, süreç sonunda söz konusu kişiler tarafından Demokrat Parti’yi kurmuşlardır (Kayıran ve Metintaş, 2018: 657-663).

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun uygulanmasındaki en önemli amaç olarak geniş toprak sahiplerinin Anadolu’da ve dolayısıyla mecliste sahip olduğu gücün sınırlandırılmasını sağlamak olduğu belirtilmektedir. Bu düşünceye göre cumhuriyetin ilanından itibaren mecliste temsil ağırlığı olan

iki sınıf asker-bürokrat ve geniş toprak sahipleri sınıfıdır, dolayısıyla geniş toprak sahiplerinin topluca karşı oldukları kanun tekliflerinin meclisten geçerek yasalaşması zor olmaktadır. İsmet İnönü önderliğindeki CHP, toprak reformu ile geniş toprak sahiplerinin ekonomik üstünlüğünü bir nebze olsun sınırlandırmak ve 2. Dünya Savaşı'nın zor şartları altında ekonomik problemler yaşayan köylülere tarım arazisi dağıtarak siyasi iktidarını güçlendirmek istemiştir (Keyder, 2015: 156-159).

Türkiye ekonomisinde uygulanan toprak reformu politikalarının en belirgin olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, uygulamada etkisiz kalmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren, özellikle doğu illerinde yapılan çalışmalar, tarım arazilerinin mülkiyetindeki dağılışı konusunda büyük değişiklikler olmadığını göstermektedir. Yapılan araştırmalara göre Siirt, Mardin, Hatay ve Adıyaman illerinde, tarım arazi mülkiyetlerinin %40'dan fazlası, toplam kişilerin %5'inden daha az sayıda kişinin elinde toplanmıştır. Tüm bu faktörler gözetildiğinde, 1950 yılına kadar olan süreçte, merkezi yönetim tarafından uygulanan kararlı bir toprak reformu politikasının varlığı şüphelidir (Çelebican, 1972: 325-337).

1950'li yıllardan itibaren, Türkiye ekonomisinde, tarım politikalarında değişim görülmeye başlanmıştır. 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nden elde edilen yardım ve yatırımların bir sonucu olarak, tarım sektöründeki gelir ve servet dağılımından çok, tarım üretimini artırıcı uygulamalar tercih edilmiştir. Bu durumun örneği olarak; tarım sektöründe kullanılacak traktörlerin ithal edilmesi, tarım kredilerinin artırılması, tarım fiyatlarının yüksek tutulması, döviz rezervlerinin kullanılmasının sonucu olarak tarım üreticilerinin lehine fiyatlama yapılması gibi politikalar gösterilmektedir. Bu politikaların sonucu olarak, 1950-55 yılları arasında hem tarım sektörünün büyümesini sağlamış hem de dış ticarete canlanma görülmüştür (Oktar ve Varlı, 2015: 14).

1960'lı yıllardan itibaren ithal ikameci sanayileşme politikalarına ağırlık veren Türkiye ekonomisinde, tarım sektörüne yönelik olarak iki yasa dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki olarak, 1966 yılında çıkarılan Tapulama Kanunu, "nizasız ve fasılasız en az yirmi seneden beri malik" şeklinde tanımladığı arazilerin, bu tanıma uygun olan kişiler tarafından sahiplenilmesinin önünü açmış, kırsal bölgelerde yaşayan geniş tarım arazileri sahipleri, bu kanun sayesinde, sahip oldukları tarım arazilerini daha da büyütme şansına sahip olmuştur (Yiğit, 2019: 41). İkinci olarak 1973 yılında çıkarılan Toprak ve Tarım Reformu Yasası gelmektedir. Bu yasaya göre sahipsiz arazilerin topraksız köylülere dağıtılmasına karar verilmiş, dağıtılan arazilerin küçük ölçekli aile işletmeleri şeklinde yapılması amaçlanmıştır. Bu yasanın uygulanması amacıyla örnek bölgeler oluşturulmuş fakat yasanın uygulanabilirliği sınırlı kalmıştır (Tekelioğlu, 2010).

Türkiye ekonomisinde toprak reformuna yönelik bir başka çalışma, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra gerçekleşmiştir. Toprak ve Tarım Reformu Yasası ismiyle yapılan çalışmayla daha önceki dönemde topraksız köylülere dağıtılmak üzere kamulaştırılan fakat bu amaca yönelik

dağıtılmayan tarım arazilerinin tekrar kamulaştırılması ve amacına uygun olarak yeniden dağıtılmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte söz konusu yasa aracılığıyla geniş tarım arazisi sahiplerinin söz konusu tarım arazilerini satın almalarının önüne geçilmesi amacıyla düzenlemeler yapılmış, topraksız köylülerin küçük aile işletmeleri olarak tarım arazilerine sahip olması öncelik haline getirilmiştir (Tekelioğlu, 1983).

Sonuç

Toprak reformu uygulamaları, farklı ekonomilerde farklı şekillerde uygulanmış ve farklı sonuçlar doğurmuştur. Serbest piyasa ekonomilerinde, tarım arazilerinin mülkiyet haklarının yeniden düzenlenmesi şeklinde uygulanan toprak reformu, merkezi yönetimlerin güçlü olduğu ekonomilerde ise, gelir dağılımının düzenlenmesine yönelik politikalar şeklinde hayat bulmuştur. Tüm bunların yanında, toprak reformunun, 20. yüzyılda, sosyalist ve merkezi planlama ekonomilerinde uygulandığı da görülmüştür. Bu ekonomilerde, toprak reformu, çeşitli çıkar gruplarının tamamen yok edilmesi şeklinde uygulanmış, bu şekilde, merkezi planlamanın tüm ekonomide kontrolü ele alması amaçlanmıştır.

Gelişmekte olan ekonomilerdeki toprak reformu politikalarının ekonomik etkilerini incelemek amacıyla tarım üretimi ele alınmıştır. Çalışmadaki örnek ekonomilerin ana tarım ürünlerindeki üretim artışı, Ek 3'de gösterilmiştir. Tabloda, örnek ekonomilerde, toprak reformu öncesi üretim miktarları ile toprak reformu sonrası üretim miktarları karşılaştırılmıştır. Buna göre, örnek ürünlerdeki üretim miktarları genel olarak artış göstermiştir. Fakat iki veri arasındaki zaman farkı, mevsimsel şartlar, dönemlik üretim artışı gibi faktörler düşünüldüğünde, tarım üretiminde süreklilik sağlayacak bir üretim artışının gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Buna karşın, Ek 2'deki tabloda, gelişmiş ekonomilerde mülkiyet haklarının tamamen korunmasıyla yapılan toprak reformu sonucunda tarım ürünlerinin üretimindeki değişiklikler görülmektedir. Tablodaki ekonomilerde yaklaşık 10 yıllık bir süreçte pek çok tarım ürünüde üretimin ikiye katlandığı tespit edilmiştir.

Gelişmekte olan ekonomilerdeki toprak reformu politikalarının sosyopolitik sonuçları, tarım arazilerinin mülkiyet dağılımı üzerinden incelenmiştir. Ek 1'de belirtilen tabloda, çalışmadaki örnek ekonomilerde gerçekleşen toprak reformu uygulaması sonrasında tarım alanlarının mülkiyet dağılımı incelenmiştir. Her ne kadar toprak reformu uygulamaları ile geniş tarım arazilerinin küçük parçalara ayrılarak köylülere dağıtılması gerçekleştirilmiş olsa da sonraki dönemlerde söz konusu tarım arazilerinin tekrardan büyük işletmelerin kontrolüne geçtiği görülmektedir.

Toprak reformu politikalarının gelişmekte olan ekonomilerdeki tarım üretimini sürekli olarak artırdığı iddia edilememektedir. Bu durumun sebebi olarak, gelişmiş ekonomilerdeki tarım politikaları ile gelişmekte olan ekonomilerdeki tarım politikaları karşılaştırılabilir. Buna göre, gelişmiş ekonomilerde, tarım sektöründeki üretimin artırılması amacıyla, işlenmeyen

tarım arazilerinin sahiplendirilmesi sağlanmış ve gerekli kredi, ekipman ve teknik yardım desteği sağlanmıştır. Buna karşın, gelişmekte olan ekonomilerde, sadece tarım alanlarının mülkiyet hakları düzenlenmiş, topraksız köylülerin toprak edinimi ve tarım alanlarını işlemeleri için gerekli olan finansal ve teknik destek tam olarak sağlanamamıştır.

Topraksız köylülere verilen tarım arazilerinin mülkiyetinin köylülere verilmesi yerine kamusal tarım alanları olarak kalması, tarım alanlarının ihtiyaç duyduğu yatırımların yapılması konusunda engel olmuştur. Bu durumun iki nedeninden ilki, tarım arazilerinin mülkiyet haklarının kredi teminatı olarak kullanılmaması nedeniyle işçiler tarafından yatırım yapılmasının mümkün olmamasıdır. Diğer sebep ise mülkiyet haklarına sahip olan merkezi yönetimin gerekli finansman desteğini sağlayamamasıdır.

Bu çalışmadan çıkarılan sonuçları, konuyla ilgili diğer çalışmalarla karşılaştırmak mümkündür. Örneğin De Janvry'nin 1981 yılındaki çalışmasında görüleceği üzere, toprak reformu politikalarının amaçlarından biri, aracı kurumların kaldırılması ve kapitalist ekonomiye geçişin sağlanmasıdır. Hindistan ve Türkiye ekonomilerinde söz konusu yapıların dağıtılmasına büyük önem verilmiş, Meksika ekonomisinde *ejidoların* pazara yönelik üretim yapabildiği görülmüştür. Galiani ve Scharrodsky'nin 2011'deki çalışması, mülkiyet haklarının koruma altına alınmasının tarımdaki üretimin artırılmasını sağladığı yönündeki görüşü, bu çalışmada da görülmüş, mülkiyet haklarının yeniden dağıtımını amaçlamayan toprak reformu uygulamalarını takip eden ekonomiler, tarım üretimlerini ciddi oranda artırmışlardır. Besley ve Burgess'in 2000'deki çalışması, gelişmekte olan ekonomilerde uygulanan toprak reformu politikalarının, mülkiyet haklarını geniş tabana yaymak olduğunu ve ekonomik hedeflerin öncelik belirtmediğini belirtmektedir. Bu çalışmada da, gelişmekte olan ekonomilerdeki toprak reformu politikalarının, geçici bir süreliğine mülkiyet haklarını tabana yayma konusunda başarılı olsa da, tarım üretimindeki artışa yönelik herhangi bir politikanın öncelik haline getirilmediği görülmektedir.

Çalışmaya konu olan ekonomilerdeki toprak reformu politikalarının sonuçlarından yola çıkarak, tarım reformu politikası uygulayacak ekonomilere çeşitli önerilerde bulunmak mümkündür Bunlardan bazıları şunlardır;

Tarım üretimindeki artışı önceleyen ekonomiler, tarım arazilerinin veriminin artırılmasını amaçlayacak politikaları ön plana almalıdır. Bunlardan bazıları, tohum ve gübre desteği, sulama sistemlerinin geliştirilmesi ve gerekli teknolojik yatırımların yapılmasını sağlamaktır. Bu şekilde tarım üretiminin dışsal faktörlerden bağımsız olarak istikrarlı hale getirilmesi mümkündür.

Toprak reformu politikalarının uygulandığı ekonomilerde görülen önemli problemlerden biri, tarım arazilerinin yeniden dağıtımı sağlandıktan sonra, tarım sektöründe yeniden birikim sürecinin görülmesidir. Bu durumun önüne geçebilmek amacıyla yeniden dağıtımı sağlanan tarım arazilerin mülkiyet haklarında yapılacak değişimlerin bir süre boyunca engellemesi

düşünülebilir. Bu şekilde, toprak reformunun önemli amaçlarından biri olan servet dağılımında adalet amacı da sağlanmış olacaktır.

Tarım sektöründeki üretimin artmasına yönelik önemli faktörlerden biri tarım arazilerinin verimidir. Nitekim toprak reformu yapılan ekonomilerde, geniş tarım arazilerine sahip olan kesimlerin, verimli arazileri ellerinde bulundurdukları ve tarım üretimi zor olan arazilerin kamulaştırdığı görülmüştür. Benzer problemlerin yeniden yaşanmaması amacıyla, toprak reformu politikaları uygulanmadan önce, ekilebilir tarım arazilerinin iyi bir şekilde belirlenmesi ve ihtiyaca uygun şekilde dağıtılması önemlidir.

Başta toprak reformu olmak üzere tarım sektöründe uygulanacak politikaların verimli olması için, politika yapıcılar iki önemli seçimden birini yapmalıdırlar. Bu politikalar ya ülke ekonomisinin temel ihtiyaçlarını gidermek amacıyla uygulanmalı ya da uluslararası ticarete ön planda olan tarım ürünlerine yönelik geliştirilmelidir. Bazı tarım ürünlerinin her tarım arazisinde üretilmesi mümkün olmamasına rağmen, tarım alanlarının ıslahı ile yeni tarım ürünlerinin üretilmesi mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Okan Şenol % 60, Meral Altan % 40

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Okan Şenol % 60, Meral Altan % 40

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Abdel-Khalek, G. (1981). Looking Outside, or Turning Northwest? On the Meaning and External Dimension of Egypt's Infitah 1971-1980. *Social Problems*, 28(4), ss.394-409.
- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Crown Publishers.
- Albertus, Michael (2019). Land Reform and Civil Conflict: Theory and Evidence from Peru. *American Journal of Political Science*, 64(2), ss. 256-274
- Albertus, M. Espinoza M. Fort R. (2020). Land Reform And Human Capital Development: Evidence From Peru. *Journal of Development Economics*, 147, ss.1-63
- Aytekin, E. A. (2005). Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), ss.723-744.

- Bandyopadhyay, R. (1993). Land System in India: A Historical Review. *Economic and Political Weekly*, 28(52), ss.A149-A155.
- Bandyopadhyay, R. (1996). Global Review of Land Reform: A Critical Perspective. *Economic and Political Weekly*, 31(11), ss.679–691
- Banerjee, A. ve Iyer, L. (2005). History, Institutions, and Economic Performance: The Legacy of Colonial Land Tenure System in India. *The American Economic Review*, 95(4), ss.1190-1213.
- Barnes, A. (1998). What's the Difference? Industrial Privatisation and Agricultural Land Reform in Russia, 1990-1996. *Europe-Asia Studies*, 50(5), ss.843–857.
- Barracrough, S. L. (1970). Agricultural Policy and Land Reform. *Journal of Political Economy*, 78(4), ss.906-947.
- Becket, J. (1963). Land Reform in Chile. *Journal of Inter-American Studies*, 5(2), ss.177–211.
- Besley, T. ve Burgess, R. (2000). Land Reform, Poverty Reduction, and Growth: Evidence from India. *The Quarterly Journal of Economics*, 2, ss.389–430.
- Bhattacharya, P. S., Mitrab, D., Ulubaşoğlu, M. A. (2019). The Political Economy Of Land Reform Enactments: New Cross-National Evidence (1900–2010). *Journal of Development Economics*, 139, ss.50-68.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2014). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180(180), ss.9-32.
- Bunce, V. (1991). The Soviet Union under Gorbachev: Ending Stalinism and Ending the Cold War. *International Journal*, 46(2), ss.220-241.
- Bush, R. (2000). An Agricultural Strategy without Farmers: Egypt's Countryside in the New Millennium. *Review of African Political Economy*, 27(84), ss.235–249.
- Bush, R. (2007). Politics, Power and Poverty: Twenty Years of Agricultural Reform and Market Liberalisation in Egypt. *Third World Quarterly*, 28(8), ss.1599–1615.
- Chattopadhyay, S. (1973). On the Class Nature of Land Reforms in India since Independence. *Social Scientist*, 2(4), ss.3–24.

- Csaki, C. ve Lerman, Z. (1992). Land Reform and Farm Sector Restructuring in the Former Soviet Union and Russia. *Aula*, 14(4), ss.7-22.
- Cuno, K. M. (1980). The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal. *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), ss.245-275.
- Çelebican, G. (1972). Köy Envanter Etüdleri'ne Göre Türkiye'de Tarımsal Toprakların Dağılımı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(1), ss.325-342.
- Deeb, M. (1976). Bank Misr and the Emergence of the Local Bourgeoisie in Egypt. *Middle Eastern Studies*, 12(3), ss.69–86.
- De Janvry, A. (1981). The Role of Land Reform in Economic Development: Policies and Politics. *American Journal of Agricultural Economics*, 63(2), ss.384-392.
- Efremov, S. M. (2012). The Role of Inflation in Soviet History: Prices, Living Standards, and Political Change, Yüksek Lisans, Tezi, East Tennessee State University
- Eliw, M. (2019). A Review of Agricultural Policy in Egypt, 4. ss.476-498.
- Galiani, S. ve Schargrodsky, E. (2011). Land Property Rights and Resource Allocation. *The Journal of Law and Economics*, 54(4), ss.S329-S345.
- Garner, P. (1995). The Politics of National Development in Late Porfirian Mexico: The Reconstruction of the Tehuantepec National Railway 1896-1907. *Bulletin of Latin American Research*, 14(3), ss.339-356.
- Ghatak, M. ve Roy, S. (2007). Land Reform And Agricultural Productivity In India: A Review Of The Evidence. *Oxford Review of Economic Policy*, 23(2), ss.251–269.
- Grabowski, R. (1991). Economic Development and Feudalism. *The Journal of Developing Areas*, 25(2), ss.179-196.
- Gray, A. L. (1967). *Review of The Egyptian Agrarian Reform, 1952-1962*, *The American Economic Review*, 57(5), ss.1411–1413.
- Hinnebusch, R. A. (1984). The Reemergence of the Wafd Party: Glimpses of the Liberal Opposition in Egypt. *International Journal of Middle East Studies*, 16(1), ss.99-121.

- H. R. Sharma. (1994). Distribution of Landholdings in Rural India, 1953-54 to 1981-82: Implications for Land Reforms. *Economic and Political Weekly*, 29(13), ss.A12–A25.
- Scoones, I., Mavedzenge, B., Murimbarimba, F. (2019). Young People And Land in Zimbabwe: Livelihood Challenges After Land Reform, *Review of African Political Economy*,46(159), ss.117-134
- İnci, İ. (2010). Atatürk Dönemi Türkiye’inde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(44), ss.345-359.
- Jenkins, R. (2013). Land, Rights and Reform in India. *Pacific Affairs*, 86(3), ss.591–612.
- Johnston, B. F. ve Mellor, J. W. (1961). The Role of Agriculture in Economic Development. *The American Economic Review*, 51(4), ss.566–593.
- Karaömerlioğlu, M. A. (1998). Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Hikayesi. *Birikim* (107), ss.31-47.
- Kassim, Y. Mahmoud, M. Kurdi, S., Breisinger, C.. (2018). An Agricultural Policy Review Of Egypt: First Steps Towards A New Strategy. *International Food Policy Research Institute*
- Kayıran, M. ve Metintaş, M. Y. (2018). 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulanması. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), ss.647-666.
- Keyder, Ç. (1981). *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923–1929*. Cambridge University Press.
- Keyder, Ç. (2015). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İletişim Yayınları.
- Ladejinsky, W. (1957). Carrot and Stick in Rural China. *Foreign Affairs*, 36(1), ss.91–104.
- Leonard, C. S. (2010). *Agrarian Reform in Russia: The Road From Serfdom*. Cambridge University Press.
- Livi-Bacci, M. (1993). On the Human Costs of Collectivization in the Soviet Union. *Population and Development Review*, 19(4), ss.743–766.
- Mander, H. (2013). Reviving Land Reforms?, *Economic and Political Weekly*, 48(35), ss.13–15.

- Mansfield, P. (1973). Nasser and Nasserism. *International Journal*, 28(3), ss.670-688.
- Michaels, A. L. (1970). The Crisis of Cardenismo. *Journal of Latin American Studies*, 2(1), ss.51-79.
- Mitchell, B.R. (1993). *International Historical Statistics: The Americas 1750–1988*. Palgrave Macmillan
- Mitchell, B.R. (1995). *International Historical Statistics: Africa, Asia & Oceania, 1750–1988*. Palgrave Macmillan
- Mitchell, B.R. (1998). *International Historical Statistics: Europe 1750–1993*. Palgrave Macmillan
- Flores, M., Saturnino, J., Saldaña, M., T., Humberto, V. H., Artemio, C. L., Salazar, G., Alberto, J., Santos, H., María, I. (2006). El Programa de Certificación de Derechos Ejidales y Titulación de Solares Urbanos (PROCEDE): su impacto en Fresnillo, Zacatecas, México. *Agrociencia*, 40(2), ss.249-256.
- Nolan-Ferrell, C. (2010). Agrarian Reform and Revolutionary Justice in Soconusco, Chiapas: Campesinos and the Mexican State, 1934-1940. *Journal of Latin American Studies*, 42(3), ss.551-585.
- O'Connor, J. (1968). Agrarian Reforms in Cuba, 1959-1963. *Science & Society*, 32(2), ss.169–217.
- Oktar, S. ve Varlı, A. (2015). Türkiye’de 1950–54 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28 (1), ss.1-22.
- Owen, R. ve Pamuk, Ş. (1999). *History of Middle East Economies in the Twentieth Century*. I.B Tauris.
- Perramond, E. P. (2008). The Rise, Fall, and Reconfiguration of the Mexican “Ejido.” *Geographical Review*, 98(3), ss.356–371.
- Polunov, A. Owen, T. C. Zakharova, L. G. (2005). *Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform, and Social Change, 1814-1914*. Routledge.
- Purnell, J. (1999). With All Due Respect: Popular Resistance to the Privatization of Communal Lands in. *Latin American Research Review*, 34(1), ss.85-121.
- Radhakrishnan, P. (1990). Land Reforms: Rhetoric and Reality. *Economic and Political Weekly*, 25(47), ss.2617–2621.

- Rao, V. M. (1992). Land Reform Experiences: Perspective for Strategy and Programmes. *Economic and Political Weekly*, 27(26), ss.A50–A64
- Rippy, M. (1953). *Land Tenure and Land Reform in Modern Mexico*. *Agricultural History*, 27(2), ss.55–61.
- Roberts, K. M. (2006). Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America. *Comparative Politics*, 38(2), ss.127-148.
- Rodriguez, M. H. (2012). Social Change And Land Tenure Regimes in Mexico: A Critical Review. *GeoJournal*, 77(5), ss.633–649.
- Schiller, O. (1956). The Significance of the Soviet Agrarian System in Asian Countries. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 32(3), ss. 298–307.
- Scoones, I. Mavedzenge, B., Murimbarimba, F. (2019). Young People And Land in Zimbabwe: Livelihood Challenges After Land Reform. *Review of African Political Economy*. 46. ss.117-134.
- Singh, V. B. (1955). Land Tenure in an Indian State. *Science & Society*, 19(4), ss.303–319.
- Soliman, I. (2015). Diagnosis and Challenges of Sustainable Agricultural Development in Egypt. M. Petit, E. Montaigne, F. El Hadad-Gauthier, J. M. Álvarez-Coque, K. Mattas, S. Mili içinde, *Sustainable Agricultural Development: Challenges and Approaches in Southern and Eastern Mediterranean Countries* (ss. 19-64). Springer International Publishing.
- Springborg, R. (1990). Rolling Back Egypt's Agrarian Reform. *Middle East Report*, (166), ss.28-30+38.
- Stephan, P. B. (1991). Perestroika and Property: The Law of Ownership in the Post-Socialist Soviet Union. *The American Journal of Comparative Law*, 39(1), ss.35-65.
- Swamy, D. S. (1980). Land and Credit Reforms in India: Part One. *Social Scientist*, 8(11), ss.3-13.
- Swinnen, J. F. (1999). The political economy of land reform choices in Central and Eastern Europe. *Economics of Transition*, 7(3), ss.637–664.
- Şakacı, B. K. (2020). Tükiye'nin Göç ve İskân Politikaları: 1934 Tarihli 250 Sayılı İskân Kanunu İncelemesi. *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 1(3), ss.36-57.

- Tan, T. (1967). Meksika Toprak Reformu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22(1), ss.151-171.
- Tekeloğlu, Y. (1983). Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), ss.13-56
- Tekelioğlu, Y. (2010). Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (19), ss.43-80
- Tokmakoff, G. (1971). Stolypin's Agrarian Reform: An Appraisal. *The Russian Review*, 30(2), ss.24-138.
- Trefzger, D. W. (2002). Guatemala's 1952 Agrarian Reform Law: A Critical Reassessment. *International Social Science Review*, 77(1/2), ss.32-46.
- Washington, S. W. (1958). Mexican Resistance to Communism. *Foreign Affairs*, 36(3), ss.504-515.
- Wegren, S. K. (1992). Dilemmas of Agrarian Reform in the Soviet Union. *Soviet Studies*, 44(1), ss.3-36.
- Wegren, S. K. (1997). Land Reform and the Land Market in Russia: Operation, Constraints and Prospects. *Europe-Asia Studies*, 49(6), ss.959-987.
- Wegren, S. K. (1998). *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe*. Routledge.
- Whately, W. C. (1986). Ejido or Private Property: Mexican and American Ways out of Rural Backwardness. *Agricultural History*, 60(1), ss.50-61.
- Yaney, G. L. (1964). The Concept of the Stolypin Land Reform. *Slavic Review*, 23(2), ss.275-293.
- Yedek, Ş. ve Sertel, S. (2018). Toprak Reformu Ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Uygulamalarının Türk Tarımına Etkisi. Türkiye'de Tarım Politikaları Ve Ülke Ekonomisine Katkıları. *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*.
- Yılmaz, A. Ç. (2013). 6302 Sayılı Kanun Hükümleri Uyarınca Yabancı Gerçek Kişilerin Türkiye'de Taşınmaz Edinimi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(3), ss.11-26.
- Yiğit, A. A. (2019), Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ve Pilot İl Olarak Urfa'da Uygulanması. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123(242), ss.35-48.

EKLER

Ek 1: Toprak Reformu Politikalarının Ardından Tarım İşletmelerinin Dağılımı (Toplam Büyüklükleri / Aldıkları Pay, Yüzde)

Ülke	İşletme Büyüklüğü		
	Küçük	Orta	Büyük
Hindistan	%74.5	23.1	2.4
	%26.3	50.9	22.8
Meksika	%76.2	4.6	19.2
	%1.1	6	92.9
Mısır	%42.6	54.9	2.5
	%12.4	69.3	18.3
Sovyet Rusya	Sovyet Rusya ekonomisiyle ilgili veriler resmi kaynaklardan doğrulanamadığından bu tabloda yer verilmemiştir. Bununla birlikte, Sovyet Rusya ekonomisindeki tarım alanlarının %98'inin kolektivizasyon sürecine tabî tutulduğu bilinmektedir.		
Türkiye	%51.3	26.1	22.6
	%24.1	27.2	48.7

Kaynak: (Barraclough, 1970; Kayıran ve Metintaş, 2018; Springborg, 1990)

Ek 2: Gelişmiş Ekonomilerde Toprak Reformu Sonrasında Örnek Ülkelerdeki Tarım Ürünleri Üretiminin Reform Öncesi Üretimi Karşılama Oranı

Ülkeler	Ülkelerin En Çok Üretim Yaptığı Tarım Ürünleri			
Amerika Birleşik Devletleri	Arpa	Buğday	Mısır	Patates
	%212	%134	%203	%236
İtalya	Arpa	Buğday	Mısır	Patates
	%126	%155	%167	%145
Japonya	Arpa	Buğday	Pirinç	Patates
	%177	%198	%120	%213
Kanada	Arpa	Buğday	Yulaf	Patates
	%146	%193	%165	%117

Kaynak: (Mitchell 1993; 1995; 1998)

Ek 3: Toprak Reformu Sonrasında Örnek Ülkelerdeki Tarım Ürünleri Üretiminin Reform Öncesi Üretimi Karşılama Oranı

Ülkeler	Ülkelerin En Çok Üretim Yaptığı Tarım Ürünleri			
Hindistan	Arpa	Buğday	Darı	Mısır
	%126	%76	%103	%103
Meksika	Arpa	Buğday	Mısır	Pirinç
	%100	%114	%95	%194
Mısır	Arpa	Buğday	Darı	Mısır
	%126	%106	%115	%125
Sovyet Rusya	Arpa	Buğday	Çavdar	Mısır
	%121	%154	%130	%291

Türkiye	Arpa	Buğday	Mısır	Patates
	%10	%105	%120	%52

Kaynak: (Mitchell 1993; 1995; 1998)

Extended Abstract

As there was an economic growth in the world economy since the 19th century, there was also an increase in the demand for agriculture and raw material resources globally, which has made agricultural lands an important asset in the distribution of income and wealth. As a result of the increase in the value of agricultural lands, states tried to implement policies regarding the property of cultivated lands. While land reform policies were developed for the sale of public lands to private individuals and institutions in developed economies, land reform policies were implemented for the reorganization of income and wealth distribution in developing economies from the 20th century. This situation has given a socioeconomic identity to the land reform policies implemented in developing economies, therefore the land reform policies in these economies have become a power struggle between various interest groups.

One of the striking examples of land reform policies implemented in developing economies was the Indian economy. In India, which was a British colony before gaining its independence, the ownership of agricultural lands was concentrated in the hands of British capitalists and various large agricultural land owners. As a result of the caste system, it was not possible for landless peasants to obtain agricultural land. After the independence, first the agricultural lands owned by the British capital, and then some of the agricultural lands owned by the large agricultural land owners were expropriated, and the expropriated lands were distributed to the landless peasants. The main reason for this attempt was to eliminate intermediary persons and institutions and then to strengthen capitalist production relations, but the policy of distributing agricultural land to landless peasants was not as successful as expected.

Land reform practices in the Mexican economy have been one of the important policies of the Mexican economy since the middle of the 19th century. When the first land reform put into practice with the Lerdo Law, the main aim of the law was to strengthen the central government by reducing the influence of church and minority communities in the country's politics and economy. However, the Diaz administration, which came to power in 1870, shelved the previous policies and ensured that a significant part of the arable land in the agricultural sector was taken over by some interest groups such as large land owners, foreign investors and various religious institutions. When Diaz administration was over, one of the most important land reforms in the Mexican economy was made during the Cardenas administration. In this period, agricultural lands were provided to the landless peasants with common ownership, and the necessary credit and financing opportunities were provided by the central government.

Another economy where the land reform policies were put into practice is the Egyptian economy. The economy of Egypt, where the country's economy is largely dependent on the agricultural sector and especially cotton production, was under the effects of the owners of large agricultural lands socioeconomically, and this situation has led this interest group to determine the socio-politics of the country. The administration of Abdul Nasser, who took power with a military intervention, tried to implement the land reform as a priority in order to change the situation. With this land reform, it adopted the aims of both reducing the economic resources of the agricultural land owners and getting the political support of the landless peasants. The land reform policies implemented in the Egyptian economy became an important dynamic in the transition to the central planning economy in the following periods.

Although the land reform policies in the Russian economy were put into effect with the elimination of the outcomes of the Stolypin reforms in Tsarist Russia, they gained weight with the dekulakization and collectivization movements under the influence of the Bolshevik revolution. With the dekulakization process, the kulak class, which were the owners of large agricultural land in the Tsarist Russia economy, was eliminated. In addition, it was aimed that the agricultural lands that this class used to have would be under the control of the central government, via the collectivization process. In this way, the central government took absolute control in the agriculture sector, which is the most important sector of the country, and managed to ensure the continuity of the planned economy. Although various reforms were made towards the agricultural sector in the Soviet Russian economy in the following periods, the collectivization process managed to maintain its effect until the 1990s. After this period, with the transition to liberal economy, land reform practices were shelved.

Turkish economy is one of the exemplary economies in order to see the socioeconomic dynamics of land reform policies. Since 1923, when the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey was completed, various attempts were made towards land reform in the Turkish economy. Although all these attempts, land reform policies were met with the opposition of different interest groups. There were two different attempts in 1923 and 1934, and both attempts of giving agricultural land to landless peasants in the agricultural sector had a small effect. The law enacted in 1945 for the expropriation of the agricultural lands of the large land owners and the distribution of the expropriated lands to the landless peasants was born ineffectively as a result of the exclusion of radical articles from the bill due to the opposition of the agricultural land owners. The law enacted in 1945 also led to the end of the single-party rule and the beginning of the multi-party political era in Turkey.

As it can be seen from the economies in the study, land reform policies implemented in developing economies were preferred to change the socioeconomic situation in the economies of the countries rather than increasing the production in the agricultural sector. However, it is difficult to

say that such policies created major changes in agricultural production. The main reasons for land reform policies to fail, credit opportunities, technology investment and lack of technical knowledge, which are necessary for increasing the productivity of agricultural lands, come first.

SOSYAL BİLİMLERİN RUHU: İLETİŞİM DİSİPLİNİNİN KAVRAMSAL SINIRLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

SümeYra TÜZÜN*

Öz

Etkileşim ve iletişim kavramları insan hayatının merkezinde olan iki kavramdır. Bu çalışma, iletişim öncesi, iletişim sırasında ve iletişim sonrası kavramlarının anlamlarını netleştirmeye çalışmaktadır. Bunun için öncelikle etkileşim, iletişim ve medya kavramları açıklanmış, daha sonra aralarındaki farklar ve ilişkiler gösterilmeye çalışılmıştır. Ardından, çalışmada dikkatlerin çekilmeye çalışıldığı bir diğer kavram, iletişim disiplininin merkezinde duran ancak Türkiye'deki bilimsel çalışmalar içinde bir hayli az yer işgal eden 'niyet' (intentionality) kavramıdır. Yabancı literatürde gerek yapay zeka gerekse iletişim alanında önemi fark edilen ve birçok çalışmada ele alınan niyet kavramının, bu bahisle, iletişim disiplini açısından önemine dikkatlerin çekilmesi ve literatürümüzdeki yerinin genişletilmesi amacı taşınmaktadır. Çalışma literatür taramasına dayalı olarak gerçekleştirilmiş ve bu alanda Türkçe'ye çevrilmemiş kaynaklar literatüre kazandırılmak istenmiştir. Çalışmanın kuramsal dayanağını, Bratman'ın 'pratik akıl yürütmede niyetin rolleri' modeli teşkil etmektedir. Çalışmanın son kısmı, bir giriş cümlesi niteliğinde siyasal iletişim alanına model perspektifinden bakmaktadır. Kendi içinde karmaşık bir yapıya işaret eden niyet kavramı, siyasal aktörlerin niyetleri kapsamında ele alındığında daha karmaşık hale gelmektedir. Bu çalışma kuşkusuz, tam bir açıklamadan ziyade insan varlığının ilişki içinde olduğu her durumda var olan niyet kavramına dikkatleri çekip, bu alanda yapılacak çalışmalara duyulan ihtiyacı göstermek istemektedir.

Anahtar Kelimeler: İletişim Bilimi, Etkileşim, Medya, Niyetlilik, Siyasal İletişim

THE SOUL OF SOCIAL SCIENCES: AN EVALUATION ON CONCEPTUAL BOUNDARIES OF COMMUNICATION DISCIPLINE

Abstract

The concepts of interaction and communication have central importance in human life. This study tries to clarify the meanings of pre-communication, during-communication, and post-communication processes. This clarification is shown first

* Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü,
smeYra_tzn@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2508-1129>.

by explaining the interaction, communication, and media concepts and then indicating their differences and relations. Then another important concept that we tried to attract attention to is intentionality. Intentionality is at the core of the communication discipline, but it needs to gain ground in scientific studies in Turkey. Therefore, this study discusses the concept of intentionality, whose importance is mainly appreciated by foreign literature, especially in artificial intelligence and communication.. This study was carried out based on the literature review and aimed to bring the sources that needed to be translated into Turkish in this field. Furthermore, this study aimed to gain attention to the importance of intentionality and extend its ground in our literature. The study's theoretical basis is Bratman's 'roles of intention in practical reasoning' model. The last part of the study examines political communication from the model perspective as an introductory sentence. Of course, this study does not offer a complete explanation and wants to draw attention to the concept of intention, which exists in every situation in which human existence is in contact, and to show the need for studies in this field.

Keywords: Communication Science, Interaction, Media, Intentionality, Political Communication

Giriş

Nefes almak gibi hayatın her anını kuşatan etkileşim ve iletişim kavramlarına, hayatlarımızdaki yerleriyle ters orantılı olarak hakimizdir. Elimizde bir yığın kelime, aklımızda bir sürü görüntü ve anlamla ilişki halindeyizdir ve bu içsel ilişkiyi dışsallaştırma noktasında da birçok problemle karşı karşıyayızdır. Etkileşim ve iletişimle ilgili bu problemlerin neler olduğunu kişiden sıralamasını istesek, belki onun bile farkında olmadığı başlıklar söz konusu olacaktır. Hayatımızın her anında varlığını sürdüren etkileşim ve iletişim noktasında yaşanabilecek problemlere ilişkin kabaca bir liste hazırlayalım dersek:

- Henüz sembolik düzeye bile ulaşmamış, tamamen hisler boyutunda kişinin deneyimi (iletişim öncesi)
- Kişinin bu deneyimini belirli şekillerde algıladıktan sonra gündelik yaşamından ona uygun olan kelimeleri, ifadeleri, sembolleri arama süreci (semantik düzlemde kavramsal tekabülîyet)
- Yaşanılan deneyimin sembolik bir gösterge olan dille ifade edilmesi (etkileşim süreci)
- İfade edilen anlamla, o anlamın ifade edilmeden önce his boyutundaki hali arasındaki uçurum (anlam kaybı derecesi)
- Deneyimin ifade edildiği kişide oluşturduğu anlam (anlam örtüşme düzeyi)
- Diyalog süreciyle benzer anlamlarda buluşulduğuna ilişkin uzlaşım (consensus) bir diğer deyişle gerçekleştirilen iletişim ya da böyle bir ortak anlam alanından buluşmamaktan kaynaklı iletişim çatışmaları.

Bu çalışmada, yukarıda ifade edilen iletişim süreçlerine ilişkin kavramların anlam alanları netleştirilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda, ilk olarak etkileşim, iletişim, medya kavramlarına ilişkin açıklamalar, aralarındaki farklılıklar ve ilişkiler gösterilmeye çalışılacaktır. Yukarıdaki

listede kabaca sıralanan maddelere bir de iletişimle et-tırnak ilişkisi halinde olan niyet maddesini ekleyecek olursak, kavramların anlam alanları derinleşecektir. Hal böyle iken, basitçe iletişim diye ifade edilen kavramın sınırlarını, ilişkili kavramların anlam alanlarını da netleştirmek göstermek gerekmektedir. Bu çalışmada dikkatleri çekmesi arzu edilen bir husus ise niyet (intentionality) kavramının iletişim bilimi açısından önemidir. İletişim disiplininin merkezinde yer alan bir kavram olmasına karşın hakıyla ele alınmadığı tespit edilmiştir. Yabancı literatürde gerek yapay zeka gerekse iletişim alanında önemi fark edilen ve birçok çalışmada ele alınan niyet kavramının, bu bahisle, iletişim disiplini açısından önemine dikkatlerin çekilmesi umudu taşınmaktadır. Çalışmada Bratman'ın 'pratik akıl yürütmede niyetin rolleri' modeli kuramsal dayanak teşkil etmektedir. Literatür taramasına dayalı olarak gerçekleştirilen çalışmada, dikkatlerin çekilmesinin umut edildiği niyet kavramı, bir giriş cümlesi niteliğinde siyasal iletişim perspektifinden ele alınmıştır.

1. ETKİLEŞİM, İLETİŞİM VE MEDYA KAVRAMLARININ ANLAMSAL SINIRLARI

Etkileşim ve iletişim kavramları, iletişim disipliniinde en sık geçen kavramlardan olmasına karşılık, anlamsal farklılıkları ve sınırları üzerindeki müphemlik örtüsü tam olarak kaldırılamamıştır. Bu sebeple çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadırlar. Kavramsal karmaşaya eklemlenen bir diğer karışıklık ise iletişim kavramının medya kavramı ile olan ilişkisinde belirmektedir. Çoğu zaman medya araçlarının iletişimi aracılایan rolü unutulmakta ve bu araçlar bızatıhi iletişim kavramının yerini almaktadır. Dolayısıyla birbirleriyle ilişkili olan bu üç önemli kavramın sınırlarının anlaşılması, akademik alanda bir disiplin olarak konumlandırılan iletişimin ayaklarının yere basması açısından önem arz etmektedir.

Cohen, Morgan ve Pollack (1990: 1-2), iletişim ve söylemi açıklama amacıyla olan her teorinin altı başlık halinde sıralanan şu sorunları ele alması gerektiğini söyler:

1. Anlam sorunu: Anlam nedir? Cümlelerden kelimelere bütün ifadeleri analiz etmeye ve doğal dil konuşmalarında gerçekleştirilen iletişimi ve bilgiyi karakterize etmeye uygun olan tek bir kavram var mıdır?

2. Kompozisyon sorunu: Bu karmaşık ifadelerin anlamları, nasıl onların parçalarının anlamlarının ve sentaktik düzenlemelerinin bir fonksiyonudur? Karmaşık bir ifadenin anlamının, onun parçalarının anlamlarından çıkarılabileceği ilkeleri nelerdir?

3. Eylem (action) sorunu: Telaffuz edilen bir cümleyle kişi nasıl oluyor da salt söyleme eyleminin ötesinde çok sayıda eylemi sergileyebilir?

4. Dolaylılık sorunu: Nasıl oluyor da bir cümlenin telaffuzu, telaffuz edilen cümlenin kelimesi kelimesine olan gerçek anlamının çok daha ötesine taşıyabilir?

5. Söylem kompozisyonu sorunu: Nasıl oluyor da bağlantılı bir söylemin yorumlanması, onu oluşturan cümlelerin anlamlarının toplamından daha fazlası anlamına gelebilir?

6. İletişim sorunu: İletişim nedir? Doğal dildeki iletişim, dilsel olmayan iletişimle nasıl ilişkilidir? Dilsel iletişim, telaffuz edilen ifadelerin anlamlarıyla nasıl ilişkilidir?

Bu sorular, iletişimi gerçekleştirmede bir araç olan dilin, iletişim amaçlarını gerçekleştirmedeki rolüne ciddi anlamda irdelemektedir. Bireylerin zihinleri arasında köprüler kuran, sembolik göstergeler olan yazılı-sözlü kelimelerden, işaretlerden oluşan dil, çok boyutlu bir araştırma konusudur (İngeç, 2022: 2-4). İletişimi aracıl原因an dil, toplumun geçmişinden getirdiği ve onu geleceğine taşıyacak unsurları ihtiva etmektedir.

Bu çalışmada, sosyal bilimlerin ruhunu oluşturan iletişimdir ve sosyal bilimlerdeki bütün disiplinlerin kesişim noktası da yine iletişimdir iddiası öne sürülmektedir. Böyle bir iddia elbette belirli bir açıklamayı gerekli kılmaktadır. Bu iddiayı desteklemek adına ilk olarak, sosyal bilimlerdeki disiplinlerin, doğal bilimlerden farklı olarak, epistemolojik olarak kurulan yapılar olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada da Dilthey'in doğal bilimlerin açıklanmak, sosyal bilimlere ise anlamak için vardır şeklinde açıklamasına sığınabiliriz (Anık, 2010: 9).

Açıklanmak için var olan doğal bilimlere, daha ziyade ontolojik alandaki varlıkların çalışma yasalarına, süreçlerine ve sistemlerine bakar. Bu alanlara müdahale etmeden bakan bilim insanı, dış dünya gerçekliğini bilinmeyen bir gizem olmaktan çıkartıp insana yakınlaştırmak ve onun yasalarıyla uyumlu yaşam alanları inşa etmek ister. Aynı zamanda müdahale edemediği ve kendisini tehdit eden unsurlara yönelik tedbirler alır. Kimi zaman dış dünyada gözükmeyen gizli potansiyelleri fark eder ve icatlar ile ondan faydalanır, yaşamı kolaylaştırır, imkanları oluşturur. İnsanoğlunun yaşamı boyunca doğada görünmediği şekilde, ancak potansiyel olarak sahip olunan bu keşifleri insanlık son bulana kadar devam edecektir. Bugün iletişim teknolojileri adı altında, internet, mobil telefonlar ve tabletler gibi teknolojileri var eden; ontolojik alanda sıradan insana gözükmeyen ancak bilim insanının sahip olduğu özellikler ile açığa çıkardığı varlıklardır.

Doğayı açıklayan varlık ise insandır. İnsan doğayı açıklarken, bir diğer deyişle ontolojik alanı açıklarken, dili kullanır. Dil ise tamamen toplumsal alanda var edilmiş sembolik anlam alanlarıdır. Dil, ontolojik dünyaya bakan insan zihninin, epistemolojik olarak var ettiği bir gerçekliktir. Dikkat edilmesi gereken husus ise, bu gerçekliğin ontolojik dünya ile zaruri bir bağının olmamasıdır. Daha açık bir ifadeyle, ontolojik gerçekliklerden tamamen bağımsız ve hatta tamamen alakasız, ama ontolojik gerçekliklere dayanan epistemolojik gerçeklikler var olabilir. Toplumsal alanda sahip olduğumuz hurafeleri, batıl inançları hatırlamamız bunu anlamamız için kafidir. Kargaların ya da baykuşların bir evin damına konmasının hayra alamet olmaması, belirli bir sudan içilen suyun kısmeti açacağı, bir ağacın dallarına bağlanan dilek çaputlarını düşünün. Bunların gerçeklikleri ontolojik

alandaki bir bilgiden kaynaklanmaz. Ona eklenen insanın var ettiği epistemolojik bilgisidir. Whitehead (2019: 32) bunu sembolizm ve doğrudan bilgi arasındaki fark üzerinden şöyle açıklar:

“Sembolizm ile doğrudan bilgi arasında büyük bir fark vardır. Doğrudan tecrübe ‘yanılmaz’dır. Tecrübe ettiğiniz şeyi tecrübe etmişsinizdir, o kadar. Fakat sembolizm oldukça ‘yanılabilir’ bir yapıya sahiptir. Bu, şu anlamda bir yanılabilirliktir: Sembolizm, sembolizme dayanarak dünyadaki varlığını varsayabileceğimiz örneklemeleri bulunmayan ve salt kavramlardan ibaret olan şeyler hakkında bir takım inanç, duygu ve fiilleri netice verebilir”.

Konudan fazla uzaklaşmadan, dilin gerek epistemolojik gerekse ontolojik alandaki bütün birikimleri açıklamada kullanılan özelliğine dönelim. Dil, bir topluma ayna tutan önemli göstergelerdendir. Zira dil, kullanıldığı biçimiyle toplumsal alanda ortaklaşa kabul edilmiş olan anlamları ifade etmektedir. Kelimeler, işaret ettikleri şeyi yansıtmaz ancak işaret edilen o şeyi hangi kelimenin karşılayacağına ilişkin kılınan kararı gösterir. Kelimeler olmaksızın dış dünyada yer alan ne varsa olgusaldır. Bu olguların insanın algı süzgecinden geçip, belirli bir anlam perspektifinden bir şeyler ifade etmesi ise fenomendir (Cüceloğlu, 2002: 30-31). Olgular, toplumlardan toplumlara yaklaşım bakımından farklılıklar göstererek tezahür ederler. Bu farklılıklar bilim insanı için incelenmesi gereken toplumsal fenomenlerdir. Toplumsal alan bir simge havuzudur. Bu havuzu genel anlamlar doldurmaktadır. Genel anlamlar üzerinde toplumsal bir buluşma söz konusudur. Vatan, millet, memleket gibi kelimelerinin ifade ettiği anlamlar üzerinde söz gelimi genel bir mutabakat söz konusudur. Ancak bu genel anlamlar içinde bireysel farklılaşmış anlamlar da yerini bulur (Cohen, 1999: 11-12). Bu farklılaşmış olan bireysel anlamlar da zaten bir toplumun dinamizmini oluşturur. Bu dinamizm de dili kullanan bireyler gibi, dilin kendisinin de canlı olduğunu göstermektedir. Bu canlılığın ruhu da insanın zihnidir. Dil, bir beden gibi insan zihnini kendi üzerinde taşır. Dolayısıyla, insan zihni dil olmaksızın kendini gösteremez, bir diğer deyişle, düşünceler dil olmaksızın var olamaz (Doğru, 1996: 18). Bu bakımdan dil ve düşünceyi et-tırnak ya da beden-ruh ilişkisi olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Dilin mahiyetine ilişkin bu açıklamalar aslında bize, bizzat dilin kendisinin bir medya olduğunu göstermektedir. Medyatik bir gösterge olarak dil, etkileşim ve iletişim kavramlarıyla ilişkili ancak ayrı bir kavramsal alana sahiptir. “Medya olmasaydı, insan varlıkları arasında iletişim diye bir etkinlik olmazdı. İletişim etkinliğine aracılık ettiği, iletişim etkinliğini görünür kıldığı ve onu işlevsel hale getirdiği için medya, özgün bir anlam alanına sahiptir (Anık, 2018: 31)”. Medium kelimesinin çoğulu olan medya göstergesel sistemlere işaret etmektedir. Göstergesel sistemler, insan zihninde teşekkül eden manaları açığa çıkaran, yazılı sözlü kelimeler, semboller, sesler ve jestleri ifade etmektedir. Dil ise, insan zihnindeki anlamları taşımada en başta gelen göstergesel bir sistem, bir diğer deyişle medyatik mekanizmadır. İnsan zihnine

ayna tutma özelliğine sahip olduğu için çoğu zaman dil, bir medyatik mekanizma olarak değil, iletişimin kendisi olarak düşünülmüştür.

Dili yapısal, sembolik, semantik gibi birçok veçheden ele alan çalışmalar mevcuttur. Ancak burada bu çalışmalardan bahsedilmeyip, bireylerin ve toplumların zihniyet dünyalarına ayna tutan dilin mahiyetine biraz değinmiş olmanın peşinden, iletişim kavramına değinilecektir. Buraya kadar yazılanlar, medya kavramının etkileşim ve iletişim kavramlarından farklılıklarına işaret etme gayesi içermektedir.

İletişim nedir sorusuna verilen pek çok cevabın özü; kişilerarası, bilgi, duygu, düşünce, anlam aktarımına dayanmaktadır. Aktarmak ve paylaşmak fiilleri iletişimin tanımlanmasında en çok kullanılan ifadelerdendir. Bu ifadeler kimi zaman, kaynak, alıcı, mesaj, kod alıcı, kanal gibi mekanik ifadelerle belirlemiştir. Kimi zamansa semantik bağlamda anlamların paylaşılması vurgusu üzerinden ifade edilmiştir. Gönenç (2007: 91), iletişimi “etkileme, bilgilendirme, yönlendirme niteliği ile bireylerin, toplumun fiziksel, düşünsel ve ruhsal tepkilerini belirlemede etkin olan itici bir güç” olarak ifade etmektedir.

Oskay (2011: 9) iletişimi, “birbirlerine ortamlarındaki nesnelere, olaylar, olgularla ilgili değişimleri haber veren, bunlara ilişkin bilgilerini birbirine aktaran, aynı olgular, nesnelere, sorunlar karşısında benzer yaşam deneyimlerinden kaynaklanan, benzer duygular taşıyıp bunları birbirini ifade eden insanların oluşturduğu topluluk ya da toplum yaşamı –içinde gerçekleştirilen tutum, yargı, düşünce, duygu bildirişimleri” olarak tanımlar. Tanım kavramın geldiği Latince communication kelimesindeki ‘ortaklaşım’ anlamını, benzerlik ve aynılık vurgusuyla muhteva etmektedir.

İletişim dar anlamıyla anlam mübadelesine bakar. İletişimi bir disiplin, bir sorunsal ve sayısız örnek vakalarıyla bir inceleme alanı kılan ise bu anlamsal alandır. Çünkü iletişime konu olan meseleler, insanın aklında canlandırdığı bir yeşil elma gibi değildir. Yeşil elma gibi tekil bir yapı ile ifade ettiğimiz anlam, bütün yeşil elmaları genelleyen, onları bir, iki kelimeye indirgeyip, hepsini tek ve benzer kılan bir özellik arz etmektedir. Toplumsal hayatta da çoğu zaman benzer genelleyici ifadeleri insanlar üzerinde kullanabiliriz; asabi insan, anlayışlı insan, ahlaklı ya da ahlaksız insan, solcu, sağcı, dindar, ateist, samimi ya da soğuk insan, fedakar insan, bencil ve egoist insan ve benzeri binlerce kalıp ifadelerimiz vardır. Bu ifadeleri kullandığımız durumlarda, onların gerçekte öyle olduğuna ilişkin yeşil elma örneğindeki kadar bize katılan bulamayabiliriz. Hatta katılmak bir yana, bu ifadeleri kullandığımız zaman çok sert muamelelere dahi maruz kalabiliriz. Benzer anlamları kullananları düşündüğümüz insanlara yaklaşır, diğerlerinden uzaklaşırız. Kutuplaşmalar, birliktelikler böyle anlamsal çatışmaların ve uyuşmaların neticesinde oluşurlar. Ancak bu oluşumlar, genellenebilecek kurallara bağlı oluşmamaktadır. Searle’ün (1996: 105) ifade ettiği gibi: “Genellemeler, hep bir kurala uygunluğu içerir. Böyle bir ‘kurala uygunluğu’ bilme, belki olacak olanı önceden kestirmemize yararlı olur, ama insan davranışının bireyselliği konusunda hiçbir şeyi açıklamaz”.

İletişim kavramı üzerinde düşünen hemen her araştırmacının karşısına etkileşim, iletişim, ilişki kavramları çıkmaktadır. İki kişinin arasında geçen her türden sözlü-sözsüz münasebet bir iletişim midir? İletişimsizlik mümkün müdür? Benzeri sorular çerçevesinde, insan varlığını çevreleyen dış dünyadaki her etkenin, kokuların dahi, iletişim yolunda bir etkiye sahip olduğu ve bu etkinin niteliğine göre iletişimin durumu hakkına yorum yapılabileceğine ulaşılmıştır (Anık, 2014: 221). İnsan zihni dünyaya geldiğinden itibaren etkilere maruz kalır ve bu etkilerin birçoğu hayatı boyunca da çeşitli şekillerde varlığını sürdürür. Geçmişin huzurlu anlarını saran tatlar, kokular, mekanlar, sesler ve yüzler bizim için ne zaman karşılaştık huzuru çağrıştıran etkenler olabilir. Keza hayatımızın zor günlerinde maruz kaldığımız tüm etkenlerin de bizi huzursuz kılması muhtemeldir. Dolayısıyla, etkileşim kavramının, her zaman etkileşimin gerçekleştiği ana bağlı kaldığını da söyleyemeyiz. Düşünen varlıklar olarak bugünle, geçmişle ve gelecekle sürekli olarak temas halindeyizdir. Bu bağlamda etkileşim, iletişim sürecinde, iletişimi önceleyen bir aşamaya işaret etmektedir.

İletişim içinse, communication kelimesinin işaret ettiği gibi bir ortaklaşımın olması söz konusudur. Bu ortaklaşım ise, iletişim disiplini açısından çok önem ifade eden niyet (intention) kavramına odaklanmayı gerektirmektedir. Zira belirli bir etki neticesinde, kişilerin ortak niyetlerle ilişki kurması iletişim kavramına tekabül etmektedir (Anık, 2014: 222). Bilhassa yapay zeka üzerine gerçekleştirilen çalışmalar, iletişimin doğasında yer alan bu niyet kavramına yoğunlaşmaktadır. Çünkü insan gibi düşünen ve hareket eden makine tasarımı hedefini başarıya ulaştıracak kilit nokta, niyet kavramını anlamaktan geçmektedir.

Buradan niyet kavramına geçmeden özetleyecek olursak; dış dünya tarafından sürekli bilgi ve veri akışına maruz kalan insanın zihninde oluşan anlamlar, belirli kelimelerle ya da sembol ve işaretlerle somutluk kazanmaktadır. Bu kelimelerden, sembol ve işaretlerden müteşekkil dil, toplumsal alandaki mutabakat neticesinde var olan epistemolojik alana işaret etmektedir. Bu alan, öznel ve nesnel bilgilerden oluşur ve bir toplumun somut ve soyut, başka bir ifadeyle maddi-manevi tüm birikimlerini kapsar. Anık (2014: 51-54), bu birikimi temsiliyet mekanizması adı altında açıklamaktadır. Dil, medyatik araçların başında gelmektedir. Bir medyatik araç olmaksızın, iletişimin gerçekleşmesi mümkün değildir. Medya aracılığıyla kişilerarası ilişkilerden, toplumsal ilişkilere her alan toplumsal bir mutabakatla inşa edilir. İlişkiler gibi, kurumsal yapılar, siyasal ve ekonomik düzenler, kısacası toplumsal hayatı oluşturup kuşatan bütün alanlar da yine mutabakatla inşa edilmektedir. Toplumsal miras olarak nesillerden nesillere aktarılan ve her neslin kurduğu ilişkilerle yeniden şekillenen bu ilişkiler ağı dinamik toplum kavramını anlatmaktadır. Dolayısıyla, toplumsal alanda insanlar etkileşime geçtikçe, sabit ve değişmez bir yapıda olmayan anlamlar da sürekli olarak değişecektir. Zira, anlamın taşıyıcısı dildir ve insanların bir dili kullanması gramer bilgisinden ibaret değildir. Her birey kendine has bir şekilde iletişim

eylemini gerçekleştirir ve bu sayede gerek insanlarla gerek dış dünyayla yeni ilişki ağları oluşturulur (Açıköz, 2003: 73). Bu şekilde oluşan her ilişki benzersizdir. Bu özellikler, bir toplumu sürekli devinik ve sürekli dönüşen bir yapıda kılacaktır. Anlamaların bu dinamik yapısı üzerinde düşünmemiz gerektiğinde ise karşımıza hemen niyet kavramı belirecektir. Zira anlamlar, niyetlerimizin rotasını, niyetler ise ilişkilerimizin yönünü tayin etmektedir.

2. İLETİŞİMDE NİYET

Anlayan, anladığımı ifade eden ve anladıkları üzerinden hayatına yön veren insan varlığı, anlaşılması kolay olmayan bir gizemdir. Doğada bulunan canlı-cansız birçok varlığın hareketlerinin yönünü kestirmek mümkün olsa da insan için böyle bir kestirim söz konusu değildir. Dahası sadece ortaya konulmamış olan davranışları için değil, ortaya koyduğu davranışları için dahi net bir şey söylemek kolay değildir. Bazen belirli bir sebepten yapıldığı düşünülen eylemin gerçekleştirilme amaçları gerçekte çok farklı nedenlere dayanabilir. Bu müphemlik, toplumsal bir varlık olan insanın sahip olduğu niyetlerden kaynaklanmaktadır. İletişimi başlatan, ona sürekli olarak yön veren, ilişkileri başlatan, sonlandıran, sürdüren ve yeni ilişkiler kurduran bir kavramdır niyet.

İnsan zihninin dış dünya ile kurduğu ilişkinin adı niyetlilik (Searle, 2015: 99). İnsan zihni denilince, dört kavram önem arz etmektedir. Bu kavramları Anık (2017: 318-324), akıl, mantık, zeka ve bilinç olarak açıklar. Bu dört kavram ise, bireyin algılama sınırlarına giren (zeka) dış dünyadaki belirli bir durumu, anlamlandırma, analiz etme, zihinsel düzenlemeye tabi tutması (akıl) ve bunu belirli kavramlarla ifade etmesi (mantık) neticesinde zihnini geçmişten o ana kadar var olan tüm yapı ile uyumlu hale getirecek ve geleceğe ilişkin projeksiyonlarını da düzenleyecek şekilde yeniden biçimlendirmesi (bilinç) ile ilişkilidir. Bu biçimlendirmeyle de kişinin niyetleri oluşmaktadır. İnsanı çepeçevre saran dış dünya bireyin algı alanlarına girdikçe, bir diğer deyişle, birey dış dünya ile etkileşime geçtiği sürece niyetleri pekişecek, değişecek ve yapılandırılacaktır.

İnsan zihni, ait olduğu toplumun uzlaşımına kabul ettiği ve üyelerini de benzer minvalde hareket etmeleri için yönlendirdiği uygun davranışlar ve tavırlardan da etkilenmektedir. Dolayısıyla, bireyin davranışlarını organize etmede öznel niyetlerinin yanı sıra toplumsal niyetlerin de rolü bulunmaktadır. Bu rol, bireyin bile farkında olmadan yansıttığı toplumsal bir nitelik arz etmektedir. Bireysel ve toplumsal zihniyet, toplumsal alanda kurulan etkileşim ve iletişimlerle tezahür etmektedir (Ünal, 2022: 21-23).

Niyet kavramını hem eylemlerimiz hem de zihinlerimiz için kullanırız. Bratman (1990: 15-16) niyet nedir sorusunu, bir şey yapmaya niyetlenmek olarak tanımlar. Niyet, kimi zaman bir şeyler yapmayı amaçladığımızda (niyetlendiğimizde) zihnimizin ve eylemimizin sağduyu kavrayışının bir parçasıdır. Bu tarz niyetler sıklıkla, gelecekte belirli şekillerde davranışlar sergilediğimiz niyetlerdir. Niyetin doğasının ne olduğuna ilişkin soruyu açıklamada ilk adım olarak, sahip olunan bu 'geleceğe yönelik niyet' (future-

direct intention) türünün ne olduğunu bilmek gerektiğini düşünür. Onun yaklaşımı, zihin ve eylem felsefesindeki işlevselci gelenek üzerinde genişçe konuşmayı içermektedir. Bratman, ‘niyetin işlevsel rollerini belirleyerek, bir şey yapmaya niyet etmenin ne olduğunu’ anlatır. Bunun için; niyetler, diğer psikolojik durumlar (inanç ve arzu gibi), ilgili psikolojik süreçler ve aktiviteler (pratik akıl yürütme gibi) ve önemli girdiler ile çıktılar arasındaki yani algı ve eylem (davranış) arasındaki sistematik ilişkileri açıkça eklemlememiz gerekmektedir. Sağduyuya dayalı niyet, inanç, arzu, algı ve eyleme ilişkin anlayışlarımız, bu fenomenlerin gömülü olduğu düzenlerin altında yatan uygun varsayımlara bağlıdır. Diğer tüm değişkenlerin sabit olduğu düzenlere ve uygun soyutlamalara bağlı olmak, bu işin doğal bir parçası ve olmazsa olmazdır. Bratman, geleceğe yönelik niyetlerin, psikolojide hem bireysel hem de sosyal olarak merkezi bir rol oynadığını ve akıllı bir eylem teorisinde bunların görmezden gelinmesinin ciddi bir hata olacağını düşünmektedir.

Niyetlilik (intentionality) bir şeye yönelmenin zihinsel durumu olarak ve kasıtlı eylem (intentional action) bir amacın temsili olarak, araçları ve amaçları bilinçli bir şekilde ayırt etme yeteneğine işaret ederek ifade edilebilir. Niyetliliğin bu tanımı; niyetin yönü (bir şeye yönelmiş olma), zihinsel/temsili boyutu (bir temsile sahip olma) ve psikolojik değeri (bir şeyi hedefleme) gibi bazı özellikleri içerir. Ayrıca, bir niyeti formüle etmek için benlik (iç dünya) ile dış dünya arasında ayırım yapmak gerekir. Bu ayırım, niyetin (kasıtlı ilişkilerin) etkileşimli ve ilişkisel bileşenini oluşturur. Aslında, kasıtlı etkinlik her zaman bir fail tarafından gerçekleştirilir ve harici olarak algılanan bir şeye veya birine yöneliktir (Balconi, 2010: 160). Dolayısıyla niyetlilik kavramı hem kişinin içsel alemini hem de onu çepeçevre saran dış dünya gerçekliğini içerir.

Searle (2015: 166-166), niyetlilik kavramını anlam ile ilişkilendirir. Kişiler düşüncelerini, duygularını, amaçlarını sembolik göstergeler olan sözcüklerden ve işaretlerden müteşekkil dille ifade ederler. Bu göstergeler, kişilerin iletişim niyetlerinden türemişlerdir. Dolayısıyla, dilbilgisine dayalı oluşturulmuş cümlelerden ibaret değildir. Belirli bir kasıtlı ifade edilirler. Bu kasıtlar, kişilerin niyetlerine göre farklı anlamları taşıma kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla içinde anlamın kalıplaştığı cümleler yoktur. İçinde farklı niyetlere dayalı, farklı anlamları taşıyan cümleler söz konusudur. Kişi niyetine hizmet edecek sözleri, bu hizmeti yerine getirecek göstergeler üzerinden dile getirir. Bu sayede niyetlerini görünür ve anlaşılır kılmaya çalışır. Dolayısıyla, kurduğu cümleler niyetinin gerçekleştirilme şartlarını ifade etmektedir. Niyetini taşıyan anlamlı kelimeler, niyetin gerçekleştirilme şartını oluştururlar. Dolayısıyla, anlamın sınırları, niyetin sınırlarıdır. Böyle olunca da herhangi bir kelimenin sözlük anlamından öte bir kullanım şekli belirmektedir. Kelimenin sahip olduğu sözlük anlamının dışında, kişinin o kelimeye yüklediği anlam, o kelimenin niyetinin yönünü göstermektedir. Kişinin herhangi bir kelimeye yüklediği anlam, iletişimin gerçekleştirildiği bağlama göre farklı özellikler gösterebilir. Dolayısıyla, belirli genel bir anlam olan herhangi bir kelime, iletişim amaçlarına bağlı olarak toplumsal

etkileşimlerin yer aldığı sistemde çok farklı anlamsal alanlara sahip olabilir. Bu farklılığı sağlayan, açıktır ki, kelimelerin kendisinde saklı olan geniş anlam alanları değil, kişilerin onlara yüklemek istedikleri anlamlardır. İnsan zihninin dış dünya ile kurduğu ilişkiler adedince kelimeler anlam alanını genişletebilir. Bu genişlik, iletişimin gerçekleştirildiği bağlamlarda oluşturulan uzlaşımlarla anlaşılabilirlik kazanır.

Grice iletişimde tarafların birbirlerinin niyetlerini anlamalarının, içinde buldukları bağlamlar ve bu bağlamlar içinde oluşturdukları varsayımlar ile mümkün olduğunu ifade etmektedir. Oluşturulan varsayımlar, iletişim sürecindeki bağlamsal değişkenlere bağlı olarak tarafların zihinlerinde gerçekleştirdikleri senaryolardır. Gerçekleştirilen iletişimin bir amacı varsa, bu amacın arka planında da toplumsal yapıya bakmak gerekmektedir. Bu bağlamda Grice sezdirim kavramını kullanır ve iletişim kuran rasyonel bireylerin belirli bir işbirliği içinde iletişimi gerçekleştirdiklerini ifade eder. Bu işbirliğinden kasıt ortak amaçlar ve niyetlerdir. İletişim sürecinde sezdirimi ortaya çıkaran üç temel unsur vardır. İlki, konuşmada geçen kelimelerin, cümlelerin gerçek dil bilgisel anlamıdır. İkincisi, konuşmanın gerçekleştiği ve tarafların paylaştığı bağlamdaki anlamdır. Ve üçüncüsü, konuşmacıların nitelik, nicelik, bağıntı ve tarz kurallarını içeren işbirliği ilkesine uymalarıdır (Akt. Yetkiner, 2009: 17-19).

Kasıtlı eylem, birbiriyle ilişkili olan 'bilinç ve dikkat' kavramlarına atıfta bulunarak kasıtlı olmayan eylemden ayırt edilebilir. İletişim zemininde niyetler, birine el sallamak gibi iletişime yönelik gündelik, basit ve niyetliliğin minimum düzeyde olduğu eylemlerden, yalan söylemek gibi daha kapsamlı, kompleks ve niyetliliğin maksimum düzeyde olduğu eylemlere kadar bütün iletişim türlerini kapsar. Ancak daha kapsamlı ve kompleks olan niyetlilikler, iletişim eyleminin kasıtlı ve stratejik planlamasında bilincin ve dikkatin müdahalesini gerektirir (Balconi, 2010: 160)

Niyetler akıl yürütmelere dayalı olarak oluşurlar. Yarın için bir yere gitmeye niyetlendiğimizde oraya nasıl gideceğimizi halletmemiz gerekmektedir. Bu tarz akıl yürütmeye gideceğimiz yere ilişkin niyetimiz önemli bir girdidir ve merkezi bir rolü bulunmaktadır. Pratik akıl yürütme, lehte ve aleyhte olan çelişkili seçenekler için bu çelişkili düşünceleri tartıp biçme meselesidir. Bu ölçüp biçme işinde mevcut çelişkili düşüncelerle ilgili düşünceler, failin arzuları, değerleri, ilgileri ve inançları tarafından sağlanmaktadır. Dolayısıyla niyetlerin oluşturulduğu akıl yürütme sürecinde, sahip olunan arzu ve inançlar değerlendirilir. Pratik akıl yürütme tamamıyla eylemi gerçekleştirmek için arzu-inanç nedenlerini tartıp biçmek meselesidir (Bratman, 1990: 17).

Buradan hareketle, niyetlerin gerçekleşmesinde, inançlara, düşüncelere, beklentilere, arzulara ve benzeri unsurlara dayalı olan akıl yürütmeler gibi planların da önemli bir yeri vardır. Niyet kavramı kişi ve onun çevresiyle alakalı bir kavram olduğu için, niyetler belirli bir plan çerçevesinde oluşturulurlar. Geleceğe yönelik niyetler hem kişilerarası hem de kişinin kendi koordinasyonlarının sağlanmasına yardım etmektedir. Nasıl diye sorulursa,

cevabın bir kısmı dikkat edilmesi gereken şu husustan gelmektedir: Geleceğe yönelik niyetler umumiyetle daha büyük planların bir cüzüdür. Söz gelimi yarın bir yere gitmeye niyet edilirse, bu niyet, o haftaki faaliyetlerin ve daha büyük bir eylem planının içine girerek, kişinin başkalarıyla olan faaliyetlerini koordine etmesine yardım eder. Böyle bir niyet, gidilmek istenen yere nasıl gidileceği, oraya gidilirken nelerin götürüleceği, oraya gidildiği zaman kalan işleri halletmesi için kimlerin olacağı ve benzeri sorunları düşünmeyi gerektirir. Dolayısıyla böyle bir niyetin, kişinin niyetini gerçekleştirdiği zaman dilimini, niyetini gerçekleştireceği gelecek zaman dilimini ve niyetinden etkilenecek diğer kişileri kapsamaması gerekmektedir. Bu ise, sahip olunan kaynaklar ve sınırlar çerçevesinde ve onlarla uyumlu olarak, kişinin kendisini ve çevresini kuşatan bir düşünmeyi (deliberation) gerektirmektedir (Bratman, 1990: 18)

Planlar ve niyetler, inançlarımıza bağlı olarak arzularımızı yerine getirmek için rasyonel olarak geliştirdiğimiz zihinsel durumlardır. Bir plan, daha üst düzey bir niyettir. Bir plana bağlı kaldığımızda, onu gerçekleştirmemizi sağlayan daha belirli alt düzey niyetler oluştururuz ve her bir niyet düzeyini yerine getirmek için gerekli eylemleri gerçekleştiririz. Bu planlama süreci, tutumlarımızı ve inançlarımızı zamana ve sosyal alana yansıtır, onların eylemlerimizi şimdiki zamanın ötesinde etkilemesine ve eylemlerimizi başkalarınınkilerle koordine etmemize olanak tanır. Sosyal varlıklar ve rasyonel bireyler olarak bu süreç bizler için kritik öneme sahiptir (Taillard, 2002: 189).

Bratman (1990: 18-19) geleceğe yönelik niyetler ile planlar arasındaki ilişkiyi önemser ve soyut yapılar olarak planlar ile zihinsel durumlar olarak planlar arasında fark olduğunu dile getirir. Planlardan konuşurken, aklında belirli bir zihinsel durum olduğunu ve soyut bir yapı olmadığını ifade eder. Onun için niyet edilen şey aslında günlük kullanımındaki ifadesiyle bir plana sahip olmaktır. Ancak bu noktada birbirinden farklı iki tür plan söz konusudur. Bunlardan ilki herhangi bir durumda kullanılabilir, sahip olunan planlardır. Söz gelimi ne zaman canınız kavurma çekse, bunu en güzel şekilde yapmanızı sağlayacak bir tarif planınız olabilir. Bu tarif, potansiyel bir gelecek planıdır. Gerçekleştirilmesi zorunlu değildir. İkinci tür plan ise, yapılacak bir eyleme yönelik planı ifade etmektedir. Bir diğer deyişle, tarif defterindeki kavurmayı yapmaya niyetlenmektir. Bratman'ın anladığı şekilde planlar, uygun türden bir eylem taahhüdü içeren zihinsel durumlardır: Bir A planının olması yalnızca A'yı planlamak kişi için geçerliyse (true) söz konusudur. Sınırlı bir aktör olarak her bir bireyin planlarının tipik iki önemli özelliği vardır. İlk olarak planlar sıklıkla kısmidir. Planların kısmi olması demek, söz gelimi, yarın bir yere gitmeye karar verilirse, yarınla alakalı her şeyi bir anda içeren tamamlanmış bir planın olmaması demektir. Aksine, planlar genellikle hiyerarşik bir yapıdadır. Amaçlara ilişkin planlar, araçlar ve hazırlık aşamalarına ilişkin planları içerir. Daha genel niyetler ise daha spesifik olanları barındırır. Sonuç olarak, diğer kısımları sabit tutulurken, planların kimi kısımları düşünülp değerlendirilir. Bir yandan, faaliyetlerimizi hem

kendi yaşamlarımız için hem de sosyal olarak yaşamlar arasında koordine etmemiz gerekmektedir. Bunu da bilgiyi işlemek ve müzakere etmek için (*sahip olduğumuz*) sınırlı kapasitelerimizle uyumlu şekillerde yapmamız gerekmektedir. Diğer yandan, dünya bizim ummadığımız şekillerde değişmektedir. Dolayısıyla uzak geleceğe yönelik aşırı detaylı planlar çok az işe yarayacaktır ve uğraşmaya değmeyecektir. Geleceğe yönelik kısmi, hiyerarşik olarak yapılandırılmış planlar uzlaşma çözümümüzü sağlar. Planların kısmiliğiyle birlikte, içinde önceki niyetlerimizin girdi olarak önemli bir rol oynadığı akıl yürütme biçimleri ortaya çıkar; araçlar ve hazırlık aşamalarına ilişkin önceki bir niyetten sonraki niyetlere akıl yürütme. Bu tür bir akıl yürütmede, davranışlarımıza başarılı bir şekilde rehberlik etmeleri için gerekli olan şekillerde kısmi planları tamamlarız. Planlar araçlar, hazırlık aşamaları ve nispeten belirli eylem planlarına ilişkin alt planlarla tamamlanmalıdır. Planladığımızı yapmak için en az inandığımız kadar kapsamlı olan alt planlar gerekmektedir. Aksi takdirde, araç-amaç tutarsızlığından mustarip olacaklardır.

Bu açıklamaların ardından Bratman, pratik akıl yürütme türlerine dayalı olarak bir model oluşturur. Bu modelde, çatışan seçeneklerin lehine ve aleyhine arzu-inanç nedenlerini tartıp biçme ve önceki bir niyetten, türetilmiş niyetlere kadar araçlar ve benzeri şeylere ilişkin akıl yürütme söz konusudur. Modeli; önceki niyetleri, arzu-inanç nedenlerinin tartılıp ölçülmesinin gerçekleşeceği bir arka plan çerçevesi sağlayan kısmi planların unsurları olarak görmektedir. Arkaplan çerçevesi, doğrudan inançları olduğu gibi önceki niyetleri ve planları da içerir. Sonraki akıl yürütmeler için sorunlar teşkil eden ve bu problemlere çözümleri kısıtlayan bu çerçevedir. Yani pratik akıl yürütmenin iki düzeyi vardır. Önce, kısmi planlar ve problemler oluşturulur ve bu problemlere potansiyel çözümler sunan seçenekler üzerinde bir filtre sağlanır. Arzu-inanç nedenleri ise, ilgili ve kabul edilebilir seçenekler arasındaki müzakerede tartılıp ölçülecek düşünceler olarak yer alırlar.

Arzunun akıl yürütme yeteneği, faillerin eylemlerini neden yaptıklarını açıklar. Kişi bir niyetle hareket etmek üzereyken, eylemi motive eden arzular meydana gelir. Amaçlarına nasıl ulaşabilecekleri hususunda akıl yürütürler. Mevzubahis eylem, amaçlarına ulaşmada bir araçtır. Bilhassa bu yüzden dikkat çekicidir. Fail, eylemde bulunma niyetinde olduğunu bilir ve eğer eylem için niyetlenirse, harekete geçeceğini de bilir. Arzuları onu bu öncüllerden, eyleme geçeceği sonucuna sevk eder (Sinhababu, 2013: 684).

Niyetler, arzular ve değerlendirmeler tutum yanlısıdır, sıradan inançlar ise tutum yanlısı değildir. Tutum yanlısı olanlar en genel anlamda, motivasyonel bir rol oynarlar; inançla uyum içinde, bizleri harekete geçirebilirler. Ancak tutum yanlısı olanların çoğu, davranışın sadece potansiyel etkileyicisidirler. Niyetler, tutum yanlısı bir davranış kontrolüdür; davranışın yalnızca potansiyel bir etkileyicisi değildir (Bratman, 1990: 22)

2.1. İletişimin Bir Veçhesi: Siyasal İletişim ve Siyasal İletişimde Niyet

Bir disiplin olarak var olabilmiş siyasal iletişim, iletişim biliminden neşet etmiş, onun dallarından sadece birisidir. “Siyasal iletişim alanı siyasetin tüm iletişimsel boyutunu gözler önüne sermektedir (Soncu, 2018a: 59)”. Siyasal iletişim disiplininin kendine ait bir alan çizebilmesi, izlediği bilimsel metotlar neticesindedir.

İletişimin kurumsal yapılara sahip, demokratik bir toplumda yer alması esasen çok gerilere uzanmaktadır. Bunun için milattan önce beşinci yüzyıldaki Antik Yunan’a gitmek gerekmektedir. Bu bağlamda iletişimin siyasal bir anlam kazanması da bu zamana denk uzanır. Zira, toplumu yönetenlerle, yönetim işlerine ortak olan, sorumluluklarını paylaşan özgür ve eşit bir toplum ideali o zamanlar belirmiştir. Bu ideali gerçekleştirmede ise genelde iletişim ve özelde retorik önemli bir yer tutmaktadır. Sitenin yönetiminde etkin olmak isteyen bireylerin, istedikleri yönde kararların alınması adına kent meydanlarında (Agora) diğer kişileri ikna etmek amaçlı yaptıkları konuşmaları bu dönemlerde popülerdir. Bu konuşmalara herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Hatta bu alanda gençlere eğitimler verilmiştir. Bunu üstlenenler de şehrin gezici hocaları olan Sofistlerdir. Sofistler öğrencilerinin dil kullanımı üzerindeki yetkinliklerini artırmak için uğraşırlar. Retorikte, diyalektikte ve tartışmalarda gelişmeleri için uğraşırlar. Bu uğraşların özüne yatan gaye ise, politikayı öğretmektir (Bourse ve Yücel, 2012: 36-37).

Siyasal iletişimin neden iletişimden ayrı bir disiplin olarak var olduğu sorusu, onun iletişim amaçlarından kaynaklanmaktadır. Siyasal iletişim “geniş halk kitlelerini istenilen yöne yönlendirmek; beklenen tutum ve davranış değişikliğini yaratmak, kısaca toplumları, hedef kitleleri etkilemek amacıyla (Aziz, 2011: 2)” gerçekleştirilir. Dolayısıyla siyasal iletişimin gerçekleştirilmesinin merkezinde de, siyasal aktörlerin niyetleri yer almaktadır. “siyasal liderler seçmenin kendi lehlerine olan davranış ve düşüncelerinin devamlılığı veya kendi aleyhlerine olan davranış ve düşüncelerin lehlerine dönüşmesi için konuşmalar yapmaktadırlar (Soncu, 2018b: 218).

Niyetlerin kişilerin iç dünyası ile onun çevresi arasındaki ilişki sonucu oluştuğundan bahsedilmiştir. Siyasal alanda da benzer şekilde kurumsal yapılar içerisinde yer alan siyasal aktörlerin niyetleri ile onların seslendiği kitleler yer almaktadır. Anık (2005: 1-2) siyasal iletişim etkinliklerini gerçekleştirilme niyetlerine göre üç başlığa ayırmıştır. Bu başlıklar; siyasal propaganda, siyasal reklam ve siyasal halkla ilişkiler olarak kategorize edilmiştir. Bu kategorilerin her birinde gerçekleştirilen eylemlerin niyetleri farklılık arz etmektedir. Siyasal propaganda ile ‘zihinlerin inşası’na niyetlenilirken, siyasal reklam ile ‘istek ve ihtiyaçların istismarı’ hedeflenilmektedir. Siyasal halkla ilişkiler ise ‘zihinsel kesişme ve örtüşme’ niyetiyle gerçekleştirilen etkinlikleri içermektedir. Kuşkusuz, bireysel ve kişilerarası ilişkilerde bahsi geçen niyetlerin ve niyetler ile ilişkili olan akıl yürütmelerin, planların, arzuların,

inançların, beklentilerin ve benzeri unsurların boyutu siyasal alanda daha girift bir hal alacaktır.

Böyle bir durumu Bratman (1990: 23-24) savaş esnasında verilen siyasal kararlar örneği üzerinden inceler. Ardından ‘pratik akıl yürütmede niyetin rolleri’ adını verdiği modelin ilkeleri üzerinden örneği daha yakından inceler. Buna göre, örnekte stratejik bombardıman uçağı ile terör bombardıman uçağı yer almaktadır. Ona göre, terör bombardıman uçağı ve stratejik bombardıman uçağının her ikisinin de düşmana karşı savaş çabasını destekleyen amaçları vardır. İkisi de bombaları atarak amaçlarını takip etmeye niyetlenmektedir. Terör bombardıman uçağının planı, düşman bölgesinde okulu bombalamak ve böylece düşmanın çocuklarını öldürmek, düşman nüfusunu tedhiş etmek ve düşmanı teslim olmak için zorlamaktır. Stratejik bombardıman uçağının planı ise düşmanın cephane tesislerini bombalamak ve böylece düşmanın savaş çabasını baltalamaktır. Bununla birlikte, stratejik bombardıman uçağı aynı zamanda mühimmat tesisinin bir okulun yanında olduğunu bilir ve tesisi bombaladığında okuldaki çocukları öldüreceğini de bilir. Stratejik bombardıman uçağı bu kötü etki hakkında çok endişelidir. Ancak, mühimmat tesisinin yıkımıyla savaş çabasına yapılacak katkının bu bedelden daha ağır basacağı sonucuna varmıştır. Stratejik bombacı tesisi bombalamayla çocukları öldürüyor olacağını biliyorken, onları öldürmeye niyet etmez. Terör bombacısı için çocukları öldürmek ve amaçlanan zafere ulaşmak için araç anlamına gelirken, stratejik bombacı için, sadece mühimmat tesisini bombalama yoluyla yapacağını bildiği bir şeydir. Stratejik bombacı müzakerelerinde çocukların ölümlerini oldukça ciddiye alsada, bu ölümler onun için sadece beklenen bir yan etkidir.

Örnekte yan etki olarak açığa çıkan çocukların ölümü, kuşkusuz, böyle bir siyasi karar örneği ile karşı karşıya kalındığında niyetin samimiyeti bağlamında sorgulanacaktır. Çünkü niyet edilmeyen bir harekete kalkışılması, belirli bir sonucunun görüleceğinin bilinmesine karşılık ona niyet edilmediğinin söylenilmesi şüpheli görünecektir. Bu şüpheli durumdan Bratman, paket anlaşma problemi olarak bahseder. Ona göre kişinin her ne seçerse ona niyetlendiğini varsaymak doğaldır. Ancak bahsettiği paket anlaşma problemi aksini iddia etmektedir. Kişinin, niyetlendiği şey, seçtiği şey olmayabilir. Öyle gözükse de, öyle olmak zorunda değildir. Paket anlaşma problemi, Bratman’ın ‘pratik akıl yürütmede niyetin rolleri’ isimli modelinin bağlı olduğu dört ilke üzerinden belirir. Bu ilkeler:

Bütünsel sonuç ilkesi: Bir planın belirli bir sonucu beraberinde getireceğini bilinmesine karşın yine de o planı tercih ediliyorsa, hem plana hem de sonuca karar kılınmış demektir.

Bütünsel tercih ilkesi: Bütünsel sonuçla kılınan karar, o senaryonun tercih edilmesidir.

Tercih-niyet ilkesi: Akıl yürütmeye dayanarak seçilen tüm tercihlere niyetlenilmiştir. Hepsinin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Niyet bölünmesi ilkesi: Niyet edilen senaryoların kişinin kontrolü altında olduğu düşünülüyorsa, bu senaryolara ayrı ayrı niyet edilecektir.

Bu dört ilkeyle birlikte paket anlaşma problemini aynı örnek üzerinden ele alır Bratman. Buna göre stratejik bombacı örneğinde, bombalayarak çocukların öldürülmesi seçeneği ciddi şekilde ele alınır. Dolayısıyla, bütünsel sonuç ve bütünsel tercih ilkeleri birlikte, stratejik bombardıman uçağının bombalamayı ve çocukların ölümüyle sonuçlandırmayı ve diğerlerine tercih etmesini gerektirir. Ancak diğer taraftan, tercih-niyet ilkesine göre bombalamayı ve beraberinde çocukların ölümüne sebep olmaya vd. niyet etmelidir. Ancak stratejik bombacı bilir ki bombalayıp bombalamamak kendisine bağlıdır ve aynı zamanda çocukları öldürüp öldürmemek de kendisine bağlıdır. Öyleyse, niyet bölünmesi ilkesine göre stratejik bombacı, çocukları öldürmeye niyet edecektir. Dolayısıyla, ilk izleniminin aksine, niyetlenen ve yalnızca beklenen neticeler arasında bir ayırım yapılmasına yer yoktur (Bratman, 1990: 25).

Ancak daha önce ifade edildiği üzere niyetler, davranış denetleyicisidirler. Bu, bir neticeye sebep olan niyetin, normal olarak bu neticeyi meydana getiren çabayı beraberinde getireceği anlamına gelmektedir. Bir neticeyi meydana getirmek için çabalamak, kısmen, kişinin davranışını buna göre yönlendirmesidir. Kabaca, kişi bu neticeyi desteklemede başarısı ya da başarısızlığının göstergesine cevaben yaptığı işte ayarlamalar yapmak için hazırdır. Dolayısıyla terör bombacısının davranışını çocukların ölümüne sebep olacak yönde yönlendirmesi umulabilir. Eğer havadayken farklı bir okula hareket ettiklerini öğrenirse, onları takip etmeye ve bombaları oraya götürmeye çalışacaktır. Eğer buldukları binanın çok sağlamlaştırıldığını öğrenirse, bu sebepten özel bir tür bombada karar kılabilir. Dolayısıyla, terör bombacısının çocukları öldürme niyeti, onun sonraki pratik akıl yürütmesine girdi olarak bir çift karakteristik rol oynayacaktır ve zamanı geldiğinde onları öldürmek için çabasına yön verecektir. Dolayısıyla onların ölümü amacıyla davranışına rehberlik edecektir. Peki ya stratejik bombacının onun çocukları öldürmesine yönelik tutumu? Onları öldürmeye yönelik tutumunun böyle bir üçlü rol oynamayacağı açık görünmektedir. Stratejik bombacı kendisini çocuklar nasıl öldürülür problemiyle karşı karşıya bırakılmış görmeyecektir. Ne de daha sonraki niyetlerini onları öldürmesine uydurmaya zorlama eğiliminde olacaktır. Tarif edildiği gibi birlik harekâtını daha sonra düşünecek olsaydı ve ortaya çıkan tahliye olasılığını not edecek olsaydı, onun için bu birlikleri hareket ettirme seçeneğini engellemezdi. Ve son olarak, bombalama görevine bir kez girişse bile çocukları öldürmeye çabalamayacaktır. Normal bir durumda bu, çocuklar ve onların ölümlerini takip ederek eylemine yön vermeyeceği anlamına gelmektedir. Aksine, sadece mühimmat tesisi ve onun yıkımını takip edecektir. Bu bağlamda tercih-niyet ilkesi reddedilmiş ve yerine kişinin seçtiği her şeye pratik akıl yürütme temelinde niyetlendiğinin varsayılmayacağı söylenmiştir. Genel bir plan senaryosunda yapılan tercihler, o tercihler lehine olumlu bir değerlendirme yapıldığını göstermez. Ancak niyetlerin gerçekleşmesine hizmet eden genel senaryoya, Bratman'ın ifadesiyle paket anlaşmaya hizmet eden tercihler söz konusu olabilir (Bratman, 1990: 26-30).

Bu, birşeyi kasten (intentionally) yapıyor olmakla, bir şey yapmaya niyetlenmek arasındaki incelikli ayırmadır. Birinci durum, kasıtlı olarak bir eylemi kasten yapmak olarak yazılabilir. Özellikle, belirli bir etkisi olacağı bilgisiyle kişi kasten bir eylemi sergiliyorsa, o halde etkiye de kasten sebep olmuştur. Diğer taraftan, kişi bir etkiyi gerçekleştirmek için eylemi sergilemiyor olabilir –eylem diğer amaçlar için sergilenenecekse, kaçınılmaz bir yan etki olabilir. Dolayısıyla, her ne kadar ona sebep olmaya niyetlenmese de fail etkiye kasıtlı olarak sebep olabilir. Belli bir planın hedeflerinden birini artık gerçekleştiremeyeceği şekilde bir durum değişirse, fail planı değiştirecektir. Diğer taraftan, bir yan etkinin artık gerçekleşmeyeceği şekilde durum değişirse, failin planı revize etmesi gerekmemektedir. (Allen, 1990: 71)

Niyetlerin doğasının karmaşıklığını gösteren bu örnek şüphesiz sadece savaş gibi olağanüstü hallerde belirmez. Siyasal kararların doğasında, yönetenlerin yönetilenleri etkilemesi vardır. Bu etkilerin vatandaşları mübiri olarak bağlayan etkisi yasalarla da açığa çıkar. ”Yasalar, toplumsal fayda çıkar, toplumsal düzen-istikrar ve genelin yararını öncelikler gözetken kurallardır. Bu yüzden de sivil toplum eninde sonunda siyasi irade, daha doğrusu bu iradeyi güden egemen güçlerin emrine amade kılınmış olmaktadır (Anık, 2005: 8)”. Böyle bir siyasi erke sahip olmak, genelde siyasal partiler özelde siyasal aktörler için nihai bir hedef olacak ve bu hedefi gerçekleştirme niyetlerini de realize edecek olan şüphesiz başarılı bir siyasal iletişim etkinliğini ortaya koymak olacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak çok geniş bir fotoğrafın parçalarını bir arada görmek adına özetlemek gerekirse:

Toplumsal alan ekonomik, siyasal, psikolojik, sosyolojik vb. alanların hepsinin iç içe olduğu, her birinin bir diğerinden etkilendiği bir alandır. Bu alanda var edilen tüm yapılar toplumsal uzlaşımın varlığını kazanmaktadır. Uzlaşım, ortak niyetler üzerinde karar kılınmasını ifade etmektedir.

Düşünen varlıklar olarak insanların, çeşitli hususlarda uzlaşım halinde olması belirli bir iletişim çabasını zorunlu kılmaktadır. İletişimi mümkün kılan medyatik araçların seçimi ve kullanılma biçimleri, iletişim niyetlerinin gerçekleştirilmesinde önem arz etmektedir. Dil, medyatik araçların başında gelmekte ve bir toplumun sahip olduğu anlamları temsil etmektedir. Bu anlamlar, toplumun anlaşabilmesi için, üyelerine anlamsal bir çatı sunmaktadır. Bu çatı altında, bireyler adedince anlamlandırmalar söz konusudur. Genel çatı altındaki özel anlamlandırmalar, toplumsal alanda öznelerarası etkileşim ve iletişimle, o toplumun dinamizmini oluşturmaktadır.

Niyet (intention) kavramı insan zihni ile dış dünya gerçekliği arasında kurduğu ilişkilerde beliren, bu ilişkilere göre bireyin anlamlandırmalarına ve davranışlarına yön veren bir kavramdır. Niyet kavramı, insan zihninden ayrılmayan ve dolayısıyla onun tüm yaşam amaçlarına, hedeflerine, duygularına, plan ve hedeflerine, (ön)yargılarına, arzularına ve benzeri

zihinsel durumlarına işleyen bir kavramdır. Kavramın önemini anlayan araştırmacılar, yapay zekâ alanında insan zihninin mezkur özelliklerini içerecek bir makine icat etme arayışı içindedir. Bu anlamda, insandan makineye uzanan bu tasavvur dikkate alınarak, iletişimin ve kavramlarının muhtevasını ve felsefi boyutlarını iyi analiz etmek gereği doğmaktadır. Bu ise, geleneksel ve çoğu mekanik olan iletişim anlayışlarından daha kapsamlı bir bakışı gerektirmektedir.

Bir kesit olarak bu çalışmada siyasal iletişim alanında dilin kullanımı ele alınmıştır. Bireylerin iradelerinin üstünde irade sahibi olma özelliğini haiz siyasi aktörlerin, siyasal etkinliklerini gerçekleştirirken iletişimi etkili bir araç olarak kullanmaları siyasal yaşamları açısından hayati önem arz etmektedir. Araçlar nihayetinde amaçlar/niyetler için kullanılmaktadır. Kendi içinde karmaşık bir yapıya işaret eden niyet kavramı, siyasal aktörlerin niyetleri kapsamında ele alındığında daha karmaşık hale gelmektedir. Bu bağlamda bir medyatik mekanizma olan dil gibi, kitle iletişim araçlarının kullanımı da, niyetleri gerçekleştirmedeki etkinliklerinin ölçümlenmelerine bağlı olarak kullanılacaktır. Burada fark edilmesi gereken nokta, medyanın iletişimin kendisi değil onu görünür kılan bir mekanizma olmasıdır. Dolayısıyla toplumu ve toplumsal bütün unsurları var eden ve sosyal bilimlerin merkezinde yer alan bir kavram olan iletişimin yürütülmesinde ve gerçekleştirilmesinde planlanan niyetlere hizmet edecek araçların seçilmesi önem arz etmektedir. Niyetler ise iletişim disiplininin merkezinde yer alan bir kavram olarak gerekli teveccühü görmeyi beklemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Sümeyra Tüzün %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Sümeyra Tüzün %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

Açıköz, H. M. (2003). *İletişim Felsefesine Giriş: İnsani İletişimin Felsefi Temelleri*. İstanbul: Birey Yayıncılık.

Allen, J. F. (1990). *Two Views Of Intention: Comments On Bratman And On Cohen And Levesque*. P.R. Cohen, J. Morgan ve M. Pollack (Ed.), *Intentions in communication* (ss.71-75) içinde. The MIT Press: Massachusetts.

- Ank, C. (2005). *Epistemolojik Düzlemde Yarınki Siyaset*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ank, C. (2010). Logos Olarak İletişimi Tartışmak. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 30, ss.7-12.
- Ank, C. (2014). *İletişim Sosyolojisi Kuramsal Temeller*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ank, C. (2017). Bilgi işleme mekanizma olarak zihinsel performans. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), ss.314-330.
- Ank, C. (2018). Medya ve Demokrasi İlişkisinin Bağ ve Bağlantıları Üzerine Yeniden Düşünmek. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 30, ss. 129-138.
- Aziz, A. (2011). *Siyasal İletişim*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Balconi, M. (2010). *Intentions And Communication: Cognitive Strategies, Metacognition And Social Cognition*. Neuropsychology of communication (ss. 159-175) içinde. Milan: Springer.
- Bourse, M, Yücel, H. (2012). *İletişim bilimlerinin serüveni*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bratman, (1990). *What Is Intention?*. P. R. Cohen, J. Morgan ve M. Pollack (Ed.), Intentions in communication (ss. 15-32) içinde. Massachusetts: The MIT Press.
- Cohen, A. P. (1999). *Topluluğun Simgesel Kuruluşu* (M. Küçük, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Cohen, P.R., Morgan, J, Pollack, M.E. (1990). *Introduction*. P. R. Cohen, J. Morgan ve M. Pollack (Ed.), Intentions in Communication (ss. 1-14) içinde. Massachusetts: The MIT Press.
- Cüceloğlu, D. (2002). *Keşkesiz Bir Yaşam İçin İletişim Donanımları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Doğru, E. (1996). Dil, Düşünce Ve Kültür Arasındaki İlişki. *Ankara Üniversitesi (TÖMER) Dil Dergisi*, 45, ss.15-25.

- Gönenç, E. Ö. (2007). İletişimin Tarihsel Süreci. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 28, ss.87-102.
- İngeç, A.K. (2022). *Kurumsal İletişim Etkinliklerinin Mantığı*. İstanbul: Nobel Basın Dağıtım.
- Kansu Y. N. (2009). *Çeviribilim Edimbilim İlişkisi Üzerine*. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları.
- Oskay, Ü. (2011). *İletişimin Abc'si*. İstanbul: Der Yayınları.
- Searle, J. (1996). *Akıllar Beyinler Ve Bilim* (K. Bek, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Searle, J. (2015). *Zihin Dil Ve Toplum* (A. Tural, Çev.) İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Sinhababu, N. (2013). The Desire-Belief Account Of İntention Explains Everything. *Noûs*, 47(4), ss.680-696.
- Soncu, A. G. (2018a). *Siyasal Halkla İlişkiler Açısından Siyasal İletişim: Siyasetçinin Fısıldadıkları*. K. G. Yiğitbaşı, A. G. Soncu (Ed.), *Siyasal dilin satır arası* (ss. 59-86) içinde. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Soncu, A. G. (2018b). Siyasal Halkla İlişkiler Açısından Analoji. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 9 (33), ss.209-220.
- Taillard, M. O. (2002). Beyond Communicative İntention. *UCL Working Papers in Linguistics*, 14, ss.189-207.
- Ünal, C. (2022). *Toplumun Medyatik İnşası ve Göç*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Whitehead, A. N. (2019). *Sembolizm Anlamı Ve Etkisi* (R. Ertürk, Çev.) Ankara: Fol Kitap.

Extended Abstract

Interaction, communication, and media are the concepts that can be found surrounding every second of life. These concepts can be considered just like breathing, thinking, and feeling. As parts of daily life, these concepts are also subjects of revealing and understanding the problems occurring when people interact and communicate. In this study, these concepts, interaction, communication, and media, are reviewed by drawing the conceptual borders at first. Then, the concept of intentionality, whose importance is mainly appreciated by foreign literature, especially in artificial intelligence and communication, is discussed.

There is always an interaction in life. Therefore, it is crucial to draw borders between interaction and communication. At this point, the rise of the ancient question may come to mind: whether non-communication is possible. It can be helpful to focus on how interaction prioritizes communication. Before the communication phase, there should be some feelings and some effects. Scents, images, scenes, thoughts, and mental reminders could trigger these effects. For this reason, the interaction process is different for everyone. It can be related to the past, present-day, or future. It is shaped based on the content, which can differ at each interaction. On the other hand, communication needs a common ground between people, which is different from how interaction works. Where there is communication, there is a specific meaning, decision, thought or feeling, and so on. However, how do people communicate? By using some mediatic tools, people can interact and communicate. However, unfortunately, the media concept often use as a substitute for communication. The media means indicative systems, and language comes first at the top of these systems. People are used to thinking of language as communication, but it is just a medium. This medium carries what people have in their minds. If someone thinks the language does not fit his feelings, he can choose another way to express such as a representative image, a jest, and music. This explanation takes us to the concept of intention.

All human behavior has an intention. Intentionality is the kind of relationship that the human mind builds with the external world. Because the relation is in the human mind, intentionality has a complex character. Scientists working with artificial intelligence know that complexity. Therefore, they try to understand the way people think and act. However, people's minds have four apparatus; intelligence, mind, logic, and consciousness. Understanding these concepts makes us closer to seeing the complexity of intention. People realize, analyze, and express some things from the external world and congenialize them with their past and future. These shapings produce and reshape people's intentions and, thus, behaviors.

Bratman (1990) first concerns future-directed intentions. To intend something means the systematic relation between people's perception and behavior. Thus, people's beliefs, desires, reasoning, aims, goals, purposes, values, and acts are strictly related to intentions. Considering these concepts, it will be apparent that intention entirely encircles people's lives. The attitudes also develop as part of intentions, so intentions are pro-attitudes. Thus, they are the motives for actions. Therefore, when people tend to act on some things, the state of the human mind is intentionality, and an intentional action elaborates the intention, in other words, how to realize the intention. Therefore, intention includes both the human mind and the external world. All intentions are about to meanings that people have. That is why language is an important medium to realize intentions. It shows that the social background embedded and shaped people's thoughts, feelings, and acts are also consequential. Social background is the context in which people understand and act in a way from the simplest daily activities to more complex situations.

As their common ground social background affects and directs intentions. More comprehensive intentions need strategic plans.

Like beliefs, thoughts, desires, aims, and purposes, plans based on practical reasoning are also substantial. Intentions are composed according to specific plans. These plans help people coordinate both for themselves and with each other. Plans are related to other plans, generally big ones. Each activity in human life is related to another one. When a person decides to meet with someone, s/he needs to consider the rest of the week. That plan should not interrupt his/her other plans. That is why intentions are a matter of planning, and plans are related to all people communicated with and to other plans. In other words, as in mental situations, plans need comprehensive deliberation. Coordinating intentions in harmony with others and personal programs are easy to understand. Nevertheless, their complexity will be understood better if the social situations are considered well.

To understand this complexity, we can think about political communication. The main concepts in political communication are power, authority, governing, and legitimacy. It is the purposes, in other words, intentions, making different political communication from communication. Political actors want to affect the voters around their intentions. Because the policy is a challenging and competitive area, the concept of intentionality becomes more intricate. Political decisions and actions may differ from what they are or veiled under them. The intentions and choices may also have significant challenges and seem confusing and unclear about political actors' intentions. There is always a complicated structure, like political intentions, from war times to ordinary activities.

All other disciplines separated from social sciences could be examined from the perspective of intentions. This study is just a little step toward entering the wide world of intentions and appealing to other scientists' attention to this field.

LÜKS MARKALI ÜRÜNLERİN SATIN ALINMASINDA SHOWROOMING VE WEBROOMING YÖNELİMİNİN İNCELENMESİ: Y VE Z KUŞAĞI ÖRNEKLEMİ

Açelya TELLİ DANIŞMAZ**

Öz

Kuşaklar arası farklılıklar, bireylerin hem çalışma hayatında hem de günlük hayatında farklı yönde karar almalarına neden olabilmektedir. Öyle ki bir bireyin lüks bir mal veya hizmeti satın alırken, onu işlevselliğine göre mi yoksa statü kazandırmasına göre mi satın aldığı belirlemek için ait olduğu kuşağın özelliklerine bakmak yararlı olacaktır. Bunun yanı sıra yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte Y ve Z kuşağının teknolojiye ve online platformlara olan bağımlılık düzeylerinin farklılaşması, “Çok kanallı satın alma davranışlarından showrooming ve webrooming bu iki kuşak arasında farklılaştırabilir mi?” sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı, Y ve Z kuşağının lüks marka ürünlerini satın alma sürecinde showrooming ve webrooming yönelimlerinin farklılaşp farklılaşmadığının incelenmesidir. Buna ek olarak Y kuşağı ve Z kuşağı katılımcıların demografik özelliklerine (yaş, cinsiyet, aylık gelir, medeni durum, meslek) göre showrooming ve webrooming yönelimlerinin farklılaşp farklılaşmadığı da araştırmanın diğer hipotezlerini oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Türkiye’de yaşayan 251 Y ve Z kuşağı bireyin showrooming ve webrooming tercihleri analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda; Y ve Z kuşaklarının lüks marka ürünlerini satın alma sürecinde showrooming ve webrooming yönelimlerinin farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Demografik özelliklere göre showrooming ve webrooming yönelimleri analiz edildiğinde ise sadece eğitim durumlarına göre Y ve Z kuşağı webrooming davranışlarının gruplar arası farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çok Kanallı Pazarlama Stratejileri, Showrooming, Webrooming, Lüks Tüketim, Y Kuşağı, Z Kuşağı

INVESTIGATION OF SHOWROOMING AND WEBROOMING ORIENTATION IN PURCHASING LUXURY BRANDED PRODUCTS: A SAMPLE OF GENERATIONS Y AND Z

** Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Doktora Mezunlu, acelya.telli@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8344-7315>

Not: Bu araştırmanın yapılabilmesi için İstinye Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı’ndan 28.09.2022 tarih ve 2020/10 Toplantı Sayısı ve 03 Karar No ile Etik Kurul izni alınmıştır.

Önerilen Atf: Danışmaz, A. T. (2022). Lüks Markalı Ürünlerin Satın Alınmasında Showrooming ve Webrooming Yöneliminin İncelenmesi: Y ve Z Kuşağı Örnekleme, Akademik Hassasiyetler, 9(20), 517-542.

Abstract

Differences between generations can lead individuals to make different decisions both in their work life and daily life. In fact, when an individual buys a luxury good or service, it will be useful to examine the characteristics of the generation he belongs to in order to determine whether he buys it for its functionality or status. In addition, with the technological developments, the differentiation levels of the Generation Y and Z's dependence on technology and online platforms raises the question "Can showrooming and webrooming, which are multi-channel purchasing behaviors, differentiate between these two generations?". In this context, the main purpose of this study was to examine whether the showrooming and webrooming orientations of the Generation Y and Z differed in the process of purchasing luxury brand products. In addition, the study sought answers to whether the showrooming and webrooming orientations differed by the demographic characteristics of the Generation Y and Z (age, gender, monthly income, marital status, occupation). For this purpose, showrooming and webrooming preferences of 251 individuals belonging to Generation Y and Z and living in Turkey were analyzed. The findings of the study indicated that the showrooming and webrooming orientations of Generation Y and Z did not differ in the purchasing process of luxury brand products. When the showrooming and webrooming orientations were analyzed according to demographic characteristics, it was found that the webrooming behaviors of the Generation Y and Z differed between the groups only by their educational status.

Keywords: *Omni-Channel Marketing Strategies, Showrooming, Webrooming, Luxury Consumption, Generation Y, Generation Z*

Giriş

Lüks markalı ürünler tüketicilerin çeşitli sebeplerle duygusal ve fiziksel gereksinimlerini karşılamak için satışa sunulan ürünlerdir. Öyle ki, ister fiziki ortamda bir mağazadan isterse online alışveriş platformlarından olsun her kuşaktan tüketicinin lüks ürünlere yönelik satın alma eğilimi olabilir. Başkalarını etkileme isteğiyle bireylerin yüksek meblağları ödemeyi kabul ettiği ürünler lüks ürün olarak adlandırılmaktadır (Dubois ve Duquesne, 1993: 43). Tüketiciler için lüks ürünler işlevselliklerinden veya ekonomik değerlerinden ziyade psikolojik amaçla (hedonik ve/veya sembolik değerleri nedeniyle) satın alınan yüksek meblağlı markalı ürünlerdir (Nueno ve Quelch, 1998: 62). Lüks ürünlerin üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar; fiyat özelliği, kalite özelliği ve ender olmasıdır (Mortelsman, 2005: 497). Bunun yanı sıra lüks ürünleri satın almayı tercih edenler için bu ürünlerin en önemli özelliği, içinde buldukları sosyal statüye bu ürünleri sergilemek ve kendinden daha alt sınıftaki bireylere karşı üstünlüğünü ortaya koymak ve bunu hissetmektir (Dubois ve Duquesne, 1993: 36). Hedonizm ile lüks tüketim ilişkisine bakıldığında da hedonizm seviyesi yüksek olan kişilerin bir ürünü satın alırken fonksiyonel faydasından ziyade sembolik faydasına göre değerlendirdiği tespit edilmiştir (Wang, Sun ve Song 2010). Bu doğrultuda hedonik tüketiciler lüks ürünleri sosyal statü kazanma isteğinin yanı sıra benlik kavramları için de tercih etmektedirler (Kapferer, 1997). Kültürlerin

birbirleriyle karşılaştırmalı olarak incelendiği araştırmaların çoğunda hedonizm ile lüks tüketim arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Barnier vd., 2006; Jin ve Kang, 2011).

Y ve Z kuşaklarının birbirlerinden farklı dönem özellikleri nedeniyle kuşaklararası tüketim farklılıkları da olması muhtemeldir. Y kuşağı; 1980-1999 yılları arası dünyaya gelmiş olan kişilerden oluşmaktadır. Bu kuşağın döneminde meydana gelen çeşitli siyasi olaylar toplumun genelinde bir korku ve suskunluk meydana getirmiştir. Bu süreçte bireylerde bireycilik anlayışı hâkim olmuş ve bireylerin kendilerini daha iyi ifade edebilmeleri için çeşitli argümanların kullanılması ihtiyacı meydana gelmiştir. Y kuşağının belirgin tüketim özelliklerinden birisi de bireylerin kendileriyle özdeşleşen ürünlere sahip olma isteğidir (Şalap, 2016: 39). Buna ek olarak kendilerinden sonra gelen Z kuşağı kadar olmasa da teknolojiye olan bağımlılıkları iş ve özel hayatlarını biçimlendirmektedir ve bu nedenle de X kuşağından teknoloji anlamında bir adım öndedirler (Mengi, 2016). Özetle Y kuşağındaki bireyler; özgürlüğüne düşkün, teknoloji kullanımına yatkın, eğitim düzeyi yüksek ve eş zamanlı olarak birden çok işi yapabilen bir dönemin bireyleridir (Gürbüz, 2015: 39). Buna karşın Z kuşağı bireyleri, 2000 ve sonrası yıllarda doğmuş olan, teknolojinin büyük bir hızla ilerlediği, bilgiye erişimin her geçen gün daha da kolaylaştığı, sosyal medya ve akıllı telefonların yoğun bir şekilde hayatımızda olduğu bir dönemin bireyleridir (Levickaite, 2010: 173; Taş Demirdöğmez ve Küçükoğlu, 2017: 1037). Tüm bu bilgilere ek olarak ülkemizdeki Y ve Z kuşağının toplam nüfus içerisindeki oranına bakıldığında 2021 yılı itibarıyla nüfusumuzun yaklaşık %30'unu Y kuşağı, %34,5'ini ise Z kuşağı oluşturmaktadır (TÜİK, 2021).

Tüketim toplumunun şekillenmesinde önemli bir yer tutan Y kuşağı bireyleri, teknolojiyle birlikte internetteki gelişmelerin de etkisiyle alışverişe düşkün olan ve tüketim kavramını ihtiyaçtan öte bir eğlence olarak gören ve kendine özel hizmet almaktan mutluluk duyan bir nesil olarak özetlenebilir (Yazıcı, 2018: 99-100). Tüketim çağına henüz yeni erişmiş olan ancak büyük bir çoğunluğu ailesinin kendisine ayırdığı gelirle ihtiyaçlarını karşılayan Z kuşağı bireyleri ise kendileri alışveriş yapamamalarına karşın aile bireylerinin alışveriş tercihlerini oldukça etkilemektedir (Kapil ve Roy, 2014: 10-14). Satın alma davranışı bakımından ekonomik bağlamda bilinçli tercihler yaptığı bilinen Z kuşağı, diğer kuşaklara nazaran satın almayı düşündüğü ürünü araştıran, test eden ve en uygun fiyatı tercih eden kuşak olarak da ifade edilmektedir. İnternetin hayatlarının tam ortasında olması nedeniyle Z kuşağı satın alacağı ürün hakkında yeterince bilgi sahibi olmak istemektedir. Z kuşağının satın alacağı ürünü tercih etmesinde bir diğer önemli husus ise teknolojinin kendisine sağladığı avantajlardan biri olan kolaylıktır. Z kuşağı ürüne en kolay ulaşacağı ve kullanımı en kolay olan ürünü satın almayı tercih etmektedir. Bir diğer husus ise Z kuşağı çevreye duyarlı bir nesil olduğu için daha çok bu tür ürünleri satın almayı tercih etmektedir (Khan, 2006).

Küresel anlamda yaşanan teknolojik gelişmelerin etkisiyle pazarlama alanında da birçok gelişme yaşanmış ve tüketicilerin eş zamanlı olarak birçok kanalı eşzamanlı olarak deneyimleyebildiği çok kanallı pazarlama (omnichannel marketing) (Gensler vd., 2015: 175) kavramı ortaya çıkmıştır. Müşteri odaklı olan çok kanallı pazarlama anlayışının temel prensibi müşteriye kusursuz bir deneyim sunmak ve müşteri memnuniyetini artırmaktır (Juaneda-Ayens vd., 2016: 8). Buna örnek olarak; Zara'nın internet sitesinden verilen bir siparişin mağazadan teslim alınması verilebilir.

Çok kanallı pazarlama stratejilerinin müşteri deneyimine sunulması birbirinin zıttı iki temel müşteri davranışını ortaya çıkarmıştır. Bunlar; showrooming ve webrooming olarak isimlendirilmektedir. Showrooming, tüketicilerin fiziksel olarak mağazada deneyimledikleri bir ürünü online olarak satın almasını ifade ederken (Ünsalan, 2018: 29), webrooming ise online olarak araştırılan bir ürünün fiziksel olarak mağazadan satın alınmasını tanımlamaktadır (Flavian vd., 2016). Showrooming ve webrooming davranışlarının kuramsal altyapısını Planlı Davranış Teorisi'ne ve Teknoloji Kabul Modeline dayandırmak yerinde olacaktır. Bazı kaynaklarda Belirsizlik Azaltma Teorisi ile de bu iki kavram ilişkilendirilmiştir.

Son dönemde özellikle psikoloji, sosyal psikoloji alanlarındaki araştırmaların kuramsal çerçevesini şekillendirmek için kullanılan Planlı Davranış Teorisi, davranışa yönelik amaçları ölçümleyebilmeyi ve bu davranışın meydana gelme olasılığını tespit edebilmeyi açıklaması nedeniyle showrooming ve webrooming ile kuramsal bağlamda ilişkilendirilmektedir (Erten, 2002: 217). Öyle ki Planlı Davranış Teorisi, tüketicilerin satın almaya yönelik davranışlarına etki eden faktörlerin birbiriyle olan ilişkilerini tespit etmeye olanak sunmaktadır. Temelini oluşturan Gerekçeli Eylem Teorisi'nden farkı, tüketicinin algıladığı davranışsal kontrolden (kişinin kendisine yönelik algıladığı yetenek ve yeterlilik ile sahip olduğu kaynaklarından) etkilendiği varsayımdır (Mathieson, 1991: 175). Teoriye göre bir davranışın ortaya çıkma ihtimaline etki eden faktörler üç ana başlık altında toplanmıştır. Bunlar; davranışa yönelik kişisel tutum, sübjektif (öznel) norm ve davranışsal kontrol faktörleridir (Karademir, 2013: 6). Davranışsal kontrol faktörleri içsel (duygular ve baskılar) ile dışsal (fırsatlar ve başkalarına olan bağımlılık) şeklinde ikiye ayrılabilir (Ajzen, 2005: 31). Teoriye göre bireyin bilgi birikimi, sahip olduğu kaynaklar ve algıladığı yetenek ve yeterliliğin artması, bireyin algıladığı davranış kontrolü ve davranışı sergileme olasılığını da artırmaktadır (Saygılı, 2019: 81). Teorinin showrooming kavramı ile olan ilişkisi, tüketicilerin çevrimdışı kanallardan çevrimiçi kanallara yönelik satın alma davranışı sergilemesiyle ilgili çeşitli avantajlar sunmasıdır (Arora ve Sahney, 2018: 2). Webrooming ile ilişkisi ise, webrooming davranışının webrooming niyetinden etkilendiğine yönelik varsayımdır (Gökçe, 2021: 7).

Planlı Davranış Teorisinin temelini oluşturan Gerekçeli Eylem Teorisi aynı zamanda Teknoloji Kabul Modeli'nin de zeminini oluşturmaktadır. Öyle ki bu model, tüketicilerin teknolojiyi kullanmalarına yönelik niyet ve

tutumlarının davranışa yönleneceğini varsaymaktadır (Masrom, 2007: 3). Teoride altı adet temel dışsal değişken mevcuttur: algılanan fayda, algılanan kullanma kolaylığı, davranışsal niyet, tutum ve davranıştır (Davis, 1990: 320). Teorinin showrooming ve webrooming ile ilişkisine bakıldığında, teknolojinin fiziki mağazadan satın almayı tercih eden bir birey için ürün hakkında detaylı bilgi sunması, online alışveriş yapmayı tercih edenler için ürün çeşitliliği, kolay ve hızlı sipariş imkânı sunması örnek verilebilir.

Bu çalışmada lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde Y kuşağı ve Z kuşağı tüketicilerinin showrooming ve webrooming davranışları incelenmiştir. İlk olarak lüks tüketim, showrooming ve webrooming ile Y ve Z kuşaklarının satın alma davranışları ile ilgili literatürde daha önce yapılmış olan çalışmalardan elde edilen bulgular tartışılmış, ardından Y ve Z kuşağı tüketicilerinin lüks markalı ürünleri satın alırken showrooming ve webrooming davranışlarının ne yönde olduğuna yönelik bir araştırma gerçekleştirilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Showrooming davranışının temelinde tüketicinin ürün hakkında bilgi edinme amacıyla fiziksel olarak mağazayı tercih etmesi yatmaktadır. Ancak satın almayı online olarak yapması nedeniyle mağazadaki görevlilerin iyi niyetini suiistimal ettiği (ve mağaza istismarı yaşattığı) ve pek çok işletmenin de bu duruma maruz kaldığı ifade edilmektedir (Daunt ve Harris, 2017: 172). Tüketicilerin bu davranışı sergilemelerinin bir başka sebebi de online satın alırken ürünün fiyatının daha düşük olacağı ve kalitesinin daha yüksek olacağı algısıdır (Gensler vd., 2017; Zimmerman, 2012). Webrooming ise bir ürünün online alışveriş sitelerindeki fiyatlarını ve ürün hakkındaki detayları inceleme sürecidir ve aslında çevrimiçi showrooming gibi düşünülebilir (Balasubramanian vd., 2005: 13). Çok kanallı pazarlama stratejilerinin; tüketicilerin bilgi edinme, kolaylık sağlama, istek ve ihtiyaçlarını karşılama, satın alma karar süreçleri anlamında teknolojiyi daha etkin kullanmaya başlamasıyla günden güne daha da yaygın kullanılmaya başladığı görülmektedir. Öyle ki kanal sayısında yaşanan artış ve çeşitlilik, beraberinde showrooming davranışının tüketiciler tarafından sıklıkla tercih edilmesine neden olmaktadır (Astari vd., 2017: 188). Olumsuz yanları olsa da showrooming ve webrooming davranışları tüketicilerinin istek ve ihtiyaçlarının analiz edilmesinde ve pazarlama stratejilerinin o yönde geliştirilmesine olanak sunmaktadır (Lemon ve Verhoef, 2016). Benzer şekilde tüketicilerin showrooming ve webrooming davranışı sergiledikten sonra çoklu kanal alışveriş deneyimleri ile ilgili tutumlarının olumlu yönde olduğu ve bir sonraki satın almada da çoklu kanal alışverişine yönelik satın alma niyeti içerisinde olduğu tespit edilmiştir (Hong ve Shin, 2018; Kaçer, 2020).

Literatürde showrooming ve webrooming ile ilgili yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Örneğin bir çalışmada sosyal etkileşim faktörünün AVM'lerde alışveriş yaparak sosyal etkileşime girme açısından tüketicilerin

hem showrooming hem de webrooming eğilimini etkilediği tespit edilmiştir (Kaçer, 2020). Buna karşın çoklu kanallar arası geçiş yapma kolaylığının hem showrooming hem de webrooming eğilimini etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır (Kang, 2018; Schröder ve Zaharia, 2018; Kim vd., 2019; Kaçer, 2020). Yapılan araştırmalardan bazılarında; webrooming davranışı sergileyenlerin showrooming davranışı sergileyen tüketicilere göre kendileriyle daha çok özdeşleştirdikleri ürünleri satın aldıklarını hissettikleri tespit edilmiştir. Buna karşın showrooming davranışı sergileyen tüketicilerin webrooming davranışı sergileyenlere göre daha ucuza ürün aldıklarını ve daha kısa zamanda işlem yaptıklarını, bu sayede daha akıllı bir alışveriş yaptıklarını hissettikleri ifade edilmiştir (Gensler vd., 2017; Rapp vd., 2015). Bir başka araştırmada ise tüketicilerin satın almayı düşündükleri ürünleri önce fiziki mağazalarda deneyimledikleri ve daha sonra diğer sağladığı avantajlar nedeniyle online olarak satın aldığı tespit edilmiştir (Arora vd., 2017: 425). Buna karşın webrooming davranışı sergileyen tüketicilerin ise fiziki mağazaya gitmeden önce online siteler aracılığıyla o ürünü daha önce satın alan müşterilerin yorumlarını okuduğu ve fiyatlarını analiz ettiği tespit edilmiştir (Papathanassis ve Knolle, 2011; Menon vd., 2018: 1000; Karakaş, 2019; Özdemir vd., 2022). Yapılan araştırmaların büyük birçoğunda fiyat hassasiyeti olan ve ürün hakkında belirsizliği azaltma yönelimi olan tüketicilerin showroominge yöneldiği tespit edilmiştir (Burns, 2006; Arora vd., 2017; Lichtenstein vd.,1993; Karakaş, 2019, Özdemir Süzer ve Taşkın, 2022). Buna ek olarak showroomingi tercih etme nedenleri arasında; online alışveriş sitelerinin sunduğu çekiliş ve ücretsiz teslimat gibi imkanlar ve stok sorunu yaşanmaması gibi avantajlar da sıralanmaktadır (Quint vd., 2013; Kaçer, 2020). Tüketicilerin webrooming davranışı sergileme eğilimlerinin en önemli nedenlerinde birisi ise online alışveriş sitelerinin ürüne fiziki olarak dokunma imkânı verememesidir (Childers vd., 2002; Flavian vd., 2016; Reid, vd., 2016; Workman ve Cho, 2013). Buna ek olarak kişisel verilerin güvenliğine önem veren (Semiz, 2021), online satın aldığı ürünün görseldeki ürün ile aynı olmayacağını ve beklentilerini karşılamayacağını düşünen tüketiciler de webrooming davranışı sergileme eğilimindedir (Gensler vd., 2017; Chiu vd., 2011; Chou vd., 2016). Buna karşın dokunma ihtiyacı motivasyonu tüketicilerin showrooming eğilimi göstermesine neden olmaktadır (Kaçer, 2020). Demografik özellikler bakımından webrooming davranışını inceleyen bir araştırma sonucunda, yaş, cinsiyet, gelir düzeyi, internet kullanım süresi ve internette alışveriş tutarı faktörlerinin webrooming davranışını etkilemediği, buna karşın öğrenim durumunun webrooming davranışını artırdığı tespit edilmiştir (Özgül, 2011; Eriksi, 2022). Lisansüstü eğitim durumuna sahip olan tüketicilerin lise, ön lisans ve lisans düzeyinde eğitim durumuna sahip olan tüketicilere nazaran webrooming sergileme eğilimleri yüksektir. Buna karşın bir başka araştırmada ise 36-50 yaş aralığındaki tüketicilerin, 18-35 yaş ve 51 yaş ve üzeri tüketicilerden daha yüksek düzeyde webrooming davranışı sergileme eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde gelir seviyesi 10.000

TL üzeri olan tüketicilerin, 0-3000 TL ve 3001-6000 TL gelir seviyesine sahip olan tüketicilere göre webrooming sergileme eğilimlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra büyükşehirlerde yaşayan tüketicilerin şehir ve ilçelerde yaşayan tüketicilere göre daha fazla webrooming davranışı sergileme eğilimi gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Medeni durumun ise webrooming davranışı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür (Özkan Pir, 2022). Showrooming davranışı demografik özellikler açısından değerlendirildiğinde ise; öğrenim durumu, internette alışveriş tutarı ve internette alışveriş deneyiminin artmasının showrooming eğilimini de artırdığı, buna ek olarak bekar tüketicilerin evlilere nazaran showrooming davranışı sergileme eğiliminin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Erikci, 2022).

Literatürde Y ve Z kuşaklarının lüks markalı ürünleri satın alma davranışlarının incelendiği araştırmalar da mevcuttur. Örneğin; Y kuşağının lüks kavramına bakışının ve alışveriş alışkanlıklarının incelendiği bir araştırmadan elde edilen bulgulara göre; Y kuşağının lüks ürünleri gösteriş amaçlı olarak görmedikleri, sosyal statü ile ilişkilendirmedikleri tespit edilmiştir. Buna ek olarak Y kuşağının büyük bir çoğunluğunun yeni lüks kavramının yeni deneyimler elde etme ve hayattan zevk alma niteliklerini sergilediklerini belirtmiştir. Ayrıca, başkalarının fikirlerinden ziyade kendi kararlarına odaklanan Y kuşağının lüks ürünleri satın alırken de aynı özelliği sergiledikleri görülmüştür. Bunun yanı sıra Y kuşağının lüks mal ve hizmet satın alma kararında en etkili faktörlerin; kalite, ustalık, tasarım olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yazıcı, 2018). Genç yetişkinlerin lüks tüketimi ve tüketici sosyalleşmesinin incelendiği bir araştırmadan elde edilen bulgularda ise, genç yetişkinlerde tüketici sosyalleşmesinin internet aracılığıyla gerçekleştirildiği ve bunun kuşaktan kuşağa farklılaşabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca genç yetişkinlerin daha çok kariyer planlama, iyi bir işe sahip olma ve aile kurma gibi önceliklerinin olduğu vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, popülerite ihtiyacının lüks tüketim üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisi olduğu görülmüştür (Sezgin, 2021). Ayrıca, genç yetişkinlerin sosyal medya kullanımı ve akran iletişimi ile lüks ürün tüketimine yöneldikleri ve bunun materyalizm seviyesinde önemli bir belirleyici olduğunu öne süren çalışmalar da mevcuttur (Wang vd., 2012; Kamal vd., 2013). Öyle ki günümüzde sosyal medya ve elektronik ortamda ağızdan ağıza iletişimin, bilhassa teknoloji ile iç içe olan Z kuşağının yeni markaları ve ürünleri keşfetmelerinde ve bu ürünleri satın almaya yönelik kararlarında büyük bir rol oynamaktadır (Balıkçioğlu ve Volkan, 2016; Çetin vd., 2020). Benzer şekilde bazı araştırmada da genç yetişkinliklerin sosyal medya kullanımı ile lüks ürün tüketimi arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür (Thoumrungrojeda, 2014; Ünlü ve Filan, 2021). Bunun yanı sıra bir başka çalışmada da lüks tüketiciler sekiz başlıklı bir sınıflandırmaya tabi tutulmuş ve bunlardan “teknoloji meraklıları” adı verilen lüks tüketici sınıfının; Y ve Z kuşağını kapsayan ve çoğunlukla öğrencilerin yer aldığı bir grup olduğu, bu kitlenin teknoloji ile içli dışlı olması nedeniyle lüks ürünleri internet üzerinden satın aldıkları ifade edilmiştir.

Ayrıca bu sınıf için dış görünüşle ilgili yapılan harcamaların çok da önemli olmadığı belirtilmiştir (Zeybek, 2013: 39-40). Buna karşın gösterişçi tüketim eğilimleri açısından üniversite öğrencisi gençlerin değerlendirildiği bir başka araştırmadan elde edilen bulgularda, fiyat avantajı olmasa dahi, gençlerin özellikle büyük alışveriş merkezlerindeki mağazalardan bu tür ürünleri satın aldığı ve bu nedenle lüks ürünlerin internet üzerinden satın alınımının daha düşük seviyelerde olduğu tespit edilmiştir Bunun sebebi gençlerin kendilerini orada bir topluluğa ait hissetmeleri (sosyal statü elde ettiklerini hissetmeleri) ile açıklanmıştır (Güner Koçak, 2017; Ritzer, 2000).

2. Y VE Z KUŞAĞININ LÜKS MARKALI ÜRÜNLERİ SATIN ALMA SÜRECİNDE SHOWROOMİNG VE WEBROOMİNG YÖNELİMLERİNİN İNCELENMESİ

Çalışmanın bu bölümünde Y ve Z kuşağında yer alan bireylerin lüks markalı ürünlere yönelik satın alma yönelimlerinde showrooming ve webrooming tercihlerinin incelenmesi amacıyla bir araştırma gerçekleştirilmiştir ve elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın temel amacı, lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde showrooming ve webrooming tercihlerinin Y ve Z kuşakları arasında farklılaşıp farklılaşmadığının incelenmesidir. Buna ek olarak Y ve Z kuşağı bireylerin lüks markalı ürünlere yönelik demografik özellikleri bakımından gruplar arası farklılıkları olup olmadığı da incelenmiştir. Literatürde Y ve Z kuşaklarının lüks markalı ürünlere yönelik tercihlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmemiş olması çalışmanın literatürdeki bu boşluğu dolduracak olması ve pazarlama literatürüne katkı sunması bakımından önemlidir.

2.2. Araştırma Hipotezleri

Araştırmanın amacı doğrultusunda yapılan literatür taraması neticesinde Y ve Z kuşaklarının satın alma sürecinde çoğunlukla birbirlerinden farklı hareket ettiği görülmüştür. Lüks markalı ürünler özelinde bir çalışma yapılmamış olması nedeniyle bu hipotez araştırmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın temel hipotezi aşağıdaki gibidir:

H₁: Lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde Y ve Z kuşaklarının showrooming ve webrooming tercihi anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

Kuşaklararası yönelimlerin yanı sıra bireylerin demografik özelliklerine göre lüks markalı ürünlerde showrooming ve webrooming tercihlerinin değişip değişmediği de araştırılmak istenmiştir. Bu doğrultuda araştırmanın diğer hipotezleri aşağıdaki gibi kurgulanmıştır:

H₂: Lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde Y ve Z kuşağının showrooming ve webrooming tercihi cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H₃: Lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde Y ve Z kuşağının showrooming ve webrooming tercihi medeni duruma göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H₄: Lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde Y ve Z kuşağının showrooming ve webrooming tercihi gelir seviyesine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H₅: Lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde Y ve Z kuşağının showrooming ve webrooming tercihi eğitim durumuna göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

H₆: Lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde Y ve Z kuşağının showrooming ve webrooming tercihi mesleğine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

2.3. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan 28.395.804 birey oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini oluştururken, anket formunda yer alan her bir soru için 10 katılımcı düşünülerek (F. Hair vd., 2014) toplam 240 kişinin minimum katılımcı olması gerektiği hesaplanmıştır. Bu doğrultuda araştırmaya 217 Y kuşağı ve 34 Z kuşağı birey olmak üzere toplam 251 birey gönüllü olarak katılım sağlamış ve yeter sayıya ulaşılmıştır. Katılımcılar kolayda örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır. Buna göre; katılımcıların büyük bir çoğunluğu kadın, Y kuşağı, bekar, aylık gelir seviyesi 10.000 TL ve üzeri olan, diğer meslek gruplarında faaliyet gösteren işletmelerde çalışan, internet ve mağazalardan yılda bir veya birkaç kez alışveriş yapan bireylerden oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler*	Sıklık	Yüzde	
Cinsiyet	Kadın	173	68,9
	Erkek	78	31,1
Doğum Yılı	Y Kuşağı (1980-1999 yılları arası doğan)	217	86,5
	Z Kuşağı (2000 yılı ve sonrası doğan)	34	13,5
Medeni Durum	Bekar	149	59,4
	Evli	102	40,6
Öğrenim Durumu	İlköğretim	5	2
	Lise	40	15,9
	Ön lisans	21	8,4
	Lisans	97	38,6
	Lisansüstü	88	35,1
Aylık Gelir	5.499 TL ve altı	60	23,9
	5.500 TL-6.999 TL arası	22	8,8
	7.000 TL-8.499 TL arası	22	8,8
	8.500 TL-9.999 TL arası	18	7,2
	10.000 TL ve üzeri	129	51,4
Meslek	Öğretmen/Akademisyen	48	19,1
	Banka-Finans-Sigortacılık Çalışanı	14	5,6
	Sağlık çalışanı	16	6,4
	Halkla İlişkiler-Reklam-Pazarlama Çalışanı	17	6,8
	Ticaret/E-ticaret İşletme Sahibi	38	15,1

	Öğrenci	54	21,5
	Diğer	64	25,5
İnternette Alma Sıklığı	Satın Her gün	1	,4
	Haftada bir kez	5	2,0
	Ayda 2-3 kez	24	9,6
	Ayda bir kez	41	16,3
	Yılda bir veya birkaç kez	180	71,7
Mağazadan Alma Sıklığı	Satın Her gün	0	0
	Haftada bir kez	2	,8
	Ayda 2-3 kez	14	5,6
	Ayda bir kez	34	13,5
	Yılda bir veya birkaç kez	201	80,1

2.4. Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi

Araştırmanın veri toplama yöntemi anket yöntemidir. Bu doğrultuda Google Forms üzerinden anket formu oluşturularak online bir şekilde veri toplanmıştır. Anket toplam 24 sorudan oluşmaktadır. Anket formunun oluşturulmasında Arora ve Sahney (2018)'in Webrooming ölçeğine ait 3 soru ve Burns vd. (2018)'nin Showrooming ölçeğine ait 5 soru Türkçe 'ye çevrilerek lüks markalı ürünlere yönelik olarak katılımcılara yöneltilmiştir. Buna ek olarak katılımcıların yaş, cinsiyet, aylık gelir, öğrenim durumu ve medeni durumuna yönelik demografik sorular sorulmuştur. Ayrıca katılımcıların mağazadan ve internette lüks markalı ürün alışverişi yapma sıklıkları da ayrı ayrı soru olarak yöneltilmiştir. Anketin son bölümünde ise katılımcıların hangi ürün grubunu hangi kanal üzerinden satın almayı tercih ettiğini tespit edebilmek adına kişisel bakım ve kozmetik, aksesuar, hazır giyim, ayakkabı ve teknolojik ürün kategorileri bazında kanal tercihleri sorulmuştur.

İnternette veya mağazadan satın alma sıklıklarının yanı sıra araştırmaya katılan Y ve Z kuşağı bireylerin mağazadan veya internette lüks markalı ürünleri satın alma sıklıkları incelendiğinde ise; her iki kuşak için hem mağazadan hem internette lüks markalı ürünleri satın alma sıklığının yılda bir veya birkaç kez olduğu görülmüştür. Buna ek olarak her iki kuşağın mağazadan lüks markalı ürün satın alma sıklığının internete göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. Katılımcıların Mağazadan/İnternette Lüks Markalı Ürün Satın Alma Sıklıkları

Kuşaklar	Mağazadan satın alma sıklığı				
	Her gün	Haftada bir kez	Ayda 2-3 kez	Ayda bir kez	Yılda bir veya birkaç kez
Y	0	2	10	29	176
Z	0	0	4	5	25
	İnternette satın alma sıklığı				
	Her gün	Haftada bir kez	Ayda 2-3 kez	Ayda bir kez	Yılda bir veya birkaç kez
Y	0	5	21	32	159
Z	1	0	3	9	21

Araştırmaya katılan Y ve Z kuşağı bireylerin ürün kategorisine göre kanal tercihleri incelendiğinde ise, tüm ürün kategorileri için katılımcıların "Online olarak görürsem online, mağazada görürsem mağazadan satın alırım." Seçeneğini tercih ettiği ve herhangi bir kanal tercihinde

bulunmadıkları görülmüştür. Bunun yanı sıra ikinci en yüksek tercihlere bakıldığında ise kişisel bakım ve kozmetikte, aksesuarda, ayakkabıda ve teknolojik ürünlerde online olarak görseller bile mağazadan satın almayı tercih ettikleri, buna karşın hazır giyim ürünlerinde mağazada görseller bile online olarak satın almayı tercih ettikleri tespit edilmiştir (Tablo 3). Bunun sebebi, son yıllarda online alışveriş sitelerinin özellikle lüks markalı hazır giyim ürünlerinde mağazalara kıyasla çok daha avantajlı fiyatlarla ürün satışı sunması olabilir.

Tablo 3. Katılımcıların Ürün Kategorisine Göre Kanal Tercihi

Ürün Kategorileri	Mağazada görsem bile online satın alırım.		Online olarak görürsem online, mağazada görürsem mağazadan satın alırım.		Online olarak görsem bile mağazadan satın alırım.	
	Sıklık	Yüzde	Sıklık	Yüzde	Sıklık	Yüzde
Kişisel Bakım ve Kozmetik	43	17,1	161	64,1	47	18,7
Aksesuar	35	13,9	143	57,0	73	29,1
Hazır Giyim	50	19,9	165	65,7	36	14,3
Ayakkabı	35	13,9	137	54,6	79	31,5
Teknolojik Ürünler	43	17,1	91	36,3	117	46,6

Hipotezleri test etmeye başlamadan önce analize tabi tutulacak olan verilerin normal dağılıp dağılmadığına ve ölçeklerin güvenilirlik düzeylerine bakılmıştır. Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri sonucunda $p=,000$ olsa da çarpıklık ve basıklık değerlerine bakıldığında bu değerlerin $-1,5 < x < 1,5$ arasında olması nedeniyle verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Ölçeklerin güvenilirlik düzeylerini tespit etmek amacıyla yapılan analiz neticesinde ise, Showrooming ölçeği için Cronbach Alfa değerinin ,834 (Ort = 3,72, Std. Sapma = 1,07) Webrooming ölçeği için ise Cronbach Alfa değerinin ,921 (Ort = 4,13, Std. Sapma = 1,11) olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda hem Showrooming hem Webrooming ölçeklerinin Cronbach Alfa değerinin ,70'in üzerinde olduğu ve ölçeklerin güvenilir (Kılıç, 2016) olduğu görülmektedir.

Showrooming ve Webrooming ölçeklerinin faktör sayısı, yükleri ve toplam varyansı açıklama oranlarının incelenmesi amacıyla doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Bu doğrultuda, Showrooming ölçeği için yapılan KMO ve Bartlett's test of sphericity sonucunun ,785 olduğu ve testin anlamlı olduğu görülmüştür. Webrooming ölçeği için yapılan KMO ve Bartlett's test of sphericity sonucunun ise ,752 olduğu ve testin anlamlı olduğu görülmüştür. Showrooming ölçeği için yapılan doğrulayıcı faktör analizi neticesinde; toplam varyansın %60,324'ünün açıklandığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak ölçek 5 maddeden oluşmakta ve tek bir faktöre yüklenmekte olup her bir maddenin faktör yükü ,750'nin üzerindedir. Webrooming ölçeği için yapılan doğrulayıcı faktör analizi neticesinde ise; toplam varyansın %86,35'inin açıklandığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak ölçek 3 maddeden oluşmakta ve

tek bir faktöre yüklenmekte olup her bir maddenin faktör yükü ,910'un üzerindedir.

2.5. Etik Konular

Bu araştırmanın yapılabilmesi için İstinye Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 28.09.2022 tarih ve 2020/10 Toplantı Sayısı ve 03 Karar No ile Etik Kurul izni alınmıştır.

2.6. Araştırmanın Hipotezlerinin Test Edilmesi

Araştırmanın temel hipotezi olan H_1 hipotezinin test edilmesi için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanmıştır. Grup istatistiklerine bakıldığında Z kuşağının showroaming ve webroaming davranışları ortalamasını Y kuşağından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Tablo 4). Levene Test istatistiği sonuçlarına bakıldığında hem showroaming hem de webroaming yönelimleri için ($p>0.05$) varyansların eşit olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. Y ve Z Kuşağının Showroaming ve Webroaming Yönelimlerine İlişkin Grup İstatistikleri

	Kuşak	Kişi	Ortalama	Std. Sapma	Std. Sapma Ort.
SR*	Y Kuşağı	217	3,7041	1,07118	,07272
	Z Kuşağı	34	3,8706	1,11614	,19142
WR*	Y Kuşağı	217	4,1321	1,11663	,07580
	Z Kuşağı	34	4,1863	1,14059	,19561

*SR = Showroaming, WR= Webroaming

Tablo 5'te varyansların eşit olduğu durumdaki sig. (2-tailed) değerlerine bakıldığında; her ikisi için de $p>,05$ olduğu (ortalamaların eşit olduğu) ve bu nedenle de grupların ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 5. Bağımsız Örneklem T Testi

		Levene Testi		T Testi				
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı
SR	Varyanslar eşit ise	,296	,587	-,838	249	,403	-,16644	,19869
	Varyanslar eşit değil ise			-,813	43,075	,421	-,16644	,20476
WR	Varyanslar eşit ise	,200	,655	-,262	249	,793	,05417	,20655
	Varyanslar eşit değil ise			-,258	43,505	,797	,05417	,20978

*SR = Showroaming, WR= Webroaming

H_2 hipotezinin test edilmesi için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanmıştır. Grup istatistiklerine bakıldığında, kadınların showroaming davranışı ortalamasının erkeklerden daha yüksek olduğu, buna karşın erkeklerin webroaming davranışı ortalamasının ise kadınlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Tablo 6). Levene Test istatistiği sonuçlarına

bakıldığında hem showrooming hem de webrooming yönelimleri için ($p>0.05$) varyansların eşit olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6. Katılımcıların Cinsiyetine Göre Showrooming ve Webrooming Yönelimlerine İlişkin Grup İstatistikleri

	Cinsiyet	Kişi	Ortalama	Std. Sapma	Std. Sapma Ort.
SR	Kadın	173	3,7572	1,07022	,08137
	Erkek	78	3,6590	1,09455	,12393
WR	Kadın	173	4,1175	1,13367	,08619
	Erkek	78	4,1880	1,08723	,12310

*SR = Showrooming, WR= Webrooming

Tablo 7’de varyansların eşit olduğu durumdaki sig. 2-tailed değerlerine bakıldığında ise; her ikisi için de $p>,05$ olduğu (ortalamaların eşit olduğu) ve bu nedenle de grupların ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda H_2 hipotezi reddedilmiştir. Elde edilen bu sonuç, literatürde yer alan bazı araştırma sonuçları ile de örtüşmektedir (Altun ve Karataş, 2021; Gençalp, 2013; Öztürk ve Onurlubaş, 2019).

Tablo 7. Bağımsız Örneklem T Testi

		Levene Testi		T Testi				
		F	Sig.	t	df	Sig.	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı
SR	Varyanslar eşit ise	,287	,593	,668	249	,505	,09825	,14700
	Varyanslar eşit değilse			,663	145,579	,509	,09825	,14826
WR	Varyanslar eşit ise	,618	,433	-,462	249	,645	-	,15268
	Varyanslar eşit değil ise			-,469	154,386	,640	-	,15028

*SR = Showrooming, WR= Webrooming

H_3 hipotezinin test edilmesi için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanmıştır. Grup istatistiklerine bakıldığında, evli bireylerin showrooming davranışı ortalamasının bekarlardan daha yüksek olduğu, buna karşın bekar bireylerin webrooming davranışı ortalamasının ise evlilerden daha yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 8). Levene Test istatistiği sonuçlarına bakıldığında hem showrooming hem de webrooming yönelimleri için ($p>0.05$) varyansların eşit olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8. Katılımcıların Medeni Durumuna Göre Showrooming ve Webrooming Yönelimlerine İlişkin Grup İstatistikleri

	Medeni Durum	Kişi	Ortalama	Std. Sapma	Std. Sapma Ort.
SR	Bekar	149	3,7007	1,04329	,08547
	Evli	102	3,7647	1,12766	,11165
WR	Bekar	149	4,1834	1,07904	,08840
	Evli	102	4,0752	1,17445	,11629

*SR = Showrooming, WR= Webrooming

Tablo 9’da varyansların eşit olduğu durumdaki sig. 2-tailed değerlerine bakıldığında; her ikisi için de $p>,05$ olduğu (ortalamaların eşit olduğu) ve bu nedenle de grupların ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda H_3 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 9. Bağımsız Örneklem T Testi

		Levene Testi		T Testi				
		F	Sig.	t	df	Sig. 2-tailed	Ort. Farkı	Std. Hata Farkı
SR	Varyanslar eşit ise	,257	,613	- ,462	249	,644	- ,06403	,13858
	Varyanslar eşit değil ise			- ,455	205,816	,649	- ,06403	,14061
WR	Varyanslar eşit ise	,969	,326	,753	249	,452	,10828	,14377
	Varyanslar eşit değil ise			,741	204,786	,459	,10828	,14607

H_4 hipotezinin test edilmesi için Tek Yönlü ANOVA Analizi uygulanmıştır. Grup ortalamaları karşılaştırıldığında, 5.499 TL ve altı (asgari ücretin altında) aylık gelire sahip katılımcıların showrooming ve webrooming ortalamalarının (=1,43) diğer gruplardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların aylık gelirlerine göre showrooming ve webrooming yönelimleri için ($p>,05$) varyansların homojen ve birbirine eşit olduğu tespit edilmiştir (Tablo 10).

Tablo 10. Varyansların Homojenliği Testi

	Levene İstatistiği	df1	df2	Sig.
Showrooming	,929	4	246	,448
Webrooming	2,387	4	246	,052

ANOVA tablosuna bakıldığında ise gruplar arası anlamlı bir farklılık olmadığı, bir başka deyişle gelir düzeylerine göre showrooming ve webrooming tercihlerinin farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 11). Bu doğrultuda H_4 hipotezi reddedilmiştir. Elde edilen bu sonuç, literatürde yer alan bazı araştırma sonuçları ile de örtüşmektedir (Gümüş, 2019).

Tablo 11. Tek Yönlü ANOVA Analizi

		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig
SR	Gruplar arasında	8,774	4	2,194	1,920	,108
	Gruplar içinde	280,997	246	1,142		
WR	Gruplar arasında	9,117	4	2,279	1,849	,120
	Gruplar içinde	303,225	246	1,233		

*SR = Showrooming, WR= Webrooming

H_5 hipotezinin test edilmesi için Tek Yönlü ANOVA Analizi uygulanmıştır. Grup ortalamaları karşılaştırıldığında, ilköğretim ve lise mezunu katılımcıların showrooming ve webrooming ortalamalarının (=1,40)

diğer gruplardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların eğitim durumlarına göre showrooming yönelimleri için ($p>,05$) varyansların homojen ve birbirine eşit olduğu tespit edilirken, webrooming yönelimleri için ($p<,05$) varyansların homojen dağılmadığı ve birbirinden farklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 12). Bir başka deyişle katılımcıların eğitim durumlarına göre webrooming yönelimlerinde gruplar arası anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilirken showrooming yönelimlerinde anlamlı bir farklılık bulunamamıştır (Tablo 13). Bu doğrultuda ilk olarak webrooming için Robust Testi gerçekleştirilmiş ve Welch ve Brown-Forsythe değerlerine bakılmıştır (Tablo 14). Her iki istatistik için de $p<,05$ olarak bulunmuştur. Bu aşamadan sonra post-hoc analizine geçilmiştir.

Tablo 12. Varyansların Homojenliği Testi

	Levene İstatistiği	df1	df2	Sig.
Showrooming	,515	4	246	,725
Webrooming	3,156	4	246	,015

Tablo 13. Tek Yönlü ANOVA Analizi

		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig
SR	Gruplar arasında	4,719	4	1,180	1,018	,399
	Gruplar içinde	285,052	246	1,159		
WR	Gruplar arasında	14,615	4	3,654	3,019	,019
	Gruplar içinde	297,726	246	1,210		

*SR = Showrooming, WR= Webrooming

Tablo 14. Robust Testi

	İstatistik	df1	df2	Sig.
Welch	3,894	4	26,224	,013
Brown-Forsythe	3,298	4	74,026	,015

Tablo 15. Post-Hoc Analizi

(I) Öğrenim durumu	(J) Öğrenim durumu	Ort. Farkı (I-J)	Std. Hata	Sig.
İlköğretim	Lise	-1,55000	,46042	,075
	Ön lisans	-1,78095*	,45929	,043
	Lisans	-1,46529	,43069	,096
	Lisans üstü	-1,64621	,42608	,067
Lise	İlköğretim	1,55000	,46042	,075
	Ön lisans	-,23095	,28409	,926
	Lisans	,08471	,23507	,996
	Lisans üstü	-,09621	,22652	,993
Ön lisans	İlköğretim	1,78095*	,45929	,043
	Lise	,23095	,28409	,926
	Lisans	,31566	,23284	,659
	Lisans üstü	,13474	,22421	,974
Lisans	İlköğretim	1,46529	,43069	,096
	Lise	-,08471	,23507	,996
	Ön lisans	-,31566	,23284	,659
	Lisans üstü	-,18092	,15753	,780
Lisans üstü	İlköğretim	1,64621	,42608	,067
	Lise	,09621	,22652	,993
	Ön lisans	-,13474	,22421	,974
	Lisans	,18092	,15753	,780

Webrooming için yapılan post-hoc analizi sonucuna göre; ilköğretim mezunu olan Y ve Z kuşağı bireyler ile ön lisans mezunu olan Y ve Z kuşağı bireyler arasında webrooming davranışı %0,05 güven seviyesinde anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır (Tablo 15). Bu doğrultuda H5 hipotezi kısmen kabul edilmiştir. Elde edilen bu sonuç, literatürde yer alan bazı araştırma sonuçları ile de örtüşmektedir (Genç, 2019; Gümüş, 2019; Gürün ve Tümer, 2021; Kitiroğlu ve Yıldız, 2022; Özkan Pir, 2022; Öztürk ve Onurlubaş, 2019).

H₆ hipotezinin test edilmesi için Tek Yönlü ANOVA Analizi uygulanmıştır. Grup ortalamaları karşılaştırıldığında, öğrenci olan katılımcıların showrooming ve webrooming ortalamalarının (=1,51) diğer gruplardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların mesleklerine göre showrooming ve webrooming yönelimleri için (p>,05) varyansların homojen ve birbirine eşit olduğu tespit edilmiştir (Tablo 16).

Tablo 16. Varyansların Homojenliği Testi

	Levene İstatistiği	df1	df2	Sig.
Showrooming	1,671	7	243	,117
Webrooming	,907	7	243	,502

ANOVA tablosuna bakıldığında ise gruplar arası anlamlı bir farklılık olmadığı, bir başka deyişle katılımcıların showrooming ve webrooming tercihlerinin mesleğe göre farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 17). Bu doğrultuda H₆ hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 17. Tek Yönlü ANOVA Analizi

		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig
SR	Gruplar arasında	8,126	7	1,161	,927	,486
	Gruplar içinde	304,216	243	1,252		
WR	Gruplar arasında	9,122	7	1,303	1,128	,346
	Gruplar içinde	280,649	243	1,155		

*SR = Showrooming, WR= Webrooming

Sonuç

Tüm dünyayı etkisi altına alan global ekonomik resesyonun etkisiyle tüketicilerin lüks markalı ürünlere yönelik satın alma niyetlerinde bir düşüş yaşanması muhtemeldir. Bilhassa aylık gelir seviyesi asgari ücret ve altında olanlar ile öğrenci olanlar için lüks markalı ürün alışverişi ekonomik sıkıntılarının olduğu dönemlerde arka plana atılabilen konulardır. Bu doğrultuda tüketicilerin böyle bir dönemden geçilirken showrooming ve webrooming yönelimlerinde kuşaklar arası farklılıklar oluşmasını beklemek doğru olmayabilir. Zira tüketici ürünü nerede uygun görürse oradan satın alma eğilimine girecek ve herhangi bir kanal tercihinde bulunmayacaktır. Bu doğrultuda araştırmanın temel sorusu olan “Y ve Z kuşakları arasında lüks markalı ürünler için showrooming ve webrooming yönelimleri farklılaşıyor mu?” sorusuna yanıt olarak, söz konusu iki kuşak arasında showrooming ve webrooming yönelimlerinin farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmış ve araştırmanın temel hipotezi olan “Lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde

Y ve Z kuşaklarının showrooming ve webrooming tercihi anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.” reddedilmiştir. Buna ek olarak, demografik özellikler bazında webrooming yöneliminde eğitim durumuna göre oluşan gruplar arası farklılık hariç diğer demografik özellikler için showrooming ve webrooming yöneliminde gruplar arası herhangi bir farklılık gözlemlenmemiştir. Elde edilen bulgular ışığında ileride yapılacak olan çalışmalara yönelik olarak, lüks markalı ürünlere yönelik showrooming ve webrooming yönelimleri incelenirken X kuşağının da bu karşılaştırmaya dahil edilmesi önerilebilir. Bunun yanı sıra lüks markalı ürünleri satın alma sürecinde tüketicilerin showrooming ve webrooming yönelimine etki edebilecek aracı değişkenlerin de modele dahil edilmesi öneri olarak sunulabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Açelya Telli Danışmaz %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu araştırmanın yapılabilmesi için İstinye Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 28.09.2022 tarih ve 2020/10 Toplantı Sayısı ve 03 Karar No ile Etik Kurul izni alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Açelya Telli Danışmaz %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: In order to carry out this research, Ethics Committee approval was obtained from İstinye University Social and Human Sciences Research Ethics Committee, dated 28.09.2022, Meeting Number 2020/10 and Decision No. 03.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Ajzen, I. (2015). *Attitudes, Personality and Behavior*, (2nd ed.), Milton-Keynes: Open University Press/McGraw-Hill.
- Altun, Ö. ve Karataş, İ. (2021). Z Kuşağı ve İnternette Alışveriş İlgilenimleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 10(1). ss.289-311.
- Arora, S., Singha, K., Sahney, S. (2017). Understanding Consumer's Showrooming Behaviour: Extending The Theory of Planned Behaviour. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*. 29(2). ss.409-431.
- Arora, S. ve Sahney, S. (2018). Antecedents to Consumers' Showrooming Behaviour: An Integrated TAM-TPB Framework. *Journal of Consumer Marketing*. 35(4). ss.438-450.
- Arora, S., ve Sahney, S. (2018). Consumer's Webrooming Conduct: An Explanation Using The Theory of Planned Behavior. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*. 30(4) . ss.1040-1063.

- Astari, I. S., Huliselan, J.J., Jong, M. T. T. (2017). Customer Showrooming Behavior and the Effect on Salesperson Performance. *DeReMa Jurnal Manajemen*. 12(2). ss.187-213.
- Balasubramanian, S., Raghunathan, R., Mahajan, V. (2005). Consumers in a Multichannel Environment: Product Utility, Process Utility, and Channel Choice. *Journal of Interactive Marketing*. 19(2). ss.12-30.
- Balıkçioğlu, B. ve Volkan, P. (2016). Sosyal Medya, Televizyon ve Akran İletişiminin Materyalizm ve Gösteriş Tüketimi Üzerindeki Etkisi: Tüketici Sosyalleşmesi Perspektifi. *MKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13(35). ss.299-319.
- Barnier, V. D., Rodina, I., Valette-Florence, P. (2006). Which Luxury Perceptions Affect Most Consumer Purchase Behavior? A Cross Cultural Exploratory Study in France, The United Kingdom and Russia. http://archives.marketing-trends-congress.com/2006/Materiali/Paper/Fr/DeBarnier_Rodina_ValetteFlorence.pdf (Erişim Tarihi: 22.08.2022).
- Burns, D. J. (2006). Consumers' Decision-Making Style: Relationships With Attitude Toward Consumer Free-Riding Activity. *Marketing Management Journal*. 16(1). ss.148-157.
- Burns, D. J., Gupta, P. B., Bihn, H. C., Hutchins, J. (2018). Showrooming: An Exploratory Empirical Investigation of Students' Attitudes and Behavior. *Information Systems Management*. 35(4). ss.294-307.
- Childers, T. L., Carr, C. L., Peck, J., Carson, S. (2002). Hedonic and Utilitarian Motivations for Online Retail Shopping Behavior. *Journal of Retailing*, 77(4). ss.511-53.
- Chiu, H. C., Hsieh, Y. C., Roan, J., Tseng, K. J., Hsieh, J. K. (2011). The Challenge for Multichannel Services: Cross-Channel Free-Riding Behavior. *Electronic Commerce Research and Applications*. 10(2). ss.268-277.
- Chou, S. Y., Shen, G. C., Chiu, H. C., Chou, Y. T. (2016). Multichannel Service Providers' Strategy: Understanding Customers' Switching and Free-Riding Behavior. *Journal of Business Research*. 69(6). ss.2226-2232.
- Çetin, C., Tiltay, M.A. ve Özkara, B.Y. (2020). Sosyal Medya Kullanım Yoğunluğu ile Sosyal Medyada Ünlü Kullanımının Lüks Tüketim

Eğilimine Etkisinde Elektronik Ağızdan Ağıza Pazarlamanın (EWOM) Rolüne Yönelik Bir Araştırma, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*. 3. Cilt. ss.590-619.

- Daunt, K.L. ve Harris, L.C. (2017). Consumer showrooming: Value Co-destruction. *Journal of Retailing and Consumer Services*. 38(1). ss.166-176.
- Davis, F.D., Bagozzi, R.P., Warshaw, P.R. (1989). User Acceptance of Computer Technology: A Comparison of Two Theoretical Models. *Management Science*. 35(8). ss.982-1003.
- Dubois, B. ve Duquesne, P. (1993). The Market for Luxury Goods: Income versus Culture, *European Journal of Marketing*. 27(1). ss.35-44.
- Eriksi, E. (2022). *Tüketicilerin Showrooming ve Webrooming Davranışlarının Satın Alma Karar Tarzlarına Göre İncelenmesi*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erten, S. (2002). Planlanmış Davranış Teorisi ile Uygulamalı Öğretim Metodu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 19(2). ss.217-233.
- F. Hair Jr, J., Sarstedt, M., Hopkins, L., G. Kuppelwieser, V. (2014). Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM): An Emerging Tool in Business Research. *European Business Review*. 26(2). ss.106-121.
- Flavián, C., Gurrea, R., Orús, C. (2016). Choice Confidence in the Webrooming Purchase Process: The Impact of Online Positive Reviews and The Motivation to Touch. *Journal of Consumer Behaviour*. 15(5). ss.459-476.
- Genç, M.H. (2019). *X,Y,Z Kuşaklarının Çevrimiçi Turizm Ürünü Satın Alma Davranışları*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gençalp, Z. (2018). *Online Alışverişte Plansız Satın Alma Davranışı: Y ve Z Kuşaklarının Karşılaştırılması*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gensler, S., Neslin, S. A., Verhoef, P. C. (2017), The Showrooming Phenomenon: It's More Than Just About Price, *Journal of Interactive Marketing*, Cilt.38. ss.29-43.

- Gökçe, G. (2021). *Tüketicilerin Plansız Satın Alma Davranışının Satın Alma Sonrası Pişmanlık ve Webrooming Davranışı Üzerine Etkisi*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Gümüş, N. (2019). Z Kuşağı Tüketicilerin Hedonik Tüketim Davranışının Demografik Özellikleri Bağlamında İncelenmesi. *Business & Management Studies: An International Journal*. 7(5). ss.2177-2207.
- Güner Koçak, P. (2017). Gösterişçi Tüketim Üzerine Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma: Pamukkale Üniversitesi Örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2. Cilt. ss.79-112.
- Gürbüz, S. (2015). Kuşak Farklılıkları: Mit mi Gerçek mi? *İş ve İnsan Dergisi*. 2(1). ss.39-57.
- Gürün, S. & İ. Tümer, E. (2021). Kuşaklar Arası E-Ticareti Etkileyen Faktörler. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*. 8(3). ss.883-890.
- Hong, J. M. ve Shin, S. Y. (2018). Effects of Omni Channel Characteristics on Perceived Value, Attitude, and İntention of Consumers. *Journal of the Korean Society of Clothing and Textiles*. 42(1). ss.183-194.
- Jin, ByoungHo ve Kang, J.H. (2011). Purchase İntention of Chinese Consumers toward a US Apparel Brand: A Test of a Composite Behavior İntention Model. *Journal of Consumer Marketing*. 28(3). ss.187-199.
- Juaneda-Ayensa, E., Mosquera, A. ve Murillo, Y. S. (2016). Omnichannel Customer Behavior: Key Drivers of Technology Acceptance and Use and their Effects on Purchase İntention. *Frontiers in Psychology*. 7(1117). ss.1-11.
- Kamal, S. Chu, S.C., Pedram, M. (2013). Materialism, Attitudes, and Social Media Usage and Their Impact on Purchase İntention of Luxury Fashion Goods Among American and Arab Young Generations. *Journal of Interactive Advertising*. 13(1). ss.27-40.
- Kang, J. Y. M. (2018). Showrooming, Webrooming, and User-Generated Content Creation in The Omnichannel Era. *Journal of Internet Commerce*. 17(2). ss.145-169.
- Kapferer, J. (1997) *Strategic Brand Management*. London: Kogan Page.

- Kapil, Y. ve Roy, A. (2014). A Critical Evaluation of Generation Z at Workplaces. *International Journal of Social Relevance & Concern*. 2(1). ss. 10-14.
- Karademir, E. (2013). *Öğretmen ve Öğretmen Adaylarının Fen ve Teknoloji Dersi Kapsamında Okul Dışı Öğrenme Etkinliklerini Gerçekleştirme Amaçlarının Planlanmış Davranış Teorisi Yoluyla Belirlenmesi*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karataş, Y. (2019). *İnternette ve Mağazada Araştırma Yapma Sürecinin (Webrooming ve Showrooming) Çoklu ve Bütünleşik Kanal Stratejilerine Etkisi ve Bir Araştırma*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Khan, M. (2006). *Consumer Behavior and Advertising Management*. New Delhi, India: New Age International (P) Ltd. Publishers.
- Kılıç, S. (2016). Cronbach'ın Alfa Güvenirlik Katsayısı. *Journal of Mood Disorders*, 6(1). ss.47-48.
- Kim, E., Libaque-Saenz, C. F., Park, M. C. (2019). Understanding Shopping Routes of Offline Purchasers: Selection of Search-Channels (Online vs. Offline) and Search-Platforms (Mobile Vs. PC) Based on Product Types. *Service Business*. 13(2). ss.305-338.
- Kitiroğlu, L.A. ve Yıldız, M. (2022). Kadınların Hedonik ve Faydacı Tüketim Eğilimlerinin İncelenmesi: Y ve Z Kuşağı Üzerine Bir Araştırma. *Güncel Pazarlama Yaklaşımları ve Araştırmaları Dergisi*. 3(1). ss.18-29.
- Lemon, K. N., ve Verhoef, P. C. (2016). Understanding Customer Experience throughout the Customer Journey. *Journal of marketing*. 80(6). ss. 69-96.
- Levickaitė, R. (2010). Generations X, Y, Z: How Social Networks form The Concept of The World without Borders (The Case of Lithuania). *LIMES*. 3(2). ss.170-183.
- Lichtenstein, D. R., Ridgway, N. M., Netemeyer, R. G. (1993). Price Perceptions and Consumer Shopping Behavior: A Field Study. *Journal of marketing research*. 30(2). ss.234-245.
- Masrom, M. (2007). *Technology Acceptance Model and E-Learning*. 12th International Conference on Education, Sultan Hassan al Bolkih Institute of Education Universiti Brunei Darussalam, 21-24 May 2007.

- Mengi, Z. (2016). *İş Başarısında Kuşak Farkı*. KİGEM, <https://www.kigem.com/is-basarisinda-kusak-farki.html>, (Erişim Tarihi :22.08.2022).
- Menon, V., Barani, G., Suganthalakshmi, T. (2018). Mapping Customer Shopping Attitude Towards Webrooming Technique. *International Journal of Pure and Applied Mathematics*. 119(12). ss.991-1003.
- Mortelmans, D. (2005). Sign Values in Processes of Distinction: The Concept of Luxury. *Semiotica*. 2005(157). ss.497-520.
- Nueno, J.L. ve Quelch, J.A. (1998). The Mass Marketing of Luxury. *Business Horizons*, 41(6). ss.61-68.
- Özdemir Süzer, Ö., Taşkın, Ç. (2022). Bütünleşik Kanallı Pazarlama Kapsamında Showrooming ve Webroominge Yönelik Niyet Üzerine Bir Araştırma. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*. 9(2). ss.243-271.
- Özgüven, N. (2011). Tüketicilerin Online Alışverişe Karşı Tutumları ile Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkinin Analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 13(21). ss.47-54.
- Özkan Pir, E. (2022). Webrooming Davranışı ve Tüketici Sinizmi İlişkisinde Fiyat Duyarlılığının Aracı Etkisi. *Business and Management Studies: An International Journal*. 10(1). ss. 340-365.
- Öztürk, D. ve Onurlubaş, E. (2019). Yeni Ürün Geliştirme Sürecinde X-Y-Z Kuşaklarının Satın Alma Tercihleri Üzerine Bir Araştırma. *4th International Symposium on Innovative Approaches in Social, Human and Administrative Sciences Conference Proceedings*. 4(8). ss.159-166.
- Papathanassis, A., ve Knolle, F. (2011). Exploring the Adoption and Processing of Online Holiday Reviews: A grounded theory approach. *Tourism Management*. 32(2). ss.215–224.
- Quint, M., Rogers, D., Ferguson, R. (2013). Showrooming and the Rise of the Mobile Assisted Shopper. *Columbia Business School*. Center on Global Brand Leadership.
- Rapp, A., Baker, T. L., Bachrach, D. G., Ogilvie, J., Beitelspacher, L. S. (2015). Perceived Customer Showrooming Behavior and the Effect on Retail Salesperson Self-Efficacy and Performance. *Journal of Retailing*. 91(2). ss.358-369.

- Reid, L. F., Ross, H. F., Vignali, G. (2016). An Exploration of the Relationship between Product Selection Criteria and Engagement With Showrooming and WebRooming in the Consumer's Decision Making Process. *International Journal of Business and Globalisation*. 17(3). ss.364-383.
- Ritzer, G. (2000). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi*, (Çev. Şen Süer Kaya), İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Saygılı, M. (2019). *Helal Ürün Farkındalığı ve Satın Alma Niyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü.
- Schröder, H., ve Zaharia, S. (2018). Linking Multi-Channel Customer Behavior with Shopping Motives: An Empirical Investigation of A German Retailer. *Journal of Retailing and Consumer Services*. 15(6). ss.452-468.
- Semiz, B.B. (2021). Algılanan Risk ve E-Güvensizliğin Webrooming Niyeti ve Webrooming Davranışı Üzerindeki Etkisinin Gerekçeli Eylem Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi. *Journal of Management, Marketing and Logistics*. 8(1). ss.53-63.
- Sezgin, K.N. (2021). *Tüketici Kibri, Tüketici Sosyalleşmesi ve Popülerite İhtiyacının Lüks Tüketim Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi: Genç Yetişkinler Üzerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şalap, K.O. (2016). *Çalışma Yaşamında Kuşaklar: Kuşakların İş ve Özel Yaşam Dengesine İlişkin Yaklaşımları*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6th ed.), Boston, M. A.: Pearson.
- Taş, H. Y., Demirdöğmez, M., Küçüköğlü, M. (2017). Geleceğimiz Olan Z Kuşağının Çalışma Hayatına Muhtemel Etkileri. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*. 7(13). ss.1031-1048.
- Thoumrungroje, A. (2014). The Influence of Social Media Intensity and EWOM on Conspicuous Consumption. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 148. Sayı. ss.7-15.
- TÜİK (2021). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt İstatistikleri (2021), Ankara.

- Ünlü, S. ve Filan, M. (2021).Veblen'in Gösterişçi Tüketim Kavramı Çerçevesinde Sosyal Medya: Instagram İfluencerları Üzerine Bir Analiz. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 6(12). ss.39-55.
- Ünsalan, M. (2018). Tüketici Etiği Açısından Showrooming Mağaza İstismarı Olarak Tanımlanabilir Mi?. *Pazarlama iç görüşü üzerine çalışmalar*. 2(1). ss.25-34.
- Verhoef, P.C., Kannan, P.K., Inman, J.J. (2015). From Multi-channel Retailing to Omnichannel Retailing: Introduction to the Special Issue on Multi-channel Retailing. *Journal of Retailing*. 91(2). ss.174-181.
- Wang, X., Chunling, Y., Yujie, W. (2012). Social Media Peer Communication and Impacts on Purchase Intentions: A Consumer Socialization Framework. *Journal of Interactive Marketing*. 26. Cilt. ss.198–208.
- Wang, Y., Sun, S., Song, Y. (2010). Motivation for Luxury Consumption: Evidence from a Metropolitan City in China. *Research in Consumer Behavior*. 12. Cilt. ss.161-181.
- Workman, J. E. ve Cho S., (2013). Gender, Fashion Consumer Group, Need for Touch and Korean Apparel Consumers' Shopping Channel Preference. *International Journal of Consumer Studies*. 37. Cilt. ss.522–529.
- Yazıcı, B. (2018). Yeni Lüks Kavramı Bağlamında Y Kuşağı ile Evirilen Tüketim ve Y Kuşağının Lüks Kavramına Bakışı. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2018 (36). ss.95-112.
- Zeybek, I. (2013). *Lüks markalama: Tüketici Davranışlarında Lüks İmgesi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Zimmerman, A. (2012). Showdown over 'Showrooming'. *Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970204624204577177242516227440> (Erişim Tarihi: 23.08.2022).

Extended Abstract

Background:

Products for which individuals agree to pay high sums in order to impress others are called luxury goods (Dubois and Duquesne, 1993:43). For those who prefer to buy luxury products, the most important feature is to exhibit these products according to their social class and to show and feel their superiority over individuals in a lower class (Dubois and Duquesne, 1993: 36).

It is possible that there will be intergenerational consumption differences due to the different period characteristics of the Generation Y and Z. Generation Z are fond of freedom, prone to use of technology, have a high level of education and can do more than one job simultaneously (Gürbüz, 2015:39). They were born in 2000 and later, in a period in which technology has been advancing rapidly, access to information is getting easier gradually, social media and smart phones are in our lives intensively (Levickaite, 2010:173; Taş Demirdöğmez and Küçüköğlü, 2017:1037).

Generation Y, who have an important place in the shaping of the consumption society, can be summarized as a generation that is fond of shopping, considers the concept of consumption as a pastime rather than a necessity, and is happy to receive personalized service, with the effect of developments in the internet as well as technology (Yazıcı, 2018:99-100). Members of Generation Z, who have just reached the consumption age and their needs are mostly met with the income allocated by their families, affect the shopping preferences of family members, although they cannot shop on their own (Kapil and Roy, 2014:10-14). Generation Z, which is known to make conscious choices in the economic context in terms of purchasing behavior, is also expressed as the generation that researches, tests and prefers the most appropriate price compared to other generations. Since the internet is at the heart of their lives, the Generation Z wants to have enough information about the product they will buy. In addition, the Generation Z prefers to buy the product that is the easiest to access and use, and because it is an environmentally sensitive generation, they prefer to buy such products (Khan, 2006).

With the effect of technological developments in the global sense, there have been many developments in the field of marketing and the concept of multi-channel marketing (Gensler, Neslin, & Verhoef, 2015: 175) has emerged, where consumers can experience many channels simultaneously. The basic principle of multi-channel marketing approach is to provide a perfect experience to the customer and to increase customer satisfaction (Juaneda-Ayens, Mosquera, & Morillo, 2016:8). The introduction of omni-channel marketing strategies into the customer experience has revealed two fundamentally opposing customer behaviors: showrooming and webrooming. While showrooming refers to the online purchase of a product that they have physically experienced in the store (Ünsalan, 2018:29), webrooming describes the physical purchase of a product that is researched online (Flavian, Gurrea, & Orús, 2016).

Methodology:

The survey method was used in the data collection in the study. The data were collected online through Google Forms. The questionnaire consisted of a total of 24 questions. In the development of the questionnaire, 3 questions included in Webrooming scale of Arora and Sahney (2018) and Burns et al. (2018) 5 questions included in the Showrooming scale were translated into Turkish and asked to the participants for luxury branded

products. In addition, demographic questions were asked to obtain information regarding the age, gender, monthly income, education and marital status of the participants. In addition, the frequency of shopping for luxury branded products from the store and the internet was also asked separately. In the last part of the survey, channel preferences were asked on the basis of personal care and cosmetics, accessories, ready-to-wear, shoes and technological product categories in order to determine which product group the participants prefer to buy through which channel.

Results and Conclusions:

With the effect of the global economic recession that has affected the whole world, it is likely that there will be a decrease in the purchase intentions of consumers for luxury branded products. Shopping for luxury branded products, especially for those with a monthly income of the minimum wage and below, and those who are students, is avoided in times of economic difficulties. In this respect, it may not be right to expect generational differences in the showrooming and webrooming orientations of consumers during such a period since the consumer will tend to buy the product wherever he sees fit and will not choose any channel. In this direction, the main question of the research was "Do showrooming and webrooming trends differ between Generation Y and Z for luxury branded products?" In response to the question, it was concluded that the showrooming and webrooming orientations did not differ between the two generations, and the main hypothesis of the research "The showrooming and webrooming preferences of Generation Y and Z differ significantly in the process of purchasing luxury branded products." was rejected. In addition, no difference was observed between groups in showrooming and webrooming orientation for other demographic characteristics, except for the difference between groups in webrooming orientation on the basis of demographic characteristics. In the light of the findings, it can be suggested that the generation X should be included in this comparison while examining the showrooming and webrooming trends for luxury branded products for future studies. In addition, it can be suggested as a suggestion to include intermediary variables that may affect the showrooming and webrooming orientation of consumers in the process of purchasing luxury branded products.

KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN BİR SONUCU OLARAK İKLİM GÖÇÜ

Buket ÖKTEN SİPAHİOĞLU*

Öz

İnsanlık tarihi boyunca devam etmiş ve hali hazırda devam etmekte olan göç olgusu, insanların ülke içi veya dışında çeşitli sebeplerle yer değiştirmesi olarak tanımlanmaktadır. İnsanlar, göç ederken esas olarak yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlamakta; bazen bu amaç ekonomik olarak daha iyi şartlara ulaşma şeklinde kendini göstermekte bazen de savaş ya da çatışma ortamından kaçma şeklinde olmaktadır. Literatürde göçle birlikte belki en çok anılan ekonomik zorluklar ve savaş/ çatışma durumları olsa da iklim değişikliğinin yol açtığı göç hareketleri göç çalışmalarında kendisine sıklıkla yer bulur hale gelmiştir. Dünya Bankası'nın öngörülerine göre 2050 yılı itibariyle iklim değişikliği sebebiyle 216 milyon kişi evlerini terk etmek zorunda kalabilecektir. Ekonomi ve Barış Enstitüsü (IEP) 'ne göre ise önümüzdeki 30 yıl içinde 1,2 milyar insan ekolojik tehditlere karşı yerlerinden edilme tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında çalışma, küresel iklim değişikliği ile literatüre giren iklim göçünü ve çevresel faktörler sebebiyle yer değiştirmek durumunda olan insanlarla ilgili tartışmaları ele almaktadır. 2021 yılında gerçekleşen son İklim Değişikliği Taraflar Konferansı (COP26) da ele alınarak iklim göçünün küresel bir krize sebep olmasını engelleyebilecek olası önlemler çalışmada tartışılmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın argümanı iklim değişikliğine bağlı iklim göçünü kontrol altına alma ve tehlikeli boyutlara gelmeden engelleme anlamında küresel ve ortak bir çözüm bulunamadığı, hükümetlerin ulusal çıkarlarına yönelik hareket ettikleridir. Çalışma bu kapsamda nitel araştırma yöntemlerinden literatür taramasını kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, İklim Göçü, İklim Mültecileri, Yerinden Edilme

CLIMATE MIGRATION AS A RESULT OF GLOBAL CLIMATE CHANGE

Abstract

The phenomenon of migration, which has occurred throughout the history of humanity and is still continuing, is defined as the displacement of people within or outside a country for various reasons. When people migrate, they mainly aim to improve their living conditions—sometimes to achieve better economic conditions, and sometimes

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi, okten@ankara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3815-6732>.

to escape from war and conflict. Although economic difficulties and war/conflict situations are associated with migration in the literature, migration movements caused as a result of climate change have been frequently studied by scholars. According to the predictions of the World Bank, by 2050, 216 million people will have to leave their homes due to climate change. In addition, the Institute for Economics and Peace (IEP) states that 1.2 billion people face the danger of displacement due to ecological threats in the next 30 years. Based on this information, this study deals with global climate change and people who have to relocate due to climate migration and environmental factors. The last Climate Change Conference held in 2021 and possible measures that can prevent climate migration from causing a global crisis were also discussed. In this context, the argument of the study is that there is no global and common solution to control climate migration due to climate change and prevent it before it reaches dangerous levels, and governments act for their national interests. In this context, literature review, one of the qualitative research methods, was employed in the study..

Keywords: *Climate Change, Climate Migration, Climate Refugees, Displacement*

Giriş

İklim değişikliği konusu uzun zamandır araştırmacılar tarafından inceleniyor olsa da değişen iklimsel faktörler sonucu ortaya çıkan iklim göçü kavramının nispeten yeni bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Son yıllarda sıklıkla artan bir tartışma konusu olan küresel iklim değişikliğine yol açan ana sebep insan faaliyetleri sonucu atmosferde artan sera gazı emisyonlarıdır. Sera gazı emisyonları, özellikle Sanayi Devrimi sonrası artmaya başlamış günümüz şartlarında ise yaşam için tehlikeli hale gelmiştir. İklim göçü ise, yerküre üzerinde olan çevresel ve ekolojik değişiklikler sonucu insanların başta gıda ve barınma ihtiyaçları olmak üzere ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını da daha uygun koşullarda karşılamak üzere yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir. İklim göçünün temel sebepleri arasında ise içilebilir temiz suya erişim, temiz gıdaya erişim, salgın hastalıkların artması ve iklim kaynaklı hava olaylarının yaşamı zorlaştırmasıdır.

İklim değişikliği ile bağlantılı göç hakkındaki kavramsal çerçeve tartışmalı durumdadır. Öyle ki, iklim değişikliği ve bu değişikliğinin dünyayı olumsuz şekilde etkilediği konusunda araştırmacılar hem fikir durumdadır. Ancak göç terminolojisinde de yaşanan çeşitli kavramsal tartışmalarda (mülteci, göçmen, sığınmacı, geçici koruma kapsamı, yerlerinden edilen kişilerin kapsamının karıştırılması örneğinde olduğu gibi) tecrübe edildiği üzere iklim sebebiyle yer değiştiren kişileri de hukuki veya resmi olarak tek bir şekilde isimlendirmek mümkün değildir. İklim ve çevresel faktörler sebebiyle göç eden kişilerle ilgili literatüre katkıda bulunan araştırmacılar ve konuyla ilgili kişiler, tercihe göre bu kişileri çevresel mülteciler, iklim mültecileri veya iklim göçmenleri olarak adlandırmışlardır. Burada altı çizilmesi gereken bir nokta da sadece ülkelerinden ayrılıp başka bir ülkeye göç eden kişiler değil ülke içinde göç eden kişilerin de yine iklim göçmenleri başlığı altında sayılmasıdır. Ayrıca, çevresel faktörlerle yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kalanların ne kadarının iklim değişikliği yüzünden göç

ettiğini tam olarak tahmin etmek zordur. Çünkü kişilerin afet, iklim değişikliği, öngörülen çevresel etki faktörlerinden herhangi birisinin motivasyonu ile göç edebilmektedirler (McLeman, 2019). Öyle ki, akademik literatürde iklim değişikliği ve insan göçü arasındaki bağlantılar hakkında devam eden önemli bir tartışma vardır. Bazı araştırmacılar iklim değişikliğinin doğrudan insanların hareket etmesine neden olduğuna şiddetle inanırken, diğerleri iklim değişikliğinin insanların göç kararlarındaki bağlamsal faktörlerden sadece biri olduğunu savunmaktadırlar (Laczko ve Aghazarm, 2009).

Doğal afetler, ekili alanların azalması ya da verimsizleşmesi, buzulların eriyerek deniz seviyesini yükseltmesi gibi sebeplerle yerleşim alanlarının yaşanılmaz hale gelmesi durumu 1990'lı yılların sonu, 2000'li yılların başından itibaren daha fazla tartışılan bir meseledir. Bu sebeple de iklim göçünün literatürde çok da eski bir kavram olmadığını ifade etmek mümkündür. İklim değişikliğinin küresel bir sorun olmasının nedeni birçok farklı açılardan dünya üzerindeki çeşitli devletler ve insanları aynı anda ilgilendirmesidir. Bu hali ile iklim değişikliği konusu coğrafya, uluslararası ilişkiler ve hukuk birçok farklı disiplini de ilgilendirir hale gelmiştir (Bilben, 2019: 337). Konunun çevresel, hukuki, güvenlik, insan hakları ve uyum konusu göz ardı edilmemesi gereken faktörlerden birkaçıdır. İklim değişikliği ile ilgili olarak milletlerarası anlaşmalar ve ulusal yasal düzenlemeler hayata geçiriliyor olsa da bunlar hala yeterli seviyede değildir. Bununla birlikte, iklim değişiklikleri sebebiyle ülkelerinden ayrılan veya ülkeleri sınırları için yer değiştirmek durumunda kalan insanlar için hukuki düzenlemeler henüz hayata geçirilmemiştir.

Bu çalışma kapsamında küresel iklim değişikliğinin doğal bir sonucu olan ve son yıllarda devlet politikalarında güvenlik, uyum, ekonomik önlemler ve kalkınma yardımları gibi tartışmalarla kendisini gösteren iklim göçü konusu ele alınacaktır. Doğal afet ve iklim değişikliğinin etkileri ile şekillenen çeşitli çevresel sorunlar nedeniyle yaşadıkları yerleri terk etmek durumunda olan insanları ifade eden ve literatüre iklim mülteciliği olarak geçen kavram çeşitli yönleriyle incelenecektir. Çalışmada ayrıca, iklim göçü ile ilgili güncel sayısal veriler sunulurken günümüzde iklim göçünün boyutu değerlendirilecektir. Çalışma kapsamında iklim sebepli oluşan göçmenlik kavramını farklı şekilde kullanan araştırmacılara da yer verilecektir. Çalışma ayrıca iklim değişikliği kapsamındaki uluslararası düzenlemelere de yer vermektedir. Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümü iklim değişikliği konusunu incelerken, ikinci bölümü iklim mülteciliği-iklim göçü kavramsal çerçevesi ve örneklerle ele alacaktır. İklim göçünün muhtemel etkilerine dair öngörülerini içeren üçüncü bölümü takiben son bölümde ise iklim göçünü iyi şekilde yönetmek için uluslararası ve ulus ötesi düzeyde alınabilecek önlemlere yer verilmektedir. Çalışmanın ana argümanı iklim değişikliği ve bundan kaynaklı iklim göçünü kontrol etme ve istenmeyen yer değiştirmelerini kontrol altına almak için küresel bir çözüm bulmaktan uzak

olunduğudur. Ülkeler bu konuda daha ziyade ulusal çıkarlarına göre davranmaktadır.

1. İKLİM DEĐİŐİŐLİĐİ

İklim değişikliği konusunun gündeme gelmesi 1960'li yıllara tekabül etmektedir. Olası etkiler hakkında çalışmalar bu yıllarda baŐlasa da 1980'li yıllar konunun daha fazla gündeme gelmeye başladığı dönemdir. İklim değişikliği konusundaki tartiŐmalar, akademi içinde ve dışında yer alan çok çeşitli aktörleri birbirine bağlamaktadır. Doğa bilimciler, sosyal bilimciler, kamu kurumları ve hükümetler, sivil toplum kuruluşları (STK) ve uluslararası kuruluşlar, iklim değişikliği ve göç arasındaki bağlantılara ilişkin tartiŐmaları yayınlamakta ve bu tartiŐmalara katkıda bulunmaktadır. Sosyal bilimler geçmiŐine sahip göç araştırmacıları, göç kararlarının ve insan hareketliliğinin karmaŐıklıđının altını çizen bir bakış açısı sağlamaktadır (Klepp, 2017). İklim değişikliğinin dünya üzerinde canlı yaşamını birçok farklı açılardan etkilediği bilinmektedir. Tarımsal üretim anlamında ise gelişmiş ülkelerde geçimini tarım ile sağlayan 2,5 milyar insan olduğu göz önüne alınarak iklim değişikliğinin ne kadar büyük bir alanı ve insan topluluğunun etkileneceği anlaşılabilir. Ayrıca tarımsal faaliyetler sonucunda meydana gelen CO₂ (Karbondioksit), CH₄ (Metan) ve N₂O (Azot Protoksit) gibi atmosferin doğal yapısının bir parçası olan sera gazları küresel ısınmaya yol açan etmenlerdendir (Akalin, 2014). Bu hali ile tarımsal üretimin hem iklim değişikliğinin bir sebebi hem de etkilenecek alanlardan birisi olduğunu söylemek mümkündür. Gülçubuk ve Parça'ya (2020: 68) göre doğal olarak üretilen bu sera gazları, atmosfere zararlı olmayıp atmosferden dünyaya uzaklaŐan bir kısım ısının tutulmasına ve dünyada hayatın sürdürölmesine imkân sağlamaktadır.

Birleşmiş Milletler (BM) İklim Değişikliği ereve Sözleşmesi küresel iklim değişikliğini karŐılaŐtırabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileŐimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan bir değişiklik olarak tanımlamaktadır. İklim değişikliğinin sosyal ve ekonomik etkilerinin boyutu ise azımsanmayacak Şekildedir. Öyle ki iklim değişikliğinin etkileri arttıķça, milyonlarca savunmasız insan aşırı olaylar, sağlık etkileri, gıda, su ve geçim güvenliği, göç ve zorla yerinden edilme, kültürel kimlik kaybı, adalete erişim ve diğer ilgili riskler açısından orantısız zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır (Social Dimensions of Climate Change, Worldbank). İklim göçünün sebeplerini Şu Şekilde sıralamak mümkündür (Güngörmüş, 2021):

- “AŞırı hava ve sıcaklık değişimleri
- Şiddetli kuraklık
- Tarımda verimin hızla düşmesi
- İçilebilir su kaynaklarının azalması ve yok olması
- Salgın hastalıkların artması
- Deniz suları seviyesinde meydana gelen yükselmeler

- Yaşam alanlarının ve tarıma elverişli alanların sular altında kalması
- Şiddetli sel, kasırga, hortum olaylarının sıklaşması.”

İklim değişikliği nedeniyle tüm dünya üzerinde meydana gelen göç hareketliliği yeni bir boyut kazanacaktır. Gerçekleşeceğine kesin gözüyle bakılan iklim göçü neticesinde aşağı yukarı ne kadar insanın yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalacaklarına dair tahminler mevcuttur. Dünya Bankası'nın 2021 yılında yayımlanan raporu, iklim değişikliğinin 216 milyondan fazla insanı 2050 yılına kadar “iklim göçmenlerine” dönüştürerek bu kişilerin gıda yetersizliğinden, su kıtlığından ve deniz seviyesinin yükselmesinden kaçacaklarını belirtmektedir. Bu nüfus değişiminin çoğu, gelişmekte olan dünya nüfusunun %55'ini temsil eden üç “sıcak nokta” olan Sahra altı Afrika, Güney Asya ve Latin Amerika'da gerçekleşeceği tahmin edilmektedir (Voegele, 2017).

IPCC (Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli) Değişen Bir İklimde Okyanus ve Kriyosfer Hakkında Özel Raporu'na (Special Report on the Ocean and Cryosphere in the Changing Climate) göre, insan faaliyetleri permafrost, kar, buzulların erimesi gibi sıcak iklimsel etki faktörlerinde (*climatic impact-drivers*) artış ve buz tabakalarındaki sorunlardan mesuldür. Bu nedenle küresel ısınmayı 2°C'nin altında tutmak kapsamlı politika ve çabaları gerektirmektedir. Eriyen buzullarla birlikte yükselen deniz seviyeleri sel baskınlarına sebep olabilecektir; bu durumun insanların sağlığı ve günlük yaşamı üzerinde etkileri de kaçınılmazdır. İklim değişikliğinin aşırı yağışları artırması da sel baskınları ile sonuçlanmaktadır. 2019 yılının yazında özellikle de bilim insanlarının doğrudan iklim değişikliği ile ilgili olduğu Belçika ve Almanya Avrupa ağır ve benzeri görülmemiş sel baskınlarına tanık olmuştur (World Meteorological Organization, 2021). Belçika'da ve Almanya'da bu iklim olayları 220 kişinin hayatına mal olmuş ve 2300'den fazla kişi göç etmiştir. Mumbai, Jakarta, Shangay, New York ve Venedik yükselen deniz seviyesinden dolayı ciddi tehdit altında bulunmaktadır (Apap ve Revel, 2021).

2. İKLİM GÖÇMENLERİ-İKLİM MÜLTECİLERİ:

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İklim göçmenleri ve iklim göçmenlerinin literatürdeki ve günlük kullanımdaki tanımlarının yanı sıra hukuki olarak da kavramsal çerçevesinin altını çizmekte fayda vardır. 1951 Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Cenevre Sözleşmesi'ne göre mülteci tanımı şu şekildedir:

“ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle, yararlanmak istemeyen yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen

veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen şahıs”(what is a refugee, unhrc.org).

Mültecilerin hukuki statüsünü ifade eden bu düzenleme günümüz şartlarında çeşitli sebeplerle ülkelerinden ayrılmak durumunda kalan insanların çoğunu kapsamamaktadır. Bu kişiler için uluslararası çerçevede bir düzenleme henüz getirilmemiştir. Bir başka deyişle, 1951 Cenevre Sözleşmesi’nde adı geçen zulüm kelimesinin çevresel faktörleri de kapsayıp kapsamadığı kesinlik taşımadığı için bu kişilerin sığınmacı statüsüne girip uluslararası koruma kapsamında alınmaları konusunda ise ortak bir politika düzenlenememiş durumdadır (Dalkıran, 2020). Paris Anlaşması’nın girişinde (The Paris Agreement, United Nations) ilk defa resmi olarak bir uluslararası metinde çevresel sebeplerle göç eden kişilerden bahsedilmiştir. 2016 yılında ilan edilen New York Deklerasyonu ve Paris Anlaşması’nda şu şekilde bahsetmektedir: İnsanlık en eski tarihinden beri hareket halindedir. Bu hareket sırasında insanların motivasyonu bazen yeni yerler keşfetmek ve daha iyi ekonomik şartlar altında yaşamak iken, bazıları ise savaş, çatışma, insan hakları ihlalleri, yoksulluk, gıda güvensizliği ve terörizmden kaçmaktadır. Bazı insanlar ise çevresel olumsuz koşullara (bazıları iklim değişikliğinden kaynaklanmak üzere), iklim değişikliğiyle baş etmeye çalışmakta veya pes ederek yaşayacak başka yerler aramaktadır. Sonuç olarak dünya genelinde birçok kişi bu ve benzeri sebeplerden dolayı evlerinden uzakta yaşamak durumundadır.

Erozyon, çölleşme, ormansızlaşma, hava ve su kirliliği, su baskımı gibi çevresel değişikliklerin, seller volkanlar, toprak kaymaları ve depremler gibi doğall felaketlerin ve sanayi kazaları, radyoaktivite gibi insan kaynaklı felaketlerin yerinden ettiği insanlar “çevresel mülteciler” (environmental refugees) olarak tanımlanmaktadır (Castles ve Miller, 2008: 46). Bu kavramı ilk ortaya atan kişi, 1976’da Profesör Lester Brown olmuştur (Corpus, 2021). Tanım olarak ise Brown, çevresel değişim yüzünden kendi iyilikleri ve yaşam kaliteleri açısından evlerini terk etmek zorunda kalan kişiler ifadesini kullanmıştır. Terimin bu ilk kullanıldığı dönemde bile, kişilerin acil olarak göç etmelerine sebep olmayabileceği ancak mutlaka çevresel etkenlerle yaşam kalitelerinin düştüğü ve zor bir durum içinde olduklarının göstergesi olduğu ifade edilmiştir (Corpus, 2021).

Terimin akademik ve günlük tartışmalara girmesi ve daha yaygın kullanımı ise BM Çevre Programı’ndan Essam El-Hinnawi tarafından sağlanmıştır. El-Hinnawi (1985: 4), gönüllü olarak veya mecburiyetten, geçici veya kalıcı olarak, yaşadıkları bölgeyi terk edip kendileri için daha uygun yaşam koşulları arayan insanların çevresel mülteciler olarak adlandırıldıklarını ifade etmiştir. Buna göre çevresel mülteciler yaşadıkları bölgede doğall veya insan kaynaklı çevresel bozulma oluşmuş ve yaşam koşulları ciddi biçimde etkilenmiştir. El-Hinnawi burada ifade edilen çevresel hasarın ise ekosistemde insan yaşamı için uygun olmayan herhangi bir fiziksel, kimyasal ve/ya biyolojik değişiklik olduğunu belirtmiştir. El-Hinnawi’nin çevresel mülteciler kullanımının yanı sıra literatürde farklı

araştırmacılar iklim değişikliği veya çevresel sebeplerle yaşadıkları bölgeden ayrılmak durumunda kalan insanlar için iklim mültecileri veya iklim göçmenleri ifadelerini de kullanmaktadır. Ekşi (2016), Ziya (2012) ve Ahmed (2018) iklim mültecileri ifadesini kullanırken, Naik (2009) çevresel göçmenler ifadesini, Castles ve Miller (2008), Sipahi ve Tekin (2016) ve Brown (1976) ve Myers (1997) ise Hinnawi (1985) ile aynı şekilde çevresel mülteciler ifadesini kullanmaktadır. Gemenne (2015) gibi bazı araştırmacılar ise hem çevresel mülteciler hem de iklim mültecileri ifadesini kullanmaktadır.

Mc Eldowney ve Duralet'e (2021: 544) göre birçok ülke tarafından itiraz edilen mülteci statüsüne, iklim değişikliğinin varlığına karmaşıklık yaratabileceği sebebiyle karşı çıkılmaktadır. Mülteciler ve iklim değişikliği arasında bağlantı kurmanın verimsiz olduğu düşünülse de "çevresel/iklimsel olarak yerinden edilmiş kişi" gibi alternatif terminolojiler ise uygunsuz olabilmektedir. Çevre göçmeni yaygın olarak kullanılmaktadır ancak 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin kapsamı dışında kalmaktadır. Ahmed (2018)'e göre ise iklim değişikliği gerçekse iklim mültecileri de gerçektir ve iklim değişikliklerine maruz kalmanın ülkeler için belirli neden ve sonuçları bulunmaktadır. Bir başka araştırmacı Myers (1997) ise çevresel mültecileri kuraklık, toprak erozyonu, çölleşme, ormansızlaşma ve diğer çevre sorunları nedeniyle artık kendi topraklarında güvenli bir geçim kaynağı olamayan insanları ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Bu kişilerin hepsi ülkeleri dışına çıkmamakta, ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalmaktadır. Bu kişilerin bir başka özelliği ise göç ettikleri bölgelerde çoğunluk olarak kalıcı yerleşmeleridir.

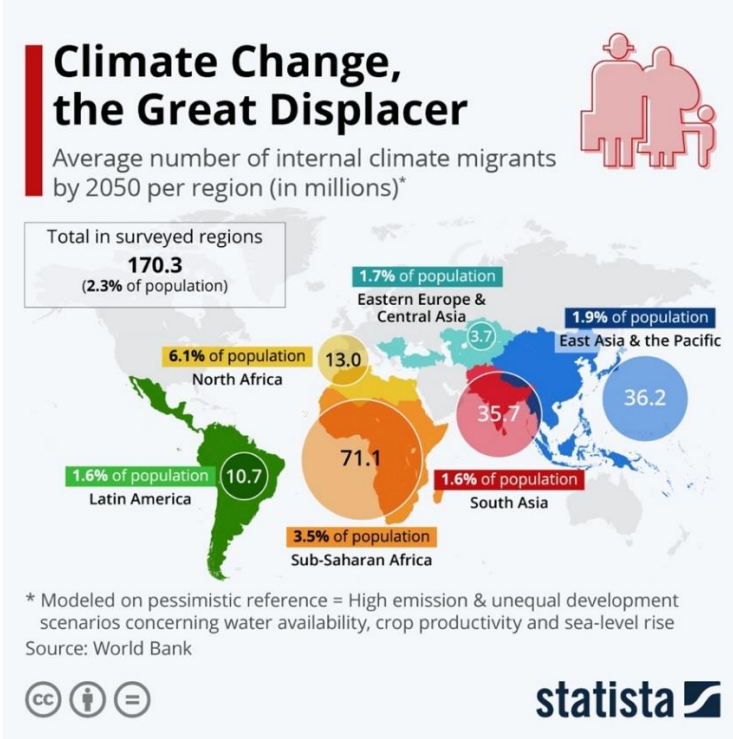
Uluslararası Göç Örgütü'ne göre "çevresel göçmenler, yaşamlarını veya yaşam koşullarını olumsuz etkileyen çevredeki ani veya aşamalı değişiklikler nedeniyle, geçici veya kalıcı olarak kendi sınırları içinde veya yurt dışında yaşadıkları evlerini terk etmek zorunda kalan veya ayrılmayı tercih eden kişi veya kişi gruplarıdır (Definitional issues, www.iom.int). Kavramsal olarak benzeri anlama gelen "iklim mültecileri", "iklim göçmenleri", "çevre göçmenleri" gibi terimler de kullanılabilir (Gümüş Boyacı, 2021: 46). Bu şekilde anılmalarına rağmen çevresel faktörler ve olumsuzluklar sebebiyle yaşadıkları ülkeleri/ bölgeleri terk etmek zorunda kalan kişiler 1951 Cenevre Konvansiyonu'na göre mülteci statüsünde sayılmamaktadırlar. Bu kişilere devletten devlete farklılık göstermekle beraber tamamlayıcı koruma veya geçici koruma sağlanmaktadır. İnsani korumanın çerçevesi tam olarak çizilmediği ve devletlerin kanunlarında iklim göçü ile ilgili tam kapsamlı düzenlemeler olmadığından bu uluslararası korumanın kapsamı da değişkenlik göstermektedir (Ekşi, 2016: 10).

Kanlı ve Başköy'e (2018: 29) göre dünyanın ilk iklim mültecileri Tuvalu halkıdır. Buzulların erimesinin etkisiyle deniz seviyesi yükselerek bu bölgedeki halkın yaşamı zorlaşmış ve Yeni Zelanda ile Avustralya'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum her ne kadar iklim kaynaklı göçlerin daha az gelişmiş bölgelerde olduğu düşünülse de coğrafi olarak çevresel faktörlerden çok fazla etkilenen Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak

üzere birçok gelişmiş ülke vatandaşı da deprem, sel, kasırga gibi iklim değişikliği sürecinde şiddetlenen doğa olayları sonucu iklim mültecisi haline gelebilmektedir.

İklim mültecisi olduğunu iddia eden Kiribati Cumhuriyeti vatandaşı Iona Teitiota'nın Yeni Zelanda'ya yaptığı başvuru, iklim mülteciliği ve ilgili hukuki kavramlar açısından emsal bir nitelik taşımaktadır. 2007 yılında eşi ile Kiribati Cumhuriyeti'nden Yeni Zelanda'ya gelen ve burada üç çocuk sahibi olan Teitoita'nın oturma izin süresi 2010 yılında dolmuştur. Buna rağmen memleketi olan Kiribati'ye dönmeyerek iklim değişikliğinin yansımaları ve deniz seviyesinin yükselmesini kendisini göç etmeye mecbur bıraktığını öne sürerek mülteci statüsü için Yeni Zelanda'ya başvurmuştur. Ancak BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (BMMYK) göre sadece afet ya da iklim değişikliğinin etkileri sebebiyle başka ülkelere göç edenler uluslararası hukuka göre mülteci sayılmadığından, Teitoita'nın başvurusu kabul edilmemiştir (Akbay, 2021: 226-227). Bunun üzerine Teitiota daha sonra Yeni Zelanda Yüksek Mahkemesine son karar mercii olarak başvurmuş ve bu başvurusu da Yüksek Mahkeme tarafından reddedilmiştir ve dava süreci de böylece kapanmıştır. BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'nde korunan yaşam hakkını ihlal ettiği iddiasıyla sınır dışı edilen Teitiota, BM İnsan Hakları Komitesi'ne Yeni Zelanda'nın bu kararı ile BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'nde korunan yaşam hakkını ihlal ettiği iddiasıyla şikâyet bulunmuştur (Gümüş Boyacı, 2021: 54). Teitiota bu şikâyet başvurusunda gerekçe olarak Kibirati Cumhuriyeti'ndeki yaşam koşullarının çevresel faktörler ile ne kadar olumsuz hale geldiğini detaylı şekilde izah etmiştir. Buna rağmen Komite, Teitoita'nın savunmasız durumda olmadığına kanaat getirerek başvurusunu olumlu sonuçlandırmaya da iklim değişikliği sebebiyle evlerinden ayrılan insanların gelecekteki durumlarına dair emsal niteliğinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu kapsamda, önümüzdeki yıllarda iklim değişikliğine bağlı göçlerle ilgili uluslararası hukukta düzenlemelerin artacağı öngörülebilir.

Şekil 1'de Dünya Bankası'nın 2050 öngörülerine ilgili sayısal veriler bulunmaktadır. Buna göre 170 milyon insan 2050 yılına kadar iç göçe maruz kalacaktır. Bu göç dalgalarından en çok Sahra Altı Afrika bölgesi etkilenecektir. Bugün dünyanın en savunmasız bölgelerinde gözlemlenebilen yavaş başlangıçlı iklim değişikliği nedeniyle yaklaşık 71 milyon insan Afrika alt bölgesinin sınırlarında göç etmek zorunda kalacaktır. Örneğin, fırtınalar ve seller yani çevresel faktörler 2020'de Güney Asya, Doğu Asya ve Pasifik'te yaklaşık 21 milyon insanı yerinden etmişken, Batı Afrika'da Sahra Altı Afrika'nın birçok ülkesinde yağmurla beslenen tarıma ve kıyı erozyonuna bağlı olarak yükselen sıcaklıklar ölümlere yol açmaktadır (Zandt, 2021).



Şekil 1: İklim Değişikliği Büyük Yer Değiştirici. 2050 Yılına Kadar Tahmin Edilen İç Göç Rakamları (2021, Dünya Bankası)

Karagöz'e (2021: 47-48) göre İklim değişikliği Dünyadaki her insanın yaşamını ayırım gözetmeksizin etkilemektedir. Ancak ülkelerin coğrafi konumlarına göre bu etkilerin yoğunluğu değişirken, ekonomik durum bu etkilerle nasıl başa çıktıklarını etkilemektedir. Ada ülkeleri iklim değişikliğinden ilk etapta etkilenen ülkeler arasında yer almaktadır. İklim değişikliğinin nedenleri ve sonuçları çok çeşitlidir ve düşük gelirli ülkelerde iklim değişikliğine en az katkıda bulunanlar, etkilerine karşı en savunmasızdır. Devletlerin doğal afetlerle mücadele ve vatandaşlarını koruma konusunda hassasiyet göstermemesi, bu ülkelerin vatandaşlarını zor durumda bırakmaktadır. Bir süre sonra, bu ülkelerin insanları doğal afetlerden sağ çıkabilmek için bir yer değiştirme süreci ile karşı karşıya kalmaktadır. Yer değiştirme süreci, hayatta kalmak için yeterli değilse, başka bir ülkeye göç ile sonuçlanacaktır. Memleketinin yetersiz ekonomik koşulları ve afetlerin kişisel mallar üzerindeki yıkıcı gücü hem göç hem de yer değiştirme sürecinde vatandaşları maddi yardıma muhtaç bırakmaktadır. Bu duruma örnek olarak Ada Devletleri'nin afetlere bağlı kayıp ve zararlar için gelişmiş ülkelere talep ettikleri fon gösterilebilir. BM İnsani Yardım Koordinasyon Ofisi, orta ve düşük gelirli ülkelerin aşırı hava olaylarına bağlı oluşan hasarlarının sadece %7,5'ini karşılamıştır (İklimhaber, 2022).

3. İKLİM GÖÇÜNÜN MUHTEMEL ETKİLERİ VE COP26 (TARAFLAR KONFERANSI)

İklim göçünün en önemli etkisi şüphesiz dengesiz yerleşim bölgeleri oluşturması olacaktır. Kontrolsüz ve dengesiz göçte yaşanılan sorunlar olan gıda güvenliği, temiz suya erişim, eğitim sağlık ve barınma yetersizliği, işsizliğin artması ve güvenlik sorunlarını da beraberinde getirecektir. Su seviyelerinin artması bir nevi dünya haritasının değişmesi ve bazı yerleşim bölgelerinin haritadan silinmesine de sebep olacaktır (McAdam, 2009: 582). Enerji sektörünün de hidroelektrik santrallerine bağlı olan ülkelerin su kıtlığından etkilenmeleriyle birlikte enerji üretimleri azalacaktır. Kaliforniya’da yapılan bir araştırmada 4°C bir sıcaklık artışının akarsu akış hızını yaklaşık olarak %28 civarında azaltacağı, buna bağlı olarak da enerji üretiminin yaklaşık olarak %30 azalacağı ortaya konulmuştur (Demirci, 2019: 6-7). Amerika kıtası örneğinden devam edilecek olursa iklim değişikliği ile çok da uzak olmayan bir gelecekte ABD'nin bir bölümünün neredeyse yaşanmaz hale gelebileceği öngörülmektedir (Climate Change Impacts in Latin America, 2021). Küresel ısınmayla birlikte güney kesimlerde yaşayan insanların yer değiştirme hızı artacaktır. Örneğin, Güney Carolina'dan Alabama'ya, Teksas'tan Güney Kaliforniya'ya göç akışları gerçekleşecek ve insanlar daha iyi bir ekonomi ve daha ılıman bir çevre arayışı içinde kuzeye doğru hareket edecektir. Güney kesimlerde yerlerde tek başına sıcaklık artışı, 100 bin kişiden 80'inin ölümüne sebep olacaktır. Bu arada etkilenen insanlar enerji için %20 daha fazla ödeyecek ve mahsullerin verimi yarı yarıya düşecektir. Bu durum ise gıda temininde sorunlara ve gıda yetersizliğine/kıtlığa yol açacaktır (Lustgarten, 2020). Pasifik Adaları'nda ise yıllık 12 mm olarak ölçülen deniz seviyesi yükselmesi sonucunda Batı Pasifik'te sekiz ada zaten sular altında kalmıştır. İki ada ise hali hazırda sular altında kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Gelecek öngörülerini ise 2100 yılında 48 adamın yükselen okyanus seviyesine yenik düşeceğini göstermektedir (Podesta, 2019: 2).

Göçün doğası gereği, iklim göçüne dair tam rakamları bilmek veya tahmin etmek zordur. Gelecekteki iklim göçmenlerin tahminleri birçok faktöre göre değişmektedir. Değişen iklim koşulları nedeniyle yerinden edilmiş kişilere dair sayısal veriler, uluslararası kuruluşlardan koordineli bulgu ve rakamlarla desteklenmektedir. Örneğin, BM'nin ortak raporunun bulguları ve önde gelen uluslararası yerinden edilme ve mülteci örgütleri, yalnızca 2008'de iklimle ilgili, ani başlangıçlı doğal afetler 20 milyondan fazla insanı yerinden ettiğini göstermektedir. Bu sayılar, artan sıklık ile göç eden kişilerin sayısının artacağını göstermektedir (Burkett, 2012: 719).

İklim değişikliğinin yol açtığı göçün etki noktalarından birisi de güvenlik meselesidir. Sadece iklim sebepli göçlerde değil; ekonomik ve güvenlik gibi sebeplerle olan göçlerde de yaşanılan bir durum olarak göç edilen ülkelerin vatandaşları tarafından, ülkelere gelen göçmenlerle birlikte ekonomi, gıda ve su kaynakları, eğitim ve sağlık sektörlerinde rekabet artacağı ve kendi paylarına düşen miktarın azalacağı algısıyla çatışma ortamı

oluşabilmektedir. Bu durum bir anlamda güvenlik kavramının devlet merkezlilikten birey merkezliliğe değişmesi ve ayrıca iklim değişikliği ile yeni tehditlerin de ortaya çıkmasıyla küresel iklim değişikliği, güvenlikleştirme sürecine dahil sayılmıştır (Vural, 2018: 70).

Martin (2010: 397)'e göre iklim değişikliğinin neden olduğu bu göçler, düzenli bir göçten, mevcut sığınma sistemleri üzerindeki baskılara, etkilenen belirli göçmenleri korumaya kadar uzanan, uluslararası sistem için yeni zorluklar gibidir. Yine de iklim değişikliği göçüyle ilgili yasal ve normatif çerçeve kurumsal rol ve sorumluluklar yeterince gelişmemiştir.

2021'de 26.sı düzenlenen Taraflar Konferansı'ndan (COP26) önce 2015 Paris İklim Anlaşması'nda ülkelerin yeni ve daha güçlü emisyon azaltma taahhütleri yapmak zorunda olduğu belirtiliyordu. Spesifik olarak, bu taahhütlerin, sanayi öncesi dönemden bu yana ortalama küresel sıcaklıktaki artışı 2°C'de tutmak ve mümkünse 1,5°C ile sınırlamak amaçlanıyordu. Hem bu hedefler hem de bu tür taahhütlerde bulunma gerekliliği belirlendi. Paris İklim Konferansı'ndan 5 yıl sonra yani 2020 tarihinde toplanmak üzere anlaşılan taraflar, Covid 19 pandemisi sebebiyle 1 yıl gecikmeli olarak 2021 yılında toplanmışlardır. Taraflar Konferansı 1995'ten beri düzenli olarak toplanmaktadır. Paris öncesinde de sonrasında da COP süreci devam etmiş; yalnızca pandemi nedeniyle bir yıl ertelenmiştir. COP26, Paris Anlaşması Taraflar Toplantısı'nın da üçüncüsüne ev sahipliği yapmıştır. Konferans, 31 Ekim- 12 Kasım 2021 tarihleri arasında küresel ısınma ve sera gazı salınım oranlarını azaltma amacıyla 197 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. COP26'da yapılması beklenenler ve taahhüt edilenler ise birçok ülke için gerçekleştirilmesi çok zor durumdadır. Paris İklim Anlaşması, ülkelerin emisyonlarını ne kadar azaltmaları gerektiği konusunda ne bir müzakereye ihtiyaç duymakta ne de gerçekten izin vermektedir. Kararları başkalarıyla müzakere edilmez ve uluslararası hukukta yasal olarak bağlayıcı değildirler (Jacobs, 2022: 271). Paris Anlaşması, Kyoto Protokolü'nün aksine devletlere azaltım hedefi koymamakta, devletlerin kendi iradeleriyle ortaya koydukları azaltım hedefini kabul etmektedir. Anlaşma olması nedeniyle yasal bağlayıcılığı söz konusu; fakat bu bağlayıcılığı sağlayacak ayrıntılı düzenlemeler eksiktir. Kaya'ya (2020: 183) göre Paris Anlaşması Tüm ülkeler için aynı temel yükümlülükleri belirlerken bir ülkenin koşullarındaki ve kapasitelerindeki değişiklikleri dikkate alan ve rejimin farklı unsurları için farklı işleyen daha kalibre edilmiş bir yaklaşım lehine BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü'nde farklılaşmaya yönelik statik, ek tabanlı yaklaşımı da terk etmektedir. BM'in paylaştığına göre (turkiye.un.org) COP 26 sonrası BM Genel Sekreteri António Guterres, Paris İklim Anlaşması'nın yapıldığı 2015 tarihinden bu yana hava sıcaklıklarında tarihi artışlar görüldüğüne dikkat çekmiş ve ısınma durdurulmazsa geleceğin ve insanlığın tehlikede olduğunu ifade etmiştir.

4. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İKLİM GÖÇÜNE KARŞI ALINABİLECEK ÖNLEMLER

İklim değişikliği daha da tehlikeli boyutlara ulaŐmadan çeşitli önlemler almak mümkündür. Bunlar arasında enerji verimliliğini yönelik önlemlerle sera gazı emisyonlarını azaltmak gelmektedir. Bir başka konu ise yenilenebilir enerjiye yönelmektir. Her ne kadar tüm dünyanın enerji ihtiyacını yenilenebilir enerji ile karşılamak mümkün olmasa da çeşitli yenilenebilir enerji kaynaklarını olabilecek en üst düzey etkinliğiyle kullanabilmek faydalı olacaktır. İnsan kaynaklı sera gazı emisyonları artışını önlemenin en önemli yolu kuşkusuz yeşil alan miktarını artırmaktır. Bu kapsamda ormanlık alanları artırmanın yanı sıra, var olan ormanlık alanların kaybedilmesine engel olmak şarttır (wwf.org.tr).

Biermann ve Boas (2008)'e göre iklim mültecileri ile ilgili atılabilecek adımlar Şu Şekildedir:

1. İklim göçü için yalnızca acil müdahale ve afet yardımının aksine, planlı ve gönüllü yeniden yerleşim ve etkilenen nüfusların uzun yıllar ve on yıllar boyunca yeniden bütünleŐtirilmesi hedefi olmalıdır.
2. İklim mültecileri, onları kabul eden bölgelere veya ülkelere kalıcı göçmenler olarak görülmeli ve muamele edilmelidir. İklim mültecilerinin, siyasi mülteciler gibi evlerine dönemeyeceklerine göre planlama yapılmalıdır.
3. İklim mülteci rejimi, bireysel olarak zulme uğrayan insanların (mevcut BM mülteci rejiminde olduğu gibi) değil, köy, Şehir, il ve hatta tüm milletler gibi tüm insan gruplarının ihtiyaçlarına göre Őekillendirilmelidir.
4. İklim mültecileri için uluslararası rejimler daha az hedef alınacak devletlerin, yerel toplulukların ve ulusal ajansların kendi topraklarındaki insanları korumak için desteğinden ziyade, devletleri dışındaki kişileri korumak. Uluslararası yardım ve finansman anlaşmaya dahil edilmelidir.
5. İklim mültecilerinin korunması küresel bir sorun ve küresel bir sorumluluk olarak görülmelidir.”

Uluslararası düzeyde iklim göçüyle mücadele konusunda yapılması gerekenlerin başında, çevresel olumsuzluklar ve iklim değişikliği ile mücadele eden ülkelerin yükünün paylaşılması gelmektedir. Diğer taraftan uluslararası koruma kanallarının geniŐletilerek çevresel faktörler yüzünden yaşadıkları ülke veya Őehirlerden ayrılmak zorunda kalan insanların yolunun açılması gelmektedir. Şüphesiz bu önerilerin uygulanabilirliği tartışmaya açıktır. Öyle ki gönderen ülke ile kabul eden ülke hangi noktaya kadar ve nasıl bir anlaşma ile yükü paylaşacak veya hangi sorumluluğu alacağı net olarak belli olmadığından yeni düzenlemeler Şart görünmektedir. Çevresel faktörler ve özellikle iklim göçünü ve bu sebeple oluşan göç hareketliliğini küresel bir sorun olarak ele alıp, takiben oluşan insan hakları ve güvenlik tartışmaları da

ele alınmaya değerdir. İnsan haklarını koruyan sözleşmeler çerçevesinde, güvenlik tehdidi yaşanmaksızın çevresel değişim tehdidi altındaki toplumlar için de misafir eden ülkeler veya şehirler için de koruyucu ve gözetici politikalar izlemek şart görünmektedir. Bu kapsamda bir önemli nokta da çevresel faktörlerle göç eden insanlar için ekonomik fırsatlar yaratmak gerekliliğidir. Akalın ise (2018: 20) şu önerilerde bulunmaktadır:

“iklim değişikliği ve küresel ısınmayı önlemek adına öncelikle iklim göçmenlerinin dağılımını hesaplamanın önemine dikkat çekmektedir. İklim mültecileri sosyal, kültürel ve ekolojik yönlerine göre sınıflandırarak yerleşecekleri ülkelerle uluslararası yasal sözleşmeler imzalanmalıdır. Gerekirse komşu ülkelerle bir yerleşim planı oluşturulmalıdır. İklim değişikliğinin tetiklediği afetleri belirlemek ve etkilenen bölgelerde veya menşe ülkede hayatta kalmak için sürdürülebilir geçim ve uyum seçenekleri olmayan yerinden edilmiş kişilerin sayısını hesaplamak için bir izleme sistemi oluşturulmalıdır. Bununla birlikte belirli bir zaman diliminde daha fazla kaynak tüketen ve daha fazla CO₂ üreten ülkeleri ölçmek için kümülatif bir izleme sistemi oluşturulmalıdır. Son olarak, iklim değişikliğinin neden olduğu afetler nedeniyle mağdur ülkeleri tazmin edecek ve nihayet onları yeniden yerleştirme planlarını üstlenecek bir sistem oluşturulmalıdır.”

İklim değişikliği ve dolayısıyla oluşan iklim göçüne karşı alınabilecek önlemlerin şüphesiz en önemlilerinden birisi de iklim kaynaklı olumsuzluklar sonucu evlerinden ayrılmak zorunda kalan insanlara verilen destek ile ilintilidir. Bu kişilerin gerekli yardımı alması ve hukuki olarak tanınırlıklarının sağlanması günümüzde ve gelecekte oluşması muhtemel iklim göçleri açısından oldukça önemlidir.

Yüz milyonlarca insanın doğal afetler nedeniyle yerlerinden edilmesi beklenirken, savunuculara göre birçok insan için göç bir hayatta kalma aracı olacağından, göç akışlarını durdurmak yerine nasıl yönetileceği konusunda giderek artan bir tartışma vardır. İklim değişikliği nedeniyle yerinden edilmiş insanlar hakkında farkındalık yaratmaya odaklanan bir savunuculuk grubu olan Climate Refugees'in kurucusu ve genel müdürü Amali Tower, sorunu, iklimin insanları nasıl hareket etmeye zorladığına dair tam bir anlayış eksikliğidir şeklinde ifade etmektedir. Watson'a (2022) göre iklim değişikliğine bir sınır güvenliği sorunu olarak değil, bir insan güvenliği sorunu olarak yaklaşmak gereklidir

Gelişmiş ülkelerin savaştan kaçan mültecilere kapılarını kapatmaları ve/veya küresel ısınmaya karşı önlem almayı reddetmeleri için bir mazeret sağlayan son zamanlardaki mülteci karşıtı ve iklim değişikliği karşıtı söylemlere rağmen, zengin ülkeler ahlaki ve etik sorumluluklarını unutulmamalıdır. Ulusların insanlığa ve gezegene karşı da sorumlulukları vardır. Gelişmiş uluslar, deniz seviyesinin altındaki alçak ülkeler için sanal bir ölüm cezası haline gelen sera kirleticileri yaymaktan önemli ölçüde yararlanmıştı. Kaçınılmaz kaderleri nedeniyle, ülkelerinin ortadan

kaybolması nedeniyle sığınma ihtiyacı duyan batan ada uluslarının göçmenleri için güvenli bir geçişin sağlanması gerekmektedir. Aksi takdirde, önümüzdeki 20 ila 50 yıl içinde, insanların anavatanlarından acil kitlesel göçleri veya daha kötüsü sığınacak yer bulamayanların kitlesel yok oluşları olacaktır. Bu, hem iklim değişikliği mültecilerini yerinden edilmiş bireylerden oluşan bağımsız bir grup olarak kabul edecektir hem de kaybolan uluslar için etkili, uzun vadeli bir göç planı oluşturmayı ve sonra fonların yeniden yerleşime yönlendirilmesini gerekli kılacaktır. Myers (1997: 181) yapılması gerekeni temel olarak şu şekilde özetlemektedir: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için en önemli hedef, çevresel açıdan yoksun insanlara kabul edilebilir yaşam tarzları sağlayarak göç etme motivasyonunu azaltmak olmalıdır.

Uluslararası toplumun “iklim mültecilerini” özel korumaya ihtiyaç duyan yerinden edilmiş bireylerden oluşan benzersiz bir grup olarak tanıması gerekmektedir. BM Genel Sekreteri António Guterres (2009), aslında bu tür bir terminolojinin kullanılmasının, hakları ve yükümlülükleri oldukça açık bir şekilde tanımlanmış ve mültecilerin korunmasına yönelik uluslararası yasal rejimi potansiyel olarak baltalayabileceği görüşündedir. Ancak, iklimden etkilenen göçmenler ile geleneksel mülteciler arasında iki farklı önem düzeyi olduğunu ve iklim değişikliğinden etkilenenlerin geleneksel mültecilere göre daha az hafife alınması gerektiğini öne sürmek yanlış bir ikilemdir (Vong, 2017).

Sonuç

İnsanlık var olduğu sürece gerçekleşmiş ve insanların ülke içi veya dışı bir yerden bir yere hareketi olarak tanımlanabilecek olan göç olgusu, genelde refah seviyesini artırmak, ekonomik sebepler, çatışma veya savaş ortamından kaçmak için gönüllü veya zorunlu olduğu gibi çevresel koşulların olumsuzluğundan dolayı zorunluluk halinde de gerçekleşebilir. İklim değişikliği, küresel çapta yeni bir mesele olmayıp genel hatlarıyla Sanayi Devrimi'nden bu yana gözlemlenen bir durumdur. İnsanların iklim değişikliğinin sebep olduğu çevresel koşulların olumsuzluğu sebebiyle ülke içi veya dışında göç etmesi ise günümüzde literatüre iklim göçü ve iklim mülteciliği kavramlarını beraberinde getirmektedir. Çevresel etmenlerle göç eden kişilerin evlerini terk etmelerindeki motivasyonun tam anlamıyla iklim değişikliğine bağlı olmadığı konusunda görüş bildiren bazı araştırmacılar bu kişileri çevresel göçmen veya çevresel mülteci şeklinde ifade etmektedirler. İklim göçünün sebepleri ana hatlarıyla aşırı hava sıcaklıkları sonucu içilebilir temiz suya erişimde sıkıntı, tarımda verimsizlik sebebiyle temiz gıdaya ulaşma zorlukları, salgın hastalıkların artması, günlük hayatı yaşanması zor hale getiren sel, kasırga ve fırtına gibi olayların sık görülür hale gelmesidir. Bunun yanı sıra iklim göçünün hem sebebi hem de sonucu olarak karşılaşılabilen bir başka unsur da salgın hastalıkların meydana gelmesi ve yayılmasıdır. İklim değişikliğinin meydana getirdiği bu sebepler insanları başka ülke veya bölgelerde yaşamaya iterken, gelecek öngörülerini içeren rakamlar ise korkutucu niteliktedir. Dünya Bankası tahminlerinin yanı sıra bir

başka tahmin ise, Ekonomi ve Barış Enstitüsü (IEP)'ye ait olup (Henley, 2021), 2050 yılına kadar 1,2 milyar insanın ekolojik tehditler karşısında yerlerinden edilme tehlikesiyle yüz yüze kalacaklarını öngörmektedir. Geleceğe yönelik tahmini rakamlar kuruluşlara göre değişiyor olsa da içinde bulunulan durumun ciddi olduğu görülmektedir.

Her ne kadar mültecilik kavramı 1951 Cenevre Konvansiyonu'nda açıkça tanımlanıyor olsa da iklim değişikliği kaynaklı göçler için mülteci tanımı yapılmamaktadır. Bunun yerine ülkeler bu kişiler için kendilerine göre koruma statüsü uygulamaktadırlar. İklim göçünün hem hali hazırda tecrübe edilen hem de gelecekte olası etkileri içinde sayılan en önemli unsur dengesiz yerleşim bölgelerinin oluşması meselesidir. Kontrolsüz göçte olduğu gibi, belli başlı bölgelerin kapasitesi üzeri göç alması sonucu gıda ve su yetersizliğinin yanı sıra, eğitim sağlık gibi hizmetlerde aksama, salgın hastalıkların yaygınlaşması ve güvenlik meselesi de önemli sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kıyı bölgelerindeki bazı yerleşim yerlerinin ise suların yükselmesiyle haritadan silinebileceği öngörülmektedir.

Küresel anlamda iklim değişikliğini ele alma çabalarına rağmen, uluslararası düzeyde devletlerin özellikle iklim mülteci ikilemiyle ilgili olarak, yerinden edilme sorunlarını çözme konusunda bir taahhüt eksikliği olduğu görülmektedir. Ayrıca, iklim değişikliği göç ilişkisinin belirginleştirilmesi ve mülteci kavramının tanınması, bunları net ve spesifik önlemlerle düzenleyerek uygun bir koruma rejiminin oluşturulmasını sağlayabilir. Hukuki tanınırlığın sağlanmasının önemi göz önüne alındığında söylemek mümkündür ki iklim mültecilerinin yasal olarak kabul edilmesi yadsınamaz bir şekilde hayati önem taşımaktadır. Bu konuyla ilgili atılabilecek belki en önemli adım da iklimle ilgili tehlikeler nedeniyle yaşam alanlarına dönemeyenlerin gerekli yardımı almasının sağlanmasıdır. Yılmaz ve Navruz'un (2019: 268) çalışmalarında örneklendirdiği üzere tehlike altında bulunan ve Pasifik'te yer alan halk bir plan dahilinde buldukları bölgeden tahliye edilmelidirler. Geçici koruma programları çevresel faktörler sebebiyle riskli bölgelerde yaşayanlar ve evlerini kaybedenler için işe yarar çözümler değildir. Bu kişiler için kalıcı şekilde yaşayabilecekleri ve uyum gösterebilecekleri yerleşim yerleri bulunmalı ve yerleşmeleri sağlanmalıdır.

Göçle ilgili politika tartışmaları uzun süredir sınırların kilitlenmesine odaklanmaktadır. İklim değişikliği bunu değiştirmektedir. Çevresel sebeplerle göç, tıpkı diğer göç hareketliliğinde olduğu gibi hem göç veren hem de kabul eden ülkeler için çift taraflı politika gerektiren bir olgudur. İklim değişikliğinin ne ölçüde göçe sebep olduğu veya çevresel faktörler/ iklim değişikliği/ iklim göçü/ iklim mültecileri tartışmaları etrafında gözden kaçan birkaç nokta bulunmaktadır. İnsan hakları, ekonomik koşullar ve güvenlik konuları çevresel faktörlerin ne derece göçe sebep olduğu tartışmasından bile önemli hale gelebilmektedir. Hangi sebeple olursa olsun göç yolculuğuna çıkmış insanların haklarını korumak, ekonomik imkanlar sağlamak ve bu kişileri kabul eden ülkelerin güvenlik, ekonomik vb. çıkarlarını gözetmek de gerekmektedir.

Özetle şunu ifade etmek mümkündür ki günümüzde iklim mültecilerine yönelik tartışmalar gündemde olsa da devletlerin kendi ulusal çıkarlarına göre hareket etmektedir. Bu durum sorunların çözümünü zorlaştırmaktadır. İklim göçü ile ortaya çıkan iklim mülteciliği kavramının kendilerine getireceği yükten çekinen devletlerin ilk olarak iklim değişikliğine odaklanmak durumundadırlar. Çünkü, olumsuz senaryolar günümüzde çok daha fazla iklim göçünün oluşabileceğine dair uyarmakta ve bunun olumsuz etkilerine dikkat çekmektedir. Son zamanlarda, iklim değişikliği ve göç arasındaki bu ilişki politika gündeminde artan bir görünürlük kazanmıştır. Küresel tartışmalara paralel olarak hem iklim değişikliği hem de göç üzerine bölgesel politika diyalogları öne çıkmaktadır. Devletler, değişen bir iklimde göçten etkilenen nüfusları destekleyebilecek çözümlerin nasıl geliştirileceğini araştırmaktadır. Ancak, bu girişimlerin çoğu bağlayıcı değildir ve politika ilkelerinin hala ulusal ve yerel düzeylerde sahada eyleme geçirilebilir faaliyetlere dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu kapsamda ele alındığında göç politikalarının artık iklim göçü ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan savunmasız iklim mültecilerini de içine alacak şekilde ele alınmalı ve düzenlenmelidir. Devletler ulusal çıkarlarını gözetmenin yanı sıra iklim değişikliğine karşı önlem olarak küresel bir çözüm planı ortaya koymaya öncelik vermelidir. Bu noktada sadece devletlerin değil uluslararası örgütlerin (BM gibi), sivil toplum kuruluşlarının da katkısıyla ulus ötesi iş birliği gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Buket Ökten Sipahioğlu %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Araştırma için etik onay gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Buket Ökten Sipahioğlu %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for this study.

Ethics Approval: No ethical approval is required for the research.

Conflict of Interest: The author(s) declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

Ada Devletleri COP27'den İklim Mağdurları için Fon Talep Ediyor, Erişim

Tarihi: 14.11.2022 [https://www.iklimhaber.org/ada-devletleri-](https://www.iklimhaber.org/ada-devletleri-cop27den-iklim-magdurlari-icin-fon-talep-ediyor/)

[cop27den-iklim-magdurlari-icin-fon-talep-ediyor/](https://www.iklimhaber.org/ada-devletleri-cop27den-iklim-magdurlari-icin-fon-talep-ediyor/)

Ahmed, B. (2018). Who takes responsibility for the climate refugees. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 10(1), ss.5-26.

Apap, J. ve Revel C. (2021). The concept of 'climate refugee' Towards a Possible Definition, Erişim Tarihi: 21.05.2022

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698753/EPRS_BRI\(2021\)698753_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698753/EPRS_BRI(2021)698753_EN.pdf)

- Akalın, M. (2014). İklim Değişikliğinin Tarım Üzerindeki Etkileri: Bu Etkileri Gidermeye Yönelik Uyum ve Azaltım Stratejileri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (2) ss. 351-357.
- Akbay, K.M. (2021). Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin Teitiota Kararının Ardından "İklim Mültecileri". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), ss. 223-248.
- Biermann, F. ve Boas, I. (2008). Protecting Climate Refugees: The Case for a Global Protocol. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 50(6), ss. 8-17.
- Bilben, M.S. (2019). Dünya'dan Örnekler Işığında İklim Değişikliği Kaynaklı Göçleri Anlamak, *Mediterranean Journal of Humanities*, IX(2), ss. 335-355.
- Brown, L. (1976). *Twenty-Two Dimensions of the Population Problem*. Worldwatch Institute.
- Burkett, M. (2012). *Climate Refugees* (in) Routledge Handbook of International Environmental Law, Routledge.
- Castles, S. ve Miller, M. (2008). *Göçler Çağı, Modern Uluslararası Göç Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Climate Change Impacts in Latin America, Erişim Tarihi: 14.11.2022, https://www.wwfca.org/en/our_work/climate_change_and_energy/climate_change_impacts_la/
- COP 26 İklim Zirvesi'nde Guterres: Kendi Mezarımızı Kazıyoruz, <https://turkiye.un.org/index.php/tr/156434-cop26-iklim-zirvesinde-guterres-kendi-mezarimizi-kaziyoruz> (31.08.2022)
- Corpus, J. (2021). *Who are Environmental Refugees?*. Erişim Tarihi 03.09.2022 <https://www.juscorpus.com/environment-refugees-and-recognizing-their-long-due-rights/>
- Dalkıran, M. (2020). Uluslararası Mülteci Hukukuna Kısa Bir Bakış, Erişim Tarihi: 14.11.2022 <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/04/25/uluslararasi-multeci-hukukuna-kisa-bir-bakis/?print=print>

Definitional issues, Erişim Tarihi: 27.05.2022.

<https://www.iom.int/definitional-issues#:~:text=%22Environmental%20migrants%20are%20persons%20or,who%20move%20either%20within%20their>

Demirci, K. (2019). Uluslararası ve Ulusal Mevzuat Hükümleri Çerçevesinde İklim Mültecisi Kavramı ve Türkiye Üzerinde Yaratacağı Muhtemel Sorunlar, *Türk Siyaset Bilimi Dergisi*, 2(2), ss. 93-114.

Ekşi, N. (2016). İklim Mültecileri. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2(2), ss. 10-58. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/648074>

El-Hinnawi, Hassan (1985), Environmental Refugees, United Nations Environmental Programme (UNEP)

Gemenne, F. (2015). One good reason to speak of ‘climate refugees’, *FMR* 49, ss. 70-71. <https://www.fmreview.org/sites/fmr/files/FMRdownloads/en/climatechange-disasters/gemenne.pdf>

Guterres, António. (14 August 2009). Climate change, natural disasters and human displacement: a UNHCR perspective. Geneva: UN. Erişim Tarihi: 14.11.2009, <http://www.unhcr.org/4901e81a4.pdf>

Gülçubuk, B. ve Parça H. (2020). Dünyada Göç Hareketliliğinin Yeni Bir Belirleyicisi: İklim Değişikliği ve Etkileri. *International Studies on Natural and Engineering Sciences*, ss. 67-86.

Gümüş Boyacı, Ö.T. (2021). İklim Değişikliği Nedeniyle Yerinden Edilmiş Kişilerin Korunmasına Yönelik İlk Kararlar ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Geri Göndermeme İlkesi. *İnsan Hakları Yıllığı*, 38, ss. 41-81. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1921103>

Güngörmüş, Ö. (2021). *Devletler görmese de ‘iklim mültecileri’ hızla göç ediyor*, Erişim Tarihi: 11.05.2022 <https://www.trthaber.com/haber/cevre/devletler-gormese-de-iklim-multecileri-hizla-goc-ediyor-588513.html>

Henley, J. (2020). *Climate Crisis Could Displace 1.2bn People by 2050, Report Warns*, Erişim Tarihi: 11.05.2022 <https://www.theguardian.com/environment/2020/sep/09/climate-crisis-could-displace-12bn-people-by-2050-report-warns>

- Jacobs, M. (2021). Reflections on COP26: International Diplomacy, Global Justice and the Greening of Capitalism. *The Political Quarterly*, 93(2), ss. 270-277.
- Kanlı, İ.B. ve Başköy D. (2018). Küreselleşme ve Çevre Sorunları Bağlamında Göç: İklim Mültecileri, *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(3), ss. 21-39.
- Karagöz, T. (2021). Climate Refugees: Understanding the Challenges for Climate Refugees. *Journal of International Relations and Political Science*, 1(1), ss. 38-58.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/jirps/issue/68638/1077876>
- Kaya, H.E. (2020). Kyoto'dan Paris'e Küresel İklim Politikaları, *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(10), ss.165-191.
- Klepp, S. (2017). Climate Change and Migration,
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228620.013.42>
- Laczko, F. ve Aghazarm, C. (2009) *Introduction And Overview: Enhancing The Knowledge Base*. In: Laczko F, Aghazarm C (ed) *Migration, Environment and Climate Change: Assessing The Evidence*. International Organization for Migration, Le Grand-Saconnex, 7-40
- Lustgarten, A. (2020). How Climate Migration Will Reshape America?,
Erişim Tarihi: 23.05.2022
<https://www.nytimes.com/interactive/2020/09/15/magazine/climate-crisis-migration-america.html>
- Martin, S. (2010). Climate Change, Migration and Governance. *Global Governance*, 16(3), ss. 397-414.
<https://www.jstor.org/stable/29764954>.
- McAdam, J. (2009). Review Essay: From Economic Refugees To Climate Refugees. *Melbourne Journal of International Law*, 10(2), ss. 579-595.
- Mcleman R (2019). International Migration And Climate Adaptation In An Era Of Hardening Borders. *Nat Clim Change* 9(12), ss. 911-918.
- Mc Eldowney, John F. ve Drolet Julie, L. (2021) *Climate Change and Refugees* (in) *The Impacts of Climate Change* Ed. Trevor M. Letcher , ss. 537-545, Erişim Tarihi: 20.08.2022
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128223734000100>

- Myers, N. (2005). Environmental Refugees: An Emergent Security Issue, Erişim tarihi: 05.09.2022
<https://link.springer.com/content/pdf/10.1023/A:1024623431924.pdf>
- Naik, A. (2009). Migration and Natural Disasters. In Migration, Environment and Climate Change: Assessing The Evidence, (ed) F. Laczko and C. Aghazarm. IOM. Geneva. ss. 247–317.
- Podesta, J. (2019). *The Climate Crisis, Migration and Refugees, Global Economy and Development Brookings*, Erişim Tarihi: 11.05.2022
https://media.africaportal.org/documents/The_climate_crisis_migration_and_refugees.pdf
- Social Dimensions of Climate Change, Erişim Tarihi 14.11.2022,
<https://www.worldbank.org/en/topic/social-dimensions-of-climate-change#:~:text=As%20the%20climate%20continues%20to,identity%2C%20and%20other%20related%20risks.>
- Sipahi, E.B. ve Tekin S. (2016). *Akdeniz’de İklim Değişikliği ve Çevresel Güvenlik Kıskaçında İklim Mültecileri* (içinde) Akdeniz’de Çevresel Güvenlik Ed. Algan. N, İşçioğlu D., İmaj Yayınevi, Ankara.
- The Intergovernmental Panel on Climate Change, Special Report on the Ocean and Cryosphere in the Changing Climate, Erişim Tarihi 14.11.2022
<https://www.ipcc.ch/srocc/>
- The Paris Agreement, Erişim Tarihi: 14.11.2022, <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>
- Vong, S. (2017). Protecting Climate Refugees is Crucial for the Future, Erişim Tarihi: 20.08.2022
https://humanityinaction.org/knowledge_detail/protecting-climate-refugees-is-crucial-for-the-future/
- Voegele, J. (2021), Millions on the Move: What Climate Change Mean for Internal Migration, Erişim Tarihi: 30.08.2022
<https://blogs.worldbank.org/voices/millions-move-what-climate-change-could-mean-internal-migration>
- Vural, Ç. (2018). Küresel İklim Değişikliği ve Güvenlik, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, ss. 57-85. <https://doi.org/10.28956/gbd.422726>
- Yılmaz, F.H. ve Navruz, M. (2019). Küresel İklim Değişikliği, İklim Mültecileri ve Güvenlik. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi* 13.

Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildirileri Özel Sayısı, ss. 1-493.

Watson, J. (2022). *Climate Change is Already Fueling Global Migration. The World isn't Ready To Meet People's Changing Needs, Experts Say*. <https://www.pbs.org/news/world/climate-change-is-already-fueling-global-migration-the-world-isnt-ready-to-meet-peoples-needs-experts-say> (20.08.2022)

What is a refugee, Erişim Tarihi: 31.08.2022 <https://www.unhcr.org/what-is-a-refugee.html>

World Meteorological Organization, Climate Change Made Floods In Western Europe More Likely. Erişim Tarihi: 14.11.2022 <https://public.wmo.int/en/media/news/climate-change-made-floods-western-europe-more-likely>

Zandt, F. (2021). *Climate Change, Great Displacer*. Erişim Tarihi: 30.08.2022 <https://www.statista.com/chart/26117/average-number-of-internal-climate-migrants-by-2050-per-region/>

Ziya, O. (2012). Mülteci-Göçmen Belirsizliğinde İklim Mültecileri, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 229-240. Erişim Tarihi: 01.06.2022

Extended Abstract

Migration is defined as 'the movement of people from one place to another' (within the borders of their home country or other countries) for various reasons. Refugees and migrants are different concepts, which, first of all, should be clearly defined. Migrants, are people who leave their home country to settle in another. The legal status of being a refugee is defined in the 1951 Geneva Agreement as "someone who is unable or unwilling to return to their country of origin owing to a well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group, or political opinion." Climate refugees, on the other hand, come up in a different concept first described by El-Hinnawi in 1985. He defined environmental refugees as people who voluntarily or out of necessity, temporarily or permanently, leave the area they live in and seek more suitable living conditions for themselves. Accordingly, environmental refugees experience natural or human-induced environmental degradation in the region they live in, and their living conditions are severely affected. Having these in mind, this study aims to shed light on the migration due to climate change and environmental factors concerning the fact that neither solely climate change nor solely other environmental factors induce people to leave their homes for their own sake. Therefore, the study also explains different concepts about migration-related environmental issues.

Some scholars, such as El-Hinnawi (1985), Castles and Miller (2008), Sipahi and Tekin (2016), Brown (1976) and Myers (1997), define these people as “environmental refugees”, whereas some others, such as Ekşi (2016), Ziya (2012) and Ahmed (2018), use the concept “climate refugees”. Scholars such as Naik (2009) also use “climate migrants” to refer to these people. Climate change is not the only reason for environmental related migration since all the environmental events are not caused by climate change. It can be argued that climate change is one of the main factors causing environmental migration. Climate change is caused by a variety of factors, including extreme weather, temperature fluctuations, and severe drought. Besides the rapid decrease in agricultural productivity, the decrease and disappearance of drinkable water resources, an increase in epidemics, rise in sea water level, inundation of living areas and arable land force people to leave their home country or home cities due to the lack of humane living conditions. World Bank reports forecast that there could be 170 million people could be internally displaced in five regions of the world due to environmental conditions.

Climate change is making coastal areas and some island nations increasingly uninhabitable, further exacerbating natural disasters, such as warming, drought, and sea level rise. It can affect migration flows that lead to conflict, competition for natural resources, and the migration of people.

The Middle East, Africa, Southeast Asia, Australia, North America, Latin America, the Polar Regions, and small island states are among the areas of high concentration of migration due to climate change. Sea level rise due to climate change poses temporary and ultimately permanent migration risks, especially in small island states. The sovereignty of these countries is also expected to be affected by this situation. Cultural values associated with land loss and displacement are also under threat, especially in small islands and coastal areas. Furthermore, while no region is immune to climate change, displacement risk is the greatest risk for countries with large populations in highly disaster-prone regions that lack the capacity and resources to prepare properly.

The last "Conference of the Parties," named as COP 26, met in 2021 with a one-year delay due to the COVID-19 pandemic. The conference was held between October 31 and November 12, 2021, in Glasgow, with 197 countries participating in order to reduce global warming. The meeting ended with several discussions rather than bringing up solutions. These commitments were made specifically to keep the average global temperature increase since pre-industrial times well below 2 degrees Celsius, and if possible, to 1.5 degrees Celsius. Both these objectives and the need for such commitments were identified. BM General Secretary Antonia Guterres pointed out in the opening ceremony of the COP26 that historical increases have been observed in air temperatures since 2015 when the Paris Climate Agreement was signed and stated that if the warming is not stopped, the future and humanity are in danger.

The study argues that while climate refugees are on the agenda today, countries are acting in accordance with their national interests and they lack a common and global policy. This makes the problem difficult to resolve. Countries fear the burden of climate refugees, which is increasing year by year. Negative scenarios warn us that more climate change is likely to happen today and draw attention to its negative impacts. In this context, migration policies should be managed and regulated to include climate migration and consequently vulnerable climate refugees. In addition to protecting national interests, countries need to propose global solutions by taking precautionary measures against climate change as a priority. As stated in the study, the measures to be taken to prevent climate change and the resulting climate migration from reaching undesirable levels should be implemented without delay. This is where cross-border cooperation is needed, involving not only states but also international organizations (such as the United Nations) and non-governmental organizations.

NASTURİ VE ŞEYH SAİD AYAKLANMALARINDA YABANCI DEVLETLERİN DOĞRUDAN VE DOLAYLI ETKİLERİ

Mehmet Bedri ALUÇLU*

Öz

Bu makalede, erken cumhuriyet döneminde gerçekleşen Nasturi ve Şeyh Said Ayaklanmalarına yabancı devletlerin doğrudan ve dolaylı etkileri incelenmiştir. Nasturi ve Şeyh Said Ayaklanmaları, yeni kurulan Türk Devleti'nin Cumhuriyet rejimini oturtmaya çalıştığı bir dönemde ortaya çıkmışlardır. Bu isyanlardan Nasturi Ayaklanması, bilhassa İngiltere'nin doğrudan desteklediği bir başkaldırıdır. Ayrılıkçı görüşler taşıyan Nasturiler, Musul Sorununun bir anlaşmazlığa dönüştüğü sırada İngiltere'nin kaşkırtmasıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne karşı ayaklanmışlardır. İsyana kısa sürede bastırılmıştır. Nasturi Ayaklanmasının bastırılmasından sadece dört ay sonra Şeyh Said İsyanı çıkmıştır. İngilizler bu isyanı arka planda yönlendirirken onun müttelikleri Fransızlar, İtalyanlar ve SSCB bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak ya isyanı desteklemişler ya da ayaklanmayı bastırmaya çalışan Türk Devletini engellemeye çalışmışlardır. Ancak Mustafa Kemal Paşa idaresindeki hükümet, bu isyanı da kısa sürede bastırabilmiştir. Sonuçta ise Nasturi ve Şeyh Said Ayaklanmalarının Türk Devleti'ne maliyeti ağır olmuş; Türkiye İngiltere ile Ankara Antlaşmasını imzalayarak Musul üzerindeki bütün haklarından feragat etmek zorunda kalmıştır. Çalışmanın amacı; İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerin Cumhuriyet'in ilk yıllarında meydana gelen bu ayaklanmaların çıkartılması ve yayılmasındaki rollerini belgeler ışığında inceleyip yorumlayarak bugün bölgede tekrarlanan vekâlet savaşlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Nasturiler, Şeyh Said, Musul Sorunu, Kürt, İngiltere.

DIRECT AND INDIRECT EFFECTS OF FOREIGN STATES IN THE ASSYRIAN AND SHEIKH SAID REBELLION

Abstract

The subject of this article is the influence of foreign states on the Assyrian and Sheikh Said Rebellion that took place in the early republican period. Among these rebellions, the Assyrian Rebellion is an uprising directly supported by England. Assyrians, who had separatist views, rebelled against the Republic of Turkey with the provocation of England when the Mosul Question turned into a conflict. The rebellion was quickly suppressed. Only four months after the suppression of the Assyrian Rebellion, the Sheikh Said Rebellion broke out. While the British directed this rebellion in the background, its allies namely the French, Italians and USSR either

* Dr., Osmangazi Üniversitesi, SBE Tarih ABD, mbedrialuclu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4214-5403>.

directly or indirectly supported the revolt or tried to prevent the Turkish State from suppressing the rebellion. However, the government under Mustafa Kemal Pasha was also able to suppress this rebellion in a short time. The purpose of the study was to contribute to the understanding of the proxy wars that are repeated in the region today by examining and interpreting the roles of European governments, especially England, in the emergence and spread of these uprisings that took place in the first years of the Republic.

Keywords: *Shiekh Said, The Assyrians, Mosul Problem, Kurd, England.*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sadece bir yıl sonra önce Hakkari bölgesinde Nasturiler, onlardan sadece altı ay sonra ise Genç vilayetindeki Zaza Aşiretleri Ankara'ya karşı başkaldırmışlardır. Dini ve milliyetçi içerik taşısa da her iki isyanın arkasında Musul'u Türklere kaptırmak istemeyen İngilizlerin ve onun yandaşlarının bazen doğrudan bazen ise dolaylı olarak etkileri, teşvikleri ve zorlamaları vardır. Bu makalede; Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşanan bu isyanların arka planları belgeler ve dokümanlar ekseninde irdelenerek, dış güçlerin bilhassa da İngiltere'nin bu ayaklanmalara olan dahli ispatlanmaya çalışılmıştır.

İlk olarak bu isyanları çıkartan etnik ve dini topluluklara kısaca bir göz atmak, bahse konu ayaklanmaları doğru bir şekilde incelemek açısından faydalı olacaktır. Hem Nasturi hem de Kürt toplulukları Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine miras kalan sosyal yapılarıdır. Her iki topluluk da Fransız İhtilali'nden sonra Osmanlıdaki diğer azınlıklar gibi milliyetçilik ile tanışmış ardından da kendi dil ve kültürlerini keşfetme ve milletleşme sürecine girmişlerdir. Bu azınlıklar milliyetçilik merkezli yürüttükleri mücadelelerinin sonucunda bağımsızlıklarına kavuşacaklarına inanmışlardır. Ancak bunu gerçekleştirebilmeleri için hem siyasi hem de maddi olarak güçlü bir dış desteğe ihtiyaçları olduğunun farkındaydılar. Bundandır ki; Osmanlı topraklarında misyonerleri aracılığıyla örtülü faaliyetler yürüten Avrupalı devletlerle ilişkiye geçmişlerdir (Dalyan, 2018: 1).

1924 yılında Ankara'ya karşı ayaklanan Nasturiler; adlarını Nasturilik adlı bir mezhepten alırlar. Nasturilik tek başına bir milletin adı değil, bir mezhebin adıdır. Nasturilik mezhebinin kurucusu 428 yılında Bizans'ta Patrik olan Nestorius'tur. Nestorius, Patrikliği döneminde var olan dini kabulleri reddedince aforoz edilmiş ve Mısır'a sürgüne yollanmıştır (Anzerlioğlu, 2000: 5). Bizans'ın baskılarına rağmen Anadolu'da yaşayan insanların büyük bir bölümü inançlarını değiştirmemiş ve Nestorius'un düşüncelerini takip etmeye devam etmişlerdir. İlerleyen yüzyıllarda bu topluluk, Nestorius'u takip edenler anlamına gelen Nestor-i sonrasında ise Nasturi olarak anılmaya başlanmıştır (Çelik, 1996: 55).

Nasturi adı verilen bu topluluk, Osmanlı devleti bünyesinde huzurlu bir yaşam sürerlerken; bölgeye Fransa, İtalya, Rusya, ABD ve bilhassa İngiltere'den gelen Hıristiyan misyonerlerin eliyle önce Asurluların torunları olduklarına inandırılmış, ardından da Osmanlıya karşı ayaklanmışlardır. Emperyalist devletler, tüm dünyada yürüttükleri stratejinin aynısını Nasturi

topluluğuna da uygulamışlardır. Bu strateji üç aşamadan oluşmaktaydı. Önce hedef alınan bölgeye misyonerler gönderilirdi. Misyonerlerin aracılığıyla bölge halkının yaşadığı coğrafya ve gündelik yaşam hakkında bilgiler edinilirdi. Ardından da bu misyonerleri gönderen devletler, onlar sayesinde bölgede yaşayan insanların içerisinde seçilen kişiler ile ileride kullanılmak üzere irtibatlar sağlardı. En sonunda da misyonerleri gönderen devletlerin önce istihbarat elemanları, eğer gerekiyorsa askerleri hedef alınan bölgeye gönderilirdi (Anzerlioğlu, 2000: 8-9)

Nasturi isyanından altı ay sonra 1925 yılının Şubat ayında Şeyh Said isyanını çıkartan Kürtlerin ana vatanı ise günümüzde İran sınırları içerisinde yer alan Zagros sıradağlarıdır. Nitekim konu ile ilgili araştırmaları bulunan Jwaideh de, Kürtlerin Güney Anadolu'daki Toros Dağları'nın doğusuyla, İran ve Irak sınırındaki Zagros Dağları arasında kalan bölgenin ilk yerleşik sakinleri olduğunu ileri sürmektedir (Jwaideh, 2014: 38). Kürtler bugün özellikle Ermenistan, Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesi, İran, Irak, Suriye, Lübnan ve Türkiye'de yaşamaktadırlar. Günümüzde Ortadoğu coğrafyasında 30 milyon civarında Kürt kökenli insanın yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu nüfusun yaklaşık olarak 8,1 milyonu İran'da, 5,5 milyonu Irak'ta, 1,7 milyonu Suriye'de ve 14,7 milyonu ise Türkiye'de yerleşmiştir. Kürt nüfusunun önemli bir kısmı Sünni inancına dahil olup, mezhep olarak Şafii'dirler. Zazaca konuşan Kürtlerin büyük bir bölümü ise Hanefi mezhebine mensupturlar (Bilgiç, 2011: 35-36).

Nasturilerin ve Kürtlerin yerleştikleri bölgeler XVI. Yüzyılda Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (Dalyan, 2018: 12). Osmanlı devleti, Kürt aşiret ağalarına belli bir düzeyde özerklik vererek bölgedeki feodal yapının devam etmesine müsaade etmiştir (Avcıoğlu, 1978: 193-202). 19. Yüzyılın başına gelindiğinde ise; imparatorluğu idare edenler, uluslar arası alanda yaşanan değişimlere ayak uydurmak için Adem-i merkezîyetçi bu anlayışı terk ederek İstanbul'daki Bab-ı Alinin güçlendiği bir merkezi idare sistemine adım adım geçmeye çalışmışlardır. İmparatorluk yıkıldıktan sonra; Mustafa Kemal Paşa, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinde bu merkezîleşme faaliyetini temel amaç olarak kabul etmiştir. Hızla anayasal bağlamda ulusal esaslara dayanan merkezi bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Bu yeniden yapılanmaya ilk tepki Nasturilerden gelmiştir. Bu cemaat, 7 Ağustos 1924'te Ankara'ya karşı ilk ayaklanan topluluk olmuştur (Dalyan, 2018: 2). Onlardan sadece altı ay sonra ise 13 Şubat 1925'te Kürtler, Şeyh Said önderliğinde cumhuriyete karşı isyan etmişlerdir (Acar, 2019: 2932-2934).

Yapılan alan yazım incelemeleri göstermiştir ki gerek yurt içinde gerekse yurt dışında bu iki isyanı birlikte ele alarak; her iki ayaklanmanın arkasında yer alan dış güçleri ortaya çıkarmaya çalışan pek fazla akademik araştırma yürütülmemiştir. Nasturi Ayaklanması, Şeyh Said Ayaklanması ve Musul Sorunu 'nu konu edinen bu incelemede nitel araştırma tekniklerinden genel tarama modeli kullanılmıştır. Bu çerçevede; hem bu isyanlarla ilgili meclis kayıtları, Genelkurmay evrakları, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Arşivi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Türkiye Cumhuriyeti Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Milletler Cemiyeti'ne ait

belgeler, yabancı devletlere ait arşivler, gazete haberleri hem de sonraki dönemde bu ayaklanmalar hakkında yapılan akademik çalışmaların yer aldığı bilgi ve belgelerden faydalanılmıştır.

1. NASTURİ VE ŞEYH SAİD AYAKLANMALARINDA YABANCI DEVLETLERİN DESTEĞİ

1.1.İsyanlar Öncesi Yaşanan Siyasal Gelişmeler

Nasturi ve Şeyh Said Ayaklanmaları, yeni kurulan Türk Devleti'nin Cumhuriyet rejimini oturtmaya çalıştığı bir dönemde ortaya çıkmışlardır. Bu dönemde Türkiye dış politikada Lozan'da halledemediği meseleleri çözmeye çalışmaktadır (Bağcı, 2001: 3). Musul Sorunu, çözülmeye çalışılan bu problemlerin en başında gelmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'yi başlattığı ilk günden itibaren Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Musul'la şahsen ilgilenmiş; İngiltere'yi bölgeden çıkartmak için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Bu süreçte verdiği çeşitli demeçlerinde Musul'un Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu tekrarlamıştır. Lozan görüşmelerinin çıkmaza girmesi üzerine Paşa, gerekirse Musul'u savaşarak alacaklarını ifade etmiştir. Hatta bir adım daha ileri giderek Kazım Karabekir Paşa'ya Musul'un geri alınması için yapılacak harekâtın başına geçmesini teklif etmiştir (Kısıklı, 1999: 532).

Mustafa Kemal Paşa yönetimindeki Türk Devleti, Musul'u ele geçirmek amacıyla, kuvvet kullanmaya ve askeri harekâta karar vermiştir (Kemal, 2007: 680). Ancak birbiri ardına çıkan Nasturi ve Şeyh Sait İsyanları Türkiye'nin Musul Sorununda yürüttüğü mücadeleyi olumsuz yönde etkilemiştir (Keleş, 2002: 62). Çünkü bu isyanlar nedeniyle Türk Devleti Musul'u ele geçirmek için planladığı askeri harekâttan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Özellikle Şeyh Said İsyanının çıktığı 1925 yılı, Türkiye ile İngiltere arasında Musul'un hâkimiyetinin kimde kalacağı şeklinde özetlenebilecek ve sorunun çözülmesi için karar verilecek tarih olarak kayıtlara geçmiştir (Kemal, 2007: 680).

Türkiye ile İngiltere 5 Haziran 1924'te sona eren Haliç Konferansı'nda Musul Vilayeti hâkimiyetinin kimde kalacağı konusunda anlaşmaya varamamıştır. Bu konferanstan sadece iki ay sonra Nasturiler Türk Devleti'ne karşı isyan etmiş, Ankara'daki hükümet ayaklanmayı bastırmak için tenkil harekâtı (o dönemin Genel Kurmay belgelerinde bu şekilde adlandırılmaktadır) başlatmıştır. Ayaklanmanın arkasındaki İngiltere Türkiye'nin Hristiyanlara yönelik zulüm uyguladığını iddia ederek Türk Devleti'ni Milletler Cemiyeti'ne şikâyet etmiştir. Bu şikâyet üzerine Milletler Cemiyeti 27 Ocak 1925 tarihinde bir komisyonu Musul'a göndermiştir. Bu komisyon Musul'da çalışmalarına devam ederken bu sefer Şeyh Said isyanı çıkmıştır. Ayaklanma, tam da komisyonun Musul'daki çalışmalarını yürüttüğü zaman diliminde başlamıştır. Aşıktır ki İngilizler, Musul'u Türklere kaptırmamak için önce Nasturi İsyanı'nı çıkartmışlar, bu ayaklanmadan sadece altı ay sonra da Şeyh Said ve onun destekçilerini sahneye sürmüşlerdir (Akşin, 2006: 39).

1.2. Nasturi İsyanı

7 Ağustos 1924'te başlayan Nasturi ayaklanmasının öncesinde İngilizler, işgalleri altındaki Irak'ta yaşayan bu cemaatin erkeklerini silahlandırarak onlardan milis güçler oluşturmuşlardır. Daha sonra da bu milis güçlere Musul'da kendilerine karşı direnen Özdemir Bey'e bağlı Türk, Kürt ve Arap köylerini yakıtıp yıktırılmışlardır. Ardından da Nasturilerden oluşan bu milis güçlerini Hakkari bölgesine sokarak onlardan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne karşı isyan etmelerini istemişlerdir. Bağdat'taki İngiliz yönetimi, Nasturilere çıkartacakları ayaklanmaya hem siyasi hem de askeri olarak destek vereceklerine dair söz vermişlerdir. İngilizlerin hedefi Nasturilerin çıkartacakları bu isyanı kullanarak Musul'u ellerinde tutmaya devam etmektir (Aydoğan, 2007: 351-353). İngiltere'nin bölgedeki istihbaratçıları bir yandan Nasturi cemaatini isyan için örgütlerken bir yandan da Türk ordusundaki Azadi örgütüne mensup subaylarla¹ temas kurarak; onlardan olası bir askeri harekâta birliklerinden firar etmelerini talep etmişlerdir (Toker, 2015: 45). Buna ek olarak da temas kurdukları Türkiye'de yaşayan ayrılıkçı görüşlere sahip Kürt ileri gelenlerine maddi destek sağlayarak onları Ankara'ya karşı isyan etmek için teşvik etmişlerdir (Aydoğan, 2007: 351-353).

Nasturi isyanı başladıktan sonra Türk birlikleri tenkil harekâtı için bölgeye ilerlerken 12 Eylül 1924'te Birsivri'deki İngiliz karakolundan onlara ateş açılmıştır. Türk askeri İngilizlerin yaptıkları bu tahrike kapılmamış, ateşe ateşle karşılık vermemiştir (Akgül, 2001: 62-122). Buna rağmen ilerleyen süreçte İngilizler isyana doğrudan destek vermeye devam etmiş; her seferinde Türk ordusunu kendileri ile silahlı çatışmaya girmesi için tahrik etmişlerdir. Bu bağlamda İngiltere kendi ordusuna ait uçaklar ile 14 Eylül 1924 (Hallı, 1972: 27-99) ve 21 Eylül 1924 (Akgül, 2001: 139) tarihlerinde Türk birliklerine ateş açmış; Türk ordusunun ağır kayıplar vermesine sebep olmuşlardır (Anzerlioğlu, 2000: 178). Yapılan saldırılar üzerine Türk Genelkurmayı, uçakların kalktıkları havaalanlarının olduğu bölgeye yönelik bir askeri harekât planlamaya başlamıştır. Ancak tenkil harekâtı kısa sürede bitirilince bu harekâttan vazgeçilmiştir (Akgül, 2001: 141).

1.3.Şeyh Said Ayaklanması

1.3.1. İngiltere'nin Şeyh Said İsyanındaki Rolü

İngiltere Nasturi isyanından istediğini elde edemeyince sahneye baş ası Şeyh Said'i sürmüştür. Ayaklanmanın öncesinde İngilizler, Şeyh Said isyanını örgütleyen Azadi Örgütü ile temas kurmuşlar ve onları ayaklanmaları için kışkırtmışlardır. Nitekim Azadi Örgütüne ait dokümanlar yakıldığı için Türk Devleti kimlerin bu cemiyete üye olduklarını hiçbir zaman öğrenememiştir. Buna karşın, 1924 yılında İngiliz yetkililer arasında gerçekleşen yazışmaların gizliliği sonraki yıllarda kaldırılınca anlaşılmıştır ki; İngiltere tarafından

¹ Bu kişiler, Cıbranlı Halit tarafından 1920 yılında kurulan ve ileride Şeyh Said isyanını çıkartacak olan Azadi Örgütünün mensuplarıdır.

Azadi Örgütünün mensuplarının isimleri ile görevlerinin tamamı bilinmekteydi (Ayabakan, 2016: 65).

İngilizler, daha Nasturi isyanı başlamadan önce temas kurdukları Azadi Örgütünün lider kadrosundan; 1926 yılında başlatmayı planladıkları isyanı 1925 yılının ilkbaharında çıkartmalarını talep etmişlerdir. Bunun temel nedeni İngilizlerin, Milletler Cemiyetinin 1925 yılında Musul'un Türkiye'ye mi yoksa İngiltere'ye mi bağlanacağına dair bölgede yapacağı olası bir plebisitin kendi aleyhinde sonuçlanacağını tahmin etmeleridir. Bu yüzden İngiliz yöneticiler, Azadi örgütü üzerinden yürüttükleri örtülü faaliyetlerle vilayetin kendilerine verilmesini sağlama stratejisi izlemişlerdir (Kandemir, 1955: 18).

İngiliz istihbaratı sadece Azadi Örgütü ile irtibat kurmamış, eş zamanlı olarak, Doğu Anadolu'daki Türk askeri birliklerinin konumlarını, sayılarını ve imkânlarını ayrıntılı bir şekilde inceleyerek, Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki askeri teşkilatlanmasını da tespit etmiştir (Kürkçüoğlu, 1978: 55). Ayaklanmanın 13 Şubat 1925'te başlamasından sonra da İngilizlerin ve onların müttefiklerinin isyancılara olan destekleri devam etmiştir. İsyana katılanların yabancı askerlerinkine benzer nitelikte üniforma ile dolaştıkları, öldürülen asilerin üzerlerinden Avrupa devletlerine ait yabancı paraların çıktığı kayıtlara geçmiştir (Demirtaş, 1991: 178-211).

İsyanın başlamasından bir ay sonra Şeyh Said ve adamlarının Diyarbakır'ı kuşatmaları esnasında bir iletişim kazası yaşanmıştır. Kuşatma devam ederken 9 Mart 1924'te şehrin postanesine, alıcı kısmında "Kürdistan Kraliyeti Harbiye Bakanlığı" ibaresinin yer aldığı, içinde İngiltere'deki silah fabrikalarının katalogları bulunan mektuplar gelmiştir. İsyanın çıkmasının üzerinden sadece yirmi dört gün geçmiş olmasına rağmen İngiltere'deki silah fabrikalarının ayaklanmadan hemen haberdar olup kurulacak olan Kürt Devletinin harbiye bakanlığına kendi kataloglarını göndermesi bugünün ulaşım koşullarında bile imkânsızken; o günün koşullarında bunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığı açıktır (Yalçın ve Gönülal, 1984: 72-75).

O dönem Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (S.S.C.B.) basınında İngiltere'nin Şeyh Said ayaklanmasına verdiği destekten sıkça bahsedilmiştir. Bu haberlerde Şeyh Said Ayaklanmasının ardından Türkiye'den kaçan isyancılarla, Suriye ve Medine'den gelen destekçilerinin İngilizlerin işgali altındaki Musul'da buluştukları; sonrasında da bölgedeki Nasturilerle irtibata geçtikleri yazılmaktadır (Perinçek, 2017: 51). SSCB basınında Şeyh Said İsyanı, devamlı olarak bir karşıdevrim şeklinde aktarılmıştır. Hatta Şeyh Said İsyanıyla ilgili çizilen karikatürlerde İngiltere Dışişleri Bakanı Chamberlain'in Şeyh Said'in sırtına cephanelik yüklediği ve eline de silahlar tutuşturduğu görülmektedir. Sovyet basınının, isyanın başından itibaren İngiltere'yi ayaklanmadan sorumlu tuttuğu ve okuyucularına böyle aktardığı anlaşılmaktadır (Perinçek, 2017: 90).

Türk Hükümeti, Şeyh Said Ayaklanması sırasında Antep-Urfa-Mardin'den geçen güney demiryolu hattını kullanarak birliklerini bölgeye süratle sevk etmek istemiştir. Bu talebini bahse konu demiryolu hattının kontrolünü elinde tutan İngiltere'ye bildirmiş, ancak İngilizler buna kesinlikle müsaade etmemişlerdir. Bu demiryolu hattını kullanamayan Türkiye, mecburen bölgeye sevk edilecek birliklerini Adana'ya kadar demiryolu ile

göndermiş; Adana'ya varan birlikler buradan isyan bölgesine yaya olarak ilerlemek zorunda kalmışlardır (Çağatay, 1973: 45-51). İngilizlerin bilerek ve isteyerek yaptığı bu engelleme hem isyanın bastırılmasını geciktirmiş hem de Said ve adamlarına Diyarbakır'ı işgal edebilmeleri için oldukça geniş bir zaman sağlamıştır.

İsyandan sonraki yıllarda, Fransız istihbaratının, Şeyh Said Ayaklanması hakkında hazırladığı bir rapor ortaya çıkmıştır. Bu raporda ayaklanmanın arkasındaki İngiltere'nin Şeyh Said Ayaklanması ile Türkiye'den bir nevi "*intikam*" almaya çalıştığı belirtilmektedir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları yürüttükleri Kurtuluş Savaşı ile İngiltere'yi Anadolu'dan çıkartmış, müttefikleri Yunan Ordusunu da yenilgiye uğratmışlardır. İngiltere'nin Kurtuluş Savaşı'nda aldığı ağır darbeler David Lloyd George başkanlığındaki İngiliz hükümetini istifa etmek zorunda bırakmıştır. Bütün bunların yanında İngiltere'nin işgali altındaki Musul'u Türklere kaptırmamak için Şeyh Said'den başka sahaya süreceği herhangi bir kartı da kalmamıştır. Bu nedenle İngilizler, Şeyh Said Ayaklanmasını organize etmişlerdir. Fransız istihbarat raporlarından edinilen bilgiler ışığında özetle, Şeyh Said İsyanının "İngilizlerin uğradıkları yenilgiden sonra hiç affetmedikleri Mustafa Kemal'e ve Ankara'daki meclise karşı yürüttükleri siyasetin bir parçası" (Gökçeğöz, 2008: 4-12) olduğu şeklinde bir değerlendirme rahatlıkla yapılabilir (Soysal, 1964: 454-485).

İngiltere'nin Şeyh Said Ayaklanmasında "*parmağı*" olduğuna dair bulguları, Türkiye çeşitli uluslararası platformlarda gündeme getirmiştir. İngiltere, Türkiye'nin bu yöndeki iddialarını reddetmekle kalmamış, Şeyh Said Ayaklanmasının Türkiye tarafından çıkarıldığını iddia etmiştir (Öke, 1987: 77-78). Ancak kendisi bir S.S.C.B. vatandaşı olan A.F. Miller bile İngiliz casuslar tarafından Şeyh Said'e silah ve para verildiğini açıkça ifade etmektedir. Buna ek olarak yine döneme ait S.S.C.B. kaynaklı belgelerden, İngilizlerin işgalleri altındaki Irak'ta yaşayan Kürtlerden ve Nasturilerden oluşturdukları bir grubu Said'in çıkarttığı isyana destek vermeleri için Türkiye'ye gizlice soktukları anlaşılmaktadır (Perinçek, 2017: 73-74).

1.3.2.Fransa'nın Şeyh Said İsyanındaki Rolü

İngilizler isyanın arkasındaki asıl güç olmasına rağmen o dönem Suriye'yi işgal altında tutan Fransızlar da Türk Devleti'ne zorluk çıkarmaktan geri durmamışlardır. Türk Devleti isyan bölgesine asker sevk etmek maksadıyla Suriye'nin kuzeyinde Fransızların kontrolündeki demiryolundan istifade edebilmek için resmi başvuru gerçekleştirmiş, ancak Fransa da tıpkı İngilizler gibi, Türkiye'nin yapacağı askeri sevkıyatı uygun görmediğini bildirerek bu talebi reddetmiştir. Açıktır ki, Fransa aynı İngiltere gibi ayaklanmayı sonlandırmak üzere yollanacak birliklerin intikalini engelleyerek, Şeyh Said Ayaklanmasına dolaylı da olsa destek vermiştir. O dönem için Fransızların mottosunun, "Düşmanım Türkiye'nin düşmanı Şeyh Said dostumdur" olduğu rahatlıkla söylenebilir (Çağatay, 1973: 47).

Neticede Şeyh Said isyanı Fransızların da yakından ilgilendiği Musul vilayeti ile irtibatlıydı. Bu bakımdan Fransızlar, Şeyh Said ayaklanması ile

birlikte Ortadoğu'daki dengelerin değişebileceğini öngörmüşler ve bu sebeple de isyanı yakından takip etmişlerdir. Bilindiği üzere Türk-Fransız ilişkileri, 20 Ekim 1921 tarihinde imzalana Ankara Antlaşması ile yeni bir döneme girmiştir. Fransızlar bu antlaşmadan kısa bir süre sonra çıkan Şey Said ayaklanmasından faydalanarak kaybettiklerini tekrardan kazanmanın yollarını aramışlardır (Karakaş, 2021: 880-908).

1.3.3. S.S.C.B.'nin Şeyh Said İsyanındaki Rolü

S.S.C.B.'nin isyanın çıktığı döneme ait istihbarat raporlarında her ne kadar Fransa, İngiltere ve İtalya'nın Şeyh Said Ayaklanmasından sorumlu olduklarına dair veriler olsa da, S.S.C.B. de o kadar masum değildir. Çünkü S.S.C.B., Şuralar Hükümeti Meclis-i İslamiye adlı gizli bir örgüt vasıtasıyla bu isyanı çıkartanlarla temas kurmuştur. İslam inancına mensup ülkelerde dini temelli propaganda yürüten bu teşkilat Müslüman devletlerdeki yerel halkın komünizmi benimsemesini sağlamak amacıyla faaliyetler yürütmekteydi. S.S.C.B. Şuralar Hükümeti Meclis-i İslamiye aracılığıyla Ocak 1925'te Azadi Örgütü ile temas kurmuş ve onları isyana teşvik etmiştir. S.S.C.B. bu teşkilat aracılığıyla Türkiye'de kargaşa ve kaos ortamı oluşturmaya çalışmıştır (Tacibayev, 2004: 272-273).

Şuralar Hükümeti Meclis-i İslamiye'nin Türkiye'deki dini temelli ayaklanmaya müdahil olmasının asıl nedeni devlet ile halkı karşı karşıya getirerek toplumun komünist ideolojiyi benimsemesini sağlamaktı. Teşkilatın geri plandaki hedefi ise Azadi Örgütü ile kurduğu irtibatlar sayesinde çıkartılacak olan ayaklanmanın ardından Türkiye'nin doğusunda komünist ideoloji ekseninde yönetilen bir devletin kurulmasıydı. Ruslar isyandan on yıl önce işgal ettikleri Erzurum'da yaşayan Şeyh Said ile o dönem kurdukları irtibatı ayaklanma çıkana kadar sürdürmüşlerdir. Ancak Türk askeri, isyanın elebaşı Said'i ele geçirerek hem Azadi Örgütü'nün hem de onun arkasındaki S.S.C.B.'nin ve dolayısıyla da Şuralar Hükümeti Meclis-i İslamiye'nin emellerine ulaşmasına engel olmuştur (Perinçek, 2017: 70-75).

1.3.4.İtalya'nın Şeyh Said Ayaklanmasındaki Rolü

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiki İtalya'da iktidara gelen Mussolini ile ilişkilerini güçlendirerek, onu Türkiye'ye karşı kışkırtmıştır. İtalya, İngilizlerin teşvikiyle 1924 ilkbaharında, Türk Devleti ile İngiltere arasında Musul Sorununun görüşüleceği Haliç Konferansı'ndan hemen önce Anadolu kıyılarından gözle görülebilen Rodos'a asker yağmaya başlamıştır. İtalya'nın yaptığı bu hamle Ankara'da endişeli bir bekleyişin yaşanmasına sebep olmuştur. Artık Mussolini'nin faşist İtalya'sı Türkiye'yi fiilen tehdit etmekteydi. Türkiye doğuda Musul'a yönelik bir askeri harekate hazırlanırken, Ege kıyılarında beliren İtalyan tehdidi, Türk Devletini İngiltere ile sadece diplomatik yollarla mücadele etmek zorunda bıraktığı söylenebilir. Sonuçta Musul'a yönelik muhtemel bir askeri hareketin yapılma ihtimali azalmıştır (Çelebi, 2015: 69-72).

İngilizlerin İtalyanlarla olan temasları Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasından sonra da devam etmiştir. Hatta Benito Mussolini İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain ile Eylül 1926'da yaptığı

bir toplantıda; Ankara'daki rejimin, Şeyh Said İsyanının yol açtığı krizleri atlatabileceğini ve çok kısa bir süre içinde çökebileceğini öne sürmüştür. Mussolini, Türkiye'deki Kemalist rejimin çökmesinin ardından İtalya'nın Anadolu'ya müdahale edebileceğini ifade etmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı da İngiltere'nin böyle bir müdahaleye ancak çöküş ortaya çıktıktan sonra müsamaha gösterebileceğini belirtmiştir (Ahmad ve İnan, 2013: 643-647).

Ayaklanmadan sonraki süreçte açıklanan Fransızlara ait istihbarat raporlarında Şeyh Said Ayaklanması için kullanılan silahların İtalya'dan temin edildiğinden bahsedilmektedir. Bu raporlarda İtalyan ve Alman Devletlerinin, Şeyh Said Ayaklanması başlamadan önce isyandan haberdar olduğu belirtilmektedir. Yine raporlarda, Almanya'nın başkenti Berlin'deki Cumhuriyet rejimi muhalifi Türk gruplarla hilafet yanlısı Mısırlı ve Hintlilerin Şeyh Said Ayaklanmasını açıktan desteklediğine dair bilgiler yer almaktadır (Soysal, 1964: 460).

2. MUSUL'UN ELDEN ÇIKMASI VE ANKARA ANTLAŞMASI

Şeyh Said'in çıkarttığı isyan başarısızlığa uğramış, ancak Milletler Cemiyeti'nde Türkiye'nin Musul ile ilgili taleplerinin reddi için yeterli bir bahane oluşturmuştur. Dolayısıyla Şeyh Said bilerek ya da bilmeyerek kendisine verilen görevi başarmıştır (Perinçek, 2017: 73).

Milletler Cemiyeti'nin İngiltere lehine verdiği bu kararın arkasında birden fazla sebep vardır. İlk olarak yeni kurulmuş Türk Devleti'nin uluslararası alanda yaptırım gücü oldukça zayıftı. Daha da önemlisi Türkiye Cumhuriyeti, kararı veren Milletler Cemiyeti'ne henüz üye bile değildi. Devamında ise İngiltere, üzerinde güneş batmayan bir imparatorluk olarak Milletler Cemiyeti'nde yadsınamaz bir yaptırım gücüne sahipti. Son olarak da İngilizlerin beşinci kol faaliyetleri neticesinde Türkiye'de son bir yıl içerisinde çıkarttıkları Nasturi ve Şeyh Said ayaklanmaları nedeniyle Ankara'nın uluslararası alandaki saygınlığı oldukça zedelenmişti (Karakoç, 2002: 180).

Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın, Musul Sorunu'nu görüşmesinin ardından Milletler Cemiyeti Konseyi, 16 Aralık 1925 günü oybirliğiyle Laidoner Komisyonu'nun raporu doğrultusunda karar vererek, Musul Vilayetinin Irak'a bağlanmasını, Irak'ın 25 yıl süreyle İngiliz mandasına verilmesini karara bağlamıştır (Kaymaz, 2002: 135). Komisyonun kararına göre; daha önceden belirlenen Brüksel Hattı, Türkiye ile Irak arasındaki kalıcı sınırı oluşturacaktı. Konsey, Laidoner Komisyonu'nun raporunun Nasturilerle ilgili bölümünü de aynen onayladı. Böylece İngiltere, Irak'ta kontrolü altında tuttuğu Nasturileri kullanarak Musul Vilayeti ile ilgili amacına ulaşmış oldu (Bila, 2004: 47).

Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin Musul Sorunu ile ilgili kararını Lahey'deki Yüksek Adalet Divanı'na taşımış fakat istediği sonucu alamamıştır. Lahey'deki Yüksek Adalet Divanı'nın verdiği kararı kabul etmek zorunda kalan Türk Devleti, Musul'a yönelik yapmayı planladığı askeri harekattan da vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bunun iki nedeni vardır. İlki, Şeyh Said Ayaklanmasından dolayı sınırdaki askeri birliklerin iç bölgelere

ekilmesi, ikincisi ise İngiltere'nin uluslararası alanda Türkiye aleyhinde yürüttüğü sert politikalar"dır. Türk Devleti İngiliz İstihbaratının çıkartılmasını sağladığı Nasturi ve Şeyh Said isyanları yüzünden Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Musul Vilayetinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Sonuçta, Türk Hükümeti İngiltere ile 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara Antlaşması'nı imzalayarak Musul'u İngilizlere terk etmek zorunda kalmıştır (Yumurtacı, 2019: 30-40).

Ankara antlaşması ile Kerkük' de içine alan Musul Vilayeti İngilizlerin mandası altındaki Irak'a bırakılmış, Türkiye-Irak sınırı Milletler Cemiyeti'nin 29 Ekim 1924 tarihli Brüksel Hattı'na göre kesin bir Şekilde saptanmış, Irak Devleti Musul'dan elde edilen petrol gelirlerinin %10'unu 25 yıl süreyle Türkiye'ye vereceğini taahhüt etmiştir. Türkiye Musul petrollerinden kendine düşen %10'luk payı 4 yıl boyunca almış, ancak kalan 21 yıllık hakkını 500.000 Sterlin karşılığında İngiltere'ye devretmiştir. Bu antlaşma ile İngiltere istediğini almış, Musul Vilayeti'ne ve onun topraklarındaki zengin petrol kaynaklarına el koymuştur (Demirci, 2006: 215-218).

Türkiye Musul Sorunu sebebiyle İngiltere ile karşı karşıya gelmesine rağmen askeri kuvvet kullanma yoluna gitmemiş; anlaşmayı tercih eden bir politika izlemiştir. Çünkü İngiltere ile savaşmak konusunda ısrarcı davranmak belki de Musul dışında kazanılmış olan toprakların kaybedilmesi yanında, yapılması planlanan reformların da ertelenmesine sebep olabilir. Bu tür bir gelişme ise Cumhuriyetin geleceğini riske atabilirdi. Türk Devleti, bu durumu Musul Sorununun çözülmesine kadar daima göz önünde tutmuştur (Edi ve Polat: 2017: 57).

Özetle, Şeyh Said İsyasının ardından İngiltere'nin uluslararası alanda yürüttüğü bu faaliyetler neticesinde Türkiye Musul'u kaybetmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu vilayetle çok yakından ilgilenmesinin sebebi; temelde Irak'ın kuzeyindeki Türkmenler ve Kürtleri Anadolu'daki soydaşlarının coğrafi, sosyal, ekonomik, politik, askeri, ilmi, teknolojik milli g unsurlarıyla kültür temeline dayalı olarak, Türk st kimliği altında birleştirerek, Türkiye'nin, önce bölgesel sonrasında ise dünya gücü haline gelmesini sağlayarak, ağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkmasını temin etmektir. Mustafa Kemal, İngiltere ile Musul Sorunu üzerinden karşı karşıya kaldığı bu dönemde yeni kurulmuş olan Cumhuriyetin toprakları üzerinde yaklaşık on iki yıldır süren savaşların neden olduğu yaraları sarmak; bu savaşların ve geri kalmışlığın yol açtığı yıkımları onarmak; Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek ve çağdaşlaşmasını sağlamak istiyordu. Bu sebeple karşısındaki İngiltere'nin temsil ettiği Birinci Dünya Savaşı'ndan galip olarak çıkan, Milletler Cemiyeti'nde her istediği kararı aldrabilen, o günün koşullarında süper devlet konumunda bulunan, üzerinde güneş batmayan Britanya İmparatorluğu ile yeni bir çatışmaya girmenin, Anadolu'da yapmayı planladığı devrimleri engelleyebileceğinin farkına varmıştır. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Türk Devleti'nin kazanımlarını riske atmamış ve akıllı bir politikacı olarak durması gereken yerde durmasını bilmemiştir (Kemal, 2007: 684).

Sonuç

Türk devleti, Nasturi ve Şeyh Said isyanları nedeniyle Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan daha da önemlisi soydaşlarının yaşadığı Musul Vilayeti'ni kaybetmiştir. Ayaklanmaların arkasındaki İngilizler, on binlerce kilometre uzaktaki bir adadan gelerek yürüttükleri gayri nizami harp faaliyetleri neticesinde kendileri için hem siyasi hem de ekonomik olarak kritik öneme sahip Musul'u ele geçirmişlerdir.

Nasturiler, Osmanlı devleti bünyesinde huzurlu bir yaşam sürerlerken; bölgeye Fransa, İtalya, Rusya, ABD ve bilhassa İngiltere'den gelen Hıristiyan misyonerlerin eliyle önce Asurluların torunları olduklarına inandırılmış, ardından da Osmanlıya karşı ayaklanmışlardır. Bir anlamda XIX. yüzyılda Nasturi cemaati, Batılı devletlerin siyasi ve askeri bir oyuncağı haline gelmiştir. Bu topluluğu önce XX. yüzyılın başlarında Ruslar, Ekim Devrimi'nden sonra ise İngilizler kullanmıştır. Hatta Nasturiler, I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın yanında, topraklarında yaşadıkları Osmanlıya karşı savaşa bile girmişlerdir. Ruslar, çekildikten sonra Nasturiler bu sefer İngilizlerin himayesine girmişlerdir. İngiltere, bu cemaatin mensuplarını eğitmiş, silahlandırmış ve onları düzenli birlikler haline getirmiştir. Ardından da I. Dünya savaşında, bu Nasturi birliklerinden Osmanlı askerlerine saldırımlarını istemiş; savaş sonrasında ise onlardan Irakta kendilerine karşı direnen Türklere, Kürtlere ve Araplara ait köyleri yakıp yıkmalarını istemiştir. Türkiye cumhuriyeti kurulduktan sonra ise bu milis güçlerin Hakkâri'ye geri dönerek Ankara'ya karşı ayaklanmalarını sağlamıştır.

7 Ağustos 1924'te başlayan Nasturi İsyanı yürütülen zorlu bir askeri harekât neticesinde ancak 26 Eylül 1924'te bastırılabilmiştir. İngiltere bu isyanın tam merkezinde yer almıştır. Bu ayaklanmayı çıkartan topluluk bizzat Bağdat'taki İngiliz yönetimi tarafından eğitilmiş, silahlandırılmış ve Türk devletine karşı başkaldırmaları için Hakkâri'ye gönderilmiştir. Yine Ayaklanmadan sonra ortaya çıkmıştır ki Ankara'ya karşı isyan etmek istemeyen Nasturiler, bir İngiliz albay tarafından, İngiltere'nin kendilerine yardım edeceğine dair verdiği vaatler ile ikna edilmişlerdir. İngilizler bununla da yetinmemiş Irak'taki subaylarından bazıları asi Nasturilerin yanında görevlendirmişlerdir.

İngilizler, Nasturi ayaklanması başlamadan önce Türk ordusunda görev yapan Azadi Örgütü mensubu Kürt kökenli subaylar ile irtibata geçerek, onlardan isyan esnasında firar etmelerini istemişlerdir. Bu subaylar da tenkil harekâtı esnasında yanlarına kendileri gibi Kürt kökenli askerlerle birlikte firar ederek Beytüşşebap isyanını başlatmışlardır. Bu asiler daha sonra sınırı geçerek İngilizlere sığınmışlardır.

Türk genelkurmayı, Harekâta katılan birliklere İngiltere'nin sınırdaki karakollarıyla çatışmaya girmemelerini emretmiştir. Ancak İngiliz karakollarından harekât için ilerleyen Türk askerlerine ateş açılarak onları kendilerine saldırımları için tahrik etmeye çalışmışlardır. Harekâtın ilerleyen aşamalarında da İngiliz uçakları, Türk birliklerine saldırarak ağır zayıatlar verdirmişlerdir. Bu saldırıların devam etmesi üzerine Ankara, bu uçakların kalktukları havaalanlarının olduğu bölgelere yönelik bir harekât planlamaya

başlamıştır. İngilizleri açıktan Nasturileri desteklemeleri yüzünden Türkiye ile İngiltere bir savaşın eşiğine gelmiştir. Harekâtı yürüten birlikler, Hezil Çayı'na ulaştıklarında; İngiltere, Türkiye Cumhuriyeti'ni Cemiyet-i Akvam'a şikâyet etmiştir. İngilizler Bununla eşzamanlı olarak isyancı Nasturilerin tarihi yaşam alanları olan Hakkâri ve civarında bir devlet kurmalarına izin verilmesinin gerektiğini belirttikleri bir bildiri yayınlamışlardır.

Açıktır ki İngilizler çıkmasını sağladıkları Nasturi İsyanı sayesinde Türk ordusunun olası bir Musul harekâtının önünü kesmişlerdir. Ancak Türkiye'nin bu vilayetle ilgili haklarından tamamen vazgeçmesi için baş asi Şeyh Said önderliğinde Kürtlerin Ankara'ya karşı başkaldırmalarını sağlamışlardır. Bu İsyan, saltanattan cumhuriyet rejimine fiilen geçildiği 29 Ekim 1923'den sadece bir buçuk yıl sonra çıkmıştır. Ayaklanma başladığında Anadolu'da yaşayan sosyal tabakalar henüz daha yeni rejimi kabullenmiş değillerdi. Kürtler de dört yüz yıldır süren özerk yaşam şekillerine yeni kurulan ve ulus devlet ekseninde yapılan cumhuriyet rejiminin getirmiş olduğu kısıtlamalardan rahatsız olan bu sosyal kesimlendendi.

Ayaklanmayı hazırlayan Azadi Örgütü Kürt halkının ortak sosyal bağlarını oluşturan din olgusu üzerinden propaganda yapmıştır. Din elden gidiyor propagandasına kanarak Vatandaş oldukları Türk devlete karşı isyan eden bu kitlenin, başkaldırısı yaklaşık dört ay sürmüş; çıkarttıkları ayaklanma, onlara kan ve gözyaşından başka bir şey vermezken isyanın arkasındaki İngiltere'ye Musul'u altın bir tepside ikram etmiştir.

Asilerin stratejisi kısa sürede Diyarbakır il merkezini ele geçirip, İngilizlerin işgali altındaki Irak sınırına ilerleyerek onlarla teması sağlamaktı. İsyancılar bu şehri ele geçiremeyince Irak'taki İngilizlerle temas kuramamışlardır. Dolayısıyla başlangıçta yapılan isyan planı akamete uğramıştır. Ancak İngiltere'nin planı başarıya ulaşmış; altı ay aralıkla çıkarttıkları bu isyanlar sayesinde hem genç Cumhuriyeti yıpratmış, hem de Musul Vilayetini sömürgeleştirebilmişlerdir.

Şeyh Said İsyanı detaylı bir şekilde ele alındığında İngilizlerin, daha ayaklanma başlamadan önce Azadi Örgütü ile temas kurdukları anlaşılmaktadır; Bundan daha da önemlisi Türk Devleti hiçbir zaman bu örgüte mensup insanların isimlerini bilemediği halde; İngiliz istihbaratının ayaklanmadan bir yıl önce Azadi Örgütü'nün Türkiye içerisindeki yapılanmasının tümünü isim isim bildiği, sonraki yıllarda ortaya çıkmıştır. Ayrıca İsyanı çıkarttığı altmış yaşında, nüfuz sahibi varlıklı bir tarikat şeyhi olan Said'in ilerlemiş yaşına rağmen elindeki bütün gücü ve itibarı bir kenara bırakarak isyana kalkışmasının arkasındaki temel sebepler; Sahip olduğu ayrılıkçı-Kürtçü fikirler, belki de en önemlisi İngilizlerin vereceklerini vaat ettikleri destek ve teşviklerdir.

Tarihsel olarak tartışılmayacak bir gerçek; Şeyh Said Ayaklanmasının, Türkiye Cumhuriyeti Musul Sorunu açısından önemli bir yol ayrımındayken patlak vermiş olmasıdır. İsyan, Türkiye ile İngiltere'nin Musul'un kaderine karar verecekleri 1925 yılının hemen başında çıkmıştır. Üstelik ayaklanma, Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen Musul Komisyonu'nun bölgeye gelmesinden hemen sonra başlamıştır. Komisyon Musul'dayken başlayan Şeyh Said Ayaklanması; Türkiye'nin, bölgede yaşayan Kürtlerin Türklerle

aynı ırksal kökenden geldikleri tezi aleyhinde bir rapor hazırlamasına gerekçe teşkil etmiştir.

Anadolu'da yaşayan Kürtlerin, Şeyh Said önderliğinde devlete başkaldırmaları; Türk Devleti'nin Musul'un etnik, siyasi, folklorik ve coğrafi açıdan Türkiye'nin doğal bir uzantısı şeklinde düşünülmesi gerektiğine dair tezini de zayıflatmıştır. Açık ki Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun Musul'da çalıştığı esnada Türkiye'deki Kürtlerin Şeyh Said önderliğinde devlete karşı ayaklanmaları, İngilizler tarafından yürütülen beşinci kol faaliyetlerinin bir sonucudur. Neticede Said adlı asinin liderliğinde çıkan ayaklanma uluslararası alanda en çok İngiltere'nin işine yaramıştır.

İngiltere'nin ayaklanma ile olan ilişkisi Diyarbakır şehri, kuşatma altındayken yaşanan bir iletişim kazasıyla bir kez daha açığa çıkmıştır. İsyancıların kuşattığı şehrin postanesine İngiltere'deki silah şirketlerinden gönderilmiş olan zarflar gelmiştir. Bu zarfların alıcı kısmında "Kürdistan Kraliyeti Harbiye Bakanlığı" yazmakta ve içlerinde fabrikaların silah katalogları bulunmaktaydı. Zarfların bu kadar kısa sürede gelmesi bahse konu şirketlerin daha isyan başlamadan ayaklanmanın başlayacağı tarihi bildiklerini ve ayaklanmanın içeriğine -hedefine İngilizlerin vakıf olduklarının en açık delilidir. İsyanın İngiltere ile olan irtibatı Türk Polisi'nin kayıtlarına da girmiştir. Ayaklanmacıların İstanbul temsilcisi Seyid Abdulkadir, İngiliz ajanı zannettiği Türk polisine isyan için ihtiyaç duydukları silah, cephane, mühimmat ve para miktarını belirten bir liste vererek Musul'u İngilizlere bırakacaklarına dair söz vermiştir. Sadece İngiltere değil İtalya, Fransa ve S.S.C.B. de bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak Şeyh Said İsyanına destek vermişlerdir.

Sonuçta Nasturi ve Şeyh Said Ayaklanmalarının Türk Devleti'ne maliyeti ağır olmuş; Türkiye İngiltere ile Ankara Antlaşması'nı imzalayarak Musul üzerindeki bütün haklarından feragat etmek zorunda kalmıştır. Musul bir daha geri alınmamak üzere İngilizlere bırakılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Mehmet Bedri Aluçlu %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Mehmet Bedri Aluçlu %100

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Kaynakça

- Acar, H. (2019). Türk Siyasal Hayatında Şeyh Said İsyanı, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8. S. 3, ss. 2932-2934.
- Akgl, S. (2001). *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Akşın, S. (2006). *Ana izgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- Anzerlioğlu, Y. (2000). *Nasturiler*, Tamga Yayınları, İstanbul.
- Akşın, A. (1991). *Atatürk'n Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, , ss. 120-188, Ankara
- Avcioğlu, D. (1978). *Türklerin Tarihi*, C.I, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Ayabakan, L. (2015). Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un "zerk Asuri Devleti Projesi" (1919-1923), *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Socialand Cultural Studies)*, C.I, S.I, ss. 49-76.
- Aydoğan, M. (2007). *İ İsyandar ve Şeyh Said İsyanı*, Nokta Kitap, İstanbul.
- Bağcı, H. (2001). *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*, METU Press, Ankara.
- Bilgi, M. S. (2011). *Türkiye'de Kürt Sorununun Bazı Alt Parametrelerine İlişkin Algıların Analizi*, T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Cemil, K. (1991). *Türk-Alman İlişkileri, "1923-1939"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 20. Ankara.
- Çağatay, N. (1973). *Türkiye'de Gerici Eylemler, "1923'ten Bu Yana"*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ss. 45-51.
- Çelebi, M. (2015). Atatürk Dönemi Dış Politikasında İtalya Faktörü (1923-1938) , *Türkler*, C. XXXI, S. 91, ss. 69-92.
- Dalyan, M. G. (2018). *19. Yüzyıl Doğu Sryanilerinde Sosyal ve Ticari Hayat*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Demirci, N. ve Sönmeyen A, (2006). *Dinmeyen Hasret: Kerkük*, Trkmeneli İnsan Hakları Derneği, İstanbul.

- Demirtaş, B. (1991). *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuveyt Meselesi*, Arba Yayınevi, İstanbul.
- Edi, A. ve Polat, S. (2017). Atatürk Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri (Atatürk Turkish-English Relationsin The Term), Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri.
- Gökçeğöz, S. (2008). *Şeyh Said İsyanı ve PKK Terör Örgütü Eylemlerinin Uluslararası Ortam Açısından Değerlendirilmesi*, T. C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü Strateji ve Stratejik Araştırmalar Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ss. 4-12.
- Hallı, R. T. (1972). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, "1924-1938"*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara.
- İnan, S. ve Haytoğlu, E. (2011). (Ed.), *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Jwaideh, W. (1999). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kahraman, A. (2004). *Kürt İsyanları, "Tedib ve Tenkil"*, Evrensel Basın Yayın, Ayhan Matbaacılık, İstanbul.
- Kandemir, F. (1955). *Siyasi Dargınlıklar*, C. III, Ekicigil Matbaası, İstanbul.
- Karakaş N. ve Selçuk F. (2021). Fransız Basımında Şeyh Said İsyanı, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(4), ss. 880-908,
- Karakoç, E. (2002). *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Kaymaz, İ. Ş. (2014). *Şeyh Said Ayaklanmasında İngiliz Parmağı*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kemal, C. (2007). Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(40), ss. 643-691
- Keleş, Z. (2002). Musul Meselesi (Türk Basımına göre, 1923-1926), *Türkler*, C. XVI, Ankara.
- Kısıklı, E.(1999). Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 1(24), ss. 487-526.

- Kürkçüoğlu, Ö. (1978). *Türk-İngiliz İlişkileri, "1919-1926"*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Çelik, M. (1996). *Ortadoğu Mozaiki Süryaniler-Nasturiler*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ.
- Öke, M. K. (1987). *Musul Meselesi Kronolojisi, "1918-1926"*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Dalyan, M. G. (2018). *19. Yüzyıl Doğu Süryanilerinde Sosyal ve Ticari Hayat*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Soysal, M. (1964). *Dış Politika ve Parlamento*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, ss. 454-485, Ankara.
- Perinçek, M. (2017). *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Tacibayev, R. (2004). *Kızıl Meydan'dan Taksim'e*, Truva Yayınları, İstanbul.
- Sarıkoymcu D. (2010). Amerikan Basınında Doğu İsyanları 1925-1938, *Akademik Bakış*, 3(6), ss. 97-121.
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- Yalçın, S. ve Gönülal, İ. (1984). *Atatürk İnkılâbı, "Kanunlar, Kararlar, Tamimler, Bildiriler, Belgeler"*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Yumurtacı, Ş. (2019). *Lozan, "Masada Neler Oldu"*, Pergole Yayınları, İstanbul.

Extended Abstract

In this study, the relations of foreign states, especially England, with the Assyrian Rebellion and Sheikh Said Rebellion, which broke out in the first years of the Republic of Turkey, were examined.

It is obvious that in the political sense, the Turkish state lost the Mosul Province. The British, which was behind the rebellions, captured Mosul by means of the unconventional war activities.

The Assyrians were living a peaceful life in the Ottoman state until the Christian missionaries arrived to the region. The missionaries, coming from France, Italy, Russia, the USA and especially England, convinced them that they were the descendants of the Assyrians, leading to their rebellion against the Ottomans. After a while, the Assyrian community became a political and military tool of the Western states. This community was used by the Russians

at the beginning of the 20th century. They even entered the First World War with Russia against their government the Ottoman Empire.

After the October Revolution, they were used by Britain. Britain settled the Assyrians in Iraq which was under their occupation. British trained and armed the members of this community and made them regular units. After the training, they forced these Assyrian troops to burn down the villages belonging to Turks, Kurds and Arabs who resisted them in Iraq. After the establishment of the Turkish Republic, they were requested to rebel in Hakkari against Ankara.

The Assyrian Rebellion started on August 7, 1924. Turkish Government suppressed the revolt with a military operation on September 26, 1924. England was at the heart of this rebellion. The group that started this rebellion was personally trained, armed and sent to Hakkari by the British administration in Baghdad to rebel against the Turkish state. It was also revealed after the Assyrian Rebellion that they did not want to rebel against Ankara but were persuaded by a British colonel with the promises that England would help them. The British also assigned some of their officers to the side of the rebellious Nestorians.

The Turkish general staff ordered the troops participating in the operation not to engage in conflict with the British border outposts. However, the British outposts shot to the Turkish soldiers who were advancing for the operation and tried to provoke them to attack back. In the later stages of the operation, British planes attacked the Turkish troops and inflicted heavy casualties. Turkish forced did not react these attacks. However, the Rebellion was suppressed successfully in a short time.

It is clear that, the British prevented the Turkish army's possible Mosul operation by means of Assyrian Rebellion. British authorities' next step was to provoke the Kurds to rebel against Ankara under the leadership of Sheikh Said. Sheikh Said was the member of the Azadi Organization which was the ideal servant for British authorities' plan on Mosul.

The Azadi Organization had started to make propaganda on the basis of religion, since religion constitutes the common social ties of the Kurdish people. This community, was deceived by the propaganda that religion was being demolished. Their rebellion ended just in four months. Although their rebellion gave them nothing but blood and tears; it served to Mosul and the organizer of the rebellion, the England. The main strategy of the rebellions was to capture Diyarbakir city center in a short time and to make contact with the British in Iraq. But since they could not get the city, thus could not contact the British, the initial rebellion plan failed. But England's plan about Mosul succeeded. Through these two revolts, they not only discredited the young Turkish Republic but also colonized the Mosul Province.

Elaborating on the Sheikh Said Rebellion in detail, it is understood that the British had contact with the Azadi Organization even before the uprising started. More importantly, although the Turkish State never knew the names of the members of this organization, it emerged in the following years that the British intelligence knew the entire structure of the Azadi Organization in

Turkey one year before the uprising. Although Sheikh Said was a sixty-year-old wealthy sect sheikh, there were two main reasons for his rebel. First, he had Separatist-Kurdish ideas, second, the most important reason was Britain's encouragement and promises to support. Based on these reasons, Sheikh Said set aside all his power and prestige and attempted to rebel.

England's connection with the uprising was once again revealed with a communication accident that took place when the city of Diyarbakir was under siege. Envelopes were sent from weapon companies in England arrived at the post office of the city besieged by the rebels. "Kurdistan Royal Ministry of War" was written on the receiver part of these envelopes. There were weapon catalogs of the factories in these envelopes. Since the envelopes arrived in just 24 days after the uprising started it can be easily noticed that the companies in question knew the starting date of the uprising. It also reveals that the British were aware of the content and target of the uprising. The contact of the rebellion with England was also recorded in the reports of the Turkish Police. Seyyid Abdulkadir who was the leader of the insurgents in Istanbul gave the Turkish police whom he thought to be a British spy, a list stating the amount of weapons, ammunition and money they needed for the rebellion. In return to British support he promised to leave Mosul to Britain. Not only Britain, but also Italy, France and the USSR sometimes directly and sometimes indirectly, supported the Sheikh Said Rebellion.

As a result, the cost of the Assyrian and Sheikh Said Rebellions for the Turkish State was heavy. By signing the Ankara Agreement with England, Turkey had to renounce all its rights over Mosul. Mosul was left to the British, never to be taken back.

YAYIN KURALLARI

Akademik Hassasiyetler (The Academic Elegance) Sosyal Bilimler alanında yılda üç kez (Nisan, Ağustos, Aralık) yayın yapan Ulusal Hakemli bir dergidir.

- 1- Akademik Hassasiyetler, sosyal bilimlerin tüm alanları ile ilgili deneysel, nicel ve nitel araştırmalara yer veren bir dergidir.
- 2- Dergiye gönderilen makaleler özgün bir çalışma olmalı ve daha önce yayınlanmamış olmalıdır. şayet makaleler ulusal veya uluslararası bir sempozyum veya kongrede sunulmuş ise yada yüksek lisans veya doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmış ise bu durum dipnot verilerek ayrıca belirtilmeli ve makale formatına uygun hale getirilmelidir.
- 3- Makalelerle ilgili her türlü yasal sorumluluk yazara ya da yazarlara aittir.
- 4- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- 5- Makaleler için telif hakkı ödenmez.
- 6- Akademik Hassasiyetler'e gönderilen yazıların metin, dipnotlar/sonnotlar, kaynaklar ve tablolar/şekiller de dahil olmak üzere 35 sayfayı geçmemelidir.
- 7- Başlıklar 11 punto büyüklüğünde, koyu ve ortalanarak yazılmalıdır. Yazar adı ise başlık altında bulunmalı ve ortalanmalıdır. Yazarın adının yalnızca ilk harfi büyük harfle, soyadının ise tamamı büyük harflerle ve koyu şeklinde yazılmalıdır. (Örnek: Gökçe DİLARA*). Soyadın sağ üst köşesine ise * işareti konularak dipnot oluşturulmalı ve buraya yazarın ünvanı, çalıştığı kurumu ve e-mail adresi (altı çizgisiz ve siyah renkte) yazılmalıdır. -----
----- Örnek: Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gokcedilara@gmail.com -----
- 8- Makaleler Microsoft Word veya "doc" veya "docx" uzantılı şekilde sisteme yüklenmelidir.
- 9- Makalelerde yer alacak alt ana başlıklar sola yanaşık, 1 cm. içeriden ve koyu şekilde; (1. TÜRKİYE'DE SOSYAL ...), onun altında yer alacak ara başlıklar ise koyu, sola yanaşık, 1 cm. içeriden ve sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde; (1.1.1. Ekonomik Faktörler), diğer alt başlıklarda koyu, sola yanaşık ve 1 cm. içeriden ilk harfleri büyük olacak şekilde; (1.1.1.Ticari yapı) yerleştirilmelidir.

Yazılar; Times New Roman karakterinde, 11 punto (dipnotlarda ise 8 punto) büyüklüğünde olmalıdır. Sayfa yapısı 16X24 ebadında, kenar

boşlukları sağdan, soldan, üstten 2 cm ve alttan 1,5 cm olmak üzere, 1 satır aralığıyla, iki yandan hizalanmış ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası “10nk”olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası verilmelidir. Paragraf başları 1 cm içeriden olmalı ve "TAB" tuşu kullanılmalıdır.

10- “Öz” tek paragraf biçiminde yazılmalı ve 150-250 kelime arasında olmalı ve herhangi bir atıf içermemelidir. Her özet altında da çalışmayı açıklayan en az 3, en fazla 5 anahtar kelime bulunmalıdır. Çalışmalar başlıklar, özet ve kaynakça dâhil olmak üzere 5000-11000 kelime arasında olmalıdır.

11- Dergiye gönderilen makaleler ön değerlendirmeden geçtikten sonra dergi editörü tarafından bilimsel yeterliliğinin denetlenmesi amacıyla iki hakeme gönderilir. Makaleler, değerlendirme sonucunda hakemden gelecek olumlu raporlar doğrultusunda ve dergi yayın kurulu tarafından uygun görülen bir sayıda yayınlanır. Raporların olumsuz olması ya da makalenin yayınlanmasıyla ilgili olarak hakem raporlarının editoryal kurul tarafından yetersiz veya tatmin edici bulunmaması durumunda makalenin yayınlanması ile ilgili karar üçüncü bir hakem kararı veya editoryal kurulun takdiri doğrultusunda verilir. Bu durumda yazar makalenin yayınlanmaması ile ilgili olarak her hangi bir hak talebinde bulunamaz.

12- Makalede sıra ile öz, giriş, ana metin, sonuç, kaynakça ve varsa ekler bulunmalıdır. Giriş, Sonuç ve Kaynakça başlarına numaralandırma yapılmaz.

13- Akademik Hassasiyetler’e gönderilecek makalelerin hazırlanmasında APA yazım kuralları kullanılmalıdır. Tüm metin yazımında ve kaynakçanın hazırlanmasında da bu sisteme uyulması gerekmektedir. (METİN İÇİNDE ALINTININ GÖSTERİLMESİ, Örnek: (Durgun, 2010:25)). APA sistemi hakkında daha fazla bilgi için, lütfen <http://www.apastyle.org/> adresini ziyaret ediniz. Kaynakça gösteriminde aşağıdaki örneklerden yararlanabilirsiniz.

14- Dergimize gönderilen makalelerde 750-1000 kelime aralığında İngilizce uzun özetin (Extended Abstract) eklenmesi gerekmektedir. Makalelerin yabancı okurlar tarafından takibi ve yayınlanan makalelerin atıf alabilmesi için uyguladığımız bu düzenlemenin kaynakçadan sonraki kısma eklenmesi gerekmektedir. Yayınlanacak makalenin giriş, tartışma, metot, sonuç vb. aşamalarının genel bir açıklamasını içermesi gereken İngilizce uzun özet eklenmeyen makaleler yayımlanmayacaktır.

15- Dergimize makale gönderecek olan yazarların çalışmalarına ait Turnitin raporunu sisteme yüklemesi gerekmektedir.

16- Kaynakçada yer alan kaynakların ikinci satıra geçmesi durumunda ikinci satırın 1 TAB içeriden başlamasına dikkat ediniz.

17- Kaynakçada yer alan kaynakların ikinci satıra geçmesi durumunda ikinci satırın 1 TAB içeriden başlamasına dikkat ediniz.

19- Kaynakçayı kitap, makale vb. ayrımı yapmadan yazar soyadlarını dikkate alarak alfabetik şekilde hazırlayınız.

Kaynakça

Kitap

Turhan, M. (1997). Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Timur, T. (2000). Toplumsal Değişme ve Üniversiteler. Ankara: İmge Kitabevi.

Makale

İnalçık, H. (2000). “Ziya Gökalp Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”. Doğu Batı. 3(12). ss.935.

Tuna, K. (2003). “Modern Bilimlerin Ortaya Çıkışının Sosyolojik Arka Planı”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi. 3. Dizi, 7. Sayı. ss.1-10.

Kurumsal Yayınlar

Devlet Planlama Teşkilatı. (2002). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (2000-2005). Ankara.

Çeviri ya da Editörlü Yayınlar

Gellner, E. (1998). Milliyetçiliğe Bakmak. (Çev. S. Coşar, S. Özertürk, N. Soyarık). İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Yayınları

Durgun, Ş. (2011). Modern Devlet Olmanın Zorunlu Koşulu Ulus-Devlet midir? Erişim Tarihi: 03.05.2016.
www.iibfdergisi.gazi.edu.tr/index.php/iibfdergisi/article/download/458/448

Yazım kuralları ve şekil şartlarının yerine getirilmesi önem arz etmektedir. Lütfen bu konuda gerekli duyarlılığı gösteriniz.

Makale Gönderme: <http://dergipark.gov.tr/akademik-hassasiyetler>
İletişim Adresi: academicelegance@gmail.com

Akademik Hassasiyetler

The Academic Elegance



4 Aylık Uluslararası Akademik

Hakemli Dergi

ISSN: 2148-5933

E-ISSN: 2529-0088

SAYI/ISSUE: 20

Aralık/December 2022

